מסורת צמחי המשנה

חיים צבי אלבוים

מכון התורה והארץ
כפר דרום ת"ו - ניצן
תשפ"ה

מערכת מדעית

פרופ׳ זהר עמר, פרופ׳ אליעזר שלוסברג, פרופ׳ שמחה עמנואל,
פרופ׳ אליעזר גולדשמידט, הרב ד״ר יואל פרידמן, ד״ר מרדכי שומרון

הספר יוצא בחסות אקדמית של המכללה האקדמית חמדת

עורכים: הרב ד״ר יואל פרידמן, הרב דוד אייגנר, אגרונום יהודה הלר
סייע בעריכה: אביעד פרנקל
עריכת הלשון: שרה המר
עימוד: פיגא סוויצקי
עיצוב תרשימים: אודליה פרל
עיצוב כריכה: אדוה קלנגל

© כל הזכויות שמורות
למכון התורה והארץ - תשפ״ה

יוצא לאור בסיוע משרד התרבות והספורט - מנהל התרבות
המחלקה למכוני מחקר תורניים
דוא״ל: machon@toraland.org.il
אתר: https://www.toraland.org.il
טלפון: 08-6847325

על הכריכה:

צילום מתוך כת״י למשנה מן הגניזה: CUL T-S E1.13
Reproduced by kind permission of the Syndics of Cambridge University Library
רישום הצמח חרדל לבן: איתן ג׳קסון

בספר תמונות רבות. רובן תמונות לשימוש חופשי שנמצאות ברשת (CC0), או תמונות שהזכויות עליהן הן של המו״ל. השאר הן תמונות מן הרשת לשימוש עם שיוך ליוצר (CC-BY), או תמונות פרטיות שניתנה רשות לשימוש בהן על ידי היוצר. שיוך (קרדיט) ליוצר - בסוף הספר. נעשה מאמץ גדול ע״י המו״ל לעמוד בכללי השיוך. אם בשגגה לא ניתן שיוך מתאים לתמונה מסויימת - נא לפנות למו״ל והדבר יתוקן.

תוכן העניינים

בפתח הדברים 7

מבוא קצר ללומד 9

פרקי מבוא: א. פתיחה 10

ב. הצמחים 13

ג. הפרשנים וחיבוריהם 14

ד. סקירת ספרות המחקר 35

ה. מתודולוגיה 37

צמחי המשנה

1. אבוב רועה 53

2. אבטיח 58

3. אגסים 60

4. אוג 64

5. אורז 68

6. אורנים 72

7. אזוב 76

8. אזוביון 82

9. אטדים 86

10. אידן 90

11. אילום 93

12. אירוס 97

13. אלה 103

14. אלון 107

15. אסטיס 110

16. אפונים 116

17. ארז 120

18. אשכרוע 125

19. בוטנה 127

20. בוכריה 132

21. בלובסין 136

22. בצלצול 139

23. ברושים 142

24. גופנן 146

25. גרגר 150

26. דוחן 153

27. דלעת יוונית 157
28. דלעת מצרית 160
29. דלעת רמוצה 163
30. דנדנה 165
31. הרדופני 168
32. ורד 171
33. זונים 173
34. חזרר 178
35. חזרת 181
36. חזרת גלים 183
37. חלביצים 185
38. חלגלוגות 189
39. חלמית 192
40. חלף 196
41. חלתית 200
42. חמם 203
43. חצוב 208
44. חרדל 212
45. חרדל מצרי 214
46. חרוב 216
47. חרוב (פול החרוב) 218
48. חרחבינה 220
49. חריע 225
50. טופח 228
51. יבלית 233
52. יועזר 235
53. ירבוזין 239
54. ירוקת חמור 244
55. כוסבר 247
56. כוסבר שדה 249
57. כוסמין 252
58. כופר 257
59. כליסים 261
60. כמון 264
61. כרוב 266
62. כרישי שדה 270
63. כרישים 275
64. כרכום 279
65. כרפס של נהרות 282
66. כרשינים 286
67. לוטם 289
68. לוף 295
69. לוף שוטה 300
70. לעונים 303
71. לפסן 308
72. לפת 312

73. מינתה 314
74. מלפפון 317
75. מרור 321
76. מתוק 325
77. נפוס 328
78. נץ חלב 332
79. נצפה 336
80. סיאה 339
81. סנריות 344
82. ספיר 346
83. עדל 351
84. עדשים 355
85. עוזררים 357
86. עולשי שדה 363
87. עולשים 365
88. עכביות 369
89. עץ שמן 374
90. עקרבנים 378
91. פואה 382
92. פול 384
93. פול לבן 387
94. פול מצרי 390
95. פורקדן 394
96. פטריות 396
97. פיגם 398
98. פלסלוס 400
99. פלפל 403
100. פקועות 405
101. פרגים 410
102. פרישים 414
103. פרסאות 417
104. פרסקים 419
105. צנון 421
106. צפצפה 423
107. קוצה 425
108. קורנית 429
109. קושט 435
110. קטף 438
111. קידה לבנה 443
112. קינרס 448
113. קיסוס 452
114. קיק 457
115. קישות 461
116. קנבס 465
117. קפלוטות 467
118. קצח 471

119. קרבס 473

120. קרוסטמילין 475

121. קרקס 480

122. ראשי בשמים 482

123. רגלה 486

124. רימין 489

125. רכפה 493

126. רכפא (בצל של רכפא) 498

127. שבת 500

128. שוח (בנות שוח) 503

129. שומנית 507

130. שומשמין 509

131. שושנת המלך 512

132. שזיפים 517

133. שחליים 520

134. שיבולת שועל 523

135. שיפון 528

136. שיתים 533

137. שמרקעין 536

138. שעועית 538

139. שקמה 542

140. תורמוס 545

141. תותים 547

142. תיאה 549

143. תלתן 553

144. תמכה 555

145. תפוח 560

146. תרדים 561

147. תרובתור 563

נספח: צמחים שהפרשנים לא נצרכו לזהותם 566

ביבליוגרפיה 575

מפתח שמות צמחים בעברית 585

מפתח שמות מדעיים 592

מקורות התמונות 598

בפתח הדברים

בְּעֶזְרַת הַחוֹנֵן לָאָדָם דֵּעָה בְּדֵי עָמָל וִיגִיעָה
נֶעֱבְדָה שָׂדֶה וְנִזְרָעָה נִתְעַטְּרָה אֲדָמָה בִּנְטִיעָה
עָשְׂתָה פֵּרוֹת לְשִׂבְעָה וַיִּהְיוּ הָרְכָסִים לְבִקְעָה

ספר זה הוא פרי עמל של שנים לא מעטות, שהחל בעבודת התואר השני שלי, שעסקה במסורות הזיהוי של הצמחים הנזכרים במסכת כלאים, והורחבה בעבודת התואר השלישי לכלל צמחי המשנה. החיבורים האקדמיים מפורטים מאוד, אך נגישים פחות לקהל הלומד והמתעניין. הוצאתם כספר היא פרי יוזמה של אנשי מכון התורה והארץ, שראו חשיבות בהוצאה לאור של ספר מקיף ומאיר עיניים המסכם את זיהויי הפרשנים לצמחי המשנה.

כפי שיוכל הקורא לחזות בעיניו, הספר כולל פרטי מידע לאלפים - כמאה וחמישים שמות צמחים מן המשנה, שלרבים מהם זיהויים עם מספר צמחים, בחיבורים פרשניים שונים. הזיהויים הללו, שנכתבו בשלל שפות וניבים, מתבררים באמצעות מקורות מילונאיים ואחרים, היסטוריים ועכשוויים. הצמחים הנזכרים מלווים במידע בסיסי אודות שיוכם הסיסטמתי, תיאורם, תפוצתם ושימושיהם, וכן תמונות המקרבות אותם אל דעת הקורא. ועל אף המאמץ לקצר - הדברים מרובים, ולעיתים מרובים עד מאוד. בתוך ים הפרטים, אי אפשר שלא יפלו טעויות - אם מפליטת קולמוס ושגיאת מקלדת, ואם מקוצר הבנה או טעות בשיקול הדעת. אבקש מראש את סליחת הקוראים על כך.

עבודת מחקר זו דרשה התמצאות בשדות שונים: עולם הצומח וגיאובוטניקה, הספרות התלמודית והפרשנית, מילונאות בשפות שונות, פענוח כתבי יד, היסטוריה של המרכזים היהודיים בימי הביניים ועוד. לקראת עבודה זו, ובעיקר במהלכה, למדתי והשתלמתי ככל שהגיעה ידי, ובכל זאת - איני מומחה דיי אף באחד מן התחומים הללו. אף שנעזרתי במומחים בכל תחום, ברי כי יימצאו השגות של בקיאים ממני שידיהם רב להם בשדות אלו ואחרים, וקרוב הדבר שהצדק עמם. אשמח שיאירו עיני, ואוכל לתקן את הדברים לעתיד.

ואחתום במסכת הודיות:

תודה למורי, פרופ׳ זהר עמר, שפתח בפני את שערי עולם הטבע במקורות ישראל, הנחני בדרך טובה, ולמדני להתהלך בעולם זה ולמצוא בו את דרכי. ספר זה מתורתו הוא.

תודה לאנשי מכון התורה והארץ, ובראשם לרב יואל פרידמן ולרב דוד אייגנר, על ההנעה מן הראשית, לפני שבע שנים ויותר, על הדחיפה והתמיכה לאורך הדרך, על הסיוע בכל דבר - קטן כגדול - תמיד בנעימות וברוח טובה. ברך ה׳ חילם ופועל ידיהם תרצה.

תודה לכל הצוות שעמל על הפקת הספר - לאביעד פרנקל על הסיוע הרב בעריכה, לשרה המר על עריכת הלשון, לפיגא סוויצקי על מלאכת העימוד, לאודליה פרל על עיצוב התרשימים, לאדוה קלנגל על עיצוב השער, לאיתן ג׳קסון על הציור שבשער, וכן לכל שאר העוסקים במלאכה שלא זכיתי להכיר אישית.

תודה לד״ר משה רענן, שהאהיב עלי את עולם הצומח, והעמיד לצורך ספר זה את אוסף תמונות הצמחים שלו.

תודה לבית ישיבת ההסדר בירוחם, שתורתי - רובה ככולה - משם. חסד ואמת נפגשו צדק ושלום נשקו.

תודה לאבי ז״ל ולאמי תיבדל לחיים טובים, שגידלוני לתורה ולדרך ארץ. תודה לאחי ולאחותי על עצה, חיזוק ותמיכה.

תודה גדולה לאשתי לאה ולילדי - אהובים ויקרים מפז. ספר זה הוא בבחינת נר איש וביתו, ויהי רצון שנהיה מוסיפים והולכים.

מזמור לתודה הריעו לה׳, שהחיינו וקיימנו והגיענו לחזות בעינינו בתקומת ישראל בארצו, ולעסוק בטבע ארץ ישראל המוציאה דשאיה, ושעצי פריה עושים פרי - כל שלא זכו החכמים הנזכרים ספר זה, אשר כמהו והתגעגעו אל הארץ הטובה, אך עסקו בצמחיה ופירותיה כיושבים במחשכים.

אסיים בתפילה לגואל ישראל ה׳ צבאו-ת: ריבה ריבנו וגאלנו, חבוש לנשברי לב וקרא לשבויים דרור. ברכנו אבינו כולנו כאחד יחד באור פניך.

חיים צבי אלבוים

טבת תשפ״ה, ירוחם

מבוא קצר ללומד

בספר זה נפרשים ומבוארים הזיהויים השונים של צמחי המשנה המובאים בחיבורים התורניים השונים, החל בתלמודים, וכלה בפירוש תפארת ישראל מן המאה התשע-עשרה. החיבורים המוזכרים כוללים פירושים למשנה ולגמרא, מילונים מסוגים שונים וספרים נוספים - מהם מוכרים לקהל הלומדים, ומהם מוכרים פחות - כולל קטעי כתבי יד עלומים מן הגניזה.

הספר מסודר כלקסיקון של שמות הצמחים: בראש כל ערך מובאים האזכורים של הצמח בספרות התנאית ובתלמודים. עיקרו של הערך הוא רשימת הזיהויים השונים המופיעים אצל הפרשנים - על פי רוב הזיהוי יגיע לכדי מין בוטני ספציפי, אך לפעמים הזיהוי יהיה כללי יותר - סוג או קבוצת מינים ממשפחה בוטנית מסוימת. כל זיהוי מובא בשמו המדעי העברי והלטיני (השיוך הסיסטמתי של מיני הצמחים עשוי להשתנות מעת לעת, ועל כן מין צמח מסוים עשוי להיקרא בשמות מדעים שונים במקורות שונים), וכן בשמו בשפה המדוברת, והוא כולל על פי רוב תיאור צורני בסיסי, התייחסות לאזורי התפוצה, תכונות ושימושים וכד'. מטבע הדברים המידע תמציתי, והמתעניינים מוזמנים להרחיב בעיון בספרות הבוטנית הרלוונטית. בסוף כל זיהוי מופיעה רשימת הפרשנים הנוקטים זיהוי זה. בהערות השוליים שבסוף כל ערך ניתן לבחון את הציטוטים, ולעמוד על האופן שבו מתברר פשר השמות בשפות השונות המובאים בחיבורי הפרשנים. בחלקו האחרון של הערך מובא עיון - כמה פסקאות המתייחסות לזיהויים השונים - למשותף ולמבדיל, להיררכיה ביניהם, לקשרים אפשריים בין הפרשנים המזהים באופן דומה, להקשרים גיאוגרפיים ולשוניים ולנקודות רלוונטיות ומעניינות נוספות. זיהוי שאינו ברור כל צורכו, זיהוי אשר באופן מובהק אינו תואם את ההקשר במשנה או כזה שנולד מתוך טעות סופר, יופיע על פי רוב במסגרת העיון (ולעיתים רק בהערות השוליים). בסוף העיון מובאים זיהויי הצמח המשנאי המקובלים בעולם המחקר, בתוספת הפניות אל המחקרים הרלוונטיים.

נוסף על המידע הכתוב, מכיל כל ערך צילומים להמחשת הזיהויים. בערכים שבהם ישנה יותר ממסורת זיהוי אחת, מצורף תרשים הממפה את הזיהויים השונים והמסורות בזמן ובמרחב, ומאפשר להתרשם חזותית מתפוצתו הגיאוגרפית של כל זיהוי, ממידת קדמותו ומקשרים אפשריים בין פרשנים שונים ביחס לזיהוי הצמח הנדון.

הערכים כתובים בלשון הנגישה לקורא המשכיל, גם זה שאינו מומחה בתחום. בהערות השוליים עשויות להופיע התייחסויות מקצועיות ספציפיות - בוטניות ומילונאיות, שאינן הכרחיות ללומד, אך עשויות לעניין את אנשי המחקר.

פרקי מבוא

א. פתיחה

במשנה נזכרים צמחים רבים בשמותיהם. עקב היעדר מסורת חקלאית ארץ-ישראלית יהודית פעילה ורציפה ואי-שימוש בעברית כשפת יום-יום מתקופת המשנה ועד ימינו, היה קיים לאורך הדורות חוסר ידיעה, או למצער ספק, בזיהוי רבים משמות הצמחים. שמותיהם של רבים מן הצמחים הנזכרים במשנה לא היו מוכרים כבר בתקופת התלמוד, וביתר שאת בתקופת הגאונים, כמה מאות שנים לאחר חתימת המשנה - לא לתלמידי החכמים בבבל ואף לא לתלמידי החכמים בארץ-ישראל. לדברי פרופ' יהודה פליקס, שורשיה של התופעה נטועים כבר בשלהי ימי המשנה:

> בסוף תקופת המשנה נשתכחו הרבה משמות הצמחים בעברית, כנראה מכיוון שהפסיקו לגדלם או שכינום בשמות חדשים ארמיים או יווניים. כך מצינו שחכמי הדור לא ידעו מהן 'חלגלוגות' ו'אמתא דבי רבי' זיהתה אותם (ירוש' שביעית רפ"ט; בבלי ר"ה כו ע"ב). אף כאן נראה שבזמנו של רבי יוסי ברבי חייא (המחצית השניה של המאה השלישית) לא היתה מסורת בטוחה בנוגע לשמות הצמחים שבמשנתנו ונזקקו למילונו של רבי הלל בר' וולס (שהיה בן דורו של רבי) שבו הובאו שמות הצמחים בארמית (מהם שמקורם ביוונית).[1]

אובדנם של רבים מן הזיהויים קשור לתהליך הכללי שעבר על הלשון העברית במאות השנים שחלפו לאחר עריכת המשנה על ידי ר' יהודה הנשיא. בתקופה הרומית-ביזנטית ננטשה העברית, באופן הדרגתי, כשפת היום-יום של היהודים בארץ-ישראל, ואת מקומה תפסה הארמית, כשאת שתיהן מלווה כל העת היוונית, בעיקר במגע עם השלטונות ובערים המעורבות.[2] לאחר הכיבוש הערבי השתלטה ברבות השנים שפתם של הכובשים, עד אשר העלימה כליל את הארמית כשפת יום-יום.[3] מנגד, התפרשות והתפתחות התפוצות השונות על פני שלוש יבשות ותחת ממשלים שונים ומגוון

1. **פליקס, כלאים**, עמ' 33. יש לציין כי בביאורו לכתב היד 'פרק זרעים' מסייג פליקס בעצמו קביעה זו, ולדבריו: "בסוף תקופת התלמוד הירושלמי... החקלאות העברית בארץ-ישראל עמדה עדיין על רמה גבוהה בריבוי גידוליה ושמרה על מסורת שמותיהם העבריים" (**פליקס, זרעים**, עמ' קצ), ועם זאת ניתן לראות כי גם בכתב יד זה ניתן לראות מעבר בשימוש מן השמות המשנאיים לאלו הנזכרים בתלמוד הירושלמי (שם, עמ' קפח).
2. על הלשונות בארץ-ישראל בתקופה הרומית-ביזנטית ראה: **שטרן, היסטוריה**, עמ' 220-221; **הר, היסטוריה**, עמ' 188-194.
3. **פראוור, היסטוריה**, עמ' 8-9.

תרבויות, יצרה מציאות של פער לשוני גדול בין המרכזים היהודיים השונים. את יהודי בבל, שישבו במקומם כבר בימי בית שני, שימשה כשפת יום-יום הארמית הבבלית, את יהודי תחום ביזנטיון - היוונית, וכן שימשו פסיפס של לשונות וניבים בשאר התפוצות - כדוגמת איטליה, צפון אפריקה, ספרד, צרפת ואשכנז - את הקהילות שהלכו ונתהוו למן התקופה הרומית-ביזנטית ובמהלך ימי הביניים. כחלק מתהליך השערוב, הפכה הלשון הערבית על ניביה השונים לשפה המדוברת בכל אזורי הכיבוש הערבי.

שוני משמעותי, ולעיתים גדול ביותר, בתחום הצומח והחקלאות קיים בין ארץ-ישראל בתקופת המשנה ובין המציאות בתקופתם ומקומם של הפרשנים השונים. היקף החקלאות והמגוון החקלאי בארץ-ישראל הצטמצמו באופן הדרגתי לקראת סוף התקופה הביזנטית וכן בתקופה הערבית הקדומה.[4] במקביל, עם הכיבוש הערבי ניתן לראות גידול מסוים במגוון החקלאי באמצעות מינים שהובאו מן המזרח וקנו אחיזה בארץ-ישראל ובסביבותיה.[5] אם כן, אפילו בארץ-ישראל עצמה שונה הייתה תמונת החקלאות בימי הביניים מזו שבתקופת המשנה. השוני בולט הרבה יותר בתפוצות השונות, שבהן שונה הפלורה הטבעית והחקלאית המקומית מזו של ארץ-ישראל, וביתר שאת באזורים מרוחקים, הנמנים עם חבלים פיטוגיאוגרפיים שונים, כדרום ערב וצפון אירופה.

גורמים אלו - הלשוניים והבוטניים-חקלאיים - הם המעוררים ככל הנראה את הצורך כבר אצל המוקדמים שבחכמי התלמוד הירושלמי להציע זיהויים לשמות צמחים, שאך שנים לא רבות קודם לכן היו בשימוש בשפת היום-יום. והם, ודאי, המחוללים מגמה זו בעוצמה הולכת וגוברת אצל פרשנים מאוחרים יותר ורחוקים יותר.

ספר זה פורש לפני לומד המשנה את הזיהויים השונים אשר ניתנו לכל אחד מן הצמחים במשנה על ידי הפרשנים בתקופות השונות ובתפוצות השונות, מסביר אותם בקצרה, ומשייך כל אחד ואחד מהם אל הפרשנים שנקטו בו. הספר ערוך כלקסיקון של שמות הצמחים, בסדר האלף-בית, ובכל ערך של צמח, לצד המידע הנ"ל, מובא עיון קצר ובו ניסיון להצביע על תובנות שונות העולות מתוך מבט על כלל הזיהויים: מרכזיות של זיהויים מסוימים לעומת האחרים; היבטים משותפים לכלל הזיהויים או לחלקם; אפיון של זיהוי מסוים ביחס למקום מושבו של הפרשן שנקט בו, ועוד. כן מובאים בחלק זה זיהוייהם של חוקרי צמחי המשנה מן הדורות האחרונים.

4. עמר, גידולי, עמ' 27, 332.
5. שם, עמ' 334-336, וראה שם דיון בנושא וכן מקורות נוספים.

בספר אין ניסיון לדרג את הזיהויים השונים על פי מידת ההיתכנות שלהם, התאמתם להקשר במשנה וכד', מלבד במקומות שבהם ישנה בעייתיות ברורה בהתאמת הזיהוי - לדוגמה: זיהוי עם צמח עשבוני, כשההקשר במשנה מורה על עץ, או זיהוי עם צמח שהובא מן העולם החדש במאות השנים האחרונות - שאז מובא הדבר לידיעת הלומד. עם זאת, יכול הלומד להבין לא מעט, מתוך המידע הפרוש לפניו, בנוגע לזיהויים האפשריים של הצמח הנדון, ויש בידו האפשרות לבחון ולהעריך אותם - גם לאור זיהויי החוקרים המובאים בסמוך - ובכך יהיה הדבר לעזר עבורו בתלמודו.

ספר זה מבוסס על עבודת הדוקטור, שכותרתה: 'מסורת צמחי המשנה: לחקר פרשנות הריאליה - היווצרותה ומסירתה',[6] וכן על עבודת תזה לתואר שני, שקדמה לה, שכותרתה: 'מסורות הזיהוי של צמחי משנת כלאיים'.[7] הספר שונה מן העבודות באופן הצגת הדברים, אשר מקל על הלומד, מציג את המידע הנחוץ לו באופן נגיש, ממעט במשא ומתן המחקרי (אשר בעבודות המחקר ניתן לו מקום רב), ומעבירו כמעט באופן מוחלט להערות. כמו כן כוללות עבודות המחקר חטיבה שלמה שעוסקת בחקר הפרשנות והמסורות מתוך עיון רוחבי בכלל הזיהויים, אשר אין מקומה בספר זה, ובעזרת השם תראה אור באופן נפרד.

להלן ביאור שני מונחי יסוד שבהם ייעשה שימוש תדיר במחקר המוצע:

א. המונח 'זיהוי' מתייחס לתופעה שבה נוקב אחד הפרשנים בשם של צמח בשפה כלשהי כדי לציין את זהותו של שם צמח המופיע במשנה. מקרים שבהם לא נוקב פרשן בשם של צמח, אלא מסתפק באפיון כללי שלו, בתיאור תכונותיו או בציון של קרבה או דמיון לצמח אחר, ייקראו 'זיהוי כללי' או 'תיאור'.

ב. המונח 'מסורת' מתייחס לתופעה שבה פרשנים שונים מציינים את אותו הזיהוי, ויש יסוד לשער כי זיהויו של המאוחר שבהם בא בעקבות זה של הקודם לו, או שבבסיס שני הזיהויים מקור אחד משותף. אמנם, לעיתים פרשן פלוני מביא דבריו של פרשן אחר בשם אומרם - ואז המסורת גלויה וברורה. אך על פי רוב אין הדבר כך, ואז יש לחקור אם אכן מסורת לפנינו, ולהבין את דרכי העברתה של מסורת זו.

6. אלבוים, מסורת.
7. אלבוים, כלאים.

ב. הצמחים

בספר זה 147 ערכים. מעיון ברשימות החוקרים, ניתן לערוך רשימה מורחבת הכוללת כ-180 צמחים הנזכרים במשנה.[8] מספר לא מבוטל מתוכם הינם כאלו שהפרשנים, רובם ככולם, לא טרחו לזהותם, כיוון שהשימוש בהם נפוץ ביותר, תפוצתם הגיאוגרפית נרחבת, ושמותיהם (שמוכרים בדרך כלל היטב גם מן המקרא) עברו במסורת חיה בכל התפוצות. עם קבוצה זו נמנים: חיטה, שעורה, גפן, תאנה, רימון, זית, תמר, אתרוג, הדס, ערבה, אגוז, שקד, בצל, שום ופשתן. צמחים אלו לא הובאו כערכים בספר, אלא בנספח מקוצר.

במשנה מופיעים גם מונחים הקשורים בעולם הצומח, אשר אף שיש מי שיזהה אותם כשמות צמחים, נראה שהם מציינים איברי צמח (לולב, זרדים), פריטי שימוש שמוצאם מן הצומח (קנה, גמי[9]), שמות קיבוציים או כלליים של צמחים בעלי תכונות משותפות (דשא, חדק, חוחים ודרדרים) וכיוצא באלו,[10] או שלכל הפחות רוב גדול של הפרשנים זיהה אותם באופן זה. גם מונחים אלו לא נכללו בספר. בסופו של דבר, כאמור, עומדת רשימת הצמחים בהם עוסק המחקר על 147 צמחים, על פי סדר האלף-בית - מ'אבוב-רועה' ועד 'תרובתור'.

8. הרשימות המובאות בספרי המחקר על צמחי המשנה אינן חופפות. החוקרים לא ראו עין בעין את הכללתם של מונחים שונים בתור צמחים, בין השאר בקטגוריות המובאות להלן: ספק-צמחים - ספק-חפצים, שמות כלליים וקיבוציים ועוד (לעף, פלורה; פלדמן, משנה; פליקס, צומח).
9. עיין פליקס, צומח, עמ' 42.
10. המונח כרתן/כרתי, למשל, משמש במשנה כשם גוון מסוים, אף שמקור שם זה בצמח (במקרה זה הצמח אכן מובא במחקר, אך תחת השם 'כרישה', הנזכר במשנה כמה פעמים כשם צמח).

ג. הפרשנים וחיבוריהם[11]

הספר עוסק בחיבורים פרשניים רבים - כ-25 במספר - חיבורים מתקופות שונות, החל בתלמודים הבבלי והירושלמי, עבור בכתבי הגאונים והראשונים וכלה בפירוש תפארת ישראל, מן המאה התשע-עשרה. בין החיבורים ישנם פירושים למשנה או לחלק ממנה - מהם פירושים סדורים למשנה (פירושי מילים - 'גלוסרים', ופירושים ארוכים) ומהם חיבורים מילוניים ללשון חז"ל; מהם שנדפסו ונתקבלו אצל קהל הלומדים, ומהם שנותרו בכתבי יד ונודעו רק ליודעי דבר או שנתגלו בגניזת קהיר. הפרישה הגיאוגרפית של החיבורים הינה מפרס במזרח ותימן בדרום, עבור באזור הסהר הפורה - עיראק, סוריה, ארץ-ישראל ומצרים - דרך ביזנטיון ואיטליה ועד לצפון אירופה.

בספר הובאו, למעשה, כלל פירושי המשנה והמילונים ללשון חז"ל המוכרים לנו עד למאה החמש-עשרה (ובהם כתבי יד שחלקם טרם ראה אור). מבין החיבורים המאוחרים יותר, נבחרו אלו שבהם זיהו המחברים את שמות הצמחים באופן עקבי, ולא הסתפקו בזיהויים כלליים, כפי שנטו לעשות רוב הפרשנים המאוחרים,[12] כדבריו (המכלילים) של פליקס:

> "'פרשנות החדר' בגולה (כמו גם בארץ) לא מצאה עניין בהבנת הריאליה המקראית והתלמודית. בהיתקלם בשם של צמח או בעל חיים הסתפקו בציון: מין ירק, מין עץ...".[13]

---

11. בספר זה נעשה שימוש במחקרים על אודות הפרשנים השונים, תולדותיהם, חיבוריהם, מקורותיהם והיחס בינם לבין פרשנים אחרים, וכן במחקרים העוסקים במרכזים היהודיים בימי הביניים, ובעיקר בהיבט של הספרות התורנית שנכתבה בהם. יצוינו כאן במיוחד חיבוריהם של י"מ תא-שמע (**תא-שמע, ספרות א-ב; תא שמע, עיונים ג ועוד**), א' גרוסמן (**גרוסמן, רש"י; גרוסמן, אשכנז ועוד**), וי' ברודי (**ברודי, רס"ג; ברודי, צוהר ועוד**).

12. עם הפירושים המרכזיים שלא נכללו במחקר זה נמנים החיבורים הבאים: פירוש **תוספות יום-טוב** לר' יום-טוב ליפמאן הלר (1579-1654): על פי רוב לא מזהה כלל, או שמוסר זיהוי כללי בלבד; פירוש **מלאכת שלמה** לר' שלמה עדני (1567-1624): מזהה באופן חלקי מאוד, זיהוייו הינם כמעט תמיד ציטוטים מפורשים מדברי רש"י, הערוך ורמב"ם; פירוש **כף נחת** לר' יצחק גבאי (המאות השש-עשרה והשבע-עשרה): בדרך כלל זיהויים כלליים; פירוש **קב ונקי** לר' אלישע בן אברהם, רב בהורדנה (המאה השמונה-עשרה): בדרך כלל זיהויים כלליים. נוסף על כך, רבים הם הפירושים המאוחרים אשר מפרשים עניינים מתוך המשנה ולא את רצף המשנה, והם נדפסו בדרך כלל בסוף מהדורות המשנה. פירושים אלו, רובם ככולם, כלל אינם מתייחסים לענייני ריאליה.

13. **פליקס, פרי**, עמ' 19. חיבורים מאוחרים נוספים המזהים שמות צמחים ולא נכללו במחקר, מקוצר הזמן והיריעה, הינם **צמח דוד** - מילון עברי-לטיני-איטלקי ללשון חז"ל לר' דוד די פומיס (המאה השש-עשרה); **ספר המעריך** - חיבור נלווה

נוסף על הרשימה שתפורט להלן, מובאים מפעם לפעם זיהויים מזדמנים הנזכרים בחיבורים אחרים.[14]

להלן רשימת הפרשנים והחיבורים שבהם עוסק המחקר - בסוף כל כותרת הובא (בסוגריים) האופן שבו מכונה החיבור באזכוריו בספר.

1. התלמוד הירושלמי (ירושלמי)

בתלמוד הירושלמי נכללות מסכתות סדר זרעים, בהן מופיעים רוב שמות צמחי המשנה, וזיהויים רבים מובאים בו. הזיהויים באים בדרך כלל ביוונית או בארמית. קשה להמעיט בחשיבות זיהויים אלו בהיותם הזיהויים הקדומים ביותר שבידינו ובהיות מקורם ארץ-ישראלי. עם זאת, כפי שנכתב במבוא, עצם הצורך בזיהוי מורה על השתכחות השם, ועל כן לא ניתן לראות זיהויים אלו כמוכחים ומוחלטים. יתרה מזו - ניתן לראות שאף בין חכמי התלמוד לבין עצמם נתגלעו מחלוקות בזיהוי צמחים שונים.

כתבי היד של הירושלמי מועטים הם ביחס לכתבי היד של הבבלי. כת"י ליידן[15] הינו היחיד המצוי בידינו ששרד בשלמותו, ועל פיו הובאו בדרך כלל הציטוטים במחקר זה. במקרים מסוימים שבהם התעורר הצורך נעשה שימוש גם בכת"י וטיקן 133 הכולל את סדר זרעים[16] וכן בדפוס ונציה.[17]

2. התלמוד הבבלי (בבלי)

אמנם שלא כירושלמי, לא נכללות מסכתות סדר זרעים (פרט למסכת ברכות) בתלמוד הבבלי. עם זאת מובאים בו זיהויים רבים, בהם גם זיהויים לצמחים ממשניות סדר

לספר הערוך, לר' מנחם די לונזאנו (איטליה-א"י, המאות השש-עשרה והשבע-עשרה) המבאר כל מלה שלא נתבארה כלל בספר הערוך, או שלא נתבארה שם כל צרכה (המעריך, עמ' 1-2 - הקדמת המחבר. על דרכו בזיהוי הצמחים ראה: **שמש, מונחים**); **ערוך הקצור** - מילון למחבר עלום (בחלק מן הדפוסים נקרא 'ערוך הקצר'), וכן תרגומים שונים של המשנה ליידיש וללטינית.

14. תשובות גאונים שהודפסו בקבצים שונים; חיבורים הלכתיים כגון: הלכות רב אלפס (ר"ף), אור זרוע, הלכות קטנות לרא"ש, כלבו, ספר מהרי"ל, וכן חיבורים נוספים.
15. **ירושלמי, ל.**
16. **ירושלמי, וט.**
17. **ירושלמי, ונ.**

זרעים המוזכרות תוך כדי הדיונים הרחבים במסכתות אחרות. הזיהויים באים בדרך כלל בארמית.

כתבי היד של מסכתות הבבלי מרובים הם מאוד, וחילופי הנוסח ביניהם מרובים אף הם. הציטוטים במחקר זה הובאו לאחר עיון במאגר עדי הנוסח של מכון ליברמן לחקר התלמוד,[18] והם משקפים את הגרסה המרכזית, המקובלת ברובם של כתבי היד (אף שבדרך כלל צוין כתב יד אחד בלבד כמקור לציטוט). במקרים שבהם קיימים חילופי נוסח העלולים להשפיע על הזיהוי - הובאו גם הגרסאות הנוספות.

3. רב סעדיה גאון: קטעי גניזה של פירוש מילות סדר זרעים ('אלפאט' אלמשנה') לרב סעדיה גאון (רס"ג)[19]

רב סעדיה בן יוסף אלפיומי נולד בפיום שבמצרים בשנת 882, שם גדל והתחנך. בימי בחרותו עזב את מולדתו, שהה זמן מה בארץ-ישראל ובסוריה ולבסוף הגיע לבבל. בשנת 928 נתמנה לגאון בישיבת סורא, בה שימש בתפקיד זה עד מותו בשנת 942.

רס"ג הביא עימו לכס הגאונות חדשנות בתחומים שונים. הוא נשא עימו את השפעת המרכז הארץ-ישראלי - שקהילות מצרים היו נתונות להשפעתו - ועסק לא מעט בתלמוד הירושלמי ובמדרשי האגדה הארץ-ישראליים, אשר שוקעו ביצירותיו. רס"ג הושפע גם מתכנים של התרבות המוסלמית הכללית, אשר הביאה אותו לעיסוק רב בבלשנות, דקדוק ומילונאות וכן בפילוסופיה. גם עיסוקו הרב בפרשנות המקרא היה בגדר חידוש, ונראה כי היה הראשון שכתב פירוש סדור לספרי המקרא. חיבורו הנפוץ ביותר הינו התפסיר (תרגום לערבית) של התורה, שנודע בכל התפוצות דוברות הערבית. רבגוניות ספרותית זו, שכללה גם כתיבת חיבורים פולמוסיים ושירה, מתחברת היטב לתודעה העצמית של רס"ג - תודעה של שליחות עבור העם היהודי כולו, והרמת קרנה של המסורת היהודית אל מול ההשפעות הזרות.

בגניזה נמצא דף של פירוש מילים קשות (=גלוסר)[20] מן המשנה. הדף, שבו מילים ממסכת ברכות וממסכת פאה (עד פרק ה) נושא את הכותרת *אלפאט' אלמשנה* [=מילות המשנה] *לרב סעדיה נע* [=נוחו עדן].[21] כתב היד מתוארך, באופן משוער,

18. **בבלי**, http://www.lieberman-institute.com/.
19. עיין בהרחבה: **ברודי**, **רס"ג**, עמ' 31-47; לתולדות חייו עיין גם הלקין, **רס"ג**, עמ' 196-198.
20. על סוגה פרשנית זו האופיינית לתקופת הגאונים ראה **אסף**, **תקופה**, עמ' קלז-קלח.
21. כתב היד פורסם ע"י אלוני: **רס"ג**, **לשון**, עמ' 137-148.

למאה האחת-עשרה או למאה השתים-עשרה. אלוני, שפרסם דף זה, טוען כי זהו חיבורו של רס"ג, הנזכר בין השאר בדברי ר' פתחיה מריגנסבורג (אשכנז, המאה השתים-עשרה): *ובארץ בבל לומדים פי' רבינו סעדיה שעשה מכל הקרייה* [=המקרא] *ומששה סדרים*.[22] אברמסון חולק על קביעה זו, ולדעתו זהו חיבור של מחבר אחר ששמו סעדיה, או שיוחס לרס"ג בטעות.[23] ברודי, לעומתו, מחזק את דעתו של אלוני, וכיום מקובל להניח שזהו אכן חיבורו של רס"ג.[24] בשלב מאוחר יותר פרסם אלוני את הדף השני של כתב היד, הממשיך בדיוק מן המקום שבו מסתיים הדף הראשון, וכולל מילים מסוף מסכת פאה, ממסכתות דמאי וכלאים, ובתוך כך גם מילה אחת ממסכת שביעית ואחת ממסכת מעשרות.[25] בדף מפורשים למעלה משלושים שמות צמחים הנזכרים במסכת כלאים.

כמו כן, גם בחיבורו של רס"ג, 'האגרון',[26] נזכרות ומפורשות לצד מילים מן המקרא גם מעט מילים מן המשנה, וביניהן שמות צמחים.[27]

חשיבות רבה נושא עימו פירושו של רס"ג, בהיותו הפירוש הקדום ביותר, מלבד התלמודים, שניתן לתארכו.[28]

4. רב שרירא גאון: קטע גניזה מתשובת רב שרירא גאון שבו פירוש מילים בסדר זרעים ובסדר טהרות (רש"ג)[29]

רב שרירא ב"ר חנינא, נצר למשפחת ראשי הגולה בבבל, שימש, כאביו וכסבו, כגאון ישיבת פומבדיתא החל משנת 968. רש"ג עלה על כס הגאונות בתקופת שפל של ישיבות בבל, ובכוח אישיותו וחוכמתו העלה את קרנה של ישיבת פומבדיתא. רש"ג עמד בקשר אף עם קהילות יהודיות רחוקות, אשר קיבלו ממנו תשובות מפורטות

22. עוד על כתב היד: **רס"ג, לשון**, עמ' 137-139; 171-174.
23. **אברמסון, מילון**, עמ' 49-50.
24. **ברודי, רס"ג**, עמ' 135. נוסח המשנה המשתקף בקטע הינו בבלי במובהק - **עיין אלבוים, גניזה**, עמ' 12, הע' 10.
25. **רס"ג, לשון**, עמ' 171-198.
26. **רס"ג, אגרון**, עמ' 10. וראה שם בהרחבה בפרקי המבוא.
27. חלקם נזכרים גם במקרא, וליד חלקם נכתב: 'מן המשנה', וראה שם עמ' 71-73.
28. אפשר כי גם כתבי היד **'זרעים גניזה א'** ו**'כת"י אנטונין'** הינם מתחילת המאה העשירית, אך אפשר שהם מסוף אותה מאה ואף מעט מאוחר יותר - ראה להלן.
29. על אודות רש"ג ראה עוד: **חבר, שרירא**, עמ' 361-362; **מרגליות, אנציקלופדיה**, כרך ב, עמ' 352-353.

לשאלותיהן - הן בהלכה והן בענייני אמונה. רבות מתשובותיו נשלחו לקהילת קירואן שבצפון אפריקה, והמפורסמת שבהן מוכרת כ'איגרת רב שרירא גאון'. בתקופתו של רש"ג החלה לפרוח ספרות הגאונים, שהבולטים בה בתקופה זו הינם רש"ג ורב האי גאון, בנו, אליו העביר רש"ג את שרביט ההנהגה כבר בחייו, כמה שנים לפני פטירתו (בשנת 1006, ככל הנראה). מכמה מקורות עולה כי רש"ג חיבר פירוש לפחות על חלק מן התלמוד הבבלי, אך פירוש כזה לא הגיע לידינו.

כתב היד הנדון בעבודה זו, שנמצא בגניזה, ומיוחס בסבירות גבוהה ביותר לרש"ג, הינו קטע מתשובה שכללה פירושי מילים קשות ממשנת טהרות וזרעים,[30] וממנה נראה כי היה קיים פירוש סדור[31] שכלל לפחות שני סדרים אלו. הקטע שבידינו מסתיים בפרק ב ממסכת כלאים. כתב היד פורסם על ידי ש' אסף בשנת תש"ב.[32]

5. פירוש הגאונים לסדר טהרות (פיה"ג)[33]

זהו חיבור פרשני למשניות סדר טהרות הכולל בעיקר פירוש מילים קשות. בניגוד ל'אלפאט' אלמשנה' לרס"ג ולפירוש המילים מתוך תשובת רש"ג, פירושי המילים כאן ארוכים יותר, אף שגם חיבור זה מילוני באופיו. כמו כן, מלבד תרגום לערבית ('טיית' בלשון הפירוש), מתורגמות מילים רבות גם לארמית, ליוונית ואף לפרסית.[34]

הדעות חלוקות לגבי מחבר הפירוש. יש שטענו כי זהו פירושו של רב האי גאון, יש שייחסו זאת לגאון רב שר-שלום, ואחרים סברו כי זהו פירושו של רב סעדיה גאון, אך אף לא אחת מסברות אלו מבוססת דיה, וכמו כן, השימוש במילים יווניות מקשה על הסברה שזהו חיבור בבלי אותנטי.[35] מ' מרגליות טען כי פירוש הגאונים לטהרות נתחבר במאה העשירית בדרום איטליה או בסיציליה, ולדבריו הוא מכיל יסודות בבליים וארץ-ישראליים כאחד.[36] לדעה זו הסכים גם מ"א שולוואס.[37] על כל פנים, אין

30. בקטע מילים ממסכתות נידה, מכשירין, זבים, טבול יום, ידים, עוקצין, ברכות, פאה, דמאי וכלאים.
31. ראה לעיל הערה 31.
32. **אסף**, **תשובות**, עמ' 172-179. ועיין שם בהקדמתו הקצרה.
33. עיין בהרחבה: **אפשטיין**, **פירוש** - בפרקי המבוא, ובעיקר עמ' יב-לו.
34. לגבי הימצאות השמות היווניים בטקסט בבלי ראה **אפשטיין**, **פירוש** - מבוא עמ' יב-יג.
35. **שם**, שם, וכן עמ' כט.
36. **מרגליות**, **הלכות**, עמ' 7-9.
37. **שולוואס**, **רומא**, עמ' 3.

חולק על כך שבחיבור זה, אף אם נכתב באיטליה, מובאות בעיקר מסורות גאוני בבל,[38] ובאופן בסיסי נראה שיש לשייכו לקבוצת פירושי הגאונים שנמצאו בגניזה. תפוצתו של חיבור זה הייתה מוגבלת לארצות אירופה, והוא היה מצוי בידי ר' נתן בעל הערוך, שהעתיק ממנו לחיבורו פירושי מילים שונות.[39]

6. פירוש מילים לסדר זרעים מן הגניזה מאזור סוריה-ארץ ישראל (זרעים גניזה א)[40]

פירוש עלום זה מתקופת הגאונים נתגלה בגניזת קהיר, שם נמצאו עד כה קטעים מתוך חמש העתקות שונות של החיבור, חופפים בחלקם, מהם ניתן ליצור רצף כמעט שלם של הפירוש על סדר זרעים (ואף עד לתחילת סדר מועד).[41] ההעתקות המוקדמות של כתב היד מתוארכות בסבירות גבוהה למאה העשירית, ויש יסוד להניח כי חיבור זה קדום אף לפירוש רס"ג. על פי השמות הערביים של הצמחים הבאים בקטע ניתן לקבוע כי הפירוש נתחבר באזור סוריה-ארץ ישראל. קביעה זו נתמכת על ידי ראיות נוספות, כגון נוסח המשנה המשתקף בחיבור ומסורת זיהוי ספציפית המיוחסת במפורש לאזור דמשק.[42]

מכמות ההעתקות שנתגלו, נראה כי לא מדובר בחיבור אזוטרי, אלא כזה שהיה נפוץ במידה מסוימת, ויש להניח שהיה מוכר לכל הפחות בחוגי החכמים באזור ארץ ישראל-מצרים.

38. **מרגליות, הלכות, עמ' 8.**
39. **אפשטיין, פירוש, עמ' יח; תא שמע, ספרות, א עמ' 218.**
40. **אחד מכתבי היד של החיבור (Oxford, MS heb. d.33/65-66) פורסם בשנתון 'גנזי קדם' - ראה: אלבוים, גניזה, עמ' 29-9.**
41. **אוק': Oxford, MS heb. d.33/65-66 (דמאי, כלאים, שביעית. ראה לעיל הערה 40); קימ.1: Cambridge, CUL T-S NS 302.23 (כלאים, שביעית, תרומות, מעשרות, מעשר-שני, שבת); קימ.2: Cambridge, CUL T-S K7.35 (ברכות, פאה, דמאי, כלאים); בהמ"ל 1: 10-2752.9 JTS, ENA (דמאי, כלאים, שביעית); בהמ"ל 2: 3750.8 New York, JTS: ENA (פאה, דמאי, כלאים, שביעית). ישנם שינויים מועטים בין ההעתקות.**
42. **ע"ע נפוס - זיהוי רס"ג וזיהוי זרעים גניזה ב.**

7. אוטוגרף של פירוש מילים מן הגניזה לכל סדר זרעים (זרעים גניזה ב)[43]

כזרעים גניזה א שנזכר לעיל, גם חיבור עלום זה נתגלה בגניזה, אך בניגוד אליו, נמצא עד כה רק כתב יד אחד של החיבור, אשר דומה כי הוא כתב ידו של המחבר.[44] כתב היד קיים בשלמותו על סדר זרעים כולו והוא מתפרש על פני ארבעה עמודים. בעמוד האחרון מופיע, לאחר סופו של החיבור ולאחר סיכום מספר פרקי המסכתות השונות שערך המחבר, גם קטע מתוך הפירוש שנזכר לעיל - זרעים גניזה א. נראה שיש לתארך כתב יד זה למאה העשירית או למאה האחת-עשרה, ועל כל פנים מסתבר שהוא מאוחר לזמן חיבורו של זרעים גניזה א.

8. גלוסר עברי-יווני מן הגניזה, כתב יד מאוסף אנטונין סט' פטרבורג 628 (כת"י אנטונין)

חיבור עלום זה נמצא גם כן בגניזת קהיר. מדובר בדף אחד, כתוב משני צידיו, ועליו, בשני טורים, רשימת מונחים ממשנת כלאים ושביעית, כשמולם תרגומם ליוונית באותיות יווניות.[45] לא ידוע דבר על מחבר וכותב הפירוש, מלבד העובדה שכתב היד מתוארך באופן משוער למאה העשירית או האחת-עשרה.[46] כתיבת היד העברית רהוטה, אך זו היוונית, לעומתה, כמו גם הכתיב היווני, בעייתית מאוד, וניכר כי הכותב

---

43. תודתי נתונה לגב' תמר לייטר מן המכון הפליאוגרפי שע"י בית הספרים הלאומי על עזרתה הרבה והמועילה בבחינת מאפייניו הטכניים של כתב-יד זה ושל נוספים. דבריה הבהירים היו מלווים במאור פנים ואורך רוח.

44. הנייר אינו משורטט. המונחים המשנאיים ומקביליהם בערבית כתובים בטורים מקבילים - כל טור בגוון דיו שונה (כהה ובהיר) ובעובי קולמוס שונה, ולא בשורות ישרות. מכל אלו עולה כי קודם כולו נכתבו בטורים המונחים המשנאיים הזקוקים לביאור, ורק לאחר מכן שובצו מולם המונחים הערביים. אופן כתיבה זה מתאים למציאות שבה רושם אדם את המונחים שברצונו לבאר, ואז מחפש הוא את פתרונם, וברור שאין כאן העתקה של חיבור קיים, מה גם שבכמה מקומות בא המונח המשנאי ללא מונח ערבי מקביל. ייתכן כי אין זה כלל חיבור שנודע בציבור או שיועד לכך, אלא רשימת עזר לשימושו של הכותב בלימודו.

45. **כת"י אנטונין**. מן הגניזה מוכרים קטעי גלוסרים עבריים-יווניים נוספים למשנה, אך בהם כתובות המילים היווניות באותיות עבריות, בדומה לנעשה בערבית יהודית ובפרסית יהודית, ולמעשה בכל החיבורים האחרים המופיעים במחקר זה. באחד מכתבי היד (כת"י דה-לאנז') באים זיהויי צמחים ספורים, המובאים במחקר זה (ע"ע 'עקרבנים', 'פקועות', 'קיק', 'עקרבנים') וראה **שנול**, **גלוסר**, עמ' 227-225.

46. **סטאר**, **גלוסר**, עמ' 354. התיארוך מתבסס בעיקר על הכתיב, השימוש בנקודות דיאקריטיות וכד'. פפדופולוס-קרמאוס (שנת 1908) סובר כי כתב היד קדום בהרבה - המאה השביעית (**פפדופולוס-קרמאוס**, עמ' 90), אך חוקרים שבאו אחריו חלקו עליו באופן נחרץ, ותעיד על כך גם כתיבת היד העברית - תחום שבו לא היה בקי - שנחשבת, אמנם, לקדומה יחסית (כתב פרוטו מרובע), אך גם היא מתוארכת למאה העשירית בקירוב.

לא היה בקיא ורגיל לכתוב יוונית. סביר כי הפירוש נכתב בתחום ביזנטיון (אסיה הקטנה, הבלקן או דרום איטליה), והתופעות הלשוניות האופייניות לטקסט תומכות בכך.[47]

קטע זה פורסם לראשונה בשנת 1908 על ידי פפדופולוס-קרמאוס (Pappadopoulos-Kerameus), אשר הציע את הסברו לכל אחד מן המונחים היווניים המובאים בו. בשנת 1935 פורסם מחדש על ידי סטאר (Starr), אשר דחה חלק גדול מפרשנותו של פפדופולוס-קרמאוס מתוך היכרות טובה יותר עם המקורות היהודיים.[48]

9. פירוש המשנה המיוחס לר' נתן אב הישיבה בארץ-ישראל (רנאה"י; רנאה"י פ"א)[49]

המדובר בפירוש למשנה המיוחס לגאון ארץ-ישראלי בשם ר' נתן ב"ר אברהם אב הישיבה. בעולם המחקר מוכרים שני חכמים מן המאה האחת-עשרה שנקראו ר' נתן ב"ר אברהם: האחד פעל במחצית הראשונה של המאה, והאחר במחציתה השנייה. החוקרים חלוקים בדעותיהם למי מהם יש לייחס את הפירוש.[50]

פירוש זה מקיף את כל ששת סדרי המשנה (בהיקף המשתנה בין הסדרים והמסכתות). עיקרו פירוש מילים, אם כי, בניגוד לשאר פירושי הגאונים שנסקרו לעיל, באים בו גם ביאורי עניינים ואף דברי אגדה ומחשבה (בעיקר בפתיחת מסכתות).

החיבור הנמצא בידינו אינו פירושו המקורי של ר' נתן, אלא הוא פרי עריכה מאוחרת. עורך הספר, אשר הקדים את דבריו לפירוש, שילב בתוכו פעמים רבות מפירושיהם של אחרים, שהבולטים שבהם (לפי סדר זה) הינם: ר' נתן בעל 'הערוך', ר' יצחק אלפסי - הרי"ף ורב סעדיה גאון. נראה בסבירות גבוהה כי העריכה אינה מאוחרת הרבה לאמצע המאה השתים-עשרה, מכיוון שפירוש רמב"ם, שנפוץ ונתקבל ברחבי העולם היהודי, לא נזכר בו ולו פעם אחת.

---

47. סטאר, גלוסר, עמ' 355. חיזוק מסוים למיקומו בבלקן קיים בזיהוי 'שושנת המלך' (134) עם Lilium chalcedonicum, האנדמי ליוון ואלבניה (**פלורה אירופה**, כר' 5, עמ' 35). פפדופולוס-קרמאוס טען שיש רגליים לכך שהפירוש נכתב דווקא בקפריסין (**פפדופולוס-קרמאוס**, עמ' 90).
48. פיענוח זיהויי כת"י אנט. במחקר זה יסתמך לא אחת על קריאתו ופרשנותו של סטאר, אך באופן ביקורתי.
49. עיין בהרחבה: אסף, פירוש, בעיקר עמ' 386-381.
50. ראה עמר וקאפח, עמ' 11, ובמקורות שהובאו שם בהערות 4, 5.

הדעות חלוקות לגבי מקום עריכת החיבור. ש' אסף שיער כי הוא נערך במצרים.[51] לעומתו, ברור היה לר"י קאפח, כי המאסף היה "מחכמי תימן הקדמונים" וראייתו המרכזית - השימוש התכוף ב"מילים, ניבים וביטויים שאינם נוהגים אלא בערבית היהודית בתימן".[52] טענה זו הוכחה מתוך מונחים רבים, וקשה מאוד לחלוק עליה.[53]

מלבד המחלוקת לגבי מקום עריכת החיבור, ישנה אי-בהירות רבה הנוגעת לפירוש על מסכתות דמאי, כלאים, שביעית, תרומות ואולי גם שבת, הכולל, למעשה, שני פירושים מקבילים. האחד - קצר באופן יחסי, שעיקרו פירוש מילים - מובא כולו תחת כותרת הפרק הראשון (אף על פי שמפרש מילים מכל פרקי המסכת). השני, שמבאר עניינים ומפרש מילים, מובא ברצף אחרי הפירוש הראשון, פותח במילים: "פירוש אחר לאחד החכמים", ומחולק לפי פרקי המסכת. אחד מפירושים אלו, לפחות בבסיסו, הינו פירושו של ר' נתן, ואם כן, סביר כי יותיר בתוכו לפחות עקבות של מסורות ארץ-ישראליות. אך לא ברור אם זהו הפירוש הראשון, ואז נשאל: מיהו "אחד החכמים"? או שמא הפירוש הראשון הוא המשכו של הקדמת המאסף, וייתכן שהעורך עצמו כתבו, ואם כן "אחד החכמים" הוא הוא ר' נתן. בספר זה מכונה הפירוש הראשון "רנאה"י", והדעת נוטה להסכים לכך שזהו פירוש ר' נתן, גם מתוך השוואות לפירוש על מסכתות אחרות, שבהן לא מופיע פירוש נוסף מקביל.[54] הפירוש השני מכונה כאן "רנאה"י פ"א".

שלושה כתבי יד שונים של הפירוש מוכרים לנו, כולם הועתקו בתימן.[55] אף שחיבור זה ראה אור בדפוס בתרגומו של הרב י' קאפח,[56] נראה שיש להדירו מחדש על פי כתבי היד השונים, זאת בשל שיבושים במונחים הערביים[57] ואף השמטתו של קטע אחד לפחות.[58]

---

51. **אסף, פירוש**, עמ' 384.
52. "דברים אחדים מאת הסופר והמתרגם", עמ' 7. פוקס חלק על הוכחה זו, ומציין עוד כי הוא "משתמש רבות בנוסחים ובפירושים שהיו מקובלים בספרד ובצפון אפריקה" (**פוקס, משנה**, עמ' קסה), אך גם במחקר זה מוכח מעל לכל ספק כי לחיבור מאפיינים תימניים ברורים (ראה מסקנות המחקר בפרק הרלוונטי).
53. **אלבוים, כלאים**, עמ' 183-182; **עמר וקאפח**, עמ' 18-13.
54. למשל - תרגום 'קרוסטמילים' (124), המופיע הן בכלאים והן בעוקצין, ובו תואם הזיהוי המובא בפירוש הראשון בכלאים את הזיהוי בעוקצין, והזיהוי שבפירוש השני בכלאים שונה משניהם. גם פוקס משער שכך הוא, אך הוא מותיר קביעה זו בסימן שאלה (**פוקס, משנה**, עמ' קסד).
55. **לונ.** - LON BL OR. 11117; **בהמ"ל** 1 - JTS Rab. 1492/2; **בהמ"ל** 2 - JTS ENA 3590.2.
56. על גילויו והעתקתו של כתב היד שהיווה את הבסיס לתרגום: **רנאה"י, פירוש**, עמ' 6 ("דברים אחדים מאת הסופר והמתרגם").
57. ראה, למשל, אשכרוע (18), חלגלוגות (39) ועוד.
58. שבת פרק יד נשמט לגמרי מן הדפוס.

10. ספר הערוך לר' נתן ב"ר יחיאל מרומא (ערוך)[59]

ר' נתן ב"ר יחיאל, בעל ספר 'הערוך', חי ופעל ברומא במחצית השנייה של המאה האחת-עשרה (נפטר בשנת 1103). עמד בראש הישיבה שם לאחר מות אביו, ששימש בתפקיד זה לפניו. ספרו הוא מילון רב היקף למילים הקשות שבלשון חז"ל, המסודרות לפי שורשן בסדר אלפביתי, כאשר בכל ערך, מלבד פירוש המילה, מובאות גם דוגמאות לאזכורים בספרות חז"ל (משנה, תלמודים ומדרשים), שלעיתים מפורשות אגב כך.

לדברי החוקרים, פירושי ספר 'הערוך' שאובים מכמה מקורות: פירוש רבנו חננאל - שמוצאו איטלקי וישב בקירואן שבצפון אפריקה, ובעצמו ממזג את מסורת גאוני בבל שהתקבלה בצפון אפריקה,[60] ואת מסורת התלמוד הירושלמי, שהייתה מקובלת באיטליה וביזנטיון; 'פירושי מגנצא' - פירושים מראשית תקופת ההתיישבות היהודית באשכנז,[61] המייצגים את דרכו העצמאית של עולם התורה באשכנז, שחדל לראות עצמו כפוף למרכז בבבל;[62] מסורת גאוני בבל שהגיעה לאיטליה ומייצגה הבולט הינו 'פירוש הגאונים לסדר טהרות'.[63]

בתרגום המילים השתמש בעל 'הערוך' באוצר המילים של שפות רבות: עברית, ארמית, ערבית, פרסית, יוונית, לטינית ואיטלקית, אך אין להסיק מכך על ידיעותיו באותן שפות, אלא על מגוון המקורות שבהם השתמש.

הספר יצא לאור במהדורות דפוס רבות, וכן במהדורה מדעית - 'ערוך השלם' - שנערכה על ידי ח"י קוהוט בין השנים 1878-1892,[64] אך הינה חסרה את כתבי היד שנמצאו בגניזה הקהירית. הציטוטים במחקר זה הינם מתוך 'ערוך השלם', אך במקום שבו יש לכך משמעות תוקנה הגרסה על פי כתבי יד שונים, שגרסתם מובאת בעבודת

---

59. מתוך: **תא שמע**, **ספרות**, א, עמ' 217-221; **תא שמע**, **עיונים**, ג, עמ' 3-5 ועיין במקורות אלו בהרחבה. עוד לגבי חיבור זה ראה: **אברמסון**, **הערוך**, עמ' כז-מב; **רוונה**, **מניעים**, ובמיוחד עמ' 57-61. על בתי המדרש באיטליה במאה האחת-עשרה וקשריהם עם המרכזים היהודיים בא"י ובבבל ראה **גרוסמן**, **ישיבת**, עמ' 194-197. על מקומו של החיבור בהקשר ההיסטורי
ועל השפעה אפשרית על מבנה החיבור של הספרות המילונית הנוצרית ראה **תא שמע**, **הרקע**, עמ' 115-121.

60. **תא שמע**, **ספרות**, א, עמ' 125-128.

61. מייצגם המוכר והחשוב הינו הפירוש לבבלי של רבנו גרשום מאור הגולה, שפעל בראשית המאה האחת-עשרה.

62. **גרוסמן**, **אשכנז**, עמ' 86, 106.

63. ועיין לעיל פיה"ג. על חכמים איטלקיים שלמדו בישיבת רב האי גאון בבבל ועל ראשית השפעת התלמוד הבבלי על קהילות איטליה ראה: **גרוסמן**, **אימתי**, עמ' 155-152; **גרוסמן**, **ישיבת**, עמ' 196.

64. **ערוך השלם**, עיין שם ח"א בהקדמות, וכן: **תא שמע**, **ספרות**, א, עמ' 220-221.

הדוקטור של ל' קואומו,[65] שעקבה אחר הלעזים הבאים בספר הערוך, במטרה לאפיינם מן ההיבט הפילולוגי.

11. פירוש רש"י לתלמוד (רש"י)[66]

ר' שלמה יצחקי, גדול מפרשי התלמוד, חי ופעל בטרואה (Troyes) שבצפון צרפת במחצית השנייה של המאה האחת-עשרה ועד לתחילת המאה השתים-עשרה (נפטר בשנת 1105). בימי בחרותו למד במרכזי התורה שבאשכנז - וורמייזא (Worms) ומגנצא (Mainz), שם ספג את התורה של רבנו גרשום מאור הגולה, מייסד ישיבת מגנצא, ושל תלמידיו.[67]

בידינו מצוי פירושו, המקיף כמעט את כל התלמוד הבבלי, ונותר עד ימינו הנפוץ והמקובל ביותר על הלומדים. לפירוש זה זיקה עמוקה ל'פירושי מגנצא' - תורת רגמ"ה ותלמידיו - הן בתוכן והן בצורה. נוסף על כך, ניתן למצוא בפירוש רש"י לתלמוד שימוש במסורות פרשניות של גאוני בבל,[68] אם כי מסתבר שלא הכיר את פירושיהם של רב שרירא ורב האי, וככל הנראה גם לא את פירוש רבנו חננאל.[69] בין השאר משופע חיבור זה בתרגום מילים קשות - רבות מהן מתחום הריאליה, ובהן שמות צמחים רבים - ל'לע"ז' (בדרך כלל צרפתית עתיקה).[70] כמו כן מזוהים צמחים רבים בפירושו של רש"י למקרא, חלקם צמחים ששמם נזכר גם במשנה, ושיידונו גם הם במחקר זה.

אף שפירוש רש"י לתלמוד נפוץ ביותר, לא יצאה לאור מהדורה מדעית של פירוש זה. לפיכך נלקחו הציטוטים שבמחקר זה מתוך דפוס וילנה, ונוסח לעזי שמות הצמחים הינם על פי עבודתם המקיפה של דרמשטטר (Darmesteter) ובלונדהיים (Blondheim).[71]

---

65. **קואומו, לעזים**, עמ' IV (מתוך התקציר העברי).
66. להרחבה עיין באריכות: **תא שמע, ספרות**, א, עמ' 40-56, וכן: **גרוסמן, רש"י**, ובייחוד עמ' 21-29; 74-76; **149-134**.
67. על זיקת המרכז באשכנז במאות העשירית והאחת-עשרה ראה: **גרוסמן, ישיבת**, עמ' 197-203.
68. על יניקת ישיבות אשכנז מתורת גאוני בבל ראה למשל: **גרוסמן, רש"י**, עמ' 141; **נעם, רש"י**, עמ' 136-137.
69. **גרוסמן, רש"י**, עמ' 139-140.
70. לעיתים רחוקות גם גרמנית. על נטייתו לפרש ענייני ריאליה ראה **פרנקל, רש"י**, עמ' 113-114. כמו כן ראה: **קטן, החיים** - חיבור העוסק כולו בריאליה ובחיי היום יום בסביבתו של רש"י כפי שעולה מחיבוריו.
71. **דרמשטטר ובלונדהיים**. על זיהויי צמחים בפירושי רש"י ראה גם **לעף, צמחים**, וכן **שמש, הרקע**.

12. ר' יצחק בן מלכי-צדק: פירוש לסדר זרעים (ריבמ"ץ)[72]

ר' יצחק בן מלכי-צדק חי ופעל בעיר סיפונטו[73] (Siponto) שבדרום מזרח איטליה במחצית הראשונה של המאה השתים-עשרה.[74] ריבמ"ץ חיבר פירוש למשנת זרעים וטהרות (מלבד המסכתות שיש עליהן תלמוד בבלי), אך בידינו מצוי רק הפירוש לסדר זרעים. זהו הפירוש הראשון למשנה המוכר לנו, אשר בעיקרו מבאר עניינים שלמים המובאים במשנה, לאחר פירושי הגאונים ופירוש רב נתן אב הישיבה, אשר ביסודם הינם פירושי מילים.

הפירוש מבוסס על תמצית דברי התלמוד הירושלמי לסדר זרעים, אך הוא מפנה גם למקורות רבים בתלמוד הבבלי, בהם נזכרות ונדונות משניות סדר זרעים. פעמים רבות הוא מזכיר את ספר הערוך, שנתחבר במאה שקדמה לו. את מושגי הריאליה (ובתוכם שמות הצמחים) הוא מבאר באמצעות מונחים באיטלקית, ביוונית ובערבית.

הציטוטים מפירוש ריבמ"ץ המובאים במחקר זה הינם על פי מהדורת נ' זק"ש.[75]

13. פירוש הרמב"ם למשנה (רמב"ם)[76]

ר' משה בן ר' מימון נולד בקורדובה שבספרד בשנת 1138. בילדותו נאלצה משפחתו, כשאר יהודי האזור, לעזוב את ביתה בעקבות רדיפות, והתיישבה בעיר פס שבמרוקו. בהיותו כבן שלושים הגיע רמב"ם למצרים, לאחר שהייה של חודשים מספר בארץ-ישראל, ושם חי עד מותו בשנת 1204.

יצירתו של רמב"ם עצומה בהיקפה ובחשיבותה כאחד. החיבור 'משנה תורה', שנקרא גם 'היד החזקה', הינו מפעל הלכתי הכולל את ההלכות שנזכרו בתלמודים, כשהם ערוכים מחדש ומתומצתים בלשונו של רמב"ם, והוא הפך להיות עמוד היסוד ההלכתי לדורות שאחריו עד לחיבור ה'שולחן ערוך', ועד היום הוא נמנה עם ספרי ההלכה הנלמדים ביותר. ספרו הפילוסופי, 'מורה הנבוכים', הינו ציון דרך חשוב בעולם המחשבה היהודי בימי הביניים. רמב"ם חיבר גם את 'ספר המצוות', המונה את תרי"ג

72. מתוך: **גוטליב, ריבמ"ץ**, עמ' צז-ק; **תא שמע, ספרות**, א עמ' 221-223.
73. לעיתים נזכר: סימפונטו, סימפונט.
74. על חכמי סיפונטו הקדומים ראה: **גרוסמן, אימתי**, עמ' 153-152.
75. **ריבמ"ץ, פירוש**.
76. עיין בהרחבה: **תא-שמע, ספרות**, א עמ' 185-190. לתולדות חייו: **הבלין, רמב"ם**, עמ' 536-542.

המצוות שבתורה, וכן פירוש לתלמוד, שרק מעט מזעיר ממנו הגיע לידינו. נוסף על כך, כתב רמב"ם, רופא במקצועו, ספרי רפואה שונים, וביניהם גם את 'ביאור שמות הרפואות', המשמש כאן, יחד עם ספרים נוספים, לזיהוי שמות הצמחים בערבית.

אחד מן החשובים שבחיבוריו הוא פירוש המשנה, שנכתב בערבית, ושהינו המקיף ביותר שנכתב עד זמנו. את כתיבתו הראשונית של הפירוש השלים רמב"ם ממש עם בואו למצרים, כך שניתן לומר כי חיבור זה הוא פרי לימודו בשנות נעוריו בספרד ובמגרב, אף שבמהלך חייו המשיך רמב"ם לשכללו ולתקנו.[77] בידינו נמצאים גיליונות הפירוש על חמישה מששת הסדרים בכתיבת ידו של רמב"ם, ובהם תיקונים והוספות שהוסיף במהלך חייו, וכן הערות של בנו, ר' אברהם.[78] הפירוש עוסק בהיבטים שונים, ובהם גם פירושי מילים קשות ותרגומי ריאליה לערבית - ובתוכם גם צמחי משנת כלאים.

רמב"ם מעיד על פירושו למשנה: *שתיקנתי בו מקומות אשר בורא הכל יודע כי ברובם באתי לידי טעות מחמת הימשכי אחר הגאונים ז"ל כגון רבנו נסים במגילת סתרים ורב חפץ ז"ל בס' המצוות ואחרים שאני חושש להזכירם...* . דבריו אלו מורים על כך שהמסורות הגאוניות (שהגיעו אליו גם בתיווכו של רב ניסים מקירואן) היוו מקור מרכזי בכתיבתו את פירושו, כמקובל בספרות הפרשנית של ספרד וצפון אפריקה בתקופתו.[79] יש להניח כי הגעתו למצרים הפגישה אותו עם מסורות נוספות, אך מעבר לכך, כדברי תא-שמע, שם "החל סידור לימודו העצמאי מתוך ביקורת המקורות הפרשניים העומדים לפניו".[80] מבין תחומי הפרשנות השונים, תרגום מושגי הריאליה הוא מן הראשונים שעלול היה להשתנות עם הגירתו למצרים, ויותר ממנה יכולה הייתה לגרום קרבתו לארץ-ישראל ושהייתו הקצרה בה.[81] על כן יש לראות בזיהויי שמות הצמחים שבפירושו שילוב בין המסורות הגאוניות שהתפשטו בארצות האסלאם לבין מסורות מקומיות בארץ-ישראל ובמצרים, יחד עם חקירתו וביקורתו של רמב"ם, שמלבד בקיאותו בתורה היה גם רופא, ובעל ידע רב בעשבונאות ובבוטניקה.

77. **תא-שמע, ספרות, א עמ' 185. ועיין בלאו, אצלנו, עמ' 49-50.**
78. **על התפתחות כתיבת פירוש רמב"ם למשנה ראה: רמב"ם, ירושלמי, הקדמת המהדיר, עמ' ו-יד, וכן רמב"ם, קאפח, הקדמת המהדיר, עמ' 16.**
79. **תא-שמע, ספרות, עמ' 18; 119.**
80. **שם, עמ' 188.**
81. **בלאו, אצלנו, עמ' 49-50.**

פירוש רמב"ם למשנה הוא מן הצירים המרכזיים בספר זה, אם לא החשוב ביותר, וזאת מכמה סיבות: א. זהו הפירוש המקיף ביותר מבחינת הזיהויים. והראשון שבו מזוהים כל צמחי המשנה, אם בזיהוי מפורש, ואם כמשיח לפי תומו בערבית. ב. העובדה שפירוש רמב"ם למשנה התקבל בתפוצות ישראל השונות והפך לנפוץ מאוד השפיעה מן הסתם על התקבלות זיהוייו, ועל כן את הזיהויים המובאים בפירושים המאוחרים לו יש לבחון לאור השאלה עד כמה הושפעו אלו מפירוש זה, שסביר שהיה תחת ידם. ג. בירור הוראתם של הזיהויים הוא, במקרים רבים, ודאי או קרוב לכך. זאת בזכות חיבורו של רמב"ם 'ביאור שמות הרפואות', שבו מובאים רבים מן הצמחים הנדונים, ושם נמנים שמותיהם הנרדפים, מובאים תיאוריהם ושימושיהם ועוד.

שמות הצמחים בערבית שמביא רמב"ם מצוטטים במחקר זה מתוך מהדורת הפקסימיליה של כת"י רמב"ם.[82] בתרגום דברי רמב"ם נעשה שימוש בתרגומו של ר"י קאפח שבמהדורתו לפירוש המשנה,[83] וכך גם בציטוט שמות הצמחים מסדר טהרות ומתחילת מסכת שבת, החסרים בכת"י רמב"ם שבידינו. בזיהויים ממסכת שבת הובאו בהערות השוליים ציטוטים מתוך קטעי גניזה של מהדורות קדומות של כת"י רמב"ם, שכונסו ונערכו ע"י ס' הופקינס.[84]

14. ר' שמשון משנץ: פירוש לסדר זרעים ולסדר טהרות (ר"ש)[85]

ר' שמשון ב"ר אברהם, מגדולי בעלי התוספות, פעל בעיר שנץ (Sens) שבצפון צרפת בסוף המאה השתים-עשרה ובתחילת המאה השלוש-עשרה. שנים אחדות לפני פטירתו עלה לארץ-ישראל.

מפעלו הספרותי כולל שני חלקים מרכזיים. האחד הוא תוספות לרוב מסכתות התלמוד הבבלי, והשני - החשוב לענייננו - פירוש על משנת זרעים וטהרות, שניתן, אולי, לראות בו השלמת מפעלו הספרותי לחלקי המשנה שאין עליהם תלמוד בבלי. ייתכן גם שישנו קשר בין חיבור הפירוש על סדרים אלו, שעיקרם נושאים הקשורים בארץ-ישראל וכאלו שהינם בבחינת 'הלכתא דמשיחא', ובין חיבת ארץ-ישראל של ר"ש, שהביאה אותו לעלות ארצה בערוב ימיו.

---

82. **כת"י רמב"ם.**
83. **רמב"ם, קאפח.**
84. **רמב"ם, הופקינס.** ועיין שם בהקדמתו, ובייחוד בעמ' 20-21, ביחס למהותם של הקטעים.
85. עיין בהרחבה: **אורבך, תוספות,** עמ' 271-279; 298-312, וכן: **תא שמע, ספרות,** ב, עמ' 103-107.

פירושו למשנה מתייחס באופן בולט לפירוש ריבמ"ץ - פעמים רבות בהבאת פירושו, ולעיתים במחלוקת על דבריו, אך בעוד פירוש ריבמ"ץ הינו קצר ותמציתי, ואך רומז אל הסוגיות בתלמודים, פירושו של ר"ש ארוך, מקיף מצדדים רבים, ומתייחס לסוגיות התלמודיות ולדעות פרשניות אחרות באריכות.[86] נראה כי בדומה לפרשנות ה'תוספות' של תקופתו, שר"ש הוא ממייצגיה המובהקים, גם פירושו מתמקד בליבון הסוגיה המשנאית, ועוסק רבות בעימות בין מקורות שונים ויישוב הסתירות שקיימות ביניהם לכאורה, ומקדיש מקום מועט יותר לפרשנות הריאליה. לדברי אורבך, מקורו העיקרי בפירושי מילים קשות הוא 'הערוך', ונוספים לו גם פירוש ריבמ"ץ, כאמור לעיל, וכן פירוש הגאונים לטהרות.[87]

פירוש ר"ש למשנה לא יצא במהדורה מדעית, והציטוטים במחקר זה הינם מתוך דפוס וילנא של התלמוד הבבלי, שם הובא חיבור זה במלואו.

15. תנחום הירושלמי: מילון 'אלמרשד אלכאפי' - 'המדריך המספיק' (תנה"י)[88]

ר' תנחום בן יוסף הירושלמי פעל במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה. הוא פעל ונפטר במצרים, אך לא ברור אם נולד בארץ-ישראל והתגורר בה בבחרותו - כפי שאולי מעיד שמו, וכך היו גם שהסיקו מתוך תוכני מילונו - או שכינוי זה בא לו בירושה מאבותיו (כפי שגם בנו, שנולד במצרים, נקרא 'יוסף הירושלמי').

ר' תנחום חיבר פירושים לספרי המקרא, וכן מילון עברי-ערבי, שקרא לו 'אלמרשד אלכאפי' (המדריך המספיק), אשר לו כתבי יד רבים, ולאחרונה נערך ונדפס במהדורה מדעית ע"י ה' שי.[89]

מילונו של ר' תנחום, שהינו גדול ומקיף מאוד, מיוסד על אוצר המילים של רמב"ם בחיבורו 'משנה תורה' שנכתב 'בלשון המשנה', ואשר ר' תנחום רואה בו את 'חיבורו הגדול' של "מורינו ורבנו משה זצ"ל, נזר הנשיאים בחיר הקרואים..."', ומפליג הרבה בשבחו ובשבח חיבורו זה.[90] לא ייפלא אפוא שתנחום מצטט פעמים רבות בהסבר מילים את פירושו של רמב"ם למשנה - 'שרח אלמשנה'. כן מציין ר' תנחום לשבח

86. **תא שמע, ספרות**, ב, עמ' 106.
87. **אורבך, תוספות**, עמ' 304-305.
88. עיין בהרחבה: **תנחום הירושלמי**, הקדמת המהדירה, עמ' יא-לד.
89. **תנחום הירושלמי**.
90. תנחום הירושלמי, עמ' 5-7.

בהקדמתו לחיבורו גם את ספר 'הערוך', וגם הוא משמש אותו כמקור חשוב.[91] כן הוא מזכיר בחיבורו את רבי יונה אבן ג'נאח ('אבו אלוליד', מחבר 'ספר השורשים' - מילון של השורשים במקרא) ולעיתים רחוקות גם את רס"ג.[92] המילון ערוך על סדר א-ב של שורשי המילים, וכולל בתוכו כמעט את כל צמחי המשנה.

16. ר' אשתורי הפרחי: ספר כפתור ופרח (כפו"פ; כפו"פ ל"ע)[93]

ר' אשתורי הפרחי, שמוצאו מספרד, למד בבחרותו בצרפת, גורש משם ב-1306 בגזירת גירוש יהודי צרפת של פיליפ הרביעי, הגיע לברצלונה, ולאחר כמה שנים החליט לעלות לארץ-ישראל, אליה הגיע לאחר שהתעכב זמן מה במצרים. עיקר פעולתו התרחש לאחר עלייתו לארץ - והיא כוללת חקירת הארץ, טבעה, צמחיה ואתריה. ספרו 'כפתור פרח' עוסק בסוגיות הקשורות במצוות התלויות בארץ, ומטרתו בספר זה, כפי שכותב המחבר בהקדמתו, היא *להעביר ממצות התלויות בארץ דשתיך טפי* [=החלידו מאוד] *החלודה על פי ההלכה*.[94] בעיקר נתפרסם ספרו בשל חקר שמות המקומות, וכן תיאורי מקומות רבים המובאים בו - בעיקר אלו שיש להם השלכות על סוגיות הלכתיות. כך, למשל, הוא מצייר את גבולות הארץ, מתאר את מידות הר הבית והמקדש ומונה את הערים המוקפות חומה, לדעתו, מימות יהושע בן נון (לעניין קריאת המגילה בפורים).

בספרו מזהה ר' אשתורי צמחים רבים מן המשנה, על פי רוב באמצעות שמות ערביים. הרוב הגדול של הזיהויים נזכר תוך כדי פירוש משניות ממסכתות דמאי, כלאים ושביעית, והוא מרוכז בעיקר בפרקים כו, לז, מח, נו, נח. כבר הראה ז' עמר כי ר' אשתורי הושפע במידה רבה מאוד מכתבי רמב"ם, ועניין זיהוי שמות הצמחים אינו יוצא מן הכלל לעניין זה.[95] עם זאת, במקרים שבהם לא הציע הרמב"ם פירוש, ובמקרים מסוימים נוספים, הוא חורג ומביא גם דעות אחרות.

בפרשו את המשניות הראשונות של מסכת כלאים, לאחר שפירש את שמות רוב הצמחים, מציין ר' אשתורי: "ומצאתי פירוש בלשון ערבי זולת זה", ומצטט קטע פירוש,

---

91. **שם**, עמ' 5. ראה גם: **אברמסון**, **הערוך**, עמ' מב.
92. **תנחום הירושלמי**, הקדמת המהדירה, עמ' כד.
93. עיין בהרחבה: **כפתור ופרח**, **לונץ**, הקדמת המהדיר עמ' XLII-XXIII; **אלבוים**, **אשתורי**.
94. **כפתור ופרח**, **לונץ**, עמ' ב.
95. **עמר**, **אישתורי**, עמ' רסה-רסו.

המונה למעלה מעשרים צמחים, שהינו, בבירור, העתקה של פירוש שמות הצמחים בתשובת רש"ג, בתוספות ושינויים קלים בלבד. רשימה זו מכונה בספר "כפו"פ ל"ע".[96]

לחיבור זה כמה כתבי יד ומהדורות. במחקר זה נעשה שימוש במהדורתו של א"מ לונץ,[97] ומקומות ספורים תוקנו על פי המהדורה החדשה של בית המדרש להלכה בהתיישבות.[98]

17. ספר המליצה לשלמה בן שמואל מגורגנג' (המליצה)

ספר המליצה הינו מילון עברי-פרסי ללשון המקרא וחז"ל, שנכתב בגורגנג' (Gorganj/Urganj - עיר עתיקה על דרך הבשמים, היום בתחומי טורקמניסטן) על ידי שלמה בן שמואל, שאינו מוכר לנו ממקורות אחרים. התאריך על הקולופון של כתב היד הקדום ביותר הוא משנת א'תתנ"א למניין שטרות (1339-1340),[99] ויש שסברו כי כתב יד זה הינו אוטוגרף.[100] מוכרים כמה כתבי יד נוספים של החיבור, רובם מן המאה החמש-עשרה.[101]

זהו מילון על סדר האלף-בית, בו מובא המונח העברי ומולו מקבילו הפרסי, ולעיתים מובא גם ציטוט רלוונטי מן המקרא או ממקורות חז"ל. במקרים רבים באות שתי אפשרויות תרגום או ערכים כפולים עם מונחים פרסיים שונים. לפי באכר (Bacher), שהוציא לאור ליקוטים מתוך הספר, ייתכן כי הדבר מעיד על מגוון מקורות שעמד לפני מחבר המילון.[102] אין בידינו מידע מוצק על מקורותיו של החיבור, ומלבד עבודתו של באכר לא פורסמו מחקרים משמעותיים על אודות חיבור זה.[103]

---

96. כל הזיהויים מקטע זה הם של צמחים הנזכרים במסכת כלאים. ראה: **אלבוים, כלאים**, עמ' 188, ושם נקרא פירוש זה ראה"פ ל"ע.
97. **כפתור ופרח, לונץ.**
98. **כפתור ופרח, התישבות.**
99. **המליצה, ס"פ:** SP RNL EVR I 75. ראה תיאור כתב היד אצל **נצר, אוצר**. כתב יד זה קטוע במקומות מסוימים ופחות נוח לקריאה, ועל כן נעשה בו שימוש מועט יחסית. רוב הציטוטים הינם משני כתבי יד אחרים - להלן הערה 100.
100. בקטלוג כתבי היד של בית הספרים הלאומי נכתב כך: "לפי בכר ושטיינשניידר ונצר, הקולופון הוא של המחבר, אך בדיקה על ידי צוות מפעל הפליאוגרפיה העברית קבעה שהקולופון הוא של המעתיק".
101. כתבי היד שבהם נעשה שימוש במחקר זה: **ס"פ:** SP RNL EVR I 75; **שש.:** SASSOON 710; **בהמ"ל:** JTS ENA 1441.
102. **באכר, ליקוטים**, עמ' 57.
103. באכר אינו מציין במבואו לספרו מקורות משוערים של חיבור זה. נצר מונה בין מקורותיו של ספר המליצה

בספר המליצה נזכרים שמות צמחים רבים, ובמסגרת ספר זה הם רואים אור לראשונה. בחלק מן המקרים לא צלח ניסיון ההתחקות אחר השמות הפרסיים, בשל קושי בפיענוח הכתוב, באיתור המונח במילונים או בתרגום המונח לשם של צמח ספציפי. לחיבור זה חשיבות מיוחדת בהיותו מייצג של קהילות ישראל דוברות הפרסית, שספרותן מוכרת פחות ומעטים יחסית המחקרים על אודותיה.[104]

18. פירוש המשנה לר' עובדיה ירא מברטנורא (רע"ב)[105]

רבי עובדיה נולד באמצע המאה החמש-עשרה בעיר ברטנורא (Bertinoro) שבצפון איטליה. בשנת 1485 יצא למסע במטרה לעלות לארץ-ישראל, וב-1488 הגיע ליעדו. שימש זמן מה כראש קהילת ירושלים. את סיפור מסעו וקצת מקורותיו בארץ-ישראל סיפר באיגרות שכתב למשפחתו שנותרה באיטליה.[106]

לרע"ב יצירות במגוון תחומים, אך יצירתו המפורסמת היא פירושו המקיף לששת סדרי המשנה, אשר נדפס עד היום ברוב מהדורות המשנה כפירוש הבסיסי לצד טקסט המשנה. פירושו מבוסס בעיקרו על פירוש רמב"ם למשנה, ועל פירוש רש"י למשניות שבתלמוד הבבלי.[107] בפרשו מילים קשות הוא מביא, לעיתים, את השם בערבית ('לשון ישמעאל'), בשפה אירופית (איטלקית, צרפתית),[108] או בשתיהן. מוסכם על החוקרים כי פירושו למשנה נשלם בארץ-ישראל, אך חלוקות הדעות אם החל את כתיבתו כבר בהיותו באיטליה, או שהחיבור כולו הינו ארץ-ישראלי.[109]

לפירוש רע"ב דפוסים רבים, אך עד היום לא יצאה לאור מהדורה מדעית של פירוש זה. במחקר זה נעשה שימוש בדפוס הראשון של פירוש רע"ב.[110]

את רב סעדיה, רב האי, רש"י ורמב"ם (**נצר, אוצר**). אך לא ברור כלל על מה הסתמך בדבריו אלו. מהתייעצות עם פרופ' ש' שקד עלה כי לא מוכרים מחקרים שעסקו במקורותיו של ספר המליצה.

104. מבט כללי על הספרות הפרסית-יהודית ראה **שקד, פרקים**, עמ' 34-22.
105. **לרנר, ברטנורא**, עמ' יד-לו. **דוד, ברטינורו**, עמ' 595.
106. **התפרסמו אצל: יערי, אגרות**, עמ' 98-144.
107. **שוחטמן, ברטנורא**, עמ' 3-4.
108. כאשר מצטט את פירוש רש"י - ראה למשל **לרנר, ברטנורא**, עמ' סה.
109. עיין **לרנר, ברטנורא**, עמ' לג-לד.
110. **רע"ב, ונציה**.

19. מילון 'אלג'מאע' - 'המאסף', המיוחס לר' דוד בן ישע הלוי (אלג'אמע)

מילון זה מתרגם ומבאר, כדבריו, *...מלים המבוארות על ידי רבנו* [=רמב"ם] *זכרונו לברכה בששה סדרי משנה וכמה מלים מן הערוך...* .[111] במילון מסודרות המילים (לא שורשים) לפי סדר האלף-בית, עם תרגומן לערבית. מילון זה חובר בתימן באמצע המאה השש-עשרה, ומיוחס לר' דוד בן ישע הלוי, חכם תימני, אשר חיבר חיבורים רבים, ביניהם פירושים רבים על כתבי רמב"ם ויצירות ספרותיות, ולפי חלק מן הדעות חי בתקופה הנזכרת.[112] אחרים סוברים כי חיבור זה הוא פרי עטו של מחבר אחר, אלמוני, בן התקופה, בעוד רדב"י חי, לדעתם, כמה עשרות שנים קודם לכן - בסוף המאה החמש-עשרה.[113]

במחקר זה נעשה שימוש במהדורת צילום של כתב יד משנת תרצ"ט.[114]

20. ר' בנימין מוספיא: 'מוסף הערוך' (מוה"ע)[115]

ר' בנימין מוספיא (1606-1675) מצאצאי אנוסי ספרד, חי רוב ימיו בצפון אירופה, שימש כרופאו של מלך דנמרק, ועבר בשנת 1648 לאמסטרדם, שם נמנה עם חשובי החכמים. ר' בנימין היה בעל השכלה פילוסופית רחבה, וכן ידע היטב לטינית, יוונית וערבית. חיבר ספרי רפואה ומדע, ספר שירה, פירוש לתלמוד הירושלמי[116] וכן את 'מוסף הערוך'.

חיבורו 'מוסף הערוך' הינו הוספות והשגות על ערכים שונים מערכי ספר הערוך, בעיקר למילים שמוצאן יווני או לטיני. דרכו היא פילולוגית בעיקרה, כפי שמעיד הוא

---

111. תרגום של קטע מתוך הקדמת המחבר. לקוח מתוך: **טובי, רדב"י**, עמ' 91-92.
112. **טובי, רדב"י**, עמ' 79-82.
113. **מדינה, אלג'אמע**, עמ' 101-99, וראה **שם** הערה 6.
114. **אלג'אמע**.
115. ראה: **אלפסי, מוספיא**, עמ' 595.
116. לפי ח' מיכל חיבר ר"ב מוספיא פירוש על התלמוד הירושלמי, שלא ראה אור בדפוס (**מיכל, אור**, עמ' 285). ר"י אלפסי כותב כי הוא ראה אור במהדורת הירושלמי בדפוס ראם, וילנא תרפ"ב (**אלפסי, מוספיא**, עמ' 595), אך חיפושיי שם העלו רק את פירוש 'מערכת הערוך' המלקט מפירושי הערוך ומוה"ע, וכן קטע המועתק מערוך השלם לרח"י קוהוט.

על עצמו.[117] מקור אשר ממנו שאב רבות הוא מילונו של יוהנס בוכסטורף (Buxtorf) האב - מלומד נוצרי היבראיסטי, בן הדור שקדם לו.[118]

21. ר' דוד די לארה: ספר 'כתר כהונה' (כתכ"ה)[119]

ר' דוד כהן די לארה (1602-1674), חי ופעל רוב ימיו בקהילה הספרדית-פורטוגזית שבהמבורג, שם שימש ברבנות, ולאחר מכן עבר להתגורר באמסטרדם. ר' דוד היה מלומד ובלשן, ועמד בקשרי מכתבים בתחום הבלשנות עם יוהנס בוקסטורף הבן, שהעריך את עבודתו.

לר' דוד כמה חיבורים בתחום הלשון העברית, ובראשם 'כתר כהונה', עליו עמל במשך ארבעים שנה, שעוסק בביאור מילים קשות מן המקרא וממקורות חז"ל, ובו הוא משתמש בכלים פילולוגיים המביאים לחידושים רבים בביאור מילים.[120] מחיבור זה נדפס החלק המכיל את ערכי האותיות א-י, אף שידוע כי ר' דוד השלים את חיבורו עד לאות ר.

22. 'מכלל המשנה' לשלמה אבאבא בן נוריאל (מכה"מ)

'מכלל המשנה' הינו פירוש - גלוסר - עברי-פרסי למילים קשות על סדר המשנה, שנתחבר במהלך המאה השמונה-עשרה על ידי שלמה אבאבא בן נוריאל. חיבור זה אינו נזכר במקורות אחרים.[121] בהקדמתו כותב המחבר על נחיצותו של פירושו:

---

117. בהקדמתו כותב מוה"ע: "ואיש ישראל יושב בבל מדבר בלשון עמה... רב אשי ורבינא, והם לא ידעו ולא יבינו קול המונה של רומי ולשון מדברת גדולות בני היונים למען התרחקם מעל גבולם... רבינו נתן גאון עולם משוש דור ודור לסדר סדר המערכה משמא דגמרא ואליבא דרבוותא... עד בא עתו כי לקח אותו אלקים... עד לא עשה כל מלאכתו... דברי פי יון ורמה חדלו להשכיל חדלו פירושם בישראל חדלו עד שקמתי בינותי בספרים חיצונים משום עת לעשות לה' " (מובא בתחילת **ערוך השלם**, לפני הקדמת רח"י קוהוט).
118. מלומד נוצרי שווייצרי, בן המאות השש-עשרה והשבע-עשרה. שימש פרופסור לעברית באוניברסיטת באזל, וכמוהו גם בנו, ששמו כשמו (**בוכסטורף, יוהנס**, עמ' 768).
119. ראה: הורוויץ, **לארה**, עמ' 493-492.
120. בהקדמתו לספר מבליט המחבר את ממד החידוש שבביאור המילים בחיבורו: "... כי חדשות אני מגיד לא שמעתם אוזן מעולם... וחדוש דברים אשר לא שערו הראשונים אני עושה בהן... . כן מרחיב ביחס למתודה הפילולוגית: ... כי כל מלה אשר נעתקה מלשון אחת אל אחרת ותשתנה ותעובר(!) צורתה, תוסיף גם תגרע, גם תתחלף באותיותיה... כנודע למי שנתלמד ביונית רומית וזולתן" (**כתר כהונה**, הקדמה).
121. חיבור זה לא נחקר עד כה, והוא נזכר רק באופן כללי בסקירות שונות של אוספי כתבי יד (למשל: **לאווינגר**,

בראותי הקטן והצעיר שבתלמידים את הדור המבולבל והמשובש... ואין דורש ואין מבקש ללמוד ד"ת [=דברי תורה]*... ויעירני... לתקן מכלל המשניות בדרך קצור ובלשון פארסי... כן הוא מזכיר את הפירושים שעמדו בפניו: וראיתי בפי' כף נחת ופי' עובדיא מברטנורי ופי' קב ונקי ופי' אדונינו ומורינו הרמב"ם ז"ל....*

בידינו כמה העתקות של חיבור זה, שלא נדפס מעולם, רובן מן המאה התשע-עשרה.[122]

23. מילון תימני למילים קשות - יצא לאור על ידי י' טובי (מילון מהד' טובי)[123]

מילון זה, הנושא בחלק מכתבי היד את הכותרת 'שרח' אלאלפאט" (=פירוש המילים), מוכר מארבעה כתבי יד,[124] אשר ביניהם שינויים לא מעטים, ובכל זאת ברור כי מקור כולם בחיבור אחד. לא ברורה זהות מחבר המילון, ולדברי י' טובי, שההדיר ופרסם את המילון: "אף שמטבע הדברים היה מחבר ראשון למילון זה, אם כי לא נודעו לנו שמו, מקומו וזמנו, הרי שברבות הימים נעשה המילון הפקר, שיד הכול משמשת בו, מוסיפה, משנה ומחסרת לפי הצורך ולפי הטעם של המעתיק ושל ציבור הצרכנים המיועד של המילון בהעתקתו המסוימת".[125] מכל מקום, אחד מכתבי היד הוא מן המאה השמונה-עשרה והיתר מן המאה התשע-עשרה.

24. ר' ישראל ליפשיץ: פירוש 'תפארת ישראל' למשנה (תפא"י)[126]

ר' ישראל בן ר' גדליה ליפשיץ (1782-1861), מגדולי חכמי גרמניה במאה התשע-עשרה ונצר לשושלת רבנים, שימש ברבנות בכמה ערים.[127] נודע בשל חיבורו 'תפארת ישראל' על ששת סדרי המשנה. הפירוש נדפס בשתי מהדורות בחיי המחבר, אשר חזר והגיה את חיבורו והוסיף עליו. לקראת המהדורה השלישית, שהודפסה לאחר מותו, חילק המחבר את הפירוש לשני פירושים מקבילים: האחד עוסק בביאור מהלכי המשנה ובפלפול בהם, והשני בפשט המשנה ובביאור מילים קשות. לשני החלקים

קובץ, עמ' 4) ושל ספרות פרסית יהודית (למשל: **נצר**, **אוצר**).

122. כתבי היד שבהם נעשה שימוש במחקר זה: **ב"א**: BAR ILAN 651; **בהמ"ל**: JTS MS 8714.

123. ראה בהרחבה הקדמתו של טובי (**מילון מהד' טובי**, עמ' 77-81).

124. כת"י נחום 381; כת"י מב"צ 3285; כת"י מב"צ 3372; כת"י אלברג-מונטריאל 159/1. שם, עמ' 78.

125. **שם**, עמ' 79.

126. פירוש זה ומחברו זכו למחקר מקיף בעבודת הדוקטור של מ' מאיר - ראה: **מאיר**, **הרב**.

127. עוד על תולדות חייו ראה: **מאיר**, **הרב**, עמ' 34-28.

קרא 'יכין' ו'בועז' (בהתאמה), כשמם של שני העמודים שניצבו בפתח מקדש שלמה. במהדורה הראשונה נדפס הפירוש בשישה כרכים קטנים יחסית,[128] ובהם נדפס פירוש זה לבדו כהערות שוליים לטקסט המשנה. החל מן המהדורה השנייה נדפסו לצד טקסט המשנה גם פירוש רע"ב ותוספות יו"ט.[129] במסגרת מחקר זה נעשה שימוש הן בדפוס הראשון[130] והן בדפוס מאוחר,[131] ומצוינים בו ההבדלים שניתן למצוא ביניהם מדי פעם בפעם.

בפירושו עסק המחבר בין השאר גם בביאור עניינים מתחומי מדע שונים ומגוונים כגון היסטוריה, זואולוגיה, פיסיקה, רפואה, לשון, פילוסופיה ועוד, ולא נמנע מלהשתמש גם במקורות שמחוץ לספרות הרבנית.[132] לעניין מחקר זה יש לציין כי לא אחת עוסק הפירוש בביאור מילים מן המשנה השאולות משפות זרות (בעיקר יוונית ולטינית) תוך כדי התייחסות למקורן.[133]

ד. סקירת ספרות המחקר[134]

חוקרים רבים עסקו בזיהוי הצמחים הנזכרים במקורות יהודיים קדומים. חלוץ החוקרים המודרניים בתחום זה בארץ-ישראל הינו גוסטב דלמן (Dalman), שבעבודתו המקיפה Arbeit und Sitte in Palastina עסק גם בזיהוי צמחים.[135] המקיף מבין החיבורים הוא ספרו של עמנואל לעף (Löw)[136] Die Flora der Juden,[137] אשר עוסק בכלל הצמחים הנזכרים במקורות יהודיים, למן התנ"ך ועד לספרות ימי הביניים, ונחשב למקיף ולבסיסי בתחום זה.[138] כן יש למנות את כתביהם של בני הזוג הרולד ואלמה מולדנקה

128. "... ובכרך קטן אשר ינשא בחיק מהולכי על דרך שיחו..." (**תפא"י ד"ר**, הקדמה לסדר טהרות, ג ע"א).
129. על תהליך כתיבת הפירוש, פרסומו ומהדורותיו השונות ראה בהרחבה: **מאיר, הרב**, עמ' 97-72.
130. **תפא"י, ד"ר**.
131. **תפא"י, ד"מ**.
132. עיין בהרחבה: **מאיר, הרב**, עמ' 123-104.
133. **מאיר, הרב**, עמ' 114-113.
134. לסקירה רחבה של מחקר זיהוי הצמחים שבמקורות בימי הביניים ובדורות האחרונים עיין גם: **פליקס, פרי**, עמ' 19-21.
135. **דלמן, עבודה**.
136. פעל בעיר סגד שבהונגריה, שם שימש כרבה של הקהילה הניאולוגית. עמד, בין השאר, בקשר מכתבים פורה עם האגרונום וחוקר צמחי הארץ, אהרן אהרונסון.
137. **לעף, פלורה**.
138. כמו כן חיבר לעף ספר על שמות צמחים בארמית (**לעף, שמות**) וכן חיבורים העוסקים בבעלי החיים

(Moldenke)[139] ושל נייג'ל הפר (Hepper),[140] שעוסקים בזיהוי צמחי התנ"ך. עם החוקרים הארץ-ישראליים המרכזיים של הצמחים הנזכרים במקורות נמנים ברוך צ'יז'יק,[141] אפרים וחנה הראובני,[142] אוריה פלדמן,[143] מיכאל זהרי,[144] יהודה פליקס,[145] מרדכי כסלו (ויכסלפיש),[146] זהר עמר,[147] משה רענן,[148] ואברהם אופיר שמש.[149]

עיקר מחקרם של חוקרים אלו התבסס על ניתוח המקורות והקשרם מן ההיבטים הבוטני-מורפולוגי, הגיאו-בוטני וההיסטורי, ועל חקירת השמות מן ההיבטים הלשוניים: הפילולוגי והאטימולוגי.[150] במחקרים אלו נידונו לעיתים זיהויים של פרשנים במכלול עבודת הזיהוי, אך על פי רוב לא מילאו שם תפקיד מרכזי.[151]

מן החוקרים המעטים שראו צורך לעסוק בזיהויי הפרשנים, צמצמו אחדים את מחקרם

ובמינרלים במקורות היהודיים.

139. **מולדנקה, צמחים.**

140. **הפר, אנציקלופדיה.**

141. **צ'יז'יק, אוצר.**

142. מחקריהם לא קובצו לכרך אחד, ופורסמו על פי רוב כמאמרים בכתבי עת, למשל: **הראובני, אזובים; הראובני, חצב; הראובני, מרור; הראובני, מתוק; הראובני, קורנית; הראובני, מחקרים** ועוד רבים. לרשימה מלאה של פרסומיו ראה: **הראובני, כתבים**. מחקר מקיף על עבודתם נערך במסגרת דיסרטציה של ש' אורן (**אורן, חקר**, בעיקר עמ' 82-49).

143. **פלדמן, תנ"ך; פלדמן, משנה.**

144. **זהרי, צמחים.**

145. ספרים ומאמרים רבים, ביניהם: **פליקס, כלאים; פליקס, שביעית; פליקס, משנה; פליקס, בשמים; פליקס, פרי ועוד.**

146. מאמרים רבים, ביניהם: **כסלו, חרוב; כסלו, חרחבינא; כסלו, כרישים; כסלו, עשבים; כסלו, ורדים; כסלו, קוץ ועוד.**

147. ספרים ומאמרים רבים, בהם: **עמר, מקרא; עמר, קטורת; עמר, אוג; עמר, הגים; עמר ושוויקי; עמר, מרורים.**

148. עשרות מאמרים קצרים העוסקים במונחים מעולם החי והצומח הנזכרים בגמרא, במסגרת אתר הרשת 'פו־רטל הדף היומי'.

149. **שמש, גן עדן; שמש, צמחים; שמש, הרקע; שמש, טבע; שמש, מונחים ועוד.**

150. דוגמה יפה לחקירה רב-תחומית ניתן לראות אצל שטיינר (**שטיינר, בולס**). כדי לזהות שמות צמחים הנזכרים בתנ"ך ובמשנה הוא נזקק לתחום הלשון העברית והלשונות השמיות בכלל, לבוטניקה, לבוטניקה ארכיאולוגית, להיסטוריה של ארץ- ישראל והמזרח התיכון, לחקר הריאליה של העת העתיקה, לחקר המקרא, לחקר המשנה ונוסחיה ועוד.

151. ראה למשל: **פליקס, צומח**, עמ' 7-8. שם מונה פליקס את "זיהויי הצמחים אצל מפרשי המקרא והתלמוד" כאחד מאמצעי הזיהוי של הצמחים הנזכרים במקורות, אך שם נראה כי הוא מתייחס לזיהויים מזדמנים בלבד, ולא למחקר שיטתי של מסורות זיהוי. כמו כן השימוש באמצעי זה בפועל הוא שולי למדי. בנוגע למחקר הריאליה של המקורות באופן כללי ראה: **שפרבר, תרבות**, עמ' 3-22.

לדיון בשאלת זיהוי הצמחים בפירושו של חכם מסוים.[152] אחרים התמקדו במסורות הזיהוי של צמח מסוים או של קבוצת צמחים ייחודית, כגון סממני הקטורת.[153]

מכל מקום, לא נעשתה עד כה עבודה מקיפה הבוחנת שיטתית את זיהויי הפרשנים ביחס לכלל צמחי המשנה.

ה. מתודולוגיה

תחת כותרת זו נכללים שני פרקי משנה. האחד - תיאור שלבי המחקר ואופן הצגת הדברים בספר. תיאור זה כולל בתוכו סוגיות מתודולוגיות שונות. השני - הרחבה בסוגיית ספרות העזר לזיהוי שמות הצמחים בלשונות ובניבים השונים, ואופן השימוש בה.

שלבי המחקר ואופן הצגת הנתונים והמסקנות

יצירת רשימת הצמחים הנזכרים במשנה

הרשימה, שנוצרה לאחר עיון בחיבורים העוסקים בזיהוי צמחי המשנה,[154] נתגבשה סופית על פי הקריטריונים שנזכרו לעיל.[155] שמות הצמחים מובאים בדרך כלל ככתיבתם בכתב יד קויפמן,[156] הנחשב לחשוב ולמדויק שבכתבי היד של המשנה.[157] במקרים שבהם שם הצמח המקובל בדפוסים שונה באופן ניכר, עשויים להופיע שני השמות זה לצד זה.[158] השמות מובאים כאופן כתיבתם במשנה - ברירת המחדל הינה

152. כגון: **עמר**, **אישתורי**, ובמיוחד עמ' רסד-רסו, ביחס למקורותיו של ר' אשתורי הפרחי; **שמש**, **הרקע**, ביחס לכמה זיהויים בפירוש רש"י לתלמוד.

153. כגון: **עמר**, **קטורת**, עמ' 155-157, לגבי היחס בין פרשנים שונים בנוגע לזיהוי סממני הקטורת; **עמר**, **זיהוי**, עמ' 6-9, לגבי "אסכולות פרשניות" (לפי מסקנותיו של עמר הפכו פירושיהם של רב סעדיה גאון, רש"י ורמב"ם למקורות שמהם שאבו פרשנים מאוחרים יותר את הזיהויים שבפירושיהם), ולגבי היחס בין מקום מושבו של הפרשן ובין זיהוייו.

154. ראה לעיל: 'סקירת ספרות המחקר', עמ' 5 ואילך.

155. 'הגדרת הנושא והיקף המחקר', עמ' 4 ואילך.

156. **כת"י קויפמן**.

157. **עיין: קוטשר לשון**.

158. ברוב המקרים קודם השם שבכת"י קויפמן לשם המקובל בדפוסים. במקרים ספורים הוקדם השם שבדפוסים כדי למנוע בלבול באיתור השם (הרדופני/רדפני; כרכום/קורקום; צמר גפן/גפן צמר; קושט/כושת).

צורת יחיד, אך אם כל אזכורי הצמח במשנה מופיעים בצורת רבים - הוא יובא באופן זה (לדוגמה: חלגלוגות, קרוסטמילין). הערכים סודרו על פי סדר אלפביתי של שמות הצמחים.

ריכוז האזכורים לכל אחד מן הצמחים

רשימת האזכורים של כל אחד מן הצמחים במשנה, במקורות תנאיים נוספים ובתלמודים, נוצרה באמצעות שימוש אינטנסיבי מושכל במנועי חיפוש ובמקביל עיון בספרי המחקר. בפתיחת כל ערך מובאת סקירה קצרה של האזכורים, בדרך כלל עם התייחסות כללית להקשר. עבור צמח הנזכר פעמים ספורות מובאות כל ההפניות. עבור צמח אשר נזכר פעמים רבות מובאות כמה דוגמאות.

כאמור, נוסף על האזכורים במשנה הובאו אזכורים מן התוספתא, ממדרשי ההלכה ומן התלמודים, וזאת כדי לאפשר ללומד לעיין במקורות אלו ולהבין הקשרים נוספים של הצמח במקורות חז"ל. לעיתים האזכורים בתלמודים מובאים תוך זיהוי של הצמח בארמית וכד', ואז נפגוש זאת גם בדיון על אודות הזיהויים עצמם, אך על פי רוב הם נזכרים כציטוט ממקורות תנאיים או תוך כדי הדיון התלמודי, ללא התייחסות לזיהוי, ואז יצוין שהאזכור הוא 'כמשיח לפי תומו'.

סריקת ספרי הפרשנים השונים, הבאת הזיהויים הכתובים בהם וסיווגם לרשימת הצמחים

הסריקה התבצעה לאורך החיבורים, תוך כדי מיקודה במקום הצפוי של האזכורים: פירושים למשנה - במשניות שבהן מופיע הצמח; מילונים - בערכים הרלוונטיים. חיבורים אחרים - על פי מפתחות של מהדורות מדעיות או מנועי חיפוש (לעותקים אלקטרוניים). ברירת הנוסח המדויק של הזיהוי נעשתה על פי הסדר הבא: מהדורות מדעיות, מחקרים אחרים שבירורו את הנוסח מתוך כתבי יד, כתבי יד קדומים, דפוסים מוקדמים, דפוסים אחרים (כמפורט לעיל - 'הפרשנים והחיבורים'). ציטוטי הפרשנים מובאים על פי רוב בהערות, ולא בגוף הטקסט. בחלק מן המקרים הציטוט מתמצה בשם צמח שבו נוקב הפרשן, ובמידת הצורך הובא ציטוט נרחב יותר מתוך החיבור.[159]

159. לעיתים הכרונולוגיה הינה משוערת - למשל בכל הנוגע לתיארוך כתבי יד מן הגניזה.

בספר זה (בשונה מעבודת הדוקטור שעליה הוא מבוסס) לא מובאת בכל ערך רשימת כל הפרשנים, ואיתם הציטוטים והזיהויים, אלא רשימת הזיהויים המוצעים על ידי הפרשנים, כאשר אצל כל זיהוי רשומים הפרשנים שנקטו בו, כפי שיפורט להלן.

עיבוד הזיהויים

במרבית המקרים מזהה הפרשן, למעשה, את הצמח המשנאי באמצעות שם צמח בשפה כלשהי - על פי רוב שפת הדיבור של הפרשן. משימה מרכזית במחקר זה הינה זיהוי שמות הצמחים שהובא על ידי הפרשנים. הדבר התבצע באמצעות ספרות עזר קדומה ומודרנית. בהערות לכל ערך ניתן לראות גם את ההפניות לספרות העזר.[160] במקרים רבים התעורר צורך לבחון אפשרויות זיהוי שונות לאור ההקשר במשנה והשוואה לפרשנים אחרים. בחלק מן המקרים הזיהוי הינו כללי בלבד, וכולל תיאור של הצמח או של מאפיינים שלו. כאשר מובא התיאור בשפה זרה, הובא תרגומו מתוך הוצאה מדעית, ובאין הוצאה כזו, תורגמו הדברים באופן עצמאי. עיבוד זיהויו של הפרשן מובא בסמוך לציטוט.

על פי רוב מתמצה העיבוד עד כדי שם מדעי של צמח עד לרמת המין או הסוג. לעיתים התוצאה הסופית מגיעה לרמה טקסונומית כללית יותר (קבוצת סוגים, משפחה) או לתיאור בלבד, ללא ציון טקסונומי. הציון הטקסונומי מובא בשם מדעי לטיני ובצמוד (בסוגריים) המקבילה העברית, אם ישנה כזו. ככל שהזיהוי כללי יותר, הנטייה הייתה שלא לכלול אותו ברשימת הזיהויים, אלא לציינו בחלק ה'עיון' שבסוף הערך, אף שלפעמים שיקול הדעת הביא בכל זאת להכללתו ברשימה.

ריכוז רשימת הזיהויים לכל ערך ותיאורם

לאחר שעמדו לפנינו כלל הפרשנים על זיהוייהם לצמח מסוים, נערכה רשימה של הזיהויים - לעיתים ארוכה ולעיתים קצרה למדי. כל זיהוי מובא תחילה בשמותיו העבריים של מין הצמח - מדעי ועממי (אם ישנו), ואז, בסוגריים, בשמו הלטיני. לאחר מכן מובא תיאור תמציתי, שכולל על פי רוב פרטים שונים, כגון: ייחוס טקסונומי (משפחה), תיאור מורפולוגי בסיסי (צורת חיים, פרטי זיהוי בולטים), תפוצה (בארץ ובעולם), שימושים לאדם (בעבר ובהווה), ולעיתים מידע ייחודי רלוונטי נוסף. התיאור

160. סוגיית ספרות העזר ללשונותיה וניביה נדונה במסגרת תת פרק מפורט - ראה להלן.

קצר למדי, שהרי יכול הלומד לאתר בקלות תיאורים מדעיים מפורטים, ואין תפקידו של ספר זה להאריך בכך. לעיתים, כאמור לעיל, הזיהוי מצביע על קבוצת מינים הנמנים עם סוג או משפחה, ואז יובאו מאפייני הקבוצה עם ציון של מינים בולטים.

נוסף על כך השתדלנו להביא תמונה של הצמח שתסייע לקורא ותמחיש את הזיהוי. בסופו של כל זיהוי מובאת רשימת הפרשנים שהביאו אותו. לעיתים, אם מדובר ברשימת פרשנים ארוכה, נכתב באופן כללי כי רבים זיהו כך, כשאת הפירוט ניתן לראות בהערות, יחד עם הציטוטים וההפניות לספרות העזר.

עיון - תובנות העולות ממכלול זיהויי הצמח

בכל ערך, לאחר רשימת הזיהויים, מובא עיון ובו התובנות העולות מן ההתבוננות במכלול הזיהויים של הצמח: היבטים משותפים לכלל הזיהויים או לחלקם, אשר מצביעים על רציונל כלשהו; מרכזיות של זיהויים מסוימים, המופיעים אצל כמה פרשנים, לעומת האחרים; הצבעה על זיהוי מסוים כאופייני למקום מושבו של הפרשן שנקט בו; חריגות של זיהוי ספציפי על רקע מכלול הזיהויים; קושי בולט העולה מן הזיהוי ביחד להקשר במשנה ועוד. כן מובאים בחלק זה זיהוייהם של חוקרי צמחי המשנה מן הדורות האחרונים. כאמור בתחילת המבוא - בספר זה אין ניסיון שיטתי להעריך את היתכנות הזיהויים ולהצביע על הזיהוי המדויק, אף שבין השיטין יוכל הלומד להעריך, באופן חלקי לפחות, את הזיהויים השונים. ובכל זאת לעיתים עשוי להופיע ניסוח המקשה על זיהוי מסוים, אשר באופן בולט אינו תואם את ההקשר במשנה, או שעל פי ההיסטוריה הגיאו-בוטנית לא ייתכן שצמח זה היה מוכר באזורנו.

עריכה חזותית של זיהויי הפרשנים לצמח ספציפי כפונקציה של זמן ומקום הזיהוי

בחלק מן הערכים, כאשר קיימת יותר ממסורת זיהוי אחת לצמח המשנאי, נבנה תרשים שבבסיסו צירי זמן ומרחב, ובו משובצים הפרשנים/החיבורים, כשהם מסומנים בצבעים שונים על פי הזיהוי שבו נקטו. השיבוץ מאפשר צביעת שטחים, הממחישה את תפוצת כל זיהוי בזמן ובמרחב. באופן זה ניתן לראות בקלות את הזמן והמקום בו נודע לראשונה כל זיהוי, להתרשם מאופן התפשטות הזיהויים, להבחין בין מסורות מרכזיות לבין זיהויים ייחודיים או פריפריאליים, להצביע על קשרים בין פרשנים שונים ועוד.

לא נבנו תרשימים לערכים שבהם אין לכך תרומה ממשית לתובנות חדשות, למשל במקרים שבהם קיימת מסורת זיהוי אחת לצמח, ואף אם לצידה מופיע זיהוי ייחודי אחד ואף יותר.

אופן פריסת המרחב הגיאוגרפי, אשר מתואר באופן טבעי במפה דו-ממדית, על גבי ציר אחד בתרשימים אינו פשוט וברור מאליו, אך הדבר נעשה בכל זאת, באמצעות כמה קווים מנחים - גיאוגרפיים ואחרים: הציר הבסיסי הינו מזרח-מערב, ובאופן זה ממוקמת ארץ-ישראל בערך במרכז הציר, כאשר התפוצות המערביות (ארצות הים התיכון ואירופה) משמאל לה, והתפוצות המזרחיות (עיראק, תימן ופרס) מימין לה. מכיוון שלא נמצאו עבור מחקר זה חיבורים מארצות צפון אפריקה (למעט מצרים), סידורן של 'תפוצות המערב' התברר כפשוט למדי וזאת על פי הקרבה הגיאוגרפית לארץ-ישראל ובאופן הבא: מצרים, ביזנטיון, איטליה וצפון אירופה (אשכנז וצרפת). בבחינת 'תפוצות המזרח' נתעוררה בעיה ביחס למיקומן של פרס ותימן. מיקומה המרכזי של עיראק בקרבת ארץ-ישראל הינו טבעי עקב הקרבה הגיאוגרפית היחסית, וכן עקב מרכזיותם של התלמודים - הבבלי והירושלמי - כקדומים שבפרשני המשנה. קביעת הסדר בין פרס לתימן הייתה מורכבת, שכן המרכזים מדוברים ממוקמים גיאוגרפית במרחק זהה פחות או יותר של מרחק מארץ-ישראל, ופנים שונות היו לשיקולים להקדמת האחד והרחקת האחר. מחד גיסא - הסמיכות הגיאוגרפית מורה על הצמדת פרס לעיראק. מאידך גיסא - הקרבה בין קהילות תימן למרכז היהודי במצרים בימי הביניים מורה על זיקה גדולה יותר ל'מערב'. הסדר המוצג בסופו של דבר (המקרב את תימן ומרחיק את פרס) מושפע ממסקנות המחקר, המצויות בעבודת הדוקטור, שלפיהן אף ששתי תפוצות אלו הינן 'פריפריות פרשניות', ניכרת השפעתם של חיבורים מרכזיים על חיבורים פרשניים מתימן יותר מאשר השפעתם על חיבורים מפרס.

ספרות העזר והשימוש בה[161]

חלק ניכר מן הסוגיות המתודולוגיות שעלו במהלך המחקר ממוקד בהיבטים לשוניים ומילונאיים. ניתן לומר, בהכללה, שהבעיה שהעסיקה את הפרשנים עצמם - הוראת

161. בסעיף זה הובאו בעיות מתודולוגיות הנוגעות באופן ספציפי לתהליכי העבודה של מחקר זה. על המתודולוגיה והבעיות של מחקר הצמחים במקורות באופן כללי ראה למשל: פליקס, פרי, עמ' 9-23 (מבוא כללי ל'צמחי התנ"ך וחז"ל').

שמות צמחים מתקופה קדומה בשפה שאינה בשימוש יומיומי בסביבתם - היא זו שמלווה את המחקר כולו בבסיסו. כפי שהפרשנים עסקו בזיהוי השמות מן המשנה, כך עוסק חלק מרכזי במחקר בזיהוי השמות מחיבורי הפרשנות. רש"י, לדוגמה, זיהה בשם המוכר לסביבתו - 'פניל' - את 'דוחן' שבמשנה - שם שהיה בשימוש מאות שנים קודם לזמנו, ומקורו במרחב גיאוגרפי, תרבותי ולשוני שונה. ובדומה לכך עוסק מחקר זה בזיהוי השם שבו נוקב רש"י - 'פניל' - שם שהיה בשימוש לפני כאלף שנה, באזור גיאוגרפי, תרבותי ולשוני אחר.

הדרך לזיהוי מדויק ככל האפשר משתנה בהתאם לשפה, למקום הגיאוגרפי ולתקופה. דרך הזיהוי מושפעת רבות גם מהימצאותם של מקורות חיצוניים המסייעים בזיהוי שמות הצמחים בשפה, הניב והרובד הלשוני ההיסטורי שבו מדובר. להלן סקירה של מאפייני מלאכת זיהוי שמות הצמחים המופיעים אצל הפרשנים השונים.

שמות צמחים בערבית[162]

בכל הנוגע לשמות הצמחים בערבית נושאת סוגיית הזיהוי אופי ייחודי. בשפה זו ישנם מקורות רבים - קדומים ומודרניים - לזיהוי שמות צמחים, אך דווקא ריבוי זה מעיד במידה רבה על האתגרים:

הכיבוש הערבי השתרע על פני שטחים עצומים - משולי תת היבשת ההודית במזרח ועד לאוקיינוס האטלנטי במערב. השפה הערבית שקנתה לה אחיזה באזורים השונים התפצלה לניבים רבים ושונים, ולכל ניב אוצר מילים משלו. אוצר המילים המקומי (ובכלל זה שמות הצמחים) הושפע רבות גם מן השפות המקומיות שבאזורי הכיבוש השונים - מן הפרסית במזרח, דרך היוונית בחופי הים התיכון ועד לניבים הרומאניים שבחצי האי האיברי. ריבוי הניבים והשפעת השפות המקומיות הביא לכך שבמקומות שונים נושא אותו צמח שמות שונים.[163]

---

162. מעבר להפניותיו הרבות של מנחה מחקר זה, פרופ' זהר עמר, אל ספרות העזר הערבית, הסתייעתי בת־חום המילונאות הערבית בפרופ' יהושע בלאו, אשר חיווה דעתו והאיר את עיניי ביחס לדרכי החיפוש במילונאות הערבית. כן סייע בידי פרופ' נאסר בסל מאוניברסיטת תל אביב, אשר ייעץ לי ומסר לידי רשימות ביבליוגרפיות הכוללות חיבורים מילונאיים רבים הרלוונטיים למחקרי.

163. על בעיה זו כתב כבר רמב"ם בהקדמה לספרו 'ביאור שמות הרפואות': "... כי רפואה אחת יכולה לה־קרא בכינויים שונים אצל אנשי אותה השפה בגלל הבדלי הזמן ומקור הכינויים והמונחים אצל תושבי האזורים השונים באותה המדינה" (**מונטנר, רמב"ם**, עמ' 15). יש להעיר, כי בהיותו ער לתופעות בתחום שמות הצמחים, יש לייחס לזיהוייו רמת דיוק גבוהה יותר, כאשר נראה כי הוא מנסה למסור את דברי פרשנים

הדבר סבוך לעיתים אף יותר במקרים בהם נושאים צמחים שונים את אותו השם - באותו האזור או באזורים שונים. לעיתים משותף שמם של שני צמחים הרחוקים מאוד במאפייניהם זה מזה, ובדיקת ההקשר במשנה מעלה באופן פשוט למדי את כוונת הפרשן. עם זאת, יש שההקשר במשנה אינו מסייע בידנו בביררת הזיהוי הנכון, ויש צורך בבדיקה מדוקדקת יותר לבירור הוראת השם שאליה התכוון הפרשן.

גם לגורם הזמן השפעה על היכולת לזהות שמות צמחים. עם זאת, דומה כי הרציפות ההתיישבותית, החקלאית והלשונית שנשתמרה ברוב האזורים דוברי הערבית הרלוונטיים למחקר זה מצמצמת באופן משמעותי את השפעת פער הזמנים שבין כתיבת החיבורים ובין תקופתנו. אף שהשפה הערבית כשלעצמה עברה תמורות ברורות מן הכיבוש הערבי ועד ימינו, נראה שאוצר המילים, ובייחוד זה של החברה הכפרית המסורתית, השתמר במידה רבה, וכך שמות הצמחים בפי החברה המסורתית הנוכחית משמרים בסבירות גבוהה את שמות הצמחים באותו אזור לפני מאות שנים.[164]

על כל פנים, הזיהוי המיטבי שאליו מכוון מחקר זה כולל שילוב של מקור קדום המציין את השם שנזכר אצל הפרשן יחד עם מקור מודרני המצביע על המין בשמו המדעי. עדיפות ניתנת, כמובן, למקורות המשקפים את שמות הצמחים באזור שבו פעל הפרשן - אם נתחברו באותו אזור, ואם נמסרים כמה שמות נרדפים המיוחסים לאזורים שונים. על פער הזמנים שבין שני המקורות ניתן לגשר באמצעות השוואת השמות הנרדפים שהם מצויים מאוד הן במקורות הקדומים והן במודרניים, באמצעות תיאור מורפולוגי של הצמח או תיאור שימושיו, שמופיעים פעמים רבות בספרות הבוטנית הקדומה ובאמצעים דומים. כן מסייעים מאוד המקורות המודרניים המוסרים את השמות העממיים באזורים ספציפיים מפי התושבים המקומיים.

ספרות העזר בתחום זה כוללת, למעשה, כמה סוגי מקורות:

- **ספרות בוטנית ופרמקולוגית ערבית מימי הביניים, המוסרת שמות צמחים (לעיתים**

שקדמו לו. סביר כי כאשר היה לפניו זיהוי שקדם לו, הוא ניסה להבינו על רקע מקומו של מוסר הזיהוי.

164. במחקרו של בסל, למשל, אשר עוסק בהשתמרות יסודות עבריים וארמיים בלשונם של הערבים הנוצרים בא־רץ־ישראל, ניתן לראות באופן מובהק כי בשפת הדיבור השתמרו יסודות אלו במונחים הקשורים לחקלאות ולתחומי ריאליה אחרים - ביגוד, משק בית, בנייה וכד' (ראה **בסל, יסודות**, עמ' 88-90). במקרה זה, קשורה אמנם ההשתמרות בנדידת שמות באמצעות מפגש בין לשונות אך בוודאי ניתן להסיק ממנה על השתמרות שמות של מונחי ריאליה לאורך מאות שנים בתוך הניבים הערביים עצמם ובחקלאות הערבית המסורתית באזורים שונים.

שמות נרדפים המיוחסים במפורש לאזורים שונים), תיאורם ושימושיהם:[165] בין המרכזיים שבהם נעשה שימוש בעבודה זו יש למנות את חיבוריהם של אשבילי (אנדלוסיה, המאה האחת-עשרה),[166] אבן אל ביטאר (אנדלוסיה-סוריה, המאה השתים-עשרה),[167] רמב"ם (המע'רב-מצרים, המאה השתים-עשרה. למותר לציין כי חיבור זה הינו, באופן טבעי, המתאים ביותר לזיהוי השמות המובאים בפירושו של רמב"ם עצמו למשנה),[168] ורסולי (תימן, המאה הארבע-עשרה).[169] שימוש מועט נעשה גם במילונים הערביים הקלסיים, דוגמת לסאן אלערב.[170]

• **מילונים מודרניים:** עיקר השימוש הוא במילונים בוטניים. המקיף שבהם הוא מילונו של עיסא-ביי (Issa Bey) לשמות צמחים,[171] והוא מלווה את המחקר לכל אורכו. מילון בוטני נוסף שבו נעשה שימוש משמעותי הוא זה של בדויאן (Bedevian).[172] שימוש נעשה גם במילונו של ליין (Lane) לערבית הקלסית[173] ובמידה מועטה במילון של פיאמנטה לערבית תימנית.[174]

---

165. לרשימות מפורטות ראה להלן הערה 177.
166. **אשבילי**.
167. **אבן אלביטאר**, **ג'אמע; אבן אלביטאר**, **תפסיר**.
168. **רמב"ם**, **רוזנר**. זהו תרגום לאנגלית של מהדורתו המדעית והמוערת של מ' מאירהוף (Meyerhof. ראה **רמב"ם**, **מיירהוף**), לחיבורו של רמב"ם - שרח אסמאא' אלעֻקאר (=ביאור שמות הרפואות).
169. **רסולי**, **אלמעתמד**.
170. **לסאן אלערב**.
171. **עיסא**.
172. **בדויאן**.
173. **ליין**.
174. **פיאמנטה**, **תימנית**. הזיהויים המובאים במילון זה דורשים בחינה מדוקדקת, כיוון שבהיותו מילון לערבית תימנית יהודית, מורכבת רשימת ערכיו בין השאר ממונחים המופיעים בכתבים יהודיים מתימן, ביניהם גם שמות צמחים הבאים בחיבורים הנדונים כאן. בפתרו מונחים אלו הסתייע לא פעם מחבר המילון בפירושים מקבילים, ובמקרים כאלו, למעשה, אין לפנינו עדות על שימוש במילה זו בהוראה המובאת במילון, אלא רק השערה מחקרית של מחבר המילון, ולעיתים ללא בחינת ההיתכנות האקלימית-פלוריסטית של הזיהוי (ראה למשל **פיאמנטה**, **תימנית**, א, עמ' 36, ערך 'בקם'. שם מובאת אפשרות של זיהוי 'בקם' עם Box tree, עפ"י כתב יד מסוים, כאשר במקרה זה ברור כי מדובר בשיבוש של המעתיק או בקריאה שגויה, ובכל מקרה זו אינה הוראת 'בקם', אלא שצריך לקרוא 'בקס' או 'בקאס'. נראה שמחבר המילון השאיר על כנו את השיבוש וחיבר בינו ובין זיהוי המופיע בחיבור כלשהו, וכך קיבל הערך 'בקם' הוראה שמקורה בהשערה מחקרית - ובמקרה זה השערה שגויה - ושלא מבוססת על עדות חיצונית מהימנה). בעייתיות דומה מצויה במילונים ארמיים לניבים התלמודיים - ראה להלן.

• **ספרי פלורה ומחקרים אחרים הסוקרים צמחי בר וגידולים חקלאיים באזורים ספציפיים, ומציינים את שמותיהם מפי התושבים המקומיים:** בין הבולטים בקבוצה זו ניתן למנות את הפלורות השונות של תימן ומצרים, את חיבורם של דינסמור (Dinsmore) ודלמן (Dalman) על צמחי ארץ-ישראל,[175] את חיבורם של חֶסין וקאסם על גידולי החקלאות בעיראק[176] ואת חיבורו של בן יעקב על צמחי המרפא של יהודי עיראק.[177]

למעשה, רשימת המקורות הפוטנציאליים (בעיקר בתחום הספרות הקדומה והמילונאות הכללית) ארוכה מאוד, ועקב קוצר היריעה ומגבלת הזמן התמקד המחקר בעיקר בחיבורים הנזכרים לעיל. במקרים שבהם לא ניתן היה לפענח את הוראת שם הצמח באמצעות חיבורים אלו, התרחב החיפוש לרשימה ארוכה של מקורות נוספים. כמעט בכל המקרים לא תרם החיפוש המורחב והארוך מעבר לתרומתם של המקורות שברשימה הראשונית.[178]

שמות צמחים בארמית לענפיה[179]

בתלמודים (ומעט אף בפירושי הגאונים) מובאים שמות צמחים בניבים ארמיים: ארמית בבלית יהודית וארמית ארץ-ישראלית יהודית. מכיוון שהשימוש בניבים אלו פסק בהדרגה לאחר הכיבוש הערבי, נכתבו, למעשה, מילוני ניבים אלו כלקסיקון של התלמודים עצמם,[180] ועל כן הוראת שמות הצמחים המובאים בהם נסמכת פעמים רבות על פרשנות המשנה והתלמוד ועל מחקר הריאליה המשנאית והתלמודית.[181] מכיוון שכך, לא ניתן היה להסתמך במחקר זה על זיהויים מעין אלו, בבחינת 'אין חבוש מתיר עצמו מבית האסורים', ורק במקרים בהם מובאת עדות לשונית חיצונית, נעשה שימוש

175. **דינסמור ודלמן.**
176. **חסין וקאסם.**
177. **בן יעקב, הרפואה.**
178. לרשימות מורחבות של ספרות עזר ערבית ראה למשל: **סרי, הלקסיקוגרפיה, במבוא ובביבליוגרפיה; עמר, גידולי, עמ' 401-357 - פריטים ביבליוגרפיים רבים.**
179. בתחום המילונאות הארמית/סורית סייע בידי רבות פרופ' דוד טלשיר מאוניברסיטת בן גוריון, אשר העיר הערות מחכימות והפנה אותי אל הספרות המילונאית המתאימה.
180. **סוקולוף, בבלית; סוקולוף, ארץ ישראלית.**
181. ברוב הפעמים, כאשר מדובר בשם צמח המופיע באחד התלמודים כזיהוי של צמח מן המשנה, מובא בדרך כלל אחד הזיהויים המקובלים של הצמח המשנאי (מן הפרשנות או מן המחקר), ובעצם לא מתקיים דיון על הוראת השם הארמי כשלעצמו.

במילונים אלו.[182] למעשה, פיענוח הוראת השמות נסמך בעיקר על השפה הסורית - הניב הארמי שהיה בשימושה של האוכלוסייה הנוצרית ברחבי המזרח התיכון באלף הראשון לספירה, ובעיקר החל מן המאה הרביעית ועד למאה השמינית.[183] ספרות סורית ענפה נכתבה ונשתמרה, ובכללה ספרות מילונאית, עימה נמנים המילונים הסוריים-ערביים של בר עלי (המאה התשיעית)[184] ובר בהלול (המאה העשירית),[185] והלקסיקון הנושאי של בר שיניא (המאה האחת-עשרה).[186] במחקר זה נעשה שימוש בעיקר במילונים המודרניים המתבססים בין השאר על החיבורים הקדומים הנ"ל - התזאורוס של פיין סמית' (Payne Smith)[187] והמילון של ברוקלמן (Brockelmann) בהוצאתו המחודשת של סוקולוף.[188] כן נעשה שימוש במילונו של יונה לארמית של יהודי כורדיסטאן.[189]

שמות צמחים בשפות אירופיות

בניגוד לאמור לעיל ביחס לפרשנים דוברי הערבית, הבעיה המרכזית בנוגע לפרשני ימי הביניים דוברי השפות האירופיות הינה דווקא מחסור במקורות בוטניים או פרמקולוגיים קדומים הכתובים בניבים וברובדי הלשון המדוברים שבהם הובאו הזיהויים ואף היעדרם המוחלט. במקרים אלו יש צורך להסתפק בעיון בחיבורים המודרניים העוסקים בניבים הקדומים הרלוונטיים של שפות אלו, להשוות אטימולוגית למונחים מקבילים בלטינית, שהיוותה בתקופות הנדונות לשונם של המלומדים ובה נכתבו עיקר החיבורים, וכן להסתייע בשמות העממיים המקובלים כיום בשפות אירופיות שונות, בהנחה כי גם בהם נשמר רצף לשוני מסוים. יש לציין

182. בעייתיות דומה מצויה בזיהוייו של פיאמנטה בערבית תימנית יהודית. ראה לעיל הערה 177.

183. אף שהשפה הסורית שייכת לענף המזרחי של הניבים הארמיים, ועל כן קרובה יותר לארמית הבבלית מאשר לארמית הארץ-ישראלית, נעשה בה שימוש במחקר זה גם בפיענוח הוראתם של שמות צמחים מן התלמוד הירושלמי, וזאת מהיעדר ספרות מילונית משמעותית לניבים המערביים. המילונים הרלוונטיים לכאורה - לארמית יהודית, מתקופת המשנה, לארמית שומרונית, ולארמית מערבית חדשה (המדוברת באזור הכפר מעלולא שבמערב סוריה) - לא תרמו לעניין זה.

184. **בר עלי.**

185. **בר בהלול.**

186. **בר שינייא.**

187. **פיין סמית, תזאורוס.**

188. **סוקולוף, ברוקלמן.**

189. **יונה, מילון.**

כי אצל הפרשנים האירופיים ישנם יותר זיהויים בלתי מפוענחים או מסופקים לעומת הפרשנים בערבית.

• **יוונית:** שמות יווניים מובאים כזיהויים כבר בתלמוד הירושלמי, וכן בכת"י אנט' ואצל ריבמ"ץ, מוה"ע וכתכ"ה. אצל השניים האחרונים (בני תקופת הרנסנס) מדובר בשמות מן הספרות המקצועית ולא משפת הדיבור. בפיענוח הוראת השמות נעשה שימוש בספרות חומרי המרפא (materia medica) היוונית הקלאסית, ובראשה חיבורו של דיוסקורידס,[190] במילון המקיף ליוונית קלסית של לידל (Liddel) וסקוט (Scott)[191] ובמילונו של דו קאנז' (Du Cange) ליוונית של ימי הביניים.[192] לפיענוח (הסבוך במקרים רבים) של השמות בכת"י אנט' שימשו גם מאמריהם של פפדופולוס-קרמאוס (Pappadopoulos-Kerameus)[193] ושל סטאר (Starr)[194] שעסקו בכת"י זה.

• **איטלקית ולטינית:**[195] ר' נתן בן יחיאל בעל הערוך ור' יצחק בן מלכיצדק מזהים בדרך כלל על ידי שמות איטלקיים. התקופה המדוברת (המאה האחת-עשרה והמאה השתים-עשרה) נחשבת לתקופת המעבר שבה הופכת הלטינית הוולגרית המדוברת באיטליה לשפה האיטלקית, על ניביה המקומיים הרבים. הספרות המוכרת מאותה תקופה היא לטינית, כך שלא ניתן למצוא מקבילות מדויקות לשמות שבהם נוקבים הפרשנים, המובאים בניב האיטלקי המדובר במקום מושבם. ובכל זאת, הקרבה ללטינית הינה רבה, ובהחלט ניתן להיעזר במילונאות הלטינית כדי לזהות את השמות. כמו כן ניתן להיעזר גם באיטלקית המדוברת בימינו, ובייחוד במילונאות המשקפת את הניבים המקומיים המקוריים של מקום מושבם של ר' נתן (רומא, מרכז איטליה) ור' יצחק (סיפונטו, דרום איטליה). במחקר זה נעשה שימוש רב במאגר המידע הדיגיטלי של אוניברסיטת טרייסטה, המתעד את השמות העממיים של צמחי הפלורה האיטלקית בעשרות ניבים, ומתבסס על כמה חיבורים מקיפים בתחום זה.[196] כמו כן

190. **דיוסקורידס, גודייר; דיוסקורידס, לגונה.** כן נעשה שימוש בכתביהם של תיאופרסטוס (**תיאופרסטוס, צמחים**) ופליניוס (**פליניוס, טבע**. חיבור זה סייע גם בזיהוי שמות לטיניים).

191. **לידל וסקוט.**

192. **דו קאנז', יוונית.**

193. **פפדופולוס קרמאוס.**

194. **סטאר, גלוסר.**

195. תודתי לפרופ' מיכאל ריז'יק מאוניברסיטת בר אילן, אשר שיתף אותי בידיעותיו בתחום הדיאלקטים האיטלקיים המקומיים בימי הביניים - ידיעות שסייעו בידי בפענוח השמות האיטלקיים המובאים בערוך ובפרוש ריבמ"ץ.

196. **אוניברסיטת טרייסטה.**

נעשה שימוש במילונים הלטיניים המקיפים של גלייר (Glare)[197] ושל לואיס (Lewis) ושורט (Short),[198] במילונו של דו קאנז' (Du Cange) ללטינית של ימי הביניים[199] ועוד. מילונים אלו שימשו גם בבירור השמות הלטיניים שהובאו אצל פרשני תקופת הרנסנס - מוה"ע וכתכ"ה. בבירור השם האיטלקי נעשה שימוש גם במחקרה של קואומו (Cuomo) על הלעזים האיטלקיים שבערוך.[200]

• **צרפתית:** הזיהויים המובאים על ידי רש"י הינם בדרך כלל בצרפתית בת זמנו. פיענוח הזיהויים במקרים אלו הסתמך על פי רוב על עבודתם של דרמשטטר (Darmesteter) ובלונדהיים (Blondheim) העוסקת בלעזי פירוש רש"י לבבלי,[201] ועל ספרו של מ' קטן המבוסס עליה.[202] בכמה מקרים נעשה שימוש גם במילוני הצרפתית העתיקה של גריימס (Greimas)[203] ושל גודפרוי (Godefroy).[204]

• **ספרדית:**[205] שמות הצמחים בספרדית מופיעים במחקר זה בדרך כלל בזיהוייו של כתכ"ה, שחי בקהילות הספרדיות-פורטוגזיות שבאמסטרדם והמבורג. בפיענוחם נעשה שימוש בעיקר במילון בן התקופה של אורוזקו (Orozco),[206] אשר מסתבר שהיה נפוץ בין המלומדים דוברי הספרדית במאה השבע-עשרה,[207] ובו מצויים ברוב גדול של המקרים הן השמות הספרדיים והן השמות הלטיניים המקבילים המובאים בכתכ"ה. כן נעשה שימוש במילונו של בראבו (Bravo),[208] אף הוא מן המאה השבע-עשרה. שימוש מועט נעשה במילון ספרדי-איטלקי נוסף בן התקופה.[209]

---

197. **גלייר.**
198. **לואיס ושורט.**
199. **דו קאנז', לטינית.**
200. **קואומו, לעזים.**
201. **דרמשטטר ובלונדהיים.**
202. **קטן, אוצר.**
203. **גריימס, צרפתית.**
204. **גודפרוי, צרפתית.**
205. בעניין זה הסתייעתי בידיעותיו הטובות של פרופ' יוסף קפלן מן האוניברסיטה העברית, שהבהיר לי את ידיעות עולם המחקר ביחס ללשונותיהם של יהודי קהילות ספרד ופורטוגל בהולנד וגרמניה, והפנה אותי, בין השאר, למילונו של אורוזקו (ראה להלן).
206. **אורוזקו, מילון.**
207. על סברה זו העמידני פרופ' יוסף קפלן מן האוניברסיטה העברית, אשר הפנה אותי למילון זה.
208. **בראבו, מילון.**
209. **קאזאס, מילון.**

• **גרמנית:** שמות צמחים רבים בגרמנית מובאים אצל תפא"י. במקרים ספורים מובאים גם זיהויים מזדמנים מחיבורים של פרשנים אחרים דוגמת מהרי"ל.[210] בבירור שמות אלו נעשה שימוש הן במילונים מוקדמים, בעיקר מילונם המקיף של האחים גרים (Grimm),[211] בני תקופתו של בעל תפא"י, וכן מילונו של פריש (Frisch) ועוד, והן במילונים בוטניים מודרניים - של ון ווייק (Van Wijk) ושל ניקולוב (Nikolov).

• **שפות אירופיות אחרות:** בכמה מקרים מופיעים שמות צמחים הלקוחים משפות אירופיות אחרות - פורטוגזית, פרובנסלית ואף שפות סלאביות. גם בפיענוחם נעשה שימוש במילונים מתאימים.[212]

שמות צמחים בפרסית[213]

שמות פרסיים מופיעים בשני חיבורים במחקר זה - ספר המליצה ומכלל המשנה. ספרות העזר הזמינה לזיהוי שמות צמחים בפרסית אינה רבה כבערבית, אך על כל פנים נעשה שימוש בכמה חיבורים. דומה שהחשוב שבהם הוא חיבורו הקדום של אבו אלמנצור אלמַוַופק אלהרווי (המאה העשירית)[214] העוסק בחומרי מרפא, ונזכרים בו מאות שמות צמחים. החיבור נכתב בפרסית וכן נתגלה תרגום לטיני מתומצת של הספר מן המאה האחת-עשרה. מהדורה מדעית של חיבור זה נדפסה לראשונה בסוף המאה התשע-עשרה ע"י אחונדוב (Achundow).[215] לצידו שימשו המילונים הפרסיים-אנגליים - של סטיינגאס (Steingass)[216] ושל חיים (Hayyim),[217] המילון הפרסי-ערבי של דסוקי שתא,[218] והמילון הבוטני הפרסי של מוזפריאן (Mozaffarian).[219] את שמות

---

210. השמות הגרמניים הקדומים המובאים אצל רש"י מבוררים גם הם, כשמות הצרפתיים, ע"י דרמשטטר ובלונ־דהיים.
211. **גרים, מילון.**
212. **למשל: ויירה, מילון; רנואר, מילון.**
213. בתחום השמות הפרסיים נתונה תודתי לפרופ' שאול שקד מן האוניברסיטה העברית אשר ייעץ לי בבחירת ספרות העזר, ואף השאיל לי מספרייתו את ספרו של אלהרווי במהדורתו של אחונדוב (ראה להלן), שהוא, למיטב ידיעתי, העותק היחיד בארץ.
214. חי בעיר הרט, כיום אפגניסטן.
215. **אחונדוב.**
216. **סטיינגאס.**
217. **חיים, מילון.**
218. **דסוקי, מילון.**
219. **מוזפריאן.**

הצמחים בפרסית המופיעים במחקר זה קשה לאפיין על פי ניבים ואזורים גיאוגרפיים שונים, הן עקב מיעוט הידע המחקרי על החיבורים הפרשניים הנדונים, והן בגלל הרשימה המצומצמת יחסית של ספרות העזר. על כן, מצד אחד הייתה מלאכת הזיהוי כאן מורכבת פחות מאשר בשמות בערבית, למשל, אך מצד שני גם תוצאות מלאכת זיהוי זו דלות יותר, ובמקרים רבים לא התאפשר זיהוי כלל או שהזיהוי לא הוברר כל צורכו.

צמחי המשנה

1

אבוב רועה[1]

אבוב רועה נזכר פעם אחת במשנה, בהקשר של דיני רפואה בשבת, כמין שיקוי המשמש בין השאר גם לרפואה (שבת יד ג). הפרשנים כולם (וכך גם החוקרים) סוברים בפשטות ששם השיקוי הוא כשמו של הצמח שממנו מכינים אותו.

שבטבט ענף

ארכובית שבטבטית

קרד האורגים

הזיהויים

▪ **שבטבט ענף** (*Equisetum ramosissimum*) – צמח שרכני בעל גבעולים דקים וחלולים, המגיעים לגובה מטר אחד. מפרקי הגבעולים יוצאים ענפים דקים ירוקים מסודרים בדורים. לצמח מיוחסות סגולות מרפא. גדל בסביבה לחה באזורים שונים באסיה, אירופה ואפריקה. נדיר יחסית בארץ - ניתן למצאו בצפון הארץ ובמישור החוף. כך מזוהה השם הארמי/סורי *חוטרא דרעיא שבבבלי*.[2]

▪ **ארכובית שבטבטית** (*Polygonum aviculare*) - עשב רב-שנתי, שרוע או זקוף, בעל ענפים ארוכים ודקים ועלים קטנים, המכונה בערבית 'מטה הרועה'. גדל באגן הים התיכון ומצוי בכל אזורי הארץ. זיהוי זה מופיע בכתב יד מן הגניזה של 'מילות מועד' - פירוש מתקופת

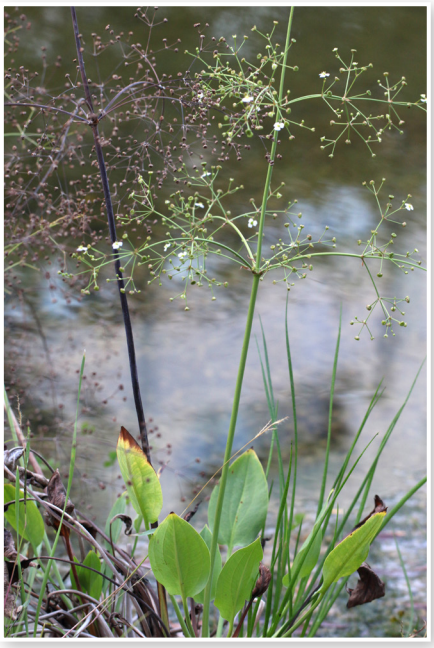

כף צפרדע לחכית

קנה סוכר

הגאונים, וכן בפירוש רמב"ם, המצוטט לאחר מכן אצל תנחום הירושלמי, רע"ב (באופן משובש) ופירושי תימן.[3]

- **כף צפרדע לחכית** (*Alisma plantago-aquatica*) - צמח מים רעיל הנפוץ ברחבי העולם הישן. נדיר יחסית בארץ - ניתן למצאו במקווי מים בצפון; או **ניצחה שיחית** (*Sempervivum arboreum*) צמח נוי שמקורו באיים הקנריים. שני צמחים אלו נקראים בערבית 'אֻנְבּוּב אלרַאעִי' (חליל הרועה) - זיהוי נוסף המופיע בכתב היד מן הגניזה דלעיל ומצוטט בערוך, וכן בספר המליצה.[4]

- **קרד האורגים** (*Dipsacus fullonum*) - צמח עשבוני דו-שנתי, אשר לתפרחותיו מוצים ארוכים המסודרים בצפיפות. נפוץ באירופה, אסיה וצפון אפריקה, אך אינו גדל בארץ. בעבר השתמשו בו בתעשיית הבדים באירופה לסירוק וניקוי בדים ומכאן שמו בשפות אירופיות. כינויו בלטינית היה 'מטה הרועה'. הזיהוי מופיע בכתכ"ה ובתפא"י.[5]

- **קנה סוכר תרבותי** (*Saccharum officinarum*) - צמח תרבות שמקורו בדרום מזרח אסיה, המשמש כיום להפקה של כמחצית מתצרוכת הסוכר העולמית. כך בזיהוי שני בספר המליצה.[6]

עיון

המשותף לזיהוייו השונים של אבוב רועה הוא **הפרשנות המילולית של השם שבמשנה** - אבוב (=חליל/צינור) הרועה. זאת, בזיקה לדברי הירושלמי (שבת יד ה"ג ל ונ): *ושותה אבוב רועה - כשמועו*, או לחלופין לזיהוי הקדום של הבבלי - *חוטרא רעיא* - מקל הרועה. כך זיהו אותו הפרשנים על פי רוב עם **צמחים הנקראים 'מטה הרועה' או 'חליל הרועה'** - כל אחד בסביבתו, בשפתו ובתרבותו. לרוב הצמחים הנזכרים, אם לא לכולם, יוחסו במקומות שונים **סגולות מרפא**, דבר שסייע ביד הפרשנים לזהות אותם עם אבוב רועה.

רש"י גרס בבבלי: *מאי חומטריא חוטרא יחידאה*, ומשום כך פירש: *חוטרא יחידאה עץ הגדל יחידי בלא ענף*, וזאת מבלי שזיהה עם צמח מסוים. פירושו מצוטט אצל רע"ב ובמילון מהד' טובי (שאיחדוהו עם זיהוי רמב"ם), וכן בתפא"י, שהביאו כפירוש נוסף.[7]

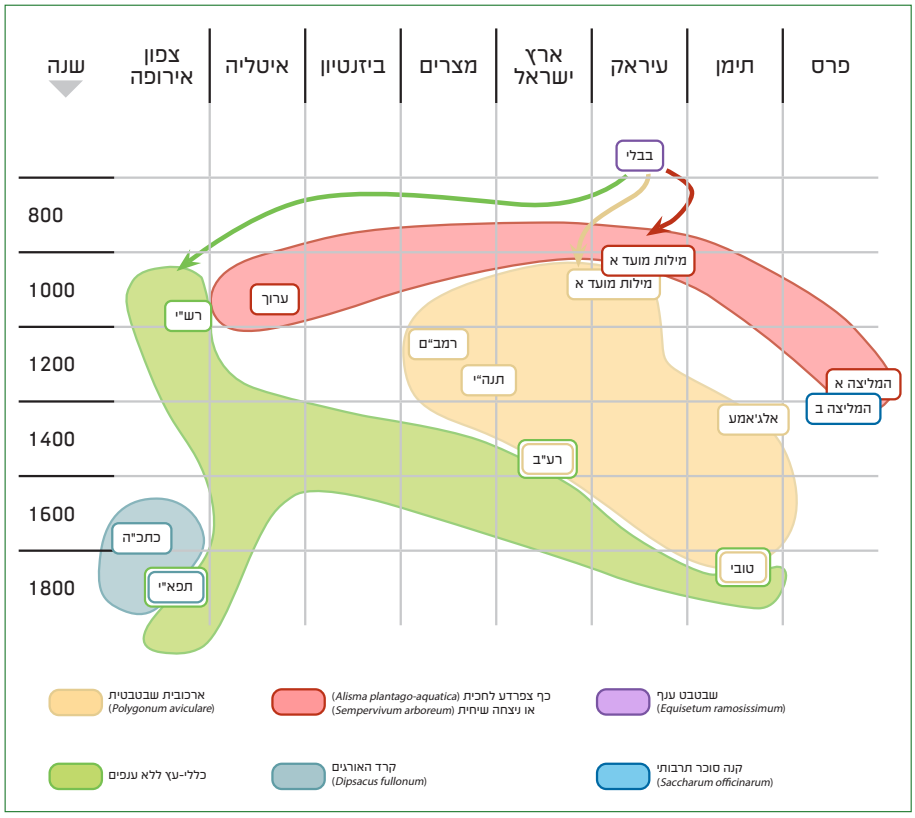

בפירוש רב נתן אב הישיבה מופיע (שבת יד כת"י לונ)**: *חשישה* אלראעי - מילולית: 'עשב הרועה', שאינו מזוהה.**

ר"י קאפח מביא ב'מחברת הצמחים' זיהוי ייחודי - כסיית האבוב (*Cassia fistula*) **- עץ ממשפחת הקטניות, בעל תרמילים ארוכים חומים כהים.**[8]

החוקרים חלוקים ביניהם בזיהוי צמח זה: לעף זיהה את אבוב רועה עם כף צפרדע לחכית;[9] **א' וח' הראובני זיהו אותו עם עמוד התפרחת של החצב המצוי** (*Urginea maritima*)**;**[10] **צ'יז'יק, פלדמן ופליקס - עם ארכובית שבטבטית.**[11]

הערות:

1. כת"י קויפמן וכת"י פרמה: *אבוב רואה*. שתי הגרסאות נכתבות גם כמילה אחת.
2. **בבלי** (שבת קט ע"ב אוק366): *מאי אב[ו]בר[וע]ה חמטיריא, מאי חמטיריא חוטרא רעיא* > חוטרי רעיא (סור.)=*Equisetum ramosissimum* (**סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 423**). וראה **סוקולוף, בבלית, עמ' 468**, ע' חומטריא, חמטיריא, שמזהה עם *Polygonum* (ארכובית) כרמב"ם (וייתכן שזאת בעקבות פירוש רמב"ם). עוד ראה על הדמיון המורפולוגי בין סוגים אלו: **פלדמן, משנה, עמ' 13**.
3. **מילות מועד (רס"ג, לשון עמ' 168 מס' 47)**: אנבוב אלראעי ויקאל עצאה אלראעי; **רמב"ם** (שבת יד ג עמ' סז): *עצא אלראעי* > عصى الراعى=*Polygonum aviculare* (**עיסא, עמ' 145**, ע' 6, וראה עוד: **רמב"ם, רוזנר, עמ' 229**, ע' 298)**; תנה"י** (עמ' 20, ערך 'אבב')**:** *צמח ידוע לרופאים הנקרא עצא אלראעי והם שורשים המתפשטים על פני האדמה* > מתאים לתיאור של הארכובית כצמח שרוע; **רע"ב** (שבת יד ג)**:** *עץ שגדל יחידי ואין לו ענפים, וקורין אותו בערבי עצ"אל רעי [צ"ל עצא אלראעי], והוא טוב למי שנזוק על ששתה מים מגולים*. ודומים לו: **אלג'אמע** (עמ' 8 ערך 'אבוב רועה')**; מילון מהד' טובי** (עמ' 81).
4. **רס"ג, לשון** (שם)**:** אנבוב אלראעי... > انبوب الراعى=*Sempervivum arboretum* (**אלביטאר, ג'אמע**, א, עמ' 91; **אשבילי**, א, עמ' 61, ע' 82; **עיסא, עמ' 167**, ע' 1)**;** ב. *Alisma plantago-aquatica* (**אבן אלביטאר, ג'אמע**, שם)**; ערוך** (ח"א עמ' 5, ערך 'אבוב רועה')**:** *פי' עשב הוא ונקרא אנבוב אלראעי בל' ישמעאל*; **המליצה** (בהמ"ל)**:** אבוב רועה אנבובה אל ראעי גיאה [גיאה=עשב], *והוא עשב חד בטעמו...* > انبوبه الراعى (פר.) - מילולית: 'צינור/קנה הרועה'.
5. **כתב"ה** (דף א ע"א)**:** אבוב רועה: *עשב בעל קוצים שהכובשים הנקראים בר' [=בלשון רומי] פולוניס ובל' [=ובלשוננו] פירא'ליס גורדים בו ה[ב]גדים ויקרא שמו אצל ההמון וירגא פאסטורוס ואולם שמו ב"ד לאברום ויניריס ובל' קארדו פינטיאדור, יירבא די פירא'ליס* > virga psatoris (לט.) - מילולית: מקל הרועה. Labrum veneris (לט.)=*Dipsacus fullonum* (**בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 4** - מתרגם שם מילולית את זיהוי הבבלי 'חוטרא רעיא': virga pastoris, אך לא מזהה עם צמח ספציפי. מצטט גם את רמב"ם; **גלייר, עמ' 992; אורוזקו, מילון, עמ' 200)**; **תפא"י** (שבת יג ג, לד ע"ב)**:** *וועבער דיסטעל* > Weberdistel (גר.)=*Dipsacus fullonum* (**גרים, מילון, כ' 27, עמ' 2658**).
6. **המליצה** (בהמ"ל)**:** ... *ויש אומ' ניי שכר* > نى شكر/نيشكر (פר.)=קנה סוכר.
7. רע"ב (שם) מוסיף: *והוא טוב למי שנזוק על ששתה מים מגולים*, ותפא"י (שם) מוסיף עליו: *וי"א שהוא מין עץ שגדל בלי ענפים, ששורין אותו במים, לשתות מי שבלע ארס נחש*.

8. קאפח, **מחברת**, עמ' 31.
9. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 69.
10. **הראובני**, **חצב**, עמ' 163-161.
11. צ'יז'יק, **אוצר**, עמ' 5; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 13-14; **פליקס**, **צומח**, עמ' 15.

2

אבטיח

האבטיח נזכר בתנ"ך פעם אחת, כאחד מן המינים אשר אכלו ישראל במצרים (במדבר יא ה). במשנה נזכר האבטיח כמה פעמים - בהלכות כלאים (כלאים א ח), בדיני תרומה ומעשר (תרומות ג א; שם ח ו מעשרות א ד ועוד), ובדיני טומאת אוכלין (עוקצין ב ג). כמו כן, נזכר בתוספתא ובמדרשים בהקשרים שונים (דמאי ב כג; תרומות ד ו ועוד, ספרא קדושים א). נזכר בתלמודים פעמים רבות.

הזיהוי

- **אבטיח** (*Citrullus lanatus*) - צמח חד-שנתי שרוע ממשפחת הדלועיים, שפירותיו הגדולים מתוקים ועסיסיים. מוצאו באזורי הסוואנות של אפריקה. באזורנו מוכר גידול האבטיח במצרים העתיקה, ולאחר מכן ברחבי המזרח התיכון ואגן הים התיכון. אף

אבטיח

על פי שהפרי אוגר כמות מים גדולה, הוא גדל ללא השקיה בתנאי בעל. כך זיהו רס"ג בתפסיר, רש"י, רמב"ם, כפו"פ, המליצה ומכה"מ.[1]

- שני זיהויים חריגים מופיעים אצל תפא"י במקומות שונים: **מלון** (*Cucumis melo*) - צמח מטפס או שרוע ממשפחת הדלועיים, קרובו של האבטיח, בעל פרי מתוק.[2] **סלק אדום** (*Beta vulgaris var. esculenta*) - ירק שורש ממשפחת הסלקיים.[3]

עיון

נראה כי הזיהוי של האבטיח המשנאי עם המין הנקרא בפינו 'אבטיח' מוסכם וידוע, וייתכן שלפיכך לא נזקקו פרשנים רבים לזהותו. יש להניח שהדבר קשור גם לקרבה שבין שמו הערבי של האבטיח לשמו העברי.[4]

עם זאת, יוצא דופן הוא תפא"י - שזיהה במקומות שונים עם מינים שונים - מלון וסלק אדום. ייתכן שבגלל ההקשר בכלאים, ראה צורך לזהות את האבטיח במשנה עם ירק שורש כלשהו, ואילו בשאר המקומות, כשנזכרו בסמוך מיני דלועים נוספים, זיהה עם המלון.

גם החוקרים מזהים את האבטיח שבמשנה עם האבטיח שלנו.[5]

הערות:

1. **רס"ג, תפסיר** (במדבר יא ה): אלבטיך. להלן **רמב"ם**; **רמב"ם** (כלאים א ח עמ' קע; תרומות ח ו עמ' ש; מעשרות א ד עמ' שכא): אלבטיך' (כך גם אצל **אלג'אמע**, עמ' 8, ערך 'אבטיח') > بطيخ=*Citrullus lanatus* (**עיסא**, עמ' 50, מס' 12; **בדויאן**, מס' 1060; **רמב"ם ביאור**, מס' 54); **כפו"פ** (עמ' תפה): אלבטיך > לעיל רמב"ם; **רש"י** (קידושין מו ע"ב; עבודה זרה ל ע"ב): בודיקא >: bodeke (צרפתית עתיקה)='אבטיח' (קטן לעזים, מס' 1369, 1856); **המליצה** (בהמ"ל): כרבזה > خربز ه (פר.)= *C. lanatus* (**סטיינגאס**, עמ' 452); **מכה"מ** (בהמ"ל, תרומות ג): כרבוזה > לעיל המליצה.
2. **תפא"י** (תרומות ג א, פח ע"ב וכן במקומות נוספים): מעלאָנע > Melone (גר.)= *Cucumis melo* (מלון).
3. **תפא"י** (כלאים א ח, מט ע"א): ראָטהע ריבע > Rote Rübe (גר.) = *Beta vulgaris* (סלק. מסתבר כי מדובר בזן 'סלק אדום' שמגדלים אותו לצורך האשרוש המעובה האדום).
4. יש לציין כי بطيخ משמש גם כשם קיבוצי הכולל בין השאר את המלון (**רמב"ם ביאור**, מס' 54). עם זאת, סביר להניח כי כאן הכוונה למין הספציפי *Citrullus lanatus*.
5. **פליקס כלאים**, עמ' 52 (סינונים של *C. colocynthis*); **לעף, פלורה**, IV, עמ' 69; **פלדמן, משנה**, עמ' 156.

3

אגסים

האגסין נזכרו שלוש פעמים במשנה, תמיד כחלק מרשימה של מינים הדומים זה לזה, ובסמוך ל'קרוסטמילין' (ע"ע): לעניין דין הכלאים (כלאים א ד), לעניין מועד חיובם במעשר (מעשרות א ג) ובהקשר של דיני הטומאה (עוקצין א ו). האגסין לא נזכרו בתוספתא ובמדרשים, אך נזכרו בתלמוד הירושלמי כמה פעמים (כלאים א ד; תרומות יא ד ועוד).

שזיף אירופי

אגס תרבותי

הזיהויים

▪ **שזיף אירופי** (*Prunus domestica*) - השזיף המוכר לנו. עץ פרי ממשפחת הוורדיים, שמוצאו מאזור הקווקז. פירותיו סגלגלים או עגולים, מתוקים וחמצמצים. מתאימים למאכל כפרי טרי או מיובש. בחורש בצפון הארץ גדל מין הבר **שזיף הדוב** (*P. ursina*). כך זיהו כנראה רס"ג, רנהא"י, רנהא"י פ"א, רמב"ם, תנה"י, כפו"פ, אלג'אמע ומוה"ע.[1]

▪ **אגס תרבותי** (*Pyrus communis*) - האגס המוכר לנו. עץ פרי ממשפחת הוורדיים. מוצאו של האגס התרבותי מאיראן. בחורשים בארץ גדל מין הבר **אגס סורי** (*P. syriaca*), שהינו אחד ממיני

הבר מהם פותחו זני תרבות, ועד היום משמש ככנה לאגס התרבותי. כך זיהו כנראה רש"ג, פיה"ג, כת"י אנטונין, כפו"פ ל"ע, ערוך, ריבמ"ץ, רע"ב, כתכ"ה ותפא"י.[2]

עיון

שתי מסורות לזיהוי האגסין, ונראה כי שתיהן קשורות לשם הערבי שהביאו המתרגמים: 'אגאץ', 'אנגאץ' וכדומה. שם זה הובא ככל הנראה עקב הקִרבה לשם העברי, אלא שמשמעותו שונה באזורים שונים.

נראה כי בעיראק הכוונה היא **לשזיף האירופי**,[3] וכך יש להבין את רס"ג. רנאה"י הולך כאן בעקבות זיהויו של רס"ג. רמב"ם מזהה בשלושה מקומות את האגסין עם 'אג'אץ', ובאחד המקומות מוסיף כי בפי ההמון נקרא 'ברקוק'. על פי מילונו של עיסא נפוץ שם זה של **השזיף האירופי** במע'רב ובמצרים[4] - האזורים שבהם פעל רמב"ם.

רש"ג, שאף הוא מזהה עם 'אגאץ' כותב בפירוש כי בעיראק שמו של האגס הוא 'כמתרי',

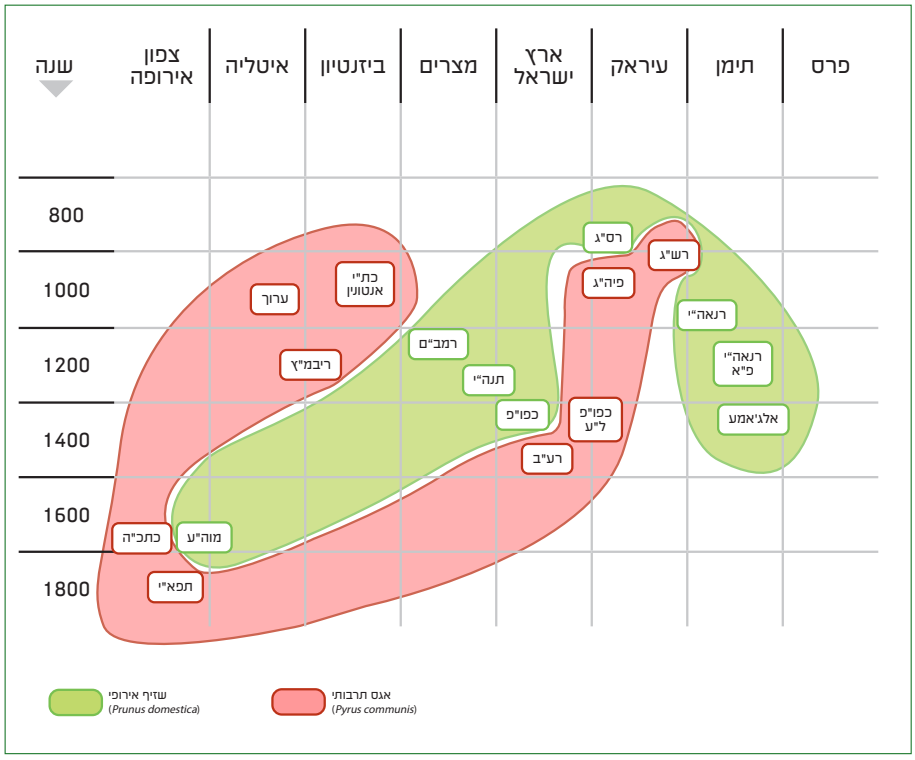

ועל כן ברור שכוונתו לאגס התרבותי. אם כן, ה'אג'אץ' הנזכר אצלו הוא שמו של האגס התרבותי באזור אחר. הסיבה לכך שהקדים שם זה לשם המקובל במקומו היא כנראה הקרבה לשם העברי, שאמורה לחזק את הזיהוי. ואכן, באזור ארץ ישראל מקובל היה לקרוא בשם זה גם **לאגס תרבותי**.[5] מסורת זו מופיעה גם אצל פיה"ג וכפו"פ ל"ע, וכן אצל הפרשנים האירופים - הערוך, ריבמ"ץ, כת"י אנטונין, כתכ"ה ותפא"י.[6]

החוקרים מסכימים עם הזיהוי של האגסין **כאגס תרבותי**.[7]

הערות:

1. **רס"ג** (עמ' 192 115): **אלאג'אץ** [כך פירש גם באגרון: **אג'אץ** (רס"ג אגרון, עמ' 180)] > إجاص משמש בשתי משמעויות, ייתכן על פי בידול גיאוגרפי: *Prunus domestica* (**עיסא**, עמ' 149, מס' 1; **בדויאן**, מס' 2842; **אבן אלביטאר**, **תפסיר** I, מס' 130 ובמהדיר; **חסין וקאסם**, מס' 44 - ושם أجاص, **דינסמור ודלמן**, מס' 660 - ושם أُجاص) ו-*Pyrus communis* (**עיסא**, עמ' 151, מס' 13, שם נזכר כי זהו שמו בפי תושבי 'אלשאם'). סביר יותר כי הכוונה כאן ל-*Prunus domestica*, מכיוון שאת 'קרוסטמלין' מפרש רס"ג 'אלכמתרי', המזוהה בוודאות עם *Pyrus communis* - וראה להלן רש"ג; **רנאה"י** (עמ' 30; עקצין עמ' 5): **אלאנגאץ** > إنجاص, בדומה ל إجاص משמש גם הוא באותן שתי המשמעויות שנזכרו לעיל. גם כאן, כמו אצל רס"ג, סביר כי הכוונה ל-*Prunus domestica*, מאותה הסיבה; **רנאה"י פ"א** (עמ' 32): **אלאנגאץ** [כך גם במילון מהד' **טובי**] > **לעיל רנאה"י**. גם כאן סביר כי הכוונה ל- *P. domestica* [מכיוון שלפירוש רנאה"י פ"א אוריינטציה תימנית ברורה, יש להבין כך את 'אנגאץ' (**קאפח**, **מחברת**, עמ' 68; **ווד**, **תימן**, עמ' 138. אומנם אצל **עיסא**, עמ' 151, מס' 13 נראה אחרת). את 'קרוסטמלין', בן זוגו של 'אגס' במשנה, מפרש רנאה"י פ"א 'אלברקוק'. ברקוק מזוהה בדרך כלל גם כן עם *Prunus domestica*, ולכאורה, היה צריך לזהות כאן את 'אנגאץ' דווקא עם *Pyrus communis* (בהנחה שאין מדובר כאן בשני זנים של אותו המין). אך במקומות מסוימים, ביניהם בתימן, ברקוק מזוהה דווקא עם *Prunus armeniaca* (=משמש. **קאפח**, **מחברת**, עמ' 32; **ווד**, **תימן**, עמ' 137), ועל כן בהחלט ניתן לזהות כאן את 'אנגאץ' עם *Prunus domestica* (כך הזוג 'אגסים-קרוסטמלין' מזוהה כאן עם השזיף והמשמש שלנו, וכלל לא עם האגס). נוסף על כך, מזוהה 'עוזרר' (במשנתנו ובמשנה דמאי א א) לפי רנאה"י פ"א עם 'ענזרוד'/'ענברוד', אשר לפי ר"י קאפח זהו *Pyrus communis* (**קאפח**, **מחברת**, עמ' 57. וע"ע 'עוזררים'); **רמב"ם** (כלאים א ד, עמ' קסט): **אלאג'אץ**, *וידוע בפי ההמון* **אצלינו בשם** *אלברקוק* [כך מצטט גם **תנחום הירושלמי**, עמ' 24, ערך 'אגס', וכך גם אצל **אלג'אמע**, עמ' 8, ערך 'אגסים'] > ברקוק=*Prunus domestica* (**עיסא**, עמ' 149, מס' 1, שם נזכר כי זהו שמו במצרים ובמע'רב; **בדויאן**, מס' 2842. רמב"ם נוקב אומנם גם בשם 'אג'אץ', אשר הינו דו-משמעי, אך במקרה זה ברור למה כוונתו, שהרי ברקוק מזוהה עם *Prunus domestica*, וכך גם אצל רמב"ם עצמו בביאור שמות הרפואות, שם מובאים שמות נוספים - عيون البقر; شاهلوك, המזוהים בוודאות עם *P. domestica* (**רמב"ם ביאור**, מס' 14). אומנם, במקומות מסוימים ברקוק הוא שמו של *Prunus armeniaca* (=משמש), כך בספרד ויוון (**עיסא**, עמ' 17, מס' 148) וכך בתימן (**קאפח**, **מחברת**, עמ' 32, ווד, **תימן**, עמ' 138), אך לא סביר שלכך התכוון רמב"ם; (מעשרות א ג עמ' שכ; עוקצין א ו עמ' תשכג): **אלאג'אץ** > לעיל רס"ג; **כפו"פ** (עמ' תפב): **אלברקוק** > לעיל רמב"ם; (עמ' תשסד): **אגאס** > לעיל רס"ג. זהה ל'אגאץ'. חילוף צ/ס (='תרקיק') קיים בערבית יהודית, וייתכן שכאן הוא נובע גם מהשם העברי 'אגס'. עיין לעיל בדיון על הרמב"ם. על פי זה, נראה כי גם אצל כפו"פ יש לזהות את 'אגאס'

דווקא עם *Prunus domestica*; **מוה"ע** (שם): *לדעתי הוא הפרי הנקרא בל' ישמעאל אגס והוא רך מלא מיץ ובתוכו גרעין ארוך וכשהוא יבש וצמק יועיל לשלשל...* [ובח"ו, עמ' **450**, ערך 'פריש' תיאר את ה'אגס' *כפרי מלא מיץ ובתוכו פרי כמו שקד קטן*] > זהו תיאור המתאים ל-*Prunus*, אשר לו גלעין אחד מוארך [כך בזנים האירופיים (בניגוד לזנים היפניים שבהם הגלעין קצר יותר - **קובץ שזיף**, עמ' **312**)], ובוודאי לא ל-*Pyrus*, אשר לו כמה גרעינים קטנים. נראה כי כאן חולק מוה"ע על בוכסטורף שמזהה אותו עם *Pyrus communis* (**בוכסטורף, לקסיקון** I, עמ' **14**).

2. **רש"ג** (עמ' **175**, ש' **19**): *אגאץ ובאלעראק יס' כמתרי (=אגאץ, ובעראק נקרא כמתרי)* > كمثرى= *Pyrus communis* (**עיסא**, עמ' **151**, מס' **13**; **בדויאן**, מס' **2893**; **אבן אלביטאר, תפסיר** I, מס' **123** ובמהדיר. במקרה זה ברור כי יש לזהות את 'אגאץ' דווקא עם *Pyrus communis*); **פיה"ג** (עמ' **140** 3): *קומותרי* > **לעיל רש"ג**; **כת"י אנט** (עמ' **71** 15): απιδέα > απίδιον pear/pear-tree= (**לידל וסקוט**, עמ' **981**); **כפו"פ ל"ע** (עמ' **תשמד**): *אלאגאס ויקראו אלכמתרי* > **לעיל רש"ג** ובהערה; **ערוך** (ח"א עמ' **25**, ערך 'אגס'): *בלשון לע"ז פירא בלשון ישמעאל איגאס*> pera/pero (איטלקית)= *Pyrus communis* (**בדויאן**, מס' **2893**); **ריבמ"ץ** (עמ' **עח**): *לעז פירא ובלש' ערבי איגוס* > **לעיל ערוך**; **רע"ב** (כלאים א ד): *בערבי אגא"ס ובלע"ז פירא"ש* > **לעיל ערוך**; **כתב"ה** (דף ד ע"א): *מין פרי נקרא ב"ר [=בלשון רומי] פירוס. בל' [=בלשוננו] פיראס* > pyrus (לט.)=pera (**ספ.**)=*P. communis* (**אורוזקו, מילון**, עמ' **584**); **תפא"י** (כלאים א ד, מח ע"ב): *בירן* > birne (גר.)=*P. communis* (**גרים, מילון**, כר' **2**, עמ' **40**).

3. **חסין וקאסם**, מס' **44**.

4. **עיסא**, עמ' **149**, מס' **1**. גם רמב"ם עצמו מוסיף כי برقوق הוא השם הנפוץ במע'רב (**רמב"ם ביאור**, מס' **14**).

5. **עיסא**, עמ' **151**, מס' **13**, לדבריו اجاص/انجاص הוא שמו של *Pyrus communis* ב'אלשאם'/'סוריה'. אצל דינסמור ודלמן מופיע انجاص כ-*Pyrus communis*, ו-اجاص כ-*Prunus domestica* (**דינסמור ודלמן**, מס' **660**, **672**), וחיזוק לכך ניתן לראות אצל **כפו"פ** (עמ' **תשסד**): *פירוש אגסים אגאץ* [וכבר פירשנו שכוונתו לשזיף שלנו], *קרוסטמלין אנגאץ והוא כמתרי* [וברור שמתכוון לאגס שלנו]. לאור הדברים, ניתן לשפוך אור גם על פירוש כפו"פ ל"ע, שמבוסס בבירור על רש"ג. הוא מביא את שני השמות 'אגאס' ו'כמתרי' כשמות נרדפים, ללא אזכור מקומות. באופן פשוט, נראה כי השם הראשון הוא המקובל במקומו של הכותב - ככל הנראה ארץ ישראל (יש לציין כי לפי רמב"ם זהו שמו דווקא במע'רב - **רמב"ם ביאור**, מס' **187**), ואילו השני נזכר בעקבות זיהויו של רש"ג (וייתכן כי גם הוא היה מקובל בארץ ישראל - החי והצומח, **12**, עמ' **108**, אך לא נזכר אצל דינסמור ודלמן). כך ניתן לומר כי פירוש כפו"פ ל"ע הינו אינטרפרטציה ארץ-ישראלית לפירושו של רש"ג.

6. ביטוי מאוחר יותר למסורת זו ניתן למצוא במקורות הבאים: **ספר אור זרוע** (מאה **13**, אשכנז) ח"א - **הלכות כלאים סימן רנו**; **חידושי הרשב"א** (מאה **13-14**, ספרד) מסכת ברכות דף לח עמוד ב; **הלכות קטנות לרא"ש** (מאה **13-14**, אשכנז-ספרד) (מנחות) הלכות כלאים סימן ב. באחד המקורות יש זיהוי ישיר, באחרים ניתן להסיק באופן עקיף.

7. **לעף, פלורה**, IV, עמ' **69**; **פליקס, כלאים**, עמ' **93**; **פלדמן, משנה**, עמ' **94-97**.

4

אוג

האוג נזכר במשנה ארבע פעמים: כמין החייב בדין הפאה (פאה א ה), כמין שנפטר מדין הדמאי בשל חוסר חשיבותו (דמאי א א), לעניין מועד חיוב פירותיו במעשר - *משׁאדימו* (מעשרות א ב) ובהקשר של דיני טומאה וטהרה (כלים כו ג). האוג נזכר גם בתוספתא שלוש פעמים (שביעית ה ו; ע"ז ה יא; מכשירין ג ט) בהקשרים שונים, וכן פעם אחת בספרא (קדושים א). כמו כן נזכר כמה פעמים בירושלמי (שביעית ז ה"א ועוד) כמשיח לפי תומו.

הזיהויים

▪ **אוג הבורסקאים** (*Rhus coriaria*) - עץ נשיר נמוך, הגדל במזרח הים התיכון ועד לקווקז, וכן בארץ ישראל - בגליל, בכרמל ובהר המרכזי. פירותיו הקטנים והאדומים גדלים באשכולות צפופים ונכתשים לתבלין הנקרא סֻמַּאק, ומצוי בתערובת הזעתר. מקליפת הגזע האדמדמה היו מכינים סממן צבע. עלי העץ שימשו בתעשיית עיבוד העורות המסורתית - הבורסקאות, ומכאן שמו - אוג הבורסקאים. זהו הזיהוי הנפוץ ביותר בקרב הפרשנים - החל מפירושי הגאונים מן הגניזה, המצוטטים גם בערוך ובפירוש ריבמ"ץ, עבור ברמב"ם וסיעתו, כפו"פ, פירושי תימן ופרס, וכלה בתפא"י, שמביא אותו כאחת משלוש אפשרויות זיהוי.[1]

אוג הבורסקאים

▪ **קרנית נאכלת** (*Cornus mas*) - מופיע אצל ריבמ"ץ כזיהוי שלמד

קרנית נאכלת (ידובדבן קורנליי)

מרבו, לצד הזיהוי הקודם, שהתקבל יותר על דעת ריבמ"ץ. מופיע אצל ר"ש (כזיהוי שנדחה), ובהמשך אצל רע"ב וכאחת משלוש אפשרויות בתפא"י.[2] זהו עץ קטן ממשפחת המורניים (נקרא גם 'דובדבן קורנלי', אף שאינו קרוב סיסטמטית לדובדבן), הנפוץ בדרום אירופה ובמערב אסיה - מצרפת במערב ועד הקווקז במזרח, אך אינו גדל בארץ ישראל. גם לו פירות אדומים אכילים, גדולים יותר מפירות האוג.

שזיף אירופי

▪ **שזיף אירופי** (*Prunus domestica*) - השזיף המוכר לנו. עץ פרי ממשפחת הוורדיים, שמוצאו מאזור הקווקז. פירותיו סגלגלים או עגולים, מתוקים וחמצמצים. מתאימים למאכל כפרי טרי או מיובש. בחורש בצפון הארץ גדל מין הבר **שזיף הדוב** (*P. ursina*). מופיע אצל רב נתן אב הישיבה.[3]

▪ **ורד הכלב** (*Rosa canina*) - מופיע בשני מקומות בתפא"י.[4] שיח בר הנפוץ כמעט בכל אירופה ונדיר בחורש הים-תיכוני בארץ ישראל. גם פירותיו של ורד הכלב אדומים, ואף שעל פי רוב אינם נאכלים, הם משמשים לרפואה.

ורד הכלב

עיון

החוט המקשר בין הזיהויים הוא הפירות האדומים, לאור האמור במסכת מעשרות.[5] כך מפרש גם הר"ש משנץ, שאינו מזהה עם מין ספציפי אלא עם מין אילן שפריו אדום. שלושה מהזיהויים (למעט זיהויו של רנאה"י - שזיף) הם עם צמחים שעיקרם גידולי בר, אף שהאדם משתמש בפירותיהם. זאת בהתאם לאמור במסכת דמאי, שם מדובר על מין שאינו חשוב.

הזיהוי עם אוג הבורסקאים מוסכם על החוקרים.[6]

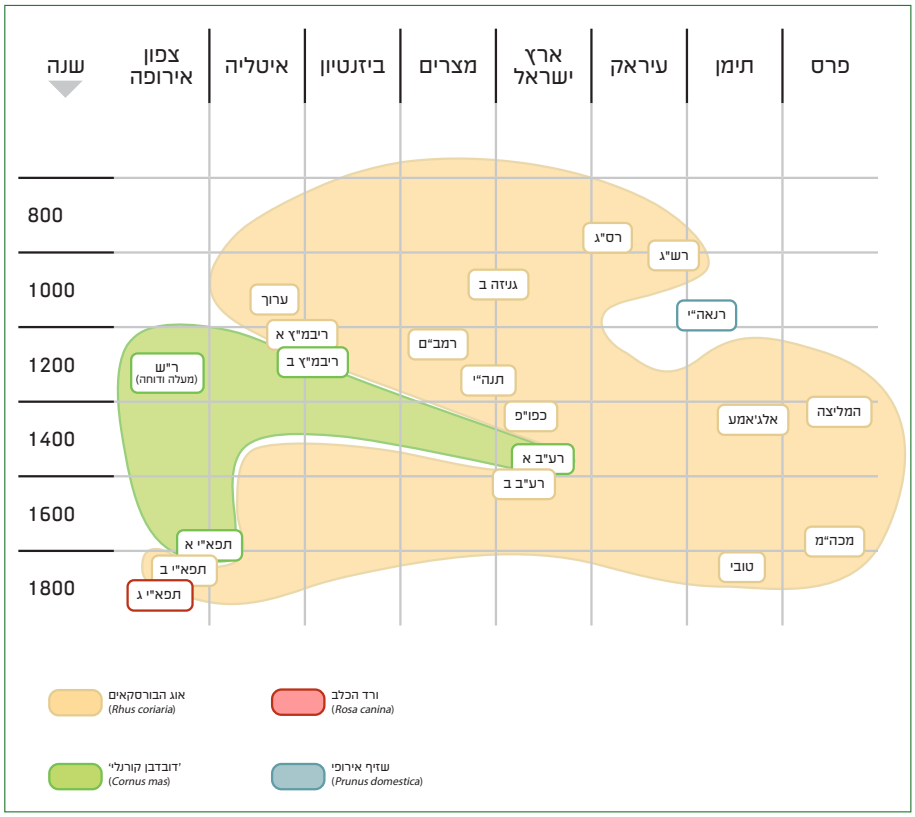

הערות:

1. **רס"ג** (עמ' 146 מס' 38): **אלסמאק** > سماق=*Rhus coriaria* (**עיסא**, עמ' 156, ע' 3; **רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 212, ע' 277; **חסין וקאסם**, עמ' 72, ע' 301), וכך גם אצל **רש"ג** (עמ' 174, ש' 18) **זרעים גניזה ב**; **ערוך** (ח"א עמ' כ, ערך 'אג'); **ריבמ"ץ** (פאה א ה); **רמב"ם** (דמאי א א עמ' 85); **תנה"י** (עמ' 28, ערך 'אוג'); **כפו"פ** (פרק כו, עמ' תפב); **המליצה** (שש. ד 12); **רע"ב** (דמאי א א); **אלג'אמע** (עמ' 8 ערך 'אוג'); **מילון מהד' טובי** (עמ' 82); **מכה"מ** (ב"א ד 9, פאה א ועוד); **תפא"י** (פאה א ה, טז ע"ב): *... וי"א געדבער בוים* > Gerberbaum (גר.)=*R. coriaria* (**ניקולוב**, **מילון**, עמ' 639; **ון ווייק**, **מילון**, א, עמ' 1145).
2. **ריבמ"ץ** (שם): *והרב היה מלמדינו האוג בלעז קורנולי, ולשון יון נקראין אקרניאה...* > κράνεια=Corniolo (איט.)=*Cornus mas* (**לידל וסקוט**, עמ' 989; **דיוסקורידס**, **גודייר**, עמ' 86, ח' I, ע' 172; **אוניברסיטת טרייסטה**. ייתכן שמקור מסורת זו בדמיון הפיזי - פירות אדומים קטנים, או בדמיון הפונטי - coriaria (=בורסקאים) - cornus); **ר"ש** (פאה א ה): *אילן שפריו אדום... וי"א שזהו אילן שקורין קורנלי"ר בלע"ז, ולא יתכן דאין מכניסו לקיום*. **רע"ב** שם; **תפא"י** (פאה א ה, טז ע"ב): *קארנעלקירשען בוים*; (מעשרות א ב קג ע"ב): *קאנעלקירשען* > Kornelkirschenbaum (גר.)=*Cornus mas* (**ון ווייק**, **מילון**, א, עמ' 370).
3. **רנאה"י** (פאה עמ' 22): **אלאנגאץ** > إنجاص=*Prunus domestica* (**קאפח**, **מחברת**, עמ' 68; **וויד**, **תימן**, עמ' 138; **ח'ולייידי**, **פלורה**, עמ' 176). במקומות רבים מופיע إنجاص כשמו של *Pyrus communis* (**אגס תרבותי**), אך בתימן, מקום עריכתו של הפירוש, הוא מזוהה עם השזיף (וע"ע 'אגס').
4. **תפא"י** (כלים כו ג לו ע"א): *האנעבוטטען*; (דמאי א א בדפוסים מאוחרים): *האהנבוטען* > Hahnebutten (גר.)=*Rosa canina* (**ון ווייק**, **מילון**, א, עמ' 1160; **גרים**, **מילון**, כ' 10, עמ' 166).
5. *משיאדימו* (מעשרות א ב) - הכוונה לשלב בהבשלת הפרי, בו מקבל הפרי את צבעו האדום.
6. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 69; **צ'יז'יק**, **אוצר**, עמ' 848; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 230; **פליקס**, **צומח**, עמ' 19. עוד על זיהוי האוג ושימושיו ראה: **עמר**, **אוג**, עמ' 191-198.

5

אורז

האורז נזכר במשנה פעמים רבות (פאה ח ג; שביעית ב ז; חלה א ד; ועוד) **בהקשרים שונים, וכן בתוספתא** (ברכות ד ז; נדרים ד ג; טבול יום א א ועוד) **ובמדרשי ההלכה** (מכילתא פסחא ח; ספרא בהר א; ספרי דברים קה). **הוא נזכר פעמים רבות בתלמודים** (ירושלמי שבת ז ה"ב ועוד; בבלי ב"מ מ ע"א ועוד), **על פי רוב בסמיכות למיני דגן, קטניות וזרעי מאכל אחרים. בבבלי** (פסחים לה ע"א) **נזכר כי בניגוד לחמשת מיני דגן, האורז (והדוחן) אין באין לידי *חימוץ* אלא לידי *סירחון*.**

הזיהויים

▪ **אורז אסיאתי** (*Oryza sativa*) - זהו האורז המוכר לנו, אחד משלושת הגידולים החקלאיים החשובים ביותר לאדם. זהו מין דגן גבוה, שמקורו במזרח אסיה. גדל על פי רוב בשדות מוצפים. רוב גדול של הפרשנים זיהו כך את אורז שבמשנה.[1]

אורז אסיאתי

▪ **דוחן תרבותי** (*Panicum miliaceum*) - זהו אחד מן המינים הנקראים בפינו 'דוחן'. מין דגן שמקורו באזור הים התיכון. כך זיהה רש"י את האורז שבמשנה, ובעקבותיו גם התוספות לברכות ומהרי"ל, המצטטים אותו. אצל פוסקי אשכנז בדורות שלאחר מכן הובאו שתי אפשרויות הזיהוי זו לצד זו.[2]

דוחן תרבותי

עיון

בניגוד לחיטה, לשעורה ולדגנים האחרים שמהם מייצרים לחם, האורז אינו מכיל את האנזים בטא-עמילז הנצרך להתליכי התסיסה, וכן אינו מכיל את החלבון גלוטן, המאפשר את תפיחת הבצק. קרוב לוודאי שבשל כך, ולמרות ערכו התזונתי, הוא אינו נכלל באיסור חמץ ובמצוות נוספות הקשורות במיני הדגן (מצה, חלה, ברכת המזון). רוב גדול של הפרשנים זיהה, כאמור, את אורז שבמשנה עם האורז שלנו. שמו בשפות השונות - שמיות ואירופאיות כאחת - קרוב אטימולוגית לשם 'אורז'. האורז היה מוכר במזרח התיכון כבר בתקופה ההלניסטית. בתקופת המשנה והתלמוד גידלוהו בארץ, בתקופה המוסלמית הקדומה הוא נזכר כגידול חקלאי באזור עמק החולה,[3] ובמהלך ימי הביניים הוא חדר באופן הדרגתי לאירופה כמוצר צריכה מיובא. נראה כי ההיכרות עם הצמח ותכונותיו ועם שמו הפכו את מלאכת הזיהוי לפשוטה בידי הפרשנים, וכך זיהו גם החוקרים.[4]

עם זאת, האורז לא היה נפוץ בצפון אירופה במאה האחת עשרה (אם כי ייתכן שיובא לשם במשורה),[5] ועל כן על פי מסורת אירופית המובאת אצל רש"י מזוהה אורז שבמשנה עם מין דגן אחר - דוחן **תרבותי** *(Panicum miliaceum)* - שאף הוא אינו חולק עם חמשת מיני הדגן את התכונות שנזכרו לעיל. את *דוחן* שבמשנה, הנזכר פעמים מספר בספרות חז"ל בצמידות לאורז זיהה רש"י עם מין נוסף, דומה בתכונותיו - **זיפן איטלקי** *(Setaria italica)*. שני מינים אלו קרויים כיום בפינו 'דוחן', ושניהם היו נפוצים באירופה בימי הביניים.[6] ייתכן שזיהוי האורז אצל רש"י קיבל חיזוק מן הקרבה הפונטית בין אורז ובין שמו הגרמני של דוחן תרבותי - hirse, ואולי מרמז הדבר שרש"י קיבל מסורת זו מרבותיו שבאשכנז.

נראה כי התוספות לברכות, שחוברו על ידי חכמי איברא (*Évreux*) שבצפון צרפת, המשיכו את דרכו של רש"י בזיהוי אורז. אומנם נזכר בהם גם הזיהוי עם האורז שלנו (*ויש מפרשים ריז"ו*), אך מבחינתם לא זו הייתה המסורת המרכזית, אלא זו המובאת אצל רש"י ומצוטטת קודם לכן. זאת ועוד - התוספות ציטטו את השם האיטלקי (*riso*), הלקוח מן הסתם מפירוש ריבמ"ץ (שהיה מוכר אצלם והיה אחד המקורות המרכזיים לפירוש ר"ש משנץ), ולא נקבו בשם צרפתי (או גרמני) כיאה למסורת מקומית.[7]

לעומתם, בפרובנס שבדרום המשיכה המסורת המרכזית הקדומה. כך בספר אורחות חיים לר' אהרון מלוניל,[8] וכך גם בספר כלבו ששאל ממנו תוכן רב.[9] יש לשער שההבדל בין המסורת בדרום צרפת לבין המסורת בצפונה קשור לקרבה לים התיכון ולספרד, שבה גידלו את האורז כבר במאה העשירית.[10]

המהרי"ל (אשכנז, המאה הארבע עשרה) פסק על פי זיהויו של רש"י, אך באופן מפתיע, דווקא את *דוחן* הוא מזהה עם האורז שלנו. הוא מזכיר גם את המסורת המרכזית, בצטטו את האורחות חיים, אך פוסק כרש"י בזיהוי אורז.[11] אצל פוסקי אשכנז המאוחרים (טורי זהב, מגן אברהם, משנה ברורה ועוד) מופיעות שתי מסורות זו לצד זו: האחת: **אורז**=*אורז (Oryza)*, **דוחן**=*דוחן (Panicum)*; השנייה: **אורז**=*דוחן (Panicum)*, **דוחן**=*אורז (Oryza)*.[12]

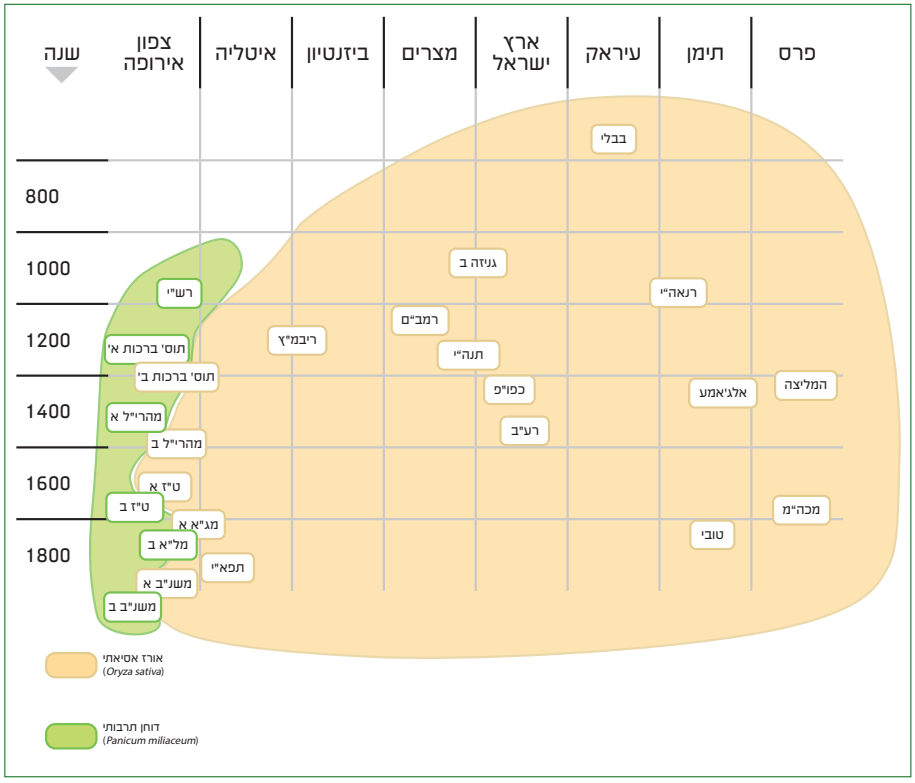

הערות:

1. **בבלי** (ברכות לז ע"א אוק366): ארוזא (לא כזיהוי לאורז שבמשנה, אלא כמשיח לפי תומו) > ארוזא, רוזא, אורוזא (סור.)=*Oryza sativa* (**סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 1444; פיין סמית, תזאורוס, א, עמ' 371**); **זרעים גניזה ב:** והאורז אלארז > ארז=*O. sativa* (**עיסא, עמ' 131, ע' 12**), וכך אצל **רמב"ם** (שביעית ב ז עמ' 144; חלה א ד עמ' 231); **רנאה"י** (דמאי ב עמ' 27) אלרז > רז= *O. sativa* (**עיסא, עמ' 131, ע' 12; ח'ולייידי, פלורה, עמ' 163-162**), וכך **במילון מהד' טובי** (עמ' 82); **ריבמ"ץ** (שביעית ב ז): ר'יזו > Riso (איט.)= *O. sativa* (**אוניברסיטת**

טרייסטה), וכך בפירוש השני בתוספות ברכות (להלן הערה 2); **ספר כלבו** (סימן כד, ד"ה 'ופת אורז'): **ריי"ש** > Reis (גר.)=*O. sativa* (**ניקולוב, מילון**, עמ' 809), וכך אצל **רע"ב** (**שביעית** ב ז), ודומה לו **בתפא"י** (**שביעית** ב ז, סח ע"א): **ריי"ז**; **המליצה** (שש. ד' 15): **אורז ברינג'** > برنج=*O. sativa* (**סטיינגאס**, עמ' 179; **חכימי, מילון**, עמ' 62. ובכת"י בהמ"ל: גורינג' - מזוהה באותו האופן - **סטיינגאס**, עמ' 1085), וכך גם **במכה"מ** (ב"א ד' 13, **דמאי** ב ועוד): **ברנג'**.

2. **רש"י** (**ברכות** לז ע"א): מיל > mil (צר. עתיקה)=millet (צר.) - אחד מקבוצת המינים הנקראת בפינו 'דוחן' (**דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 98, ע' 708; **גריימס, צרפתית**, עמ' 415). **תוספות ברכות** (לז ע"א, ד"ה 'רש"י'): *רש"י פי' אורז מי"ל, ויש מפרשים ריז"ו, ולהאי פירוש יש לפרש דדוחן היינו מי"ל. מיל - לעיל רש"י; ריזו > לעיל* **ריבמ"ץ**; **ספר מהרי"ל** (**מנהגים**) (הלכות מאכלות אסורות בפסח, יח): *אורז: הירז* (שם, ליקוטים, ל"א): *'אורז': אורז ודוחן, אמר מהר"י סג"ל* [אחד מכינוייו של מהרי"ל] *אורז הוא שקורין הירזן ודוחן שקורין רייז ולא כיש אומר הברת אורז הוא משמע רייז. וכן בפ' כיצד פרש"י: אורז פניץ, דוחן מילייו. ובא"ח [=אורחות חיים] כתב אורז רייז, מ"מ קי"ל כראבי"י דפי' אורז הירזן* > Hirse (גר.)=*Panicum miliaceum* (**ניקולוב, מילון**, עמ' 670); **ריז** - לעיל כלבו (הערה 1).
3. **עמר, גידולי**, עמ' 74-75.
4. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 69; **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 850; **פלדמן, משנה**, עמ' 41; **פליקס, צומח**, עמ' 20.
5. רש"י מזכיר את האורז בתשובותיו. ראה: **שמש, הרקע**, עמ' 182-180, ושם הערות 30, 31.
6. **פוקנס והרדינג**, עמ' 362-361.
7. **תוספות ברכות** (לז ע"א, ד"ה 'רש"י'): *רש"י פי' אורז מי"ל, ויש מפרשים ריז"ו, ולהאי פירוש יש לפרש דדוחן היינו מי"ל.*
8. מובא גם בדברי מהרי"ל (לעיל הערה 2).
9. לעיל הערה 1.
10. וראה **עמר, גידולי**, עמ' 74, ובעיקר בציטוט מפירוש ראב"ע.
11. **ספר מהרי"ל** (**מנהגים**) (הלכות מאכלות אסורות בפסח, יח): *אורז: הירז;* (שם, ליקוטים, ל"א): *אורז: אורז ודוחן, אמר מהר"י סג"ל אורז הוא שקורין הירזן ודוחן שקורין רייז ולא כיש אומר הברת אורז הוא משמע רייז. וכן בפ' כיצד פרש"י: אורז פניץ, דוחן מילייו. ובא"ח [=אורחות חיים] כתב אורז רייז, מ"מ קי"ל כראבי"י דפי' אורז הירזן* > Hirse (גר.)=*Panicum* (**ניקולוב, מילון**, עמ' 670); **ריז** - לעיל כלבו (הערה 1).
12. **טורי זהב** (אורח חיים סימן רח ס"ק יא): *ובפי' אורז ודוחן רש"י פי' בפ' כ"מ אורז מי"ל פי' בל"א הי"ז והתוס' כתבו י"מ אורז רייז ודוחן מי"ל וסוגיין דעלמא כהאי פירושא כ"כ ב"י וכ"כ בלבוש ומהרי"ל כתוב דוחן הוא ריי"ז ואורז הוא הי"ז*; **מגן אברהם** (סי' רח ס"ק ט): *האורז - ריי"ז, דוחן הי"ז בל"א וי"מ איפכא*; **שולחן ערוך הרב** (לוח ברכת הנהנין פרק א סעיף י): *מנהג העולם שמפרשים אורז ריי"ז דוחן הי"ז, אבל יש מפרשים אורז הי"ז דוחן ריי"ז*; **משנה ברורה** (סימן רח ס"ק כה): *האורז - ריי"ז דוחן הי"ז בל"א [ב"י ולבוש] ויש מפרשים איפכא.*

6

אורנים

האורן[1] נזכר בתנ"ך פעם אחת (ישעיהו מד יד) ברשימת עצי יער המשמשים את האדם לאחר כריתתם.[2] האורנים נזכרים פעם אחת במשנה, כאחד מעצי המערכה בבית המקדש (פרה ג ח).[3] בבבלי נזכרים ארונים ברשימת מיני הארזים (ראש השנה כג ע"א), והם מזוהים בשם הארמי ערי.

הזיהויים

▪ **ער אציל** (*Laurus nobilis*) - עץ המצוי באזור הים-תיכוני, באזורים לחים יחסית. בארץ נפוץ בעיקר בכרמל ובגליל העליון. מוכר בגלל עליו - 'עלי דפנה' - המשמשים לתיבול. זו אחת משתי האפשרויות להבנת הזיהוי המובא בתלמוד הבבלי - 'ערי', והיא מובאת גם כאחת משלוש האפשרויות בכתב"ה. זיהוי הבבלי מצוטט גם בערוך, ללא התייחסות בשפתו של המחבר.[4]

ער אציל

▪ **אשל** (*Tamarix*) - סוג שעימו נמנים עצים ושיחים גדולים, הגדלים לרוב בקרקעות מלוחות. המין הנפוץ בארץ הוא **אשל היאור** (*Tamrix nilotica*). זו האפשרות השנייה להבנת הזיהוי בבבלי.[5]

אשל היאור

▪ **אורן** (*Pinus*) - סוג המונה מינים רבים של עצי מחט בחצי הכדור הצפוני. בארץ נפוץ המין

אורן ירושלים (*Pinus halepensis*), בדרך כלל כעץ נטוע, אך במקומות מסוימים כחלק מן הצומח הטבעי. זיהוי זה מובא במכה"מ, וכן כאחת משלוש אפשרויות בכתכ"ה.[6]

אורן ירושלים

- **מילה** (*Fraxinus*) - סוג המונה מיני עצים נשירים גדולים. בצפון הארץ, ברמת הגולן ובמקורות הירדן, גדלה **מילה סורית** (*Fraxinus syriaca*). מיני המילה מצטיינים כעצי בעירה, בגלל אחוז המים הנמוך בעצתם. זו האפשרות העיקרית המובאת בכתכ"ה, וכוונתו ככל הנראה ל**מילה אירופית** (*Fraxinus excelsior*).[7]

מילה אירופית

עיון

האזכורים הבודדים של האורן במקורות הם נטולי הקשרים ייחודיים בולטים, מלבד שימוש טריוויאלי כעץ בעירה, ובשל כך אין מכנה משותף ייחודי לזיהויים השונים, מלבד היותם עצים.

הזיהוי העיקרי של תפא"י בא בעקבות השערה בלשנית-אטימולוגית הקושרת בין 'ארן' ובין *ornus* הלטיני. זיהוי זה עם מילה אירופית מופיע רק בתפא"י, והוא מתייחס לעצים הנפוצים באירופה.

מיעוט האזכורים וההקשרים הקשה גם על החוקרים, והם חלוקים בעניין הזיהוי. לעף ופליקס הלכו בעקבות אחת האפשרויות בהבנת זיהוי הבבלי, וזיהו את האורן שבמשנה עם **ער אציל**. עמר, לעומתם, מזהה אותו (כמו גם את האורן שבמקרא) עם **אורן ירושלים**.

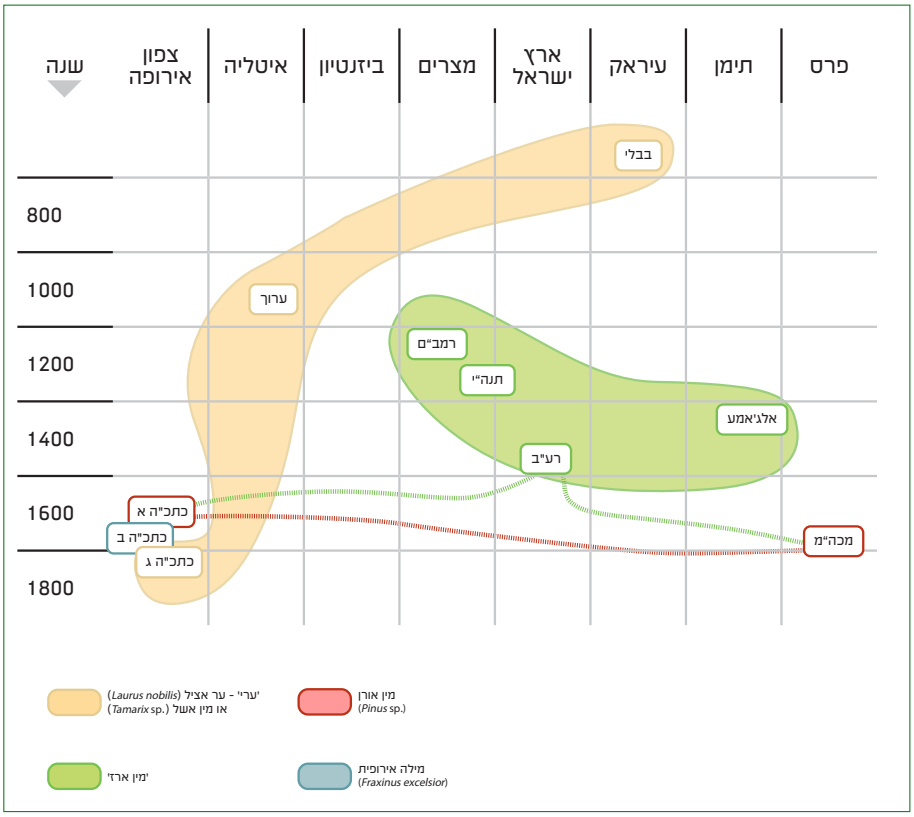

הערות:

1. בחלק מכתבי היד - ארן.
2. על זיהויו במקרא ראה בהרחבה **עמר, מקרא**, עמ' 158-159.
3. **ייתכן כי נזכר פעם אחת בתוספתא שביעית ה ו - עיין תוספתא כפשוטה**, ב, עמ' 550 ובהע' 22 שם.
4. **בבלי** (ר"ה כג ע"א לונ5508): ארונים ערי > שני זיהויים אפשריים: א. ערא (ארמית בבלית, ארמית ארץ-ישראלית)= *Laurus nobilis* (ער אציל, 'דפנה'. **סוקולוף, בבלית**, עמ' 878-879; **פיין סמית, תזאורוס**, ב, עמ' 2977); 'ערא' שבספר 'צוואת לוי' מופיע כ-δάφνην בחיבור המקביל ביוונית (**גרינפילד ואחרים**, עמ' 78, 166-167). ב. ערא (סור.)=*Tamrix* (אשל. **סוקולוף, ברוקלמן**, עמ' 1133; **פיין סמית, תזאורוס**, ב, עמ' 2977; **בר שיניא**, עמ' 50 (מתרגם שם طرفاء); **כתכ"ה** (דף יט ע"ב): ... (ובר"ה כג אמ' א) אמרו ארונים ערי שענינו בלע"ז לאורוס ודפני בל"י *[=בלשון יוון]* ובל' לאוריל > *Laurus nobilis*=(ספ.) δαφνη, laurel (ער אציל); **ערוך** (ח"א עמ' 294, ערך 'ארן'): *פי' ארנים כמו נטע ארן וגשם יגדל, ור"פ [=ראש פרק] אם אינן מכירין ארונים ערי.*
5. לעיל הע' 4.
6. **בבלי**: שם; **כתכ"ה** (דף יט ע"ב): אֲרוֹנִים י"מ אותו כמו נטע ארן (*ישע' מד יד*) ואמר רד"ק שי"א שהוא אלצנובר בלע', [בדפוסים שלפנינו מביא רד"ק זיהוי זה דווקא ביחס ל'תרזה' שבאותו פסוק] ב"ר *[=בלשון רומי]* פינוס

בל' *[=בלשוננו] פינו* > صنوبر= *Pinus halepensis*; *Pinus pinea* (אורן ירושלים; אורן הצנובר [נקרא גם 'אורן הגלעין' או 'אורן הסלע']. **עיסא**, עמ' 140, ע' 15; **רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 247-248, ע' 317. נראה ששני מינים אלו מתאימים לשני מיני ה'צנובר' הפוריים שמזכיר רמב"ם - בעל זרעים גדולים (*P. pinea*) ובעל זרעים קטנים (*P. halepensis*). **מכה"מ** (ב"א ד' 134, פרה ג): **ארנים כאנ** > كاج=*Pinus* (**חיים**, **מילון**, ב, עמ' 587; **אחונדוב**, עמ' 382).

7. **כתב"ה** (דף יט ע"ב): ... **ואני פותרו כמשמעו כמשמעו ב"ר אורנוס בל' קואיש"יגו. רובלי...** > quexigo (**ספ.**)= ornus (**לט. אורוזקו**, **מילון**, עמ' 602)= *Fraxinus*.

7

אזוב[1]

האזוב נזכר בכמה מקומות בתנ"ך (שמות יב כב; במדבר יט ו; מל"א ה יג ועוד). **הוא מופיע פעמים רבות במשנה בהקשרים שונים** (משנה שביעית ח א; פסחים ט ה; נגעים יד א ועוד). **עוד נזכר בתוספתא ובמדרשים** (תוספתא שביעית ה טו; שבת ח לא; נגעים ח ב ועוד. מכילתא דרשב"י יב כד ועוד) **בהקשרים שונים, ביניהם ענייני זרעים, פסח מצרים, וטומאה וטהרה. בכמה מקומות הוא מופיע צמוד לשני מינים נוספים: *הסיאה האזוב והקורנית*** (עוקצין ב ב ועוד), **וממקומות אלו ניתן להבין שמדובר בצמחי בר שהעלים שלהם עשויים לשמש למאכל אדם.**[2]

עוד בתקופת התלמוד נחלקו אמוראי בבל בזיהוי האזוב, והביאו שלוש אפשרויות זיהוי, הקשות לזיהוי כשלעצמן.[3] **אפשרויות רביעית וחמישית מובאות אצל פרשני אירופה הראשונים. כל הזיהויים הינם צמחי תבלין ארומטיים ממשפחת השפתניים, הקרובים זה לזה בתכונותיהם.**

אזוב מצוי, זעתר

אזוב תרבותי, מיורן

הזיהויים

- **אזוב מצוי, 'זעתר'** (*Origanum syriacum*) - בן שיח המשמש לתבלין, הגדל במזרח הים התיכון, כולל ארץ

ישראל. זהו ככל הנראה מרוא חיורא שבבבלי.[4] כך יש להבין את זיהוי רמב"ם, ובעקבותיו תנחום הירושלמי ורע"ב, וככל הנראה גם את זיהוי רנאה"י.[5]

▪ **אזוב תרבותי**, **'מיורן'** (*Origanum majorana*) - שיח קטן המשמש לתבלין. אינו גדל בר בארץ. זהו *שומשוק* שבבבלי.[6] כך גם בתשובת גאונים, בפירושי פרס ובתפא"י, וכן באפשרות השנייה המובאת בתפא"י.[7]

קורנית הבר

▪ אחד ממיני ה**קורנית** (*Thymus sp.*) - עם הסוג קורנית נמנים מינים שונים של שיחים קטנים המשמשים לתבלין. באירופה ואסיה נפוץ המין **קורנית הבר** (*T. serpyllum*). בארץ נפוצה **קורנית מקורקפת** (*T. capitatus*). אחת האפשרויות להבין את אברתא שבבבלי היא עם מין קורנית,[8] ומסתבר שכך יש להבין את הזיהוי בפירושי תימן.[9]

לענה שיחנית

▪ **לענה שיחנית**, **'שִׁיבָּה'** (*Artemisia arborescens*) - שיח לא גדול, ידוע כצמח לתה. נפוץ בדרום אירופה ובצפון אפריקה. בארץ הוא מצוי בעיקר בסמוך למבצרים צלבניים, ומסתבר שהובא לארץ מאירופה בידי הצלבנים. זו אפשרות נוספת להבנת אברתא שבבבלי.[10]

בן אזוב רפואי

▪ **בן אזוב רפואי** (*Hyssopus officinalis*) - שיח קטן, ארומטי, המשמש

לתיבול ולרפואה. נפוץ באירופה. כך זיהה רש"י את אברתא שבבבלי. כך גם בערוך ואצל ריבמ"ץ, וכן באפשרות הראשונה המובאת בתפא"י.[11]

מרווה רפואית

▪ **אחד ממיני המרווה** (*Salvia sp.*) - עם סוג זה נמנים מינים רבים של צמחים ארומטיים, הנפוצים בכל רחבי חצי הכדור הצפוני. באירופה נפוץ השימוש במין **מרווה רפואית** (*S. officinalis*), הקרוב ל**מרווה המשולשת** (*S. fruticosa*), הנפוצה בארץ ישראל. כך זיהה רש"י את *מרוא חיורא* שבבבלי.[12]

עיון

ריבוי הזיהויים בתלמוד הבבלי הוא יוצא דופן בזיהוי הצמחים. הזיהוי בתלמוד הירושלמי אינו ברור דיו.[13] הקושי בזיהוי - הן של אמוראי בבל והן שלנו - נובע **מריבוי הצמחים הקרובים זה לזה בתכונותיהם.**[14] **כולם שיחים לא גדולים שהעלים שלהם משמשים לתבלין וריח. כולם, מלבד הלענה, נמנים עם משפחת השפתניים. שלושה מהם - הקורנית, ושני מיני האזוב - מכונים בניבים שונים של ערבית 'זעתר' או 'צעתר' - עם שם לוואי או בלעדיו, ומשתמשים בהם בגרסאות שונות של תערובת התיבול הנושאת את אותו השם.**

התפלגות הפרשנים בין הזיהויים השונים קשורה בין השאר גם לתפוצת המינים במרחב ביחס למקום מושבו של כל פרשן. רמב"ם הכיר ככל הנראה את האזוב המצוי, שגדל בארצות החוף המזרחי של הים התיכון, הקרובות למצרים. מסתבר כי בתימן לא הכירו את האזוב, שלא גדל באזור, ואף שנקטו אותו שם המובא אצל רמב"ם - צעתר - התכוונו ככל הנראה לקורנית הבר (*Thymus serpyllum*). באירופה נפוץ המין בן אזוב רפואי, וטבעי הוא שפרשני אירופה יאמצו זיהוי זה.

הזיהוי עם הלענה השיחנית הינו יוצא דופן, אך הוא מקבל חיזוק מעניין באמצעות אחד הזיהויים של האזוביון המופיע בספר המליצה (ראה לעיל).

החוקרים מסכימים שיש לזהות את אזוב שבמשנה עם המין הארץ-ישראלי המקומי - **אזוב מצוי**.[15]

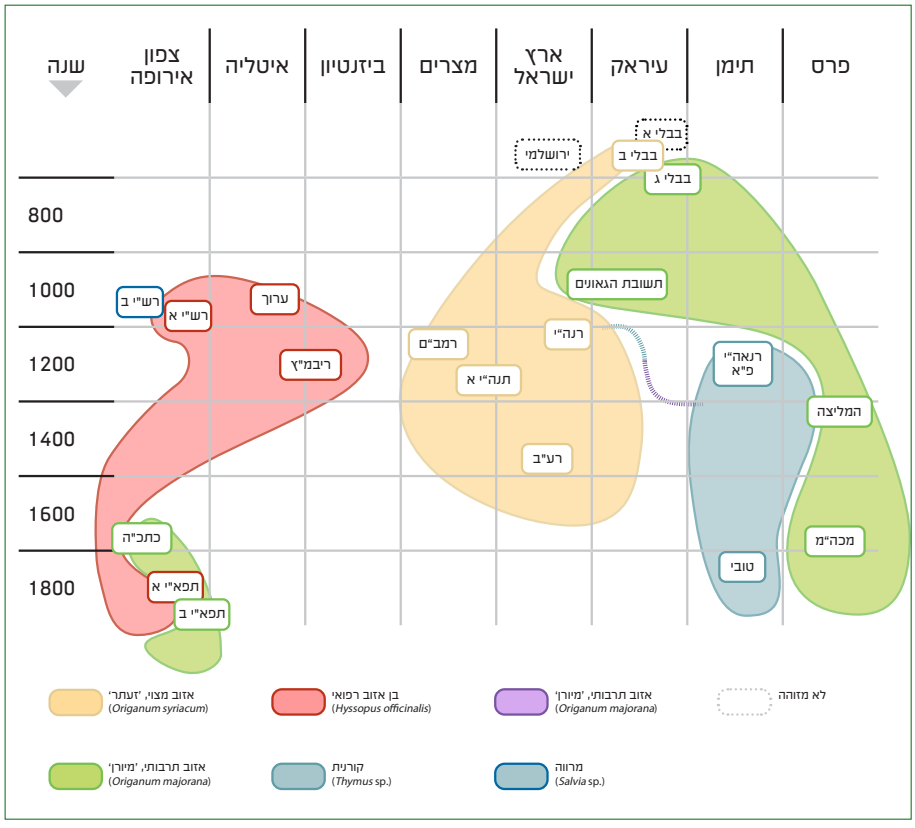

הערות:

1. **כת"י קויפמן וכת"י פרמה: איזוב.**
2. **ראה בהרחבה רענן, סיאה, 03.12.19 17050=itemId?DYItemDetails.aspx?com.daf-yomi://https.**
3. ***בבלי** (שבת קט ע"ב, אוק366): אמ' רב יוסף: אזוב - אברתא בר המג, איזב-יון - אברתא בר הנג. עולא אמ': מרוא חיורא. עולא איקלע לבי רב שמואל בר יהודה, איתיו לקמיה מרוא חיורא, אמ': היינו אזוב דכתיב באורייתא. רב פפא אמר: שומשוק. אמ' רב ירמיה מדפתי: כוותיה דרב פפי מסתברא, דתנן: מצות אזוב שלשה קלחין ובהן שלשה גבעולין ושומשוק הוא דמשתכח הכי; (שבת קכח ע"א אוק366): אמ' רב יהודה: אזוב - אברתא. מקריאה פשוטה לא לגמרי ברור האם 'מרוא חיורא' ו'שומשוק' הינם זיהויים של אזוב או של אזוביון. מן המעשה וכן מן הדיון על המורפולוגיה נראה שהם מתייחסים ל'אזוב דכתיב באורייתא', אך הערוך, למשל, מביא את 'שומשוק' כזיהוי של אזוביון.*

4. מרוא (סור.)=*O. syriacum* (**פיין סמית, תזאורוס, ב, עמ' 2220; סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 829; סוקולוף, בבלית,** עמ' 705. סינונים של *O. maru*). יש שרצו לזהות שם זה עם *Salvia* (מרווה. ראה **עמר, מקרא,** עמ' 128). בדומה לזיהוי רש"י בפירושו לתלמוד - ראה זיהוי להלן.
5. **רמב"ם** (**שביעית** ח א עמ' 157; **מעשרות** ג ט עמ' 205): **אלצעתר**; בנגעים יד ו (עמ' תח) מוסיף: *הוא אלצעתר שמשתמשין בו בני אדם במאכליהם* > صعتر/ زعتر משמשים כשם כללי למינים שונים של *Origanum* (אזוב), *Thymus* (קורנית) ו-*Satureja* (צתרה) ומינים קרובים אחרים, אשר מהווים כל אחד בנפרד, בהתאם לאזור תפוצתו, את המרכיב העיקרי בתערובת התבלין הידועה בשם זה (**עיסא,** עמ' 129, ע' 13, עמ' 163, ע' 10, עמ' 181, ע' 4. וראה שם במפתח עמ' 38 את רשימת ה'צעתר' בעלי שמות לוואי; ועיין **קריספיל, ילקוט,** א, עמ' 36). באזורנו מדובר בדרך כלל ב- *O. syriacum* (אזוב מצוי, 'זעתר'. וראה **עמר, מקרא,** עמ' 127); **תנה"י** (עמ' 30, ערך 'אזב'): **אלצעתר**; **רע"ב** (מעשרות ג ט): *בערבי זעת"ר*; **רנאה"י** (עוקצין, עמ' 5): **אלצעתר** - לעיל רמב"ם. בתימן משמש שם זה את הקורנית (להלן הערה 9), ועל כן עדיין ניתן לדון האם לכך הכוונה בפירוש זה, ככל שנחשיבו כפירוש תימני (כפירוש רנאה"י פ"א), או שנכון להחשיבו כפירוש ארץ-ישראלי.
6. את שומשוק יש לזהות עם השם היווני σάμψουχον, וכך הוא מזוהה **בכתב"ה** (דף ז ע"א): *אזב: ... והעלו שם בגמרה שהוא שמשוק והוא שמפסוכוס בל"י [=בלשון יוון] אמארקוס ומאיוראנא ב"ר [=בלשון רומי]. בל' [=בלשוננו] אלמוראדוז... והוא עשב שריחו טוב מאד...* > σάμψουχον (יוו.), amaracum (לט.), almoradux (ספ.)=*O. majorana* (**לידל וסקוט,** עמ' 1582; **דיוסקורידס, גודייר,** עמ' 283, III, ע' 47; **אורוזקו, מילון,** עמ' 56) עוד מביא בכתב"ה את זיהוי רש"י, וכן את זיהוי רמב"ם דווקא לאזוביון (אזוביון דגול - *Lavandula stoechas*).
7. **תשובת גאונים** (**אסף, גאונים,** עמ' 167. כן מופיע **באוצר הגאונים,** ב, עמ' 98. דומה לו **אסף, גאונים,** עמ' 244): *אזוב רב פפי אמ' שימשק, ושימשק קורין אותו במקומינו מרדגוש* > مردگوش (פר.; סור.)=*O. majorana* (**סטיינגאס,** עמ' 1212; **סוקולוף, ברוקלמן,** עמ' 827). **המליצה** (**שש.** ד' 16): **אוישן שנגוליד מרזנגוש; מכה"מ** (ב"א ד' 23, **שביעית** ח ועוד): *אוושם יא [=או] מורזנגוש* > הן اويشم/ اوشن/اويشن והן مرزنجوش/ مرزنگوش מזוהים בדרך כלל עם *O. majorana* (**דסוקי, מילון,** א, עמ' 209; **חיים, מילון,** א, עמ' 175; **שם,** ב, עמ' 867; **אחונדוב,** עמ' 403). *שנגוליד* - לא מזוהה. **תפא"י** (**שביעית** ח א, עח ע"ב): *... וי"א מאיראן* > mairan (גר.)=*O. majorana* (**ון ווייק, מילון,** א, עמ' 925).
8. **סטיינגאס,** עמ' 12.
9. **רנאה"י פ"א** (**שביעית** ח כת"י בהמ"ל 1): **אלצעתר**; **מילון מהד' טובי** (עמ' 82): **זעתר**. בתימן ככל נראה זהו שמו של *Thymus serpyllum* (קורנית הבר. ראה **ח'ולייידי, פלורה,** עמ' 129). האזוב המצוי אינו גדל בר בתימן, ושמו שם **הוא** אזלב.
10. **זאת** בעקבות השם היווני - ἀβρότονον (ראה **תלמוד בבלי מהד' שטיינזלץ,** שבת קט ע"ב, ענייני הלשון בצד הדף). עיין **סוקולוף, בבלית,** עמ' 77, ששולל את הקשר ל'אברתא' הסורי, שהוראתו: *Juncus* (סמר) ו-*Scripus* (אגמון). **פיין סמית, תזאורוס,** א, עמ' 21; **סוקולוף, ברוקלמן, עמ'** 5).
11. **רש"י** (**שבת** קכח ע"א): **אברתא אישבא** > esbe (צר. עתיקה) = hysope = *H. officinalis* (**דרמשטטר ובלונדהיים,** עמ' 48, ע' 368; **ניקולוב, מילון,** עמ' 678. **ון ווייק, מילון,** א, עמ' 670). **ערוך** (ח"ו עמ' 2, ערך 'סאה'): **אזוב איזופו; ריבמ"ץ** (**שביעית** ח א): **איזוב איסיפו** > isopo (איט.)=*H. officinalis* (**אוניברסיטת טרייסטה**).
12. **רש"י** (**שבת** קט ע"ב): *עולא אמר - אזוב דאורייתא הוא מרוא חיורא בלע"ז שלוי"א* [גרסה אחרת: *שלי"א*] > salje (צר. עתיקה)=*Salvia* (**דרמשטטר ובלונדהיים,** עמ' 126, ע' 921).
13. **ירושלמי** (**שביעית** ז ה"א ל, וט, ונ): **איזובא** > מקביל ל'אזוב' העברי, אך לא מזוהה בוודאות.
14. בכתביו הרפואיים של שבתי דונולו (איטליה, המאה העשירית) אזוב הוא שם קיבוצי (בדומה ל'צעתר' הערבי)

לצמחי תבלין ממשפחת השפתניים: וכל מיני עשב האזוב הוא איספינון (*Hyssopus*, בן אזוב) ורוזמרינון (*Rosmarinum*, רוזמרין) וסלויאה (*Salvia*, מרוה. דונולו, עמ' I, פס' 4).

15. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 69; **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 724; **הראובני, אזוב**, עמ' ר; **פלדמן, משנה**, עמ' 295; **פליקס, צומח**, עמ' 22, **עמר, מקרא**, עמ' 127. אצל חלק מן החוקרים מופיע השם *O. maru*, וברור מתיאורם שזהו סינונים של *O. syriaca*. ייתכן שאצל חוקרים מסוימים מתאר *O. maru* תת מין קרוב של *O. syriaca*. וראה **עמר, מקרא**, שם, הערה 12.

8

אזוביון[1]

האזוביון נזכר במשנה שלוש פעמים: בהקשר של הלכות שבת, כצמח המשמש לרפואה (שבת יד ג) ובהקשר של דיני הטהרה, כמין שאין להשתמש בו במקום אזוב (נגעים יד ו; פרה יא ז). כמו כן, נזכר פעמים אחדות במדרשי ההלכה (מכילתא דרשב"י יב; ספרי במדבר קכד ועוד) בהקשרים שונים. יש שרצו, בעקבות הדיון על היחס שבין אזוב לאזוביון, לגרוס כשתי מילים: אזוב יון (אזוב עם שם לוואי).

הזיהויים

▪ אחד ממיני **הקורנית** (*Thymus sp.*) - בן שיח המשמש לתבלין, הגדל במזרח הים התיכון, כולל ארץ ישראל. בבבלי מזוהה אזוביון עם אברתא בר הינג. כאמור לעיל לגבי אזוב, נראה שיש לזהות כך את אברתא.[2] משמעות בר הינג אינה ברורה.

קורנית מקורקפת

▪ **אזוב מצוי, 'זעתר'** (*Origanum syriacum*) - כך בכת"י מן הגניזה של 'מילות מועד' - פירוש מתקופת הגאונים, אצל רב נתן אב הישיבה וכן בספר המליצה כאפשרות אחת מתוך שתיים המובאות שם.[3]

אזוב מצוי, זעתר

▪ **אזוב תרבותי, 'מיורן'** (*Origanum majorana*) - שיח קטן המשמש לתבלין. אינו גדל בר בארץ. כך נראה הזיהוי בערוך.[4]

▪ **אזוביון דגול** (*Lavandula stoechas*) - שיח ארומטי קטן, המשמש ברפואה

העממית ובתעשיית הבשמים. גדל בארצות הים התיכון, ובארץ ישראל - במישור החוף ובחרמון. כך אצל רמב"ם ותנחום הירושלמי.[5]

- אחד ממיני ה**לענה** (*Artemisia sp.*) - סוג הכולל כמאתיים מינים, רובם בעלי טעם מר. חלקם משמשים כצמח תבלין וכבסיס להכנת משקאות. כך בספר המליצה כאפשרות שנייה.[6]

אזוב תרבותי, מיורן

עיון

המשותף בין כל הצעות הזיהוי הוא שמדובר **בשיחים קטנים ארומטיים, המשמשים לתבלין או לרפואה.** כאמור - ברוב האזכורים במקורות התנאיים הוא נזכר כ'אזוב עם שם לוואי'. וגם באזכור העצמאי היחיד שלו (במסכת שבת) עוסק הבבלי בזיהוי שלו כנגזר מזיהוי האזוב. **ועל כן יש לבחון את זיהוי האזוביון לאור זיהוי האזוב, ולא ייפלא שהם מזוהים עם מינים קרובים.**

אזוביון דגול

הזיהוי של שניהם עם מיני הקורנית - *אברתא* - לא ברור כל צורכו, מכיוון שלא ברורה הוראת *בר המג* ו*בר הינג* המצטרפים ל*אברתא*, אף שמסתבר שמדובר בשני מינים שונים של הקורנית. זיהוי *אזוביון* עם האזוב המצוי יכול להיות תואם את זיהוי אזוב עם האזוב התרבותי, וכן להיפך. האפשרות לזהות את האזוב עם הלענה השיחנית, שהובאה

לענת המדבר

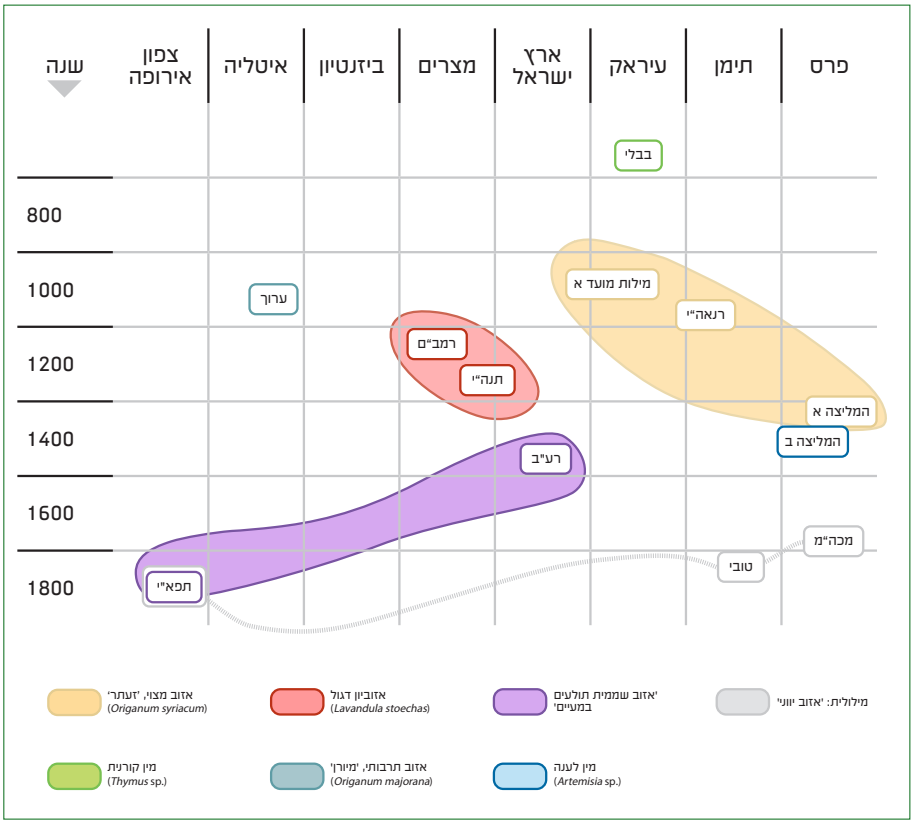

לעיל בערך אזוב, מקבלת חיזוק מהאפשרות השנייה המובאת בספר המליצה לזיהוי האזוביון. התמונה המתקבלת משני הזיהויים יחד היא של זיהוי האזוב עם הלענה השיחנית, ושל האזוביון עם מין לענה אחר.[7]

רמב"ם זיהה את *אזוביון* עם אזוביון דגול, שנמנה גם הוא עם משפחת השפתניים. בניגוד למיני הקורנית והאזוב, **האזוביון הדגול אינו משמש למאכל או לתיבול**, אלא בעיקר לריח ולרפואה, דבר **התואם את דברי המשנה בשבת**.

פרשנים אחדים לא זיהו את אזוביון עם מין ספציפי. חלקם הסבירו או תרגמו מילולית - אזוב יווני (על פי הגרסה *אזוב יון* שהובאה לעיל).[8] אחרים הסבירו שזהו אזוב הגדל בין הקוצים, וחלקם הביאו את תכונתו הרפואית המובאת בבבלי - תרופה לתולעים במעיים.[9]

רוב החוקרים מזהים את אזוביון שבמשנה עם אחד ממיני האזוביון (*Lavandula sp.*).[01] אפרים וחנה הראובני זיהו אותו עם געדה מצויה (*Teucrium polium*),[11] שאף היא צמח ארומטי ממשפחת השפתניים, המשמש לרפואה.

הערות:

1. **כת"י קויפמן וכת"י פרמה:** איזוביון. לעיתים מופיע כשתי מילים - אזוב יון.
2. ראה לעיל ערך אזוב, הערה 2.
3. **מילות מועד (רס"ג, לשון, עמ' 168 מס' 45):** בזר אלמרו > بزر مرو=*O. syriacum* **(עיסא, עמ' 130, ע' 5); רנאה"י (שבת יד כת"י לונ):** *צעתר... וד'אלך אלברי [=וזהו מין הבר]* > לזיהוי צעתר - לעיל ערך אזוב, הערה 5, ונראה שמדובר כאן ב-*O. syriacum*, בניגוד למין התרבותי *O. majorana*; **המליצה (בהמ"ל):** אזוביון צעתר דרמנה תורכי > נראה שלפנינו שני זיהויים: צעתר: صعتر (פר.)= *Origanum spp.* דרמנה תורכי - ראה להלן.
4. **ערוך (ח"א עמ' 49-50,** ערך 'אזביון'**):** פי' אזביון שומשוק. לזיהוי שומשוק עם האזוב התרבותי ראה לעיל ערך איזוב, הערה 6.
5. **רמב"ם (שבת יד ג עמ' סז):** אלאסטוכדוס > اسطوخودس=*L. stoechas* **(עיסא, עמ' 106, ע' 5) ובכת"י קדום:** אלאסתוכדוס **(רמב"ם, הופקינס, עמ' 68);** וכך אצל **תנה"י (עמ' 30,** ערך 'אזוב'**).**
6. **המליצה (בהמ"ל):** ... דרמנה תורכי > درمنه ترکی=*Artemisia sp.* **(סטיינגאס, עמ' 514).**
7. אולי לענה חד-שנתית (*A. annua*) או לענה פרסית (*A. persica*).
8. **מילון מהד' טובי (עמ' 82):** איזוב מן יון; **מכה"מ (ב"א ד 44, שבת יד):** מורזנגוש יוני > مرزنگوش מזוהה בדרך כלל עם *majorana* (אזוב תרבותי, 'מיורן', לעיל ערך אזוב ובהערה 6). כיוון שזיהה את אזוב עם מורזנגוש, לפנינו, למעשה, תרגום מילולי - 'אזוב יוני'.
9. זאת בעקבות פירוש **רש"י** (שבת קט ע"ב): בר הינג *שגדל בין ההגים*. רונצי"ש > ronces (צר.) - קוצים **(דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' 125, ע' 13).** ושם בהמשך (על דברי התלמוד: למאי אכלי ליה *לקוקאיני*): *לקוקיני - תולעים שבבני מעים;* **רע"ב** (שבת יד ג): *מין אזוב שגדל בין הקוצים וממית התולעים שבמעים;* **תפא"י** (שבת יג ג, לד ע"א): אזוב יון - *שממית תולעים שבבטן.*
10. **לעף, פלורה, ד, עמ' 69; פלדמן, משנה, עמ' 298; צ'יז'יק, אוצר, עמ' 724; פליקס, צומח, עמ' 25.** שני האחרונים מזהים עם מין התרבות *L. angustifolia* (אזוביון רפואי, 'לבנדר'. סינונימים: *L. officinalis, L. vera*).
11. **הראובני, אזובים, עמ' 46-45.**

9

אטדים

האטד נזכר פעמים מספר בתנ"ך - מוכר במיוחד הוא האזכור במשל יותם (שופטים ט).[1] במשנה נזכרים האטדים פעם אחת בהקשר של דיני השביעית, ההתייחסות שם היא לענפים הצעירים המשמשים כמאכל בהמה, ונאכלים בשעת הדחק על ידי אדם (שביעית ז ה). בתוספתא נזכרים שלוש פעמים (שביעית ה יא; כלאים ג טו; סוטה ד ב), שלפיהן עולה כי מדובר בצמח רב-שנתי, הנחשב בהלכה לאילן. הוא נזכר פעמים מספר בתלמודים (ירושלמי נדרים ו ה"ט ועוד; בבלי עירובין לד ע"ב ועוד). במדרשים שונים מודגשת תכונתו כצמח קוצני, למשל: *כשם שהאטד הזה מלא קוצים, כך אבימלך מלא מעשים רעים...*[2]

הזיהויים

▪ **אשחר ארץ-ישראלי** (*Rhamnus lycioides*) - שיח גבוה או עץ נמוך, סבוך וקוצני, הנפוץ ברוב אזורי הארץ. פירותיו אכילים וצבעם אדום-סגול כהה-שחור. כך נראה מתיאורו של רמב"ם, המצוטט גם בפירוש רע"ב ואלג'אמע.[3] אפשרי גם בזיהויו של רס"ג בתפסיר (אף שסבירה יותר אפשרות אחרת - להלן).[4]

אשחר ארץ ישראלי

▪ **אטד אירופי** (*Lycium europaeum*) - שיח גבוה, קוצני וסבוך מאוד. סימן ההיכר שלו הוא ענפיו המקושתים. פירותיו קטנים ואדומים. באזורים המדבריים במזרח התיכון נפוץ המין **אטד ערבי** (*Lycium shawii*), הדומה מאוד לאטד האירופי, ויש המחשיבים אותם למין אחד. כך ככל הנראה על פי תפסיר רס"ג לתורה.[5] זיהויו של רס"ג מצוטט אצל תנחום הירושלמי ואלג'אמע (בשניהם כפירוש שני).[6]

אטד ערבי

הגה מצויה

- **הגה מצויה** (*Alhagi maurorum*) או **קיפודן** (*Echinops spp.*) - כך נראה על פי שני שמות הפרסיים המובאים במכלל המשנה.[7] המשותף לצמחים אלו הוא היותם קוצניים. ההגה המצויה הינה בן שיח נמוך וסבוך. מיני הקיפודן הינם עשבוניים רב-שנתיים זקופים בעלי תפרחות כדוריות.

קיפודן מצוי

- אחד ממיני ה**עוזרר** (*Crataegus*), ככל הנראה **עוזרר חד-גלעיני** (*C. monogyna*) - עץ נמוך וקוצני, בעל פירות אדומים אכילים, הנפוץ באירופה ומערב אסיה. נדיר יחסית בארץ - ניתן למצאו בצפון רמת הגולן. זיהוי זה מופיע בתפא"י.[8]

עיון

נראה כי זיהוי האטדים במשנה מבוסס על מסורת חז"ל בנוגע לאטד המקראי, המדגישה את היותו צמח קוצני. על פי התוספתא (כלאים ג טו) האטדים הינם *מין אילן*, כלומר - צמח רב-שנתי (שיח או עץ) המתחדש מענפיו. הדבר תואם את רוב הזיהויים, שהינם שיחים או עצים קוצניים וסבוכים, מלבד הקיפודן שהינו צמח עשבוני. לשלושה מהם - האשחר, האטד והעוזרר - פירות קטנים בגוון אדום. לעוזרר החד-גלעיני, המוזכר בתפא"י, תפוצה אירופית מובהקת, והוא כמעט לא מצוי בארץ. האטד האירופי והאשחר הארץ-ישראלי, לעומתו, נפוצים ברוב חלקי הארץ.

עוזרר חד גלעיני

השם הערבי עַוְסַג׳, המובא אצל רס"ג, עשוי להתייחס לאטד או לאשחר. ייתכן עוד שהוא מתייחס לשניהם כאחד,[9] או שמשמש **כשם קיבוצי לשיחים קוצניים.**[10] פרשנים אחרים דוגמת רש"י (בפירושיו לתורה ולתלמוד), ריבמ"ץ ותנה"י זיהו את *אטד-אטדים* **עם צמחים קוצניים באופן כללי.**[11]

רוב החוקרים מזהים את *האטדים* שבמשנה **עם אשחר ארץ-ישראלי.**[12] עמר לא מכריע **בינו ובין אטד אירופי.**[13]

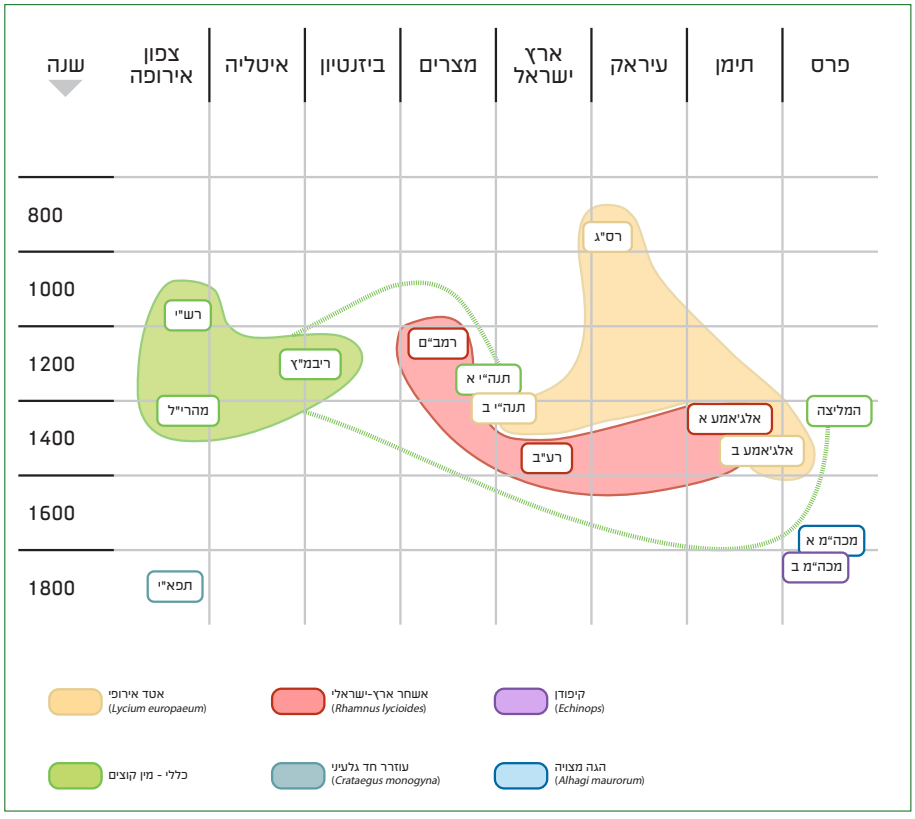

הערות:

1. על זיהוי האטד המקראי ראה בפירוט **עמר, מקרא**, עמ׳ 212-214.
2. **תנחומא, בובר**, וירא כט.
3. **רמב"ם** (שביעית ז ה עמ׳ 156): *ואטדים - רבוי אטד והוא מין קוצים שמניב גרגרים שחורים קשים דומה*

לאפונין והם נאכלין > תיאור זה מתאים למיני אשחר, ובתוכם ל-*Rhamnus lycioides* (**עמר, מקרא, שם**); **רע"ב** (שביעית ז ה): *מין ממיני הקוצים שצומחים בו גרעיני' שחורים קשים והן נאכלי'*; **אלג'אמע** (עמ' 10, ערך 'אטדים'): *גמע אטד והו נוע מן אלשוך ינבת בחא אסודא צלבא מת'ל אלחמץ והו* יוכל [=ריבוי אטד והוא מין קוצים המצמיח גרעינים שחורים קשים כמו 'אלחמץ'' והוא נאכל].

4. להלן הערה 5.
5. **רס"ג, תפסיר** (בראשית נ י, בתרגמו את *גורן האטד*): **אלעוסג** > عوسج (נהגה עַוְסַג') משמש כשמם של כמה מיני שיחים קוצניים. לרוב הוא מזוהה עם מיני אטד (**בן יעקב, הרפואה**, ב, עמ' 561; **עמר, מקרא**, עמ' 213; **רסולי, אלמעתמד**, עמ' 272-273; **דינסמור ודלמן**, עמ' 64, ע' 1242; **חסין וקאסם**, עמ' 120, ע' 529; **עיסא**, עמ' 112, ע' 16), ולעיתים עם האשחר (ראה **בן יעקב, הרפואה**, ב, שם; **עמר, מקרא**, שם; **עיסא**, עמ' 155, ע' 6).
6. **תנה"י** (עמ' 32, ערך 'אטד'): *ויש מי שאמר שהוא הנקרא עוסג'*; **אלג'אמע** (שם): *ופי שרח אלחבור סמאה אלעוסג וכד'א פסר רס"ג גורן האטד קאל אנדר אלעוסג* [=*וב'שרח אלחבור' שמו 'אלעוסג' וכך פירש רס"ג "גורן האטד", אמר: 'אנדר אלעוסג'*].
7. **מכה"מ** (ב"א ד' 23, שביעית ז): *שכר תיאר יא תרנגמין* > شكر تيال/ شكر تيغال וכן טרנקבין/ טרנגבין מזוהים עם צמחים מדבריים, קוצניים ברובם, אשר עליהם מצטברות טיפות של הפרשות חרקים בעלות טעם מתוק. בימי הביניים נפוץ היה (בעיקר אצל המוסלמים) זיהוי טיפות אלו עם המן שאכלו בני ישראל במדבר (ראה **גיל, חיי**, עמ' 62 וכן **פירוש ראב"ע הארוך** שמות ט יג). הוראת המילים טרנקבין ו- טיגאל בפרסית היא גם 'מן'. נראה לזהות את טרנקבין עם *Alhagi maurorum* (**אחונדוב**, עמ' 356; ועיין: **דנין, מן**, עמ' 18; **עמר, הגים**, עמ' רפו-רפז) ואת شكر تيغال עם *Echinops* spp. (**אחונדוב**, עמ' 357; **דסוקי, מילון**, ב, עמ' 1733, שם הוא מזוהה עם השמות הערביים شوك الجمال ורעי الابل, וראה: **עיסא**, עמ' 73, ע' 17; **מוזפריאן**, עמ' 185, ע' 2852 והלאה. וע"ע 'עכבית').
8. **תפא"י** (שביעית ז ה, עז ע"א): **וויסדארן** > Weisdarn (גר.)=*Crataegus* (**ניקולוב, מילון**, עמ' 909). בדרך כלל הכוונה למין *C. monogyna*, הנפוץ מאוד בצפון אירופה.
9. אף שמינים אלו אינם קרובים סיסטמטית, נראה כי תכונותיהם הדומות הביאו לשיתוף שמות ביניהם גם בשפות האירופיות. מקור שמו הלטיני של האטד, *Lycium* הוא בשם היווני λύκιον, שהתייחס דווקא לאחד ממיני האשחר. שמו המדעי של האשחר הארץ-ישראלי הינו *R. lycioides*, כאשר הוראת המילה היוונית lycioides הינה 'בן λύκιον'.
10. **עמר, מקרא, שם.**
11. **רש"י** (עירובין לד ע"ב): *עוזרדין אטדין והיגין - מיני קוצים הן*; (פירוש המקרא - שופטים ט יד): *ספינ"ה בלע"ז* > spina (לט.) =קוץ/שיח קוצני (**גלייר**, עמ' 1805); **ריבמ"ץ** (שביעית ז ה עמ' קפח): *פי' מיני קוצין הן*; **תנה"י** (עמ' 32, ערך 'אטד'): *מין ממיני הקוצים*. וכך גם **בספר המליצה** (בהמ"ל): **אטד** כ'אר > خار - קוץ (**סטיינגאס**, עמ' 437). כוונתו של **הערוך** (ח"א עמ' 60, ערך 'אטד') אינה ברורה: *פי' אטדין הן עכביות ומיני הדס הן*.
12. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 69; **פלדמן, משנה**, עמ' 231-232; **פליקס, צומח**, עמ' 25.
13. **עמר, מקרא**, עמ' 213. כך לגבי הצמח המשנאי. האזכורים המקראיים מורים, לדעתו, על שם קיבוצי לשיחים קוצניים - ראה שם עמ' 214.

10

אידן[1]

האידן נזכר פעם אחת במשנה כאחד מהחומרים שנאסר להשתמש בהם כפתילה להדלקת הנר בשבת (שבת ב א). אינו נזכר בתוספתא ובמדרשי ההלכה.

הזיהויים

▪ **ערבה** (*Salix*) - סוג של עצים דו ביתיים ממשפחת הערבתיים. הערבה נפוצה בעיקר באזורים ממוזגים וקרים בחצי הכדור הצפוני. בארץ, כמו גם ברחבי המזרח התיכון, נפוצים בגדות נחלים המינים, הקרובים זה לזה, **ערבה מחודדת** (*S. acmophylla*) ו**ערבה לבנה** (*S. alba*). הערבה משמשת במקומות רבים כעץ נוי, וידועה ברפואה העממית כבעלת סגולות ריפוי שונות. הבבלי מזהה את האידן עם הערבה - ומסתבר שמדובר באחד ממינים אלו או בשניהם - ובעקבותיו רוב הפרשנים.[2]

ערבה

▪ **פתילת המדבר הגדולה, 'תפוח סדום'** (*Calotropis procera*) - שיח או עץ ירוק-עד ממשפחת ההרדופיים. מתנשא לגובה שבין 2 ל-6 מטר. העץ גדל בישראל באזורים צחיחים, בעיקר באזור עין גדי. פירותיו של העץ נראים כתפוז ירוק בהיר, ורק במגע מתברר שהם חלולים כמעט לגמרי. בתוך הפרי נמצאים כמה זרעים, המצוידים בציצית שיער לבנה, שיכולה לשמש להכנת

תפוח סדום

פתילות. חלקי הצמח רעילים מאוד. כך זיהה רנאה"י בתור דעת יש אומרים.[3]

- צמר המתהווה על מין עץ כלשהו, כך לפי הערוך, או על מין עשב, כך לפי הרמב"ם (ובעקבותיו תנה"י ואלג'אמע).[4]

עיון

הזיהוי לאידן בירושלמי אינו ברור.[5] הבבלי מזהה עם הערבה, ומסביר שפתילת האידן מיוצרת מצמר שנמצא בין הקליפה לגזע של הערבה. בעקבות הבבלי מזהים כך כמה פרשנים. זיהוי זה בעייתי, מכיוון שאין מתחת לקליפת הגזע סיבים המתאימים ליצירת פתילות. ייתכן לראות רמז לכך בדברי תנה"י שהביא זיהוי זה כאפשרות, והוסיף שחלק זה של הצמח משמש דווקא לעשיית חבלים.[6] כתכ"ה ומכה"מ מזהים את האידן עם תוצר של הערבה, אך לא מפרשים מאיזה מחלקי הצמח הוא מופק.

פרשנים רבים לא זיהו עם צמח מסוים, אלא כתבו שמדובר בצמר המתהווה באחד ממיני העצים או העשבים.

תפוח סדום הובא בידי רנאה"י כזיהוי ייחודי (בשם 'יש אומרים').

החוקרים מסכימים לזיהוי האידן עם הערבה, אלא שנחלקו באשר לחלק שממנו מופקת הפתילה: לפי לעף ופליקס מדובר בלקט הפרי, שבתוכו זרעים בעלי ציצית שערות המתאימות ליצירת פתילות.[7] צ'יז'יק מזהה עם סיבים המופקים מן העץ עצמו.[8] פלדמן מביא את האפשרויות השונות מבלי להכריע ביניהן.[9]

הערות:

1. כך בתלמודים ובדפוסים. כת"י קויפמן וכת"י פרמה: *עידן*.
2. **בבלי** (שבת כ ע"ב אוק366): *האידן - אחוונא. רבין ואביי הוו קאזלו בפקתא דטמדירא, חזנהי להנהו ערבתא דקי[י]מן. א"ל רבין לאביי היינו אידן דתנן. א"ל האי עץ בעלמא הוא. קלף ואחוי ליה עמרניתא דאית ביה ביני* (ו)*ביני* > אחוונא - לא מוכר ממקורות אחרים. סוקולוף מזהה עם *Salix* עפ"י ההקשר בלבד; ערבתא=*Salix* (**סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 1135**); **רנאה"י** (שבת עמ' 48): *ולא בפתילת העודן כעין צמר שבין עץ הערבה וקליפתו*; **תנה"י** (עמ' 410 ערך 'עדן'): *פתילת העידן ומבטאים גם בא' פתילת האדן והוא צמר העולה על אחד העשבים רך ככותנה, שהאש נאחזת בו. ויש אומרים צמר הנוצר מתחת לקליפת עץ הערבה. ויש שקולעים מן הצמח הזה, ועוד כיוצא בו מ-אלחלפי ואלקצבאן ושרשי העצים והסיבים וכיוצא בהם, חבלים*; **רע"ב** (שבת ב ב): *כמין צמר יש בערבה בין הקלפ' לעץ*; **כתכ"ה** (דף ח ע"א): *אידן הוא אחוונא וענינו ערבה*. **בל"י** *[בלשון יוון] איטיא* [ודומה לו אצל בוקסטורף (**בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 33**] > ιτεα=*Salix* (**לידל וסקוט, עמ' 844**);

מילון מהד' טובי (עמ' 82): *הצמר שבין העץ והקליפה של אלערבה* > נראה כי 'אלערבה' כאן אינו שם ערבי, אלא 'ערבה' בעברית; **מכה"מ** (ב"א ד' 37, שבת ב): *תולף' בי'ד* > תלף - פסולת; بيد=*Salix* (**סטיינגאס**, עמ' 217; **אחונדוב**, עמ' 369); **תפא"י** (שבת ב א, ט ע"א): *אידן הוא ערבה, בל"י אִיטֶעא, ופתילת הוא הצמר המצוי בין הקליפה להעץ, בל"א ווייד'ען באסט* > ιτεα (יונ.)=wieden (גר.) =*Salix* (**לידל וסקוט**, שם; **ניקולוב**, **מילון**, עמ' 910.).

3. **רנאה"י** (שבת עמ' 48): ... *וי"א אלעשר* > عشر=*Calotropis procera* (**רסולי**, **אלמעתמד**, (עמ' 259-258); **ח'ולייידי**, **פלורה**, עמ' 40; **עיסא**, עמ' 23, ע' 20. פליקס זיהה צמח זה עם 'פתילת המדבר' הנזכרת באותה משנה (**פליקס**, **צומח**, עמ' 131). על השימוש בשערות צמח זה ראה **עמר**, **בוץ**, עמ' רנב-רס).
4. **ערוך** (ח"א עמ' 36, ערך 'אידן'): *כמין צמר המתהווה במין ממיני העץ*; **רמב"ם** (שבת ב א, עמ' כ): *צמר מתהווה במין ממיני העשבים*; **תנה"י** (עמ' 410 ערך 'עדן'): *פתילת העידן ומבטאים גם בא' פתילת האדן והוא צמר העולה על אחד העשבים רך ככותנה, שהאש נאחזת בו... ויש שקולעים מן הצמח הזה, ועוד כיוצא בו מ-אלחלפי ואלקצבאן ושרשי העצים והסיבים וכיוצא בהם, חבלים*; **אלג'אמע** (עמ' 108 ערך 'פתילת האידן'): *צופה תתולד פי נוע מן אלעשאב [=צמר הנוצר במין של עשבים]* > לעיל **רמב"ם**.
5. **ירושלמי** (שבת פ"ב ה"א ל): *ולא בפתילת האידן - עידניתא* [ע"פ **סוקולוף**, **ארץ ישראלית**, עמ' 403, צ"ל: *עידניתה*] > לא מזוהה.
6. וראה להלן בדברי החוקרים שמזהים עם חלק אחר של צמח זה, וראה בהרחבה **עמר ושוויקי**, עמ' 47-48.
7. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 68; **פליקס**, **צומח**, עמ' 115.
8. **צ'יז'יק**, **אוצר**, עמ' 241 בהערות.
9. **פלדמן**, **משנה**, עמ' 250.

11

אילום

האילום נזכר פעם אחת במשנה, בתוך רשימת דברים המשמשים בהכנת אוכלים, אך כשלעצמם אינם ראויים למאכל אדם, ומתקיים עליהם דיון אם הם מקבלים טומאה (טבול יום א ה). הוא אינו נזכר בכל מקור תנאי אחר.

הזיהויים

▪ **כלך החלתית, 'חלתית'** (*Ferula assafoetida*) - עשב רב-שנתי גבוה. גדל במרכז ודרום אסיה. את השרף שבגבעוליו ושורשיו מייבשים, והוא משמש לתיבול ולרפואה. כך זוהה האילום אצל רב שרירא ובפירוש הגאונים לטהרות.[1] הרמב"ם הדגיש שהאילום הוא שורש החלתית, וציטטו אותו תנחום הירושלמי ורע"ב וכן בתפא"י כאחת מאפשרויות הזיהוי.[2] הזיהוי מופיע גם בפרשנים מתימן.[3]

כלך החלתית

▪ **מלוח קיפח** (*Atriplex halimus*) - שיח הנפוץ בעיקר באזורים מדבריים. עלי המלוח אוגרים את עודפי המלח שהצמח קולט מן הקרקע המדברית, והם נצברים בשערות זעירות על פני העלה, ומכאן טעמם המלוח של העלים ושמו של הצמח. הצמח נפוץ באזורים מדבריים לחים יחסית במערב אסיה ובצפון אפריקה, וכן באזורי חוף בדרום אירופה. עלי המלוח עשויים להיאכל, חיים או מבושלים. זיהוי זה מופיע כאחת האפשרות בכתב"ה, ייתכן בעקבות

מלוח קיפח

קריאה שלו בפירוש הגאונים לטהרות, שם לא ברור אם מובא זיהוי אחד (*F. assafoetida*), או שני זיהויים, שאחד מהם הוא המלוח.[4]

- **קינמון** (*Cinnamomum*) - סוג הכולל כמה מיני עצים שמקליפת גזעם מפיקים תבלין. מקורם של רוב מיני הקינמון בדרום מזרח אסיה. כך מזוהה האילום בספר המליצה.[5]

קינמון צ'יילוני

- המינרל **אלום** (גופרת אשלגן וחמרן) - שימש בטיפולים שונים ברפואה הקדומה, בעיקר לעצירת דם ולריפוי פצעים. בימי הביניים שימש בין השאר גם לטיהור מים וכן השתמשו בו בתעשיות קוסמטיקה, צבעים ועוד. כך אצל כתכ"ה.[6]

אלום (מינרל)

עיון

על פי ההקשר במשנה, נראה שהאילום הוא צמח, **שאף שמשתמשים בו בהכנת אוכל, הוא אינו ראוי למאכל כשלעצמו בצורתו הגולמית**, ועל כן הוא אינו מקבל טומאה. הזיהוי עם החלתית עונה להגדרה זו - גושי שרף החלתית הם בעלי ריח עז ולא נעים, שמתעדן רק לאחר בישול. אומנם האילום נזכר במשנה בסמיכות לחלתית עצמה, ועל כן צריך להבדיל בין שניהם, אולי כשני תוצרים שונים של *F. assafoetida*, ולכן הדגיש רמב"ם *שהוא שורש של אחד ממיני החלתית*.[7] התבלין קינמון לכאורה עונה להגדרה, אף שבהמשך המשנה נמנים מיני תבלין אחרים - הקצח והשומשום והפלפל - שלגביהם נפסק שמקבלים טומאה. עלי המלוח, לעומת זאת, נראים כמתאימים פחות להגדרה זו, מכיוון שהם נאכלים, גם אם בדוחק.

הזיהוי עם המינרל אלום הינו ייחודי, ומבוסס בוודאי על הדמיון בשם. אף שבמבט ראשון נראה שאין מקומו של מינרל בתוך משנה המונה מוצרים מן הצומח, עיון במשנה הקודמת (טבול יום א ד) מגלה דין דומה לצרור (גוש עפר או אבנים) ולמלח:

הצרור שבכיכר, וגרגר מלח הגדול. ובכל זאת - הצרור והמלח נזכרים בהקשר של אוכל (גם אם הצרור אינו נאכל, כמובן) ואילו שימושי האלום לא היו קשורים לאוכל (מלבד אולי טיהור מים ויין).

החוקרים מזהים את האילום עם כלך החלתית.[8]

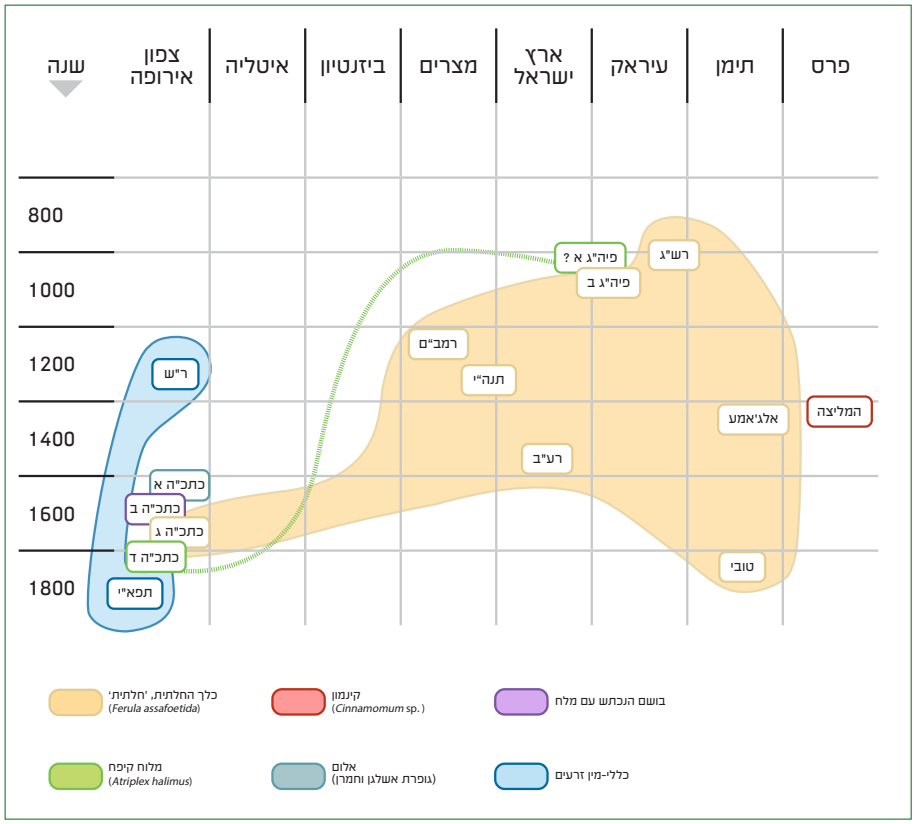

הערות:

1. **רש"ג** (עמ' 173, ש' 1): **אלאנגדאן** < انجدان=*F. assafoetida* (**עיסא**, עמ' 82, ע' 8); **פיה"ג** (טבול יום עמ' 137 ש' 2): *והאילום פ' יש שונים והאלום ופ' מלוח ולש' יוני הוא שנידוך עם המלח שמו מ(ו)חרות* < محروث=*F. assafoetida* (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 174, ע' 223; **אשבילי**, א, עמ' 62, ע' 85; **עיסא**, עמ' 82, ע' 8). לא ברור אם זהו הזיהוי היחיד בפיה"ג, ואז צריך לקרוא שה'מחרות' נקרא ביוונית 'מלוח', מכיוון שדרכו להיות נידוך עם מלח, או שמא יש לראות כאן זיהוי נוסף עם *Atriplex halimus* (מלוח קיפח).

2. **רמב"ם** (טבול יום א ה עמ' תרצב): אלאנג'דאן *והוא שורש של אחד ממיני החלתית שאינו מאכל אדם אבל משתמשין בו מעט באוכל* > לעיל רש"ג. **תנה"י** (עמ' 38, ערך 'אלם'): *פירוש המשנה* אלאנג'דאן *והוא שורש של סוג מסוגי אלחלתית שלא יצלח למאכל*; **רע"ב** (טבול יום א ה): *והאלום אמרו עליו שהוא שורש מין ממיני החלתית*; **בכתכ"ה** (דף י ע"ב) מצוטט הרמב"ם באופן משובש: ... *והר"ם בל"ע [=בלשון ערב]* אנגרבי *והוא שורש מין מהחלתית ואינו מזון אמנם ישימו אותו במזון כמו שמצרפין המלח הנקרא* אלבורק. אנגרבי - ככל הנראה שיבוש של אנג'דאן.
3. **אלג'אמע** (עמ' 11, ערך 'אילוס'[!]): אלאנגדאן *והו נוע [=והוא מין] מן אלחלתית*; **מילון מהד' טובי** (עמ' 83): *בערבי חלתית* > شجرة الحلتيت= *F. assafoetida* (**עיסא**, עמ' 82, ע' 8).
4. **כתכ"ה** (דף י ע"ב): *ואולי לפי' ס"א [=ספר אחר] והלום הוא הצמח הנקרא אצל היונים הלימון כי היו אוכלים אותו לבלתי ידעבו* > αλιμον = *Atriplex halimus* (**לידל וסקוט**, עמ' 56). ביחס לאופן הקריאה בפי"ה"ג ראה לעיל הערה 1.
5. **המליצה** (ש. ד' 22): *אילום דארצ'יני* > دار چينى (פר.) =*Cinnamomum* (**סטיינגאס**, עמ' 496; **אחונדוב**, עמ' 371).
6. **כתכ"ה** (דף י ע"ב): אלום *י"מ אותו כמשמעו ב"ר [=בלשון רומי]* אלומין. אלומברי *פיאידרא בל' [=בלשונם]*, *וי"א שהוא מין בושם הנכתש עם המלח*> Alumen (לט.),*Alumbre piedra* (ספ. [מילולית: 'אבן אלום']) =אלום - גופרת אשלגן וחמרן, תרכובת כימית המשמשת כחומר מרפא וכן בתעשיות שונות (על השימוש באלום באזורנו ראה **לב ועמר**, עמ' 274; **עמר ולב**, עמ' 140-141).
7. בחיבורו הרפואי, שחיבר רמב"ם בערוב ימיו, נזכר כי אנג'דאן הוא דווקא עלה הצמח (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 16-17, ע' 18. ועיין **עמר**, **רמב"ם**, עמ' 83).
8. **לעף**, **פלורה**, ג, עמ' 452; **שם** ד עמ' 70; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 283; **פליקס**, **צומח**, עמ' 195.

12

אירוס

האירוס נזכר במשנה פעמיים: כמין זרע בדיני כלאים (כלאים ה ח) *ובהקשר של הבאת הטומאה* (אהלות ח א). *עוד נזכר בתוספתא בהקשר הדומה למשנה בכלאים* (כלאים ג יג).

הזיהויים

- **אירוס** (*Iris*) - סוג במשפחת האירוסיים. בסוג כ-300 מיני גיאופיטים רב-שנתיים. פרחי האירוס נחשבים לייחודיים ויפים במיוחד. ייתכן כי כאן מדובר על המין **אירוס פלורנטיני** (*Iris florentina*) - מין לבן של אירוס. כך כנראה הזיהוי בירושלמי, וכך גם בפיה"ג (ובפירוש גאונים נוסף), במוה"ע ובכתכ"ה.[1]

אירוס פלורנטיני

- **נענע** (*Mentha sp.*) - סוג במשפחת השפתניים, אשר לו מינים שונים הנפוצים מאוד כצמחי תבלין ותה. כך זוהה בכתבי היד מן הגניזה, וכך נראה זיהוי רמב"ם, המצוטט אצל תנה"י, כפו"פ, אלג'אמע ורע"ב.[2] זיהויים קרובים מופיעים אצל המליצה ומכה"מ.[3] גם תפא"י מזהה בדומה לכך כאפשרות שנייה המובאת אצלו.[4]

- **תודרה רפואית** (*Sisymbrium officinale*) - צמח חד-שנתי ממשפחת המצליבים, הנדיר יחסית בישראל. לצמח זה נודעו שימושים רפואיים רבים ביוון העתיקה, וכן ברפואה הערבית בימי הביניים. כך אצל הערוך, המצוטט אצל ריבמ"ץ. התיאור מובא גם אצל רע"ב.[5]

נענע המים

- **פרג תרבותי** (*Papaver somniferum*) - צמח תרבות חד-שנתי

ממשפחת הפרגיים. מוצאו באגן הים התיכון, ומשם התפשט לאזורים אחרים. משרף הפרג התרבותי מפיקים את הסם הנרקוטי אופיום, וזרעיו משמשים לקונדיטוריה ולהפקת שמן מאכל. ייתכן כי לכך כיוון הערוך (בדעה שנייה), ועל כל פנים, כך הובנו דברי הערוך אצל תנה"י.[6]

- מין מטפס ממשפחת הגפניים (אחד משני מיני **קיסוסן** - *Cissus rotundifolius*, *Cissus ternate* או המין *Cyphostemma digitatum*) - כך אצל רנאה"י ורנאה"י פ"א.[7]

תודרה רפואית

- **זנגביל, ג'ינג'ר** (*Zingiber officinale*) - צמח עשבוני רב-שנתי בעל קנה שורש מעובה. מקורו של הזנגביל בדרום מזרח אסיה, והוא אחד מצמחי התבלין הראשונים שהגיעו משם לאירופה. קנה השורש נושא טעם חריף ומרענן, ומשמש לתיבול וכבסיס להכנת משקה (חם או קר). שימש ברפואה העממית למן העת העתיקה ועד היום. כך מזהה תפא"י כאפשרות ראשונה.[8]

פרג תרבותי

עיון

כמעט כל הזיהויים הם עם מינים עשבוניים בעלי שימוש לאדם - נוי, טעם וריח, רפואה ונרקוטיקה.

זנגביל רפואי

הירושלמי ופיה"ג (וכן פ"א מן הגאונים) מביאים שם ארמי, שנראה קשור בשמו

היווני של **האירוס** (אם כי ייתכן שהוא קשור דווקא לשושן). מלבדם, רק מוה"ע וכתכ"ה מביאים זיהוי זה, וזאת בעקבות הקִרבה לשם היווני.

כת"י אנטונין (המזהה ביוונית), כתבי היד מן הגניזה המזהים בערבית, רמב"ם וסיעתו, ואחרון - תפא"י (כאפשרות שנייה) מזהים את 'אירוס' עם מין ממשפחת השפתניים, ככל הנראה **נענע מצויה**, אך ייתכן שגם עם מין אחר.[9] בין 'גומאם' (של פ"א מן הגאונים) ל'נמאם' (של זרעים גניזה א) ישנו דמיון רב בצליל. דמיון זה יכול אולי להסביר את נדידת הזיהוי מהאירוס לנענע, מה שמקשה מעט על תיאוריה זו הוא העובדה שהזיהוי עם נענע מופיע כבר בכת"י אנטונין, שקשה להניח שקיבל את הזיהוי מן הארצות דוברות הערבית שבהן חל השיבוש המסופק.

בערוך מזוהה האירוס עם **תודרה רפואית**, שאינו קרוב לאחד מן הזיהויים האחרים. למרות זאת ישנו קשר לשוני בולט בין 'סיסנבר' של רמב"ם לבין 'סיסימבר"ו' של הערוך. נראה כי הערוך הכיר את המסורת שהכיר גם רמב"ם, המזהה את 'אירוס'

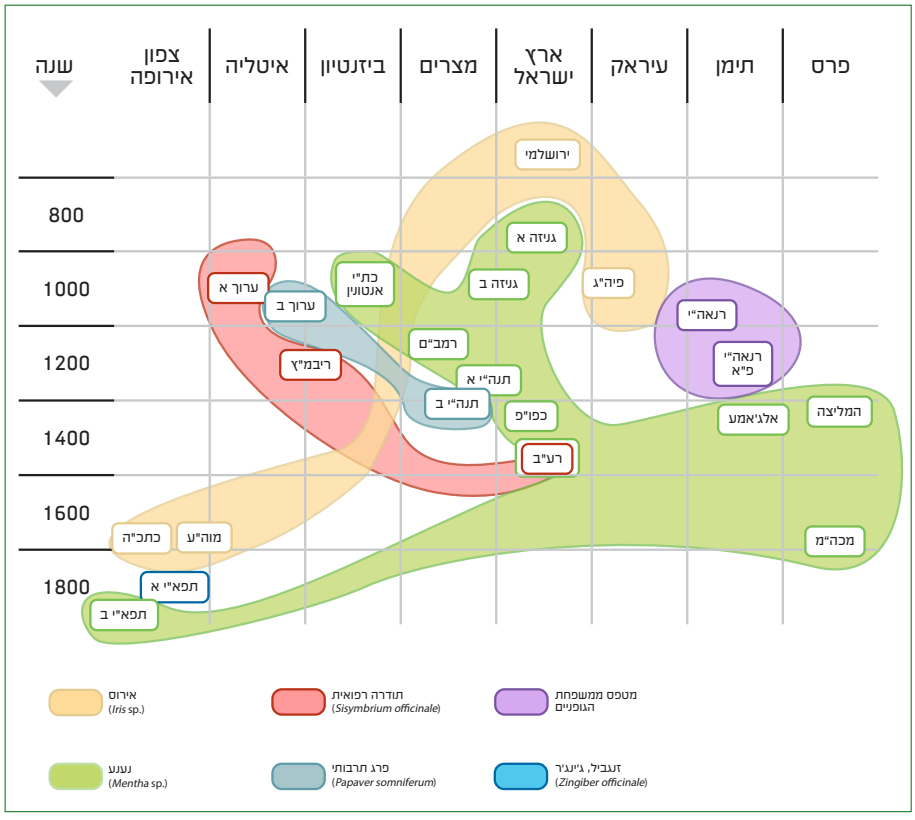

עם 'סיסנבר',[10] אך הוא פירש אותה על פי שם לטיני-איטלקי דומה שהכיר, ומתייחס בעצם למין אחר לגמרי. נראה שרע"ב חיבר את תיאור התודרה, המופיע בערוך, יחד עם השם הערבי של הנענע, המופיע אצל רמב"ם.

תנחום הירושלמי מזכיר את הערוך, שמזהה את האירוס עם **פרג מצוי**. הדבר בעייתי לאור העובדה שלא מצאנו זיהוי זה אצל הערוך. ייתכן שדבר זה מתייחס לדעת 'יש אומרים' המובאת בערוך, שם לא נזכר מין ספציפי, אלא תיאור של צמח שזרעיו מקישים *כמין זוג*, שייתכן שיש למצוא בו את ה'כ'שכ'אש' הנזכר אצל תנה"י.

זיהויו של רנאה"י ייחודי, ועוסק **במין מטפס ממשפחת הגופניים**, הנפוצה בעיקר באזורים טרופיים וסוב-טרופיים באפריקה. הזיהוי עם צמחים אלו, המצויים גם באזור תימן, מחזק את אפיונו של פירוש זה כתימני.

ייחודי גם הזיהוי המובא כאפשרות ראשונה בתפא"י - **שורש הזנגביל, ג'ינג'ר**.

החוקרים מסכימים כי יש לזהות את האירוס שבמשנה עם אחד ממיני **האירוס**.[11] ר"י קאפח חולק על זיהוי זה, ומזהה עם מין מן הסוג **נענע**.[12] גם י' ספיר מסתייג מזיהוי האירוס המשנאי עם האירוס, עקב ההקשר במסכת אהלות, שלדעתו אינו מתאים לצמח זה.[13] מ' כסלו וז' עמר, לעומתו, מצדדים בזיהוי זה, ומסבירים את המשנה שם בדרכים אחרות.[14]

הערות:

1. **ירושלמי** (כלאים ה ה"ח, עמ' 163): אירסיה > אירסא (ארמית)=*Iris sp.*=ἶρις **(אסף הרופא** פ' 155 ס' 1; **לידל וסקוט**, עמ' 836; **דיוסקוריד**ס I, מס' 1; **אבן אלביטאר**, **תפסיר** I, מס' 1. לגבי המעתק הפונטי מיוונית לעברית ולארמית ראה: **עמר**, **האירוס**, עמ' 221-223); אירסא (סורית)=שושנא חורתא=سوسن ابيض بري **(בר בהלול**, עמ' 147 ש' 8-9. פיין-סמית מתרגם: אירסא=lily (אנגלית)=*Lilium sp.* (=שושן. **פיין סמית**, **סורית**, עמ' 14)) =*Iris florentina* (=אירוס פלורנטיני. **עיסא**, עמ' **100**, מס' 2). זהו מין אירוס לבן. נקרא בערבית גם ايرسا. גם *Lilium candidum* נקרא בערבית سوسن ابيض (**עיסא**, עמ' **109**, מס' 2), אך נראה שכאן הכוונה ל-Iris); **פיה"ג** (אהלות ח א, עמ' 87): ארוס הוא *עץ ששמו בגליל* ארוסא > לכאורה נראה כפירוש הירושלמי. הביטוי 'עץ' כמובן בעייתי כאן, אך לא רק מצד הזיהוי המוצע, אלא גם מפשט המשנה בכלאים, המדברת על 'מיני זרעים'; **פ"א מן הגאונים** (פיה"ג הוספות והערות עמ' **170**): *הארוס* ארוסה *אלגומאם* > נראה שגם כאן הכוונה ל-*Iris sp.*, שכן הן ايرسا והן قوس الغمام (=מילולית: קשת הענן) הינם שמות של מינים הנמנים עם סוג זה (**עיסא**, עמ' **100**, מס' 14,12); **מוה"ע** (שם): *פי' בל"י ורו' מין פרח אשר בו גוונים הרבה כעין הקשת אשר בענן ועל שמו נקרא* > כוונתו ל-*Iris sp.* המונח ἶρις ביוונית פירושו גם: עיגול צבעוני זוהר המקיף עצמים, הילה, קשת (**לידל וסקוט**, עמ' 836). הדבר מתאים לדבריו כי נקרא על שם "הקשת בענן"; **כתכ"ה** (דף ט ע"א): *מין צמח וע"ש [=ועל שם] שמראהו כמראה הקשת הנקרא בל"י [=בלשון יוון] אירי*ס - *נקרא כן... ליריו קארדינו בל' [=בלשוננו]* > ἶρις (יוו.)=lirio cardeno (ספ.)=*Iris* (**בראבו**, **מילון**, עמ' **216**).

2. **כת"י אנטונין** (עמ' 72 51): *Mentha sativa* = ηδυοσμον > *υδυοσμον* (**דיוסקורידס** III, מס' 14; **לידל וסקוט**, עמ' 765. סינונים של *Mentha viridis* . **בדואן**, מס' 2274); **זרעים גניזה א: אלנמאם** > نعناع=*Mentha sativa* (**עיסא**, עמ' 117, מס' 14). זהו גם שמו של *Thymus vulgaris* (=בת קורנית פשוטה. **עיסא**, עמ' 181, מס' 2), אך ככל הנראה אין זו הכוונה כאן); **זרעים גניזה ב: הארוס אלנמאם** > לעיל זרעים גניזה א. **רמב"ם** (כלאים ה ח עמ' רג): **אלסיסנבר והיא 'אלנענע' שעליה רחבים** [**אהלות** ח א, עמ' קעב: **אלסיסנבר**. וכך גם אצל **אלג'אמע** (עמ' 17, ערך 'אירוס')] > עפ"י דברי רמב"ם כאן 'סיסנבר' הוא מין של 'נענע', המזוהה עם הסוג *Mentha*. אומנם במילונים מופיע سيسنبر=*Thymus glaber* (=מין של קורנית **עיסא**, עמ' 181, מס' 2); אך אצל **רמב"ם ביאור** מובא שם נרדף - نعناع - המזוהה גם עם *Mentha sativa*, שנקרא גם نعنع (**רמב"ם ביאור**, מס' 255, **עיסא**, עמ' 117, מס' 14). ועיין **עמר**, **חיבור**, עמ' 216-217. מקורו של שם זה הינו יווני - σισύμβριος. שם זה מזוהה אצל דיוסקורידס עם מין של *Stachys* (=אשבל. **דיוסקורידס** II, מס' 155). עוד מזוהה σισύμβριος עם *Mentha aquatica* (=נענת המים. **לידל וסקוט**, עמ' 1601). כמו כן מזוהה σισύμβριος עם מינים ממשפחת המצליבים. לעף טוען, עקב הדמיון הרב בצליל, כי سيسنبر הוא 'שושן-בר', המזוהה עם *Iris* (**לעף**, **פלורה**, II, עמ' 1-2), ועיין **אסף הרופא** (שם). כבר עמד על כך י' ספיר במאמרו והביא ראיות לדחות זיהוי זה (**ספיר**, **אירים**, עמ' 9-10); **תנה"י** (עמ' 64, ערך 'ארס'): *פירוש המשנה* **אירוס סיסנבר והוא אלנענע רחב עלים...** > לעיל רמב"ם; **כפו"פ** (עמ' תשנז): **אלששנבר** > לעיל רמב"ם; **רע"ב** (כלאים ה ח): *מין ירק שעליו רחבים ונותנין אותו בתבשיל וקורין לו בערב"י סוסנב"ר* > יש כאן שילוב של השם המופיע לעיל אצל רמב"ם עם התיאור המופיע בערוך (להלן הערה 5).

3. **המליצה** (בהמ"ל): **נמאם** > نمام (פר.)=*Thymus serpyllum* (מין של קורנית. **אחונדוב**, עמ' 279). למעשה מצטט כאן המליצה את הזיהוי המופיע בפירושי הגניזה. בפרסית זהו מין אחר ממשפחת השפתניים, ולא נענע; **מכה"מ** (בהמ"ל, כלאים א): **סוסנבר** > سوسنبر, سيسنبر (פר.)=*Mentha aquatica* (נענע המים. **סטיינגאס**, עמ' 709, 716).

4. **תפא"י** (כלאים ה ח, נח ע"ב): **וי"א קרויזעמינצע** > Krausemünze או Krause Minze (גר.)=*Menta spicata var. crispa* (המין *Menta spicata* - נענע קרחת - הינו צמח התה המוכר לנו).

5. **ערוך** (ח"א עמ' 297, ערך 'ארוס'): **פי' ארוס סיסימבר"ו, והם מיני מרקחת ששמים בתבשיל:** sesembrio (איטלקית)=*Sisymbrium officinale* (**בדואן**, מס' 3220). עליו וזרעיו של צמח זה משמשים כתבלינים. גם אצל **דיוסקורידס** מזוהה σισύμβριος έτερον עם מין ממשפחת המצליבים (**דיוסקורידס** II, מס' 156) - אך לא ברור אם הכוונה ל-*Sisymbrium* או ל-*Nasturtium* (=גרגר. ראה **לידל וסקוט**, עמ' 1061). דברי הערוך מצוטטים אצל **ריבמ"ץ** (עמ' קיח).

6. **ערוך** (ח"א עמ' 297, ערך 'ארוס'): **... וי"א הוא עשב וכשמזריע מקיש הזרע כמין זוג; תנה"י** (עמ' 64, ערך 'ארס'): *ובעל הערוך סובר שהוא אלכ'שכ'אש, ואין זה נכון מפני שאלכ'שכ'אש מכונה פרגין* > خشخاش=*Papaver somniferum* (**עיסא**, עמ' 134, מס' 7; **בדואן**, מס' 2540; **אבן אלביטאר**, **תפסיר** IV, מס' 59). נראה כי כוונתו לפירוש השני המובא בערוך כדעת 'יש אומרים', שם הוא מתאר צמח שזרעיו מרשרשים בתוך תרמילם, אך לא נוקב בשמו. זרעיו של הפרג אכן מרשרשים כאשר מנענעים את ההלקט, ונ' קריספיל טוען כי על שום תכונה זו בא לו שמו הערבי خشخاش (**קריספיל**, **ילקוט כרך נ-צ**, עמ' 1061). הערוך עצמו מציין תכונה זו כאשר הוא מתייחס ל'פרגין' המופיעים במשנה שביעית ב ז: **פי' מקו בל' כנען ובל' ערבי כשכאש ובלעז פפאוורו... ומלא זרע כחרדל וכשמנענעו קורא קיש קיש...** (**ערוך השלם** ח"ו, עמ' 410, ערך 'פרגין').

7. **רנאה"י** (אהלות ח, עמ' 6): **אלחלקה** > حلق/حلقة=*Cyphostemma digitatum/Cissus rotundifolius/Cissus ternate* (**ווד**, **תימן**, עמ' 193; **עיסא**, עמ' 49, מס' 16,15). מינים אלו הינם מטפסים, ונמנים עם משפחת הגפניים (*Vitaceae*). הסוג *Cyphostemma* נכלל בעבר בתוך הסוג *Cissus*, ושניהם נפוצים בעיקר באזורים הטרופיים (**זהרי**, **עולם**, עמ' 476; ; https://en.wikipedia.org/wiki/Cyphostemma 31.12.19

31.12.19 (http://en.wikipedia.org/wiki/Cissus); **רנאה"י פ"א** (עמ' 36): *אלחלק* > **לעיל רנאה"י**.

8. **תפא"י** (כלאים ה ח, נח ע"ב): **אינגוועד** > ingwer (גר.)=Zingiber officinale.

9. **ר"י קאפח** מזהה עם אחד ממיני ה-Mentha (**טהרות** ח א, עמ' קעב הערה 10). עמר מציין באופן כללי כי מדובר במין ממשפחת השפתניים (**קאפח, מחברת**, עמ' 35 הערה 19).

10. 'סיסנבר' קיים גם בסורית (**בר שינייא**, עמ' 49 ש' 30).

11. **לעף, פלורה**, IV, עמ' 69; **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 836; **פליקס, צומח**, עמ' 32; **פלדמן, משנה**, עמ' 300-302.

12. לעיל הערה 9. ומוסיף במפורש: "ואין לו שום קשר או שייכות עם מה שמכנים בא"י 'איריס'" (**קאפח**, טהרות ח א, עמ' קעב הערה 10).

13. **ספיר, איריס**, עמ' 12.

14. **כסלו, הארוס**, עמ' 120; **עמר, האירוס**, עמ' 221-227.

13

אלה

האלה נזכרת בתנ"ך כמה פעמים (בראשית לו מא; שמ"ב יח ט; ישעיהו ו יג ועוד) בדרך כלל כעץ גדול בעל נוף. במשנה היא נזכרת פעמיים. פעם אחת, כבמקרא, כעץ בעל נוף (יבמות יב ו); ופעם אחת, בהקשר של דיני השביעית, כצמח שענפיו הצעירים והרכים נאכלים (שביעית ז ה). באותו הקשר היא נזכרה גם בתוספתא (שביעית ה יא). היא נזכרת כמה פעמים גם במדרשי ההלכה (מכילתא שירה ו; מכילתא דרשב"י טו ועוד), בעיקר בהתייחסות לאזכורים במקרא.

הזיהויים

▪ **אלה ארץ-ישראלית** (*Pistacia palaestina*) - מעצי החורש הנפוצים בארץ, יחד עם האלון המצוי. נפוץ כעץ קטן או כשיח גדול, אך כאשר אינו סובל מכריתה ורעייה עשוי להתפתח לעץ גדול בעל נוף רחב. כך מזהים רס"ג (בתפסיר), רב נתן אב הישיבה ותנחום הירושלמי.[1]

אלה ארץ ישראלית

▪ **אלון** (*Querus*) - עם האלון נמנים מיני עצים רבים וחשובים בחצי הכדור הצפוני, באזורים הממוזגים ובאזור הים-תיכוני. בארץ מצויים כמה מיני אלון - חלקם רק ברכס חרמון. המין הנפוץ בארץ הוא **אלון מצוי** (*Q. calliprinos*). זהו עץ הבר הנפוץ בארץ, ומהווה את המרכיב החשוב ביותר של החורש הים-תיכוני. מצוי בגולן, בגליל, בכרמל, בשומרון וביהודה. רמב"ם

אלון מצוי

זיהה את האלה עם בלוט, שם שמתייחס בארץ ישראל בדרך כלל לאלון המצוי וכך גם אצל אלג'אמע (שמביא בנוסף זיהוי תמוה).[2] תנחום הירושלמי ציטט את זיהוי רמב"ם, אף שזיהה בעצמו כרס"ג (לעיל).[3] ריבמ"ץ זיהה עם מין אלון הנפוץ באירופה, *Q. petraea* (**אלון ישוב**), ובאופן דומה אצל רע"ב. בתפא"י מזוהה *אלה* עם האלון באופן כללי, ללא התחייחסות למין מסוים.[4]

בוקיצה שעירה

ערמון

- **בוקיצה שעירה** (*Ulmus minor*) - נקרא גם **אולמוס שעיר**. עץ גבוה, הנפוץ בכל רחבי אירופה ונדיר בארץ. מקובל כעץ נוי. כך ככל הנראה זיהה רש"י את אלה שבמקרא.[5]

- **ערמון** (*Castanea sativa*) - עץ גדול בעל פרי אכיל. נפוץ בדרום אירופה ובטורקיה. פריו של הערמון הוא אגוז המוגן בקליפה מבריקה. משמש למאכל, בדרך כלל לאחר קלייה או בישול. זהו הזיהוי המובא במכלל המשנה.[6]

עיון

כל הזיהויים המובאים כאן הינם עצים גדולים, או שלכל הפחות מסוגלים להגיע בתנאים טובים לממדים גדולים. מלבד האזכור במסכת שביעית, כל האזכורים - הן המקראיים והן אצל חז"ל - עוסקים בעץ גדול ממדים או בולט בסביבתו.

כמה מן הפרשנים זיהו באותו האופן את האלון והאלה - כך בבבלי, אצל רש"י (כפי שזיהה במקום אחד את אלון), אצל רמב"ם ותנחום הירושלמי, וכן בתפא"י.[7] מסתבר שהדבר קשור הן בדמיון בין השמות, והן בתכונותיהם הנזכרות, כאמור, במקומות

שונים בתנ"ך.[8] זאת, אף על פי ששני השמות נזכרים לא אחת זה לצד זה ומכאן שהם עצים שונים, לכאורה.

הזיהוי עם הערמון, המופיע במכלל המשנה, קשור לכאורה לקרבה הבוטנית והמורפולוגית שבין הערמון לאלון.[9]

על החוקרים מוסכם הזיהוי עם אלה ארץ-ישראלית.[10]

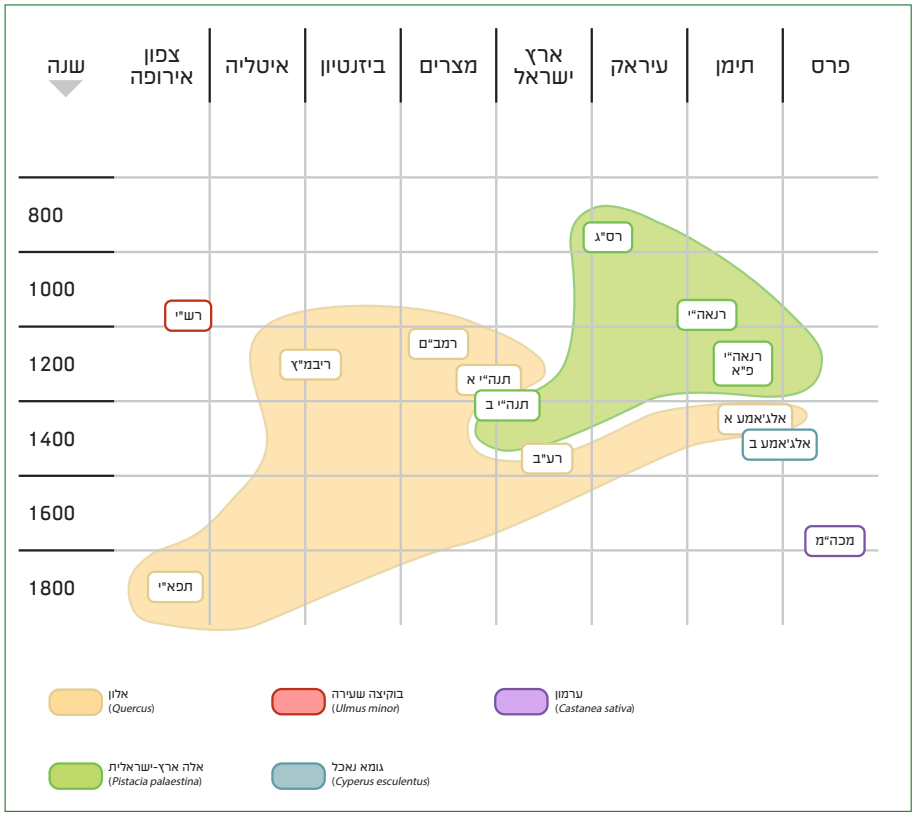

הערות:

1. **רס"ג, תפסיר** (בראשית לה ד): **אלבטמה**, וכך אצל **רנאה"י** (שביעית עמ' 41); **תנה"י** (עמ' 36, ערך 'אלה'): *לולבי האלה והבוטנא - ... אם כן הוברר שהאלה היא אלבטם* > بطم=*Pistacia palaestina* (**דינסמור ודלמן**, עמ' 26, ע' 402). بطم (צורת הרבים) - שמו של העץ. بطمة (צורת היחיד) - שמו של הפרי (**לסאן אלערב**, יד, עמ' 317)

2. **רמב"ם** (**שביעית** ז ה **עמ' 156**): **אלבלוט** < بلوط הוא שמם של מיני אלון שונים (**עיסא, עמ' 152, ע' 13,9,8,7,6; דינסמור ודלמן, עמ' 80, ע' 1594**). גם את האלון זיהה רמב"ם עם בלוט, ונראה שהוא מחשיב את אלה ואלון כשני שמות של עץ אחד. ראה **עמר, רמב"ם, עמ' 46. אלג'אמע** (**עמ' 11, ערך 'אלה'**): **אלבלוט וקיל אנה** *[=וי"א שהוא]* **אלדעבב** < بلوط - לעיל **רמב"ם**. دعبب/دعبيب= *Cyperus esculentus* (**גומא נאכל. רסולי, אלמעתמד, עמ' 74,47; עיסא, עמ' 66, ע' 2**). זהו צמח עשבוני רב-שנתי, שאינו מתאים לאזכורים המקראיים העוסקים בעץ גדול.
3. **תנה"י** (**עמ' 36, ערך 'אלה'**): **לולבי האלה והבוטנא - לולבי שג'ר אלבלוט** *[=עץ הבלוט]*.
4. **ריבמ"ץ** (**שביעית** ז ה **עמ' קפח**): **לעז צילסא** < celsa, cerca (**דיאלקטים איטלקיים דרומיים**)=*Q. petrae* (**אוניברסיטת טרייסטה**) **רע"ב** (**שביעית** ז ה): **בערבי באלו"ט ובלע"ז גלנ"די** < gland (**צר.**) =בלוט, פרי האלון; ghiando, ghianda (**דיאל. איט.**)=*Q. petraea* **אוניברסיטת טרייסטה**); **תפא"י** (**שביעית** ז ה, **עז ע"א**): **אייכע** < Eiche (**גר.**)=*Quercus* (**ניקולוב, מילון, עמ' 604**).
5. **רש"י** (**הושע** ד **יג**): **אלה - אולמ"א בלע"ז שענפיו מרובין ונוטעין אותו לצל** < olme\orme (**צר.**)= *Ulmus* (**דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' 103, ע' 748; גריימס, צרפתית, עמ' 451; ניקולוב, מילון, עמ' 767**; וראה גם **פיאניג'יאני, אטימולוגיה** - 26.6.23, http://www.etimo.it/?term=olmo. סביר כי הכוונה למין *U. minor* (סינונים של *U. campestris*. **ון ווייק, מילון, א, עמ' 1372**).
6. **מכה"מ** (**ב"א ד' 23, שביעית ז**): *שאה בלוט* < شاه بلوط (**פר.**)=*Castanea sativa* (**סטיינגאס, עמ' 726**).
7. כך גם נראה בדברי רבנו גרשום - להלן ערך אלון.
8. ראה **עמר, מקרא, עמ' 82**.
9. ראה **רענן, בלוט**, 25.7.12, https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=8178.
10. **פלדמן, משנה, עמ' 232**; **פליקס, צומח, עמ' 26**; **עמר, מקרא, עמ' 80-81**. בדיון על זיהוי האלה והאלון מבחין לעף בין אֵלה ואֵלון המזוהים עם *P. terebinthus* מין קרוב ל- *P. palaestina* ובין אַלָה ואַלון המזוהים עם *Quercus*. כאשר בא לזהות את הצמח המשנאי, מציין לעף הבחנה זו, אך אינו מחווה דעתו באופן ישיר על האזכורים במשנה (**לעף, פלורה, ד, עמ' 69-70**). מכך שהניקוד בכת"י קויפמן (בשני המקרים) הוא בצירה, יש להניח שבדעתו לזהות במקרים אלו עם *Pistacia*.

14

אלון

האלון נזכר בתנ"ך כמה פעמים (בראשית יב ו; שופטים ט ו; עמוס ב ט ועוד), כעץ גדול, חסון ובולט לעין.[1] במשנה נזכר האלון פעם אחת בהקשר של דיני הטומאה, בדיון על פריו של האלון, שהילדים עושים ממנו כלי קיבול (כלים יז טו). עוד נזכר בתוספתא פעמיים (מנחות ט יד; כלים ז ז) ובספרא פעם אחת (ויקרא נדבה ו).

הזיהויים

▪ **אלון** (*Querus*) - עם האלון נמנים מיני עצים רבים וחשובים בחצי הכדור הצפוני, באזורים הממוזגים ובאזור הים-תיכוני. בארץ מצויים כמה מיני אלון - חלקם רק ברכס חרמון. המין הנפוץ בארץ הוא **אלון מצוי** (*Q. calliprinos*). זהו עץ הבר הנפוץ בארץ, ומהווה את המרכיב החשוב ביותר של החורש הים-תיכוני. מצוי בגולן, בגליל, בכרמל, בשומרון וביהודה. כך זוהה האלון אצל רוב הפרשנים - בירושלמי, אצל רש"י (ברוב המקומות), בספר תולדות בן סירא, אצל רמב"ם ותנחום הירושלמי, בספר המליצה ובתפא"י.[2] אצל כולם אין התייחסות למין מסוים, אך מסתבר שבירושלמי ואצל רמב"ם ותנחום הירושלמי הכוונה היא לאלון המצוי.[3]

אלון מצוי

אלה ארצישראלית

▪ **אלה ארץ-ישראלית** (*Pistacia palaestina*) - מעצי החורש הנפוצים בארץ, יחד עם האלון המצוי. נפוץ כעץ קטן או כשיח גדול, אך כאשר אינו סובל מכריתה

ורעייה עשוי להתפתח לעץ גדול בעל נוף רחב. זהו הזיהוי המופיע בבבלי.[4]

בוקיצה שעירה

- **בוקיצה שעירה** (*Ulmus minor*) - נקרא גם **אולמוס שעיר**. עץ גבוה, הנפוץ בכל רחבי אירופה ונדיר בארץ. מקובל כעץ נוי. כך זיהה רש"י במקום אחד.[5]

- **אשוח כסוף** (*Abies alba*) - עץ מחט הנפוץ באזורים הרריים באירופה. כך זיהה רבנו גרשום.[6]

אשוח כסוף

- **אורן** (*Pinus*) - סוג המונה מינים רבים של עצי מחט, הנפוצים בחצי הכדור הצפוני. בארץ נפוץ המין אורן ירושלים (*Pinus halepensis*), בדרך כלל כעץ נטוע, אך במקומות מסוימים כחלק מן הצומח הטבעי. כך במכלל המשנה, ללא התייחסות למין ספציפי.[7]

עיון

כל הזיהויים המובאים כאן הינם **עצים גדולים, או שלכל הפחות מסוגלים להגיע בתנאים טובים לממדים גדולים**. תכונותיו של האלון כעץ גדול וחסון נזכרות בתנ"ך - לדוגמה (עמוס ב ט): וחסון הוא כאלונים.

כמה מן הפרשנים זיהו **באותו האופן את האלון והאלה - כך בבבלי, אצל רבנו גרשום** ורש"י (כפי שזיהה במקום אחד את אלון), אצל רמב"ם ותנחום הירושלמי, וכן בתפא"י. מסתבר שהדבר קשור הן **בדמיון בין השמות, והן בתכונותיהם** הנזכרות, כאמור,

במקומות שונים בתנ"ך.[8] זאת, אף על פי ששני השמות נזכרים לא אחת זה לצד זה ומכאן שהם עצים שונים, לכאורה.

הזיהוי עם מיני האלון מקובל גם על החוקרים.[9]

אורן ירושלים

הערות:

1. על זיהוי האלון בפרשנות התנ"ך ראה בהרחבה **עמר, מקרא**, עמ' 81-83.
2. **ירושלמי** (כתובות ז ה"י ל): *אלונים בלוטים* > בלוט, בלוטא (ארמית נוצרית ארץ ישראלית)=*Quercus* (**שולטהס, לקסיקון**, עמ' 26); **רש"י** (פסחים עד ע"א): *יישנא, שהוא קשה*; (קידושין מז ע"א, ודומה לו חולין יב ע"ב): *אלון גלנט בלע"ז והוא מאכל חזיר יער ובלשון אשכנז אייכל וגם בני אדם אוכלין וצולין אותם באש כמו ערמונים* (מנחות סג ע"א, ודומה לו בפירושו לתרי עשר הושע ד יג, עמוס ב ט): *בלוטי גלנץ הגדילים באלונים שקורין קיישנא כדמתרגמינן (ישעיהו ו) כאלה וכאלון כבוטמא וכבלוטא* > chesne, yesne (צר. עתיקה)=chêne (צר.); glant, glanz (צר. עתיקה)=gland (צר.); eichel (גר.) - כל אלו הוראתם Quercus (עץ האלון ופריו - בלוט. **דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 25, ע' 199; **שם**, עמ' 84, ע' 607, **שם**, עמ' 76, ע' 548; **שם**, עמ' 44, ע' 332; **גריימס, צרפתית**, עמ' 110; ניקולוב, מילון, עמ' 572, 604, ושם eichelbaum - עץ האלון. eichel הינו הפרי). **תולדות בן סירא** (עמ' 219): *אלנים מצאתי שהן גלאנדי אבל אינו ישר בעיני* > ככל הנראה כוונתו ל-ghianda, ghiando (דיאל. איט.)=*Quercus petraea* (אלון חורפי. **אוניברסיטת טרייסטה**; **רמב"ם** (כלים יז טו עמ' קסג): בלוט > بلوط - לעיל ערך אלה. **תנה"י** (עמ' 38, ערך 'אלן'): *אלבלוט המליצה* (שש. ד' 22): *אלון דרכת בלוט* > درخت بلوط (פר.)=*Quercus* (**סטיינגאס**, עמ' 199; **אחונדוב**, עמ' 344); **תפא"י** (כלים יז טו, בדפוסים מאוחרים): *אייכעלען* >Eiche (גר.) =*Quercus* (**ניקולוב, מילון**, עמ' 604).
3. לעיל ערך אלה.
4. **בבלי** (ב"ב פ ע"ב וט115): *אלונים בוטמי* > בטמתא, בטמי (סור.)=*Pistacia terebinthus* (**סוקולוף, ברוקלמן**, עמ' 139. **לעף, שמות**, עמ' 68). בעבר נחשבה *P. palaestina* לתת מין של מין זה. כיום הם נחשבים למינים נפרדים - *P. terebinthus* במערב הים התיכון ו-*P. palaestina* במזרחו.
5. **רש"י** (ראש השנה כג ע"א על דברי הבבלי *אלונים בוטמי*): *בטמי - אולמי בלעז* > לעיל ערך אלה.
6. **רגמ"ה** (ב"ב פ ע"ב-פא ע"א, על *בוטני*, כפי שגורס בבבלי, במקור שלעיל): *שפ"א* > Sap (צר. עתיקה)=sapin (צר) =*Abies* (**דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 128, ע' 929). שם זה מתייחס בדרך כלל למין הנפוץ *A. alba*. בדבריו מצטט רגמ"ה גם את הפס' *תחת האלה* ואת התרגום שם *תחות בוטני*, ומסתבר שזיהה את האלה והאלון כצורות שונות של אותו השם.
7. **מכה"מ** (ב"א ד' 167, כלים יז): *כאנ* > كاج=*Pinus* (**חיים, מילון**, ב, עמ' 587; **אחונדוב**, עמ' 382; **מוזפריאן**, עמ' 414, ע' 5736 והלאה).
8. ראה **עמר, מקרא**, עמ' 82.
9. **פלדמן, משנה**, עמ' 233; **פליקס, צומח**, עמ' 27; **עמר, מקרא**, עמ' 81. על זיהויו של לעף - ראה לעיל ערך אלה, הערה 9.

15

אסטיס[1]

האסטיס נזכר במשנה שלוש פעמים: כצמח שיש לו ספיחים הצומחים מאליהם, בהקשר של דיני הכלאים (כלאים ב ה) וכצמח המשמש לצביעה, בהקשר של מלאכות שבת ושל נשיאת כפיים (שבת ט ה; מגילה ד ז). עוד נזכר בתוספתא כזירעוני שדה, לעניין דיני המעשרות והשביעית (מעשרות ג טז). נזכר גם בירושלמי כמה פעמים (מעשרות ה ג; דמאי ו ב ועוד).

ניל הצבעים

איסטיס הצבעים

הזיהויים

▪ **ניל הצבעים** (*Indigofera tinctoria*) - שיח ממשפחת הקטניות, המתנשא לגובה של 1-2 מטר. עליו שימשו להפקת צבע האינדיגו. נפוץ במזרח אפריקה ובדרום אסיה. בארץ גדל בנאות מדבר בבקעה וסביב ים המלח מין בר קרוב - **ניל מכסיף** (*I. articulata*), שגם ממנו הפיקו בעבר את האינדיגו. ייתכן כי כך יש להבין את הזיהוי אצל רס"ג, רנאה"י, זרעים גניזה א, רמב"ם, תנה"י, כפו"פ, ערוך, מוה"ע, ריבמ"ץ, רע"ב, אלג'אמע ומכה"מ. אפשרות נוספת היא שחלק מהפרשנים הללו התכוונו **לאיסטיס הצבעים** (*Isatis tinctoria*) - מין במשפחת המצליבים. נפוץ בדרום אירופה ובמערב

אסיה. שימש גם הוא (כמו הניל המכסיף) להפקת צבע האינדיגו.[2] כתכ"ה ותפא"י מזהים בבירור עם איסטיס הצבעים.[3]

קורטם הצבעים

▪ **קורטם הצבעים, 'חָרִיעַ'** (*Carthamus tinctorius*) - מין חד-שנתי קוצני ממשפחת המורכבים. שימש בעבר בתעשיית הצבע, להפקת צבענים אדומים וצהובים. כך זיהה רב נטרונאי גאון שמצוטט גם אצל הערוך. גם רנאה"י פ"א זיהה כך.[4]

רכפת הצבעים

▪ **רכפת הצבעים** (*Reseda luteola*) - צמח ממשפחת הרכפתיים - חד-שנתי או דו-שנתי. תפוצתו העולמית נרחבת, בארץ נדיר יחסית. בעבר הפיקו ממנו צבע צהוב, והוא אף תורבת למטרה זו. כך מסתבר להבין את הפירוש הראשון של רנאה"י.[5]

▪ **כופר לבן, 'חינה'** (*Lawsonia alba*) - שיח או עץ קטן ממשפחת הכופריים. נפוץ באזורים טרופיים וסוב-טרופיים, בארץ מגודל רק בתרבות. מכונה גם 'חינה' על שם הצבען המופק ממנו, המשמש לצביעה של שיער, עור ועוד, ומשמשת בטקסי שמחה למן הזמן הקדום. כך מזוהה בזרעים גניזה ב.[6]

כופר לבן

עיון

המשותף לכל הזיהויים לאסטיס הוא שמדובר בצמחים שמפיקים מהם צבע. המסורת המרכזית מזהה אותו

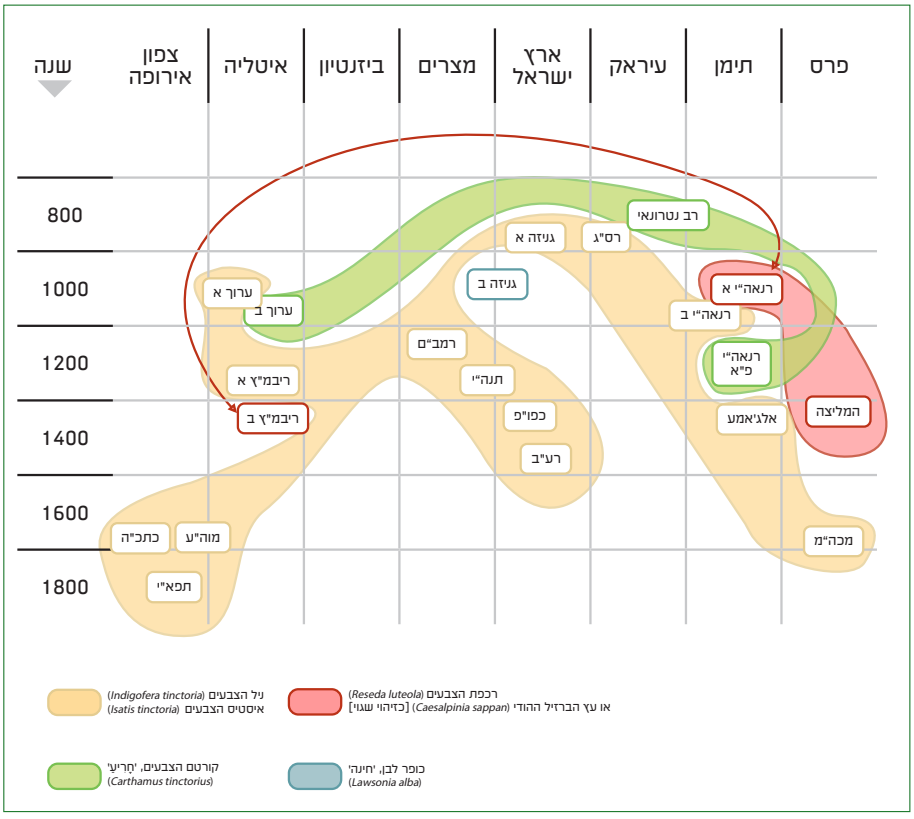

עם نيل/نيلج הערבי ועם *indicum* הלטיני, המזוהים ככל הנראה עם **ניל הצבעים**, ובסבירות נמוכה יותר עם **איסטיס הצבעים**. בכל אופן, ברור כי מסורת זו עוסקת בצמח ממנו מפיקים צבע כחול, ולמעשה ייתכן כי המונח הערבי 'ניל' משמש מעין שם קיבוצי לצבע הכחול, מבלי להתייחס לצמח ספציפי. עם זאת, רס"ג, שהוא הקדום מבין אלו שמזהים כך, הביא זיהוי זה רק בשם 'יש אומרים', והוא עצמו סבר אחרת (אף שזיהויו לא שרד בכתב היד).[7]

מבין כל הפרשנים במסורת זו, מוה"ע מתייחס ל'אסטיס' כשם יווני, ועל כן לגביו עולה הסבירות כי התכוון דווקא **לאיסטיס הצבעים**. מאידך גיסא, הוא מתייחס ישירות לפירוש הראשון של הערוך, בו מוזכר בפירוש *indicum*, שהוא ככל הנראה ניל הצבעים, ועל כן עדיין הדבר אינו ודאי. אצל כתכ"ה ותפא"י, לעומת זאת, הזיהוי עם **איסטיס הצבעים** הוא ברור.

רנאה"י מביא שלושה זיהויים שונים בשני מקומות שונים, דבר המעלה תהיות לגבי אחידות הפירוש והתערבותו של העורך בכתיבתו. במקום אחד מביא שתי דעות חלוקות - **רכפת הצבעים וניל הצבעים** (בסדר זה). במקום אחר מביא את **קורטם הצבעים**. המשותף לרכפה ולקורטם הוא היותם מקור לצבע צהוב.[8] עובדה זו מעלה את האפשרות שזיהויים אלו הם בעצם ביטויים שונים של מסורת אחת, שזיהתה את האיסטיס המשנאי עם צמח שממנו מפיקים צבע צהוב, ועומדת מול המסורת המרכזית, המזהה, כאמור, עם צמח שממנו מפיקים צבע כחול.

ערוך (בפירושו השני) מזהה כמו רנאה"י פ"א - **קורטם הצבעים**.

ריבמ"ץ מביא דעה שלפיה יש לזהות את 'אסטיס' עם **עץ הברזיל ההודי** (*Caesalpinia sappan*), אך הוא דוחה זיהוי זה. נראה כי זיהוי זה נובע מתוך הבנה שגויה (ככל הנראה) של הזיהוי המופיע גם אצל רנאה"י והמליצה - 'בקם', שיכול להתפרש גם כמין זה. ייתכן כי לכך הכוונה גם בזיהוי המליצה.

זיהוי החוקרים: מוסכם על החוקרים כי המשנה התכוונה **לאיסטיס הצבעים**.[9]

הערות:

1. **כת"י קויפמן: אסטס.**
2. **רס"ג** (עמ' 194 126): אל*[...]* ויקאל אלניל > אל... - לא שרד בידינו זיהוי זה. אלוני משלים 'אלעצפור', ככל הנראה על פי המובא אצל רב נטרונאי - ראה להלן. نيل=*Indigofera tinctoria* (=**עיסא**, עמ' 98, מס' 14; **בדויאן**, מס' 1919; **רמב"ם ביאור**, מס' 249 - שם הוא נזכר בשמות נוספים ביניהם نيلج و-الطين الاخضر, המזוהים גם כן עם מין זה). זהו הצמח הנזכר בתלמוד בשם 'קלא אילן' (ב"ק צג ע"ב, בבא מציעא סא ע"ב, מנחות מא ע"ב), ששימש כתחליף לצבע התכלת שהופק מן החי, ונאסר בהלכה לצבוע בו את פתילי הציצית (**פליקס, כלאים**, עמ' 226 הערה 23; **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 835, וראה בהרחבה **רענן, איסטיס**, https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=34546, 25.1.22).

   نيل משמש גם כשמו של מין נוסף הנמנה עם אותו הסוג - *Indigofera argentea* (**עיסא**, עמ' 98, מס' 7), וכן של מינים מן הסוג *Chrozophora* (=לשישית הצבעים. **עיסא**, עמ' 61, מס' 3,2,1; **בדויאן**, מס' 1018); نيل بري=*Isatis tinctoria* (=איסטיס הצבעים. **עיסא**, עמ' 101, מס' 1; **בדויאן**, מס' 1947; **רמב"ם ביאור**, מס' 126 - שם מובא כי שמו במצרים نيل. **אבן אלביטאר, תפסיר** II, מס' 165 - שם הוא מזוהה עם ἰσάτις). שני מינים אלו - ניל הצבעים ואיסטיס הצבעים - שימשו בימי הביניים לצביעת בגדים בצבעי כחול-שחור, ולאחר הפקת הצבעים לא ניתן להבחין ביניהם (ראה הערתו של עמר - **קאפח, מחברת**, עמ' 36 הערה 21). לא ניתן לומר באופן חד למי משניהם מתכוון רס"ג, וכן הבאים שזיהו אחריו 'ניל'/'נילג', אם כי בתקופה המוסלמית היה נפוץ יותר באזורנו *Indigofera tinctoria*, וסביר יותר כי אליו הכוונה. גם על פי המילונים נראית יותר האפשרות ש--نيل כאן מתייחס דווקא לאפשרות הראשונה - *Indigofora tinctoria*. ועיין בהרחבה **פרקר, ציבענים**, עמ' 53-70, ובמיוחד, עמ' 65-66. אבן אלביטאר תרגם את ἰσάτις של **דיוסקוריד**ס (שם ברור כי

הכוונה ל-*Isatis tinctoria*) כ- -نيل (ראה לעיל), אך מאידך בספר התרופות שלו, תחת הערך نيل, מביא אבן אלביטאר את ע'אפקי, הטוען כי ה--نيل אינו זה הנזכר אצל דיוסקורידס, אלא *Indigofora tinctoria* (אבן אלביטאר ג'אמע IV, עמ' 186). את המין הנזכר אצל **דיוסקורידס** מזהה ע'אפקי עם השם سماني, שאינו מופיע במילונים, אך תחת זאת ישנם השמות הקרובים - وسمة ו-سماء - המזוהים עם *Isatis tinctoria*. כל זאת בניגוד לפרשנים שהביאו את השם 'אסטס' עצמו, שברור כי מתייחס ל-*Isatis tinctoria*, הן עקב השם הזהה, והן מכיוון שבתקופה הרומית והביזנטית לא היה נפוץ באזורנו גידול *Indigofera tinctoria*, אלא רק ייבאו מן המזרח את הצבען המופק ממנו בצורתו המוגמרת (**פרקר**, **ציבענים**, עמ' 65). יש לציין, עם זאת, כי בחפירות בעין גדי, נתגלו זרעים של שני מיני ניל (*Indigofera articulata*; *I. coerulea*) הקרובים ל-*I. tinctoria* (כולם נמנים עם אותה סקציה בתוך הסוג), והם מהווים עדות ראשונה על גידול ניל המשמש לצביעה בארץ ישראל בתקופה הביזנטית (**מלמד וכסלו**, עמ' 93). למרות זאת, ניתן עדיין להניח כי גידול הניל היה תופעה מצומצמת למדי בהיקפה בתקופה זו; **רנאה"י** (מגילה ד, עמ' 13): *... וי"א חור* > حور=*Indigofera tinctoria* (**וד**, **תימן**, עמ' 149. במקומות אחרים حور הוא שמו של *Populus alba* (=צפצפה מכסיפה. **עיסא**, עמ' 146, מס' 17; **בדויאן**, מס' 2792), עץ שמקליפתו נהגו להפיק צבע צהוב, אך על פי ההקשר כאן אי אפשר לזהות את 'אסטיס' עם עץ); **זרעים גניזה א** (**אוק.**): *וסמה*> وسمة=*Indigofera tinctoria* (**עיסא**, עמ' 98, מס' 14; **בדויאן**, מס' 1919; **רמב"ם ביאור**, מס' 249 - שם הוא נזכר בשמות נוספים, ביניהם نيلج ו-الطين الاخضر, המזוהים גם כן עם מין זה). وسمة =*Isatis tinctoria* (**עיסא**, עמ' 101, מס' 1; **בדויאן**, מס' 1947; **רמב"ם ביאור**, מס' 126 - שם מובא כי שמו במצרים نيل. **אבן אלביטאר**, **תפסיר** II, מס' 165 - שם הוא מזוהה עם ισάτις). לגבי ההכרעה בין האפשרויות - ראה לעיל רס"ג. **רמב"ם** (כלאים ב ה עמ' קעו): *אלנילג* [וכך גם: **שביעית** ז א; **שבת** ט ה; מגילה ד ז. בדפוסים נוסף: *והוא אינדו בלע"ז שצובעין בו תכלת*. עפ"י גרסה זו ברור כי מתכוון ל-*Indigofora*) (וכך הבין גם פליקס את דברי רמב"ם - **פליקס**, **כלאים**, עמ' 226), אך ר"י קאפח שולל גרסה זו - ועיין שם, עמ' קז הערה 29. כך גם אצל **אלג'אמע** (עמ' 14, ערך 'אסטיס')] >نيلج= *Indigofera tinctoria* (**עיסא**, עמ' 98, מס' 14; **רמב"ם ביאור**, מס' 249); نيلج=*Isatis tinctoria* (**אבן אלביטאר**, **תפסיר** II, מס' 165 - שם הוא מזוהה עם ισάτις). לגבי ההכרעה בין האפשרויות - ראה לעיל רס"ג. **תנחום הירושלמי** (עמ' 50): *אלניל* > *לעיל רס"ג*; **כפו"פ** (עמ' תרסא): *והוא צבע תכלת ובערבי אלניל* > *לעיל רס"ג*; **ערוך** (ח"א עמ' 172, ערך 'אסטיס'): *פי' אסטיס אינדיקום ובל' ערבי ני"ל* > *לגבי 'נילי' - לעיל רס"ג*. indicum (לטינית)=indaco/endaco (איטלקית)=*Indigofera tinctoria*(**בדויאן**, מס' 1919; **פיאניג'יאני**, **אטימולוגיה** - 26.6.23 ,http://www.etimo.it/?term=indaco); **מוה"ע** (שם): *פי' בל"י ורומי מין עשב של צבעים כמו שפי' בע"ה בפי' ראשון כי פי' אחרון משגה הוא* > באופן ראשוני נראה כי מסכים לפירוש הערוך, אך ייתכן כי הוא מתכוון דווקא ל- *Isatis tinctoria*, מכיוון שלא מציין שם יווני או לטיני מלבד השם 'איסטיס'. מאידך גיסא, הוא אינו יכול להתעלם מ-'אינדיקום' שהביא הערוך, המזוהה עם *Indigofera tinctoria*, והעובדה שהוא מציין כי הוא מסכים לפירוש זה הינה בעייתית; **ריבמ"ץ** (עמ' פט): *פי' אינדקו ובלשון יון לולאקין* > *'אינדקו' - לעיל ערוך. לולאקין - לא מזוהה*; **רע"ב** (כלאים ב ה): *צבעו דומה לתכלת קורין לו בערבי ני"ל ובלע"ז אנדיק"ו* - לעיל רס"ג וערוך; **מכה"מ** (בהמ"ל, כלאים ב): *ניל* > نيل (פר.)= *I. tinctoria* (**אחונדוב**, עמ' 280).

3. **כתב"ה** (דף יד ע"א): *הוא עשב ומין ממיני הצובעים עין תכלת. ב"ר [=בלשון רומי] גלאסטוס ובל' אניל או אנייר*. **פאסטיל** > glastus (לט.)=*Isatis tinctorial*. נקרא בספרדית Hierba pastel והצבע המופק ממנו נקרא añil, añir או pastel (**אורוזקו**, **מילון**, עמ' 75); **תפא"י** (כלאים ב ה, נ ע"ב): *ווידעקרויט שעושין ממנו אינדיך* > waid, weidkraut (וכן צורות דומות בגרמנית)=*Isatis tinctoria*.
4. **רב נטרונאי גאון** (ברודי תשובות עמ' 607, סי' תעה): *הוא ורד של קורטמי ויש לו שם אחר בלשון הקודש,*

חלות חריע, ובלשון ארמי מוריקא ובלשון ערבי עוצפור > להלן ערוך; **רנאה"י פ"א** (עמ' 33): *וכן לא יזרע עצפר בין תבואות זרע* [זה אינו הדין שנזכר במשנה, אך לפי המיקום נראה כי מתכוון לפרש 'אסטיס', וייתכן שלפניו הייתה גרסה אחרת של המשנה. כך גם בשביעית ז. ר"י קאפח הביא בפירושו 'חריע' כתרגום של 'עצפר'] <: עסבר=*Carthamus tinctorius* (**עיסא**, עמ' 40, מס' 16; **בדויאן**, מס' 8771; **רמב"ם ביאור**, מס' 300 - שם הוא נזכר גם בשם قرطم, המזוהה גם כן עם מין זה); **ערוך** (ח"א עמ' 172, ערך 'אסטיס'): ... *פ"א הוא ורד של קורטמי ולו שם אחר בלה"ק חלות חריע ובל' ארמי מוריקא ובל"ע עצפור וצובעין בו בגד פשתן ובגד עמר גפנו לכלות בבית חופתן* > זהו ציטוט של תשובת רב נטרונאי גאון. לגבי 'חריע' ו'עצפור' - לעיל **רנאה"י פ"א**. מוריקא - כך מתרגם הירושלמי את 'חריע' - מזוהה גם כן עם *Carthamus tinctorius*.

5. **רנאה"י** (מגילה ד, עמ' 13): **י"א בקם** > بقم=*Reseda luteola* (=רכפת הצבעים. **עיסא**, עמ' 154, מס' 20). איברי הצמח מכילים לוטיאולין - חומר צביעה צהוב, ואכן נהגו להפיק ממין זה צבע צהוב לצביעת בדים (עיין **קריספיל** 'לקוט ה, עמ' 1336-1337); بقم=*Caesalpinia sappan* (**עיסא**, עמ' 36, מס' 1; **בדויאן**, מס' 768, שם הוא מופיע בשם بقم هندي (=בקם הודי). הזיהוי הראשון מסתבר יותר, כיוון שהשני מתייחס לעץ, דבר שלא מסתדר עם האזכורים בסדר זרעים, המדברים על "ספיחי אסטיס" - שמתאימים לצמחים עשבוניים וודאי שלא לעצים, מה עוד ש-C. sappan אינו גדל באזורנו, אלא רק הצבען המופק ממנו יובא מן המזרח. **ריבמ"ץ** (עמ' פט): *ויש אומ' ברזי ולא מס' (=מסתבר) דברזי עץ הוא וספיחים לא הוו אלא למיני זרעי* >נראה כי הכוונה לעץ ממין *Caesalpinia sappan*, הנקרא בשפות אירופיות bresel, ושימש בעבר העץ להפקת צבע אדום, ששימש בתעשיית הטקסטיל באירופה. **קנון, צבעים**, עמ' 36. הצבען יובא מאסיה לאירופה כאבקה. מין קרוב אליו הוא *Caesalpinia echinata* ('עץ ברזיל'), מין דרום-אמריקאי, אשר גם ממנו הפיקו צבע שיובא לאירופה לאחר גילוי אמריקה. גם אצל המליצה מופיע זיהוי זה, אם כי במילונאות הפרסית משמעותו *C. sappan* דווקא, ולא *R. luteola*.

6. **זרעים גניזה ב: איסטס חנא** > حناء=*Lawsonia alba* (כופר לבן, 'חינה'. **עיסא**, עמ' 106, ע' 10; **דינסמור ודלמן**, עמ' 39, ע' 698).

7. יש לציין ששני המילונאים - תנחום הירושלמי ואלג'אמע - משתייכים כאן למסורת המרכזית, אך בעוד אלג'אמע מזהה בדיוק כמו רמב"ם - 'נילג', תנחום מציין דווקא 'ניל', כפי שמובא אצל רס"ג.

8. המזוהה גם עם 'חריע' - ע"ע.

9. **פליקס, כלאים**, עמ' 225; **לעף, פלורה**, IV, עמ' 69; **פלדמן, משנה**, עמ' 316-317; **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 835. ועיין לעיל רס"ג.

16

אפונים

האפונים נזכרו במשנה חמש פעמים: בהקשר של דיני פאה (פאה ג ג); כמין זרעים, בהקשר של דיני כלאים (כלאים ג ב); לגבי מועד חיובם בשביעית (שביעית ב ח); כמין בעל קליפות, לגבי טלטולן בשבת (שבת כא ג) וכמין בעל שני מופעים - אפונים שחורים ואפונים לבנים, בהקשר של דיני הטומאה (טבול יום א ה). בשניים מן האזכורים מופיעה חלוקה בין האפונים השופין, לבין האפונים הגמלונין. האפונים נזכרו כמה פעמים בירושלמי (תרומות ב א, שבת ג א ועוד).

הזיהויים

חמצה תרבותית

אפונת הגינה

▪ **חמצה תרבותית, 'חומוס'** (*Cicer arietinum*) - צמח ממשפחת הקטניות. גודל למאכל באזורנו בתקופות קדומות. משמש כמאכל לאדם בצורות שונות של בישול, קלייה או טחינה. כך מזוהים האפונים אצל רובם המכריע של הפרשנים.[1]

▪ **טופח תרבותי** (*Lathyrus sativus*) - צמח ממשפחת הקטניות. הזרעים אכילים, וניתן להפיק מהם קמח. עם זאת, הם נושאים רעלנים, ואכילה מופרזת מהם עלולה להיות מסוכנת. כך זיהה רש"י.[2]

▪ **אפונת הגינה, אפון מתורבת** (*Pisum sativum*) - קטנית מאכל שמוצאה במזרח התיכון. לאפונה תרמילים הנושאים זרעים עגולים וירוקים. זרעי האפונה נאכלים מבושלים, והם נחשבים מקור

בריא לחלבון מן הצומח. כך הביא אלג'אמע.[3]

- **לבלב מטפס** (*Dolichos lablab*) - צמח רב-שנתי ממשפחת הקטניות. במין זה שני זנים: האחד בעל פרחים ארגמניים וזרעים שחורים, והשני בעל פרחים וזרעים לבנים. זרעי הלבלב אכילים לאחר בישול. כך מזוהים אצל רנאה"י פ"א *אפונין הגמלונין*.[4]

לבלב מטפס

- מין של **שעועית** (*Phaseolus sp.*) סוג ממשפחת הקטניות. השעועית המוכרת לנו היא **שעועית מצויה** (*Phaseolus Vulgaris*), שמוצאה באמריקה, ולה זנים שונים (ירוק, צהוב, לבן, שחור ואדום). נראה לכאורה שכך הוא זיהויו של תפא"י.[5]

שעועית מצויה

עיון

כל זיהויי האפונים הם עם זרעי מאכל ממשפחת הקטניות.

מסורת מרכזית, הכוללת הן את הפרשנים בערבית והן את פרשני דרום אירופה (וכן כתכ"ה), מזהה את האפונים עם **חמצה תרבותית**. לעומת זאת, רש"י מזהה את 'אפונים' עם **טופח תרבותי**.[6]

אצל פרשני תימן מופיעים זיהויים אחרים. אלג'אמע מצטט, אומנם את המסורת המרכזית ('חמץ'), אך הוא מפרש אותו באמצעות שם אחר, ודי ברור שכוונתו **לאפונת הגינה**.[7] זיהוי ייחודי נמצא אצל רנאה"י פ"א. נראה כי הוא מחלק בין *אפונין השופין* (שזיהוים על ידו אינו ברור דיו), לבין *אפונין הגמלונים*, אותם הוא מזהה עם **לבלב מטפס**, קטנית הנפוצה בדרום אסיה, אך לא מוכרת באזורנו. אצל תפא"י מזוהים האפונים עם **שעועית**. נראה שהתכוון לשעועית המוכרת לנו, שמוצאה מאמריקה, ולא

הייתה מוכרת באזורנו בתקופת המשנה.

החוקרים מזהים גם הם, כמו רוב הפרשנים, עם **חמצה תרבותית**.[8]

הפרשנים המתייחסים באופן מיוחד ל-*אפונין הגמלונין* מזהים אותם כאפונים גדולים - כך אצל רמב"ם, תנה"י, ערוך וריבמ"ץ. לגבי *אפונין השופין* קיימות שתי דעות בין הפרשנים: האחת מזהה אותם עם אפונים חלקים, ונזכרת אצל כל הארבעה - אצל הערוך וריבמ"ץ כדעת 'יש אומרים'. השנייה מזהה אותם כאפונים קטנים - ומובאת כדעה הראשונה אצל הערוך וריבמ"ץ.

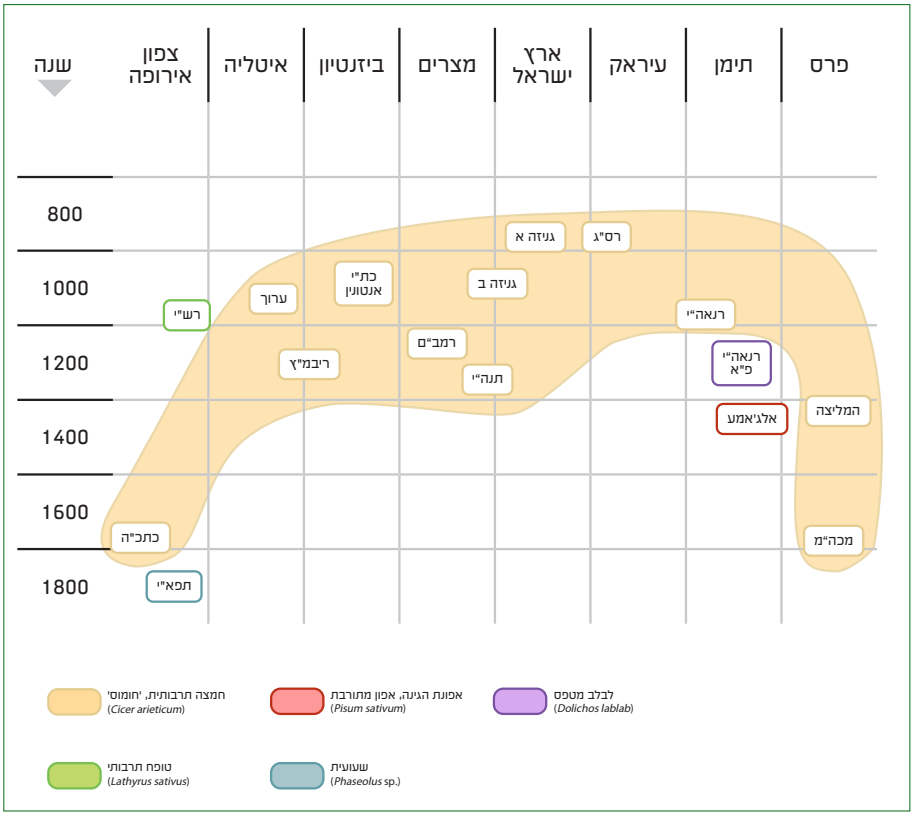

הערות:

1. **רס"ג** (עמ' 147 46): *חמץ* >חמצ=*Cicer arieticum* (**עיסא**, עמ' 48, מס' 10; **בדויאן**, מס' 1029; **אבן אלביטאר**, **תפסיר** II, מס' 89, ועיין להלן כת"י אנטונין); **רנאה"י** (שבת כא, עמ' 58): אלחמץ > לעיל רס"ג; **זרעים גניזה א** (אוק.): אלחימץ > לעיל רס"ג; **זרעים גניזה ב**: *אפונים חמץ*. **והשופים** אלצגאר **והגמלונים**

אלכבאר > 'חמץ', לעיל רס"ג. الصغار=הקטנים. الكبار=הגדולים. **רמב"ם:** (פאה ג ג, עמ' קד; שבת כא ג, עמ' פו): *אלחמץ*; (עמ' קפה): *אפונין השופין - 'אלחמץ' החלקים... אפונין הגמלונין - 'אלחמץ' הגדולים...* [כך גם אצל תנה"י, עמ' 56 ערך 'אפן'; עמ' 606 ערך 'שוף'] > לעיל רס"ג; **אלג'אמע** (עמ' 15, ערך 'אפונין'): *אלחמץ והוא אלעתר* > 'אלחמץ' - לעיל רס"ג. عتر=*Pisum sativum* (**וויד, תימן**, עמ' 156, ערך Lathyrus. שם הוא מתאר זן בשם pumilio אותו מגדלים בתימן. ע"ע 'שעועית', בזיהוייו של **רנאה"י**. גם אצל **פיאמנטה, תימנית** II, עמ' 314 מתורגם: Green peas). קיימת סתירה בין שני השמות שהביא אלג'אמע. נראה שהשם הראשון הוא ציטוט מתוך פרשנים שקדמו לו, והשני, שהינו שם תימני מובהק, הוא, למעשה, הזיהוי המשמעותי שלו; **ערוך** (ח"א עמ' 220, ערך 'אפנין'): *פי' אפונים בלע"ז ציצרי ובל"ע אלחמץ, פי' הגמלונין גדולים שופין קטנים, וי"מ שופין חלקים* > לגבי 'אלחמץ' - לעיל רס"ג; cicer (לטינית)=*Cicer arieticum* (=**גלייר**, עמ' 313); **ריבמ"ץ** (עמ' צח): *בלע"ז ציצירי ובלש' ערבי חמצי ובלשון יון דוביתיאה, הגמלונין הן הגדולין שופין (צ"ל 'שופין') הן הקטנים*. ויש אומרים *השופין (כנ"ל) הן החלקין לעז ציצירי לימפידי* [ובפירושו לפאה ג ג, עמ' יג: *ציצירי*] > 'ציצרי' - לעיל ערוך; חמצי - לעיל רס"ג; 'דוביתיאה' - לא מופיע במילונים. אם נחליף ד' ב-ר', נקבל שם קרוב ל-ἐρεβίνθος - להלן כת"י אנט; *לימפידי* - נראה כי פירושו 'חלק' (אצל גלייר מופיע limidus=clear, trasparent (**גלייר**, עמ' **1031**)); **כת"י אנטונין** (עמ' **71 43 - אפונ', הג'** [=אפונין הגמלונין]): ερυβηθηα > ככל הנראה הכוונה ל-ἐρεβίνθος=*Cicer arieticum* (**לידל וסקוט**, עמ' **684**; **דיוסקורידס** II, מס' **126**) μαβρα - לא מזוהה; **כתב"ה** (דף יו ע"א): *מין קטנית והוא תימני בלת"י [=בלשון תימן] ובל"ע [=ובלשון ערבי] קרוב לו אלחמץ... ב"ר [=בלשון רומי] ציצירוס ובל' [=ובלשוננו] גארב'אנסוס* > cicer (לט.)=garbanço (ספ.)=*Cicer arietinum* (**אורוזקו, מילון**, עמ' **430**). כך נראה גם בחיבורים הפרסיים: **המליצה** (בהמ"ל): *נכ'וד חמץ* > שני שמות אלו מזוהים עם *Cicer arieticum* (**אחונדוב**, עמ' **362**). עם זאת, ניתן להבין זאת כשני זיהויים שונים, ואז ניתן לזהות את אחד מהם אולי עם *Pisum sativum* (**אחונדוב**, שם); **מכה"מ** (בהמ"ל, פאה ג): *נכ'וד* > לעיל המליצה.

2. **רש"י** (שבת קמג ע"א): *יישיש* > jesses (צר. עתיקה)=gesses (צר.)=*Lathyrus sativus* (**בלונדהיים, רש"י**, מס' **608**).
3. ראה לעיל הערה 1.
4. **רנאה"י פ"א** (בכת"י כלאים ג, כמשיח לפי תומו): *אפונין השופין: אלאבאקלא. אפונין הגמלונין: אלכשד* > אלאבאקלא - זיהוי לא ברור. ייתכן שכוונתו ל'באקלא': باقلاء=*Vicia faba* ('פול' בלשוננו. **עיסא**, עמ' **189**, מס' **1**); אלכשד - كشد=*Dolichos lablab* (=**לבלב מטפס. וויד, תימן**, עמ' **159**; **פיאמנטה, תימנית כר'** II, עמ' **431**. אצל וויד נזכר kisht, ופיאמנטה מציין כי كسد=كست). סינונים של *Lablab*; *Dolichos purpureus*; *Dolichos purpureus*. קטנית מאכל נפוצה בכל דרום אסיה. פליקס מזהה את 'פול לבן' (ע"ע) עם מין זה (**פליקס, כלאים**, עמ' **42**).
5. **תפא"י** (פאה ג ג, יח ע"ב): באהנען > bohnen (גר.)=*Phaseolus sp.*
6. אזור תפוצת המצה התרבותית לא כולל את מרכז אירופה וצפונה (**פלורה אירופה** II, עמ' **128**), בעוד טופח תרבותי גדל במרכז אירופה (שם, עמ' **142**).
7. כנגדו טוען ר"י קאפח: "ואלג'אמע פירש אפונין והוא אלעתר, ופרושו דחוק כי חָמַץ הוא הידוע בא"י חִמּוּץ, ועתר מין פול עגול קשה" (**קאפח, מחברת**, עמ' **36**).
8. **לעף, פלורה**, IV, עמ' **71**; **פליקס, צומח**, עמ' **29**; **פלדמן, משנה**, עמ' **68-65**; **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' **836**. שם הוא מבחין בין שני זנים, המקבילים ל'אפונין השופין' ו'אפונין הגמלונין'.

17

ארז

הארז נזכר פעמים רבות בתנ"ך (ויקרא יד ד; מל"א ה יג; יחזקאל לא ג; תהילים כט ה ועוד), **בעיקר כעץ בנייה משובח וכעץ גדול ומרשים המסמל עוצמה.**[1] **הוא נזכר במשנה שמונה פעמים: בהקשר של השאת המשׂואות בקידוש החודש** (ראש השנה ב ג; תמיד ג ה; נגעים יד א ועוד)**; בהקשרים שונים הנוגעים למקדש** (תמיד ג ה; מידות ג ה; שם ג ח; שם ד ה) **ובהקשר של טהרה** (נגעים יד א; שם יד ו; פרה ג י). **הארז נזכר גם בתוספתא ובמדרשי ההלכה** (תוספתא שקלים ב ו; ב"מ ח לב; פרה ג ז ועוד; מכילתא דרשב"י טו; ספרא מצורע א ועוד).

הזיהויים

▪ **ארז הלבנון** (*Cedrus libani*) - עץ מחטני גבוה ומרשים מאוד שעצתו שימשה בעת העתיקה לבניית מבנים גדולים ולקירויים, ושהיווה סמל לעוצמה והדר. מין זה נפוץ באזורים הרריים באזורנו - בלבנון, בסוריה ובטורקיה. מין קרוב נפוץ בהרי האטלס. כך מזוהה הארז שבמשנה בתלמוד הבבלי, וכן אצל רנאה"י ואלג'אמע.[2] זהו גם אחד הזיהויים האפשריים אצל רמב"ם.[3]

ארז הלבנון

▪ **אלון** (*Querus*) - עם הסוג אלון נמנים מיני עצים רבים וחשובים בחצי הכדור הצפוני, באזורים הממוזגים ובאזור הים-תיכוני. כך מזהה רש"י את הארז, ומסתבר שהתכוון למין הנפוץ בצפון אירופה ומרכזה - **אלון אנגלי** (*Quercus robur*) או למין קרוב אחר הגדל באזורים אלו.[4]

אלון אנגלי

ערער ספרדי

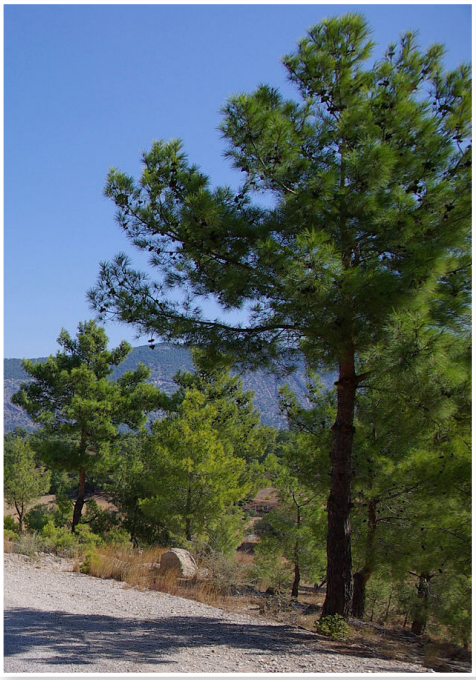

אורן קפריסאי

▪ **ערער ספרדי** (*Juniperus thurifera*) - עץ מחטני בינוני-גבוה הנפוץ בספרד ובהרי האטלס שבמרוקו. משמש גם כחומר בנייה. זו אחת האפשרויות בהבנת זיהוי של רמב"ם.[5]

▪ **אורן** (*Pinus*) - סוג עצי מחט, שנציגו בארץ, **אורן ירושלים** (*Pinus halepensis*), הינו עץ היער הנטוע הנפוץ ביותר בישראל. זיהוי זה הוא של ספר המליצה, כך שמסתבר שהתכוון למין הנפוץ באיראן - **אורן קפריסאי** (*Pinus brutia*).[6]

▪ **ברוש מצוי** (*Cupressus sempervirens*) - עץ מחטני, המוכר בארץ כמין תרבות. נפוץ בעיקר במזרח הים התיכון. זיהוי זה מופיע בספר המליצה ובמכלל המשנה, ואכן ישנן אוכלוסיות של מין זה גם באזור איראן.[7]

▪ מין של **אדר** (*Acer*) - סוג שמיניו, שהינם על פי רוב נשירים, נפוצים בעיקר באזורים הממוזגים באירופה ובצפון אמריקה. כך זיהה כתכ"ה.[8] מסתבר שכוונתו למין האדר הנפוץ באירופה, **אדר דולבני** (*Acer pseudoplatanus*), עץ גדול ומרשים, הגדל הן בר והן בתרבות. בארץ בגליל העליון נפוץ המין **אדר סורי** (*Acer obtusifolium*), עץ נמוך וירוק-עד.

עיון

האזכורים בתנ"ך, המבליטים את הארז כעץ גדול ומרשים, מביאים את כל הפרשנים לזהות את הארז עם **עצים גדולים ומרשימים**. השם הערבי 'אַרְז' מתייחס הן לארז הלבנון באופן ספציפי, והן, לפי רמב"ם, לקבוצה של עצים - 'מיני ארזים', וזאת בעקבות מקורות חז"ל.[9] **ייתכן** שמסיבה זו פרשנים שונים מאזור המזרח התיכון מביאים כזיהוי **עצי מחט אחרים** - מינים של אורן, ברוש וערער, כאשר לא הכירו את ארז הלבנון מסביבתם, אף אם שמעו עליו ועל תכונותיו.

רש"י, שלא הכיר את השם הערבי הזהה לזה העברי, זיהה עם מין אלון **שהכיר מסביבתו**, ונראה שלא חשש לכפילות של זיהוי האלה, האלון והארז עם אותו העץ. תפא"י זיהה עם מין אדר שהכיר מסביבתו, בעקבות **השערה בלשנית-אטימולוגית** הקושרת בין 'ארז' ובין *arze* הספרדי.[10]

הזיהוי עם ארז הלבנון הוא זה המקובל על החוקרים.[11]

ברוש מצוי

אדר דולבני

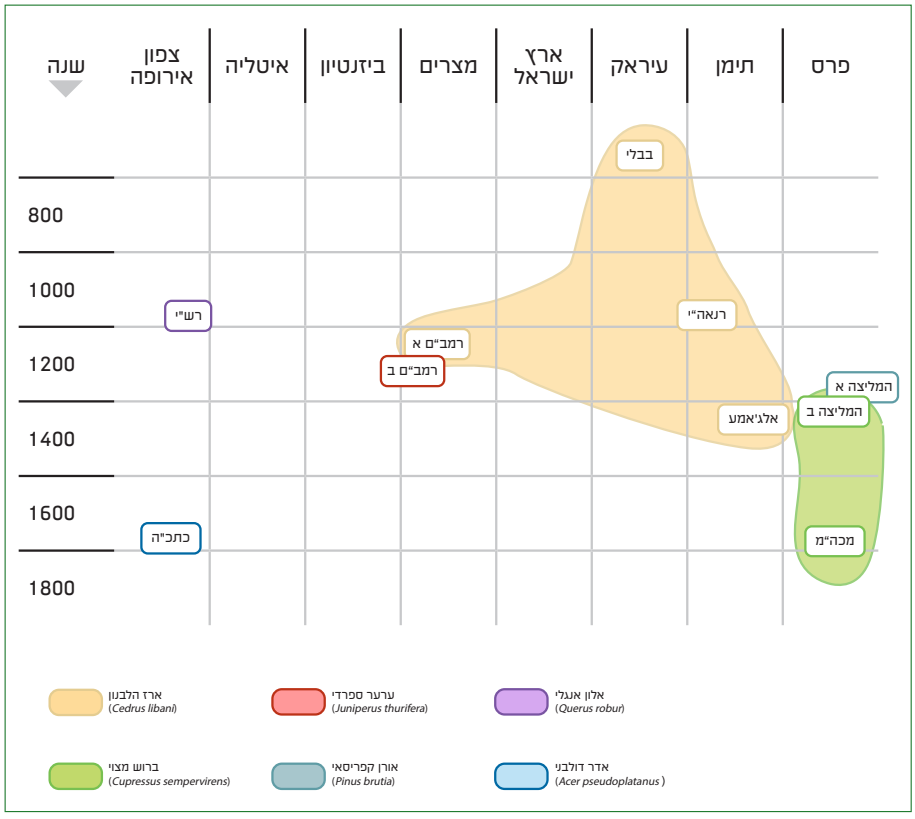

הערות:

1. ראה **עמר, מקרא**, עמ' 83-84; **רוזנסון, הארז**, עמ' קמב-קנח.
2. **בבלי** (ר"ה כג ע"א לון5508, ודומה לו שבת קנז; ב"ב פ ע"ב): ארז ארזא > ארזא (סור.)=*Cedrus* (**סוקולוף, ברוקלמן**, עמ' 97); **רנאה"י** (ר"ה עמ' 9): ארז. ודומה לו אצל **אלג'אמע** (עמ' 120, ערך 'רבעים של ארז') > ארז= *Cedrus libani* (**עיסא**, עמ' 43, ע' 14).
3. במסכת תמיד (ג ה עמ' 742) מזהה רמב"ם בפשטות: ארז (לעיל רנאה"י), אם כי נראה כי על פי רמב"ם שם זה עשוי להתייחס למינים נוספים של עצי מחט, דוגמת האורן (ראה **רמב"ם, רוזנר**, עמ' 6, ע' 2). במסכת פרה (ג ט עמ' תכז-תכח) מלאכת הזיהוי של רמב"ם מורכבת יותר, ונראה ששם בסופו של דבר הוא מזהה אחרת (ראה להלן הערה 5). נראה כי המורכבות במסכת פרה נובעת מהצורך לזהות במדויק את עץ הארז המסוים הנדרש בתורה לטהרת המצורע, בניגוד למסכת תמיד, שם נזכר הארז בתיאור של בית המטבחים שבמקדש, וללא כל השלכה על מצווה כלשהי, ובוודאי לא מצווה מן התורה.
4. **רש"י** (ע"ז יד ע"א, על 'פירי דארזא'): גלנט; (שבת עט ע"א): *כמו שעושין כאן בשחיקת קליפת ארז שקורין טן* > glant (צר.עת.)=glands (צר.)=פירות הסוג *Quercus*; tan (צר. עת; צר.)=écorce de chêne= קליפה שחוקה של *Quercus robur* (**דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 76, ע' 548; **ניקולוב, מילון**, עמ' 572; **ון ווייק, מילון**, א, עמ' 1116).

5. **רמב"ם** (פרה ג ט עמ' תכז-תכח): *לפי שמיני הארז שבעה כמו שאמרו, ואמר ה' ארז לפיכך מכריז שזה הוא המין האמור, והוא המין המפורסם בארץ המערב שמשתמשין בו בכל בניניהם, ונקראו אצל כל ההמון אלשפין, ואני לא ראיתי מין זה אשר ראיתי שם לא בארץ ישראל ולא בארץ מצרים כלל עד הזמן הזה* > *שפין* - ייתכן שכוונתו ל-*Juniperus thurifera* (ערער ספרדי), הנפוץ בצפון מערב אפריקה, כמו גם בספרד. עץ זה נקרא בערבית אנדלוסית صفينة ובספרדית Sabina ומתאים לשמש כעץ בנייה (**קוריינטה, מילון**, עמ' **308**. וראה גם **אורוזקו, מילון**, ב, עמ' **16**).
6. **המליצה** (שש. ד' **45**; בהמ"ל): *ארז נוש [ו]סרוו והוא [מין] תרזה* > נוש (פר.)=*Pinus* (**סטיינגאס**, עמ' **1434**).
7. **המליצה** (לעיל הערה 6): *ארז נוש [ו]סרוו והוא [מין] תרזה*; **מכה"מ** (ב"א ד' **134** פרה ג ועוד): *ארזים סרוו* > سرو (פר.)=*Cupressus sempervirens* (**סטיינגאס**, עמ' **679**; **אחונדוב**, עמ' **377**).
8. **כתכ"ה** (דף יח ע"ב): *אֶרֶז ארזא בר" אציר ובל" ארזי והוא אספינדמון* > acer = σφενδαμνος (לט.)=arze arbol (קסטיליאנית) = *Acer* (**לידל וסקוט**, עמ' **1740**; **קאזאס**, **מילון**, עמ' 5). יש לציין כי במילון זה מופיעה הוראה נוספת של arze - larese, larice (עמ' **318,148**)=*Larix* (ארזית). עץ מחטני הנמנה אף הוא, כארז, עם משפחת האורניים), שלמרות הדמיון לזיהוי המקובל, המופיע אצל רוב הפרשנים, עם עץ מחט, ברור כי לא אליו התכוון המחבר, שהביא את השם הלטיני והיווני של *Acer*. עם זאת ייתכן כי הזיהוי עם arze הגיע אליו במסורת, שראשיתה בעץ המחט Larix, ועקב השם המשותף בקסטיליאנית הועתקה ל-*Acer*.
9. **בבלי** ר"ה כג א; ב"ב פ ב. ועיין באריכות **רוזנסון, הארז**, בעיקר עמ' קמב-קמד, קנז-קנח.
10. האות z והאות c, נהגות בספרדית באופן זהה כאשר הן באות לפני האות e, כך ש-arze זהה פונטית ל-arce - שמו של עץ האדר בספרדית, וככל הנראה הייתה מקובלת בעבר גם צורת כתיב זו.
11. **לעף, פלורה**, ד, עמ' **69**; **פלדמן, משנה**, עמ' **234**; **פליקס, צומח**, עמ' **33**.

18

אשכרוע

האשכרוע נזכר במשנה שלוש פעמים: כחומר גלם שממנו היו עשויים הגורלות של שעירי יום הכיפורים (יומא ג ט); בהקשר של טומאה וטהרה של כלים (כלים יב ח) ובהקשר של מראות נגעים, כדוגמה לחומר גלם שצבעו אינו בהיר ואינו כהה (נגעים ב א). נזכר גם בתוספתא פעם אחת (כיפורים ב ב) ופעמיים בספרא (נגעים א; אחרי ב) בהקשרים דומים. כמו כן, נזכר פעמיים בבבלי (יומא לז ע"א; ב"ב פט ע"ב).

הזיהוי

- **אשכרוע ירוק-עד** (*Buxus sempervirens*) – עץ קטן או שיח הגדל באירופה ובצפון מערב אפריקה. באזורנו ניתן למצאו באסיה הקטנה ובמערב סוריה. בגלל צימוחו האיטי, הוא מפתח עצה כבדה וקשה, בהירה יחסית, ועל כן היה מבוקש מאוד בעבר בתעשיית הרהיטים וכלי העץ. כיום משמש, בזכות איכותו, לייצור חפצי אומנות וכלי נגינה.[1] למעשה, זוהי מסורת הזיהוי המופיעה אצל כלל הפרשנים.[2]

אשכרוע ירוק עד

עיון

הזיהוי עם מין זה מצוי כבר בירושלמי, והוא השתמר בתפוצות בתקופות השונות. יש להניח שתרמו לכך היותו נפוץ כעץ גולמי במזרח התיכון ובאירופה, והדמיון בין שמותיו בשפות השונות, שהשתמר מן השם היווני.[3]

זיהוי זה מוסכם על החוקרים.[4]

בפירוש רב נתן אב הישיבה ובמילון אלג'אמע, שנערכו בתימן, וכן במכלל המשנה, שנכתב בפרס, השתבש השם הערבי - 'בקס' - ובמקומו הועתק 'בקם', שהוא שמו

הערבי של עץ הברזיל ההודי (*Caesalpinia sappan*), הנפוץ באזורים טרופיים באסיה.[5] יש להניח שלהיווצרותו של הזיהוי תרמו הריחוק של תימן ופרס מאזור התפוצה של האשכרוע ירוק-עד והקרבה היחסית (הפיזית וכן בקשרי מסחר) לאזור התפוצה של עץ הברזיל.

הערות:

1. **רענן, אשכרוע,** 03.12.19 **3370**=https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId.
2. **ירושלמי** (יומא ג ה"ט ל): *מהו אשכרוע פסקינון* > נראה כשיבוש של 'פקסינון'. *B. sempervirens*=πυξος **(לידל וסקוט, עמ' 1554.** πυξινος הינו שם התואר: עשוי מ-*Buxus*), ודומה לו **פיה"ג** (**אהלות עמ' 94 ש' 11**); **ערוך** (ח"א עמ' 314, ערך 'אשכרע'): *פי' בל"ע בקס ובל' לעז בוש"ו והוא (פיקסונין) [פוקסינון] עץ שהוא לא לבן ולא שחור ולא אדום אלא בינוני* > בקס - להלן רמב"ם; פוקסינון - לעיל ירושלמי > bosso, busso (דיאלקט איטלקי)=*B. sempervirens* **(אוניברסיטת טרייסטה)**, ודומה לו **רגמ"ה** (ב"ב פט ע"ב): *לועזין בוס"ו*, וכן **רע"ב** (נגעים ב א); **רש"י** (יומא לז ע"א): *בוי"ש* > buis=*Buxus* **(דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' 19, ע' 153; ניקולוב, מילון, עמ' 556); רמב"ם** (יומא ג ה עמ' 333): *עוד (=עץ) אלבקס* > بقس=*B. sempervirens* **(עיסא, עמ' 34, ע' 24).** כך מפרש גם בנגעים ב א עמ' שמג. בכלים יב ח עמ' קכז מביא רמב"ם זיהוי אחר ודוחה אותו - **ראה אלבוים, מסורת, עמ' 65.** ודומה לו **תנה"י** (עמ' 64, ערך 'אשכרע'), המדגיש: *עץ אלבקס באלסין* (=**באות** 'סין' הערבית, ס' אצלנו), לאמור: בקס, ולא בקם, במ' סופית, כפי שהשתבש בכמה חיבורים, וראה להלן, וכן **מילון מהד' טובי** (עמ' 86); **המליצה** (שש. ד' 47): *אשכרע שמשאד* > شمشاد (**פר.**)=*B. sempervirens* **(סטיינגאס, עמ' 760); כתכ"ה** (דף כ ע"א): *אַשָׁכְרוּע... מין עץ חשוב מאד ועושים ממנו כלים מכלים שונים רבים ונכבדים. ואצל היונים שמו פיקסינון. וב"ד [=ובלשון רומי] בוש'וס... ובל' [=ובלשוננו] בוש'ו* > box (ספ.)=*Buxus* (לט.); **תפא"י** (יומא ג ט, קלט ע"א): *בוקסבוים האָלץ*; (כלים יב ח, יח ע"ב): *שקליפתו עב מאוד*; (**נגעים ב א, סט ע"ב**): *מין ארז* > Buchsbaum (**גר.**)=*B. sempervirens* **(ון ווייק, מילון, א, עמ' 206.** Buxbaumholz - **זהו המונח לעץ כחומר גלם, שם, עמ' 207).**
3. **ראה השמות השונים - לעיל, הערה 2.**
4. **לעף, פלורה, ד, עמ' 69; צ'יז'יק, אוצר, עמ' 716; פלדמן, משנה, עמ' 238; פליקס, צומח, עמ' 34.**
5. **רנאה"י** (כיפורים ג כת"י בהמ"ל 1): *אלבקם* > بقم=*C. sappan* **(עיסא, עמ' 35, ע' 18; שם עמ' 36, ע' 1)** ודומה לו **אלג'אמע** (עמ' 17, ערך 'אשכרוע') שמצטט את דברי רמב"ם באזכורים השונים, ובכולם כותב *בקם* במקום *בקס*, וכך גם **מכה"מ** (ב"א ד' 63 יומא ד ועוד): *אשכרוע צ'וב [=עץ] בקם* > بقم (**פר.**)=*C. sappan* **(סטיינגאס, עמ' 194; חיים, מילון, א, עמ' 272).**

19

בוטנה[1]

בתנ"ך (בראשית מג יא) נזכרים הבוטנים פעם אחת: אחד המינים מ'זמרת הארץ' שהורידו בני יעקב למצרים כמנחה ליוסף - נכאת ולט בטנים ושקדים. במשנה נזכרת הבוטנה פעם אחת בהקשר של אכילת הענפים הצעירים והרכים (שביעית ז ה), וכך גם בתוספתא (שביעית ה יא).

הזיהויים

▪ מיני בר של הסוג אלה: **אלה ארץ-ישראלית** (*Pistacia palaestina*)[2] ו**אלה אטלנטית** (*Pistacia atlantica*) - האלה הארץ-ישראלית הינה אחד מעצי החורש הנפוצים בארץ, יחד עם האלון המצוי. נפוצה כעץ קטן או כשיח גדול, אך כאשר אינה סובלת מכריתה ומרעייה עשויה להתפתח לעץ גדול בעל נוף רחב. האלה האטלנטית גדולה יותר, ומצויה בעיקר בשולי החבל הים-תיכוני בצפון הארץ ובמרכזה, וכן בהר הנגב הגבוה. פירות שני המינים נאכלים לאחר קלייה, אף כי אינם נחשבים למשובחים במיוחד, וכן משמשים כתבלין, אף שהעצים אינם נפוצים כגידולי תרבות. כך מזהה רס"ג בתפסיר לבראשית. זיהוי זה מופיע בהמשך אצל תנחום הירושלמי (שדוחה אותו), וכן בספר המליצה ואצל אלג'אמע (כאחת משתי אפשרויות זיהוי).[3]

אלה ארץ-ישראלית

אלה אטלנטית

אלה אמיתית - פיסטוק

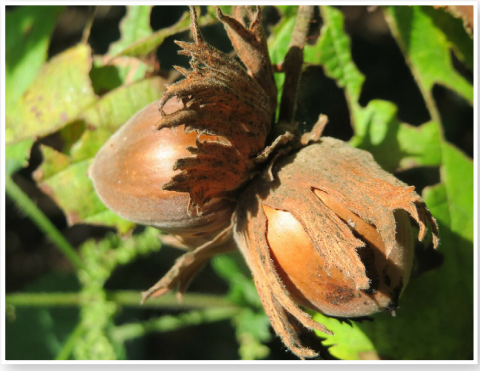

אגוז לוז

▪ **אלה אמיתית, 'פיסטוק'** (*Pistacia vera*) - עץ פרי נשיר בגודל בינוני. עיקר גידולו במרכז אסיה ומערבה - מאפגניסטן ועד טורקיה. מוכר בזכות פריו המבוקש - הפיסטוק. בארץ מגדלים אותו במידה מוגבלת מאוד. זיהוי זה מופיע אצל רש"י, המצטט את דבריו של רבי מכיר, מחכמי פרובנס. כך מזהה גם רמב"ם, ובעקבותיו תנחום הירושלמי, רע"ב, אלג'אמע, מכה"מ (כאחת משתי אפשרויות) ותפא"י.[4]

▪ **'אגוז לוז', 'אילסר'** (*Corylus avellana*) - שיח גדול, הגדל באזורים קרירים בכל רחבי אירופה וכן במערב אסיה, אך לא בארץ. מוכר בזכות פריו הכדורי הקטן ובעל הקליפה הקשה והעבה - אגוז הלוז. כך הזיהוי בערוך ובספר תולדות בן סירא, וכך מזהה כתכ"ה (כאפשרות ראשונה).[5]

עיון

המשותף לשלושת הזיהויים הללו של הבוטנה שבמשנה הוא הפרי - **אגוז או בית גלעין - שהחלק הנאכל בו הוא הזרע.** למאפיין זה אין רמז בהקשר המשנאי, אלא דווקא בהקשר המקראי. יעקב שולח ביד בניו למצרים בוטנים בתוך המנחה מזמרת הארץ - ומסתבר כי אלו הם גידולים או תוצרים שעשויים להישמר במשך יותר משנה אחת, שהרי בארץ ישראל ישנו רעב כבד. **זרעי מאכל הנאכלים מיובשים או קלויים, ונשמרים לאורך זמן,** עשויים להיחשב בעיני הפרשנים מתאימים להקשר זה.

מסורת הזיהוי עם אגוזי הלוז היא בבירור מסורת אירופית. שני הזיהויים האחרים

תואמים במידה זו או אחרת את המרחב הארץ-ישראלי. האלה הארץ-ישראלית נפוצה מאוד, והדמיון בין שמה הערבי - בטם - לבוטנה תומך בזיהוי זה. כנגד זה הבידול בין אלה ובוטנה במשנה תומך בזיהוי הבוטנה עם האלה האמיתית, וכן ההקשר המקראי - מכיוון שהפיסטוק, פרי האלה האמיתית, הינו מרכיב ראוי במנחה שתעלה על שולחן מלכים, מה שקשה לומר ביחס לפרי האלה הארץ-ישראלית.

בפרשנות המקרא מופיע כיוון נוסף ביחס לפריטים הנמנים עם זמרת הארץ - תוצרי הצמח שאינם פירות, אלא שמן או שרף, שעשויים לשמש כתמרוקים או כחומרי מרפא, ומכאן חשיבותם ויוקרתם, אך מכיוון שאינם משמשים למאכל - ניתן לוותר עליהם בתקווה להשגת מזון. כך בתרגום יונתן ובבראשית רבה: *משח דבוטנין* (=שמן בוטנים). ובאופן דומה במקצת מפרש מדרש שכל טוב: זיעה של עצי בטנים, שאותם הוא מזהה באופן לא לגמרי ברור - ייתכן שמדובר **באלת טרבינת** (*Pistacia terebinthus*), הדומה מאוד לאלה הארץ-ישראלית (יש המחשיבים אותן למין אחד), ומצויה במערב הים

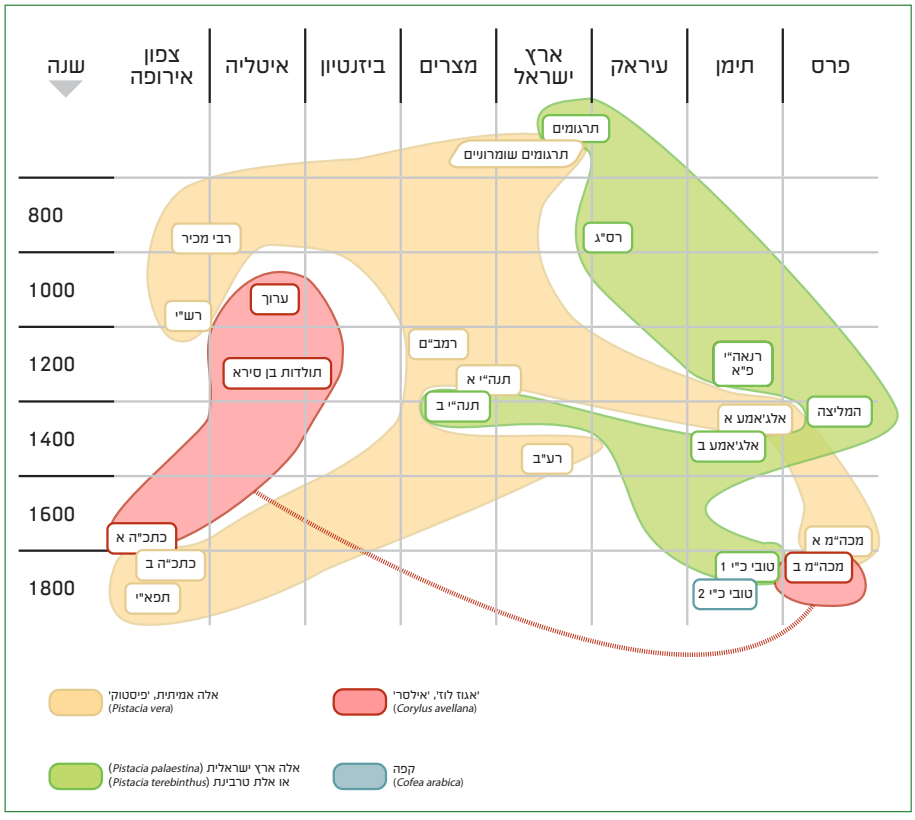

התיכון, או, אולי, **בלגש אירופי** (*Larix decidua*) - מין עץ מחט ממשפחת האורניים, שלשרף שלו שימושים רפואיים רבים.[6]

הזיהוי אינו מוסכם בין החוקרים. לעף זיהה עם אלת טרבינת, ופלדמן ופליקס עם אלה אמיתית. עמר מתלבט בין מיני האלה השונים שנזכרו כאן, ונוטה בסופו של דבר לזהות את הבוטנים שבמקרא עם מיני הבר - **אלה ארץ-ישראלית ואלה אטלנטית** (*Pistacia atlantica*), ובנוגע לבוטנה שבמשנה הוא נשאר בספק.[7]

בעיון בפירושים מתימן (אלג'אמע ומילונו של טובי) ניתן לראות כיצד משתבשת מסורת זיהוי. אלג'אמע מביא את זיהוי רמב"ם - אלה אמיתית, ולצידו זיהוי נוסף - ב'ן (הקו הנטוי המופיע במקור, הינו ככל הנראה סימן ניקוד ערבי המורה על תנועת a). זיהוי זה מופיע גם באחד מכתבי היד של מילונו של טובי (כזיהוי יחיד, וללא ניקוד). בַּן הוא שמה הפרסי של אלת טרבינת, ויש להניח שזהו מקור הזיהוי.[8] בכתב יד אחר של מילונו של טובי מופיע זיהוי מפתיע - *קשר* - המתייחס לפולי הקפה הערבי (*Coffea Arabica*, וליתר דיוק - לקליפתם). הדבר עשוי להיות מוסבר בכך שהמעתיק קרא את 'בן' שהיה לפניו כ-בֶּן - פולי הקפה, והביא במקומו את המונח הנרדף (שאולי היה מוכר יותר באזורו) - '*קשר*'.

הערות:

1. **כת"י פרמה - בוטנא.**
2. וכן אלת טרבינת (*Pistacia terebinthus*), הקרובה מאוד לאלה הארץ-ישראלית, ויש המחשיבים אותן כמין אחד.
3. **רס"ג, תפסיר** (בראשית מג יא): *בטם* > להלן תנה"י; **תנה"י** (עמ' 74, ערך 'בטן'): *ושאר המפרשים פירשו בוטנא אלבטם וכן "בטנים ושקדים" הם מפרשים אותו אלבטם. ואללוז כלל אינו דומה ל-אלבטם שהם מצרפים אותם יחד במקרא וכן במשנה... ועוד אלבטם עלוב מלהגישו למלך. וכן ג'נאח... אף הוא פירש בטנים אלבטם... ואלבטם ידוע לרופאים בשמו אלחבה אלח'צ'רא. מה שמאשש שבוטנא דבר אחר, שאמרו לולבי האלה והבוטנא אם נכון שאלה אף היא אלבטם כפי שביארנו בערך 'אלה'* > بطم=*Pistacia terebinthus* (**אשבילי**, א, עמ' 86, ע' 197; **עיסא**, עמ' 141, ע' 14); **המליצה** (שש. ד' 57): *בטנא פיסתה כוהי* > پسته کوهی. מילולית - פיסטוק [**סטיינגאס**, עמ' 250; **אחונדוב**, עמ' 386] הררי. ככל הנראה הכוונה ל-*Pistacia Terebinthus* או ל-*P. atlantica* (אלה אטלנטית), שנקראים כך כיום בפרסית.
4. **רש"י** (בראשית מג יא): *בטנים - לא ידעתי מה הם ובפרושי א' ב' של רבי מכיר ראיתי פישיטצי"ש ודומה לי שהם אפרסקין* [לגרסה זו נראה שחולק על זיהויו של רבי מכיר. בדפוס ראשון: *ודומה לו שהם אפרסקים*, ואם כן נראה שמזהה כך את פישיטצי"ש, וקשה. ואולי יש לגרוס שם 'אפסתקים'. בפירושו למסכת ר"ה כג ע"א מפרש בוטמי - אולמי (ע"ע 'אלון'), אך נראה שאין זה שייך כאן] pistique > (צר. עתיקה)=pistache (צר.)= *Pistacia vera* (**עיסא**, עמ' 142, ע' 1); אפרסקין - ייתכן שלפנינו שיבוש של 'אפסתקין' - להלן כתכ"ה,

ועיין באריכות **רענן, אלה**, 12.11.12, https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=19127; **רמב"ם** (**שביעית** ז ה עמ' 156): אילן אלפסתק, רבים בטנים > فستق=*Pistacia vera* (**אלת הבטנה**, 'פיסטוק'); **תנה"י** (עמ' 74, ערך 'בטן'): *בפירוש המשנה נאמר שהוא אלפסתק... ושאר המפרשים פירשו בוטנא אלבטם וכן "בטנים ושקדים" הם מפרשים אותו אלבטם. ואללוז כלל אינו דומה ל-אלבטם שהם מצרפים אותם יחד במקרא וכן במשנה... ועוד אלבטם עלוב מלהגישו למלך. ובן ג'נאח... אף הוא פירש בטנים אלבטם... ואלבטם ידוע לרופאים בשמו אלחבה אלח'צ'רא. מה שמאשש שבוטנא דבר אחר, שאמרו לולבי האלה והבוטנא אם נכון שאלה אף היא אלבטם כפי שביארנו בערך 'אלה'* > פסתק - לעיל רמב"ם; بطم=*Pistacia terebinthus* (**אלת טרבינת**. קרובה אליה מאוד *Pistacia palaestina* - אלה ארץ-ישראלית - ויש הרואים בהן שני תתי מין של מין אחד); **המליצה** (**שש**. ד' 57): **בטנא פיסתה כוהי** > پسته کوهی. מילולית - פיסטוק הררי. ככל הנראה הכוונה ל-*Pistacia Terebinthus* (**אלת טרבינת**) או ל-*P. atlantica* (**אלה אטלנטית**), שנקראים כך כיום בפרסית; **רע"ב** (**שביעית** ז ה): *מלשו' בטני' ושקדים בלשון ערבי פאס"תק* > לעיל רמב"ם; **אלג'אמע** (עמ' 19, ערך 'בטנה'): *ת'מרה [=עץ] אלפסתק וכד'אלך [=וכמותו] בטנים אלפסתק וקיל אנה [וי"א שהוא] אלב'ן* > פסתק - לעיל רמב"ם; בן - להלן **מילון מהד' טובי**; **כתב"ה** (דף כא ע"ב): *בוטנא: הוא אילן הנושא את האפסתקים כי שמו בלע' בטנה* > אפסתקים - נראה שכוונתו ל- *Pistacia vera* (**אלת הבטנה**, 'פיסטוק'); **מכה"מ** (ב"א ד' 23, **שביעית** ז): **פסתה יא** *[=או] פונדוק* > پسته (פר.)=*Pistacia vera* (**אלת הבטנה**, 'פיסטוק'); فندق (פר.)=*Corylus avellana* ('אגוז לוז'); **תפא"י** (**שביעית** ז ה, עז ע"ב): **פיסטאצענבוים** > Pistazie (גר.)=*Pistacia vera* (**אלת הבטנה**, 'פיסטוק'). זיהוי זה של הבוטנה המקראית עם האלה האמיתית מופיע גם בתרגומים השומרוניים למקרא, וזהו גם הזיהוי לבוטנה בספר אסף הרופא (**עמר, מקרא**, עמ' 85).

5. ערוך (ח"ב עמ' 42-41, ערך 'בטן'): *פי' כמו בטנים ושקדים ובלע"ז נוצילי והוא אבילאנא ובלש' ישמעאל גלוז* > Nocciolo (איט.)=Abellanus (לט.)=جلوز= *Corylus avellana* ('אגוז לוז'. גלייר, עמ' **4**; **עיסא**, עמ' 58, ע' 13. וראה גם **עיסא**, עמ' 42, ע' 1); **תולדות בן סירא** (עמ' 218): **בטנים נוקלי** > לעיל ערוך; **כתב"ה** (דף כ ע"א): *בוטנא: אילן הנושא בטנים וכבר נחלקו הפותרים בפ"י בטנים. ולפי הגא' הם האגוזים הקטנים הנקר' בל' [=בלשוננו] אב"יליאנאס. וב"ר [=ובלשון רומי] נוש' פונטיקא. ובוטנא הוא שם העץ ב"ר קורילוס*: Avellano (ספ.), nux ponticus = *Corylus avellana* ('אגוז לוז'. **לאודון, עצים**, עמ' **2020**; **אורוזקו, מילון**, עמ' **103**).

6. **שכל טוב** (בובר, בראשית מג, על 'בטנים'): זו זיעה של עצי בטנים ובלע"ז קורין העץ לרז"ו והשרף קורין טרגט"ו. > larazo, larazu (דיאל. איט.)=*Larix decidua* (לגש אירופי. עץ בעל שרף ממשפחת האורניים). שרף העץ נקרא 'טרפנטין ונציה', והוא משמש בתעשיות שונות.

7. **עמר, מקרא**, עמ' 84-86.

8. מכיוון שמין זה ומינים דומים לו לא מצויים בתימן, ייתכן שזיהוי זה הובן כמתייחס למיני מורינגה (*Moringa* spp.) המצויים בתימן ומשמשים למאכל ולרפואה, ונקראים שם בַּאן (בכתיב מלא - דבר המחליש אומנם במעט את ההשערה).

20

בוכריה

הבוכריה נזכרת פעם אחת במשנה (שביעית ז ב) בהקשר של דיני השביעית.[1] כמו כן, היא נזכרת פעם אחת בתוספתא (כלאים ג יב), כאחד מגידולי השדה.[2]

הזיהויים

▪ **קנרס תרבותי, 'ארטישוק'** (*Cynara scolymus*)[3] - צמח רב-שנתי עשבוני וקוצני. מוצאו של הקנרס במערב הים התיכון. תפרחתו של הקנרס אכילה לאחר בישול. כך מזהה הערוך, ובעקבותיו גם ריבמ"ץ, תנה"י ('יש אומרים'), רע"ב, אלג'אמע (בשם הערוך) ומכה"מ.[4]

ארטישוק

▪ **אבטיח הפקועה** (*Citrullus colocynthis*) - צמח עשבוני רב-שנתי ממשפחת הדלועים. פירותיו דומים במראה לאבטיח. הם אינם אכילים, אך יש להם שימושים רפואיים נרחבים.[5] כך מובא בכתכ"ה ובתפא"י.[6]

אבטיח הפקועה

▪ **קנאביס/קנבוס** (*Cannabis sativa*) - מין בסוג הקנאביס. צמח חד-שנתי, זניו השונים משמשים להפקת שמן מהזרעים, להפקת סם ולשימושים מגוונים בתעשייה (בעיקר מסיביו). כך מופיע בכת"י אנטונין.[7]

▪ **זיהויים שאינם מובנים:** βακχαρις – ככל הנראה מדובר בשורש בעל ריח דומה לקינמון. כך מזוהה אצל מוה"ע;[8] 'טגנה' - כך בזרעים גניזה ב;[9] 'צ'רוע' - זיהויו של רנאה"י.[10]

עיון

קנבוס

זיהוי הבוכריה הינו בעייתי, בעיקר בשל אזכורה היחידאי במשנה, שגם הוא אינו מבורר דיו בשל נוסחאותיו השונות. ראיה לעמימות בזיהוי היא הימנעותו החריגה של הרמב"ם מלזהותה, כמו גם הימנעותם של החוקרים בני זמננו.

מסורת מרכזית אחת מזהה את הבוכריה עם הקנרס התרבותי (או מין קרוב). ייתכן ששורשיו של זיהוי זה בכך שלקנרס שורש אגירה מעובה, המתאים לתכונה הנזכרת במשנה "ומתקיים

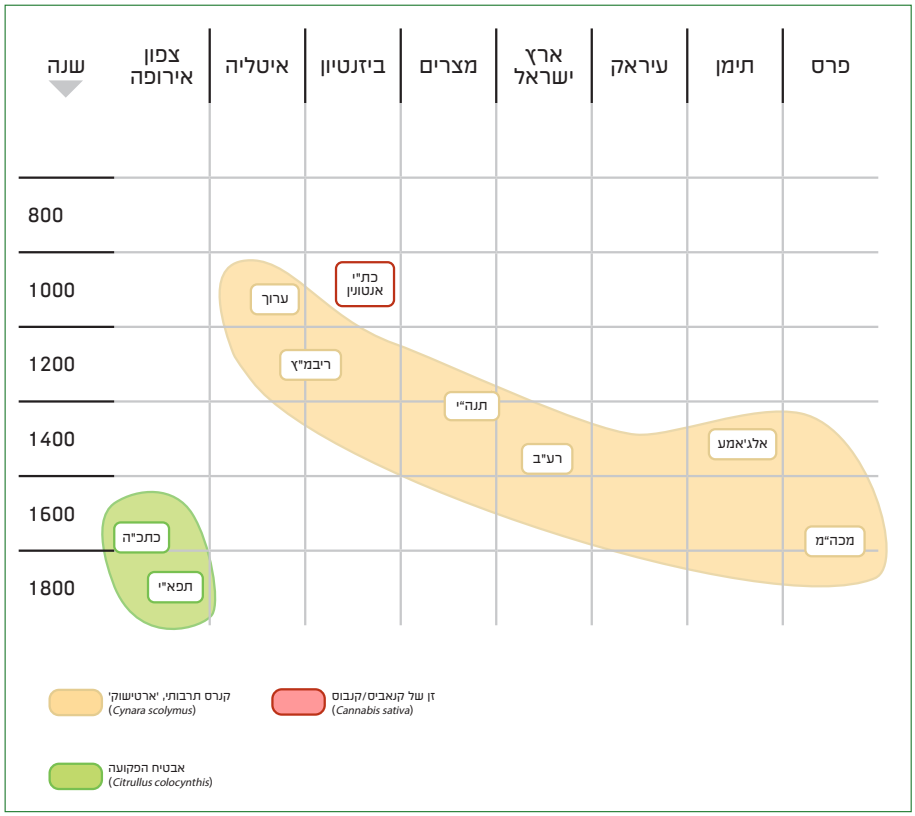

בארץ" (שביעית ז ב).[11] נראה שראשיתה בפירושי הגאונים (אף שאינם בידינו), מהם התגלגל השם הערבי אל הערוך (שלא מביא שם בשפתו, וככל הנראה לא הכיר את השם), וממנו אל ריבמ"ץ, תנה"י ('יש אומרים'), רע"ב, אלג'אמע (בשם הערוך) ומכה"מ.

גם כתכ"ה מביא את השם הערבי המובא אצל הערוך, אך הוא מזהה אותו (באופן שגוי) עם אבטיח הפקועה. זיהוי הבוכריה עם מין זה מופיע גם בתפא"י.

כאמור, גם החוקרים נמנעו מלזהות את הבוכריה. צ'יז'יק ופליקס כלל אינם מזכירים אותה בחיבוריהם. לעֻף נשאר בסימן שאלה אחרי דיון,[12] ופלדמן סוקר כמה זיהויים שבאו בפניו, ואינו מקבל ולו אחד מהם.[13]

הערות:

1. לפי גרסת הדפוסים (וכך הוא בבבלי), הבוכריה נמנית שם עם רשימת הצמחים שאינם נאכלים על ידי אדם ובהמה. אומנם לגרסת הירושלמי (וכן גרסת רוב הראשונים), הרשימה במשנה היא של צמחים רב-שנתיים. כפי שנראה להלן, רוב הזיהויים אצל הפרשנים מתאימים לשתי האפשרויות הללו.
2. ושם: ברכוייר.
3. או מין קרוב.
4. **ערוך** (ח"ב עמ' 91, ערך 'בכריא'): *בל' ישמעאל כנגר* > كنجر=*Cynara scolymus* (**אשבילי**, א, עמ' 168, ע' 559; **עיסא**, עמ' 64, ע' 19); **ריבמ"ץ** (שביעית ז ב עמ' קפה): *בלש' ישמעאל כנגר ואיני יודע מהו*; **תנה"י** (עמ' 76, ערך 'בכר'): *פירוש המשנה חלביצין ובכריא לא ידוע לנו טיבם כיום. ויש אומרים על בוכריא שהוא צמח הנקרא כ'נג'ד* (עמ' 188 ערך חלבץ): *פירשוהו כנג'ד*; **רע"ב** (שביעית ז ב): *קורין לו בערבי כנג"ר*; **אלג'אמע** (עמ' 19, ערך 'בכיריה'[!]): *קאל רבי' ז"ל לם תתחקק שרחהא [=אמר רבינו ז"ל לא ידוע פירושו]. ואמ' פי אלע' פקאל אן בכיריה [=אבל בערוך אמר שהבכיריה (צ"ל 'בוכריה')] בל' [=בלשון]ישמעאל כ'נגר*; **מכה"מ** (ב"א ד' 23 שביעית ז): *בכריא כנגר* > كنگر (פר.)=*Cynara scolymus* (**סטיינגאס**, עמ' 1056; **אחונדוב**, עמ' 184).
5. אבטיח הפקועה מזוהה אצל חלק מהפרשנים כפקעת השדה, שנזכרת בסיפור על בני אלישע והנביאים כצמח בר לא אכיל.
6. **כתכ"ה** (דף כד ע"ב): *בכריה... בל"ע [=בלשון ערב] כנגר... והן פקועות שדה ב"ר [=בלשון רומי] קולוצינטיס ובל' [=ובלשוננו] קולוקינטידא, קאלבסא סילב"יסטרי* > Colocynthis (לט.), coloquíntida (ספ.)=*Citrullus colocynthis* (**לואיס ושורט**, עמ' 370), נראה כי הוא יוצר כאן האחדה שגויה בין זיהוי הערוך ובין זיהויו הוא; **תפא"י** (שביעית ז ב, עו ע"ב): *ווילדע קירביס* > מילולית: דלעת בר. נראה כי כוונתו ל- *Citrullus colocynthis* (**ראה גרים, מילון**, כ' 11, עמ' 1621).
7. **כת"י אנטונין** (עמ' 47 ש' 124): *[κανναβούρι=Cannabis sativa <κανάβου[ριν]* (**סטאר, גלוסר**, עמ' 367).
8. **מוה"ע** (ח"ב עמ' 91 ערך 'בכריא'): *פי' בל"י מין עשב ושרשו נודף כקנמון ובו היו עושים שמן ערב והעשב מנגד הכשפים* > נראה שכוונתו לצמח הנקרא ביוונית βακχαρις. שם זה מופיע אצל דיוסקורידס, יחד עם התיאור המובא לעיל של שורש בעל ריח דומה לקינמון, אך הדעות חלוקות לגבי זהות הצמח, וקשה להכריע בעניין זה (**דיוסקורידס, גודייר**, עמ' 286, ח' III, ע' 51. שם מזוהה ע"י גודייר כ- *Helichrysum sanguineum* דם המכבים האדום. סינונים של *Gnafalium sanguineum*. זו גם אחת האפשרויות שמעלה לעֻף [**לעף, פלורה**,

א, עמ' 370]) או *Inula conyza* (מין של טיון. סינונים של *Conyza squarrosa*). אחרים זיהו אותו עם *Asarum europaeum* (למשל: **דורנטה, צמחים**, עמ' 60) או עם *Echium* (**עכנאי. לעף, פלורה, שם**). **לידל וסקוט**, עמ' 303: *Cyclamen* (רקפת). הזיהוי של בוכריה עם βακχαρις מופיע גם במילונו של קאסל (**קאסל, לקסיקון**, עמ' 350 ע' 'בכר'). קוהוט הבין (בטעות) שכוונתו לסוג מרובה המינים ממשפחת המורכבים, ששמו המדעי *Baccharis*, ועל כן כתב (שם): ר"ב *כיוון על עשב* βάκκαρις [baccharis] *אבל בלתי נכון הוא כי מקום מוצאו רק בארץ החדשה אמעריקא...*).

9. **זרעים גניזה ב:** *והבוכריה טגנה*.
10. **רנאה"י** (שביעית כת"י לונ): *הבכריה אלג'צנה*; **רנאה"י פ"א** (שביעית עמ' 50, לא ברור אם מתייחס לחלביצין או לבוכריה): *צמח הנקרא 'אלצ'רוע'* (ضروع الكلبة ['עטיני הכלבה']=*Elaeangus angustifolia* יצהרון מכסיף). **עיסא**, עמ' 74, ע' 21).
11. לשימושיו השונים של שורש הקנרס ראה **צרי הגוף**, עמ' 249, ערך שכאעאה.
12. **לעף, פלורה**, א, עמ' 370; **שם**, ד, עמ' 70.
13. **פלדמן, משנה**, עמ' 319-320.

21

בלובסין[1]

הבלובסין נזכרים במשנה פעם אחת בהקשר של דיני הכשרת מאכלים לקבלת טומאה (עוקצין ג ב), וכן קיים אזכור נוסף מסופק בהקשר של דיני מעשרות (מעשרות ב ח).

הזיהויים

▪ **סולנום שחור, 'ענבי השועל'** (*Solanum nigrum*) - צמח רעיל ממשפחת הסולניים (בה נכללים גם החציל ותפוח האדמה). הפרי של הסולנום בצורת כדור שחור קטן, רעיל לבני אדם אך נאכל על ידי ציפורים. נפוץ בארץ בצידי דרכים ובמעזבות. משמש ברפואה העממית לטיפול בפגעי עור וטחורים. זוהי אפשרות מרכזית להבנת זיהויו של הרמב"ם (המביאו בשם יש אומרים). זיהוי זה מצוטט גם אצל תנה"י, רע"ב ואלג'אמע.[2]

סולנום שחור

▪ **'ענבי הדוב'** (*Arctostaphylos uva ursi*) - צמח בעל פירות אדמדמים. הפירות אכילים, אך קשים לעיכול. נפוץ ברחבי אירופה. משמש ברפואה העממית בעיקר לטיפול בזיהומים בדרכי השתן. זוהי אפשרות נוספת להבין את זיהוי הרמב"ם והבאים אחריו.[3]

ענבי הדוב

▪ מין של **חִמצה** (*Cicer*) - סוג במשפחת הקטניות המכיל למעלה מארבעים מינים. המינים השונים של החימצה מתייחדים בשערות בלוטיות הגדלות על איבריהם.

חימצה תרבותית

המין התרבותי - **חמצה תרבותית, 'חומוס'** (*Cicer arietinum*), משמש כמאכל לאדם בצורות שונות של בישול, קלייה או טחינה. כך מזוהים הבלובסין בתפא"י.[4]

- מין של **תאנים** - כך עולה כנראה מהבבלי, המצוטט גם בערוך ואצל ריבמ"ץ.[5]

תאנה

עיון

זיהוי הבלובסים בעייתי מאוד מכיוון שאופני הכתיב הינם רבים, וכן לא ברור למשל אם כלופסין/בלופסין הנזכרים בבבלי זהים לבלובסים. ניתן לראות כי עקב גרסאות משובשות חל בלבול אצל תפא"י בין כליסים לבלובסים.

בהנחה שהבבלי בנדרים עוסק בצמח זה, יש לפנינו זיהוי של הבלובסים עם מין תאנה. זיהוי זה מצוטט בערוך. על כל פנים, ברור שריבמ"ץ זיהה את האזכור בבבלי בנדרים עם האזכור בתרומות. נראה כי גם מוה"ע מזהה כך.

אצל רמב"ם מופיע לראשונה הזיהוי עם **סולנום שחור** או עם **ענבי הדוב**, אך נראה כי הוא לא בטוח בכך, מכיוון שהוא מוסר אותו בלשון 'יש אומרים'. בעקבותיו מזהים כך רע"ב, תנה"י ואלג'אמע.

כאמור, הזיהוי המופיע אצל תפא"י מקורו בשיבוש הגרסה ל'כלוסין' (ע"ע). הזיהוי של מוה"ע אינו מובן.[6]

זיהויי החוקרים: לעף מזהה את הבלובסים עם מין תאנים.[7] פלדמן מזהה את הבלובסים[8] עם הבצלים של מיני **כדן** (*Muscari*).[9]

הערות:

1. כך **בכת"י קויפמן**. **כת"י פרמה**: *בוולסים*. במקורות אחרים: *בלבסין*, *בלוסים*. בדפוסים מאוחרים נשתנתה הגרסה בעוקצין ל'כלוסין', ובעקבות זאת הם זוהו עם המין הנושא שם זה (עיין להלן ערך 'כליסים'/'כלוסים'). גרסת השם אינה ברורה, ונוסף על ההצעות שהובאו בכותרת מופיעות גם הצורות בלבסין, בלווסין, בלפסין וכלופסין. לגבי האזכור במעשרות: **כת"י קויפמן** (עמ' 257. ודומה לו פרמה דה-רוסי 138 וקיימברידג' לו): *היה עושה בלבסים לא יאכל בבנות שבע. בנות שבע לא יאכל בלובסים*; וכך גם **בכת"י רמב"ם** (עמ' 203). ובפירושו שם מתייחס ל'לבסים' ומפרש: *מין תאני בר*. לעומתם, **כת"י מינ.** 95: *... בבנות שבע לא יאכל בבלבסין; ירושלמי* **כת"י ליידן** (בטקסט התלמוד [עמ' 233]. במשנה המובאת קודם לכן [עמ' 230] הנוסח דומה לכת"י קויפמן): *ותנינן היה עושה בבלוסין לא יאכל בבנות שבע. בבנות שבע לא יאכל בבלוסין*; וכן אצל הערוך (ח"א עמ' **104**, ערך 'בלפסין': *היה עושה בבלופסין*; ובפירוש ריבמ"ץ (עמ' רצג): *ואפילו בנות שוע ובלבוסין*, ובהמשך: *כגון במורכבים בלופסים בתאינין*. וראה להלן שאף בתרומות יא ד קרא ריבמ"ץ 'בליסים'.
2. **רמב"ם** (עוקצין ג ב עמ' תשלא): *בלוסין יש אומרים שהוא ענב אלד'יב* >שם זה (מילולית: ענבי הזאב), באופני כתיב שונים, משמש כשמם של כמה מיני בר שלהם פירות ענבה. נראה כי כוונתו ל-*Solanum nigrum* (**עיסא**, עמ' 171, ע' 17; **אבן אלביטאר**, ג'אמע, ב, עמ' 184; **אחמד ואחרים**, עמ' 14), או ל-*Arctostaphylos uva ursi* (**עיסא**, עמ' 20, ע' 3; **אבן אלביטאר**, ג'אמע, ב, עמ' 187), הנקרא בשפות שונות 'ענבי הדוב', גם הוא צמח מרפא. צמחים נוספים הנושאים שם זה: *Lycium europaeum* (אטד אירופי. **עיסא**, עמ' 112, ע' 17); *Nitraria retusa* (זהו שיח מסדרת האלתאים הגדל במדבריות צפון אפריקה. **עיסא**, עמ' 125, ע' 4); *Cayratia ibuensis* (צמח ממשפחת הגפניים הצומח באזורים טרופיים וסוב-טרופיים. **עיסא**, עמ' 49, ע' 13)); **תנה"י** (עמ' 78, ערך 'בלס'): *זהו מין צמח שאין בני אדם נוהגים לאכלו, ופירוש המשנה אמר שהם 'ענב אלד'יב'* > לעיל רמב"ם; **רע"ב** (עוקצין ג ב): *כלושין(!) הרמב"ם אומר שקורין לו בערבי ענב אל דיב* [הרמב"ם גרס שם 'בלוסין'] > לעיל רמב"ם; **אלג'אמע** (עמ' 19, ערך 'בלוסין'): *בלוסין קאל רבי' פי ג' עוקצים קיל אנה [=אמר רבינו ב(פרק) ג' (מסכת) עוקצים: י"א שהוא] ענב אלד'יב* > לעיל רמב"ם.
3. לעיל הערה 2.
4. **תפא"י** (דפוסים מאוחרים עוקצין ג ב. הגרסה שם 'כלוסין'): *קיכער ערבסען* > Kichererbse (גר.) =*Cicer* (**ניקולוב**, **מיילון**, עמ' 695). השם Zisser erbsen הינו נדיר ונזכר ביחס לאחד המינים של הסוג *Astragalus* (קדד. **לינדן**, **אלזס**, עמ' 117). מסתבר כי כוונתו גם כאן ל-*Cicer* הקרוב אליו לשונית.
5. **בבלי** (נדרים נ ע"ב, מינ95): *... בבנות שבע לא יאכל בכלופסין. מאי כלופסין [נו: בלופסין] מינ' דתאי' [=דתאיני] ועבדין מנהון לפדי* > לפדי - ככל הנראה שם של מאכל; **ערוך** (ח"ב עמ' **104**, ע' 'בלפסין'): מצטט את הבבלי ולאחר מכן מביא את המשנה בעוקצין ומוסיף [ביחס למשנה זו]: *וזאת טעות היא שהוא מין ירקות כמפור' בלפסן. ומצאתי בס"א בלונסין, ס"א בלוסין, ס"א בולבסין* > עיין להלן ע' לפסן; **ריבמ"ץ** (תרומות יא ד): *בליסים מין תאינין הן* [בכתבי היד, בדפוסים ואצל שאר הפרשנים 'כליסין'/'כלוסין'].
6. **מוה"ע** (ח"ב עמ' **104** ע' בלפסין): *פי' בולבוסין בל"י ורו' מין חסית כמו בצל... אבל פיבולסין בל"י מין תאנים וגרגרות וכן תוכן הני' [=הנידון]* ולא בלפסין. > פיבולסין - המונח היווני לא מזוהה.
7. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 70 (גורס 'בלוסין'/'בלופסין').
8. גורס 'בולבסים', ולדעתו הם זהים לכליסים [ע"ע].
9. **פלדמן**, **משנה**, עמ' **159-160**.

22

בצלצול

הבצלצול נזכר במשנה פעם אחת בהקשר של דיני הכלאים, כמין הדומה לבצל (כלאים א ג). לא נזכר בתוספתא ובמדרשים.

הזיהויים

בצל הגינה

מצילות מצויצות

- מינים שונים בעלי בצל, בצל בר או בצל קטן. כך מתארים רוב הפרשנים באופן כללי מבלי להביא שם ספציפי, או מביאים שמות שאינם מזוהים באופן חד משמעי. אפשרויות שעולות שם מתייחסות למינים או לסוגים שונים ממשפחת האספרגיים דוגמת **בן חצב, מצילות, זמזומית וכדן**.[1]

- **חבצלת החוף** (*Pancratium maritimum*) - גיאופיט בעל בצל רב-שנתי ממשפחת הנרקיסיים. פורחת בשלהי הקיץ לחופי הים התיכון. הזרעים של החבצלת עטופים בשכבת שעם, המאפשרת הפצה דרך הים. הפריחה המאוחרת של החבצלת מתאפשרת הודות לבצל שלה, האוגר מים ומזון בחורף. כך זיהה כנראה רנאה"י פ"א.[2]

עיון

כל הפרשנים מזהים את הבצלצול מתוך זיקה לבצל, כמובן. בירושלמי זוהה עם *'פגלגולה'* או *'פללגולה'*, אך לא ברורה כוונתו. רס"ג זיהה עם בצל בר, ובדרכו הלכו כמה פרשנים. רש"ג זיהה עם *'קונאר'*, אך לא ברורה כוונתו. גם כפו"פ ל"ע

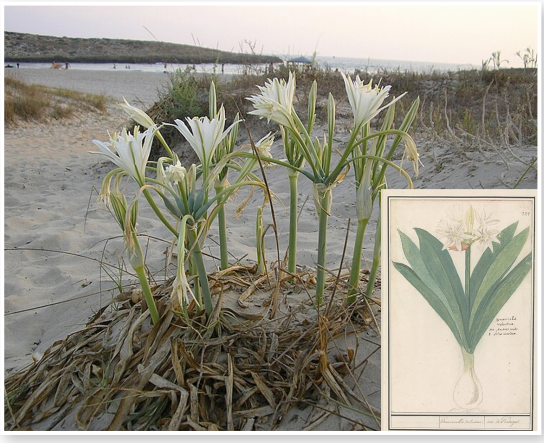

חבצלת החוף

ציטט מסורת כזו. מסורת שלישית מזהה את הבצלצול עם בצל קטן, כך בכת"י אנטונין וברמב"ם (וכן צוטט אצל כפו"פ).

רנאה"י פ"א הוא היחיד מבין הפרשנים שנוקט שם של צמח המוכר לנו - **חבצלת החוף**.

זיהוי החוקרים: לעף (שדבריו מובאים גם אצל פליקס ואצל פלדמן) מזהה 'בצלצול' עם **בצל אשקלוני** (*Allium ascalonicum*).[3] למין זה בצלצלים קטנים המאוחים בבסיסם, בדומה לשום.[4] א' הראובני מזהה את 'בצלצול' עם **עירית גדולה** (*Asphodelus ramosus*).[5]

ר"י קאפח מציע פירוש מקורי לצמד 'בצל' - 'בצלצול', ולפיו, הן הבצלצול והן הבצל נמנים עם המין **בצל הגינה** (*Allium cepa*). 'בצלצול' הינו הצמח שמגדלים בשביל הבצל עצמו, ו'בצל' הוא הצמח שמגדלים בשביל העלים (הקרוי בפינו - **בצל ירוק**).[6] הוא קושר את הזיהוי הזה של 'בצלצול' לתיאור שהביא רנאה"י פ"א - *שיש לו ראש כמו השום*. לדעתו, תיאור זה מתייחס לעצם העובדה של'בצלצול' יש 'ראש' - איבר תת-קרקעי מפותח, בניגוד ל'בצל' (הבצל הירוק).

הערות:

1. **ירושלמי** (כלאים א ה"ג, עמ' 146): *פלל-גולה* [כת"י וטיקן (עמ' 160): *פגלגולה*. כך גם בגרסת הערוך. בדפוסים - *פללגולה*] > 'פגלגולה' לא מופיע במילונים. יש הקושרים זאת ב'פוגלא' (צנון - בערבית فجل - **בר שינייא**, עמ' 49 ש' 22), ואז ייתכן שהכוונה לפוגלא גלא [גלא=גל (אבנים) - **פיין סמית**, עמ' 69)]. אך מאידך גיסא לא ייתכן שהכוונה כאן למין צנון כלשהו, אלא אולי לבצל הדומה בצורתו לצנון; **רס"ג** (עמ' 189 100): אלבצל אלברי > البصل البري=מילולית: בצל בר. בצל البرّ=*Scilla maritima* (=בן חצב?, **עיסא**, עמ' 164, מס' 11); بصل برّي=*Muscari comosum* (=מצילות מצוייצות, שם, עמ' 121, מס' 8). בן חצב ומצילות, כמו רבים מבני משפחת השושניים, הינם בעלי בצל, אך לא ידוע על אכילה של בצלי מינים אלו; **רש"ג** (עמ' 175, ש' 18): אלקונאר > לא מזוהה. המהדיר במקום (עמ' 179 הערה 23) מפנה ל'קנאריה'. قناريةה=*Cynara scolymus* (=קנרס תרבותי, ארטישוק), אך אין כל דמיון בינו לבין הבצל, ועל כן אין זה 'בצלצול'. **אלוני**, **רס"ג לשון**, עמ' 189, מתקן 'קינאר'. לפי כפו"פ (ראה להלן) 'קונאר' הינו בצל קטן. שתי הצורות ('קונאר' ו'קינאר')

אינן מופיעות במילונים; **זרעים גניזה ב:** *בצל צגאר* > بصل صغار - מילולית: *בצל צעיר*; **רנאה"י** (עמ' 30): *אלכרמאני* > לא מזוהה. ייתכן שזהו תואר שמובנו: 'מן העיר כרמאן שבפרס' (**סטיינגאס**, עמ' 1024); **רנאה"י פ"א** (עמ' 32): *אלקעבלי, כלומר: אלכרמאני שיש לו ראש כמו השום* > 'כרמאני' - לעיל רנאה"י; **רמב"ם** (כלאים א ג עמ' קסט): *הבצל המדברי* [כך גם **אלג'אמע** (עמ' 21, ערך 'בצלצול')]. ואולי *בצלצול קטנות בצל, וכך פירשו קצת מפרשים*> 'בצל מדברי' - לעיל רס"ג. 'קטנות בצל' - לא ברור למה הכוונה. ישנם כמה צמחי בצל הנקראים בערבית بُصَيْل [הטיה של بصل במשקל فُعَيْل, שמשמש במשמעות של הקטנה], ביניהם מיני *Bellevalia* (=זמזומית), *Ginandriris* (=אחיאירוס), *Muscari* (=כדן), *Urginea maritime* (=חצב מצוי) ו- *Pancratium maritimum* (=חבצלת החוף. **עיסא**, עמ' 30, מס' 9; עמ' 100, מס' 16; עמ' 121, מס' 8; עמ' 133, מס' 3; עמ' 185, מס' 15). האפשרות האחרונה קשורה גם בזיהוי של רנאה"י פ"א (להלן הערה 2); **תנה"י** (עמ' 83, ערך בצל): *בצל מדברי שלא זרעו איש והוא חריף מאוד* > לעיל רס"ג; **כפו"פ** (עמ' תשמג): *בצל מדברי*. **וי"א** *בצל קטן ונקרא בערבי אל קונאר, וזורעין אותו* > 'בצל מדברי' - לעיל רס"ג; 'קונאר' - לעיל רש"ג. נראה שיש כאן איחוד מסורות - 'קונאר' (שאינו מזוהה) של רש"ג עם הדעה השנייה המובאת ברמב"ם; **כפו"פ ל"ע** (עמ' תשמד): *קונאר* - לעיל רש"ג; **ערוך** (ח"א עמ' 154, ערך 'בצל'): *בצלצול פגלגולה לש' ערבי צנון פוגלא*, **וי"מ** *בצלצול של יער* > 'פגלגולה' הוא ציטוט מן הירושלמי. לא נראה שיש כאן זיהוי של ממש - לא סביר שזיהה את 'בצלצול' עם צנון. 'בצלצול של יער' - לעיל רס"ג; **ריבמ"ץ** (עמ' עח): *ירוש' פגלגולא, בערוך פי' בצל של יער*; **רע"ב** (כלאים א ג): *בצל מדברי קטן משאר בצלים, לפיכך נקרא בצלצול*; **כת"י אנטונין** (עמ' 70 12): *κρομηδην* > κρομμύδιον =בצל קטן (**לידל וסקוט**, עמ' 998); **כתב"ה** (דף כו ע"ב): *בצלצול - בצל קטן, וי"מ בצל שדה*; **המליצה** (בהמ"ל): *פיאז דשתי* > پياز دشتى (פר.)=בצל מדברי; **מכה"מ** (בהמ"ל, כלאים א): *פיאז צחראי* > پياز صحراى (פר.)=בצל מדברי; **תפא"י** (כלאים א ג, מח ע"ב): *בצל מדברי*.

2. **רנאה"י פ"א** (עמ' 32): *אלקעבלי, כלומר: אלכרמאני שיש לו ראש כמו השום* > 'כרמאני' - לעיל רנאה"י; قعبل; قعبول=*Pancratium maritimum* (**עיסא**, עמ' 133, מס' 1; **בדויאן**, מס' 2525). אבן אלביטאר תרגם Pancration - قعبل (**אבן אלביטאר**, **ג'אמע** IV, עמ' 26). במקום אחר כתב על Pancration כי הוא "מין מבצלי ה'עֲנָצָל', אלא שהוא קטן מהם, ומשתמשים בו במקומם" (**אבן אלביטאר**, **תפסיר** II, מס' 154). ניתן להניח כי הבצלצול, לדעת רנאה"י פ"א, הוא אכן הבצל של חבצלת החוף. עם זאת צריך עדיין להבין את התיאור: "שיש לו ראש כמו השום", מכיוון שבצלו של *Pancratium* אינו נחלק לבצלצלים (**פלורה פלסטינה** II טקסט, עמ' 108).
3. **לעף**, **פלורה**, IV, עמ' 70; **פליקס**, **כלאים**, עמ' 88. **פלדמן**, **משנה**, עמ' 161-162; לפי רמב"ם, 'כרישים' (ע"ע) מזוהה עם הבצל האשקלוני.
4. פרט זה מזכיר את תיאור רנאה"י פ"א: *שיש לו ראש כמו השום*, אך מאידך גיסא, במילונים אין כל זכר לשמות שמביא שם - *כרמאני* ו-*קעבלי* - בקשר למין זה, ועל כן לא ניתן לטעון לקשר ברור.
5. **הראובני חצב**, עמ' 157-158, 177-178.
6. **עמר מחברת**, עמ' 39.

23

ברושים

הברוש נזכר בתנ"ך כמה פעמים (מל"א ה כב; ישעיהו מא יט; תהילים קד יז ועוד), **בין השאר כעץ בנייה משובח. בכמה מקומות הוא נזכר סמוך לארז.**[1] **במשנה הוא נזכר פעם אחת** (פרה ג ח), **כחלק מן העצים ששימשו לשריפת הפרה האדומה, ואינו נזכר במקורות תנאיים נוספים.**

הזיהויים

▪ **ערער סבינה** (*Juniperus sabina*) - שיח מחטני הנמנה עם משפחת הברושיים. המין נפוץ באזורי ההרים באסיה ובאירופה. כך מסתבר בזיהוי המובא בתלמודים,[2] וכך גם מזהה רה"ג.[3]

ערער סבינה

▪ **ברוש** (*Cupressus*) - סוג של עצים מחטניים. מצוי בעיקר בחצי הכדור הצפוני. **ברוש מצוי** (*Cupressus sempervirens*) גדל בר בארצות מזרח הים התיכון, ומסתבר שבעבר גם בארץ. כיום הוא נדיר בארץ כעץ בר, אך נפוץ מאוד כעץ תרבות. קליפתו של הברוש חומה אפורה, והוא נושא אצטרובלים (הזכרי - מוארך, הנקבי - עגול). זהו זיהוי אפשרי (אך פחות מסתבר) של המובא בתלמודים.[4]

ברוש מצוי

▪ **אשוח יווני** (*Abies cephalonica*) - עץ מחטני ירוק-עד, נפוץ בעיקר בהרי יוון. העץ מתנשא לגבהים גדולים (25-35 מטר). זוהי מסורת הזיהוי של מדרש תנחומא.[5]

▪ **אשכרוע ירוק עד** (*Buxus sempervirens*) - עץ קטן או שיח הגדל באירופה ובצפון מערב אפריקה. באזורנו ניתן למצאו באסיה הקטנה

ובמערב סוריה. בגלל צימוחו האיטי, הוא מפתח עצה כבדה וקשה, בהירה יחסית, ועל כן היה מבוקש מאוד בעבר בתעשיית הרהיטים וכלי העץ. כיום משמש, בגלל איכותו, לייצור חפצי אומנות וכלי נגינה.[6] כך מזהה רש"י.[7]

▪ **אורן** (*Pinus*) - סוג המונה מינים רבים של עצי מחט בחצי הכדור הצפוני. בארץ נפוץ המין אורן ירושלים (*Pinus halepensis*), בדרך כלל כעץ נטוע, אך במקומות מסוימים כחלק מן הצומח הטבעי. נראה כי זהו הזיהוי של המליצה.[8]

▪ **הָבְנֶה** (*Diospyros ebenum*) - עץ ירוק-עד. תפוצתו העיקרית באזור הודו, סרי לנקה ואינדונזיה. ידוע בשל צבעו השחור. משמש בעיקר כחומר גלם משובח לריהוט. זהו זיהוי ייחודי של מכה"מ.[9]

עיון

המשותף לכל הזיהויים הוא שמדובר בעצים שעצתם משמשת כחומר גלם. רובם, כולל המרכזיים שבהם, הינם **עצים מחטניים המשמשים לבנייה**. בתלמודים מובאת הצורה הארמית של הברוש - 'ברתא', אותה ניתן לזהות עם הברוש של ימינו או עם הערער. בבבלי נראה יותר לזהות

אשוח יווני

אשכרוע ירוק עד

אורן ירושלים

הָבְנֶה

כאפשרות האחרונה, וכך אכן מזהה רה"ג. נראה שהזיהוי עם עצי מחט **נובע גם מן ההקבלות התנ"כיות בין הברוש לארז**, שאף הוא עץ מחט. רמב"ם, ורע"ב בעקבותיו, מזהים באופן כללי עם 'מין ארז'.

שני זיהויים ייחודיים של רש"י ושל מכה"מ הם עצים שאינם עצי מחט, אך גם הם משמשים בתעשיית הרהיטים והבנייה.

רוב החוקרים מזהים כאחת משתי האפשרויות בזיהוי התלמודים: לעף ופליקס מזהים עם **הערער**;[10] פלדמן עם **הברוש**;[11] עמר מזהה את הברוש המקראי כשם קיבוצי לקבוצת עצי מחט הכוללת את שני הסוגים הנ"ל.[12]

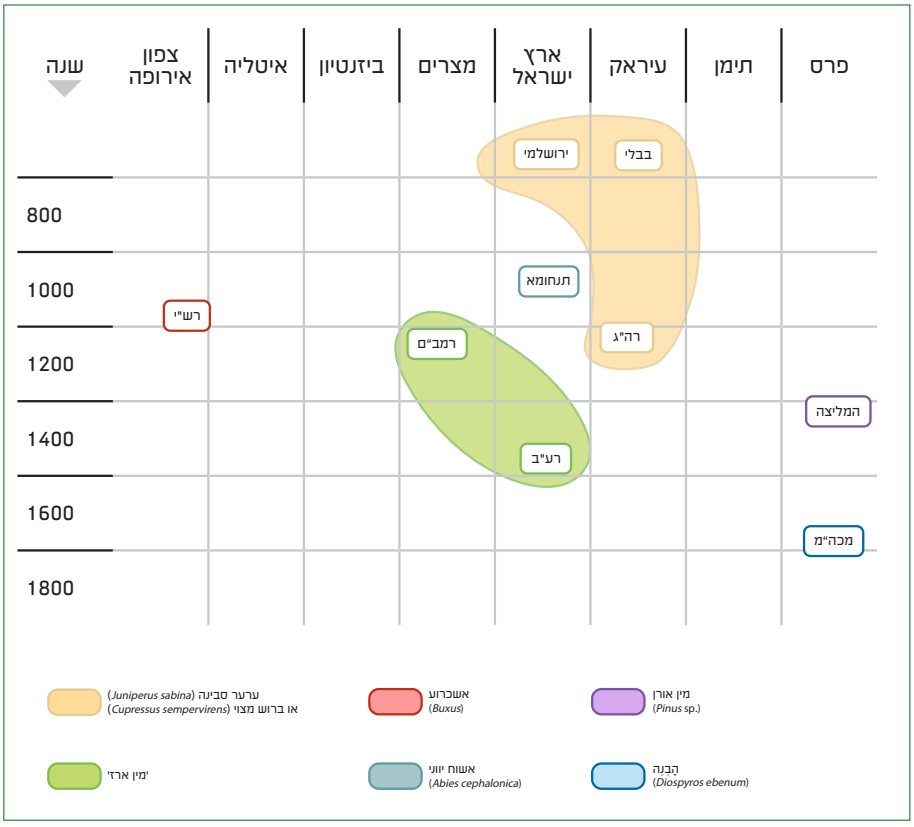

הערות:

1. בשיר השירים (א יז) נזכרים 'ברותים' בסמיכות ל'ארזים'. על זיהוי הברוש המקראי ראה: **עמר, מקרא**, עמ' 159-161.
2. **ירושלמי** (כתובות ז ה"י ל ונ): *ברוש ברתא* > ברתא, ברותא (ארמית נוצרית ארץ-ישראלית)= *Juniperus sabina* (בספר 'צוואת לוי' מופיע 'ברותא', ובחיבור המקביל ביוונית - βερωθα (**גרינפילד ואחרים**, עמ' 78, 166-167). נראה כי הוא זהה ל-βράθυ=*Juniperus Sabina* (**לידל וסקוט**, עמ' 328). תיאור של הצמח מצוי אצל דיוסקורידס, שם הוא נקרא בשמות βραθυς ,barathrum (**דיוסקורידס, גודייר**, עמ' 54, ח' I, ע' 104) וכן אצל פליניוס, שם הוא נקרא brathy (**פליניוס, טבע**, 7, עמ' 74, ספר XXIV פסקה 102).
בבלי (ר"ה כג ע"א לונ5508, ודומה לו בב"ב פ ע"ב): *ברוש ברתא* > ברותא (סור.)=*Juniperus sabina* (**פיין סמית, תזאורוס**, א, עמ' 607-608).
3. **רה"ג** (**הרכבי, זכרון**, עמ' 23 [על זיהוי המשיב כרב האי ראה שם עמ' 22 הע' יב, ובהערות בסוף הספר עמ' 350]): *אבראתא הוא בא מן הברוש ובטיית אלאבהל* > ابهل=*Juniperus sabina* (**אבן אלביטאר, ג'אמע**, א, עמ' 9; **עיסא**, עמ' 102, ע' 17. כך גם בפרסית - **מוזפריאן**, עמ' 298, ע' 4187).
4. **שולטהס, לקסיקון**, עמ' 32.
5. **תנחומא** (בובר, תרומה ט): *ברוש אלטיין* > ελατη=*Abies cephalonica* (**לידל וסקוט**, עמ' 528. ועיין במהדיר על המדרש שם).
6. **רענן, אשכרוע**, 03.12.19 https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=3370.
7. **רש"י** (ר"ה כג ע"א לגבי 'ברתא'): *כוייש/בויש* (**עיין קטן, אוצר**, עמ' 60, ע' 928. וע"ע 'אשכרוע') > buis=buis **דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 19, ע' 153)=*Buxus* (**ניקולוב, מילון**, עמ' 556).
8. **המליצה** (בהמ"ל): *אבורם נשך* > אבורם - לא מזוהה; نشك - מין בר של *Pinus* (**סטיינגאס**, עמ' 1404).
9. **מכה"מ** (ב"א ד' 134, פרה ג): *ברושים אבנוס* > آبنوس (פר.)=*Diospyros ebenum* (**סטיינגאס**, עמ' 10; **אחונדוב**, עמ' 36).
10. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 70; **פליקס, צומח**, עמ' 40.
11. **פלדמן, משנה**, עמ' 240.
12. **עמר, מקרא**, עמ' 160.

24

גופנן[1]

הגופנן נזכר פעם אחת במשנה (דמאי א א) כפרי שנפטר מדין הדמאי בשל חוסר חשיבותו. כמו כן, נזכר פעם אחת בתוספתא (כלאים א א).

הזיהויים

▪ **שומר פשוט** (*Foeniculum vulgare*) - צמח רב-שנתי גבוה ממשפחת הסוככיים. לשומר ריח חזק של אניס, ולו שימוש רב כצמח תבלין. היום נפוץ זן בעל גבעול מעובה, המשמש כמעין פקעת לסלט ולבישול. משמש גם ברפואה הטבעית כטיפול למגוון בעיות. זהו הזיהוי המובא בירושלמי - *שומרה* - ומצוטט ע"י ריבמ"ץ.[2] זיהוי זה מובא אצל רמב"ם ובעקבותיו אצל תנה"י, כפו"פ ואלג'אמע.[3] כתכ"ה מביא גם הוא את הזיהוי הזה בשם הירושלמי.[4]

ענבים גרועים של גפן

▪ ענבים של **גפן היין** (*Vitis vinifera*) המבשילים מאוחר/ענבים גרועים. כך עולה מן הבבלי, וכך הביאו רנאה"י ורנאה"י פ"א, הערוך (שמצטט ככל הנראה פירוש גאונים שאינו בידינו), ר"ש, רע"ב, כתכ"ה (מצטט את הערוך), מילונו של טובי, מכה"מ ותפא"י.[5] כפו"פ מצטט את הבבלי, אך לדעתו זהה פירוש זה לפירוש הבא המופיע אצל הגאונים.[6]

▪ **גֻפנן דביק** (*Cordia myxa*, בעבר נקרא **ערך דביק**) - עץ ממשפחת הזיפניים, הנפוץ באזורים טרופיים, בעיקר בדרום אסיה. פירותיו של העץ מכילים נוזל דביק, ששימש בעת העתיקה באזורנו לציד ציפורים.[7] זיהוי זה מופיע אצל הגאונים - רס"ג, רש"ג, זרעים גניזה א וזרעים גניזה ב.[8] בהמשך מופיע (כדעת 'יש אומרים') אצל רמב"ם,

תנה"י ואלג'אמע.[9] כן הוא מופיע אצל המליצה ואצל כפו"פ (אשר רואה בו את פירוש דעת הבבלי).[10]

גופנן המדבר

עיון

שלוש מסורות הזיהוי של הגופנן **קדומות יחסית, והן שונות בתכלית זו מזו.** הזיהוי של הגופנן עם השומר מתחיל מן הירושלמי. ככל הנראה בעקבות התוספתא, ממנה עולה כי הגופנן והשבת (וייתכן שאף הכוסבר והכרפס) דומים זה לזה. ואכן, בדומה לשומר, גם שלושת האחרים הינם צמחי תבלין ממשפחת הסוככיים. בבבלי נזכר כי הגופנן הינו 'שלהי גופנא', ובעקבותיו רבים מהפרשנים הציעו שמדובר בענבים גרועים או בענבים שהבשילו מאוחר. נראה כי הפריסה הרחבה של הזיהוי קשורה הן באזכורו בבבלי, והן בתפוצה הרחבה, בשכיחות הרבה ובמרכזיות של הגפן. הזיהוי השלישי - ערף דביק - נזכר כבר אצל הגאונים. **נראה כי הנטייה של רבים מן הפרשנים להביא יותר מפירוש אחד לזיהוי הגופנן - ובהם רמב"ם, אשר תופעה זו נדירה ביותר בפירושו - נובעת מן המשקל הרב שיש לכל אחת משלוש המסורות - שתיים מפורשות בתלמודים והשלישית מוסכמת על כל פירושי הגאונים שבידינו.**

החוקרים חלוקים בזיהוי: לפי לעף ופליקס מדובר בשומר הפשוט,[11] לפי פלדמן - ערף דביק.[12]

הערות:

1. **כך בכת"י פרמה. כת"י קויפמן: *גופנים*.**
2. **ירושלמי** (דמאי א ה"א ל, וט): *שומרה* (**ונ: שמירה**) > **שמרה, שומרה** (סור.)=*Foeniculum vulgare* (**לעף, שמות, עמ' 382; פיין סמית, תזאורוס, ב, עמ' 4222; סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 1575-1576**); **ריבמ"ץ** (דמאי א א): *מהו גופנן שומירה*.
3. **רמב"ם** (דמאי א א עמ' 85): *ממיני הירקות דומה לשבת* > נראה כי כוונתו ל-*Foeniculum vulgare* , הדומה וקרוב סיסטמטית ל'שבת', הוא *Anethum graveolens* (**רמב"ם, רוזנר, עמ' 287, ע' 363; עיסא, עמ' 17, ע' 10**. ראה להלן ערך 'שבת'); **תנה"י** (עמ' 110 ערך 'גופנן'): *שם סוג ירקות דומה ל-אלשבת* > מין דומה לשבת

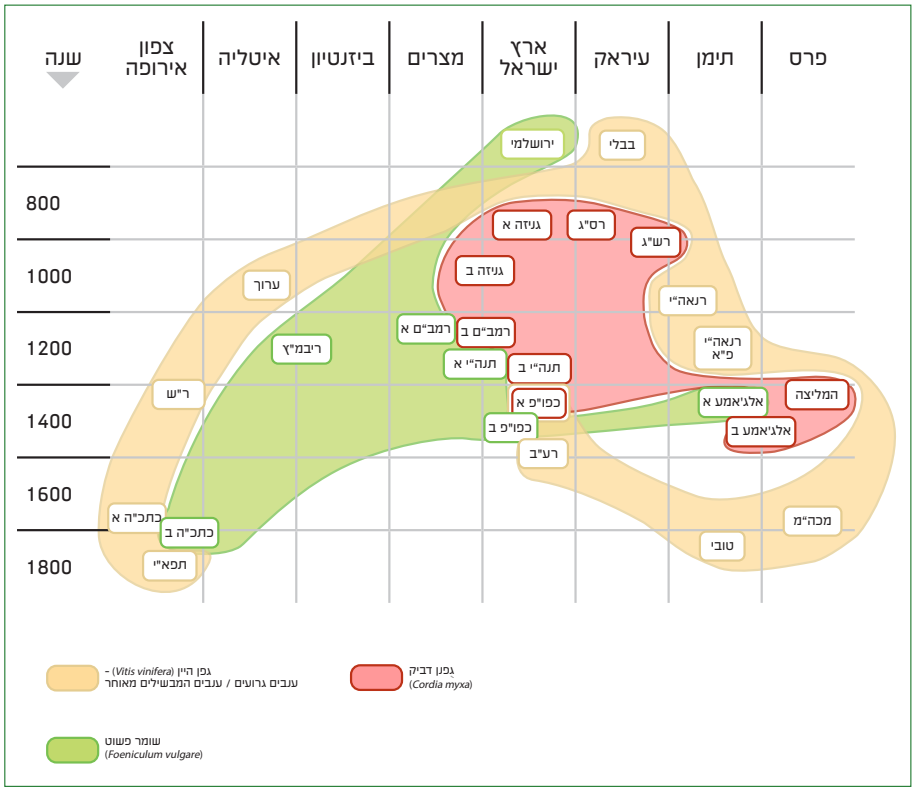

- לעיל רמב"ם; **כפו"פ** (פרק לז עמ' תקכז): והר"ם פירש מין מהירקות דומה לשבת; **אלג'אמע** (עמ' 28, ערך 'גופנין'): נוע מן אלבקול שבה [=מין ירק דומה ל-] אלשבת.

4. **כתכ"ה** (דף ל ע"א): ובירושלמי דתמאי כא ר"ד שומרה ובל"ע [אולי צ"ל ובל"ר=ובלשון רומי] הוא פ"ניקולום. בל' [=בלשוננו] הינוגיו > hinojo (ספ.)= *Foeniculum vulgare* (**אורוזקו, מילון**, עמ' 472).

5. **בבלי** (ברכות מ ע"ב אוק366): גופנין - שלהי גופנא > מילולית: קצה הגפן. על פי פרשנים מאוחרים יותר הכוונה לענבים המבשילים מאוחר; **רנאה"י** (דמאי א, כת"י לונ, ני): אמר התלמוד שיהלי גופנא [בדפוס (א עמ' 26): שתלי גופנא.]; **רנאה"י פ"א** (דמאי א, עמ' 27): ענבים שאינן ראויות לעשותן צימוקים; **ערוך** (ח"ב עמ' 339, ערך 'גפנן'): פי' בגמ' גופנן שילי גפנים ובלע"ז קורין אותו למברוסק"ו והוא הנראה בסוף הבציר, הם אלכצאלי אלדי יציבו אלי לקאטין. > Lambrusco/Labrusca מוכר גם כיום כזן מסוים של ענבים > המשפט בערבית לקוח ככל הנראה ממקור גאוני כלשהו; **ר"ש** (דמאי א א): גופנין - שילהי גופני, ענבים שמניחים בגפן בסוף הבציר שבקושי מתבשלין; **רע"ב** (דמאי א א): גופנים ענבים שמניחים אותם בגפן בסוף הבציר ובקושי מתבשלים. **כתכ"ה** (דף ל ע"א): גופנן: ופי' שם [בבלי ברכות] שלהי גופנ' והם ענבים סתווניות הגא' [=הגאון אמר] למברוסקא והוא הנראה בסוף הבציר.> נראה כי 'הגאון' הוא כינויו לבעל הערוך [בוקסטורף מביא את זיהוי הערוך, וכן זיהוי כללי - 'מין ירק' - בשם רמב"ם (**בוקסטורף, לקסיקון**, עמ' 466)]; **מילון מהד' טובי** (עמ' 88): ענבים שאינם מבשילים אלא בסוף הסתיו; **מכה"מ** (ב"א ד' 12, דמאי א): גופנין אנגור הא פס רס > מילולית: ענבים שמאחרים להבשיל. **תפא"י** (דמאי א א, לב ע"ב): מין ענבי' שמתבשלין בקושי.

6. **כפו"פ** (פרק לז עמ' תקכז): *גופנין, שילי גופנא והוא אל סבסתן. והר"ם פירש מין מהירקות דומה לשבת. ורבינו שמשון פירש ענבים הנשארים בגפן אחר הבציר קשים להתבשל* > ר' אשתורי מחבר כאן את זיהוי הבבלי ('שילי גופנא') וזיהוי הגאונים ('סבסתאן') לזיהוי אחד. ומאידך גיסא מנתק בין זיהוי ר"ש לבבלי (כשר"ש מתייחס לבבלי במפורש).
7. בעבר גידלוהו בארץ, ופרטים בודדים נותרו עד ימינו. ראה **כסלו**, **ערף**.
8. **רס"ג** (עמ' 184 מס' 78): *אלסבסתאן* > سبستان=*Cordia myxa* (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 202, ע' 264; **אשבילי**, **ב**, **עמ'** 532, ע' 2228; **עיסא**, עמ' 57, ע' 20; **חסין וקאסם**, עמ' 83, ע' 351); **רש"ג** (עמ' 175, ש' 7): *גזרוין* - *אלסבסתאן* > הציטוט מן המשנה, 'גזרוין' (כך קרא ש' אסף) תמוה. נראה שניתן לקרוא שם בדוחק 'גופנין'; **זרעים גניזה א** (קימ.2): *אלסבסתאן*; **זרעים גניזה ב**: *והגופנן סבסתאן*.
9. **רמב"ם** (דמאי א א עמ' 85): *וי"א אלסבסתאן* (נכתב במאונך בצד הגיליון עם סימנייה באמצע השורה) > לא ברור אם הזיהוי השני הינו פרי עטו של רמב"ם או תוספת של אחר. על כל פנים זיהוי זה אינו מופיע בתרגומו של אלחריזי; **תנה"י** (עמ' 110 ערך 'גופנן'): *וי"א שגופנן הוא אלסבסתאן*; **אלג'אמע** (עמ' 28, ערך 'גופנין'): *[=וי"א] אלסבסתאן*.
10. **המליצה** (שש. ד' 78): *גופנים סג פסתאן* > سگپستان (פר.)=*Cordia myxa* (**אחונדוב**, עמ' 379); **כפו"פ** (פרק לז עמ' תקכז): *גופנין, שילי גופנא והוא אל סבסתן*. ראה לעיל הערה 5.
11. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 70; **פליקס**, **צומח**, עמ' 41.
12. **פלדמן**, **משנה**, עמ' 241.

25

גרגר[1]

הגרגר נזכר פעמיים במשנה: 'גרגר של אפר' (שביעית ט א), כצמח בר שאינו נשמר; 'גרגר' סתם (מעשרות ד ה), כצמח שמשתמשים כרגיל הן בזרעו והן בעליו. בהקשר זה הוא נזכר גם בתוספתא (שביעית ב ט). עוד הוא נזכר פעמיים במדרשי ההלכה (ספרא בחוקותי ה; ספרי דברים קה). נזכר בתלמודים כמה פעמים (ירושלמי מעשרות א ה"א ועוד; בבלי יומא יח ע"א ועוד).

הזיהויים

▪ **בן חרדל מצוי, 'רוֹקֶט', 'ארוגולה'** (*Eruca sativa*) - צמח חד-שנתי ממשפחת המצליבים. הצמח נפוץ באזור הים התיכון, בישראל - מצפון ים המלח, לאורך בקעת הירדן עד לדרום הגולן. העלים של הצמח נאכלים בסלט, וזרעיו משמשים לתיבול. גדל הן בר והן כגידול תרבות. זיהוי זה מוסכם כמעט על כל הפרשנים.[2]

בן חרדל מצוי

▪ **גד השדה, 'כוסברה'** (*Coriandrum sativum*) - צמח חד-שנתי ממשפחת הסוככיים. לצמח ריח אופייני חזק, ועליו משמשים לתיבול. תפוצתו העיקרית בארצות הים התיכון, והוא מגודל בתרבות באזורים נרחבים נוספים. בארץ גדל בעיקר בשדות של תבואות חורף בקרקע כבדה, אם כי אינו נפוץ. כך מזוהה במכה"מ.[3]

גד השדה

עיון

כמעט כל הפרשנים זיהו את הגרגר כבן חרדל מצוי. מן הבבלי נראה שהשם גרגר היה מוכר (אולי עקב הקרבה לשם הארמי), ועל כן לא טרחו לפרשו, ואף הזכירו תכונה שלו - 'מאירין את העיניים'.[4] הערוך הביא זיהוי שאינו ברור דיו - גרגירא מצראה.[5]

הפרשנים לא הביאו זיהוי נפרד ל'גרגר של אפר'. מסתבר שהבינוהו כגרגר הגדל בר.

החוקרים מסכימים לזיהוי הגרגר עם בן חרדל מצוי,[6] ואת גרגר של אפר הם מזהים עם צמח אחר ממשפחת המצליבים - טוריים מצויים.[7]

הערות:

1. בחלק מכתבי היד והדפוסים: גרגיר.
2. **תשובות הגאונים - הרכבי** (סימן תטו): גרגילא. *אחד ממיני ירק הנאכלים בבבל. והוא דאמרינן בסדר יומי אכסני [דף ריד] לא יאכל גרגיר מפני שמרבה את הזרע ובלשון ערבי גרגיר* > גרגירא (סור.)= Eruca sativa (**סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 256. לעף, שמות, עמ' 92-93**); **זרעים גניזה ב:** גרגֵר *שלאֵפֵר* גרגיר ברי; **רנאה"י פ"א** (שביעית ט כת"י בהמ"ל 1): גרגיר אלבר; **רש"י** (סוכה לט ע"ב, ודומה לו בשבת קט ע"א; עירובין כח ע"א; יומא יח ע"ב): *והגרגיר של אפר - אורוגא הגדילה באחו, אבל של גנה - חשוב הוא*. roquette=orugue (**דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' 104**, ע' 755)=Eruca sativa (**ניקולוב, מילון, עמ' 815**); **ריבמ"ץ** (שביעית ט א עמ' קצז): *יש אומ' ריקא דיפטרו* > לא מזוהה. ייתכן כי 'ריקא' הוא Ruca (איט.)=*Eruca* (ירק מאכל [עלים]); **רמב"ם** (שביעית ט א עמ' 160): אלג'רג'יר אלפחצי (בלאו מתרגם 'פחצי' - של שדה, של שטח פתוח (**בלאו, מילון, עמ' 492**); (מעשרות ד ה עמ' 207): אלג'רג'יר جرجير =*Eruca sativa* (**רמב"ם, רוזנר, עמ' 61**, ע' 74; **עיסא, עמ' 77**, ע' 12); **ר"ש** (שביעית ט א): *אורגא הגדילה באחו* > לעיל רש"י; **תנה"י** (עמ' 110 ערך 'גרגר'): *צמח ידוע באלשאם הנקרא גם בערבית ג'רג'יר והוא מכלל ירקות השולחן. ויש מין שמגדלים ויש הגדל פרא והוא של אפר* [במקום אחר (עמ' 608 ערך 'שחל'): *שחלים וגרגר חב אלרשאד ואלרשאד עצמו*. ראה להלן, ע' שחלים]; **רא"ש** (שביעית ט א): אורוג"ה; (מעשרות ד ה): *כך שמו בערבי, ובלע"ז אירוג"א* > לעיל רש"י; **רע"ב** (שביעית ט א): *גרגיר אוריג"א [אולי אורוג"א] בלעז* > לעיל רש"י; **אלג'אמע** (עמ' 29, ערך 'גרגיר', 'גרגיר שלאפר'): *גרגיר הו כ'צ'ר יסמי איצ'א באלערבייה [=הוא ירק הנקרא גם בערבית] גרגיר. גרגיר שלאפר אלגרגיר אלפחצי לאן אפר אסם [=מפני ש'אפר' שם] אלפחץ*; **כתב"ה** (דף ו ע"ב, ודומה לו דף לד ע"א): *גרגיר ל"ע [=לשון ערבי], ברומיי אירוקא והוא עשב מפורסם וטבעו חם ומעורר תאות המשגל... בל' [=בלשוננו] אורוגא. יירבא' קונוסידא קי סי איג'יא אין לאס אינסאלאדאס* [תרגום: עשב ידוע ששמים אותו בסלט. כך גם אצל בוקסטורף (**בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 486**)] > Eruca (לט.), oruga (ספ.)=*Eruca sativa* (**אורוזקו, מילון, עמ' 171**. סינונים של *Brassica eruca*.); **תפא"י** (שביעית ט א, פ ע"ב): *גרגר - אירינא, של אפר - הגדל באחו*; (מעשרות ד ה): אורי'גא > לא נמצא שם גרמני באיות זה, אך נראה בעליל כי הולך בעקבות רש"י ורע"ב - לעיל.
3. **מכה"מ** (ב"א ד' 30, מעשרות ד): *גרגיר גשניז*; (שם ד' 24, שביעית ט): *גשניז אזאי* גְנגלי > گشنيز (פר.)=*Coriandrum sativum* (**סטיינגאס, עמ' 1091; חיים, מילון, ב, עמ' 719; אחונדוב, עמ' 394**). جنگلی - פראי, בר.

4. **בבלי** (יומא יח ע"ב מינ6): *"ויצא אחד אל השדה ללקט אורות" תנא משום ר' מאיר זה גרגיר. אמ' ר' יוחנן למה נקרא שמן אורות שמאירין את העיניים.* וראה **רענן, גרגיר**, http://www.daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=25101, 03.12.19.
5. **ערוך** (ח"א עמ' 305, ערך 'ארות'): והוא גרגירא מצראה. השם גרגירא, נמצא לעיל בתשובות הגאונים. אך בערבית جرجر مصري מזוהה דווקא עם *Lupinus termis* (תורמוס תרבותי).
6. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 70; **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 875; **פלדמן, משנה**, עמ' 164; **פליקס, צומח**, עמ' 44.
7. **לעף, פלורה**, א, עמ' 492 (זאת הוא כותב נוסף על האפשרות שגם 'גרגיר של אפר' זהה ל-*E. sativa*); **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 837; **פלדמן, משנה**, עמ' 165; **פליקס, צומח**, עמ' 45.

26

דוחן

הדוחן נזכר בתנ"ך פעם אחת, כאחד ממרכיבי הלחם שהצטווה יחזקאל להכין: "וְאַתָּה קַח לְךָ חִטִּין וּשְׂעֹרִים וּפוֹל וַעֲדָשִׁים וְדֹחַן וְכֻסְּמִים וְנָתַתָּה אוֹתָם בִּכְלִי אֶחָד וְעָשִׂיתָ אוֹתָם לְךָ לְלָחֶם" (יחזקאל ד ט). נזכר שלוש פעמים במשנה. בשניים מן האזכורים (שביעית ב ז, חלה א) הוא מובא בתוך קבוצה של זרעי מאכל: האורז והדוחן והפרגין והשומשמין - אשר עיסתם פטורה מהפרשת חלה, ובאזכור השלישי (ב"מ ג ז) - יחד עם מיני דגנים שונים: חיטה, שעורה וכוסמין וכן אורז וזרעי פשתן. הדוחן אינו נזכר בתוספתא, אך נזכר כמה פעמים במדרשי ההלכה (מכילתא פסחא ח; ספרא בהר א; ספרי במדבר קמו ועוד), ובתלמודים (ירושלמי פאה א ה"ד ועוד; בבלי ברכות לו ע"ב ועוד). באחד המקומות בבבלי (פסחים לה ע"א) נזכר הדוחן עם האורז כמינים שאין באין לידי חימוץ אלא לידי סירחון.

הזיהויים

דוחן תרבותי

▪ אחד מן המינים המכונים **דוחן** - שם של קבוצת צמחים ממשפחת הדגניים, המשמשים כמזון לאדם ומספוא לבהמות. זהו הזיהוי המרכזי לדוחן שבמשנה.[1] בין המינים שנמנים עם קבוצה זו, זוהה הדוחן בעיקר עם **הדוחן התרבותי** (*Panicum miliaceum*).[2] מוצאו כנראה במצרים ובאירופה הים-תיכונית, אם כי היום הוא גדל בכל העולם. בארץ גדל כצמח בר אקראי ונדיר, בקרקעות מושקות במרכז הארץ. שימש בעבר כמרכיב מזון חשוב, וגם כיום משמש להכנת דייסות ומרקים וכתוסף לקמח לאפיית לחם. אחרים זיהו אותו עם **דוחן הפנינה** (*Pennisetum glaucum*),[3] או עם מין הדומה בתכונותיו - **הזיפן האיטלקי** (*Setaria italica*).[4]

▪ **אורז תרבותי** (*Oryza sativa*) - זהו האורז המוכר לנו, אחד משלושת הגידולים

החקלאיים החשובים ביותר לאדם. זהו מין דגן גבוה, שמקורו במזרח אסיה. גדל על פי רוב בשדות מוצפים. זיהוי זה הוא תולדה של אפשרות היפוך בצמד אורז-דוחן (ראה לעיל ערך 'אורז' ולהלן בעיון), החל מן המהרי"ל. מצוטט אצל הבית יוסף, ט"ז, מגן אברהם, שולחן ערוך הרב ומשנה ברורה.[5]

אורז אסייתי

עיון

פעמיים, מתוך שלוש הפעמים שנזכר הדוחן במשנה, הוא נזכר **בצמוד לאורז**. המשותף לשניהם הוא היותם מין דגן נאכל, אשר בניגוד לחמשת מיני הדגן הנזכרים במשנה, לא ניתן להתפיחם ולייצר מהם לחם. בבבלי (פסחים לה ע"א) מושווים האורז והדוחן לחמשת מיני הדגן, ונפסק כי הם אינם מחמיצים, ועל כן גם לא מכינים מהם מצה. על ההיבט המדעי של ההשוואה - ע"ע 'אורז'.

כמעט כל הפרשנים זיהו את הדוחן **עם אחד המינים מקבוצת הדגנים הנקראת כך גם היום**. אומנם, בעברית כיום ישנם שני מובנים למילה 'דוחן': א. שמו המדעי העברי של הסוג הבוטני (*Panicum*). ב. שמם של כמה מיני דגני מאכל ומספוא המתאפיינים בשיבולים גבוהות וזרעים קטנים, וגדלים באזורים שחונים יחסית. לא כל המינים בקבוצה זו נמנים עם הסוג Panicum. למעשה, באירופה ובארצות הים התיכון זיהו בעיקר עם **דוחן תרבותי**, אך גם עם **זיפן איטלקי**. בתימן נפוץ דווקא דוחן הפנינה, ועל כן היו פרשנים מהאזור שנטו לזהות את הדוחן במין זה.

כאמור - פעמיים נזכר הדוחן במשנה בצמוד לאורז, ומתוך עיון בפרשנים עולה כי **את זיהוי הדוחן יש לבחון לאור זיהוי האורז** (ע"ע): באירופה נפוצה הייתה מסורת המזהה הן את האורז והן את הדוחן שבמשנה עם מיני דוחן (אצל רש"י האורז הינו 'מיל' והדוחן 'פנץ'/'פניל'), ויש לפרשם בתור מיני דוחן שונים. סביר לומר שמדובר בשני המינים שנזכרו לעיל כנפוצים באירופה, אף שאין בידינו כדי לזהות בוודאות את בידול המשמעות שבין שני השמות. מסורת מאוחרת יותר, המופיעה לראשונה אצל

המהרי"ל, הופכת את זיהוי הצמד אורז ודוחן, כך שהדוחן מזוהה עם *Oryza sativa*.

זיהויי החוקרים: לעף מזהה עם מין הדוחן *Setaria italica*.[6] פלדמן ופליקס מזהים עם *Panicum miliaceum*.[7]

הערות:

1. **רנאה"י** (שביעית ב כת"י לונ): אלדכ'ן > להלן רמב"ם, **מילון מהד' טובי; רש"י** (ברכות לז ע"א): *פנץ*; (ר"ה יג ע"ב): *פניל*; (ב"מ מ ע"א): *פניל* > paniz,panil (צר. עתיקה)=panic (צר. [**דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' **106**, ע' **773**; **גודפרוי**, **צרפתית**, עמ' **370**]) =*Panicum* (**ניקולוב**, **מילון**, עמ' **774**); **ריבמ"ץ** (שביעית ב ז): *מילייו* > Miglio (איט.)=*Panicum* (**אוניברסיטת טרייסטה**); **רמב"ם** (שביעית ב ז עמ' **144**, וכן בחלה א ד): אלדכ'ן > دخن משמש כשמם של כמה מינים הנמנים עם תת משפחת Panicoideae (דוחניים) במשפחת הדגניים. נראה כי כאן הכוונה ל- *Panicum miliaceum* (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' **59**, ע' **70**; **עיסא**, עמ' **133**, ע' **17**. גם מדברי הרמב"ם שם וגם אצל אבן אלביטאר משתמע כי ישנו יותר ממין אחד של دخن [**אבן אלביטאר**, **ג'אמע**, א, עמ' **367**] או ל- *Setaria italica* (**עיסא**, עמ' **168**, ע' **12**) הנפוצים גם באזור הים-תיכוני; **תוספות ברכות** (לז ע"א, ד"ה 'רש"י'): *רש"י פי' אורז מי"ל, ויש מפרשים ריז"ו, ולהאי פירוש יש לפרש דדוחן היינו מי"ל* > mil (צר. עתיקה)=millet (צר. [**דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' **98**, ע' **708**; **גריימס**, **צרפתית**, עמ' **415**]) =*Panicum* (**ניקולוב**, **מילון**, עמ' **740**); **ראבי"ה** (ח"א, מסכת ברכות סימן קב ד"ה 'פסק בהלכות'): *ודוחן הוא הנקרא היר"ז באשכנז* > Hirse (גר.)=*Panicum* (**ניקולוב**, **מילון**, עמ' **740**); **אור זרוע** (ח"א הלכות חלה סי' רטז): *[בשם ריבמ"ץ] מי"לא* > *לעיל תוס'*; **רד"ק** (יחזקאל ד ט): *ודוחן הוא שקורין לו בלע"ז מילי"ו* > *לעיל תוס'*; **רא"ש** (הלכות קטנות, מנחות, הלכות חלה סי' ב): *אורז ודוחן מיני קיטנית הן ובלע"ז מיי"ל ופנייי"ל* > *לעיל רש"י*; **ספר כלבו** (סימן כד, ד"ה 'ופת אורז'): *מי"ל* > *לעיל תוס'*; **שו"ת הריב"ש** (סימן תכ): *הפניצו, דוחן שמו בלשון רז"ל* > Panizo (ספ.)=*Panicum* (**אורוזקו**, **מילון**, עמ' **576**); **רע"ב** (שביעית ב ז): *מיל"יו* > *לעיל תוס'*; **בית יוסף** (אורח חיים סימן רח אות ח ד"ה 'ועל פת'): *והוי יודע שרש"י פירש בפרק כיצד מברכין (לז. ד"ה 'אורז') אורז מי"ל דוחן פני"ץ, והתוספות (לז. ד"ה 'רש"י') כתבו שיש מפרשים אורז ריי"ש ודוחן מי"ל*; **ט"ז** (אורח חיים סימן רח ס"ק יא): *ובפי' אורז ודוחן רש"י פי' בפ' כ"מ אורז מי"ל פי' בל"א הירז"ז והתוס' כתבו י"מ אורז ריי"ז ודוחן מי"ל וסוגיין דעלמא כהאי פירושא כ"כ ב"י וכ"כ בלבוש ומהרי"ל כתוב דוחן הוא ריי"ז ואורז הוא הירז"ז* > להלן מהרי"ל; **כתב"ה** (דף לז ע"א): *דחן: דוחינה ת"י [=תרגום יונתן](מדבר טו יט) מין קטנית מיליום, פניקום* > *לעיל ריבמ"ץ*; **מגן אברהם** (סי' רח ס"ק ט): *האורז - ריי"ז, דוחן הירז"ז בל"א וי"מ אינפכא*; **ברכי יוסף** (אורח חיים סימן תסז ס"ק ז): *והדוחן הוא הנקרא מיג'ו* > miglio (איט.), mijo (ספ.)=*Panicum* (**פיאניג'יאני**, **אטימולוגיה** - http://etimo.it/?term=miglio, **26.6.23**); **מכה"מ** (ב"א ד' **20**, שביעית ב ועוד): *זורת* > زرت (פר.)= دخن (ער. [**דסוקי**, **מילון**, א, עמ' **1409**]) - *לעיל רמב"ם*; **תפא"י** (שביעית ב ז, סח ע"א): *הירזע* > *לעיל ראבי"ה*.
2. **המליצה** (ס"פ ד' **13**): ארזן וגאוורס > ارزن, گاورس (פר.)=*Panicum miliaceum* (**סטיינגאס**, עמ' **36**, **1073**; **אחונדוב**, עמ' **177**); וראה בהערה קודמת על שיטת הרמב"ם.
3. **מילון מהד' טובי** (עמ' **91**): דָכ'ן. *לעיל רמב"ם* > دخن=*Pennisetum glaucum* ('דוחן הפנינה'). זהו מין הדוחן הנפוץ בתימן.
4. ראה לעיל הערה 1 כאפשרות לזיהוי של הרמב"ם.
5. **ספר מהרי"ל** (**מנהגים**) (ליקוטים ד"ה '[לא] אורז'): *אורז ודוחן, אמר מהר"י סג"ל אורז הוא שקורין הירזן ודוחן*

שקורין ריי"ז ולא כיש אומר הברת אורז הוא משמע ריי"ז. וכן בפ' כיצד פרש"י: אורז פניץ, דוחן מילייו. ובא"ח כתב אורז ריי"ז, מ"מ קי"ל כראבי"י דפי' אורז הידזן > Reis (גר.)=*Oryza sativa* (**ניקולוב, מילון, עמ' 809**); **בית יוסף** (אורח חיים סימן רח אות ח ד"ה 'ועל פת'): *והוי יודע שרש"י פירש בפרק כיצד מברכין (לז. ד"ה אורז) אורז מי"ל דוחן פני"ץ, והתוספות (לז. ד"ה רש"י) כתבו שיש מפרשים אורז רי"ש ודוחן מי"ל;* **ט"ז** (אורח חיים סימן רח ס"ק יא): *ובפי' אורז ודוחן... ומהרי"ל כתוב דוחן הוא ריי"ז ואורז הוא היר"ז;* **שולחן ערוך הרב** *(לוח ברכת הנהנין פרק א סעיף י): מנהג העולם שמפרשים אורז ריי"ז דוחן היר"ז, אבל יש מפרשים אורז היר"ז דוחן ריי"ז;* **משנה ברורה** *(סימן רח ס"ק כה): האורז ריי"ז דוחן היר"ז בל"א (ב"י ולבוש) ויש מפרשים איפכא.*

6. **לעף, פלורה, ד, עמ' 70.**
7. **פלדמן, משנה, עמ' 44; פליקס, צומח, עמ' 46.** פליקס אינו שולל גם את זיהוי הדוחן עם *Sorghum vulgare*, אלא שמוסיף שנראה לו, בסופו של דבר, לזהות עם מין זה את 'פרגים' שבמשנה (ע"ע ושם בדברי רנאה"י פ"א).

27

דלעת יוונית[1]

הדלעת היוונית נזכרת ארבע פעמים במשנה: כמין נבדל מ'דלעת מצרית' ו'דלעת רמוצה' (ע"ע) לעניין דיני הכלאים (כלאים א ה); כמין מתפשט, בהקשר אחר של דיני כלאים (שם ב יא); כמין חשוב, לעניין ביטול תרומה בתערובת (ערלה ג ז) ולעניין הבאת טומאה וחציצה בפניה (אהלות ח א). נזכרה בתוספתא פעמיים בהקשרים שונים (אהלות ח א; כלאים א ו), מהם עולה כי היא המין הנקרא גם 'דלעת' סתם. נזכרה בתלמודים כמה פעמים (ירושלמי כלאים ג ה"ו; שביעית א ה"ו; נדרים ז ה"א ועוד; בבלי יבמות פא ע"ב; ביצה ג ע"ב ועוד).

הזיהויים

▪ **קרא פשוט, 'דלעת הבקבוק'** (*Lagenaria vulgaris*) - מין חד-שנתי ממשפחת הדלועיים. נחשבת כאחד המינים הראשונים שבויתו בידי אדם. משמשת למאכל אדם ובהמה ולהכנת כלים שונים מקליפתה. כמו כן, משמשת באופן נרחב ברפואה העממית. כך זוהתה דלעת יוונית בירושלמי, המצוטט גם אצל ריבמ"ץ, וכן הביאו רנהא"י פ"א ותנה"י.[2]

▪ **אבטיח הפקועה** (*Citrullus colocynthis*) - צמח עשבוני רב-שנתי ממשפחת הדלועיים. פירותיו דומים במראה לאבטיח. הם אינם אכילים ואף רעילים, אך יש להם שימושים רפואיים נרחבים. כך כנראה יש להבין את הזיהוי של הערוך.[3]

דלעת הבקבוק

עיון

אבטיח הפקועה

רבים מן הפרשנים אינם מפרשים את 'דלעת יונית'. ייתכן שהסיבה נעוצה בכך שהם אינם מכניסים עצמם לדקויות המבדילות בין זנים שונים של 'דלעת', ומכיוון שכבר פירשו את 'דלעת מצרית' קודם לכן (כלאים א ב), ראו את עצמם פטורים מלפרש כאן.

הירושלמי מזהה דלעת יונית עם **קרא פשוט**. מפירושו של רנאה"י עולה כי הוא מזהה 'דלעת' סתם עם מין זה, אך ככל הנראה הוא אינו מזהה את 'דלעת יונית' עם זן דלעת ספציפי המוכר לו, אלא רק מציין את התואר המובא במשנה. תנחום הירושלמי מזהה גם הוא כך.

הערוך זיהה את דלעת יונית עם 'קיקיון'. פירושו של הערוך לכאורה תמוה, וכפי שמעיר עליו בעל מוה"ע: *מה לקיקיון אצל הדלעת*. אומנם ניתן לראות את דבריו של הערוך באופן שונה אם מביאים בחשבון את המסורת הקושרת בין הקיקיון **לאבטיח הפקועה**, גם הוא מין ממשפחת הדלועיים. מעניין כי כת"י אנטונין זיהה את 'דלעת מצרית' (ע"ע) עם מין זה.

בזרעים גניזה ב מובא זיהוי מילולי - 'אבטיח אפריקאי'.[4]

רמב"ם לא הביא זיהוי, אך במקום זאת הביא תיאור של צמח בעל עלים גדולים.[5] כפו"פ כתב כי מדובר במין דלעת הגדלה ביוון, ופריה עגול ושטוח.[6]

זיהוי החוקרים: צ'יז'יק מזהה את 'דלעת יונית' עם **דלעת השדה** (*Cucurbita pepo*).[7] פליקס חולק עליו, וטוען כי בני הסוג *Cucurbita* כלל לא היו מצויים באזור בתקופת המשנה, שכן מוצאם בעולם החדש. במקום זאת, הוא מזהה את 'דלעת יונית' עם בת המין האפריקאית של **קרא פשוט**.[8] בכיוון דומה מזהה גם לעף את מיני הדלעת.[9]

הערות:

1. כך בכת"י קויפמן ופרמה. בחלק מכתבי היד מן הגניזה - 'דלעת יונית' - ב-ו' אחת.
2. **ירושלמי** (ערלה ג ה"ז, עמ' 346): *ר' קריספא בשם ר' יוחנן כל אילין קירייא וקרוותא דאנן אכלין דלעת יונית* אינון > קראא=קָרָא=*Lagenaria vulgaris* (**בר שינייא**, עמ' 49 ש' 21; **עיסא**, עמ' 104, מס' 2); **רנאה"י פ"א**

(עמ' 32): **אלקרע היוני** > قرع=*Lagenaria vulgaris* (**עיסא**, עמ' **104**, מס' **2**. **רמב"ם ביאור**, מס' 332); **תנה"י** (עמ' 128, ערך 'דלע'): *יקטין צגאר מדור עלי שכל אלבטיך (="יקטין' קטן מעוגל בצורת אבטיח)* > يقطين=*Lagenaria vulgaris* (**עיסא**, עמ' **104**, מס' **2**; **דינסמור ודלמן**, מס' **705**, שם מצוין כי שם זה בשימוש בסוריה; **רמב"ם ביאור**, מס' 332, לדבריו זהו שמו במצרים. מדבריו נראה כי במקומות אחרים זהו שם כולל לדלועיים); **ריבמ"ץ** (ערלה ג ז, עמ' **תא**): ציטוט מן הירושלמי דלעיל.

3. **ערוך** (ח"ג עמ' **71**, ערך 'דלע'): **פי'** *קיקיון מר מארץ יון* > לאור תרגום השבעים, המתרגם את 'קיקיון' (יונה ד ו): κολοκυνθη, וכן לאור פירוש ראב"ע (שם): *קיקיון: חכמי ספרד אומרים או דלעת או קרה*... נראה כי גם הערוך זיהה את הקיקיון בכיוון זה (עיין **עמר**, **קוראן**, עמ' 73-75). לאור זאת, יש להבין את הזיהוי כך: κολόκυνθα=*Citrullus colocynthis* (**לידל וסקוט**, עמ' **973**. שם נרדף: Cucumis colocynthis. **דיוסקורידס** IV, מס' **178**).
4. **זרעים גניזה ב**: *בטיח אפריקי* > بطيخ افريقي - **מילולית**: **אבטיח אפריקאי**.
5. **רמב"ם** (כלאים א ה עמ' קפ): *יש לה עלים גדולים ומתפשטת הרבה ומסתבכת*.
6. **כפו"פ** (עמ' תשמד): *ושמעתי של ארץ יון עגולות שטחיות כעדשה*.
7. **צ'יז'יק**, **אוצר**, עמ' **835**.
8. **פליקס**, **כלאים**, עמ' **70**.
9. **לעף**, **פלורה**, IV, עמ' **70**. הוא מזהה באופן כללי את 'דלעת' עם *Lagenaria vulgaris*.

28

דלעת מצרית

דלעת מצרית נזכרה במשנה פעמיים: בהקשר של דיני הכלאים, כמין קרוב לדלעת היוונית והרמוצה (כלאים א ב; שם א ה). **נזכרה כמה פעמים בתלמודים** (ירושלמי כלאים ב ה"ח ועוד; בבלי פסחים לט א"ע ועוד).

הזיהויים

▪ **אבטיח** (*Citrullus vulgaris*) - צמח חד-שנתי שרוע ממשפחת הדלועיים, שפירותיו הגדולים מתוקים ועסיסיים. מוצאו באזורי הסוואנות של אפריקה. באזורנו מוכר גידול האבטיח במצרים העתיקה, ולאחר מכן ברחבי המזרח התיכון ואגן הים התיכון. אף על פי שהפרי אוגר כמות מים גדולה, הוא גדל ללא השקיה בתנאי בעל. כך כנראה יש להבין את הזיהוי אצל רש"ג, וכך גם אצל רנאה"י, רנאה"י פ"א, רמב"ם וכפו"פ ל"ע.[1]

אבטיח

▪ **אבטיח הפקועה** (*Citrullus colocynthis*) - צמח עשבוני רב-שנתי ממשפחת הדלועיים. פירותיו דומים במראה לאבטיח. הם אינם אכילים ואף רעילים, אך יש להם שימושים רפואיים נרחבים. כך בכת"י אנטונין.[2]

אבטיח הפקועה

עיון

באופן יחסי לצמחים בעלי שמות לוואי, לא מעט פרשנים מזהים את 'דלעת מצרית'. נראה כי כולם מתארים מין ספציפי המוכר להם.

בירושלמי זיהה את דלעת מצרית עם דלעת ארמית, אך לא ברורה כוונתו.[3] ריבמ"ץ מצטט זיהוי זה.[4]

זיהויו של רש"ג (קרע חבשי), המופיע גם אצל כפו"פ ל"ע, ואינו ברור כל צורכו, מתייחס במפורש לצמח המוכר בסוריה/ארץ ישראל. זיהוי של רנאה"י - המתייחס בבירור לאבטיח - כולל שם לוואי זהה (אבטיח חבשי) המשויך לאזור דמשק,[5] ועל כן סביר יהיה לכרוך יחד את שני הזיהויים.

הפירוש היווני שבכת"י אנטונין מביא זיהוי ייחודי - ככל הנראה אבטיח הפקועה. ניתן לראות קשר בין זיהוי זה לבין זיהוי הערוך ל'דלעת יוונית' (ע"ע).

זיהוי החוקרים: צ'יז'יק מזהה את 'דלעת מצרית' עם דלעת גדולה (*Cucurbita maxima var. asiatica*).[6] בדומה ל'דלעת יוונית', גם כאן חולק עליו פליקס, וטוען כי בני הסוג *Cucurbita* כלל לא היו מצויים באזור בתקופת המשנה, שכן מוצאם בעולם החדש. במקום זאת, הוא מזהה את 'דלעת מצרית' עם בת המין האסייתית של קרא פשוט, דלעת הבקבוק (*Lagenaria vulgaris*).[7] בכיוון דומה מזהה גם לעף את מיני הדלעת.[8]

הערות:

1. **רש"ג** (עמ' 175, ש' 14): *יערף באלשאם קרע אלחבש* > לא מזוהה כל צורכו. قرع הוא בדרך כלל *Lagunaria vulgaris* (=דלעת הבקבוק), אך ייתכן שכאן הכוונה דווקא לזן של *Citrullus vulgaris* ('אבטיח'. כך הבין גם עמר (**עמר, גידולים**, עמ' 264 ובהערה 19 שם)). להלן רנאה"י; **רנאה"י** (עמ' 29): *האבטיח החבשי* > الحبشي=*Citrullus vulgaris* (**עיסא**, עמ' 50, מס' 12. שם הוא מציין כי שם זה אופייני לאזור דמשק. ז' עמר מצטט מקורות נוספים המזכירים 'אבטיח חבשי', ומזהים אותו עם זן של *Citrullus vulgaris* (**עמר, גידולים**, עמ' 264); **רנאה"י פ"א** (עמ' 32): *אלדלוע אל מצרי* > دلاّع=*Citrullus vulgaris* (**רמב"ם ביאור**, מס' 98; **עיסא**, עמ' 50, מס' 12. ועיין **עמר, גידולים**, עמ' 263-264); بطيخ المصري=*Citrullus vulgaris var. Deltae Sordida* (**עיסא**, עמ' 50, מס' 12). סביר בהחלט כי מדובר בזן אבטיח המצוי במצרים; **רמב"ם** (כלאים א ב עמ' קסח): *אלדלאע המצרי* > לעיל רנאה"י פ"א; **כפו"פ ל"ע**: *נודעת בארץ כנען בקרע אלחבש כלומר דלעת כוש* > לעיל רש"ג.
2. **כת"י אנטונין** (70 1-2): *κολοκυνθα μηκρον* > κολόκυνθα=*Citrullus colocynthis* (**לידל וסקוט**, עמ' 973. שם נרדף: *Cucumis colocynthis*. **דיוסקורידס** IV, מס' 178). ככל הנראה פירושו 'אבטיח פקועה מצרי' (μηκρη - לכאורה יש לקרוא μικρον (mikron), שפירושו 'קטן' (**לידל וסקוט**, עמ' 1133), אך ככל

הנראה אין זו הכוונה, אלא זהו שיבוש של 'מצרי', שנכתב כמות שהוא באותיות יווניות (כך קרה גם ל'פול המצרי' - פפדופולוס-קרמאוס, עמ' 70, מס' 4, וראה הערות המהדיר, עמ' 74-75), אם כי אין להוציא מכלל אפשרות שהכוונה למין אחר ממשפחת הדלועיים (למשל: **דיוסקורידס** II, מס' **162**: κολοκυνθα=*Cucumis sativus* (='מלפפון' בלשוננו).

3. **ירושלמי** (כלאים א ה"ב, עמ' **146**): *בשם ר' נחמיה: דלעת ארמית היא דלעת מצרית...*
4. **ריבמ"ץ** (עמ' עז): *תני בש"ר נחמיה דלעת ארמית היא דלעת מצרית.*
5. אצל עיסא (לעיל הערה 1) נזכר כי השם 'אבטיח חבשי' - بطيخ حبشي - ל- *Citrullus vulgaris* אופייני לדמשק.
6. **צ'יז'יק**, **אוצר**, עמ' **834**.
7. **פליקס**, **כלאים**, עמ' **70**.
8. **לעף**, **פלורה**, IV, עמ' **70**. הוא מזהה באופן כללי את 'דלעת' עם *Lagenaria vulgaris*.

29

דלעת רמוצה

דלעת רמוצה נזכרה במשנה שלוש פעמים: פעמיים בדיני הכלאים, כמין קרוב לדלעת יוונית ודלעת מצרית (כלאים א ב; כלאים א ה) **ופעם אחת בהקשר של דיני נדרים** (נדרים ו א). **נזכרה פעמיים בתלמודים** (ירושלמי כלאים ב ה"ח; בבלי פסחים לט ע"א).

הזיהויים

- **קרא פשוט, 'דלעת הבקבוק'** (*Lagenaria vulgaris*) - מין חד-שנתי ממשפחת הדלועיים. נחשבת כאחד המינים הראשונים שבויתו בידי אדם. משמשת למאכל אדם ובהמה ולהכנת כלים שונים מקליפתה. כמו כן, משמשת באופן נרחב ברפואה העממית. רוב הפרשנים הביאו את השם הערבי ('קרא') בתוספת העובדה שמדובר במין מר שצריך להתקינו לאכילה על ידי הטמנה ברמץ.[1]

דלעת הבקבוק

עיון

לכאורה ניתן לומר שאין במקרה זה זיהוי צמחים של ממש, אלא רק פירוש מילים.

הירושלמי מתאר את דלעת הרמוצה כזן מר של **קרא פשוט** שנתקן לאכילה כשנטמן באש. רש"ג, רמב"ם וכפו"פ מתארים אותה כך בעקבותיו, אף שחלקם לא נוקבים בשם 'קרע', אלא 'דלוע', שהוא מעין תרגום מילולי. רס"ג ורנאה"י מציינים רק את האפיון הראשון (דלעת מרה), ובבבלי ובדעת י"א ברנאה"י מצוין דווקא האפיון השני (התקנה לאכילה באש). דעת שמואל בבבלי אינה מזוהה. לפי רש"י שם 'קרקוזאי' - מתייחס למקום שבו נפוץ זן זה.[2]

פירוש ייחודי נמצא אצל רנאה"י פ"א - דלוע המגודל בתוך דפוס.[3]

לפי החוקרים 'דלעת הרמוצה' היא זן קרוב ל'דלעת מצרית' - כל אחד לשיטתו: צ'יז'יק - **דלעת גדולה** (*Cucurbita maxima*); פליקס ולעף - **דלעת הבקבוק** (*Lagenaria vulgaris*).[4]

הערות:

1. **ירושלמי** (כלאים א ה"ב, עמ' 146): *והרמוצה* - אמר רבי חיננא: *כמין דלעת מרה היא והן ממתקין אותה ברמץ*; **בבלי** (נדרים נא ע"א): מאי *דלעת הרמוצה* אמר שמואל קרא קרקוזאי רב אשי אמר *דלעת הטמונה ברמץ* > קראא=ڤ ع= *Lagenaria vulgaris* (**בר שינייא**, עמ' 49 ש' 21; **עיסא**, עמ' 104, מס' 2); **רס"ג** (עמ' 190 106): אלקרע אלמרה (מילולית: *דלעת מרה*.) > ڤ ع=*Lagenaria vulgaris* (**עיסא**, עמ' 104, מס' 2). 'אלמרה' - מרה. לא מופיע במילונים, ועל כן זהו ככל הנראה תיאור ולא שם; **רש"ג** (עמ' 175 1, ש' 5): *מן אלקרע שי מר לא יטיב חתי ידפן פי אלנאר* (מהדלעת, *דבר מר שלא יערב עד שיוטמן באש*) > לגבי 'קרע' - לעיל רס"ג; **רנאה"י**: *והרמוצה המרה, ויש אומרים הטמונה ברמץ חם*; **זרעים גניזה א** (אוק.): אלקרע אלמור > לעיל רס"ג; **רמב"ם** (כלאים א ב עמ' קסח): *והוא מין דלעת שטעמו מר לא יוכשר לאכילה עד שיוטמן באפר חם* (ובדומה לו אצל **תנה"י** (עמ' 128, ערך 'דלע') ואצל **אלג'אמע** (עמ' 31, ערך 'דלעת רמוצה')); **כפו"פ**: *מין ממיני הדלועים וטעמו מר אין ראוי לאכילה עד שיטמן באפר חם...*; **ריבמ"ץ** (עמ' עז): *ירוש' כמין דלעת מרי היא והן ממתיקין אותה ברמץ... בבלי בנדרין פ' הנודר מן המבושל אמ' רב אשי דלעת הטמונה ברמץ*; **רע"ב** (כלאים א ב): *דלעת מרה שממתקים אותה ברמץ כלומר באפר חם שיש בו רשפי אש*; **כת"י אנטונין** (70 3): *ακρεα* > לא מזוהה. ניתן לזהות במילה זו צליל דומה ל'קרא'.
2. עיין **פליקס**, **כלאים**, עמ' 70-71 ובהערה 73 שם.
3. **רנאה"י פ"א** (עמ' 32): אלדלוע *המודפס והוא שעושים* לו דפוס *בזמן צמיחתו והוא מתעגל בתוך הדפוס ומתהוה בתבנית הדפוס שעשה*.
4. עיין בערכים 'דלעת יוונית' ו'דלעת מצרית' ובהערות שם.

30

דנדנה[1]

הדנדנה נזכרת פעמיים במשניות הסמוכות זו לזו (שביעית ז א; שם ז ב). מן ההקשר שם עולה שמדובר בצמח הנשאר בקרקע משנה לשנה.[2] כן נזכרת פעם אחת בבבלי (נדה נא ע"ב).

הזיהויים

▪ אחד ממיני ה**נענע** (*Mentha*) - סוג במשפחת השפתניים, הכולל כארבעים מינים. עלי הנענע ידועים בשל ריח המנטה העז הנודף מהם. מקורו של הריח בבלוטות שעל פני העלים, בהן נאגרים שמנים אתריים. כאשר כיסוי השעווה של הבלוטה נשבר (למשל, אחרי שמוללים את הצמח), השמן האתרי מתנדף וריחו מורגש היטב. הנענע משמשת להכנת משקאות חמים וקרים, ומהווה מרכיב חשוב ברפואה העממית ובתעשיית התמרוקים. הזיהוי של הדנדא עם הנענע מקובל כמעט על כל הפרשנים.[3]

נענע המים

▪ צמח בעל בצל - בכפו"פ זיהה כך באופן כללי.[4]

כמנון האניס

▪ זיהויים שאינם ברורים דיים: בזרעים גניזה ב כתב שמדובר בפרחים שצובעים בהם.[5] מכת"י אנטונין ניתן להבין אולי שמדובר במין של **סינפיטון** (*Symphytum*) -

צמח רב-שנתי ממשפחת הזיפניים.[6] במליצה מביא, מלבד הזיהוי כנענע, זיהוי נוסף. ייתכן שכוונתו בזיהוי זה ל**כמנון האניס** (*Pimpinella anisum*) או ל**שומר פשוט** (*Foeniculum vulgare*) - שני צמחים ממשפחת הסוככיים החולקים טעם אופייני דומה (הודות למרכיב האנתול שמשותף לשניהם).[7] הזיהוי ברנאה"י פ"א אינו מובן.[8]

עיון

רוב מוחלט של הפרשנים זיהה את הדנדנא עם הנענע, שעליה משמשים למאכל, לחליטה ולתיבול. זיהויו הכללי של כפו"פ עם צמח כלשהו בעל בצל, קשורה לכך שבמשנה נזכר 'עיקר הדנדנה', ומכאן עולה שמדובר בצמח בעל איבר אגירה תת-קרקעי משמעותי. אלו שזיהו עם הנענע, שלשורשיה לא נודע שימוש כמאכל וכד', הכירו, כך מסתבר, את הגרסה במשנה לפיה 'עיקר הדנדנה' והצמחים שנזכרו בסמוך אינם משמשים למאכל.[9]

לעף, ובעקבותיו פליקס, מזהים את הדנדנה המשנאית עם המין השרכני הנקרא כיום **דנדנה רפואית** (*Asplenium ceterach*).[10] רענן תמה על הזיהוי, ותמך בזיהוי עם הנענע.[11]

הערות:

1. כך בכת"י קויפמן ופרמה - בשניהם מופיעות שתי הצורות בשביעית פרק ז - במשנה א 'דנדנא' ובמשנה ב 'דנדנה'. בחלק מהמקומות: דנדנא.
2. כך במשנה א בפרק. במשנה ב מופיע 'עיקר הדנדנה', כלומר שורש הצמח, אך במשנה זו יש שינויי גרסה מהותיים בין אבות כתבי היד והירושלמי, לפיהם מדובר במשנה זו בצמחים או חלקי צמחים הראויים למאכל, לבין כתב יד הרמב"ם והדפוסים, לפיהם מדובר בכאלו שאינם נאכלים.
3. **רנאה"י** (שביעית כת"י לונ): אלנענע (בחלק מכתבי היד: 'אלנענע'. ועיין קאפח, זיהוי, עמ' 38) > نعنع הוא שמם של מינים שונים הנמנים על הסוג *Mentha* [*Mentha sativa*; *Mentha piperita* (נענע חריפה, 'מנטה'); *Mentha pulegium* (נענע הכדורים (**עיסא**, עמ' 117, ע' 14,13,12)]; **רמב"ם** (שביעית ז א עמ' 155): אלנענע; **תנה"י** (עמ' 130 ערך 'דנדן'): אלנענע *רחבת העלים ונקרא אמיתא ומנתא*; **המליצה** (בהמ"ל): דנדנה באדיאן ניז נענע *פודינה* > نعنع, پودنه (פר)=*Mentha*; **סטיינגאס**, עמ' 259, 1412; **אחונדוב**, עמ' 238); **רע"ב** (נדה ו ח, ודומה לו [בשיבוש] בשביעית ז א): *שקורי' בערבי נענ"ע ובלע"ז מינט"א* > menta (איט.)=*Mentha*; **אלג'אמע** (עמ' 31, ערך 'דנדנה'): אלנענע; **כתב"ה** (דף לט ע"א): דנדנה: *שם עשב שיורד לקדרה ויש לו ריח טוב. מינטא ב"ד [=בלשון רומי] אורטילנא, יירבא בואינא בל' [=בלשוננו]* > ortelaâ (פור.), hierba buena (ספ.)=*Mentha spicata* (אחד ממיני הנענע. ויירה, מילון, א ע' Ortelaâ [ללא מספרי עמודים] **אורוזקו**, מילון, עמ' 498. כך מופיע גם אצל **בוקסטורף**, לקסיקון, עמ' 557); **מוה"ע** (ח"ג עמ' 96 ערך 'דנדנא'): *פי'*

מינתא; מכה"מ (בהמ"ל, שביעית ז): אן [=זה] נענא > נאנא (פר.)=*Mentha* (סטיינגאס, עמ' 1412; אחונדוב, עמ' 238); תפא"י (שביעית ז א, עו ע"ב): קרויזעמינצע > Krausemünze (גר.)=*Mentha spicata* (אחד ממיני הנענע, ספירמינט, גרים, מילון, כ' 11, עמ' 2101. סינונים: *Mentha crispa*).

4. כפו"פ (פרק מח, עמ' תרסא): *שהוא מין ממיני הבצלים.*
5. זרעים גניזה ב: *הדנדנה [..]ן אלאזהאר אלדי יצבג פהא* > מילולית: [...] הפרחים אשר ייצבע בהם.
6. כת"י אנטונין (עמ' 43, ש' 117): *הדנדנה* τορασδον > לא מזוהה, וראה סטאר, גלוסר, עמ' 366; דו קאנז', יוונית, ב, עמ' 1284.
7. המליצה (בהמ"ל): דנדנה באדיאן ניז נענע פודינה > بادیان (פר.)=*Pimpinella anisum* (כך ע"פ סטיינגאס, עמ' 140; חיים, מילון, א, עמ' 197; אחונדוב, עמ' 337) וכן *Foeniculum vulgare* (אפרשות נוספת שמביא סטיינגאס, עמ' 140).
8. רנאה"י פ"א (שביעית עמ' 50): *שחם אלארץ*. > הזיהוי אינו ברור. על פי עיסא: شحم الارض=*Fungi* (פטריות. עיסא, עמ' 85, ע' 12). זיהוי זה בעייתי, שהרי לפטריות אין עלים, ובמשנה מדובר במפורש על 'עלי הדנדנה'. התרגום המילולי של שם זה הינו 'חלב/שומן הארץ'. במילונים מופיע גם شحمة الارض, שניתן לזהותה עם *Myriophylum spicatum* (אלף העלה המשובל. ראה אשבילי, ב, עמ' 440, ע' 1742), אך גם זיהוי זה אינו מניח את הדעת.
9. ובכל זאת יש לשורש הנענע שימוש (שאם לא כן מדוע הובא במשנה) - קטעים חתוכים של קנה השורש משמשים לריבוי הצמח. כפי שנזכר במסכת עוקצין א ב, בנוגע ל'שרשי המינתא', המזוהה גם היא עם הנענע.
10. לעף, פלורה, ד, עמ' 70; פליקס, צומח, עמ' 48. סינונים של *Ceterach officinarum*.
11. רענן, דנדנה, 02.07.22 https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=47594.

31

הרדופני[1]

ההרדופני נזכר פעם אחת במשנה כצמח רעיל לבהמות (חולין ג ה). **עוד נזכר פעמיים בתוספתא** (ב"ק ו יז; חולין ד ה) **ופעמיים במדרשי ההלכה** (מכילתא ויסע א; ספרא שרצים ב). **בבבלי נזכרים בסמיכות 'הרדופנין' ו-'הירדוף' וברור שם שהם שונים זה מזה** (פסחים לט ע"א). **עוד נזכר בבבלי כמה פעמים 'הירדוף'** (סוכה לב ע"ב ועוד).

הזיהויים

▪ **הרדוף הנחלים** (*Nerium oleander*) - שיח ירוק-עד ממשפחת ההרדופיים. גדל על שפת נחלים. תפוצתו - מיוון ואיטליה ועד יפן במזרח. בארץ מתרכז בעיקר באזורי הצפון ובבקעת הירדן (עד ים המלח). פציעה של אחד מחלקי הצמח מובילה להפרשת שרף חלבי רעיל ביותר. תכונותיו הרעילות של הצמח מנוצלות לצרכים שונים, מהרחקת מזיקים ועד לשימושים רפואיים שונים. כך מזוהה אצל רנאה"י, המליצה, כתכ"ה ומוה"ע.[2] פרשנים אחרים מתארים צמח המתאים למין זה, מבלי לנקוב בשם.[3]

הרדוף הנחלים

▪ קיימים עוד כמה זיהויים ייחודיים שהוזכרו אצל מפרשים יחידים: רש"י על מסכת פסחים מזהה כנראה עם ה**לענה** (*Artemisia*) - סוג הכולל כמאתיים מינים, רובם בעלי טעם מר. חלקם משמשים כצמח תבלין ובסיס להכנת משקאות;[4] בערוך הביא אפשרות (שנייה) לזהות עם **קרנית מאדימה** (*Cornus sanguinea*) - שיח נשיר, בעל פירות דמויי עינב, נפוץ באירופה ובמערב אסיה;[5] המליצה זיהה (גם הוא כאפשרות שנייה) עם **דולב מזרחי** (*Platanus orientalis*) - עץ נשיר גדול

לענה

הנפוץ באזורים ההרריים במערב אסיה ובדרום אירופה. בארץ הוא גדל על גדות נחלים בצפון. ארץ ישראל הינה גבול תפוצתו הדרומי;[6] מכה"מ מזהה עם הסוג **אַלְוַוי** (*Aloe*) - שמקורו באפריקה, והגיע לאסיה ולאירופה רק בימי הביניים.[7]

- **זיהוי כללי - צמח רעיל לבהמות, כך אצל רגמ"ה, רש"י, רמב"ם ורע"ב.**[8]

קרנית מאדימה

דולב מזרחי

עיון

הרוב המכריע של הפרשנים מזהה את ההרדופני עם ההרדוף. זאת, ככל הנראה, על רקע האזכורים שלו במשנה ובתוספתא כצמח רעיל. עם זאת, מן הבבלי משמע שהצמח אינו רעיל לאדם, ולכן היו מפרשים שזיהו באופן כללי כצמח הרעיל לבהמות.

רוב החוקרים מזהים את ההרדופני עם ההרדוף,[9] פלדמן מזהה אותו עם **הרדופנין** (*Scorzonera*).[10]

הערות:

1. **כת"י קויפמן: רדפני.**
2. **רנאה"י** (חולין ג עמ' 8): **ושאכלה שגר** *[=עץ]* **אלדלפא** > **נראה שזהו שיבוש של 'דפלה'.** دفل, دفلة=*Nerium oleander* (**עיסא**, עמ' 124, ע' 11, **ח'ולייידי**, **פלורה**, עמ' 38); **המליצה** (ס"פ ד' 16): **הרדופני כר זהרה** > خرز هره (פר.)=*Nerium oleander* (**חיים**, **מילון**, א, עמ' 837); **כתכ"ה** (דף יח ע"ב): **אֶרְדוֹפַנֵי: אילן מריר הוא הרדוף והרדופני... והוא רודודפני בל"י** *[=בלשון יוון]* **עץ מר מאד ובל'** *[=ובלשוננו]* **אילואינדרו, אדילפ'א** > Eloendro, Adelfa =ροδοδαφνη (פורט.)= oleander (אנג.)=*Nerium oleander* (**לידל וסקוט**, עמ' 1573;

ויירה, מילון, א ע' Eloendro [ללא מספרי עמודים]); **מוה"ע** (ח"ג עמ' 241 ערך הרדף): *פי' רודודפני בל"י ורומי"י מין אילן אשר פרח שלו כמו ורד הנקרא בל"י רודון ועליו שלו כמו עלי דפני והוא סם המות לבהמות ויש מהרופאים שכתבו שיזיק גם לאדם ואחרים כתבו שיועיל למי שנשכו נחש* > *ροδοδαφνη=Nerium oleander* (**לידל וסקוט**, עמ' 1573). [בוקסטורף מפרש את 'הרדופני' באופן כללי - צמח רעיל ומר, ולבסוף מזכיר ביחס ל'הירדוף' - *Laurus* (**ער אציל, דפנה. בוקסטורף, לקסיקון**, עמ' 633-632). כך מובא גם אצל דונולו: *ועלי הרדפני הוא לאורו* (**דונולו**, עמ' V, פס' 19)].

3. **ערוך** (ח"ג עמ' 241, ערך 'הרדף'): *פי' אילן הגדל על שפת הנהר ועושה פרחין דומין לשושנים והן מרין ביותר והוא סם המות של בהמה*; **תנה"י** (עמ' 146 ערך 'הרדפני'): *יש אומרים שזה עץ הגדל על חופי נחלים ונהרות והוא מצמיח פרחים הדומים ל-אלורד והם מרים מאוד. והם סמים קטלניים לבעלי חיים ואינם מזיקים לאדם*; **מילון מהד' טובי** (עמ' 92): *עץ שענפיו דומים לוורדים והם סם ממית לבהמות.*
4. **רש"י** (פסחים לט ע"א על 'הרדופנין'): **אלוישנא** (עיין קטן, **אוצר**, עמ' 40, ע' 630. בהמשך שם (על 'הירדוף'): הירדוף עץ שהמתיק בו משה את מי מרה) > aluine,absinthe= Aloisne (**דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 5, ע' 31) *Artemisia*= (**ניקולוב, מילון**, עמ' 501). עוד ייתכן כי הכוונה ל-*Aloe* (**ראה: עמר, מרורים**, עמ' 55 ובהערותיו שם, וכן **דונולו**, עמ' IV, פס' 16 [מדבר שם על 'זיעות', ומונה את ה'אלואי']).
5. **ערוך** (ח"ג עמ' 241, ערך 'הרדף'): **וי"א סנגיני שמו בלעז** > **ייתכן שהכוונה ל-**sanguinella, sangino (**דיאל. איט.**) *Cornus sanguinea*= (**קוואומו, לעזים**, ב, עמ' 411; **אוניברסיטת טרייסטה; דורנטה, צמחים**, עמ' 395).
6. **המליצה** (ס"פ ד' 16): **וגוינד** *[=ואומרים]* **אל דולב** > دلب (**פר.**)=*Platanus orientalis* (**סטיינגאס**, עמ' 531; **אחונדוב**, עמ' 371).
7. **מכה"מ** (ב"א ד' 117, חולין ג): **הרדופני צ'אדורוא** > چدروا=*Aloe* (**סטיינגאס**, עמ' 389). היו שהציעו שזהו גם זיהויו של רש"י, ראה לעיל הערה 5.
8. **רגמ"ה** (חולין נח ע"ב): *סם המות דבהמה ומין עשב הוא*; **רש"י** (חולין נח ע"ב): *הרדופני סם המות לבהמה*; **רמב"ם** (חולין ג ה עמ' 601): *צמח שאם אכלתו הבהמה הורגה ואינו מזיק לאדם כמו צואת התרנגולין*; **רע"ב** (חולין ג ה): *סם המות דבהמה.*
9. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 70; **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 230; **פליקס, צומח**, עמ' 52.
10. **פלדמן, משנה**, עמ' 169. את ההרדוף הוא מצמיד להרדוף שבבבלי. הפרדה זו בין הרדופני להרדוף מובאת גם אצל עמר, וכן נזכרים אצלו זיהויים אלו, אך הוא מסייג את הזיהוי עם *Scorzonera*, ולשיטתו זו אפשרות המתקבלת על הדעת, אך כלל אינה מוכחת (**עמר, מרורים**, עמ' 55-56).

32

ורד

הוורד נזכר כמה פעמים במשנה: בהקשר לצמחי בושם ומרפא (שביעית ז ו-ז; מעשרות ב ה; שבת יד ד) וכך גם בתוספתא (דמאי א כז; סוטה טו ח; נגעים ו ב ועוד). כמו כן, נזכר כמה פעמים בתלמודים (ירושלמי כלאים ה ה"ח ועוד; בבלי ב"ק פב ע"ב ועוד).

הזיהוי

ורד

▪ **ורד** (*Rosa*) - סוג ממשפחת הוורדיים, המונה יותר ממאתיים מינים שונים, ביניהם שיחים זקופים, מינים שרועים ומיני מטפסים. רוב המינים בעלי גבעולים קוצניים. בין שימושיו השונים של הוורד בולט השמן המופק ממנו, המשמש בתחומי הקוסמטיקה, הרפואה והמזון. למעשה, זיהוי זה מוסכם על כל הפרשנים, גם אם חלקם קראו לו שושן (וראה להלן).[1]

עיון

כאמור, כל הפרשנים מזהים את הוורד שבמשנה עם הוורד המוכר לנו. לצד זאת, יש שזיהו גם את השושנה המקראית, וגם את שושנת המלך שבמשנה (כלאים ה ח) עם צמח זה, ובעקבות כך נקרא לעיתים הוורד בפי העם 'שושנה'.[2] החוקרים גם הם מסכימים לזיהוי זה.[3]

הערות:

1. **זרעים גניזה ב:** הוורד אלורד; **רנאה"י פ"א** (שביעית עמ' 50): אלורד; **רש"י** (גיטין סח ע"ב): ורדא - רוסא > Rose (צר. עתיקה)=rose (צר.) (**דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 126, ע' 915; **גריימס, צרפתית**, עמ' 572)= *Rosa*

(ניקולוב, מילון, עמ' 815); ריבמ"ץ (שביעית ז ו עמ' קפח): פי' שושן; רמב"ם (שביעית ז ו עמ' 156): אלורד < ורד=Rosa (רמב"ם, רוזנר, עמ' 93, ע' 121; עיסא, עמ' 156, ע' 21); ר"ש (שביעית ז ו): שושן; תנה"י (עמ' 152 ערך 'ורד'): אלורד; המליצה (בהמ"ל): אל ורד < ورد (פר.)=Rosa (סטיינגאס, עמ' 1462; אחונדוב, עמ' 407); רע"ב (שביעית ז ו): שושן; אלג'אמע (עמ' 24, ערך 'בתולת הורד'): בתולת הורד אלורד אלמכ'תום [=הסגור]; כתכ"ה (דף מד ע"א): וורד:... ל"ע הוא ב"ר [=בלשון רומי] רוסא (כך גם אצל בוקסטורף (בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 639); מוה"ע (ח"ג עמ' 257, ערך 'ורד'): כן נקראת השושנה בלשון ישמעאל; מילון מהד' טובי (עמ' 119): שמן ורד – צליט אלורד; מכה"מ (ב"א ד' 23, שביעית ז): גול סורך < گلسرخ (פר.)=Rosa (חיים, מילון, ב, עמ' 721; דסוקי, מילון, ג, עמ' 2470); תפא"י (שביעית ז ו, עז ע"ב): ראָזע < Rose (גר.)=Rosa (ניקולוב, מילון, עמ' 815).

2. ראה בהרחבה רענן, ורד, 03.12.19 http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=16717.
3. לעף, פלורה, ד, עמ' 70; צ'יז'יק, אוצר, עמ' 752, 836; פלדמן, משנה, עמ' 302; פליקס, צומח, עמ' 53.

33

זונים

הזונים נזכרו במשנה פעמיים: כמין הדומה לחיטים, בהקשר של דיני הכלאים (כלאים א א) ובהקשר של דיני התרומה (תרומות ב ו). עוד נזכרו פעם אחת בתוספתא (תרומות ו י), בהקשר של תערובת תרומה. נזכרו פעם אחת בירושלמי (תרומות ה ה"ג).

הזיהויים

▪ **חיטה** (או מין קרוב אליה) 'מקולקלת' או בעלת צורה משונה - זיהוי כללי שכזה עולה מהירושלמי, וכן מובא אצל רמב"ם, תנה"י וכפו"פ.[1] המליצה מזהה עם חיטת בר.[2]

חיטה

▪ **זון משכר** (*Lolium temulentum*) - מין דגן חד-שנתי גבוה (יכול להגיע לגובה של יותר ממטר). הגרגרים של הזון המשכר דומים לגרגרי תבואה, וקשה לנפותם ממנה (ועל כן נקרא בשפות שונות 'חיטה מדומה'). הזון המשכר מקיים סימביוזה עם פטרייה החודרת אל גרגריו ומפרישה חומר רעיל, ומכאן הנזק הגדול שיכולים לגרום גרגרים אלו לחקלאי כאשר הם מעורבים בגרעיני החיטה. כך זיהו רש"ג, זרעים גניזה ב, רנאה"י, רנאה"י פ"א, תנה"י, כפו"פ ל"ע, ערוך (לצד הזיהוי כקצח), רע"ב ומוה"ע. כתכ"ה מבין זיהוי זה כאפשרות שנייה.[3]

זון משכר

▪ **ברומית הגגות** (*Bromus tectorum*) - מין דגן חד-שנתי נמוך. הברומית שכיחה מאוד בארצות הים התיכון. מיטיבה לגדול בקרקע רדודה, ובעיקר כמרבדים על גגות עפר של בתים כפריים. כך הביא רנאה"י לצד הזיהוי כזון משכר.[4]

▪ **קצח תרבותי** (*Nigella sativa*) - מין ממשפחת הנוריתיים. מוצאו בדרום אסיה. בעת העתיקה נחשב כצמח מרפא, וכך מתייחסת אליו גם הרפואה המודרנית. הזרעים השחורים של הקצח משמשים עד היום כתבלין, וכחלק מהעיסה או הציפוי של לחמים שונים. כך זיהה בערוך ומופיע בפירוש לב"ר המיוחס לרש"י, וכן בזיהוי הראשון אצל כתכ"ה. גם ריבמ"ץ מדבר על זרעים שחורים, וייתכן שכוונתו גם היא לקצח.[5]

ברומית הגגות

▪ **דוחן תרבותי** (*Panicum miliaceum*) - זהו אחד מן המינים הנקראים בפינו 'דוחן'. מין דגן שמקורו באזור הים התיכון. גדל גם כעשב רע בשדות מעובדים. כך הזיהוי אצל מכה"מ.[6]

קצח תרבותי

עיון

המשותף לזיהויים הוא שמדובר במיני זרעים הגדלים כעשבים רעים בשדות תבואה, וזרעיהם מתערבים בגרעיני התבואה.

בירושלמי (וכן ברמב"ם, תנה"י וכפו"פ) מזוהים הזונין עם מין 'חיטה שהתקלקלה'. ההסבר האטימולוגי לשם, נקשר לדרשה 'ולא *תזנה הארץ' - מיכן שהפירות מזנין*. זהו

דוחן תרבותי

ביטוי ציורי, שמכוון כלפי זרעים של עשבים רעים הפוגעים ביבול. תנה"י מאחד בין זיהוי זה ובין הזיהוי עם **זון משכר**.

הפרשנים בערבית זיהו כולם את הזונים שבמשנה עם מיני דגנים, רובם מזהים עם זון **משכר**, אשר שמו הערבי קרוב לשם שבמשנה. מין זה מתאים במאפייניו גם לאמור בירושלמי: זון משכר גדל בשדות החיטה ומתדמה אליה. קשה מאוד להפריד בין גרעיני החיטה לגרגרי הזון (הן בזרייה והן בכברה). כאמור, הזונין מכילים חומר רעיל לאדם, מה שמתאים לנאמר במשנה **שאינן אוכל** (תרומות ב ו).[7]

אצל רנאה"י מובא השם הערבי של הזון **המשכר**, אך בסמוך הובא, כשם נרדף, שמו הערבי של מין דגן אחר - **ברומית הגגות**. סביר להניח כי זו תוספת מאוחרת מתימן, שם לא נפוץ הזון המשכר, ועל כן זוהה פירושו עם הברומית.

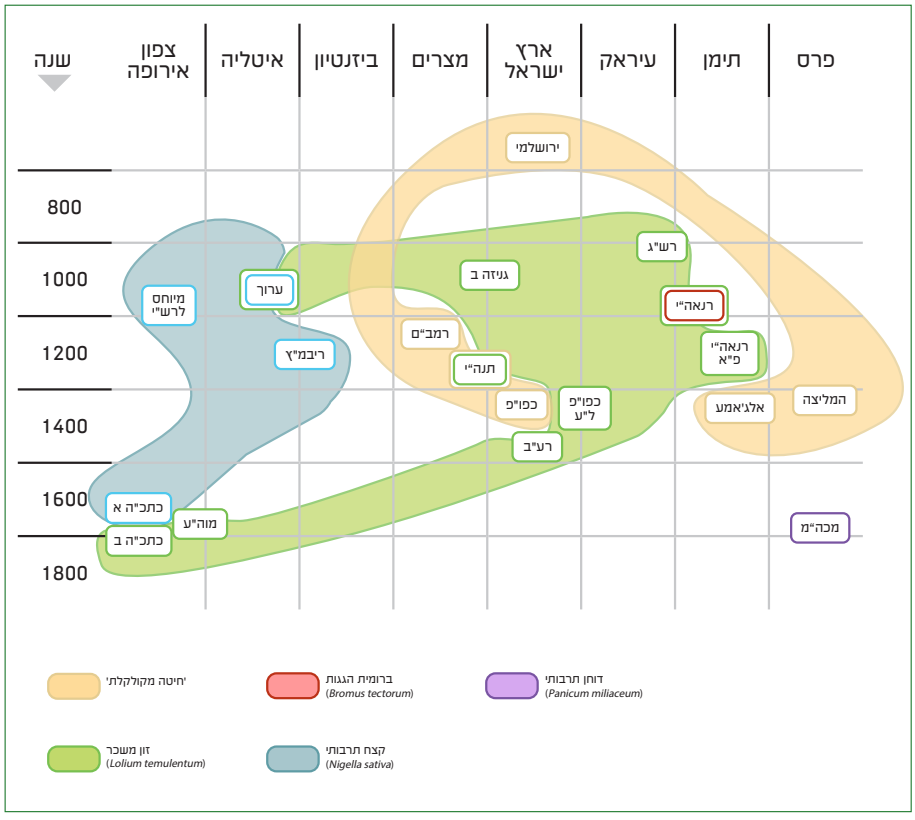

מסורת אירופית ברורה שבה לא מדובר דווקא על "מין חטין", אלא על צמח בעל זרעים שחורים - קצח תרבותי.

זיהויו של מכה"מ הוא עם מין דגן נאכל - דוחן תרבותי - שגדל גם כעשב רע בשדות של גידולים אחרים.

זיהוי החוקרים: לעף וצ'יז'יק מזהים את 'זונים' עם שלמון סורי (Cephalaria syriaca), **שגם הוא עשב רע נפוץ בשדות חיטה.**[8] **פליקס ופלדמן מזהים אותם כמו רוב הפרשנים עם זון משכר.**[9]

הערות:

1. **ירושלמי** (כלאים א ה"א, עמ' 145): *אמר ר' יונה: מין חטין הן, אלא שהפירות מזנין, כהדא דתני: 'ולא תזנה הארץ' - מיכן שהפירות מזנין*; **רמב"ם** (כלאים א א עמ' קסז): *מין חטה שהארץ משנה אותה ונפסדת צורתה וטבעה ולפיכך נקרא זונין מעניין היציאה מדרך היושר"* [כך גם אצל **אלג'אמע**, עמ' 37, ערך 'זונין']; **תנה"י** (עמ' 158, ערך 'זון'): *... והוא חיטה שנתקלקלה ויצאה מגדר מינה ונעשתה מין גרוע שחרגה מעיקרה*; **כפו"פ** (תשמא) [ציטוט מב"ר כח]: *בר טוביא בשם רבי יצחק אמר אף הארץ זינתה הוי זרע לה חטין ומסקא זונין*.
2. **המליצה** (בהמ"ל): גור גנדום > گور گندوم (פר')=חיטה מדברית.
3. **רש"ג**: (עמ' 175 10): זיואן > زيوان=*Avena fatua* (=שיבולת שועל פטואה. מין בר, עשב באשה מטריד (**ארנון, חקלאות** ד, עמ' 353) או *Avena sativa* (=שיבולת שועל תרבותית **עיסא**, עמ' 28, מס' 8,10; **בדויאן**, מס' 589). למרות הכתיב השונה, נראה סביר יותר, לפי ההקשר ולפי המקבילות בפרשנות המשנה הערבית, שהכוונה היא דווקא ל'זואן' زوان= *Lolium temulentum* - ראה להלן רנאה"י. נראה כי אין לייחס חשיבות מרובה לשינוי כתיב של ייתור או חיסור אמות קריאה, כאשר מדובר בערבית יהודית, והמקרה הנדון אינו יוצא מן הכלל בתחום זה (וראה למשל בסמוך אליו - *שבולת שועל* סנבול אלתעלב - 'סנבוּל' במקום 'סנבל'); **זרעים גניזה ב:** אלזואן > לעיל רש"ג; **רנאה"י** (עמ' 29): אלזואן... > زوان (زُوان, زَوان, زِوان) =*Lolium temulentum* (**עיסא**, עמ' 111, מס' 6; **בדויאן**, מס' 2140; **רמב"ם ביאור**, מס' 143; **אבן אלביטאר**, **תפסיר** II, מס' 85); **רנאה"י פ"א** (עמ' 31): *חנד'רה* > حنذره=*Lolium temulentum* (**פיאמנטה**, **תימנית כר'** א, עמ' 111), וכך גם בכת"י מב"צ (עמ' 93). יש לציין כי خندروس= *Triticum spelta* (=חיטת הספלטה, 'כוסמין'. **עיסא**, עמ' 183, מס' 18. **רמב"ם ביאור**, מס' 389. אף שזיהוי זה מסתבר פחות, שהרי זהו דגן מאכל נפוץ); **תנה"י** (עמ' 158, ערך 'זון'): *הוא אלזואן...* > לעיל רנאה"י; **כפו"פ ל"ע** (תשמג): זואן > לעיל רנאה"י; **ערוך** (ח"ג עמ' 306, ערך 'זונין'): *פי' זונין... ובלשון ישמעאל זואן...* > 'זואן' - לעיל רנאה"י מוה"ע (שם): *פי' זיזנין בל"י (=בלשון יוון) ורומיי מין נטע כמון מין דגן נולד מחיטים מעופשים קודם הזרעם* > ζιζάνιον=*Lolium temulentum* (**לידל וסקוט**, עמ' 756. ראה **בוכסטורף**, **לקסיקון** I, עמ' 353); **רע"ב** (כלאים א א): *קורין לו בערבי זיוא"ן*; **כתכ"ה** (דף מה ע"ב): *... וי"מ ב"ר [בלשון רומי] לוליום. זיזניום מקובץ (?) מזואן בל"ע [=בלשון ערבי]* > lolium (לט.)=*Lolium temulentum*.
4. **רנאה"י** (עמ' 29): אלזואן הוא אלתרא > ثَرى=*Bromus tectorum* (**עיסא**, עמ' 33, מס' 16; **בדויאן**, מס' 715; **פיאמנטה**, **תימנית כר'** I, עמ' 56). מין זה מצוי בשפע כעשב רע בשדות חיטה באזורים הגבוהים של תימן (**וזד**, **תימן**, עמ' 349), בעוד *Lolium temulentum* נדיר באזור זה (שם, עמ' 347). נראה, אם כן, כי הצמדת 'זואן'

ל-'ת'רא' היא שילוב של הפירוש המקורי, שכיוון ל-*L. temulentum* (=זון משכר), עם עריכה תימנית. עריכה זו פירשה את העשב הרע 'זונין' על פי הריאליה המקומית עם *B. tectorum*.

5. **ערוך** (ח"ג עמ' 306, ערך 'זנין'): *פי' זונין ניילו* (בדפוס - *נדוולו*. באחד מכתבי היד - *נרוולו*) *בלעז ובלשון ישמעאל זואן, והם זרעונים שחורים הנמצאים בין החיטים* (בנוסף - מצטט את הירושלמי ואת ב"ר) > 'זואן' - לעיל רנאה"י (זון משכר); Nielle (צרפתית)=*Nigella sativa* (**בדויאן**, מס' 2412). הזיהוי עם הקצח, שכלל לא קרוב סיסטמטית ל-زوان, המזוהה עם Lolium temulentum, בעייתי. על כן רצה קוהוט (שם) לטעון כי הכוונה היא ל-زنيان - המזוהה עם שני מינים ממשפחת הסוככיים - *Carum carvi* (=קימל. **עיסא**, עמ' 41, מס' 3); *Pimpinella anisum* (=כמנון האניס. **עיסא**, עמ' 140, מס' 5). זאת אולי משום הדמיון בין זרעי המאכל של צמחים אלו לבין זרעי הקצח. גם מוסף הערוך רומז לדמיון מעין זה: *מין נטע כמון*. לדעתי ייתכן כי בעל הערוך, המתכוון בבירור ל-*Nigella sativa*, אשר גדל באירופה גם כעשב רע בשדות מעובדים, מצטט את הזיהוי הערבי מפרשן אחר. ועיין גם בפירוש לב"ר המיוחס לרש"י (פרק כח) המזהה כ"ניילא" (ראה לקמן). פליקס טוען כי בזיהוי הערוך הכוונה היא ל-*Cephalaria syriaca* (=שלמון סורי. **פליקס**, **כלאים**, עמ' 22 הערה 14), [זיהוי המובא אצל חלק מן החוקרים שקדמו לו - **הראובני**, **זונין** (עמ' 187); **צ'יז'יק**, **אוצר** (עמ' 802) - וראה להלן]. לא מצאתי למין זה שם בשפה אירופית, הדומה לזה שמובא אצל הערוך, אם כי ישנו דמיון בין הזיהוי המקובל על החוקרים לבין הזיהוי בערוך - שניהם מתייחסים לעשב רע בעל זרעים שחורים שאינו דגני. ייתכן כי המסורת שזיהתה את הזונין עם השלמון, השתנתה לקצח עקב התפוצה הגיאוגרפית השונה של שני הצמחים; **ריבמ"ץ** (עמ' עב): *פי' זונין פרוולי בלעז, ובלשון ישמעאל זואן, והן שעורין* [עיין במהדיר על אתר, לפיו צריך לגרוס *זרעונין או גרעינין*] *שחורין הנמצאין בין החיטים*. *ל"א זוליי לעז* > 'פרוולי' ו'זולייי' אינם מזוהים. אומנם "פרוולי" דומה ל"נרוולו" המופיע באחד מכתבי היד של הערוך. בכל אופן, הדמיון בין לשון ריבמ"ץ ללשון הערוך ברור מאוד, ומסיבה זו נכנס גם הוא כאן; **פירוש לב"ר המיוחס לרש"י** (פרשה כח): *אותן גרעינים שחורים המעורבים בחטין שלועזים ניי"ל* > Nielle (צרפתית)=Nigella sativa (**בדויאן**, מס' 2412); **כתב"ה** (דף מה ע"ב): *זונין והם זרעונים שחורים הנמצאים בין החטין*. *ב"ר [=בלשון רומי] ניגילא*. *מילנטיון*. *בל' [=בלשונגו] אש'ינוס* > nigella (לט.)=axenuz (ספ.)=*Nigella sativa* (**אורוזקו**, **מילון**, עמ' **106**) וראה לעיל הערה 3.

6. **מכה"מ** (בהמ"ל, כלאים א): *גאוורס* > گاورس (פר.)= *Panicum miliaceum* (**אחונדוב**, עמ' 359).

7. בגרסה אחרת של הפירוש לב"ר המיוחס לרש"י (פרשה כח), מובא כך: *... והיא כמו חטה דקה וארוכה וקורין אותה בלע"ז מוליין*. התיאור כאן כ'חטה דקה וארוכה' מתאים מאוד לזון המשכר, אף שהשם הלועזי שמובא בסמוך אינו ברור. ייתכן כי Molinie (צרפתית)=*Molinia caerulea* (**בדויאן**, מס' 2320), שהינו עשב רע נפוץ באירופה (**פרייר ואוונס**, עמ' 257, 259), אף שככל הנראה מקורו של השם מדעי *Molinia* הינו מן התקופה המודרנית ולא מימי הביניים.

8. **הראובני**, **זונין**, עמ' 173; **צ'יז'יק**, **אוצר**, עמ' 802. ועיין לעיל הערה 5.

9. **פליקס**, **כלאים**, עמ' 22; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 338-339.

34

חזרר[1]

החזרר נזכר פעם אחת במשנה בהקשר של דיני כלאים, כמין הדומה לתפוח (כלאים א ד). לא נזכר בתוספתא או במדרשים.

הזיהויים

▪ **עוזרר אדום** (*Crataegus azarolus*) - עץ נמוך ממשפחת הוורדיים. פירות העוזרר אדומים, טעימים ועסיסיים. נפוץ בארצות שלמזרח הים התיכון, אם כי הוא נדיר למדי בארץ. כך זיהו פיה"ג, תנה"י וכפו"פ (בפירוש ראשון מתוך שניים).[2]

עוזרר אדום

▪ **אגס תרבותי** (*Pyrus communis*) - האגס המוכר לנו. עץ פרי ממשפחת הוורדיים. מוצאו של האגס התרבותי מאיראן. בחורשים בארץ גדל מין הבר **אגס סורי** (*P. syriaca*), שהינו אחד ממיני הבר שמהם פותחו זני תרבות, ועד היום משמש ככנה לאגס התרבותי. כך אצל רנאה"י פ"א.[3]

אגס תרבותי

▪ **חבושן גרמני, 'מדלאר'** (*Mespilus germanica*) - עץ פרי ממשפחת הוורדיים. הפירות של החבושן חמוצים מאוד, והם מבשילים רק לאחר הנשירה מן העץ. הפירות נאכלים חיים או כחלק מלפתן או

חבושן גרמני

ריבה. ייתכן כי לכך כיוון הרמב"ם בזיהויו.[4]

עיון

הרבה מהפרשנים לא זיהו את 'חזרר', ייתכן שלדידם קיימת זהות בינו לבין 'עוזרר' (ע"ע).

פיה"ג וכפו"פ מזהים שניהם צמח זה עם **עוזרר אדום**, כפי שהם מזהים גם את 'עוזרר', וכך גם מבין תנה"י את פירוש רמב"ם. גם רנאה"י פ"א מזהה אותו כפי שהוא מזהה את 'עוזרר', אלא שהוא מזהה את שניהם עם 'ענזרוד'/'ענברוד' - ככל הנראה **אגס תרבותי**.

זיהוים של רמב"ם וכפו"פ לא ברור לגמרי. ייתכן שכוונתו של הרמב"ם היא לחבושן גרמני. אף על פי שלא סביר שלפי רמב"ם ישנה זהות בין 'עוזרר' ל'חוזרר', וגם תנחום הירושלמי סבור שקיימת זהות ביניהם,[5] אצל כפו"פ לא ניתן לומר זאת, מכיוון שהוא מבחין בפירוש בין שני מינים אלו.[6]

הערוך מזהה *כמין תפוח*.[7] זיהויו נובע מהופעתם של 'תפוח' ו'חזרר' במשנה כזוג. ריבמ"ץ גם הוא מזהה כמין תפוח, שאינו מיועד לאכילת אדם אלא מושלך לחזירים. באופן דומה מזהה גם ר"א מלונדריש.[8] נראה כי פירושם נובע מן הדמיון בין 'חוזרר' לבין 'חזיר'. רע"ב מזהה כ'תפוח יערי'. וכך גם אצל מכה"מ ותפא"י.[9]

זיהוי החוקרים: לעף זיהה את 'חזרר' עם Sorbus aria אחד ממיני חוזרר שתורבת ופירותיו נאכלים, אך אינו מצוי בארץ ישראל אלא באירופה.[10] פלדמן זיהה אותו עם מין אחר מאותו הסוג - **חוזרר החורש** (*Sorbus trilobatus*).[11] פליקס, לעומתם, זיהה אותו עם **אגס סורי** (*Pyrus syriaca*), מין בר הנפוץ בארץ, שפירותיו אינם ראויים למאכל.[12]

הערות:

1. בכתבי יד שונים: *חוזרר*, *חזרד*, *חיזרד*, *חוזרד*.
2. **פיה"ג** (עמ' **140** 7 - רוב כתבי היד גורסים שם 'עוזררין' וכד'): זערור > زعرور=*Crataegus azarolus* (**עיסא**, עמ' 59, מס' 5; **בדויאן**, מס' 1217; **רמב"ם ביאור**, מס' 132; **אבן אלביטאר**, **תפסיר** I, מס' 126; חסין וקאסם, מס' 32; **דינסמור ודלמן**, מס' 677). זהו עץ בעל פירות מאכל הנמכרים בשווקים. נפוץ במזרח התיכון (**חסין וקאסם** שם; **פלורה פלסטינה** II טקסט, עמ' 19). زعرور מזוהה עם מינים נוספים, ביניהם *Mespilus germanica* (**דינסמור ודלמן**, מס' 675; **עיסא**, עמ' 151, מס' 16); *Prunus insititia* (**בדויאן**, מס' 2843); *Crataegus monogyna* (**חסין וקאסם**, מס' 33); *Rhamnus disperma* (**עיסא**, עמ' 155, מס' 4) ועוד,

אך רובם של המקורות - הקדומים והמודרניים - מצביעים על *Crataegus azarolus*. עוזרר אדום הוא שמו העברי לפי פינברון-דותן ודנין. פליקס קורא לו עוזרר קוצני, שהוא לפי פינברון-דותן ודנין שמו של מין אחר - *Crataegus aronia*. **תנה"י** (עמ' 185, ערך 'חזר'): *יש אומרים תפוח קטן הדומה לזעזרור... ופירוש המשנה חוזרר עיזראן, והוא כמו עוזררין*; **כפו"פ** (עמ' תפב - גורס 'חזרדין'): אלזערור > לעיל פיה"ג, וע"ע 'עוזררים'; > לא מזוהה. (עמ' תשמד - גורס 'חזרר', ומבחין שם במפורש בין 'עוזרד' לבין 'חזרר', ומזהה אותם כשני פירות שונים): אלעזרז > לא מזוהה. נראה קשור לפירוש רמב"ם - 'עיזראן', שגם הוא אינו מזוהה.

3. **רנאה"י פ"א** (עמ' 32 - לגבי 'חזרר' במשנתנו גורס: 'עוזרר'): אלענברוד > ככל הנראה, פירוש זה כורך את האזכור כאן יחד עם 'עוזרר' (ע"ע). לפי ר"י קאפח ענברוד/ענזרוד הוא שמו של *Pyrus communis* בתימן (**קאפח, מחברת**, עמ' 57). לפי וויד נקרא *Pyrus communis* בתימן عمبروت (**וויד, תימן**, עמ' 138).
4. **רמב"ם** (כלאים א ד עמ' קסט - גורס 'חוזרר'): אלעיזראן [כך גם אצל **אלג'אמע** (עמ' 39, ערך 'חוזרד')] > ייתכן כי הכוונה ל-*Mespilus germanica* (**עיסא**, עמ' 151, מס' 16). אומנם عيزران מזוהה גם עם *Crataegus azarolus*, אך לא סביר כי רמב"ם שזיהה כך את 'עוזררין' יזהה על ידי שמות שונים של אותו הצמח.
5. עיין לעיל הע' 2.
6. עיין שם.
7. **ערוך** (ח"ג עמ' 365, ערך 'חזרר'): *מין תפוח*.
8. **ריבמ"ץ** (עמ' עט - גורס 'חזרר'): *פי' חזרר מין תפוח, בלעז מיליפורקרולי', התפוחין הנשלכין לחזירים* > melo (איטלקית) - תפוח; porco - חזיר. נראה כי 'מיליפורקרולי' הינו (מילולית): 'תפוח החזירים'. והכוונה היא כדברי ריבמ"ץ למין של תפוחים שלא ראוי למאכל אדם, ונאכל על ידי חזירים; **ר"א מלונדריש** (עמ' א): *חזרר הוא מין תפוח הגדל ביער ומשליכין אותו לחזירים* > לעיל ריבמ"ץ.
9. **רע"ב** (כלאים א ד): *תפוח יערי*; **מכה"מ** (בהמ"ל, כלאים א): סיב גנגלי > سيب جنگلى - תפוח בר; תפא"י (כלאים א ד, מח ע"ב): *תפוח יערי*.
10. **לעף, פלורה**, IV, עמ' 71. מביא את הסינונים *Pyrus aria*; **מור, עצים**, עמ' 483.
11. **פלדמן, משנה**, עמ' 120.
12. **פליקס, כלאים**, עמ' 100.

35

חזרת

החזרת נזכרה ארבע פעמים במשנה: פעם אחת בדיני כלאים, כמין הדומה לחזרת הגלים (כלאים א ב), פעמיים בהקשר של אכילת מרור בפסח (פסחים ב ה), ופעם בדיני טומאת אוכלין (עוקצין ב ז - ושם 'חזרין'). עוד נזכרה כמה פעמים בתוספתא: בהקשר של אכילת מרור (פסחים ב כא-כב; שם י ט) ובדיני טומאה (זבים ה י). נזכרת בתלמודים כמה פעמים (ירושלמי פסחים ב ה"ה; קידושין א ה"ז ועוד; בבלי ברכות נז ע"ב ועוד).

הזיהוי

▪ **חסה תרבותית** (*Lactuca sativa*) - ירק מאכל חד-שנתי ממשפחת המורכבים, אשר תורבת כבר בתקופות קדומות. החסה נאכלת חיה, ומקובלת מאוד כירק לסלט. בארץ נפוצה מאוד חסת המצפן (*L. serriola*) - ככל הנראה מין הבר שממנו פותחה החסה התרבותית. כך זיהו כל הפרשנים.[1]

חסה תרבותית

עיון

קיימת תמימות דעים בין התלמודים באשר לזיהוי החזרת. כל הפרשנים מזהים כחסה שלנו ומביאים את שמה הערבי או הלטיני. גם החוקרים מסכימים לזיהוי זה.[2]

בימינו מקובל לכנות 'חזרת' את **חריפית הגינה** (*Armoracia lapothifolia*, 'חריין'), ירק שורש חריף, המוכר ביהדות אשכנז כאחד מסימני סדר פסח, אך החיבור בין השם ובין הירק התרחש באירופה בתקופה מאוחרת יחסית, ואין יסוד לזיהויו עם החזרת שבמשנה.[3]

הערות:

1. **ירושלמי** (כלאים א ה"ב, עמ' 146): *חזרת וחזרת גלים, רבי חנניה אמ': הס דיגרון* [כך גם בכת"י וטיקן. בדפוסים: *חס דיגרון*] > 'הס/חס דיגרון' מתייחס ל'חזרת גלים'. 'דיגרון'='דאיגרון'=של השדה, בר (ביוונית - ἄγριον). עיין **פליקס, כלאים**, עמ' 57-54 לגבי הקריאה הנכונה בירושלמי). 'הס'/'חס' ללא שם לוואי, אם כן, הוא 'חזרת'. סביר להניח כי 'הס'/'חס' הוא 'חסא' הארמית/סורית (כפי שמופיע גם בבבלי להלן): חסא=الخس= *Lactuca sativa* (**בר שינייא**, עמ' 50 ש' 33; **עיסא**, עמ' 103, מס' 26; **בדויאן**, מס' 2002); **בבלי** (פסחים לט א): *חסא* > לעיל ירושלמי; **רס"ג** (עמ' 189 99): אלכ'ס > خس= *Lactuca sativa* (**עיסא**, עמ' 103, מס' 26; **בדויאן**, מס' 2002); **רנאה"י** (עמ' 29): אלכס > לעיל רס"ג; **רנאה"י פ"א** (עמ' 32): *חזרת וחזרת גנים - אלכס המדברי והגני* > הגרסה כאן היא 'גנים' במקום 'גלים', ועל כן הוא מזהה את 'חזרת' כמין הבר, ואת זו בעלת שם הלוואי כמין התרבותי - בדיוק ההיפך מן הגרסה המקובלת (לגבי הזיהוי, ע"ע 'חזרת גלים'); **רמב"ם** (כלאים א ב עמ' קסח): אלכ'ס [וכן פסחים ב ו; עקצים א ב; עקצים ב ח. וכך אצל תנה"י (עמ' 184, ערך 'חזר') **ואלג'אמע** (עמ' 39, ערך 'חזרת')] > לעיל רס"ג; **ערוך** (ח"ג עמ' 364, ערך 'חזר'): *לטוגא* > lattuga (איטלקית)= *Lactuca sativa* (**בדויאן**, מס' 2002); **ריבמ"ץ** (עמ' עו-עז): *בבלי חזרת חסא ובלעז לטוקא* > לעיל ערוך; **רע"ב** (פסחים ב ו): *בערבי חס"א לטוג"א בלע"ז* > לעיל בבלי, ערוך; **רש"י** (ע"ז יא ע"א; מח ע"ב): *ליי"טוגא* > laitugue, leituge (צרפתית)=*Lactuca sativa* (**קטן, לעזים**, מס' 1781, 1889).
2. **פליקס, כלאים**, עמ' 56; **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 832; **לעף, פלורה**, IV, עמ' 70. פלדמן מסכים אף הוא, אך מאידך גיסא אינו פוסל גם את הזיהוי עם חריפית הגינה, חריין (ראה להלן), ואף מסביר כמה משניות לאור זיהוי זה (**פלדמן, משנה**, עמ' 170-171).
3. **פליקס, חזרת**, עמ' 84-87. על גלגולי זיהוי זה ראה **עמר, מרורים**, עמ' 31-30.

36

חזרת גלים

חזרת הגלים נזכרה פעם אחת במשנה לעניין כלאים, כמין הדומה לחזרת (כלאים א ב).

הזיהוי

חסת המצפן

- אחד ממיני הבר של ה**חסה** (*Lactuca*), כנראה **חסת המצפן** (*Lactuca serriola*) - עשב חד-שנתי או דו-שנתי ממשפחת המורכבים. נפוצה כמעט בכל חלקי הארץ, בבתי גידול משופעים במים. ככל הנראה כבר בעת העתיקה פותחה החסה התרבותית מחסת המצפן. העלים התחתונים של חסת המצפן נאכלים בצעירותם. כך כנראה בירושלמי ובעקבותיו אצל פרשנים רבים.[1]

עיון

מוסכם על הפרשנים כי מדובר ב'חסת בר', אולי כזיהוי כללי, וסביר להניח שלפחות חלקם התכוונו לחסת המצפן.

זיהוי החוקרים: פליקס וצ'יזיק מזהים את 'חזרת גלים' עם חסת המצפן, עקב קרבתה הסיסטמתית לחסה התרבותית (ניתן אף להכליא ביניהם), היותה נפוצה בארץ ישראל באזורי 'גלים' (גלי אבנים, חורבות), וכן בשל העובדה שעליה אכן משמשים למאכל בעודם רכים.[2] פלדמן מזהה אותה עם **מרור הגינות** (*Sonchus oleraceus*).[3] לעף מביא את שתי האפשרויות מבלי להכריע ביניהן.[4]

הערות:

1. **ירושלמי** (כלאים א ה"ב, עמ' 146): *חזרת וחזרת גלים, רבי חנניה אמ': הס דיגרון* [כך גם בכת"י וטיקן. בדפוסים: *חס דיגרון*] > חסא=الخس= *Lactuca sativa* (=חסה תרבותית. **בר שינייא**, עמ' 50 ש' 34; **עיסא**, עמ' 103, מס' 26; **בדויאן**, מס' 2002);'דיגרון'=דאיגרון=של השדה, בר (ביוונית - ἀγριον). ישנם כמה מינים הנקראים בערבית خس עם שם לוואי המעיד על היותם מיני בר, למשל: خس بري=*Taraxacum officinale* (=שינן?, משפחת המורכבים. **עיסא**, עמ' 177, מס' 15); خس الحمار=*Alkanna tinktoria* (=אלקנת הצבעים, משפחת הזיפניים. **עיסא**, עמ' 9, מס' 2); خس الكلاب=*Scorzonera hispanica* (=הרדופנין?, משפחת המורכבים. **עיסא**, עמ' 165, מס' 13) ועוד. אחד ממינים אלו הוא خس الزيت =*Lactuca serriola* (=חסת המצפן), הנחשב למוצאה של החסה התרבותית. דיוסקורידס מביא בספרו שני מיני חסה (ξαθρίδ) - בר ותרבותי. מין הבר הינו *Lactuca serriola* (**דיוסקורידס** II, מס' 165, 166. סביר להניח שאם כבר בספרות הבוטנית הקלאסית הוכרה חסת המצפן כחסת בר, כך גם בימי הביניים) ועל כן נראה שזהו זיהויו של הירושלמי; **רס"ג** (עמ' 189 101): **אלכ'ס אלברי** > הזיהוי לא ברור לגמרי. באחד המילונים נזכר خس بري=*Taraxacum officinale* (=שינן/שן הארי. **בדויאן**, מס' 3355), אך נפוץ יותר אזכור خس الزيت=*Lactaca serriola* (=חסת המצפן). וראה לעיל ירושלמי ולהלן עיון; **רנאה"י פ"א** (עמ' 32): *חזרת וחזרת גנים - אלכס המדברי והגני* > לגבי הגרסה - ע"ע 'חזרת', > **רמב"ם** (כלאים א ב עמ' קסח): *אלכ'ס ההרדי* [וכן אצל **אלג'אמע** (עמ' 39, ערך 'חזרת גלים'. לגבי חסת בר - לעיל רס"ג; **ערוך** (ח"ג עמ' 364, ערך 'חזר'): *חסא מרה והיא חזרת שבשדות*; **ריבמ"ץ** (עמ' עז): *פי' חסא מרה חרבה, והיא חזרת שבשדות* > מצטט את הערוך דלעיל; **רע"ב** (כלאים א ב): *חסא הגדלה בהרים*. **תפא"י** (כלאים א ב, מח ע"ב): *חזרת הגדל בהרים*. אצל **תנה"י** (עמ' 184, ערך 'חזר') מופיע זיהוי תמוה, לכאורה: *כסברה הגדלה בהרים ובין האבנים* > הזיהוי עם הכוסברה (*Coriandrum sativum*) נראה תמוה למדי, בעיקר על רקע תמימות הדעים שבין הפרשנים (ע"ע 'כוסבר שדה' בדברי רמב"ם, שם הובאו כמה אפשרויות לזיהוי 'כוסבר בר', אך אין ולו אחת מהן שנראית קרובה במאפייניה ל-*Lactuca*). על כן נראה כי יש לקרוא בדבריו: 'כס ברה/ברי' (=חסת בר), ולא 'כסברה', ואכן כך מופיע בכתבי יד של חיבורו.
2. **פליקס, כלאים**, עמ' 56; **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 833.
3. **פלדמן, משנה**, עמ' 172.
4. **לעף, פלורה**, IV, עמ' 70.

37

חלביצים

החלביצים נזכרים פעם אחת במשנה (שביעית ז ב), כחלק מרשימה של צמחים שנשמרים בקרקע משנה לשנה. הם נזכרים גם פעמיים בתוספתא - בדיני שביעית וכלאים (שביעית ה ה; כלאים ג יב). כמו כן, החלביצים נזכרים פעמים ספורות בתלמודים בהקשרים שונים (ירושלמי שביעית ז ה"ב ועוד; בבלי שבת צ ע"א ועוד).

נץ חלב מפושק

פירולה עגולת עלים

חלבלוב מגובשש

הזיהויים

- **נץ חלב מפושק** (*Ornithogalum umbellatum*) - גיאופיט בעל פרח לבן ממשפחת האספרגיים. לנץ החלב בצל רעיל, אך בעת צלייתו הרעל מתפוגג. הזיהוי מופיע בכת"י אנטונין, אך ייתכן כי כך משתמע גם מהירושלמי.[1]

- **פירולה** (*Pyrola*) - סוג ממשפחת האברשיים. לרבים ממיני הפירולה פרחים לבנים, ובעודם סגורים הם דומים לביצים. הערוך הזכיר צמח זה, אם כי מלשונו לא ברור אם התכוון לסוג זה עצמו, לצמח הדומה לו, או לתיאור כללי של תכונות החלביצים. כתכ"ה הביא גם הוא פירוש זה כדעה שנייה.[2]

- צמחים נוספים בעלי פרח לבן, רנאה"י ומכה"מ הביאו זיהויים כאלו, שאינם מבוררים כל צרכם.[3]

▪ **חלבלוב** (*Euphorbia*) - סוג ממשפחת החלבלוביים, הכולל כאלפיים מינים ברחבי העולם. בארץ גדלים כארבעים מיני בר של הסוג, והוא משמש בדרך כלל כצמח נוי. בין מיני החלבלוב עצים בשרניים, עשבים חד-שנתיים ושיחים רב-שנתיים. דומה ששמו של החלבלוב ניתן לו עקב השרף החלבי הזורם באיבריו. זיהוי זה מופיע בתשובות גאונים שונות, וכך גם בכתב"ה.[4]

מרור הגינות

▪ **מרור הגינות** (*Sonchus oleraceus*) - צמח עשבוני חד-שנתי ממשפחת המורכבים. הצמח זקוף ומגיע עד מטר בגובהו. נפוץ מאוד בכל אזורי הארץ, בעיקר במעזבות, בגינות ובצידי דרכים. כפי ששמו מלמד, טעמו מר, והוא נושא שרף חלבי לבן. השומרונים נוהגים לאכול את מרור הגינות כמרור, ביחד עם קורבן הפסח שלהם.[5] כך מזהים רש"י ותפא"י.[6]

חרחבינה מכחילה

▪ **חרחבינה** (*Eryngium*) - סוג במשפחת הסוככיים. רוב המינים של החרחבינה קוצניים, וחלקם משמשים בגינות נוי ובתעשיית הרפואה העממית. בארץ נפוץ במיוחד המין **חרחבינה מכחילה** (*E. creticum*). החרחבינה נזכרה במשנה כאחד הצמחים שיוצאים בהם ידי חובה במצוות מרור.[7] נראה כי זהו הזיהוי בגאונים ב, אם כי ייתכן שהוא מכוון בכלל לחלבלוב.[8]

חרחבינה מכחילה - שושנת עלים

נענע חריפה

▪ **נענע חריפה** (*Mentha piperita*) - ידועה בעברית גם כ'מנטה'. צמח רב-שנתי בעל ריכוז גבוה של מנטול, ונושא ריח חריף. לנענע שימושים רבים בתעשיית המזון ובתעשיית התמרוקים. זהו זיהוי יחידאי של זרעים גניזה ב.[9]

עיון

לחלביצים אין מסורת זיהוי מוצקה. הדבר מתבטא בין השאר בכך שהרמב"ם, תנה"י וכפו"פ (המצטט את רמב"ם) כותבים במפורש כי אין הם יודעים לזהותו. בירושלמי מזוהה הצמח על ידי צמח משנאי אחר - 'נץ חלב' (ע"ע), וכך הביאו פרשנים נוספים.[10] לדבריו, החלביצים הינם 'ביצים' של נץ חלב.[11] מהפרשנים השונים נראה כי הכוונה לשורשיו/פקעותיו או לזרעיו. **לאור דברי הירושלמי התפתחו שני ענפי זיהוי מרכזיים: האחד מתייחס לצמחים בעלי צבע לבן והשני לצמחים הנושאים נוזל חלבי באיבריהם.** אצל זרעים גניזה ב מופיע זיהוי עם הנענע, שלא ניתן לקשרו לאחת מן הדרכים הנזכרות.

חלק מן החוקרים מזהים עם פקעות **הסחלב** (Orchis), המזוהה על ידם גם כ'נץ חלב'.[21] פלדמן מזהה עם **חלבלוב אפיוס** (Euphorbia apios).[31] יצוין עוד כי במילונים הסוריים מזוהה 'חלביצא' עם **נץ חלב** שלנו (Ornithogalum).[41]

הערות:

1. **כת"י אנטונין** (עמ' 74 ש' 123): *וחלבוצים* = ορνιθογαλον *ορνηθογαλον* > *Ornithogalum umbellatum* (**לידל וסקוט**, עמ' 1254). וראה להלן הע' 12 ו-13.
2. **ערוך** (ח"ג עמ' 395, ערך 'חלבץ'): *פי' זרע כמין ביצים ויוצרין כמו [גרסה אחרת - מן] פירולא* > pirola (איט.)= *Pyrola* (סוג ממשפחת האברשיים). לרבים ממיני *Pyrola* פרחים לבנים, ובעודם סגורים הם דומים לביצים, אם כי מלשונו לא נראה שהתכוון לצמח עצמו, אלא השתמש בו לשם התיאור; **כתב"ה** (דף נא ע"א): *חלבצין... פ"א זרע כמין בצים היוצאים מן פ'ירולה.*
3. **רנאה"י** (שביעית עמ' 41): אלראזק > رازقي=*Gossypium herbaceum* (מין כותנה, ראה **עיסא**, עמ' 89, ע' 4. ועיין **קאפח, זיהוי**, עמ' 43 ובהערותיו שם); *Lilium candidum* (שושן צחור, ראה **רסולי, אלמעתמד**, עמ' 153; **עיסא**, עמ' 109, ע' 2); *Linum usitatissimum* (פשתה תרבותית, ראה **עיסא**, עמ' 109, ע' 21); رازقي - השמן של *Jasminum officinale* (יסמין רפואי, ראה רמב"ם, רוזנר, עמ' 281, ע' 356; **עיסא**, עמ' 101, ע'

10. אם כן ייתכן כי رازق הוא צמח היסמין. ועיין **קאפח, זיהוי**, עמ' 43 ובהערותיו שם); **מכה"מ** (בהמ"ל): *רישה [=שורש] ד'מבה צחראי [=של בר]*. (את 'נץ החלב' (ע"ע) הוא מזהה עם 'ד'מבה צחראי', על פי הירושלמי: *מהו חלביצין? ביצי נץ חלב*) > زنبه (زَنبه, زنبق) הוא שמם של כמה מיני צמחים ריחניים בעלי פרחים לבנים (למשל - ורד לבן, *Lilium candidum* [שושן צחור] ועוד. ראה **סטיינגאס**, עמ' 623, 624; **חיים, מילון**, א, 1021).

4. **אסף, גאונים**, עמ' 244: *חלביצים חלבלוב* > خلبلوب=*Euphorbia* (**בן יעקב, הרפואה**, ב, עמ' 495-496, ושם: *חלבלאב*); אצל עיסא מזוהה שם זה דווקא עם מיני *Bupleurum* (**עיסא**, עמ' 34, ע' 22,19); **גינצברג, גאוניקה**, ב, עמ' 239: *הי לביצים והלעונים חלבלאבא והילבנא* > חלבלבא (סור)=*Eryngium* (חרחבינה); לא ניתן להתעלם מן הדמיון לזיהוי של פירוש גאונים א (לעיל), וייתכן שלזיהוי זה כוונתו, אם כי בסורית הוראת מילה זו הינה *Eryngium*, כאמור; **כתכ"ה** (דף נא ע"א): *חלבצין: ... עיקר עשב הוא שסוחטין אותו ויוצא ממנו חלב ונקר' בל"צ [=בלשון צרפת] לטירון כאשר פי"רשי ב"ר [=בלשון רומי] טיטימלוס... ובל' [=בלשוננו] לי'ג'יטדיסנא. פ"א פרח לבן* > נראה שהבין את זיהויו של רש"י בדרך שונה מהנזכר לעיל, ע"פ שם יווני דומה (בוקסטורף מפרש באופן כללי - שורשים/פקעות דמויי ביצה של צמח בעל פרחים לבנים (=ביצי נץ חלב), ומעלה את האפשרות של *Ornithogalum* - נץ חלב. ראה **בוקסטורף, לקסיקון**, עמ' 755): Λαθυρίς=lechetrezna Τιθύμαλλος (ספ.)=*Euphorbia lathyris/E. peplus* (מיני חלבלוב, ראה **דיוסקורידס, גודייר**, עמ' 568, ח' IV, ע' 167; **לידל וסקוט**, עמ' 1024,1792. **אורוזקו, מילון**, עמ' 517).

5. **ארליך, קרבן**.

6. **רש"י** (שבת צ ע"א): *לייטרון* > laiteron (צר'. צר. עתיקה, ראה **דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 85, ע' 620) =*Sonchus oleraceus* (**ון ווייק, מילון**, א, עמ' 1271. עוד מזוהה בשם זה *Launaea* (לוניאה. **ניקולוב, מילון**, עמ' 709); **תפא"י** (שביעית ז ב, עו ע"ב): *האזענקוהל* > Hasenkohl (גר.)=sonchos (לט. ראה **פריש, מילון**, ב, החלק הלטיני, עמ' 100)=*Sonchus* (מרור).

7. משנה פסחים ב ו.

8. ראה לעיל הערה 4.

9. **זרעים גניזה ב:** *והחַלְבִיצִים אלמִנְתָה* > ייתכן כי הכוונה ל-منثى=*Mentha piperita* (**עיסא**, עמ' 117, ע' 12; **אשבילי**, א, עמ' 160, ע' 521.).

10. **ירושלמי** (שביעית פ"ז ה"ב ל): *מהו חלביצין ביצי נץ חלב*; **ערוך** (ח"ג עמ' 395, ערך 'חלבץ'): *איכא דאמרי ביצי נץ החלב והוא פרח לבן*. **ריבמ"ץ** (שביעית ז ב עמ' קפד): *ירוש' מהו חלבצים, ביצי נץ חלב, פי' שרשי נץ החלב דומין לביצים*; **ר"ש** (שביעית ז ב): *מפרש בירושלמי ביצי נץ החלב והם השרשים דומים לביצים*; **רע"ב** (שביעית ז ב): *השרש' של נץ חלב האמור למעלה*.

11. ניתן אולי לשער כי כוונתו לצמח הקרוי בפינו 'נץ חלב' (*Ornithogalum*), זאת לאור הבצלים הקטנים של מיני נץ חלב שניתן לראות בהם דמיון לביצים. לכך יש לצרף את מקור השם ביוונית, שמשמעו 'חלב ציפורים'. וראה לעיל הע' 3.

12. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 70 (זאת אף שאת 'חלביצא' הסורי מזהה עם *Ornithogalum*); **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 730; **פליקס, צומח**, עמ' 61 (מזהה עם המין *O. anatoicos* - סחלב אנטולי).

13. **פלדמן, משנה**, עמ' 20-21.

14. **פיין סמית, תזאורוס**, א, עמ' 1275; **סוקולוף, ברוקלמן**, עמ' 452; **לעף, פלורה**, ד, עמ' 132; **לעף, שמות**, עמ' 164, ע' 116.

38

חלגלוגות

החלגלוגות נזכרות במשנה פעם אחת, כאחד מצמחי המאכל הגדלים בר ואינם נשמרים, ובשל כך פטורים ממעשרות ודינם קל יותר בהלכות שביעית (שביעית ט א). הן אינן נזכרות בתוספתא ובמדרשי ההלכה. מופיעות בתלמוד הבבלי כמה פעמים בהקשרים שונים (עירובין כח ע"א; יומא יח ע"ב ועוד).

הזיהויים

▪ **רגלת הגינה** (*Portulaca oleracea*) - צמח בשרני וחד-שנתי ממשפחת הרגלתיים. תפוצתה של הרגלה רחבה - מן המזרח התיכון, אסיה, צפון אפריקה ועד לדרום אמריקה. בארץ נחשבת כפולש ותיק, וגדלה כעשב רע בשדות ובשוליהם. הרגלה נאכלת כירק חי או מבושל. התלמודים זיהו כך את החלגלוגות, ובעקבותיהם כמעט כל הפרשנים.[1]

רגלת הגינה

▪ **גרגרנית יוונית, 'חִילְבָּה'** (*Trigonella foenum graecum*) - צמח תרבות ממשפחת הקטניות, בעל פרחים לבנים. לחילבה ריח עז ומובהק, הנידף מכל חלקיו. מגודל כמספוא לבהמות, זרעיו משמשים כתבלין בעיקר במטבח התימני, וכן הוא משמש גם ברפואה העממית. מוצאו של המין באזור המזרח התיכון, והשימוש בו מוכר החל מן העת העתיקה. מדובר בזיהוי ייחודי של המליצה.[2]

גרגרנית יוונית

▪ **תות שדה** (*Fragaria*) - שמיניו השונים גדלים בר באירופה אך לא בארץ, **ולענה מצויה** (*Artemisia vulgaris*) - זיהויים משניים אצל תפא"י.[3]

תות שדה בר

לענה מצויה

עיון

כמעט כל הפרשנים הלכו בעקבות התלמודים שזיהו את החלגלוגות עם רגלת הגינה. גם הצמח המשנאי 'רגלה' (או 'רגילה' - ע"ע) מזוהה כך על ידי רוב גדול של הפרשנים. תפא"י הביא נוסף על רגלת הגינה שני זיהויים נוספים, המשותף לשלושתם - צמחי בר עשבוניים המשמשים למאכל או רפואה. המליצה זיהה באופן חריג עם הגרגרנית היוונית, שעיקרה גידול חקלאי.

החוקרים מסכימים לזיהוי המרכזי - רגלת הגינה.[4]

הערות:

1. **ירושלמי** (פאה פ"ח ה"ה ל, וכן גם בעירובין פ"ג ה"א ועוד): *פרפחיניה* > פרפכינה (ארמית כורדית), פרפחינא (סור.) =*Portulaca oleracea* (**יונה, מילון, עמ' 367; מקלין, סורית, עמ' 259; סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 1248**); **בבלי** (מגילה יח ע"א לונ5508): *פרפחניה*; **זרעים גניזה ב:** *וחלגלוגות אלרגלה* > להלן רמב"ם; **ערוך** (ח"ג עמ' 395, ערך 'חלגלגות'): *פי' בלשון ערבי אלפרפחין ובלע"ז פורקקלי* > *Porcacla* (לט.)= *Portulaca* (**קואומו, לעזים, ב, עמ' 450; סאוטר, לטינית, עמ' 309**); **רש"י** (עירובין כח ע"א; יומא יח ע"ב; סוכה לט ע"ב; ר"ה כו ע"ב, על 'פרפחיני'): פולפיד > pulpier (צר.עת.)=pourpier (צר. ראה דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' 115, ע' 839) *Portulaca*= (**ניקולוב, מילון, עמ' 797**); **ריבמ"ץ** (שביעית ט א עמ' קצז): *חלגלוגות - פרפחינון לעז פורקקי* > Porcacchia(איט. דר.)= *Portulaca oleracea* (**אוניברסיטת**

טרייסטה); **רמב"ם** (שביעית ט א): *והחלגלוגות, מין ממיני אלרג'לה שעליו גדולים וקלחו ארוך והוא אלבקלה אלחמקא* > رجلة; البقلة الحمقاء=*Portulaca oleracea* (**עיסא, עמ' 147, ע' 10**); **ר"ש** (שביעית ז א): *רגילה - יש אומר דהן חלגלוגות* (**שם** ט א): **פורפייר** > לעיל רש"י; **תנה"י** (עמ' **190** ערך 'חלג'): *מין של אלרג'לה הנקרא פרפחין שעליו רחבים וגבעולו ארוך הידוע לרופאים בשמו אלבקלה אלחמקא בשל הסתעפותו הרבה והתפשטות ענפיו* > לעיל רמב"ם; **כפו"פ** (פרק מח, עמ' תרסא): *והרגלה שהם חלגלוגות*; **רע"ב** (שביעית ט א): **בערבי רג'לא ובלע"ז וירד"ולאגיש** > verdolaga (**ספ.**)=*Portulaca oleracea*(**ראה: קאסל, לקסיקון**, עמ' 1237); **אלג'אמע** (עמ' **40**, ערך 'חלגלוגות'): *נוע מן אלרגלה כביר אלורק טויל אלסאק* [=מין של 'אלרגלה' גדל-עלים וארך-גבעול] > לעיל רמב"ם; **כתב"ה** (דף נא ע"א) *חלגלגות: רש"י פוליפוד מין עשב הנקר' פוליפודיום ופ'יליקולא ב"ר* [=*בלשון רומי*]. *ותמהני עליו כי שם במגילה אמר שהם פרפחיני וכן בס' פיאה דירוש'. ובפרפחיני אמר שהם פורקקלי בלאי"ט* [=*בלשון איטליה*]. *ובל"ע* [=*ובלשון ערבי*] *שמם פרפחיני והוא עשב הנקר' ב"ר פורטולקא* > filicula (לט.)=*Polipodium* (**סוג שרך, ראה לואיס ושורט**, עמ' **749**) > פורקקלי', פורטולקא - ראה לעיל ערוך (**בוקסטורף, לקסיקון**, עמ' **755**) > תמיהתו של כתב"ה באה בעקבות גרסה שגויה של פירוש רש"י שהייתה ברשותו - 'פוליפוד' במקום 'פולפיר'; **מכה"מ** (ב"א ד' **23**, שביעית ח): *כ'ולפ'ה* > خلفه=*Portulaca oleracea* (**סטיינגאס**, עמ' **471**); **תפא"י** (שביעית ט א, פ ע"ב): **בארצעלקרויט** > Borzelkraut (גר.)=*Portulaca oleracea* (**ון ווייק, מילון**, א, עמ' **1054**; **פריש, מילון**, ב החלק הלטיני עמ' **83**; **גרים, מילון**, כ' **2**, עמ' **247**).

2. **המליצה** (בהמ"ל): *שמבליד חולבה* > شمبليد/شنبليد/شمبليله, حلبه (**פר.**)=*Trigonella foenum-graecum* (**סטיינגאס**, עמ' **762**; **חיים, מילון**, א, עמ' **660**; **שם** ב עמ' **220**; **דסוקי, מילון**, ב, עמ' **1751**; **אחונדוב**, עמ' **362**).
3. **תפא"י** (שביעית ט א, פ ע"ב): **וי"א ערדבעערען וי"א בייפוסקרויט** > Erdbeere (**גר.**)=*Fragaria* (**ניקולוב, מילון**, עמ' **608**) > Beipposskraut (**גר.**)=*Artemisia vulgaris* (**ון ווייק, מילון**, א, עמ' **128**).
4. **לעף, פלורה**, ד, עמ' **70**; **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' **837**; **פלדמן, משנה**, עמ' **219-221**; **פליקס, צומח**, עמ' **62**.

39

חלמית[1]

החלמית נזכרה פעם אחת במשנה, כצמח שנאסר להחדיר לתוכו זרע של דלעת כדי לשומרו מן הקור, בהקשר של דיני הכלאים (כלאים א ח). עוד נזכר בתוספתא כמין זרע, האסור בזריעה בכרם משום כלאים (כלאים ג יב).

הזיהויים

▪ אחד ממיני **החלמית** (*Malva sp.*) או מין אחר ממשפחת החלמיתיים (*Malvaceae*). לחלמית כמה מיני בר בארץ, בעלי עלים ופירות הראויים למאכל. כך מזהים רש"ג, רמב"ם, כפו"פ (בזיהויו הראשון), ערוך, ריבמ"ץ, רע"ב, כתכ"ה, מכה"מ ותפא"י.[2]

חלמית גדולה

▪ **חסה תרבותית** (*Lactuca sativa*) - ירק מאכל חד-שנתי ממשפחת המורכבים, אשר תורבת כבר בתקופות קדומות. החסה נאכלת חיה, ומקובלת מאוד כירק לסלט. בארץ נפוצה מאוד **חסת המצפן** (*L. serriola*) - ככל הנראה מין הבר שממנו פותחה החסה התרבותית. ייתכן שלכך כיוון ראנה"י פ"א.[3]

חסה תרבותית

▪ מין ממשפחת ה**זיפניים** (*Boraginaceae*) - כך אצל כפו"פ בפירוש השני (בשם יש אומרים).[4]

▪ **'מלון הדודא'**, **'מלון תפוחי'** (*Cucumis melo var. Dudaim*) - אחד מזני המלון. כך זיהה בזרעים גניזה ב.[5]

עיון

רוב הפרשנים זיהו את החלמית עם מין ממשפחת החלמתיים. נראה כי יש לכלול יחדיו את זיהוי הערוך וריבמ"ץ (*Malva*), יחד עם זיהוי רש"ג ורמב"ם - (*Alcea*), שלמרות היותם סוגים שונים, הם קרובים באופן יחסי, ונחשבו כך גם בתקופות קדומות.[6]

נראה כי הזיהוי השני של כפו"פ, המזהה 'חלמית' עם מין ממשפחת הזיפניים, מבוסס על הדמיון בין השם העברי לשם הערבי.

כתב היד זרעים גניזה ב מזהה עם זן של מלון. סמוך לאזכור של החלמית במשנה נזכר האבטיח, בהקשר דומה של טכניקת זריעת צמח בתוך צמח אחר, וייתכן שהדבר השפיע על הזיהוי כאן.

זיפן רפואי

מלון הדודא

רס"ג מזהה עם שני מינים, אך לא ברורה כוונתו.[7]

החוקרים נחלקו לגבי זיהוי 'חלמית'. פליקס מזהה אותה עם מין **חלמית** (*Malva sp.*).[8] לעף מזהה אותה עם **לשון הפר** (*Anchusa sp.*), הנמנה עם משפחת הזיפניים (ובדומה למובא אצל כפו"פ).[9] לפי דעה שלישית יש לזהותה עם **גלעינית החוף** (*Lithospermum callosum*), שאף היא נמנית עם משפחת הזיפניים.[10] פלדמן מונה, בשם חוקרים שונים, כמה אפשרויות - **חלמית**, **לשון הפר**, **רגלת הגינה** (*Portulaca oleracea*) **ומלוח** (*Atriplex sp.*), אך למעשה אינו מכריע ביניהן.[11]

הערות:

1. בתנ"ך נזכר הביטוי "ריר חלמות" (איוב ו ו), אך לא ברור אם 'חלמות' הינו שם צמח. עיין **עמר, מקרא**, עמ' 244.
2. **רש"ג** (עמ' 175, ש' 22): *אלכטמיה* > خطمية=מינים שונים ממשפחת החלמיתיים. בין המינים שמתאימים לשם זה ניתן למנות את *Alcea setosa* (=חוטמית זיפנית. **עיסא**, עמ' 8, מס' 10);*Alcea rosa* (**בדויאן**, מס' 184); *Althaea ficifolia* (**בדויאן**, מס' 244; **רמב"ם ביאור**, מס' 390 מזהה אותו עם ورد الزوان, המזוהה גם הוא עם מין זה); *Hibiscus syiacum* (**עיסא**, עמ' 94, מס' 11); *Malva rotundifolia* (**רמב"ם ביאור**, מס' 390 מזהה את 'חלמית' עם خبازة برى, המזוהה עם מין זה); **רמב"ם** (כלאים א ח עמ' קע): *מין ירק לא ידענו פירושו, וי"א שהוא אלכ'טמייה* [וכך אצל תנחום הירושלמי (עמ' 192 ערך 'חלם'). **אלג'אמע** (עמ' 41, ערך 'חלמית') מביא *אלכטמא*, שהוא ככה"נ צורה אחרת (אולי שיבוש) של 'אלכ'טמייה'] > לעיל רש"ג; **כפו"פ** (עמ' תשסה): *כתב הר"ם לא נודע לנו פירושו וזולתו מפרשים שהוא אלכטמיא מלשון ריר חלמות... בעל הערוך פירש מלווא והוא בלשון חכמים עוד אדנא...* > 'אלכטמיא' - לעיל רש"ג. 'מלווא' - להלן ערוך; **ערוך** (ח"ג עמ' **405**, ערך 'חלם'): *פי' בלעז מלוו"א ובלש' ארמי הרני* > Malva (איטלקית)=*Malva vulgaris* (**בדויאן**, מס' **2200**. זהו סינונים של *Malva rotundifolia*). לגבי 'הרני': בבבלי שבת לב ע"ב מופיע 'אדאני', אותו מפרש רש"י: *עשב הקרוי מלוו"א ועלין שלו נוטין לצד החמה, שחרית כפופין למזרח, ובחצי היום זקופין, ולערב כפופים מאד למערב* (**עיין עמר, חמנית**, עמ' 147); **ריבמ"ץ** (עמ' פג): *פי' מלש' בריר חלמות בלעז מלבא ובלש' תלמ' ארנא והוא מין ירק* > לעיל ערוך; **רע"ב** (כלאים א ח): *בערבי כובוז"א ובלע"ז מלוו"א* > 'מלווא' - לעיל ערוך; خبازى=*Malva vulgaris* (**עיסא**, עמ' 114, מס' 9; **בדויאן**, שם. זהו סינונים של *Malva rotundifolia*); **כתב"ה** (דף מה ע"ב): *עשב הוא בל"ר [=בלשון רומי] מלב'א וכל ב"ל [בלשוננו]* > malva *(לטינית, ספרדית)=Malva spp.*; **מכה"מ** (בהמ"ל, כלאים א): *מלב'ה יא [=או] כ'טמי* > מלב'ה - ככה"נ הכוונה לשם הלטיני malva. خطمى (פר.)=*Althaea ficifolia* (מין של נטופית - סוג קרוב לחוטמית ולחלמית. **אחונדוב**, עמ' 195); **תפא"י** (כלאים א ח, מט ע"א): *פאפפעלקרויט* > pappelkraut (גר.)=*Malva* spp.
3. **רנאה"י פ"א** (כלאים ב - בכת"י): *אין נותנין זרע דלעת לתוך החלמית שתהא משמרתו וסמוך לו התרגום: ולא יקרס (?) בד'ר אלקרע (זרע הדלעת) פי וסט (בתוך) אלצלט* > صلط - לא מופיע במילונים. ייתכן שכוונתו ל-*Lactuca sativa*=Salātah (**וד, תימן**, עמ' **308**).
4. **כפו"פ** (עמ' תשסה): *... וי"א חלומיא והוא עשב דומה לעשב לשון השור וקורין לה כוחילא* > حلمة=מינים שונים ממשפחת הזיפניים. בין המינים שמתאימים לשם זה ניתן למנות את *Helleborum sp.* (**עיסא**, עמ' 92, מס' 13,12,11); *Buglossoides tenuiflora* (=גלעינית השדה. סינונים של *Lithospermum callosum* - **עיסא**, עמ' 110, מס' 9); *Moltkiopsis ciliate* (=גלעינון החוף. סינונים של *Lithospermum arvense* - **עיסא**, עמ' 110, מס' 8; **בדויאן**, מס' 2122). גם 'לשון השור' =لسان الثور, שנזכר אצל כפו"פ כמין דומה לחלמית, הינו שמם של מינים שונים ממשפחה זו: *Anchusa* sp. (=לשון הפר. **עיסא**, עמ' 15, מס' 12,10; **בדויאן**, מס' 336,335; **דינסמור ודלמן**, מס' 1172); *Borrago officinalis* (=זיפן רפואי. **עיסא**, עמ' 32, מס' 1; **בדויאן**, מס' 677); *Symphytum palaestinum* (=סינפיטון ארץ-ישראלי. **עיסא**, עמ' 176, מס' 12; **דינסמור ודלמן**, מס' 1171); *Myosotis hispida* (**דינסמור ודלמן**, מס' 1188) ובדומה להם גם 'כוחילא' =כחילא/כחيلة. רמב"ם מזכיר את لسان الثور (**רמב"ם ביאור**, מס' 211), ומן השמות הנרדפים המובאים שם נראה כי מדובר ב-*Borrago officinalis* (=זיפן רפואי).
5. **זרעים גניזה ב: אלשמאם** > شمام=*Cucumis melo var. Dudaim* (מלון תפוחי, מלון הדודא. **עיסא**, עמ' 61, ע' 16; **שם** עמ' 62, ע' 6; **דינסמור ודלמן**, עמ' 40, ע' 706; **עמר, ביטאר**, עמ' 67).
6. **עמר, חמנית**, עמ' **148**.
7. **רס"ג** (האגרון עמ' 230): *(מיני) בזל וסעד* [לפי אלוני אין לקרוא 'מיני' אלא 'משנה' - לציון העובדה שזו מילה

משנאית] > לא ברור למה הכוונה. سعد מזוהה עם מיני *Cyperus* (=גומא. למשל: **אבן אלביטאר**, **תפסיר** I, מס' 4). بزلة מזוהה עם *Pisum sativum* (=אפון תרבותי. למשל: **עיסא**, עמ' 3, מס' 142; **בדויאן**, מס' 2725). לא נראה כי יש קשר בין 'בזל' ל'סעד' לפי זיהויים אלו, ולא נראה כי לכך התכוון. ייתכן כי 'בזל' הינו שיבוש של 'בצל' (ועל פי זה הריאליה כאן דומה מאוד לנטיעת ייחור של תאנה לתוך החצוב - תיאור המופיע במשנה), אך באופן ודאי לא ניתן לקרוא כך בכתב היד.

8. **פליקס**, **כלאים**, עמ' 166. ועיין **פליקס**, **עולם**, עמ' 188.
9. **לעף**, **פלורה**, IV, עמ' 70. ועיין **פליקס**, **עולם** שם.
10. **פליקס**, **עולם**, שם.
11. **פלדמן**, **משנה**, עמ' 22-23.

40

חלף[1]

החלף נזכר במשנה פעם אחת (כלים יז יז) כחומר גלם להכנת מחצלות. באותו אופן נזכר גם בתוספתא (סוכה א י) ובספרא (פרשתא דזבים א). נזכר פעם אחת בירושלמי (ב"ק ב ה"ב). הבבלי מצטט את התוספתא דלעיל (סוכה כ ע"א), אך גורס שם 'חילת'[2] (ודומה לו בסוטה מט ע"ב).[3]

הזיהויים

▪ **חילף החולות** (*Desmostachya bipinnata*) - מין עשב רב-שנתי ממשפחת הדגניים. תפוצתו העיקרית באזורים טרופיים, בצפון אפריקה, ובמדינות במזרח התיכון. בישראל נפוץ בעיקר במישור החוף. הצמח, שמיתמר לגובה של מטר ויותר, שימש כבר בעבר הרחוק להכנת חבלים ומחצלות. החילף או מין דומה לו הוא הזיהוי המרכזי של רוב הפרשנים: כך בפירוש הגאונים, הערוך (כדעה ראשונה), רמב"ם, תנה"י, רע"ב ואלג'אמע, וכנראה גם אצל המליצה. גם כתכ"ה מצטט את הרמב"ם כזיהוי אפשרי.[4]

חילף החולות

כריך ערבות

▪ **כריך** (*Carex*) - סוג של יותר מאלפיים מינים של צמחים רב-שנתיים דמויי דשא, ממשפחת הגומאיים. בישראל גדלים כשנים עשר מינים של כריך, מחציתם מוגדרים כנדירים. רוב המינים בישראל גדלים בבתי גידול לחים. זהו זיהויו של רש"י,

מצוטט גם אצל כתכ"ה. ייתכן גם שלכך כיוון הערוך בפירוש השני שלו.[5]

- סיבים של הדקל - זיהוי יחידאי זה מופיע אצל מכה"מ.[6]

סיבי דקל

עיון

המשותף לכל הזיהויים הוא שהם יכולים לשמש (ואף משמשים עד היום בחלק מהמקומות) **להכנת חבלים ומחצלות.** החילף והדקל נפוצים באזורים חמים בצפון אפריקה ודרום אסיה, ואילו הכריך נפוץ באירופה, באזורים קרירים ולחים יותר. רוב החוקרים מסכימים לזיהוי המרכזי - **חילף החולות.**[7] צ'יז'יק **זיהה את החילף עם מכבד הביצות** (*Cladium mariscus*), **שאף הוא, ככריך, ממשפחת הגומאיים.**[8]

הערות:

1. **כך בכת"י קויפמן וכת"י פרמה. בכתבי יד ודפוסים אחרים: *חילף*.**
2. **כך ברוב עדי הנוסח. באחרים: 'הילת', 'חולית', 'חוליאות'. על כל פנים, לא מופיעה הגרסה 'חלף'/'חילף'.**
3. **עוד נזכרים בבבלי כמה פעמים 'חילפא' (גיטין סח ע"ב) ו'חילפי' (סנהדרין מד ע"א ועוד) אשר נראים לכאורה כמקבילים ל'חלף' העברי, אך אין הם באים בהקשר לנזכר במשנה ובתוספתא דלעיל.**
4. **פיה"ג (כלים עמ' 50 ש' 14): *פ' חלפא בטיית* (ועיין שם הערה 42 שמביא גרסאות שונות: הככי, ככיי, הבכי ועוד) > כוונתו שבערבית ('טיית') נקרא 'חלפא' - להלן רמב"ם; ערוך (ח"ג עמ' 408, ערך 'חלף'): *פי' עשב הוא ועושין ממנו חבל ומחצלת ובל' ישמעאל חלפא* > להלן רמב"ם; רמב"ם (כלים יז יז עמ' קסה): *אלחלפא* > حلفاء=*Desmostachya bipinnata* (עיסא, עמ' 76, ע' 7. סינונים של *Eragrostis bipinnata*) או *Eragrostis cyanosuroides* (מין של בן-חילף, ראה עיסא, עמ' 76, ע' 8. כמו כן הוא מופיע כשמו של מין דגן נוסף - *Ligeum sparticum*, עיסא, עמ' 113, ע' 4); תנה"י (עמ' 192 ערך 'חלף'): *הוא אלחלפא* > לעיל רמב"ם; המליצה (בהמ"ל): *חלפא גמיצא מין צמח שאורגין ממנו מיני כלים* > גמיצא - לא מזוהה; נראה שבמילה 'חלפא' מתייחס לזיהוי בערבית; רע"ב (כלים יז יז): *מין עשב הוא ועושים ממנו חבלים ומחצלאות. וקורין לו בערבי חלפא* > לעיל רמב"ם; אלג'אמע (עמ' 41, ערך 'חלף'): *אלחלפא* > לעיל רמב"ם. בתימן**

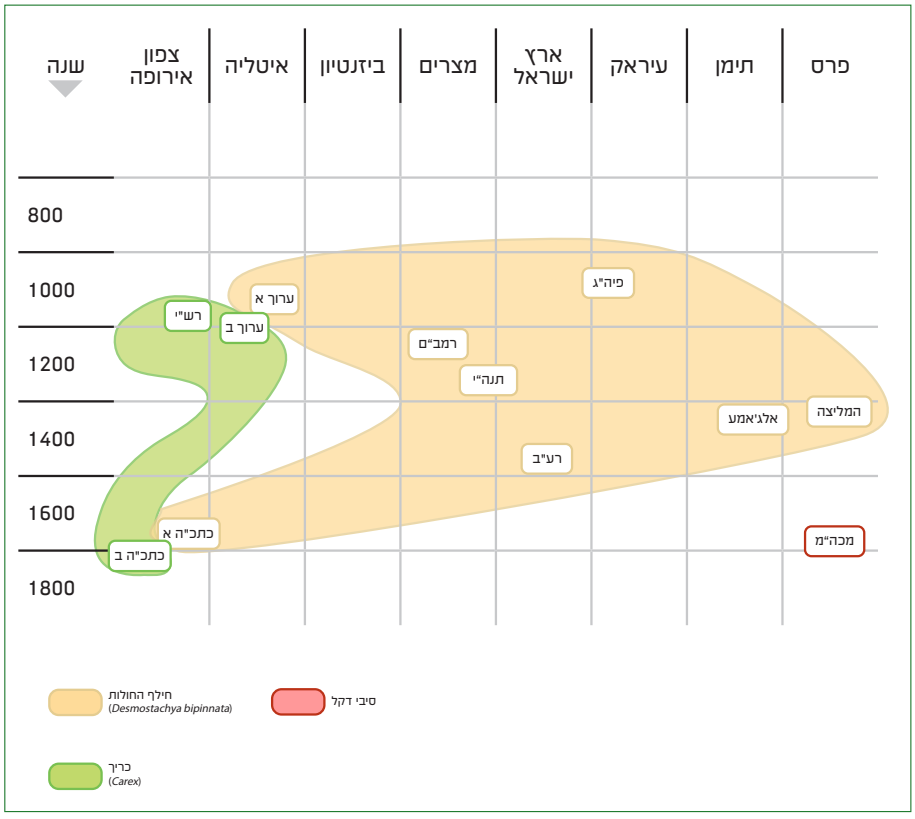

שמו של הצמח מבוטא ḥalafī (**וויד, תימן, עמ' 358**). אומנם, ייתכן שהכוונה כאן היא דווקא ל- حلفاء= *Cymbopogon schoenanthus* (מין הנמנה עם הסוג 'עשב לימון', ראה **ח'ולייד'י, פלורה**, עמ' 156-157. בדומה ל-*Desmostachya bipinnata* גם מין זה הינו עשב דגני גבוה). **כתב"ה** (דף נב ע"א): *והנה הר"ם שם א' [=אמר] ושל חילף אלחלפה והוא שם ערבי ועשב הוא שעושים ממנו חבלי' ומחצלאות והוא מין ממיני הערבה* > חלפה - לעיל רמב"ם.

5. **ערוך** (ח"ג עמ' 408, ערך 'חלף'): *וי"א שהיא אותה שקורין בלע"ז קרטקא, וי"א שהוא מין ערבה כההיא דגרסינן בפ' לולב הגזול בגמ' ערבה גזולה (סוכה לד ע"א) כי תניא ההיא בחילפא גילא אמ' אביי ש"מ האי חילפא גילא כשרה להושענא* > ע"פ קואומו: קרטקא - cretica (לט. כך אצל: **קואומו, לעזים**, ב עמ' 455) - מין של *Aristolochia* (ספלול, ראה **גליר**, עמ' 458) > עם זאת, סביר יותר כי לפנינו שיבוש של קריקא/קריטא. Carice, Carette (איט.)=*Carex* (**אוניברסיטת טרייסטה**) > נראה כי 'חילפא גילא' (בבלי סוכה לד ע"א) לא קשורה ל'חלף' המשנאי. בבבלי אזכורים הן ל'חילפא גילא' (למשל: סוכה לד ע"א), הן ל'חלפי דימא' (למשל: ברכות מג ע"ב); **רש"י** (סוכה כ ע"א, על 'חילת' - גרסה אחרת של 'חילף' - ציטוט מן התוספתא סוכה א י', ודומה לו סוטה מט ע"ב): *לשקא/לישקא* > lesche=laiche (**דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 87, ע' 635)=*Carex* (**ון ווייק, מילון**, א, עמ' 247. על השימוש במיני Carex לקליעת מחצלות וכד' ראה **רענן, קנה**, **03.12.19** [את חילפי/חלפי הארמי] (http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=12892#6

(שבת קנב ע"א; ב"מ כג ע"ב ועוד) הוא מזהה עם אורטיא/אורטיאש: orties (צר.)=*Urtica* (סרפד. **דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' **104**, ע' **754**; **ניקולוב**, **מילון**, עמ' **768**), וכך פעמיים כבר אצל רגמ"ה (חולין סב ע"ב; שם קי ע"א). וע"ע 'פתילת המדבר' שמזהה שם רש"י באופן דומה. במקום אחר (גיטין סח ע"ב) הוא מזהה את חילפא - *צפצפה עץ ששמו פופלי"ר* > peuplier=*Populus* (צפצפה. **ניקולוב**, **מילון**, עמ' **783**). בסמוך נזכרים 'חלפי דימא', אותם מזהה רש"י גירופל"א > girofle (צר.) =*Syzygium aromaticum* (אוגניית הציפורן, התבלין הנקרא 'ציפורן'. **דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' **75**, ע' **542**; **ניקולוב**, **מילון**, עמ' **639**). אצל רגמ"ה נזכר 'לשקא' כצמח בעל עלים אופייניים המצוי באגם]; **כתב"ה** (דף נב ע"א): ... *ורש"י פי' לשק"א והקלח שלה עב וכן בסוטה לישק"א כמין גומא הגדל במים וליש"ק... הוא קריז ב"ר [=בלשון רומי] ובל' [=ובלשוננו] קארריזו* > Carrizo (ספ.)=*Carex* (כריך. מיני כריך משמשים לקליעת מחצלות וכד', **אורוזקו**, **מילון**, עמ' **205**. בוקסטורף מזהה עם *Juncus* - סמר, **בוקסטורף**, **לקסיקון**, עמ' **773**).

6. **מכה"מ** (ב"א ד **167**, כלים יז): **סאזו** > سازو - חבל העשוי מסיבי גזע הדקל (**סטיינגאס**, עמ' **641**).
7. **לעף**, **פלורה**, ד עמ' **70**; **פלדמן**, **משנה**, עמ' **341-343**; **פליקס**, **צומח**, עמ' **64**. סינונים של *Eragrostis bipinnata; Eragrostis cynosuroides*.
8. **צ'יז'יק**, **אוצר**, עמ' **735**.

41

חלתית

החלתית נזכרת כמה פעמים במשנה: כצמח המשמש לרפואה (משנה שבת כ ג), **ברשימת מאכלי עכו"ם האסורים באכילה** (עבודה זרה ב ו) **ועוד. כמו כן, נזכרה פעמים אחדות בתוספתא** (שבת טז ג; ב"ק ו יז ועוד) **ופעם אחת בספרי דברים** (קז), **כצמח תבלין. נזכרת כמה פעמים בתלמודים** (ירושלמי שבת כ ה"ג ועוד; בבלי חולין נח ע"ב ועוד).

הזיהויים

▪ **כלך החלתית, 'חלתית'** (*Ferula assafoetida*) - עשב רב-שנתי גבוה ממשפחת הסוככיים. גדל באזור איראן ואפגניסטן. השרף שנמצא בגבעולים ובשורש חריף ביותר, ובמינון גבוה הוא רעיל. השרף המיובש משמש לתיבול ולרפואה, וכן גם העלים, שחריפותם מתונה יותר.[1] זוהי מסורת הזיהוי המרכזית, הנזכרת אצל כל הפרשנים כמעט.[2] היו שזיהו עם מינים קרובים, ביניהם **כלך מרוקני** (*Ferula tingitana*)[3] או הסוג *Laserpitium*.[4] בתפא"י זיהה עם המין הקרוב *Peucedanum ostruthium*, המשמש בעיקר לתיבול מאכלים.[5]

כלך החלתית

▪ **'בלדור'** (*Semecarpus anacardium*) - אגוז ממשפחת האלתיים הגדל בהודו, דומה לקשיו. צמח רפואי שנודע בעיקר בסגולתו לחיזוק הזיכרון. מופיע אצל מכה"מ כזיהוי שני.[6]

בלדור

▪ **גנציאנה צהובה** (*Gentiana lutea*) - צמח רב-שנתי עשבוני ממשפחת הערבזיים. מוצאו של

הצמח בהרים שבמרכז ובדרום אירופה. לצמח סגולות רפואיות, והוא ידוע בטעמו המר. תפא"י מביא זיהוי זה באחד מאזכורי החלתית שבמשנה.[7]

גנציאנה צהובה

עיון

כל הצמחים הנזכרים לעיל הינם צמחים המשמשים ברפואה העממית - דבר התואם את האזכור במסכת שבת.

כל הפרשנים (גם אלו שהציעו זיהוי אחר) הביאו את זיהוי החלתית עם כלך החלתית או מין דומה לו. יש להניח שלשימור השם בערבית יש חלק משמעותי בכך, כמו גם לסכנה שיש באכילת כמות גדולה של חלתית, כפי שנזכר בתוספתא (ב"ק ו יז; חולין ד ה) ובבבלי (חולין נח ע"ב).

גם החוקרים הסכימו לזיהוי זה.[8]

הערות:

1. ראה בהרחבה: **רענן, חלתית, 20.07.22** https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=13764.
2. **פיה"ג** (טבול יום עמ' 137 ש' 2): *והחלתית הם הכי בטיית* > להלן רמב"ם; **רנאה"י** (שבת כ עמ' 58): *חלתית* > להלן רמב"ם; **ערוך** (ח"ג עמ' 421, ערך 'חלתית'): *פי' בלע"ז לזרו פודולינטו ובל' ישמעאל הם הכי חלתית* > שם זה הינו כנראה שם מקובל באיטלקית בת התקופה ל *Ferula assafoetida* (עיין **קואומו, לעזים**, ב, עמ' 458-459. וראה להלן רש"י); **שכל טוב** (בובר, בראשית לז): *ודומה להן בדברי רבותינו התיה והחלתית והאלום... חלתית בלע"ז לזרו פולאנטו* > נראה שזהו שיבוש של השם המופיע לעיל בערוך; **רמב"ם** (טבול יום א ה עמ' תרצב, וכן בשבת כ ג): *הוא אלחלתית* > شجرة الحلتيت=*Ferula assafoetida* (**רמב"ם, רוזנר**, עמ' 16-17, ע' 18; שם עמ' 174, ע' 223; **עיסא**, עמ' 82, ע' 8); **ר"ש** (עוקצין ג ה): *פירש בערוך לסדא פודלינטא בלע"ז*; (טבול יום א ה): *התיאה והחלתית והאלום והאפונים - כולהו מיני זרעים*; **תנה"י** (עמ' 194 ערך 'חלתית'): *והוא צמח שיש לו פרי שהיו אוכלים אותו בשל הקור בארץ. והיא אלחלתית שמשתמשים בה בתרופות, הגרגיר והשרף שלה, כפי שמשתמשים ב-אלכשכאש וב-אלאפיון שהוא שרפו וחלבו*; **המליצה** (ס"פ ד' 24): **אנגודאן** > انگدان/انجدان (פר.)=*Ferula assafoetida* (**סטיינגאס**, עמ' 114. בספרי הרפואה הערביים מתייחס שם זה לעלים של *F. assafoetida* - ראה להלן, ע' תיאה) או *F. tingitana* (**אחונדוב**, עמ' 335-336. שם מזוהה

שם זה עם הצמח ששמו ביוונית σίλφιον ובלטינית Laser המופיע בספרות הקלאסית וזיהויו אינו ברור לגמרי. נראה שיש לזהותו עם אחד משני מיני *Ferula* שנזכרו כאן), וראה להלן כתכ"ה; **רע"ב** (**שבת** כ ג): כך *שמה בערבי והיא חמה ונוהגין לאכלה במקומות הקרים;* (טבול יום א ה): *בערבי כך שמה חלתית, וקורין להו בלע"ז ספיט"ידא;* (עוקצין ג ה): כך *שמה בערבי, ואע"פ שריח' רע רגילים ליתן ממנה במזונות* > assafetida (איט.)=*Ferula assafoetida* (**בדויאן**, עמ' 275-274, ע' 1609); **אלג'אמע** (עמ' 117 ערך 'קורט של חלתית'): *קורט של חלתית קטעה' חלתית;* **כתכ"ה** (נב ע"ב): *חלתית בל"ע [=בלשון ערב] הוא שרף אילן בעל ריח טוב ושמו ב"ר [=בלשון רומי] לשיר. ועליו דבר פליני' [=פליניוס]... ודיוסק' [=ודיוסקורידס]...* ופי' *לגונא* [כוונתו ל-*A. Laguna*, בן המאה ה-16, אשר הוציא מהדורה מבוארת של ה-*Materia medica* של דיוסקורידס. ראה: **דיוסקורידס, לגונה**] *שם שב"ר היו קורא' אותו בין גיודאיקום. וב"ל בינג'יואי* [כך אצל בוקסטורף (**בוקסטורף, לקסיקון**, עמ' 779-778)] > Laser (לט.)= binjuí/benjuí/menjuí (ספ.) [**אורוזקו, מילון**, עמ' 130; **דיוסקורידס, לגונה**, עמ' 326, שם מופיע בהערותיו של לגונה גם השם 'ben iudaico', כדברי די לארה] כיום מתאר השם הספרדי את השרף של מיני *Styrax*, אך לא ברורה ההוראה המדויקת כאן. נראה כי הכוונה כאן לצמח בעל שרף הנקרא ביוונית הקלאסית σίλφιον, ובלטינית Laser או Laserpitium (ראה למשל **פליניוס, טבע**, 5, עמ' 444, ספר XIX, פסקה 38; **שם**, 6 עמ' 366-364, ספר XXII, פסקה 101, ועוד. אין הכוונה לסוג ממשפחת הסוככיים שזהו שמו המדעי כיום), המזוהה בסבירות גבוהה עם *Ferula tingitana* (כלך מרוקני) או *F. assafoetida* (**לידל וסקוט**, עמ' 1599; **לואיס ושורט**, עמ' 1038; **דיוסקורידס, גודייר**, עמ' 328, ח' III , ע' 94). וראה רש"י להלן; **מכה"מ** (ב"א ד' 47, שבת כ): *אנגושת גנדידה [בהמ"ל: גנדה]* > انگشت گندهٔ= *Ferula assafoetida* (**סטיינגאס**, עמ' 114).

3. ראה בהערה קודמת, אפשרות להבנת הזיהוי של המליצה ושל כתכ"ה.
4. **רגמ"ה** (חולין נח ע"ב): לסרא; **רש"י** (שבת קמ ע"א; עבודה זרה לה ע"ב; חולין נח ע"ב): לזרא > Lazre (צר. עתיקה)=laser (צר. [**דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 86, ע' 628]) *Laserpitium*= (**ניקולוב, מילון**, עמ' 711; **ון ווייק, מילון**, ב, עמ' 893). ייתכן כי בעבר שימש Laser/Laserpitium כשמם של מיני *Ferula* - לעיל (הערה 1) בזיהויו של כתכ"ה.
5. **תפא"י** (**שבת** כ ג, מד ע"ב): *מייסטר ווארץ, והוא שורש עשב;* (עוקצין ג ה, קעה ע"א) *מיני עשבי' שמשימין במאכל* > Meisterwurz (גר.)=*Peucedanum ostruthium* (**ון ווייק, מילון**, א, עמ' 973; **ניקולוב, מילון**, עמ' 736. סינונים של *Imperatoria ostruthium*. עוד נקראים כך מיני *Astrantia* [אף הוא סוג ממשפחת הסוככיים. **ון ווייק, מילון**, א, עמ' 144]).
6. **מכה"מ** (ב"א ד' 47, שבת כ): **יא** *[=או]* **בלאדור** > بلادور /بلادر *Semecarpus anacardium* (**סטיינגאס**, עמ' 196; **אחונדוב**, עמ' 353); על זיהוי זה ראה עוד: **בניהו, בלאדור**.
7. **תפא"י** (בדפוסים מאוחרים, עוקצין ג ה): *ענציאן בלשון אשכנז. והוא ג"כ מין עשב מריח* > Enzian (גר.)=*Gentiana lutea* (**ון ווייק, מילון**, א, עמ' 580).
8. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 70; **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 49; **פלדמן, משנה**, עמ' 375 (הוא מדבר על כמה מיני *Ferula* ולא על מין אחד מסוים); **פליקס, צומח**, עמ' 65.

42

חמם[1]

החמם נזכר במשנה פעם אחת כחלק מרשימה של בשמים ותבלינים שאינם נאכלים כמות שהם (עוקצין ג ה). באותו הקשר הוא מופיע גם בספרי דברים (קז).[2] נזכר פעמים ספורות בתלמודים (ירושלמי חגיגה ג ה"ד ועוד; בבלי נדה נא ע"ב).

הזיהויים

▪ **זנגביל, ג'ינג'ר** (*Zingiber officinale*) - צמח עשבוני רב-שנתי בעל קנה שורש מעובה. מקורו של הזנגביל באיים של דרום מזרח אסיה, והוא אחד מצמחי התבלין הראשונים שהגיעו משם לאירופה. קנה השורש נושא טעם חריף ומרענן, ומשמש לתיבול וכבסיס להכנת משקה (חם או קר). שימש ברפואה העממית למן העת העתיקה ועד היום. זיהוי זה מופיע אצל פירוש הגאונים, הערוך, ר"ש, רע"ב, כתכ"ה ותפא"י.[3]

זנגביל רפואי

▪ **קינמון** (*Cinnamomum spp.*) - התבלין המוכר כקינמון מופק מחלקם הפנימי של הענפים של כמה מיני עצים הנמנים עם סוג זה, ממשפחת העריים, הגדלים בדרום אסיה ובמזרחה. לקינמון טעם חריף־מתוק, והוא מפיץ ריח חזק. שימש בעבר בטקסי פולחן בתרבויות שונות, ואף נמנה עם מרכיבי שמן המשחה.[4] פירוש הגאונים, הערוך, רע"ב כתכ"ה ותפא"י הביאו זיהוי זה לצד הזיהוי כזנגביל.[5] כזיהוי יחידי הביאוהו רש"ג, רמב"ם, תנה"י, אלג'אמע והמליצה.[6]

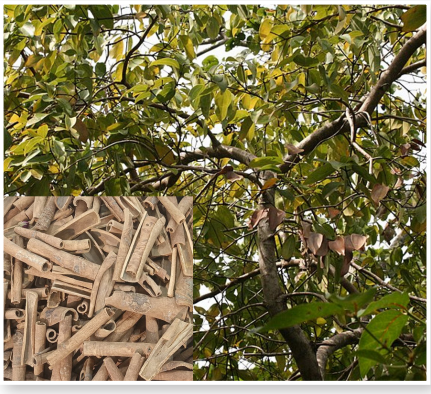

קינמון ציילוני

- **אמומום** (*Amomum*) - סוג ממשפחת הזנגביליים, שלמיניו שימוש רב כצמחי ריח ותבלין. בשם זה זיהו כתכ"ה ומוה"ע את החמם, אם כי לא ברור לאיזה מין התכוונו.[7]

- **ריחן, בזיליקום** (*Ocimum basilicum*) - צמח תבלין ממשפחת השפתניים, שמקורו באזורים הטרופיים באסיה ואפריקה, אך הובא כגידול תרבות גם לאגן הים התיכון. היוונים העריכו את תכונותיו של הצמח וכינוהו 'מלך התבלינים'. משמש באופן נרחב ברפואה העממית. זהו זיהוי יחידאי של רנאה"י.[8]

- **אוגניית הציפורן** (*Syzygium aromaticum*) - עץ תבלין טרופי ירוק-עד ממשפחת ההדסיים. מוצאו מאיי מלוקו שבמזרח אינדונזיה. ניצן הפרח הסגור, שצורתו דומה למסמר, משמש לאחר ייבושו כתבלין, הקרוי בפינו ציפורן. כך מזהה מכה"מ.[9]

- *Pyrethrum* - בעבר שם סוג, שכלל מספר מינים הנמנים היום על הסוג **חרצית** (*Chrysanthemum*), המכילים את החומר פירטרין, שהינו קוטל חרקים טבעי. כך זיהה רש"י (המצוטט גם אצל כתכ"ה).[10]

אמומום. למטה: קנה שורש של אמומום

בזיליקום

אוגניית הציפורת

חרצית עטורה

עיון

כל הזיהויים לחמם, למעט זיהויו של רש"י, הינם צמחי ריח ותבלין. רובם צמחים הגדלים בדרום ומזרח אסיה, והיו מוכרים בארץ ישראל רק כמוצר, ולא כצמח חי.

נראה כי בתקופת הגאונים התפתחו שתי מסורות זיהוי: הזנגביל והקינמון. אצל פרשנים רבים מובאות שתי המסורות זו לצד זו.

הזיהוי עם *Amomum*, נוצר ככל הנראה על בסיס הקרבה האטימולוגית של השם הלטיני ל-חמם. קרבה זו מצטרפת לארומטיות של סוג זה, שאף קרוב סיסטמתית לזנגביל, אחד הזיהויים הקדומים. יש לציין כי גם בשם הלטיני *Cinnamomum* נוכח השם amomum,[11] וייתכן שהדבר קשור בהיווצרות מסורת זו.

החוקרים מזהים את החמם עם ה-*Amomum* או עם מין קרוב לו - *Elettaria cardamomum*.[12]

הערות:

1. **כך בכת"י קויפמן וכת"י פרמה. בחלק מכתבי היד: *חמס*.**
2. **ושם הגרסה - 'חימום'.**
3. **פיה"ג (עוקצין עמ' 144 ש' 7) *והחמס פ' בשאילות (קינמון) דארציני אמלתא כדגרס' בכיצד: אמר רב נחמן האי הימלתא דאתיא מבי הינדבאי* > מובאים כאן שני פירושים שונים (ועיין בהערות המהדיר שם); לגבי דארציני - להלן רמב"ם (הע' מס' 4); אמלתא, הימלתא=*Zingiber officinale* (**לעף, שמות, עמ' 169**. כך בעקבות ההקשר בבבלי ברכות לו ע"ב ובהלכות גדולות א עמ' 97 ש' 93-94); ערוך (ח"ג עמ' 428, ערך 'חמם'): *פירוש בשאילות זנגבילא ויש מפרשין (דורציני) [צ"ל דארציני] והוא קנמון* > זנגבילא (סור.)=*Zingiber officinale* (**פיין סמית, תזאורוס, א, עמ' 1141; סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 388**); דארציני - להלן רמב"ם; **ר"ש** (עוקצין ג ה): *החמס - פי' בשאלתות זנגבילא* > זנגביל (סור.)=*Zingiber officinale* (**סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 388**); **רע"ב** (עוקצין ג ה): *יש שפירשו זנגביל ויש שפירשו קנמון*; **כתב"ה** (דף נב ע"ב): *חמם... חמום (נדה נא) רש"י*

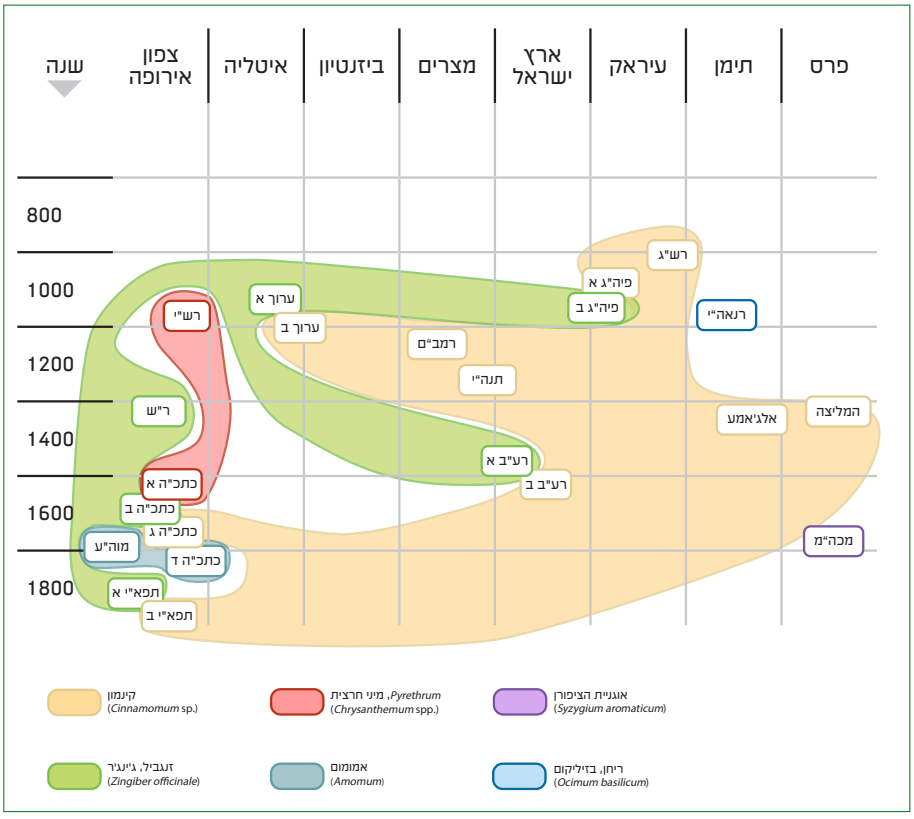

פ' פיריטרי והוא חומתי שפי' בע' חום... [עיין רש"י, להלן הע' 8. כתכ"ה מדגיש את ההפרדה בין חומתי (*Pyrethrum*) לבין חמם]. *ואולם הוא א' בשם השאלתות שענינו זנגביל או דורצני שהוא קנמון כאשר בא בערכו. והר"ם לא פי' לנו מה הוא* > פיריטרי - להלן רש"י; זנגביל, דורצני - לעיל פיה"ג.

4. לזיהוי הקינמון המקראי, ראה **עמר, מקרא**, עמ' 182-184.
5. ראה לעיל הע' 1.
6. **רש"ג** (עמ' 174, ש' 1): *והחימוס דארציני* > להלן רמב"ם; **רמב"ם** (עוקצין ג ה עמ' תשלג): אלדארציני > دارصيني הוא שמם של מיני *Cinnamomum* (**אבן אלביטאר**, **ג'אמע**, א, עמ' 361-359; לפי עיסא ובדויאן זהו *Cinnamomum zeilanicum* (קינמון ציילוני. **עיסא**, עמ' 49, ע' 5; **בדויאן**, עמ' 177, ע' 1039); **תנה"י** (עמ' 194 ערך 'חמם', גורס 'חימם'): *שם אלקרפה* > قرفة=*Cinnamomum zeilanicum* ('קינמון', **בדויאן**, עמ' 177, ע' 1039. לפי אבן אלביטאר قرفة הינה סוג של דאר صيني, ונקראת גם قرفة القرنفل. שם זה מזוהה גם כן עם *Cinnamomum zeilanicum*, **אבן אלביטאר**, **ג'אמע**, א, עמ' 359; **עיסא**, עמ' 49, ע' 5); **אלג'אמע** (עמ' 42, ערך 'חמס'): אלדאר ציני > לעיל רמב"ם.
7. **כתכ"ה** (דף נב ע"ב): ... *ואני באתי להשכילך בינה, לכן ידוע תדע כי חמם בל"ע [=בלשון ערב] רגלי יונה והוא הצמח המטיב הטעמים ונותן בהם ריח. ויקרא שמו ב"ר [=בלשון רומי] ול"י [=ולשון יוון] אמומום* >

amomum, αμωμον, حماما - שמות אלו מזוהים עם צמח בושם ותבלין מן המזרח. מקובל לזהות שמות אלו עם מינים הנמנים עם הסוג *Amomum* (משפחת הזנגביליים, **לידל וסקוט**, עמ' 96; **עיסא**, עמ' 13, ע' 13,6), ויש שזיהו עם *Cissus vitiginea* (משפחת הגפניים, **לואיס ושורט**, עמ' 108; **סימון מגנואה** - http://www.simonofgenoa.org/index.php5?title=Hemama, 11.12.12); **מוה"ע** (ח"ג עמ' 428 ערך 'חמם'): *פי' חמום בל"י ורו' מין בשם נחמד ונטע נודף ולו ענפים חזקים וגוון שלו נוטה לירוק ויש לו אשכלות מלאות גרעינים* > נראה שמתכוון גם כן לשם הלטיני *amomum*. [בוקסטורף גורס 'חמס' ומביא רק את הזיהויים המובאים אצל פיה"ג והערוך, **בוקסטורף**, **לקסיקון**, עמ' 784].

8. **רנאה"י** (עוקצין עמ' 5): אלריחאן > ريحان=*Ocimum basilicum* (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 39, ע' 48; **וד**, **תימן**, עמ' 246; **ח'ולייידי**, **פלורה**, עמ' 126; **עיסא**, עמ' 126, ע' 4. נראה שזיהוי זה קשור בשם אחר של מין זה - حماحم (**עיסא**, שם; **אבן אלביטאר**, **ג'אמע**, א, עמ' 292; **רסולי**, **אלמעתמד**, עמ' 78, ושם: ريحان الحماحم).
9. **מכה"מ** (ב"א ד' 179): קרנפ'ול > قرنفل=*Syzygium aromaticum* (**אחונדוב**, עמ' 391. **סינונים** - *Eugenia aromatica*; **סטיינגאס**, עמ' 966).
10. **רש"י** (נדה נא ע"ב, גורס 'חימום/חימות'): פירטרא > piretre (צר. עתיקה)=pyrèthre (צר. **דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 111, ע' 809) =*Pyrethrum* (**ניקולוב**, **מילון**, עמ' 801. נראה כי זיהוי זה נעוץ בשם Chamemelum, המובא אצל דיוסקורידס כאחד משמותיו של *Pyrethrum* (**דיוסקוריידס**, **גודייר**, עמ' 381, ח' III, ע' 155). בוקסטורף פירש אחרת את זיהוי רש"י עפ"י שם דומה ביוונית (**בוקסטורף**, **לקסיקון**, עמ' 783-784).
11. ייתכן כי הרכיב cinn-amomum זהה לרכיב دار- صيني, ופירושו - סיני, מארץ סין (دار בפרסית ובשפות הודיות פירושו 'עץ').
12. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 70; **צ'יז'יק**, **אוצר**, עמ' 727; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 305-307; **פליקס**, **צומח**, עמ' 66.

43

חצוב

החצוב נזכר פעם אחת במשנה בדיני כלאים כמין שנאסר לתחוב בתוכו ייחור של תאנה כדי להשרישו (כלאים א ח).

הזיהויים

▪ **קרא פשוט, 'דלעת הבקבוק'** (*Lagenaria vulgaris*) - מין חד-שנתי ממשפחת הדלועיים. נחשבת כאחד המינים הראשונים שבויתו בידי אדם. משמשת למאכל אדם ובהמה, ולהכנת כלים שונים מקליפתה. כך אצל רס"ג.[1]

קרא פשוט - דלעת הבקבוק

▪ **יבלית מצויה** (*Cynodon dactylon*) - עשב רב-שנתי ממשפחת הדגניים. נפוצה מאוד כעשב רע בארץ - כמו גם ברוב חלקי העולם - בפרדסים, שדות, דשאים וגינות. מתפשטת במהירות לרוחב ולעומק, ונחשבת כעשב מזיק. כך מזוהה החצוב אצל רש"ג ופיה"ג, ואולי גם אצל הערוך.[2]

יבלית מצויה

▪ **קנה סוכר** (*Saccharum*) - סוג במשפחת הדגניים. המין החשוב ביותר בסוג הוא **קנה סוכר תרבותי** (*Saccharum officinarum*) - צמח תרבות שמקורו בדרום מזרח אסיה, ומשמש להפקה של כמחצית מתצרוכת הסוכר העולמית. כך ככל הנראה הזיהוי בכת"י אנטונין.[3]

▪ **כלך מצוי** (*Ferula communis*) - עשב רב-שנתי ממשפחת הסוככיים. הצמח

רעיל ושכיח במיוחד בשדות מרעה, מפני שאינו נאכל על ידי הבקר. השרף של הכלח משמש ברפואה העממית לפגעים בעור. כך זיהה אלג'אמע.[4]

- **נימפאה לבנה** (*Nymphaea alba*) - עשבוני רב-שנתי ממשפחת הנופריים. זהו צמח הגדל במים מתוקים שעומקם עד 1.5 מטר. שורשיו בקרקע שמתחת למים, ופרחיו ועליו צפים על פני המים. הפרח גדול מאוד, בעל עלי כותרת לבנים רבים ואבקנים צהובים. גדל באירופה, צפון אפריקה ומערב אסיה. בארץ מצוי בסכנת הכחדה. כך זיהה מכה"מ.[5]

קנה סוכר

נימפאה לבנה

כלך מצוי

עיון

מעט פרשנים מזהים את החצוב עם צמח ספציפי. הבבלי מזכיר שמדובר בצמח שבעזרתו תיחם יהושע את נחלות הארץ.[6] חלק גדול מהפרשנים מתארים בעקבותיו צמח ששורשיו עמוקים וישרים.[7]

רס"ג מזהה עם **קרא פשוט**. זיהויו עונה על בעיית ההקשר לפחות באופן בסיסי - נטיעת ייחור תאנה בתוך מין דלועי, העשיר במים, נראית הגיונית באופן תיאורטי. זאת, בניגוד לזיהוי רש"ג ופיה"ג המזהים עם **יבלית מצויה**, או לזיהוי כת"י אנטונין - **קנה סוכר**, אין היגיון בנטיעת ייחור תאנה 'בתוך' אחד מהמינים הללו. הזיהוי המופיע במכה"מ מעניין מבחינה זו - האם הכוונה לנטיעה בתוך אחד מחלקי **הנימפאה הלבנה**, כשלמעשה הייחור מצוי בתוך המים?

זיהוי לא ברור נמצא בזרעים גניזה ב וברנאה"י פ"א - 'אלקרט'.[8]

במסכת עבודה זרה (א, ה) נזכר 'חצד' כאחד מן הדברים שאין למכרם לנוכרי בגלל חשש לשימוש בהם לעבודה זרה. בבבלי הגרסה הינה 'חצב' וכך גם בדפוסי המשנה. למרות הקרבה הלשונית שבגרסה זו, הפרשנים מחלקים בין 'חצוב' שבכלאים לבין 'חצב'/'חצד' שבע"ז, שאותו מזהים בדרך כלל עם **קנה סוכר**. כת"י אנטונין מייצג, ככל הנראה, שיטה המזהה בין שניהם, ומכאן פירושו הייחודי כאן.

החוקרים מזהים את החצוב עם החצב המצוי (*Urginea maritima*) המוכר לנו מאוד מפריחתו הלבנה בסוף הקיץ.[9] יש לציין כי אף אחד מן הפרשנים לא זיהה כך.

הערות:

1. **רס"ג** (עמ' 194 124): אלקרע > قرع=*Lagenaria vulgaris* (**עיסא**, עמ' 104, מס' 2. **רמב"ם ביאור**, מס' 332).
2. **רש"ג** (עמ' 179, ש' 22): *אלת'ילה* [בעמ' 175, מס' 22 מופיע 'אלתולה', אך נראה כי 'אלת'ילה' הינו הנוסח האמיתי] > ثيل=*Cynodon dactylon* (**עיסא**, עמ' 65, מס' 4, ועיין **הראובני**, **חצב**, עמ' 166, 172). זיהוי נוסף - *Agropyrum repens* (=אלומית סמרנית. **עיסא**, עמ' 7, מס' 14); **פיה"ג** (עמ' 13-14, לגבי 'יבלית' - כלים ג ו): *פ' עזב ששמו יבלא ובטיית תייל ובל' קודש חצוב* > לגבי 'תייל' - לעיל רש"ג. יבלא = *Cynodon dactylon*=couch grass (**פיין סמית סורית**, עמ' 185; **ערוך** (ח"ג עמ' 471-472, ערך 'חצב'): *פירוש עשב הוא שיורדין שרשיו בארץ אמות הרבה ולא ינטו הנה והנה... ונקרא אדרא... ונקרא בלשון ארמית יבלא* > לגבי 'יבלא' - לעיל פיה"ג; 'אדרא' > לא ברורה לגמרי כוונתו. ייתכן שמדובר ב- edera (איטלקית)=*Hedera helix* (=קיסוס החורש. **בדויאן**, מס' 1782, וכך הבין גם רח"י קוהוט). בערוך מופיע בסמוך (שם, עמ' 473) ערך 'חצב' נוסף, העוסק בציטוט מן המשנה, עבודה זרה א ה: *אף דקל טב חצב ונקליבס*. שם מזהה הבבלי 'חצב' עם 'קשבא'=תמר מיובש - **פיין סמית**, **סורית**, עמ' 522; בר שינייא, עמ' 51 ש' 62 מזהה 'קשבא' עם قسب - מין תמר (**אבן אלביטאר**, ג'אמע IV, עמ' 21). הערוך מזהה את 'חצב' שם עם קנה הסוכר, וכך גם רמב"ם בפירוש המשנה עבודה זרה א ה וכן פרשנים נוספים. הצליל של השם הערבי של קנה הסוכר - قصب السكر - מזכיר את قسب, ובאופן מסוים גם את 'חצב'.
3. **כת"י אנטונין** (עמ' 71 27): *γ]ληκαλαμον*[> ככל הנראה הכוונה היא ל-γλυκοκάλαμον =קנה סוכר (γλυκύς=מתוק. **לידל וסקוט**, עמ' 352; κάλαμος=קנה. **שם**, עמ' 865). ראה לעיל הערה 2 לגבי זיהוי הערוך את 'חצב' במקום אחר עם קנה הסוכר.

4. **אלג'אמע** (עמ' 43, ערך 'חצוב'): לאחר שמצטט מן הרמב"ם: *ויש אומרים שהוא אלקנא* > قنا=*Ferula communis* (**עיסא**, עמ' 82, מס' 9).
5. **מכה"מ** (בהמ"ל, כלאים א): נילופ'ר > نيلوفر (פר.)= *Nymphaea alba* (**אחונדוב**, עמ' 406).
6. **בבלי** (בבא בתרא נו ע"א): *מאי חצובא אמר רב יהודה אמר רב שבו תיחם יהושע לישראל את הארץ*.
7. **רנאה"י** (עמ' 30): *מין צמח שדרך שרשיו להעמיק באדמה בקו ישר*; **רמב"ם** (כלאים א ח עמ' קע): *צמח ששרשיו יורדים בארץ ביושר ואינם נוטים לכאן ולא לכאן ובו תיחם יהושע חלקי השבטים* [ודומה לו אצל תנה"י (עמ' 204, ערך 'חצב'). לגבי 'חצב' במסכת עבודה זרה - ראה לעיל הערה 2 בזיהוי הערוך]; **כפו"פ** (עמ' תשסה): *וחצוב שרשיו יורדים בעומק הארץ ובו תיחם יהושע את הארץ*; **ערוך** (ח"ג עמ' 471-472, ערך 'חצב'): *פירוש עשב הוא שיורדין שרשיו בארץ אמות הרבה ולא ינטו הנה והנה...*; **ריבמ"ץ** (עמ' פב): *פי' חצוב הוא שתיחם בו יהושע את הארץ והוא מין ירק וגדל ביושר ואינו נוטה לא לכאן ולא לכאן*; **רע"ב** (כלאים א ח): *מין ירק ששרשיו יורדים בעומק הארץ ביושר ואינם נוטים לכאן ולכאן, ובו תיחם יהושע את הארץ* [ודומה לו בכתב"ה (דף נה ע"ב)]; **רש"י** (בבא בתרא נה ע"א): *הוא אילן או עשב שבו תיחם יהושע את ארץ-ישראל*[רבנו גרשום (שם): *והחצב: שם אילן ואין נוטין שרשיו לכאן ולכאן אלא במקום שנוטעין אותו יורדין עד התהום*... ובדומה לו אצל ר"ש משאנץ].
8. **זרעים גניזה ב:** אלקרט > להלן רנאה"י פ"א; **רנאה"י פ"א** (עמ' 32): אלקרט > הזיהוי לא ברור. בצורות ניקוד שונות מזוהה قرط עם מיני *Trifolium* (=תלתן - **עיסא**, עמ' 182, מס' 22,15; **רמב"ם ביאור**, מס' 347), *Medicago* (=אספסת - **עיסא**, עמ' 116, מס' 4,3), *Melilotos* (=דבשה - **דינסמור ודלמן**, מס' 484), *Trigonella* (=גרגרנית - **עיסא**, עמ' 183, מס' 8) ו-*Lotus* (=לוטוס - **חסין וקאסם**, מס' 111)- כולם ממשפחת הקטניות. כמו כן, הוא מזוהה עם *Allium porrum* (='כרישה' בלשוננו - **עיסא**, עמ' 9, מס' 11) ועם פרי בוסר של *Cucumis angulatis* (**עיסא**, עמ' 61, מס' 10). הזיהוי האחרון הוא הסביר מבין כולם מצד ההקשר במשנה, אך הוא כלל אינו נפוץ במקורות. ייתכן עוד כי יש כאן שיבוש של 'קרע' - וכפי שפירש רס"ג.
9. **לעף, פלורה**, IV, עמ' 71; **פליקס, כלאים**, עמ' 162; **הראובני, חצב**, עמ' 108; **פליקס, משנה**, עמ' 23.

44

חרדל

החרדל נזכר באופן נרחב יחסית במשנה (פאה ג ב; כלאים א ב; שביעית ט א ועוד רבים). **כמו כן, נזכר במקומות רבים בתוספתא** (כלאים ב ד; מעשרות ג ז ועוד). **נזכר בתלמודים פעמים רבות.**

הזיהוי

▪ מינים שונים של הסוגים הקרובים **חרדל** (*Sinapis*) ו**כרוב** (*Brassica*) שזרעיהם משמשים במקומות רבים להכנת ממרח החרדל המוכר לנו. שני סוגים אלו נמנים עם משפחת המצליבים, מיניהם על פי רוב חד-שנתיים, ופריחתם צהובה. המינים המרכזיים המשמשים להכנת ממרח החרדל הינם **חרדל לבן** (*Sinapis alba*), הנפוץ מאוד בארץ בצידי הדרכים ובולט בגבעוליו הגבוהים ומרבדי הפריחה הצהובים, ו**כרוב שחור** (*Brassica nigra*), הנפוץ אף הוא בשטחים פתוחים בעיקר במישור החוף ובעמקים. מיני החרדל (ומיני הכרוב הקרובים לו) שימשו כצמח תבלין כבר לפני תחילת העת העתיקה. הם נפוצים מאוד בארצות הים התיכון, באסיה הקטנה, במרכז אירופה ובאנגליה. כך מזהים כל הפרשנים שזיהו את החרדל.[1]

חרדל לבן

כרוב שחור

עיון

רוב הפרשנים לא טרחו לזהות את החרדל. הימנעותם נובעת כנראה מכך שהזיהוי היה מובן מאליו עבורם. אומנם נראה כי ישנה התלבטות לגבי המין המדויק, אך סביר להניח שאין זו מחלוקת של ממש, אלא כל פרשן הכיר את המין הנפוץ באזורו, וששימש שם להכנת החרדל.

גם החוקרים נחלקו בזיהוי המין המדויק של החרדל: פליקס העדיף לזהות את 'חרדל במשנה עם **כרוב שחור**.[2] פלדמן - עם **חרדל לבן**.[3] לעף מציין רק את הסוג **חרדל** (שלמעשה כולל את שני המינים הקודמים, הקרובים מאוד זה לזה, ובעבר נמנו עם אותו הסוג).[4]

הערות:

1. **בבלי** (חולין קלב ע"ב): *אמר רב חסדא מתנות כהונה אין נאכלות אלא צלי ואין נאכלות אלא בחרדל*; (שם קלג ע"א): *א"ל רבא לשמעיה זכי לן מתנתא דבעינא למיכל לישנא בחרדלא* > חרדלא=الخردل (**בר שינייא**, עמ' 49, מס' 18)=מינים שונים הנמנים עם הסוגים *Brassica* (=כרוב) ו-*Sinapis* (=חרדל), למשל: *Brassica nigra* (**עיסא**, עמ' 33, מס' 7); *Brassica lanceolata* (שם, עמ' 32, מס' 13); *Sinapsis alba* (שם, עמ' 169, מס' 16); לחלקם מוסיפים שמות לוואי - שחור, לבן, בר; **רנאה"י פ"א** (עמ' 32): *אלכרדל הא"י (=הארץ-ישראלי?)* > לעיל בבלי; **רמב"ם** (כלאים א ב עמ' קסח): *אלכ'רדל המקומי* [אצל תנה"י (עמ' 208, ערך 'חרדל'): *אלכ'רדל*] > לעיל בבלי; **תפא"י** (מעשרות ד ו, קי ע"א): *זענף* > senfe (גר.) = *Sinapis* spp.
2. **פליקס, כלאים**, עמ' 65. זאת בעיקר בעקבות רמזים לתיאור מורפולוגי המופיעים בירושלמי ובאוונגליון.
3. **פלדמן, משנה**, עמ' 284-287.
4. **לעף, פלורה**, IV, עמ' 71. אין להסיק מכאן שיחלוק על פליקס, מכיוון שיש קרבה סיסטמטית רבה בין *Sinapis* ו-*Brassica* [לעף מביא את *S. nigra* ו-*B. alba* כנרדפים ל-*B. nigra* ו-*S. alba* (**לעף, פלורה**, I, עמ' 516-517)].

45

חרדל מצרי

חרדל מצרי נזכר במשנה פעם אחת, כמין הקרוב לחרדל, בהקשר של דיני כלאים (כלאים א ב). נזכר בבבלי פעם אחת (פסחים לט ע"א).

הזיהוי

- מין **חרדל** (*Sinapis*) הגדל במצרים - כך בזרעים גניזה ב, רנאה"י פ"א ורמב"ם.[1]

עיון

נראה כי כלל הפרשנים יסכימו כי 'חרדל מצרי' הינו מין חרדל הגדל במצרים, ורובם אף לא טרחו להזכיר זאת. יש לציין כי דווקא רמב"ם, אשר חי במצרים, טורח לציין את המובן מאליו, אך הוא לא מתאר מין הנפוץ דווקא במצרים או הנקרא כך בפי העם - לא בפירושו למשנה ולא בביאור שמות הרפואות.

פליקס מזהה את 'חרדל מצרי' עם חרדל **לבן** (*Sinapis alba*).[2] פלדמן מזהה אותו עם **כרוב שחור** (*Brassica nigra*), הקרוב מאוד לסוג חרדל.[3] לעף לא מזהה צמח זה.[4]

חרדל לבן

כרוב שחור

הערות:

1. זרעים גניזה ב: כרדל מ[צרי]; רנאה"י פ"א (עמ' 32): אלכרדל אלמצרי; רמב"ם (כלאים א ב עמ' קסח): אלכ'רדל... אלמצרי [אין התייחסות אצל תנה"י ואלג'אמע].

2. **פליקס, כלאים**, עמ' 65.
3. **פלדמן, משנה**, עמ' 287. סינונים - *Sinapis nigra*.
4. הוא מזהה באופן כללי 'חרדל' עם הסוג *Sinapis* (**לעף, פלורה**, IV, עמ' 71) ראה 'עיון' בערך 'חרדל'.

46

חרוב

החרוב נזכר פעמים רבות במשנה, בתוספתא ובמדרשי ההלכה בהקשרים שונים (משנה פאה א ה; שבת כד ב; ב"ב ב ז; עוקצין א ו ועוד. תוספתא תרומות ה ו; עירובין ג טו; ע"ז ה א ועוד; ספרא קדושים א; ספרי במדבר פט ועוד). נזכר פעמים רבות בתלמודים. הוא אינו נזכר בתנ"ך, למרות שכיחותו בנוף הארץ.[1]

הזיהוי

▪ **חרוב מצוי** (*Ceratonia siliqua*) - עץ ירוק-עד דו ביתי ממשפחת הקסאלפיניים. לעץ נוף רחב, והוא מתנשא עד לגובה של עשרה מטר. מקורו של העץ בארצות הים התיכון ובמזרח התיכון, והוא נפוץ באזורים רבים בארץ. פריו של החרוב דמוי תרמיל, המכיל בין 10 ל-15 זרעים. משמש בעיקר למאכל בהמה, אם כי יכול לשמש כמזון לאדם. כיום משמש כמרכיב נפוץ בתעשיית המזון, בעיקר בצורת אבקה, וכן משמש בתעשיות רבות כדוגמת הטקסטיל, הרפואה והקוסמטיקה. זיהוי זה מוסכם על כל הפרשנים.[2]

חרוב

עיון

מסורת הזיהוי עם החרוב של ימינו מוסכמת על כל הפרשנים. גם החוקרים מסכימים כולם עם זיהוי זה.[3]

הערות:

1. לשאלת הימצאותו של החרוב בארץ לפני ימי בית שני ראה **כסלו, חרוב.**
2. **זרעים גניזה ב:** *והחרובים כ'רנוב* > להלן תנה"י; **רנאה"י** (פאה א כת"י לונ): אלכ'רנב [בדפוס (פאה עמ' 22): אלכרנב]; (ב"ב עמ' 6): אלכ'רוב > יש לשער כי 'כ'רנב' הינו תעתיק נוסף של 'כ'רנוב' או שיבוש של 'כ'רוב' - להלן רמב"ם ותנה"י (לפי הכתיב 'כרנב'; كرنب=*Brassica oleracea var. Capitata*) (=כרוב הראש. **עיסא**, עמ' 33, ע' 3; **בדויאן**, עמ' 146, ע' 698). זיהוי זה בוודאי תמוה, מכיוון שבכל המקומות במסכת פאה החרוב הינו עץ); **רנאה"י פ"א** (שביעית ז עמ' 50): *והחרובין האמורין כאן מין ירקות* [ובהערות המהדיר שם, הערה 12: ... *אבל צ"ע מה דחקו לפרשן במתניתין*]; **תולדות בן סירא** (עמ' 219): *חרובים* גוזיינלי > Guainella (איט. דר.)=*Ceratonia siliqua* (**אוניברסיטת טרייסטה**); **רמב"ם** (ב"ב ב יא עמ' 228): **אלכרוב** > خروب=*Ceratonia siliqua* (**עיסא**, עמ' 45, ע' 23); **תנה"י** (עמ' 208 ערך 'חרב'): *שם* **אלכ'רנוב** > خرنوب=*Ceratonia siliqua* (**עיסא**, עמ' 45, ע' 23); **המליצה** (ס"פ ד 27): **כרנוב** > خرنوب=*Ceratonia siliqua* (**סטיינגאס**, עמ' 457); **אלג'אמע** (עמ' 44, ערך 'חרובין'): **אלכ'רנב ואולי הוא אלקרנבי"ט** > כ'רנב - שיבוש של כ'רוב או כ'רנוב - לעיל רמב"ם ותנה"י; قرنبيط=*Brassica oleracea var. Botrytis* (=כרובית, **עיסא**, עמ' 33, מס' 4; **בדויאן**, עמ' 116, ע' 697; **חסין וקאסם**, עמ' 92, ע' 392) ייתכן שזיהוי תמוה זה בא בעקבות הזיהויים המופיעים לעיל אצל רנאה"י ('כרנב') ורנאה"י פ"א ('מין ירקות'); **מילון מהד' טובי** (עמ' 96): כָּ'רְנֶב. לעיל אלג'אמע; (**שם**, בערך הבא): *קרנביט* > לעיל אלג'אמע; **מכה"מ** (ב"א ד' 9, פאה א): כרנוב > לעיל המליצה; **תפא"י** (שבת כד ב, נ ע"ב): *באקסהארן*; (ב"ב ב ז, נט ע"ב): *באקס הארן בוים* > Bockshornbaum (גר.)=*Ceratonia siliqua* (**ון ווייק, מילון**, א, עמ' 283).
3. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 71; **פלדמן, משנה**, עמ' 125-121; **פליקס, צומח**, עמ' 71.

47

חרוב (פול החרוב)

במסכת כלאים נזכר פעם אחת 'חרוב', כאשר ברור מן ההקשר שאין מדובר בפרי העץ הנקרא כך, אלא שמדובר במין קטנית הדומה ל'פול המצרי' (כלאים א ב).

הזיהויים

- זיהוי כללי - קטנית מאכל הדומה בצורתה לחרוב, כך בירושלמי ואצל רוב הפרשנים.[1]
- לפי ריבמ"ץ נראה שמדובר בזן בר (או פליט-תרבות) של **לוביה אפונת הבקר** (*Vigna sinensis*). קטנית מאכל שמוצאה מאפריקה, והתפשטה לאגן הים התיכון דרך מצרים בעת העתיקה. למין זה כמה זנים.[2]

לוביה אפונת הבקר

- **חרוב מצוי** *(Ceratonia siliqua)* – למרות האמור לעיל, מופיע זיהוי זה בכת"י אנטונין.

עיון

בירושלמי הזיהוי מתייחס למין הקרוב ל'פול המצרי' (ע"ע) הדומה לחרוב. רוב הפרשנים מצטטים את הירושלמי, ומוסיפים כמה תיאורים (*מין פול גדול מאוד; שתרמילו דומה לחרובין דק ועקום* וכו'). ריבמ"ץ הוא היחיד מבין אלו שמביאים את דברי הירושלמי, שגם מציין שם ספציפי (אם כי לא מזוהה על ידינו בבירור).

למרות האמור לעיל, התרגום היווני בכת"י אנטונין אכן זיהה את החרוב בכלאים עם **חרוב מצוי** (*Ceratonia siliqua*).[3] שאר הפרשנים נמנעו מפירוש זה, ויש שאף הדגישו

זאת בפירוש. זאת משום שההקשר במשנה לא מאפשר זאת, כאמור, וברור כי 'פול המצרי והחרוב' הינם שני מיני זרעים, ולא זרע ועץ.

פליקס מזהה את 'פול החרוב' עם **לוביה ארוכת תרמיל** (*Vigna sesquipedalis*).[4] פלדמן כותב בנוגע אליו כי "קיימות רק השערות סתומות" וכי נראה ש"הלך לאיבוד גם זכרו הספרותי והמדעי".[5]

הערות:

1. **ירושלמי** (כלאים א ה"ב, עמ' 146) *אמ' ר' יונה: כמין פול מצרי פרסי הוא וקצצוי דמיין לחרובה*; **רמב"ם** (כלאים א ב עמ' קסח): *אינו החרובין אלא הוא מין ממיני הפול המצרי נקרא חרוב וכן פירש התלמוד*; **תנה"י** (עמ' 208, ערך 'חרב') ... *ואין זה 'כ'רנוב' מפני ש-'כ'רנוב' אינו נזרע עם קטניות אלא הוא עץ. ואולם התכוונו בזה למין פול גדול מאוד, והוא דומה לחרוב בהתארכותו יתר על שאר הפולים...*; **כפו"פ** (עמ' תשמב): *והחרוב הנזכר פה הוא מין הפול המצרי לא אילן החרוב. הערוך כתב שתרמילו דומה לחרובין דק ועקום ואינו עגול ופשוט כשל פולים*; **ערוך** (ח"ו עמ' 301, ערך 'פול'): *ירושלמי: 'והחרוב אמר רבי יונה כמין פול מצרי פרסי הוא', פי' והתרמילין שלו כולן דומה לחרובין שהן רקין ועקומין ואינן עגולין ופשוטין כתרמילין של פולין, 'וקצצוי דמיין לחרובא'*; **רע"ב** (כלאים א ב): *מין קטנית, וקורין לו חרוב לפי שתרמיליו שהזרע בתוכו הן דקים ועקומין כחרובין והוא ממיני הפול המצרי*.
2. **ריבמ"ץ** (עמ' עז): *א"ר יונה כמין פול מצרי פרסי הוא וקצצוי דמיין לחרובה. חרוב לשון יון אגריא ופסולין* [צ"ל: 'אגריאו פסולין'] > ἄγριος - בר; φάσηλος - ככל הנראה *Vigna sinensis* (=לוביה אפונת הבקר. **לידל וסקוט**, עמ' 1918). מוצאו של מין זה מאפריקה הטרופית, ולא נראה כי מין הבר שממנו תורבת מצוי באגן הים התיכון. מסתבר כי מדובר באחד הזנים של *V. sinensis* שגדל גם כפליט תרבות.
3. **כת"י אנטונין (70 5)**: *Ceratonia siliqua*=ξυλοκέρατον > *ξύλοκερατον* (**לידל וסקוט**, עמ' 1191).
4. **פליקס, כלאים**, עמ' 73. עמר מצטט את 'הנוסע מפיאצ'נצה', בן המאה ה-6, המתאר קטנית בעלת פרי ארוך הגדלה ביריחו. התיאור מתאים ל-*Vigna sesquipedalis* (**עמר, גידולי**, עמ' 92, ועיין שם בהערה 4).
5. **פלדמן, משנה**, עמ' 74.

48

חרחבינה

החרחבינה נזכרת פעם אחת במשנה כאחד מהמינים שיוצאים בהם ידי חובת מצוות אכילת מרור (פסחים ב ו). עוד נזכרה פעם אחת בתוספתא כצמח שחלה עליו קדושת שביעית (שביעית ה ג). נזכרת פעם אחת בבבלי (פסחים לט ע"א).

חרחבינה מכחילה

הזיהויים

▪ **חרחבינה מכחילה** (*Eryngium creticum*) - החרחבינה הינה סוג במשפחת הסוככיים. רוב מיניה קוצניים, ומשמשים בגינות נוי ובתעשיית הרפואה העממית. החרחבינה המכחילה היא צמח קוצני רב-שנתי, הנפוץ בכל חלקי החבל הים-תיכוני. עלי החורף הצעירים שלו נאכלים בסלט. העלים והשורשים משמשים ברפואה העממית. כך זיהו הרי"ף, רנאה"י, רמב"ם, תנה"י רע"ב, אלג'אמע וכתכ"ה (חלקם כזיהוי ראשון מבין שניים).[1]

חרחבינה מכחילה שושנת עלים

▪ מינים של אחד מהסוגים **גרגרנית** (*Trigonella*) או **דבשה** (*Melilotus*) - שני סוגים ממשפחת הקטניות, הכוללים מינים של צמחים עשבוניים, בעיקר חד-שנתיים. לחלקם עלים הנאכלים חיים. זיהוי זה נזכר כדעה שנייה אצל הרי"ף, רנאה"י, תנה"י וכתכ"ה.[2]

גרגרנית יוונית

- **עולש** (*Cichorium*) - סוג ממשפחת המורכבים. בארץ, כמו גם באגן הים התיכון כולו, נפוץ מאוד ה**עולש המצוי** (*Cichorium pumilum*), אשר לעלי החורף הצעירים שלו שימושים רבים במטבח המסורתי. עוד מוכרים מיני תרבות מן הסוג עולש, ביניהם ה**אנדיביה** (*Cichorium endivia*) - ירק עלים הנפוץ באירופה. כך זיהו המליצה ותפא"י (כאפשרות ראשונה).[3]

- **רוזמרין רפואי** (*Rosmarinus officinalis*) - שיח ים-תיכוני ירוק-עד, בעל פרחים כחולים ועלים מחטניים בצבע ירוק כהה. נפוץ מאוד בגינות, וכמעט שלא גדל בר בארץ. לרוזמרין שימוש ברפואה העממית, והוא משמש כצמח תבלין. זיהוי זה הינו ככל הנראה תוספת המעתיק של דברי הרי"ף.[4]

- **עשנן רפואי** (*Fumaria officinalis*) - מין חד-שנתי ממשפחת העשננים. הצמח נדיר בישראל, ונפוץ במרכז אירופה ובמערבה. שימושיו הינם בעיקר רפואיים. זיהוי יחידאי זה מופיע אצל מכה"מ.[5]

- *Pfefferkraut* - כך מביא התפא"י באפשרות שנייה. ניתן לזהות שם גרמני זה עם לא מעט צמחים שונים, אשר להם עלים מרירים נאכלים.[6]

עולש מצוי

רוזמרין רפואי

עשנן רפואי

עיון

המשותף לרוב הזיהויים של החרחבינה הוא שיש להם עלים נאכלים בעלי מרירות מסוימת. יוצאים מכלל זה הרוזמרין והעשנן שהשימוש בהם הוא כתבלין או לרפואה, ועל כן קשה יותר לקבלם.

בתלמודים מופיעים זיהויים שאינם מובנים כל צורכם, בירושלמי: יסי חלי; בבבלי: אצוותא דדיקלא.[7] הרי"ף הביא שתי אפשרויות זיהוי מקבילות, שתיהן מוצגות כזיהוי גם ל'אצוואתא דדיקלא' שבבבלי. חלק מן הפרשנים הלכו בעקבות הרי"ף והביאו את שתי המסורות הללו, ואחרים, ביניהם רמב"ם, נקטו בראשונה מביניהן. רש"י מזהה באופן אחר, הקשור גם הוא לנאמר בבבלי - מין צמח המטפס על הדקל. מונח הלעז שמובא אצלו מתאר קנוקנות, האופייניות לצמחים מטפסים.[8]

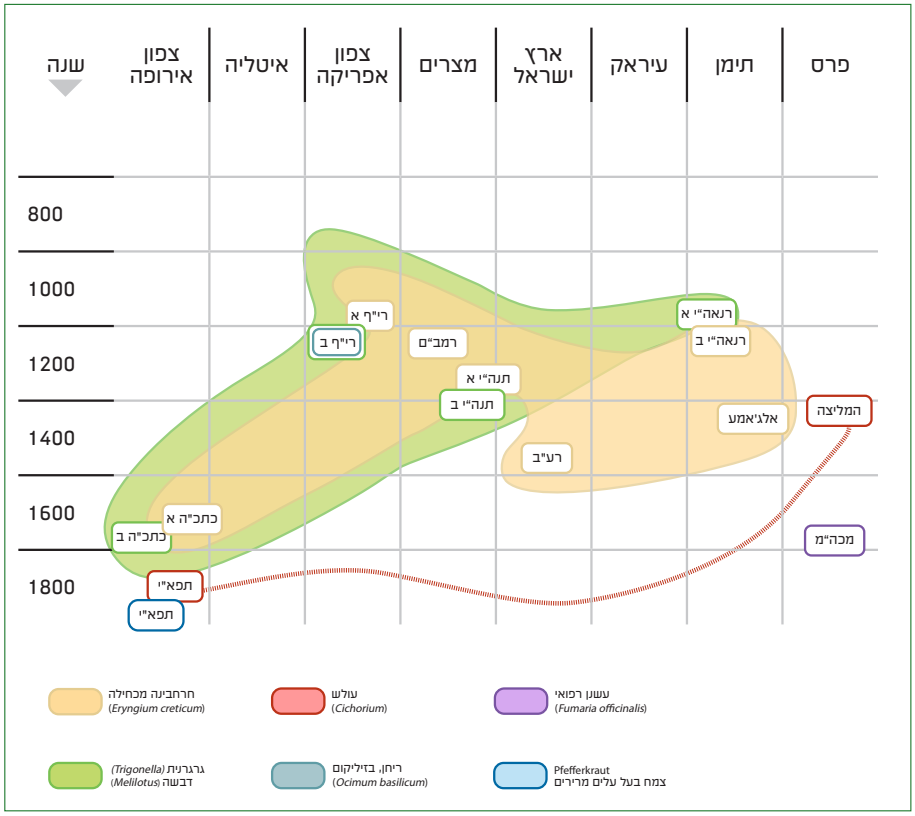

רוב החוקרים מסכימים עם הזיהוי הראשון של הרי"ף - הסוג הקרוי גם בימינו חרחבינה.[9]

את המופיע ברש"י, בפרשו את דברי הבבלי על החרחבינה, מציין כסלו כי ניתן לזהות עם **חבלבלן המשוכות** (*Calystegia sepium*).[10]

הערות:

1. **רי"ף** (כ"א דף 53 ע"ב-54 ע"א): *חרחבינא אמ' ריש לקיש אצותא דדיקלא יש שפרשו אלקרצענה ויש שפרשו אלחנדקוק ובלעז רומני* (על זיהוי הלעז ראה להלן הע' 5) › קרצענה - להלן רמב"ם; حندقوق=מיני *Trigonella* (=גרגרנית) או *Melilotus* (=דבשה, **עמר**, **מרורים**, עמ' 38 ושם הערות 228-229. עוד ראה: **עיסא**, עמ' 116, ע' 18; **שם**, עמ' 183, ע' 2,3); Romanin, Romani (פרוב.) =*Rosmarinus* (**רנואר**, **מילון**, כר' 5, עמ' 107); **רנאה"י** (פסחים ב כת"י לונ): *אלחנדקוק* וי"א *אלקרצעונה* [בדפוס (פסחים עמ' 65): קרצעינה] › לעיל רי"ף; **רמב"ם** (פסחים ב ו עמ' 284): *אלקרצענה* › قرصعنة=*Eryngium creticum* (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 148-149, ע' 190; **עיסא**, עמ' 77, ע' 20. כסלו מציין כי בצפון אפריקה ובחלקים מאירופה נפוץ דווקא המין *E. campestre* (חרחבינת השדות), ועל כן נראה שכוונת רי"ף, למשל, הייתה דווקא למין זה, ואילו *E. creticum* נפוץ רק בבלקן ובמזרח התיכון, **כסלו**, **חרחבינא**, עמ' 109); **תנה"י** (עמ' 210 ערך 'חרחבינה'): *מין ירקות... ונקרא אלקרצענה ויש אומרים חנדקוקי* › לעיל רמב"ם, רי"ף; **רע"ב** (פסחים ב ו): *אלקרצעינה בערבי.* › לעיל רמב"ם; **אלג'אמע** (עמ' 44, ערך 'חרחבונה'[!]): *אלקרצעונה* › לעיל רמב"ם. **כתכ"ה** (דף נו ע"ב): *חרחבן: הרב האלפסי פי' שהוא אלקרצעינא בל"ע [בלשון ערב]. שפתרונו ב"ר [בלשון רומי] אירינגיום ואמר שי"מ הנדקוקי. ויש מי שתפש אותו [=הקשה עליו] כי אמר שהקרצעינא אינו מר רק מתוק ולכן נותנים אותו לחליי החזה לרוב מתיקותו. והבא להציל [=ליישב] השיב ואמר כי הרופאים משתמשין מן השרשים במרקחות ולא מן העלים. ובפסח אינם יוצאין ידי חובתן רק בעלים שהן מין ירק והעלים של הקרצעינא מרים הם ולא מתוקים. ובספרי הרופאים קורא אותו אל בקלא אל יהודיה ירק היהודים* › קרצענא, אירינגיום - לעיל רמב"ם; הנדקוקי - לעיל רי"ף; אלבקלא אליהודיה= *Eryngium* (ראה **עמר**, **מרורים**, עמ' 37. אצל עיסא بقله يهودية הוא שמם של *Malva rotundifolia* (**עיסא**, עמ' 114, ע' 9) ושל *Sonchus oleraceus* (מרור הגינות. שם עמ' 172, ע' 8). [בוקסטורף מביא תיאור כללי - עשב מר, ובשם רמב"ם ורע"ב מביא את השם הערי המשובש 'אלקרצינה', ללא שם לטיני, **בוקסטורף**, **לקסיקון**, עמ' 825].
2. ראה לעיל הע' 1.
3. **המליצה** (ס"פ ד' 27): **כאסני הנדבא** › كاسنى, هندباء (פר.)=*Cichorium* (**סטיינגאס**, עמ' 1004; **אחונדוב**, עמ' 408. לא ברור אם הכוונה כאן למין הבר *C. intybus* או למין התרבות *C. endivia*); **תפא"י** (פסחים ב ו, פז ע"א): **אינדיווע** וי"א *פפעפר קרויט* › Endivie (גר.)=*Cichorium endivia* (מין תרבות של עולש, ון ווייק, מילון, א, עמ' 310). יש לציין כי באותה המשנה עצמה נזכרים גם *עולשים*, בתור אחד המינים האפשריים למצוות אכילת מרור.
4. **רי"ף** (כ"א דף 53 ע"ב-54 ע"א): ... ובלעז רומני [זיהוי זה הינו תוספת מאוחרת וקשורה למקום העתקת כתב היד, ככל הנראה פרובנס. ועיין שם במבואו של ש"י פרידמן עמ' 34] › Romanin, Romani (פרוב.) =*Rosmarinus* (**רנואר**, **מילון**, כר' 5, עמ' 107).
5. **מכה"מ** (ב"א ד' 54, פסחים ב): *ובחרחבינה דר [=ב-] שאהתרה* › شاهترە/ شاهترج=*Fumaria officinalis*

(**סטיינגאס**, עמ' 727; **אחונדוב**, עמ' 381).

6. **תפא"י** (פסחים ב ו, פז ע"א): ... *וי"א פפעפר קרויט* > Pfefferkraut (גר.) הוא שמם של מספר צמחים בעלי עלים מרירים. חלקם נאכלים: *Dictamnus albus* (צמח ממשפחת הפיגמיים, בעל עלים מרים שאינם נאכלים בדרך כלל, **ון ווייק**, **מילון**, א, עמ' 442; **גרים**, **מילון**, כר' 13, עמ' 1637); *Lepidium latifolium* (=שחליים גבוהים. צמח בעל עלים מרירים ואכילים, **ון ווייק**, **מילון**, א, עמ' 748. **גרים**, **מילון**, שם); *Persicaria hydropiper* (מין ממשפחת הארכוביתיים בעל עלים מרירים ואכילים, **ון ווייק**, **מילון**, א, עמ' 1041); *Acmella oleracea* (צמח ממשפחת המורכבים בעל עלים אכילים, **ון ווייק**, **מילון**, א, עמ' 1280. סינונים של *Spilanthes acmella*); *Satureja spp.* (מיני צתרה, **ון ווייק**, **מילון**, א, עמ' 1212; **גרים**, **מילון**, שם).

7. **ירושלמי** (פסחים פ"ב ה"ו): *בחרחבינה ר' יוסה בי"ר בון אמ' יסי חלי* > לא מזוהה (יש שרצו לזהות את 'יסי' עם Iasine הלטיני, שהוא שמו של *Calystegia sepium* (חבלבלן המשוכות, וראה להלן הע' 10); **בבלי** (פסחים לט ע"א אנ271): *חרחבינה אמ' ריש לקיש אצואתא דדיקלא* > יש שפירשו: נבטים צעירים של דקל (**סוקולוף**, **בבלית**, עמ' 159), אך לפירוש זה הזיהוי רחוק מן ההקשר (צמח אכיל הנמנה עם מיני המרור). ייתכן שהכוונה לצמח המטפס על דקל (או על עצים בכלל).

8. **רש"י** (בבלי פסחים לט ע"א, על 'אצוותא דדיקלא'): *סיב הגדל ונכרך סביב לדקל שקודין ווידיל"א*. > Vedille (צר. עתיקה)=Vrille (צר.)=קנוקנת. מסתבר שמדובר בצמח המטפס על דקל (כסלו מזהה אותו עם הצמח המטפס *Calystegia sepium* (חבלבלן המשוכות. **כסלו**, **חרחבינא**, עמ' 114-116. ועיין **עמר**, **מרורים**, עמ' 35).

9. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 71; **הראובני**, **מרור**, עמ' 271; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 176-177; **פליקס**, **צומח**, עמ' 72; **עמר**, **מרורים**, עמ' 39-40. ליברמן מתקשה לקבל זיהוי זה (**תוספתא כפשוטה**, ב, עמ' 548).

10. **כסלו**, **חרחבינא**, עמ' 116. עוד מוסיף שם כי לדעתו את עקרבנים/עקרבלים (ע"ע) נראה לזהות עם שורשי החרחבינה המשנאית - יהא זיהויה אשר יהא מבין שני הזיהויים הנ"ל.

49

חריע

החריע נזכר פעמיים במשנה: פעם אחת יחד עם החרדל, בדיני כלאי זרעים (כלאים ב ח), ופעם נוספת בביטוי כחלק מרשימה של בשמים ותבלינים (עוקצין ג ה). עוד נזכר בתוספתא בהקשר של דיני הכלאים, גם שם בסמיכות לחרדל (כלאים ב ד-ה). נזכר בתלמודים כמה פעמים (ירושלמי פסחים ג ה"א; חגיגה ג ה"ד ועוד; בבלי נידה נא ע"ב).

הזיהויים

▪ **קורטם הצבעים, 'חָרִיעַ'** (*Carthamus tinctorius*) - מין חד-שנתי ממשפחת המורכבים, בעל תפרחות צהובות, כתומות או אדומות. שימש כבר בעת העתיקה בתעשיית הצבע במצרים ובמסופוטמיה כמקור לצבענים אדומים וצהובים. כן משמש כצמח תבלין ומרפא. כך הזיהוי בירושלמי, ובעקבותיו אצל רס"ג, פיה"ג, זרעים גניזה א, רמב"ם, ריבמ"ץ, רע"ב וכתכ"ה וייתכן שאף בתפא"י.[1]

קורטם הצבעים

▪ **קיקיון מצוי** (*Ricinus communis*) - עץ או שיח גדול ממשפחת החלבלוביים. מצוי ברוב אזורי הארץ, בעיקר בבתי גידול מופרעים. קליפת זרעי הקיקיון מכילה חומר רעיל. מן הזרעים מופק שמן הקיק, המשמש ברפואה ובתעשייה. כך זיהו כנראה רנאה"י ורנאה"י פ"א (אם כי ייתכן שיש כאן שיבוש השם).[2]

קיקיון מצוי

▪ **כורכומה ארוכה, 'כורכום'** (*Curcuma longa*) - צמח רב-שנתי ממשפחת

הזנגביליים. לצמח קנה שורש דמוי פקעת, ממנו מופק התבלין המוכר לנו כ'כורכום', שהינו בעל צבע צהוב עז, הצובע את המאכלים שבהם הוא ניתן. הכורכום נודע גם בשימושיו ברפואה המסורתית, למן העת העתיקה ועד היום. כך נראה מתיאורו של הערוך.[3]

- **כרכום הגינה, כרכום תרבותי** (*Crocus sativus*) - צמח רב-שנתי ממשפחת האירוסיים, בעל פקעת המ תחדשת בכל שנה. כותרת הפרח סגולה, ומהצלקות האדומות של הפרח מפיקים את התבלין היוקרתי זעפרן. הכרכום משמש למן העת העתיקה לתיבול, רפואה, בושם וצביעת מזון. כך נראה מזיהויו של רש"י.[4]

כורכומה ארוכה, כורכום

כרכום הגינה

עיון

שלושה מתוך ארבעת הזיהויים מתייחסים לצמחי תבלין וצבע.

המסורת המרכזית מזהה את חריע עם **קורטם הצבעים**. רש"י לעומת זאת מזהה את החריע, ככל הנראה, עם **כרכום תרבותי**. רע"ב מאחד מסורות אלו.

אף שמדובר בשני צמחים שאין ביניהם קרבה בוטנית, ישנו קשר בין הקורטם לכרכום - הצבע המופק מן הקורטם דומה לצבע המופק מן הכרכום, והיווה תחליף עבורו.[5] ייתכן קשר אטימולוגי מסוים בין שמות אירופיים של הכרכום והקורטם (*crog-grogo*). על הקשר יכול להעיד גם זיהוי הפוך, לפיו 'כרכום' במקרא (שיר השירים ד יד) הוא קורטם הצבעים.[6]

התיאור בערוך מתאים לצמח אחר - **כורכומה ארוכה**, המוכר לנו בתור התבלין כורכום, שאף הוא נחשב כתחליף לזעפרן, ומכאן השם הדומה.

הזיהוי המובא ברנאה"י וברנאה"י פ"א - קיקיון מצוי, נראה מתאים פחות להקשרים במשנה. ישנה קרבה בין השמות בערבית של הקורטם והקיקיון, וייתכן שיש להגיה את הגרסה, ואז יהיה מדובר גם שם בקורטם הצבעים.

החוקרים מסכימים על זיהוי החריע עם קורטם הצבעים.[7]

הערות:

1. **ירושלמי** (כלאים ב ה"ח, עמ' 152): מוריקא > מוריקא/מוריק=*Carthamus tinctorius* (**סוקולוף, בבלית**, עמ' 650; **סוקולוף, ארץ-ישראלית**, עמ' 296). גם בערבית אחד משמותיו של *Carthamus tinktorius* הוא مريق (**עיסא**, עמ' 40, מס' 16). אצל בר בהלול מופיע זיהוי אחר ל'מוריקי': طرفاء=*Tamarix sp.* (=אשל), אך לא ברור האם יש קשר לענייננו (**בר בהלול**, עמ' 1040 ש' 21; **רמב"ם ביאור**, מס' 9; **עיסא**, עמ' 177, מס' 6,3; **רס"ג** (עמ' 195 131): **אלעצפור** > عصفر=*Carthamus tinctorius* (**עיסא**, עמ' 40, מס' 16; **בדויאן**, מס' 877; **רמב"ם ביאור**, מס' 300 - שם הוא נזכר גם בשם قرطم, המזוהה גם כן עם מין זה); **פיה"ג** (עמ' 145 2): מוריקא **דביני ובטיית קורטים** > 'מוריקא' - לעיל ירושלמי. 'קורטים' - להלן רמב"ם; **זרעים גניזה א** (**אוק.**): **עוצפור** > לעיל רס"ג; **רמב"ם**: (עמ' קעח): אלעצפר [וכך גם אצל תנה"י (עמ' 212, ערך חרע) ואצל **אלג'אמע** (עמ' 45, ערך 'חרע')]; (עוקצין ג ה, עמ' תשלג): **קרטם** > 'אלעצפר' - לעיל רס"ג. 'קרטם' - قرطم=*Carthamus tinctorius* (**עיסא**, עמ' 40, מס' 16; **בדויאן**, מס' 877; **רמב"ם ביאור**, מס' 300); **ריבמ"ץ** (עמ' צא): מוריקא > לעיל ירושלמי; **רע"ב** (כלאים ב ח; עוקצין ג ה): **כרכום יערי, וקורין לו בערבית 'אלקורטום'** > 'כרכום' - להלן הע' 4 בזיהוי של רש"י. 'קורטום' - לעיל רמב"ם. יש כאן ניסיון לאחד את שתי המסורות השונות. **כתב"ה** (דף מה ע"ב): **ב"ד** *[=בלשון רומי] קרטמוס... וב"ל [=ובלשוננו] אלאצור...* > alazor (ספ.)=*Carthamus* (**אורוזקו, מילון**, עמ' 31); **תפא"י** (כלאים ב ח, נא ע"ב): **ווילדער זאפראן** > wilder safran (**גר.**) - שם זה נקשר לכמה מינים, ביניהם קורטם הצבעים.
2. **רנאה"י** (עוקצין עמ' 5): **אלכרוע**: خروع=*Ricinus communis* (**עיסא**, עמ' 156, מס' 17; **בדויאן**, מס' 2981; **אבן אלביטאר, ג'אמע** II, עמ' 53). עם זאת ייתכן כי יש כאן שיבוש של 'כריע': خريع= *Carthamus tinctorius* (=קורטם הצבעים. **עיסא**, עמ' 40, מס' 16), או אולי שיבוש של ח'רנע: خرنع=عصفر=*Carthamus tinctorius* (**רסולי אלמעתמד**, עמ' 564); **רנאה"י פ"א** (כת"י כלאים ב, משיח לפי תומו): **כרוע** > לעיל רנאה"י.
3. **ערוך** (ח"ג עמ' 498, ערך 'חריע'): מצטט את הירושלמי, ולאחר מכן: **"מ שזה חלת חריע פחות ממוריקא שהוא ירוק וזה רוחב כאצבע והוא זול והנשים שפין ממנו פניהם** > לפי תיאורו נראה כי מדובר ב- *Curcuma longa* (=כורכומה ארוכה, תבלין הכורכום).
4. **רש"י** (נדה נא ע"ב - על 'חלת חריע'): **קדוג והוא כרכום** > crog (צרפתית עתיקה, אנגלית עתיקה)=*Crocus sativus* (**קאצר, תבלינים - 30/6/22** http://gernot-katzers-spice-pages.com/engl/Croc_sat.html, ועיין **קטן, לעזים**, מס' 2434, שם לא מכריע לגמרי); grogo (איטלקית)=*Carthamus tinctorius* (קורטם הצבעים. **בדויאן**, מס' 877. כך מבין פליקס את דברי רש"י (**פליקס, כלאים**, עמ' 261)).
5. **כפו"פ** (עמ' תרסא): **קוצה אלעצפר וצבעו אדמוני והוא פרח זרע אלקרטום, ודומה לשערות הזעפרן ובארץ כנען ראיתי שנותנין אותו בתבשיל במקום זעפרן...** הזעפרן הוא התבלין המופק מ-*Crocus sativus*. וראה בהרחבה: **רענן, קורטם, 02.07.22** https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=13675.
6. תרגום יונתן, שיר השירים ד יד.
7. **לעף, פלורה**, IV, עמ' 71 - הוא מזהה את 'חריע' עם זן מסוים - *C. tinctorius var. inermis*; **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 836; **פלדמן, משנה**, עמ' 271-270; **פליקס, כלאים**, עמ' 261.

50

טופח

הטופח נזכר במשנה פעמים ספורות: בדיני הכלאים, כמין הדומה לפורקדן (כלאים א א) בדיני טומאה וטהרה (טבול יום א ב). פעמיים נוספות נזכרה מילה זו בהקשר של מתנות עניים (פאה ה ג; שם ו ז), אך בהן יש מחלוקת בין הפרשנים אם אכן מדובר בשם צמח.[1] בתוספתא נזכר *גריס של טופח*, ונחשב שם כאותו מין יחד עם *גריס של פול*, לעניין ביטול איסורים (תרומות ו יא).

הזיהויים

▪ אחד ממיני **הטופח** (*Lathyrus* sp.) - סוג במשפחת הקטניות, הקרוב לבקיה ולאפון. **טופח תרבותי** (*L. sativus*) - גידול חד-שנתי שזרעיו אכילים, וניתן להפיק מהם קמח. נפוץ כיום בעיקר כצמח מספוא. זרעי הטופח מכילים גם רעלנים, ואכילה מופרזת מהם עלולה להיות מסוכנת. מין בר הקרוב אליו הוא **טופח החימצה** (*L. cicera*). כך כנראה אצל רש"ג, וכך בזרעים גניזה ב, פיה"ג, רנהא"י, רנאה"י פ"א, כפו"פ ל"ע, המליצה, הערוך (המצוטט גם אצל ריבמ"ץ) ורע"ב.[2] ייתכן שחלק מהפרשנים הללו כיוונו דווקא לאחד ממיני **הבקיה** (*Vicia* sp.) הקרובה לו מבחינה בוטנית.

טופח החימצה

▪ **שיבולת שועל** (*Avena* sp.) - סוג הכולל 31 מינים ממשפחת הדגניים.

שיבולת שועל

בישראל צומחים בר תשעה מיני שיבולת שועל, הידוע בהם הוא **שיבולת שועל תרבותית** (*A. sativa*). הזרעים של מין זה משמשים לאכילה, בין השאר מכינים מהם דייסה. כמו כן, משמשים כמספוא לחיות משק. כך לכאורה נראה בדברי רמב"ם (אף שדבריו אינם ברורים דיים), ובעקבותיו תנה"י וכנראה גם כפו"פ.[3]

חיטה דו גרגרית

לבלב מטפס

- **חיטה דו-גרגרית, 'אֶמֶר'** (*Triticum dicoccum*) - מין של חיטה, הנחשב לאחד מן האבות הקדומים של החיטה המתורבתת. מוצאה של החיטה הדו-גרגרית באזור הסהר הפורה, והשימוש בה מוכר למן התקופות הקדומות. זנים מבויתים שלה משמשים עד היום בתעשיית המזון. כך נוטה לזהות בעל כתכ"ה.[4]

- מין מהסוג **לבלב** (*Dolichos sp.*) - סוג במשפחת הקטנית. כך נראה בפירוש השני של ריבמ"ץ.[5] **לבלב מטפס** (*D. lablab*) הינו מטפס רב-שנתי, המוכר במזרח אפריקה ובדרום אסיה כצמח מאכל. זרעי הלבלב אכילים לאחר בישול. משמש כיום גם כצמח נוי בגינות.

עיון

לכאורה מוסכם כי הטופח הינו מין קטנית. הדבר אמור להיות פשוט לאור הקשר בין הטופח והפורקדן, המופיעים במסכת כלאים כזוג מינים קרובים, ולאור ההסכמה בין הפרשנים על זיהוי הפורקדן כמין קטנית. המסורת המרכזית מזהה את הטופח שבמשנה עם מין מהסוג **טופח**, אם כי ייתכן שחלק מן הפרשנים כיוונו למין מן הסוג **בקיה**, הקרוב אליו.

אצל ריבמ"ץ מופיע זיהוי עם סוג קטנית אחר - **לבלב** (*Dolichos*).

הזיהוי בירושלמי - *מילותה* - לא ברור דיו.[6] הערוך הוא היחיד מבין הפרשנים שמצטט אותו, לצד הזיהוי הרווח.

דברי רמב"ם צריכים עיון. מחד גיסא הוא מתאר זרעי קטנית, הדומים לזרעי הטופח, ומאידך גיסא הוא מזכיר בבירור את **שיבולת השועל**, שהינה מין דגן. תנה"י ואלג'אמע מביאים את דבריו כלשונם. ייתכן שגם כפו"פ הולך בעקבותיו בפירוש זה.

גם כתכ"ה מזהה עם מין דגן, ונראה מדבריו, שאולי יש לזהות גם את הפורקדן, הנזכר יחד עם הטופח בכלאים, כמין דגן.

החוקרים מזהים הן את הטופח שבמשנה והן את בן זוגו הפורקדן עם מינים של **טופח** (*Lathyrus*), בדומה למסורת המרכזית שהובאה כאן. לפי רובם, שני המינים הבאים

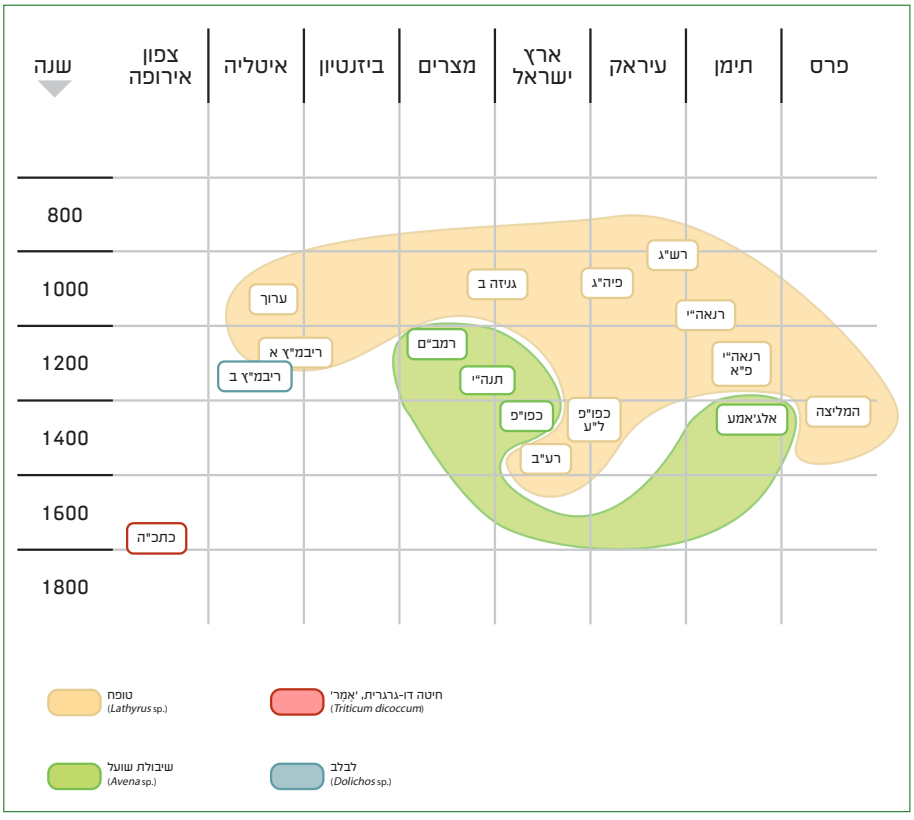

בחשבון הינם **טופח תרבותי** (*Lathyrus sativus*) **וטופח החימצה** (*Lathyrus cicera*) המשמשים גם למאכל אדם.[7] עם זאת, ישנה מחלוקת מי מהצמחים מזוהה עם כל אחד מהמינים. לפי לעף 'טופח' הוא *L. cicera*, ו'פורקדן' הינו *L. sativus*. פליקס, לעומתו, הופך את הזיהויים.[8] פלדמן מזהה את שניהם עם מיני טופח, מבלי להכריע בזהות המין עצמו.[9]

הערות:

1. לפי חלק מהפרשנים 'טופח' שם אינו שם צמח, אלא שם תואר, שמשמעו 'רטוב'.
2. **רש"ג** (עמ' 175, ש' 13): *הרטמאן* > הרטמאן= *Lathyrus* sp. (=טופח); *vicia* sp. (=בקיה). זיהוי 'הרטמאן' הינו סוגיה סבוכה מעט. לפי המילונים המודרניים, הרטמאן= *Avena fatua*; *Avena sativa* (**עיסא**, עמ' 28, מס' 8, 10; **בדויאן**, מס' 589). רמב"ם כתב כי *הרטמאן הוא אלקרטמאן... והמקור שלו אלחרטל* (**רמב"ם ביאור**, מס' 118). קרטמאן; خرطال=*Avena fatua*; *Avena sativa* (**עיסא**, עמ' 28, מס' 10,8). אבן אלביטאר מביא דברים דומים לאלו של רמב"ם, אך מוסיף: *... וההרטמאן אצל עם עיראק גם אלגלבאן, והוא לא הקרטמאן*. לגבי זיהוי הגלבאן (جلبان) עם *Lathyrus*, ראה לקמן פיה"ג. לפי חסין וקאסם, הרטמאן (עם שמות לוואי ובלעדיהם) משמש בעיראק כשמם של מיני *Vicia* שונים (חסין וקאסם 130-136). אם כן ברור כי כוונת רש"ג, שמושבו בבבל - עיראק, היא למין קטנית - *Lathyrus* או *Vicia*. **זרעים גניזה ב:** אלגלבאן> להלן פיה"ג. **פיה"ג** (עמ' 136 10): *ושמה בטיית גולבאן* > جلبان =*Lathyrus sp.* (**עיסא**, עמ' 105, מס' 9,8,7,6; **בדויאן**, מס' 2043; **רמב"ם ביאור**, מס' 80: *גלבאן הוא אלחלד* (خُلَّر=טופח תרבותי); **אבן אלביטאר**, ג'אמע I 164: מין קטנית, גבעוליו רבועים, העלים נכרכים סביבם, פרחיו אדומים, זרעיו מיובשים, נאכלים ו"רבי-רוחות" (גורמים לגזים במערכת העיכול) - התיאור מתאים מאוד למיני הטופח, שגבעוליהם בעלי מקצועות, פרחיהם אדומים-כתומים, עליהם מסתיימים בקנוקנות שנכרכות, וגם שאר הפרטים תואמים את תיאורם). במילונים מופיעים גם *Pisum sativum* (=אפון תרבותי, אפונה), וכן מיני *Vicia* (=בקיה) שונים, כמינים 'ממיני הגלבאן' (כך במקור - **עיסא**, עמ' 142, מס' 3; עמ' 188, מס' 18,17; עמ' 189, מס' 5; **בדויאן**, מס' 3593). מסתבר כי "גלבאן" משמש גם כשם קיבוצי של קבוצת מינים הנמנים עם הסוגים טופח, אפון, בקיה ואולי קטניות נוספות; **רנאה"י** (פאה ה עמ' 24): אלגלבאן > לעיל פיה"ג; **רנאה"י פ"א** (עמ' 31): אלגלבאן > לעיל פיה"ג; **כפו"פ ל"ע** (עמ' תשמד): *אלהרמטן* [לפי המהדיר צ"ל *אלהרטמאן*] > לעיל רש"ג; **ערוך** (ח"ד עמ' 62, ערך 'טפח'): *לשון ישמעאל שמה גולבאן והן דקים* [עיין במהדיר הערות 5,3 שהעיר כי העתיק את הפירוש מפיה"ג. ציטוט זה מופיע גם אצל **המליצה** (בהמ"ל)]; (ח"ו עמ' 301, ערך 'פול'): *טופח מיליתא* [ציטוט מהירושלמי]; (שם): *טופח* נרבולו [קוהוט מתקן: ערבולו. בדפוס - *נערבול"א*] > 'גולבאן' - לעיל פיה"ג. 'נרבולו' - Ervolo (איט.)=Platterbse (גר. כך ע"פ קוהוט, ח"ד, עמ' 62, ערך 'טפח' - ללא מקור חיצוני נוסף) =*Lathyrus sp.* (**בדויאן**, מס' 2043-2041,2039); Ervilia sativum=*Vicia ervilia*(=בקית הכרשינה. **עיסא**, עמ' 188, מס' 18; **בדויאן**, מס' 3589, ושם: איטלקית - Ervo; צרפתית - Ervillier; אנגלית - Ervil). גם קטנית זו היא אחד ממיני ה جلبان (**עיסא**, שם). פליקס מעלה גם כן שתי אפשרויות אלו, ונראה כי נוטה להכריע לכיוון *Lathyrus* (**פליקס**, **כלאים**, עמ' 38, הערה 49); **ריבמ"ץ** (עמ' עו בשם הערוך): *טופח נרבולי* > לעיל ערוך; **רע"ב** (כלאים א א): *וטופח הוא קטנית שגרגריו עגולים לבנים וקורין לו קורטמא"ן. ואני שמעתי שטופח הוא שקורין לו גילבאן* > נראה שמחבר כאן את פירוש רמב"ם (להלן הע' 3) ואת פיה"ג - עיין לעיל.

3. **רמב"ם** (כלאים א א עמ' קסז): *גרגרים לבנים עגולים קשים להשבר קרוב בטבעו לטבע השעורים ונקרא אצל הרופאים אלקרטמאן* (טבול יום א ב, עמ' תכו): *שהוא אלקרטמאן והוא ממיני השעורים, ולדעת הרופאים פעולת שניהם קרובה זה לזה*. כך גם אצל **אלג'אמע** (עמ' 47, ערך 'טופח') > قرطمان=*Avena sp.* (**עיסא**, עמ' 28, מס' 10,8). כך לכאורה גם עפ"י רמב"ם עצמו - ראה לעיל הערה 2). אומנם, ההקשר של זיהוי זה בעייתי - לפי פירוש זה לא נראה קשר בוטני בין 'פורקדן' ל'טופח' כפי שהוא במשנה. צ'יז'יק אכן הבין כך את רמב"ם (**צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 823). פליקס לא מוכן לקבל כי רמב"ם מתיר זריעה של דגן וקטנית יחד, ומנסה לתרץ שגם לפי רמב"ם ל'קרטמאן' יש שתי הוראות שונות (**פליקס, כלאים**, עמ' 39, הערה 50). לפי זה נצטרך לומר כי בביאור שמות הרפואות מתכוון רמב"ם ל-*Avena*, ובמשנה ל-*Lathyrus*.

יש לשער כי בכל המקומות ברמב"ם 'קרטמאן' הוא *Lathyrus*, וכאשר הוא מדבר על דמיון לשעורים - הוא מדבר על דמיון בפעילות הרפואית. התיאור המובא בפירושו למשנתנו - "גרגרים לבנים עגולים קשים להשבר" בהחלט תואם מיני *Lathyrus*. גם בביאור שמות הרפואות הוא כותב בפירוש: وهو من انواع القطانى ('והוא ממיני הקטניות'). את הפרט הסותר, לכאורה, המובא בביאור שמות הרפואות: وهو الخرطال اصلا ('והוא בשרשו אלח'רטאל' - *Avena*) יש לנסות להבין על רקע פירושו של רמב"ם עצמו למשנה שביעית ט ד לגבי 'טפיחין': *וטפיחין, רבוי טפיח, והם הגרגרים הקשים ממיני התבואה והקטנית שאינן נזרעין אלא צומחין מאיליהן ונשארין בארץ זמן רב מחמת יבשותן וקשיותן, והם בשאר המינים כמו הטופח במין השעורים שגם הוא נקרא טופח כמו שביארנו כמה פעמים*. נראה כי רמב"ם מתכוון ב'טפיחין' לעשבים רעים המלווים גידולי תבואה וקטנית, וב'טופח' לעשב בר ספציפי הצומח בשדות שעורה. העניין יכול להיות מובהר ע"י פירושו של כסלו על פאה ה ג: "מגלגלין בטופח" (**כסלו, טופח**, עמ' 39-41). לדבריו מדובר שם על גידול תערובת לבהמות המורכבת, בין השאר משעורים ומין של *Lathyrus*, ורמב"ם מתיר לזרוע אותם יחד למאכל בהמה. ייתכן שגם כאן מדובר על מין *Avena* ומין *Lathyrus*, אשר מכיוון שגדלים יחד, רווחה התפיסה כי יש ביניהם קרבה [בדומה לקרבה אל החיטה המיוחסת ל-'זונין' (התפיסה היא שהזונים הם חיטים ש"זנו"), אף על פי שיש המזהים את הזונים עם צמחים שאינם ממשפחת הדגניים (*Nigella*; *Cephalaria*), וגם לפי זיהוים כ-*Lolium temulentum*, הם אינם קרובים באופן מיוחד לסוג *Triticum*]. נראה שכך הבין גם תנה"י המחבר את דברי רמב"ם בשביעית עם דבריו אצלנו (להלן); **תנה"י** (עמ' 228, ערך 'טפח'): *פירוש המשנה 'טפיחין' רבים של 'טפיח' והם גרעינים קשים ממיני 'אלתבואה' ו'אלקטנית' (כך במקור), שאין זורעים אלא הם צומחים בטבע... וכיוון בשם הזה למין שעורים הנקרא קרטמאן...* (בהמשך מצטט את דברי הרמב"ם המובאים לעיל) > לעיל רמב"ם; **כפו"פ** (עמ' תשמא): *הרטמאן* > לעיל רש"ג. עם זאת, בארץ ישראל מזוהה הרטמאן דווקא עם *Avena* (**דינסמור ודלמן**, 1895), ועל כן עולה הסבירות כי יש כאן התאמה דווקא לזיהויו של רמב"ם (עיין לעיל הע' 2, סברה זו מתחזקת לאור הקשר הכללי שבין פירוש כפו"פ לפירוש רמב"ם - עיין במבוא).

4. **כתכ"ה** (דף סא ע"ב): *ודעתי נוטה לפרשו מלי" [=מלשון יווני] ורומיי טיפחא אולירא... פר קנדידום* > olyra (יוו.) Triticum dicoccum =far candidum (חיטה דו-גרגרית, 'אֶמֶר').
5. **ריבמ"ץ** (עמ' עו וכן פאה ו ז, עמ' לב): דוליקי > Dolico (איטלקית, עם שמות לוואי)= *Dolichos* sp. (**בדויאן**, מס' 1438-1439,1441,1443,1445).
6. **ירושלמי** (כלאים א ה"א, עמ' 145): *מילותה* > לא מופיע במילונים, ולא זוהה ע"י החוקרים. ישנו דמיון ל-Millet (צרפתית, אנגלית)=*Panicum miliaceum* (=דוחן תרבותי), אך מעבר לכך לא נראה קשר ממשי להקשר במסכת כלאים (**עיין לעף, פלורה**, II, עמ' 437 הערה 2, ועמ' 440).
7. צ'יז'יק מזהה את 'פורקדן' דווקא עם *Lathyrus blepharicarpus* (=טופח ריסני), מין בר שלעיתים נזרע למספוא (**פליקס, כלאים**, עמ' 37 הערה 47).
8. עיין בהרחבה **פליקס, כלאים**, עמ' 37-40 ובהערה 46.
9. **פלדמן, משנה**, עמ' 85.

51

יבלית

היבלית נזכרת פעם אחת במשנה, כחומר גלם שיכול לשמש כחומר איטום למיכלי מים גדולים (כלים ג ו). עוד נזכרת פעם אחת בתוספתא בהקשר דומה (כלים ב"ק ג ב). בבבלי (גיטין סח ע"ב) נזכר 'יבלא', כחלק מרשימת רכיבים לתרופה לכאב ראש.

הזיהויים

יבלית מצויה

עוקץ עקרב אירופי

- **יבלית מצויה** (*Cynodon dactylon*) - עשב בר רב-שנתי ממשפחת הדגניים. נפוצה ברוב חלקי העולם וגם בארץ. שכיחה מאוד כעשב רע במטעים, שדות, מדשאות וגינות. כך זיהה בפירוש הגאונים, וכך גם אצל הערוך ואצל ר"ש. מובא בשם הגאונים גם אצל כתכ"ה (בפירוש שני).[1]

- **עוקץ עקרב** (*Heliotropium*) - סוג המכיל למעלה מ-300 מיני צמחים פורחים, ידוע בשל הרעילות של חלק מהמינים לחתולים ולכלבים. זהו ככל הנראה הזיהוי של כתכ"ה, הקושר בין היבלית לבין צמח המשמש לטיפול ביבלות.[2]

- מין **עשב** (כללי). כך הוא הזיהוי אצל רוב הפרשנים.[3] אומנם היו שהדגישו כי מדובר ב'עשב רך'.[4]

עיון

רוב הפרשנים לא זיהו את היבלית עם מין מסוים, והסכימו שמדובר במין עשב. בפירוש הגאונים, הופיעה מסורת שמדובר ביבלית המצויה של ימינו, אם כי הקישור למתואר במשנה אינו ברור - לא נמצא תיעוד לאיטום בעזרת צמח זה. הזיהוי אצל כתכ"ה ייחודי: הוא קושר את השם המשנאי 'יבלית' לצמח המשמש כטיפול נגד יבלות.

החוקרים חלוקים בזיהוי היבלית: לעף, צ'יז'יק ופליקס מזהים את היבלית עם **היבלית המצויה**;[5] א' וח' הראובני זיהו אותה עם **עירית גדולה** (*Asphodelus ramosus*);[6] צ'יז'יק זיהה אותה עם **הסוף** (*Typha*);[7] אצל פלדמן מובאות השיטות השונות מבלי שהכריע ביניהן.[8]

הערות:

1. **פיה"ג** (כלים עמ' 13 ש' 13): *פ' עשב ששמו יבלא בארמית ובטיית תייל ובל' קודש חצוב* > יבלא דחקלא (סור.)=ثُيل (**בר בהלול**, ב, עמ' 834) =*Cynodon dactylon* (**עיסא**, עמ' 65, ע' 4, ועיין **הראובני**, **חצב**, עמ' 166, 172. עוד נקרא כך - *Agropyrum repens* – **עיסא**, עמ' 7, מס' 14); **ערוך** (ח"ד עמ' 108, ערך 'יבל'): *פי' עשב ששמו יבלא ובלש' קודש חצובה* > לעיל פיה"ג; **ר"ש** (כלים ג ו): *יש מפרשים מין טיט, ובערוך פי' עשב ששמה יבלא כדאשכחנא בפ' כל הבשר כרך ריפתא איבלא* > לעיל ערוך; **כתכ"ה** (סד ע"ב): *יבלית: ... והגא' אמר חצובא* > חצובא - לעיל פיה"ג.
2. **כתכ"ה** (סד ע"ב): *יבלית: ... והוא עשב הנקר' ב"ד ב'ירדוקריא* > Verrucaria (לט.) - צמח לטיפול ביבלות (**לואיס ושורט**, עמ' 1975. מעין תרגום מילולי: Verruca (לט.) - יבלת). אצל פליניוס מכונה בשם זה אחד ממיני *Heliotropium* (**פליניוס**, **טבע**, 6, עמ' 332-334, ספר XXII, פסקה 59).
3. **רש"י** (גיטין סח ע"ב): *מין עשב*; **רע"ב** (כלים ג ו): *מין עשב ששמו יבלא. ורגילין לטוח בו הכדות הגדולות שלא יפלטו היין שמזיעין*; **מכה"מ** (ב"א ד' 156, כלים ג): עלף > علف - עשב (**חיים, מילון**, ב, עמ' 379; **סטיינגאס**, עמ' 862); **תפא"י** (כלים ג ו, ו ע"א): *מין עשב*.
4. **רמב"ם** (כלים ג ו עמ' סט): *עשב רך מאוד*; **תנה"י** (עמ' 236 ערך 'יבל'): *עשב רך דביק שמצפים בו את הפיטסין והכדים לסתום בו את הנקבוביות שלא יחלחלו המים מהן*.
5. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 71; **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 727; **פליקס, צומח**, עמ' 75.
6. **הראובני, חצב**, עמ' 165-175.
7. **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 727.
8. **פלדמן, משנה**, עמ' 344-347.

52

יועזר

היועזר נזכר במשנה פעם אחת כצמח המשמש לרפואה, אם כי גם בריאים עשויים לאוכלו (שבת יד ג).

הזיהויים

▪ **נענע הכדורים** (*Mentha pulegium*) - אחד ממיני הנענע, סוג במשפחת השפתניים, הגדל בר בארץ ישראל ובעיקר בצפונה. לנענע ריח אופייני של מנטול, המופץ משערות בלוטיות האוגרות שמנים אתריים. פרחי נענע הכדורים ערוכים במבנים כדוריים רחבים ונפרדים. כך מזוהה היועזר בבבלי, ובעקבותיו אצל רוב הפרשנים.[1]

נענע הכדורים

▪ **שערות שולמית מצויות** (*Adiantum capillus-veneris*) - שרך רב-שנתי ממשפחת האברתיים. נפוץ בכל חלקי הארץ, במקומות לחים ומוצלים; בעיקר ליד מערות וסדקי סלע, וסביב מקורות מים כמו מעיינות, בורות מים ומפלים. שימש לאורך ההיסטוריה כצמח מרפא. השם שערות שולמית הוא תרגום של השם הלטיני 'שערות ונוס', תוך התייחסות לדמותה של השולמית בשיר השירים. הירושלמי מביא את שמו היווני של הצמח כזיהוי ליועזר.[2] בין הפרשנים נראה כי רק מוה"ע הבקי ביוונית זיהה כמותו.

שערות שולמית מצויות

▪ **ריחן מצוי, 'בזיליקום'** (*Ocimum basilicum*) - צמח תבלין ממשפחת השפתניים. היוונים העריכו את תכונותיו של הצמח, וכינוהו 'מלך התבלינים'. זהו זיהוי יחידאי של רנהא"י.[3]

▪ **אזוב** (*Origanum*) - סוג במשפחת השפתניים. נראה שהכוונה כאן למין **אזובית פשוטה** (*Origanum vulgare*), הידוע בשם 'אורגנו'. משמש, כבר מן העת העתיקה, כצמח תבלין ומרפא. המליצה מביא זיהוי זה כאפשרות שנייה.[4]

בזיל - ריחן

אזובית פשוטה - אורגנו

עיון

המשותף לכל הזיהויים של היועזר הוא בשימוש בהם כצמחי מרפא.

התלמודים נחלקו בשאלת זיהוי היועזר: לפי הבבלי מדובר בנענע ולפי הירושלמי בשערות שולמית. רוב הפרשנים הלכו בעקבות הבבלי; נראה שרובם לא הבינו את הזיהוי היווני בירושלמי, ואולי אף לא היו מודעים לכך שזיהויי התלמודים שונים זה מזה. הערוך כרך יחד את שני הזיהויים. זיהויים נוספים באו אצל רנאה"י והמליצה, שניהם קרובים לזיהוי הבבלי, בהיותם צמחים ארומטיים ממשפחת השפתניים, ורחוקים מזה של הירושלמי. נראה כי זיהויו הייחודי של רנאה"י קשור בכך שהמנטה אינה מצויה בתימן.

החוקרים מזהים את היועזר שבמשנה בעקבות הירושלמי: לעף, צ'יז'יק ופליקס מזהים

את יועזר עם שערות שולמית מצויות.[5] לעומת זאת, פלדמן מזהה, את 'פוליטריכון' שבירושלמי עם מין הטחב *Polytrichum*, אך גם מביא את הזיהוי המקובל על החוקרים. בסופו של דבר דוחה את שניהם, ונותר ללא זיהוי.[6]

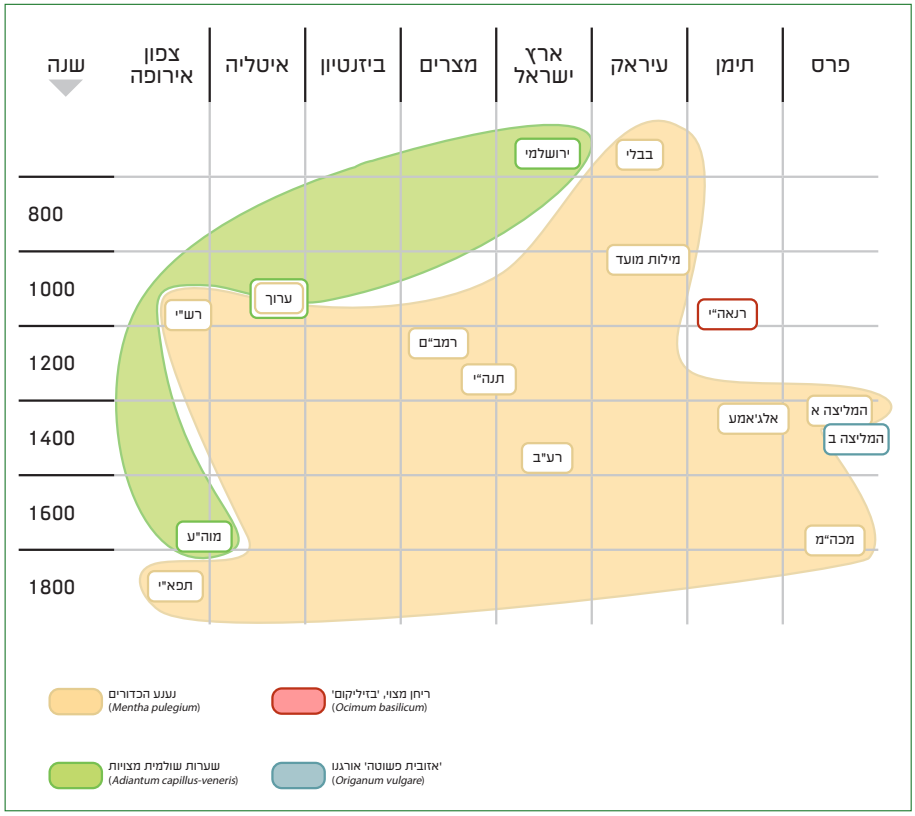

הערות:

1. **בבלי** (שבת קט ע"ב): מאי יועזר פותנק > فوتنج (פר.)=*Mentha pulegium* (**סטיינגאס**, עמ' 259; **לעף**, **שמות**, עמ' 315, ע' 256); **מילות מועד** (**רס"ג**, **לשון** - עמ' 168 מס' 46): **אלפודנג** > להלן רמב"ם; **ערוך** (ח"ו עמ' 315, ערך 'פטנג'): בגמ' דפ' ח' שרצים (שבת קיט ע"ב): מאי יועזר פוטנג. *ירושלמי* (שבת פי"ד י"ד ע"ג): **פוליטריכון** בלע"ז **פולי"ו** > puleju (איט. דר.)=*Mentha pulegium* (**אוניברסיטת טרייסטה**; עיין גם **רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 239-240, ע' 309); יש כאן חוסר התאמה בין השם שמביא בשם הירושלמי ובין השם האיטלקי; **רש"י** (שבת קט ע"ב, לגבי 'פותנק'): **פוליול** > poliol (צר.עת.)=pouliot (צר. **דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 115, ע' 836) =*Teucrium* (=געדה, **ניקולוב**, **מילון**, עמ' 797); *Mentha pulegium* (**עיסא**, עמ' 117 ער' 13; בדויאן עמ'

392, ע' 2269); **רמב"ם** (שבת יד ג עמ' סז): **אלפוד'נג' וכיוצא בו** > בספרו ביאור שמות הרפואות מונה רמב"ם כמה מינים של فودنج, רובם ככולם נמנים עם הסוג *Mentha* (נענע), ביניהם *M. pulegium* (**רמב"ם, רוזנר**, עמ' 239-240, ע' 309). **עיסא** (עמ' 117, ע' 13) מזהה אותו עם *Mentha pulegium*); **תנה"י** (עמ' 240 ערך 'יעזר'): **אלפותנג' והוא צמח הידוע לרופאים** > فوتنج זהה ל-فودنج. לעיל רמב"ם. **המליצה** (בהמ"ל): **יועזר פודינה דשתי** [=של בר] > پودنه (פר.)=*Mentha* (**סטיינגאס**, עמ' 259, 1412; **אחונדוב**, עמ' 238). הכוונה כאן למין בר של נענע; **רע"ב** (שבת יד ג): **פול"ייו בלע"ז והוא מכלה התולעים שבכבד** > לעיל ערוך; **אלג'אמע** (עמ' 50, ערך 'יועזר'): **אלפוד'נג ונחוה** [=ושכמותו] > ציטוט דברי רמב"ם; **מכה"מ** (בהמ"ל, שבת יד): **פודנה אב שורה** > پودنه (פר.)=*Mentha* (**סטיינגאס**, עמ' 259, 1412; **אחונדוב**, עמ' 238); اب شوره - מי מלח (מילולית: اب - מלח, شوره - מים. כך מתורגם גם הביטוי 'מי המלח' שבאותו פרק). הכוונה היא כנראה לשיקוי רפואי המכיל *Mentha*; **תפא"י** (דפוסים מאוחרים, שבת יד ג): **פאליא קרויט, שממית תולעים שנכבד** > **נראה שהכוונה ל**-polie/poleia (גר.)=*Mentha pulegium* (**גרים, מילון**, כ' 13, עמ' 1976).

2. **ירושלמי** (שבת יד ה"ג ל ונ): **פוליטריכון** > πολυτριχον=αδιαντον=*Adiantum capillus-veneris* (**לידל וסקוט**, עמ' 22,1444); **מוה"ע** (ח"ד עמ' 315 ערך 'פטנג'): **לא דקדק בעל הערוך כי הוא עשב ידוע בל"י ורו' וטעם המלה שערות רבות כי יש סגולה לו ליפות ולהגדיל שער אם ירחץ במימיו** > **לעיל ירושלמי**.
3. **רנאה"י** (שבת יד כת"י לונ): **אלחבק** > حبق=*Ocimum basilicum* (**וויד, תימן, עמ' 246**).
4. **המליצה** (בהמ"ל): **יועזר... ני'ז** [=גם] **מרזנגוש כוהי** [=הררי] > مرزنجوش/ مرزنگوش (פר.)=*Origanum* (**חיים, מילון**, ב, עמ' 867; **אחונדוב**, עמ' 403).
5. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 71; **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 727; **פליקס, צומח**, עמ' 76.
6. **פלדמן, משנה**, עמ' 358-359.

53

ירבוזין

הירבוזין נזכרים במשנה פעם אחת, כאחד מצמחי הבר הפטורים ממעשרות ומדיני השביעית, משום שאינם נשמרים (שביעית ט א: 'הירבוזין השוטין'. בחלק מהגרסאות נמצא 'הירבוזין והשוטין', ולפי זה מדובר בשני מיני צמחים - וראה עוד להלן). **עוד נזכרו פעמיים בתוספתא** (כלאים א יא; שם ב טו), **בהקשר של איסורי כלאים - כצמח גידול שניתן להרכיב עליו את התרד. נזכר פעם אחת בבבלי** (סוכה לט ע"ב), **וייתכן שגם בירושלמי** (כלאים ד ה"א).[1]

ירבוז מבריק

אספרג רפואי

הזיהויים

▪ **ירבוז** (*Amaranthus*) - סוג של צמח עשבוני ממשפחת הירבוזיים. המינים השונים מתאפיינים בתפרחת דמוית שיבולת. מיני הירבוז הנפוצים בארץ הינם צמחים גרים שמוצאם מאמריקה. ככל הנראה זיהוי הפרשנים נוגע למין האירופי **ירבוז מבריק** (*Amaranthus blitum*) הנדיר בארץ. זיהוי זה מופיע בתשובת גאונים, אצל זרעים גניזה ב, ולאחריהם אצל כל הפרשנים המזהים בערבית - רנאה"י פ"א, רמב"ם, תנה"י ואלג'אמע. כפו"פ מביא זיהוי זה לצד הזיהוי המופיע אצל ריבמ"ץ.[2]

▪ **אספרג/אספרגוס** (*Asparagus*) - סוג המכיל כ-300 מינים של צמחים ממשפחת האספרגיים. הידוע ביניהם

הוא **האספרג הרפואי** (*Asparagus officinalis*) שמוצאו באירופה, וגבעוליו הצעירים משמשים כירק מאכל. מהפרשנים נראה שהכוונה ב'ירבוזין השוטין' הינה דווקא למינים האכילים הרבים הגדלים בר באירופה. בארץ גדלים מיני בר של האספרג - הנפוץ שבהם הוא **אספרג החורש** (*Asparagus aphyllus*) - מטפס קוצני הנפוץ בבתה ובחורש הים תיכוני. הזיהוי עם אספרג רפואי מופיע אצל הערוך, ריבמ"ץ, רע"ב ותפא"י. הוא נזכר גם אצל כפו"פ בשם ריבמ"ץ, לצד הזיהוי הקודם.[3]

חומעה ורודה

▪ **חומעה** (*Rumex*) או **חמציץ** (*Oxalis*) - המשותף לשני הסוגים הללו הוא התכולה הגבוהה של חומצה אוקסלית ברבים מהמינים, שנושאים עקב כך טעם חמצמץ. כך מופיע אצל רש"י, ובעקבותיו אצל ר"ש ורא"ש, וכך נראה גם אצל המליצה.[4]

חמציץ נטוי

▪ **שומר פשוט** (*Foeniculum vulgare*) - צמח רב-שנתי גבוה ממשפחת הסוככיים. לשומר ריח חזק של אניס, והוא משמש כצמח תבלין רב שימושי. כך זיהה הערוך בדעה שנייה.[5]

שומר פשוט

▪ קפה/יין - כך כנראה הזיהוי אצל מכה"מ, אם כי לא ברור מה הובילו לפרש כך.[6]

עיון

המשותף לכל זיהויי הירבוזין הוא היותם צמחי בר אכילים. מנוסח המשנה שלפנינו - *הירבוזין השוטין* - משמע שמדובר באמת במין בר, ולכן הוא נכלל ברשימה של מינים שאינם נשמרים. אומנם, קיימת גם גרסה שלפיה מדובר בשני מינים שונים: הירבוזין והשוטין, וחלק מהפרשנים אכן זיהו כשני מינים שונים. מהאזכורים בתוספתא נשמע שהירבוזין היו מוכרים בארץ גם כגידולי תרבות.

רוב החוקרים סבורים כי יש לזהות את הירבוזין השוטין עם אחד משני המינים הנפוצים של הירבוז - **ירבוז מבריק**[7] או **ירבוז מופשל**.[8] מ' רענן חולק על אפשרות זו, אף שאינו מביא זיהוי משלו.[9]

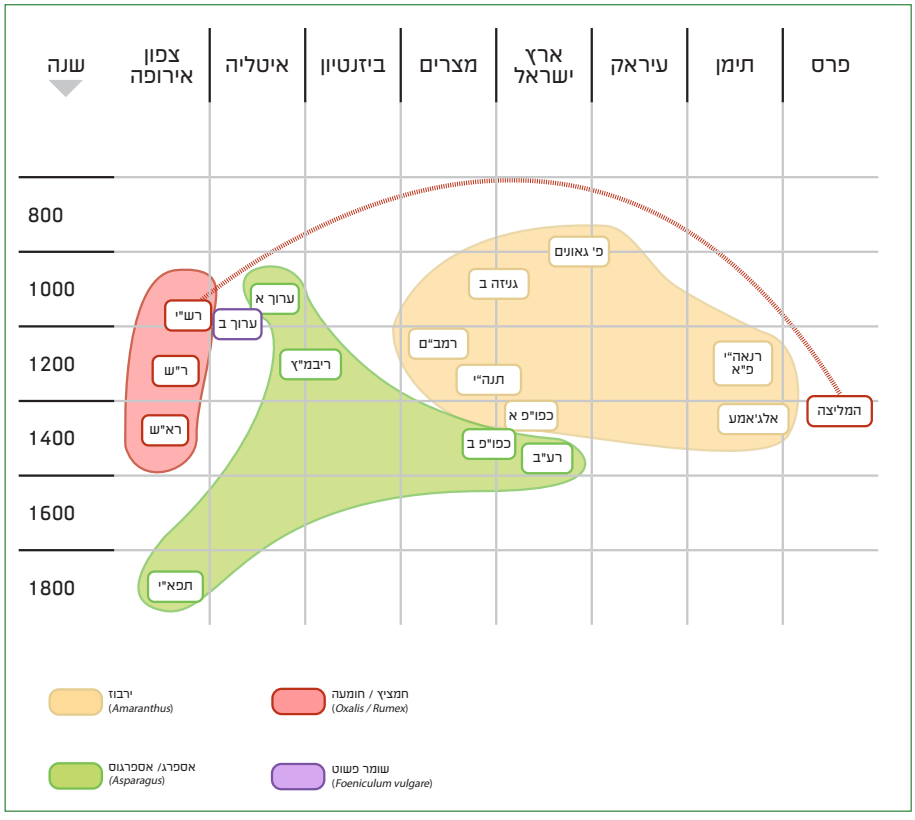

הערות:

1. כת"י ל: *הרכיב תריד על גבי דרכון* וכן בדפוס ונ. כת"י וט: *על גבי ירבון*.
2. **אסף, גאונים, עמ' 181: בלשוננו** *קו' או'* **(=***קורין אותן***)** *אטרוסגא וישמ'* **(=***וישמעאל***)** *קו' או' ירבוז* **>** אטרוסגא **- לא מזוהה (לפי לעף מדובר ב-***Ataphaxis* **- גפוף. סוג ממשפחת הארכוביתיים. עיין סוקולוף, בבלית, עמ' 107); ירבוז - להלן רמב"ם; זרעים גניזה ב:** *והירבוזין השוטים אלגרבוז אלערעץ'* **> להלן תנה"י; רנאה"י פ"א (שביעית ט עמ' 52): אלגרבוז. (לא גורס 'הירבוזין השוטים' אלא 'הירבוזין והשוטם'. ומפרש 'השוטם' - 'דטחאת אלביות') > להלן תנה"י; רמב"ם (שביעית ט א עמ' 160):** *והירבוזין השוטין אלירבוז שעליו רחבין* **>** يربوز=*Amaranthus blitum* **(עיסא, עמ' 11, ע' 13. עוד נקרא כך** *Blitum virgatum* **- מין ממשפחת הירבוזיים. עיסא, עמ' 31, ע' 9); תנה"י (עמ' 242 ערך 'ירבז'):** *מין ירק ששמו בערבית ג'רבוז, וכן אומרים ירבוז והוא ירק הקרוב ל-אלקטף או ל-אלאספאנאך אבל עליו רחבים יותר מעליהם* **>** جربوز= *Amaranthus blitum* **(עיסא, שם); אלג'אמע (עמ' 51, ערך 'ירבוזין'):** *אלירבז אלערין' אלורק [=רחב-עלים]* **> ציטוט דברי רמב"ם; כפו"פ (פרק מח עמ' תרסג):** *עליו רחבים מחלגלוגות וכן בערבי נקרא ירבוז* **(לא גורס 'הירבוזין השוטים' אלא 'הירבוזין והשיטים'. ומפרש 'השיטים' - בערבי שומר וקורין לו ראזיאנג) > ירבוז - לעיל רמב"ם.**
3. **ערוך (ח"ד עמ' 158, ערך 'ירבוז'):** *פי' ירבוזין אספריג"י של שדות* **>** asparagio, spariciu **וכד' (דיאל. איט.)=***Asparagus* **(אספרגוס. 'של שדות' - אחד ממיני הבר. אוניברסיטת טרייסטה); ריבמ"ץ (שביעית ט א עמ' קצז): אי'ספריי (לא גורס 'הירבוזין השוטים' אלא 'הירבוזין והשיטים'. ומפרש 'השיטים' - פינוקלי', כאפשרות השנייה המופיעה בערוך לזיהוי 'ירבוזין') > לעיל ערוך; כפו"פ (שם עמ' תרסד):** *וה"ר בן מלכיצדק פי' הירבוזין אספרג... ואספרג בלשון ערבי הליון.* هليون=*Asparagus officinalis* **('אספרגוס' בלשוננו, עיסא, עמ' 24, ע' 4). מין נוסף הנקרא כך הוא** *Asparagus stripularis***. עיסא, עמ' 24, ע' 6); רע"ב (שביעית ט א):** *אספ"רגי בלעז. והשוטים הם אספ"רגי של שדות אותן שאינן של גנות* **> לעיל ערוך; תפא"י (שביעית ט א, פ ע"ב):** *הירבוזין השוטים - ווילדער שפארגעל* **>** Spargel **(גר.)=***Asparagus* **(אספרגוס. Wilder - מין בר. ניקולוב, מילון, עמ' 853).**
4. **רש"י (סוכה לט ע"ב):** *הירבוזין - הינפריש בלשון אשכנז, וכאן קורין לו אוידל"ש [צ"ל: אוישל"ש], והן עשבים, וטעמם קרוב ללולבי גפנים* **>** hanfers **(גר. עתיקה),** oiseles **(צר.עת.)=**oseilles **(צר. דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' 80, ע' 577; שם עמ' 102, ע' 746. המילה** hanfer **אינה מופיעה במילונים הגרמניים, אך סביר מאוד שזו צורה קדומה של** ampfer **(=***Rumex***, ניקולוב, מילון, עמ' 513) =***Rumex* **(=חומעה. ניקולוב, מילון, עמ' 768; ון ווייק, מילון, א, עמ' 1174; קטן, אוצר, עמ' 69, ע' 824) או** *Oxalis* **(=חמציץ. ניקולוב, מילון, שם; ון וייק, מילון, א, עמ' 935; קטן, אוצר, שם). ר"ש (שביעית ט א):** *אישל"א בלע"ז וטעמו קרוב ללולבי גפנים* **> לעיל רש"י; רא"ש (שביעית ט א):** *איישול"ש בלע"ז וטעמו קרוב ללובי גפנים* **(לא גורס 'הירבוזין השוטים' אלא 'הירבוזין והשוטים'. ומפרש 'השוטים' - מין ירק ושמו אישפרו"ט) > לעיל רש"י; המליצה (בהמ"ל): ריואץ' צ'וכרי >** ريواج/ريواس/ريواص **(פר.) מזוהים עם הסוגים הקרובים** *Rheum* **(ריבס) ו-***Rumex* **(חומעה. חיים, מילון, א, עמ' 990; סטיינגאס, עמ' 563; אחונדוב, עמ' 373);** چكرى=*Rumex* **(חומעה. חיים, מילון, א, עמ' 597; סטיינגאס, עמ' 397).**
5. **ערוך (ח"ד עמ' 158, ערך 'ירבוז'):** *פי' ירבוזין... וי"א פינוקל"י* **> פינוקלי - סביר כי הכוונה ל-** fenocio, fenoli, fenugliu **וכד' (דיאל. איט.)=** *Foeniculum vulgare* **(שומר פשוט. אוניברסיטת טרייסטה. ועיין קואומו, לעזים, ב עמ' 494).**
6. **מכה"מ (ב"א ד' 24, שביעית ט):** *ירבוזין קהווה, השוטין קהווה צחראי* **> הוראת** قهوة **בפרסית הינה 'קפה' וכן 'יין'. הזיהוי כאן לא ברור.**
7. **לעף, פלורה, ד, עמ' 71; פלדמן, משנה, עמ' 177-178.**

8. צ'י'יק, **אוצר**, עמ' 836; **פליקס**, **צומח**, עמ' 77.
9. לדבריו, מקובל כיום במחקר שרוב המינים השונים של הירבוז הנפוצים בארץ הגיעו מאמריקה רק אחרי גילויה, ואף אלו שמוצאם בעולם הישן, סביר שלא היו מצויים בארץ ישראל בתקופת המשנה. ראה **רענן**, **חומעה**, **09.06.20** https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=26535. ז' עמר מביא גם הוא דברים אלו, אך מסייג אותם עקב עדויות בוטנו-ארכיאולוגיות. ראה **עמר**, **הרמב"ם**, עמ' 94 ושם בהערה 410.

54

ירוקת חמור[1]

ירוקת חמור נזכרת פעם אחת במשנה כצמח שמאהיל על הטומאה וחוצץ בפניה (אהלות ח א).

ירוקת חמור

כלמינתה רפואית

הזיהויים

▪ **ירוקת חמור מצויה** (*Ecballium elaterium*) - מין רב-שנתי ממשפחת הדלועיים, נפוץ באגן הים התיכון ובמזרח התיכון. ידוע בשל תכונתו המיוחדת "לירוק" את תוכנו בהבשילו: בתוך הפרי נוצר לחץ אוסמוטי גדול המגיע לשיא עם ההבשלה, כך שדי בנגיעה קלה בו כדי לגרום לתוכנו (ולזרעיו) לעוף כסילון למרחק. מוהל הפרי רעיל, אם כי ידועים לו שימושים במינונים נמוכים ברפואה העממית. כך זיהו פירוש הגאונים, רמב"ם, תנה"י ואלג'אמע.[2] נראה כי גם הערוך ומוה"ע מוסרים פירוש זה, אף שלא מציינים שם המוכר להם מסביבתם.[3]

▪ מיני ירקות רב-שנתיים בעלי עלים רחבים. תיאורים כלליים אלו ניתנו על ידי רע"ב ותפא"י.[4]

▪ מינים ארומטיים: **כלמינתה רפואית** (*Calamintha officinalis*) לפי זיהוי המליצה;[5] **שושן צחור** (*Lilium candidum*) או מין דומה לפי מכה"מ.[6]

עיון

שושן צחור

נראה שהזיהוי המרכזי נעשה על פי השם הערבי של הצמח: קת'אא אלחמאר - קישוא החמור. עוד ייתכן שהדברים נסמכים על הנוסח המופיע בחלק מכתבי היד - יריקת החמור. לפי נוסח זה, מזוהה הצמח לפי הצורה שבה הוא מפיץ את זרעיו, המזכירה את פעולת היריקה.

רע"ב ותפא"י מוסרים תיאורים כלליים בלבד, הקשורים לעובדה שהצמח חוצץ בפני הטומאה, ולכן צריך להיות רחב ויציב. המליצה ומכה"מ הציעו כזיהוי **צמחים ארומטיים**. במליצה מופיע המור במקום חמור, ומובן הזיהוי עם צמח ארומטי. ייתכן כי מקור הזיהוי של מכה"מ (שגם הוא, כמליצה, נתחבר בפרס) מתבסס על גרסה דומה.[7] החוקרים מסכימים שיש לזהות עם המין שנקרא בפינו ירוקת החמור.[8]

הערות:

1. **בכת"י קויפמן וכת"י פרמה:** *יריקת החמור*.
2. **פיה"ג** (אהלות עמ' 87 ש' 2): *פ' קישואי חמורים יקראו אותם קיתאל חימאר בטית* > נראה כשיבוש של 'קיתא אלחימאר' - להלן רמב"ם. **רמב"ם** (אהלות ח א עמ' רפ): *וירקות חמור, יש אומרים שהוא קת'א אלחמאר והוא אלעלקם, ויש אומרים שהוא 'עסלוג" שאוכלים החמורים, והמטרה בכך שהם צמחים שאינן נאכלין לבני אדם כמזון* > قثاء الحمار, علقم=*Ecballium elaterium* (**עיסא**, עמ' 73, ע' 6); عسلوج - ענפים צעירים של צמחים (**ליין**, כ' 5, עמ' 2047); **תנה"י** (עמ' 242 ערך 'ירק'): *ירוקת החמור הוא קת'א אלחמאר והוא מר ביותר כמו אלחנט'ל והם קרובים בטבעם ושניהם מקילים את הליחה הלבנה*; **אלג'אמע** (עמ' 52, ערך 'ירקות חמור'): *קיל אנה ['י"א שהוא] קת'א אלחמאר והו [=והוא] אלעלקם, וקיל אנה [=וי"א שהוא] עסלוג יאכל אלחמיר [=שאוכלים החמורים]. ואג'רץ' אנה נבאת לא יאכלה אלנאס [=והתכלית, שהוא צמח שלא יאכלהו האנשים]* > ציטוט דברי רמב"ם.
3. **ערוך** (ח"ד עמ' 163, ערך 'ירק'): *פ' קישואים והם מרים והן פקועות שדה*. גם בערך 'פקועות' (ראה להלן) לא נוקב הערוך בשם הצמח אלא כותב: *אבטיחין קטנים והן מרין ועושין מהן שמן וי"מ דילועי מדבריות*; **מוה"ע** (ח"ד עמ' 163, ערך 'ירק'): *וכן נקרים בלשון ישמעאל קשאי חמור*.
4. **רע"ב** (אהלות ח א): *האידוס והקיסוס וירקת חמורי כל אלו מיני ירקות שעלים שלהן רחבי*; **תפא"י** (אהלות ח

א, נא ע"ב, יחד עם 'האירוס והקיסום'): *מיני ירקו' שמתקיי' ביה"ח וביה"ג [=שמתקיימים בימות החמה ובימות הגשמים].*

5. **המליצה** (בהמ"ל): *ירקת המור(!) פלנג מושך ניז [=גם] נאפה מושך* > پلنگ مشك מזוהה עם צמח ריחני, ככל הנראה *Calamintha officinalis* (**סטיינגאס**, עמ' 255); نافه مشك **פירושו** שקית/שלפוחית של מושק. לא ברור ההקשר כאן, מלבד העובדה שהגרסה שלפניו הייתה 'המור' ולא 'חמור'. ואת ה'מור' הוא מזהה עם המושק - בושם מן החי.
6. **מכה"מ** (ב"א ד' 141, אהלות ח): *ירקות החמור זמבק* > زنبق הוא שמם של כמה מיני צמחים ריחניים בעלי פרחים לבנים, למשל - ורד לבן, *Lilium candidum* (שושן צחור) וכן שמן יסמין ועוד. ראה: **סטיינגאס**, עמ' 623, 624; **חיים**, **מילון**, א, 1021.
7. **אף שבמכה"מ עצמו הגרסה היא** *חמור*, **כמובא לעיל.**
8. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 71; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 29-30; **פליקס**, **צומח**, עמ' 79.

55

כוסבר

הכוסבר נזכר שלוש פעמים במשנה: כצמח שנפטר מדין הדמאי בשל חוסר חשיבותו (דמאי א א); כצמח הדומה לכוסבר שדה, לעניין דיני הכלאים (כלאים א ב) ובדיני מעשרות, כצמח שמגדלים אותו הן לצורך זרעיו והן לצורך עליו (מעשרות ד ה). נזכר בתוספתא פעם אחת, כמין הדומה לשבת, לגופנין ולכרפס, לעניין דיני הכלאים (כלאים א א). נזכר בתלמודים כמה פעמים (ירושלמי כלאים ג ה"ו ועוד; בבלי פסחים לט ע"א ועוד).

הזיהוי

גד השדה

▪ **גד השדה, 'כוסברה'** (*Coriandrum sativum*) - צמח חד-שנתי ממשפחת הסוככיים. לצמח ריח אופייני חזק, ועליו וזרעיו משמשים לתיבול. השימוש בצמח עתיק. תפוצתו העיקרית בארצות הים התיכון, והוא מגודל בתרבות באזורים נרחבים נוספים. כך הוא הזיהוי בבבלי, וכך זיהו כל הפרשנים.[1]

עיון

לכוסבר מסורת זיהוי אחת ברורה מאוד עם גד השדה. בין השאר ניתן להסביר זאת גם עקב הקרבה הגדולה בין השם העברי, הארמי והערבי. יש להניח כי זו הסיבה שבגללה לא טרחו התלמודים ורוב הפרשנים בערבית לזהות צמח זה. כך זיהו גם החוקרים.[2]

הערות:

1. **בבלי** (שבת קט ע"א, ללא אזכור של 'כוסבר' במשנה): אמר רב יוסף כוסברתא אין בה משום רפואה > כוסברתא= *Coriandrum sativum* (סוקולוף, **בבלית**, עמ' 564); **רמב"ם** (כלאים א ב עמ' קסח): אלכזבר

הגני; (מעשרות ג ט, עמ' שלא): **אלכזברה** > كزبرة, كسبرة=*Coriandrum sativum* (**עיסא**, עמ' 58, מס' 3); **כפו"פ** (עמ' תקכז): **אלכסברה** [וכן, עמ' תרסד. כך גם אצל תנה"י (עמ' 260, ערך 'כוסבר')] > **לעיל רמב"ם**; **אלג'אמע** (עמ' 58, ערך 'כסבר'): **אלכבזר אלגבלי** > **בתימן עבר** كسبر **שיכול אותיות** - كبسرة=*Coriandrum sativum* (**ווד**, **תימן**, עמ' 210. אין התייחסות לתואר 'גבלי'); **ערוך** (ח"ד עמ' 272, ערך 'כוסבר'): *וכך שמו בלשון ישמעאל כסבר פירוש כולייאנדר"ו בלעז* [כך מפרש רש"י על התורה (שמות טז לא) 'כזרע גד לבן' - *עשב ששמו קולייאנדרי*. כך מפרש גם ר"ש משאנץ (דמאי א א, דף ח ע"ב): **אלייאנדר"א** - ככל הנראה שיבוש של 'קולייאנדרא' או בדומה לו] > 'כסבר' - לעיל רמב"ם; coriandro (איט.)=*Coriandrum sativum* (**בדויאן**, מס' 1184); **ריבמ"ץ** (עמ' עז): *לעז קולייאנדרו* > **לעיל ערוך**; **רע"ב** (כלאים א ב): כסבר כך *שמו בערבית כולייאנדר"ו בלע"ז* > **לעיל ערוך**. **תפא"י** (כלאים א ב, מח ע"א): **קאָריאנדער** > koriander (גר.)=*Coriandrum sativum*.

2. **לעף**, **פלורה**, IV, עמ' 71; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 288-289; **פליקס**, **צומח**, עמ' 81.

56

כוסבר שדה

כוסבר שדה נזכר במשנה פעם אחת, כמין הדומה לכוסבר, בהקשר של דיני הכלאים (כלאים א ב). עוד נזכר במשנה *כוסבר שבהרים* (שביעית ט א) וייתכן שהכוונה לאותו המין. נזכר בבבלי פעמיים (פסחים לט ע"א; סוכה לט ע"ב).

הזיהוי

גד השדה

חריריים מצויים

- **גד השדה, 'כוסברה'** (Coriandrum sativum) - צמח חד-שנתי ממשפחת הסוככיים. לצמח ריח אופייני חזק, ועליו וזרעיו משמשים לתיבול. השימוש בצמח עתיק. תפוצתו העיקרית בארצות הים התיכון, והוא מגודל בתרבות באזורים נרחבים נוספים. כנראה הכוונה לזן הגדל בר, לעומת ה'כוסבר' (ע"ע) שאותו מזהים עם גידול התרבות. זיהוי זה מופיע בזרעים גניזה ב, ונראה שלכך התכוון גם רמב"ם, כשזיהה עם 'כוסבר בר'.[1]

- עם זאת, את השם הערבי המיתרגם מילולית כ'כוסבר בר', כפי שמופיע ברמב"ם, ניתן עפ"י המילונים לזהות עם מיני בר אחרים, שחלקם אינם קרובים בוטנית לגד השדה: **חריריים מצויים** (*Bifora testiculata*) - צמח ממשפחת הסוככיים, קטן מאוד. עליו דומים במראם לעלי גד השדה, בעל ריח

חריף של כוסברה; **עשנן רפואי** (*Fumaria officinalis*) - מין חד-שנתי ממשפחת העשננים. הצמח נדיר ביותר בישראל, ומקורו במרכז ובמערב אירופה; **שערות שולמית מצויות** (*Adiantum capillus-veneris*) - שרך רב-שנתי ממשפחת האברתיים. נפוץ בכל חלקי הארץ, במקומות לחים ומוצלים; בעיקר ליד מערות וסדקי סלע, וסביב מקורות מים כמו מעיינות, בורות מים ומפלים. שימש לאורך ההיסטוריה כצמח מרפא.[2]

עשנן רפואי

שערות שולמית מצויות

עיון

כאן, עוד יותר מאשר אצל 'כוסבר', נמנעו הפרשנים מלזהות. אומנם בניגוד ל'כוסבר', לא נראה שלכולם היה נהיר מהו המין המדובר, שהרי גד השדה הינו גם מין בר. ייתכן כי 'כוסבר' ו'כוסבר שדה' הינם מין אחד, והם נבדלים זה מזה בדרך גדילתם - בר או בידי אדם.[3] לחלופין, ניתן לשער כי יש מן הפרשנים שהעריכו כי בארץ ישראל קיים מין קרוב אך שונה של כוסבר הגדל בר, וזהו כוסבר השדה. מבין החוקרים כך זיהה פלדמן.[4]

זיהוי 'כוסבר שדה' עם חריריים מצויים מתקבל על הדעת, הן בגלל הקִרבה לגד השדה במראה, בטעם ובשימוש, והן בגלל העובדה שבשפות רבות שמו הוא 'כוסבר קטן'. גם החוקרים זיהו כך את 'כוסבר שדה'.[5]

לעומת זאת, זיהוי 'כוסבר שדה' עם עשנן רפואי או עם שערות שולמית מצויות נראה דחוק יותר, עקב חוסר הדמיון לגד השדה, וכן הריחוק הסיסטמטי. מביניהם ישנה עדיפות לכאורה לעשנן, הנזכר בכתבי רמב"ם גם בשם الكزبر البري.

הערות:

1. **זרעים גניזה ב:** *כזברה*; > להלן רמב"ם; **רמב"ם** (כלאים א ב עמ' קסח): (*אלכזבר*) *המדברי* [שביעית ט א (על 'כוסבר שבהרים'): *אלכזבר ההררי*. אצל תנה"י והירושלמי יש התייחסות ל'כוסבר' בלבד ולא ל'כוסבר שדה'] > ייתכן שמדובר בזן בר של *Coriandrum sativum* (=גד השדה, 'כוסברה' בלשוננו), אלא שאין הבדלים בולטים בינו לבין זן התרבות (**פליקס, כלאים**, עמ' 62). לפי ארנון היה בארץ מין בר, שהיה נפוץ כעשב רע, עד אשר נכנסו לשימוש חומרי הדברה כימיים (**ארנון, חקלאות ירקות ב**, עמ' 363-364).
2. כמו כן באות בחשבון אפשרויות של מינים אחרים: الكسبر البري=*Fumaria officinalis* (=עשנן רפואי. כך מופיע אצל רמב"ם עצמו: **רמב"ם ביאור**, מס' 358; **עיסא**, עמ' 85, מס' 7); كسبرة صغير=*Bifora testiculata* (=חריריים מצויים. **בדוויאן**, מס' 656). צמח זה דומה במראהו לכוסבר, וזרעיו משמשים אף הם לתבלין. שמו בשפות רבות (ערבית, אנגלית, צרפתית, גרמנית ואיטלקית) הוא 'כוסבר קטן'. כך מזהים גם לעף ופליקס את 'כוסבר שדה' (**לעף, פלורה**, IV, עמ' 71; **פליקס, כלאים**, עמ' 63); كزبرة البير=*Adiantum capillus-veneris* (=שערות שולמית מצויות. **עיסא**, עמ' 6, מס' 1).
3. ומדרך הטבע, לאורך דורות של גידול בתרבות 'נרכשות' תכונות המגדירות זן תרבותי השונה ממין הבר, בעיקר בחלקי הצמח בהם משתמשים (במקרה זה - בזרע). פליקס מעלה השערה דומה, שייתכן שהזן שגידלו בתרבות שונה ממין הבר הנפוץ, אך בסופו של דבר הוא עצמו מפרש אחרת (**פליקס, כלאים**, עמ' 62). עיין גם **ארנון, חקלאות ירקות ב**, עמ' 363.
4. **פלדמן, משנה**, עמ' 288-289.
5. **לעף, פלורה**, IV, עמ' 71; **פליקס, צומח**, עמ' 81. ראה גם: **רענן, גד**, https://www.daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=**30096 03.07.22**.

57

כוסמין

בתנ"ך נזכרת 'כֻּסֶּמֶת' פעמיים (שמות ט לב; ישעיהו כח כה) כגידול חקלאי, יחד עם חיטה ושעורה וגידולי שדה נוספים.[1] הכוסמין נזכרו במשנה פעמים רבות בהקשרים שונים (פאה ח ה; כלאים א א; חלה א א; פסחים ב ה ועוד רבים). בין השאר נזכרו כמין שעושים ממנו פת, בדרך כלל לצד חיטין ושעורים. נזכרו כמה פעמים בתוספתא (ברכות ד טו; חלה ב ד ועוד). עוד נזכרו בתלמודים פעמים רבות (ירושלמי חלה ד ה"ב; כתובות ג הי"ד ועוד; בבלי עירובין כט ע"א ועוד).

הזיהויים

▪ **חיטה דו-גרגרית, 'אָמֶר'** (*Triticum dicoccum*) - מין של חיטה, הנחשב לאחד מן האבות הקדומים של החיטה המתורבתת. מוצאה של החיטה הדו-גרגרית באזור הסהר הפורה, והשימוש בה מוכר למן התקופות הקדומות. זנים מבויתים שלה משמשים עד היום בתעשיית המזון. כך כנראה יש להבין את הזיהוי בבבלי, וכך הוא ברנאה"י פ"א, תנה"י והערוך (המצוטט גם אצל ריבמ"ץ).[2]

חיטה דו-גרגרית

▪ **חיטת הספלטה, כֻּסְמִין** (*Triticum spelta*) - מין של חיטה, דומה לחיטה דו-גרגרית. נחשבת היום כמוצר בריאות, בשל האחוז הגבוה

חיטת הספלטה

של החלבון והסיבים התזונתיים שהיא מכילה. כך אצל רש"י, ריבמ"ץ, רע"ב ותפא"י,[3] וכן בחיבורים נוספים מאירופה.[4]

▪ מין קטנית, כנראה מן הסוג **טופח** (*Lathyrus*) או **בקיה** (*Vicia*). כך עולה מן התרגום המקובל של השם הארמי המופיע בבבלי. אצל רנאה"י וכן בפירוש רס"ג לתורה מופיע הזיהוי עם **בקית הכרשינה** (*V. ervilia*) - עשב חד-שנתי ממשפחת הקטניות. הגדל הן כעשב בר והן כגידול חקלאי למאכל בהמה. בקית הכרשינה שימשה כמאכל אדם רק בדוחק בשל טעמם המר של הזרעים.[5]

צלם: אלי ליבנה

בקיית הכרשינה

עיון

נראה כי באופן טבעי, לאור דברי הבבלי כי הכוסמין הינם 'מין חיטין', זיהו רוב הפרשנים את הכוסמין עם מין של חיטה. לגבי זיהויו המדויק של המין - המסורת המרכזית, שעיקרה במזרח התיכון, מזהה עם חיטה דו-גרגרית, שנחשבת כ'אם החיטה'. כך מופיע גם בתרגום השבעים (שמות ט לב, יחזקאל ד ט).[6] לצידה קיימת מסורת נוספת, אשכנזית בעיקרה, שמזהה עם חיטת הספלטה, הנפוצה בעיקר במרכז וצפון-מערב אירופה, ולא באזור הים התיכון.[7] זיהוי זה נתמך גם על ידי התרגומים הארמיים על התורה.[8]

רמב"ם, כפו"פ ל"ע, אלג'אמע ומכה"מ מדברים על מין בר של חיטה, מבלי לזהותו באופן ברור.[9]

הזיהוי עם מין הקטנית, ששורשו בבלי, תמוה כמובן, לאור העיסוק במיני דגן ולא במיני קטנית בקית הכרשינה. עם זאת, נראה כי לפירוש רנאה"י זיקה לבבלי, בעקבות

הקשר كرسنة - جلبان - **'גולבא'.**

בפירוש רד"ק על התורה מופיעה מסורת ייחודית, המזהה את הכוסמין עם השיפון התרבותי (*Secale cereale*).[10]

החוקרים זיהו את הכוסמין שבמשנה עם מיני החיטה. צ'יז'יק, לעף ופליקס זיהו עם חיטה דו-גרגרית.[11] פלדמן זיהה עם חיטת הספלטה.[12] כסלו, לעומתם, מזהה צמח זה באופן כולל יותר עם קבוצת מיני החיטה העטויה, הכוללים גם את חיטת הספלטה, חיטה חד-גרגרית (*T. monococcum*) ועוד,[13] אם כי גם לשיטתו שם זה מכוון בעיקר כלפי חיטה דו-גרגרית, שמבין המינים הללו היא הנפוצה יותר באזורנו.[14]

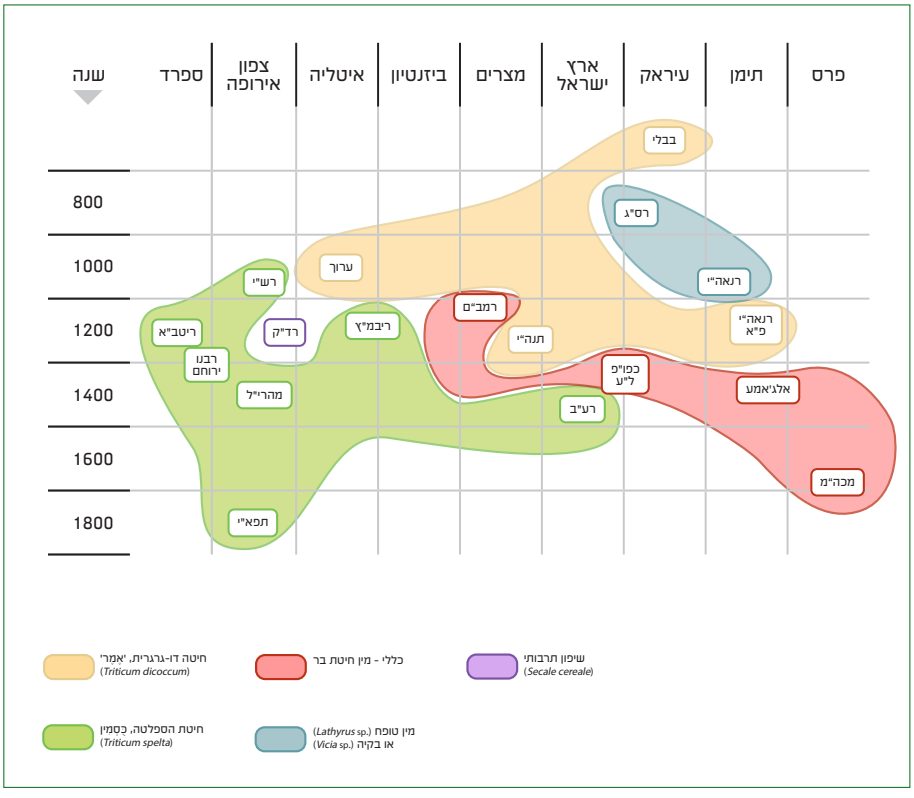

הערות:

1. בשמות - ברשימת הגידולים שנפגעו במכת הברד או שרדו אותה - יחד עם החיטה, השעורה והפשתה. בישעיהו - מלבד החיטה והשעורה, נזכרו בסמוך גם הקצח והכמון. עיין בהרחבה: **עמר, מקרא**, עמ' 134-136.
2. **בבלי** (פסחים לה ע"א; מנחות ע ע"א-ע"ב): *כוסמין מין חיטין... כוסמין - גולבא* > גולבא=*Triticum dicoccum* (**סוקולוף, בבלית**, עמ' 268 - אם כי לא ברור על מה הוא מתבסס בזיהוי זה); **רנאה"י פ"א** (בכת"י - כלאים א): אלעלס (בדפוס מופיע בטעות 'אלעלם'). כך גם **במילון מהד' טובי** (עמ' 93) >علس=*Triticum dicoccum* (**וד, תימן**, עמ' 396; **עיסא**, עמ' 184, מס' 2). علس מופיע במילונים גם כשמו הערבי של *Triticum spelta* (**עיסא**, עמ' 183, מס' 18; **רמב"ם ביאור**, מס' 389), אך בגלל מקורו התימני של פירוש רנאה"י פ"א יש להעדיף את הזיהוי המופיע אצל וד, מה גם שבסקירתו את גידול החיטה בתימן, מונה וד (שם) את *Triticum dicoccum*, ולא מזכיר את *Triticum spelta*. גם פיאמנטה מזהה את علس עם חיטת הספלטה ('spelts'), אך הוא מוסיף גם: 'bukcwheat' - הגרגרים הנקראים בפינו 'כוסמת', שכלל אינם דגנים (**פיאמנטה, תימנית** כר' ב, עמ' 337). נראה שהוא חיפש את המונח המתאים באנגלית כדי לתרגם את 'כוסמין' שבמקורות ימי הביניים. לפי התיאור המצוטט שם בהמשך, מדובר במין של חיטה עטויה, שבהחלט יכול להיות *Triticum dicoccum*; **תנה"י** (עמ' 260, ערך 'כסמ'): *מין חיטת בר הידועה אצל הרופאים בשם* אלעלס > לעיל רנאה"י פ"א. וראה שם שנזכר כי علس מזוהה גם עם *Triticum spelta*, אלא שגם כאן, לאחר בחינת אזורי התפוצה של מיני החיטה, יש להעדיף את *T. dicoccum*, שגידולו היה נפוץ באזורנו, על פני *T. spelta*, שספק אם גדלה, ואם כן - באופן מוגבל מאוד, עקב התאמתה לאקלים הררי קר; **ערוך** (ח"ג עמ' 168, ערך 'דשרא'): *פארי*; (ח"ב עמ' 290 ערך 'גלב'): ציטוט מהבבלי: *כוסמא גולבא* > farre/farro (איטלקית) =*Triticum dicoccum* (=חיטה דו-גרגרית); **ריבמ"ץ** (עמ' עו בשם הערוך): *פרי* > לעיל ערוך.
3. **רש"י** (פסחים לה ע"א; מנחות ע ע"ב, על "גולבי"): *איספילטא* > espelte (צרפתית עתיקה. **קטן, לעזים**, מס' 615, 2014) espelto= (צרפתית)=*Triticum spelta* (**ון-וויק**, עמ' 1359); **ריבמ"ץ** (עמ' עו): *איספילטא* > spelta (איט.)=Triticum spelta (**בדויאן**, מס' 3482); **רע"ב** (כלאים א א): *אספילטא* > לעיל ריבמ"ץ; **תפא"י** (כלאים א א, מח ע"א): *דינקעל* > dinkel (גר.)=Triticum spelta (**גרים, מילון, כר'** 2, עמ' 1178).
4. **חידושי הריטב"א** (מאה 13-14, ספרד) פסחים לה ע"א: כוסמין. *פרש"י שהוא אשפלט"א* > לעיל רש"י; **רבנו ירוחם** (מאה 14, ספרד), תולדות אדם וחוה נתיב ה ח"ג דף מא טור א ד"ה 'חלק שלישי': *כוסמין... ונקרא בלעז אישקניא* > escaña (ספ.)= *Triticum spelta* (**אורוזקו, מילון**, עמ' 362); **ספר מהרי"ל** (מאה 14, אשכנז - מנהגים הלכות אפיית המצות ד"ה 'דרש'): *וכוסמין פירוש טינקיל*; **לקט יושר** (מאה 15, אשכנז) (ח"א עמוד עד עניין ג): *כוסמין... דינקיל*; **מנהגי מהר"ש מנוישטט** (מאה 14, אשכנז - סימן מד ד"ה 'וילפינן'): *כוסמת היינו דינק"ל* > Dinkel (גר. - נהגה גם Tinkel)=*Triticum spelta*.
5. **בבלי** (שם): *כוסמין מין חיטין... כוסמין - גולבא* > גולבא=جلبان=*Lathyrus* sp. (=טופח. **בר בהלול**, עמ' 1891 ש' 14; **עיסא**, עמ' 105, מס' 9,8,7,6; **בדויאן**, מס' 2043; **רמב"ם ביאור**, מס' 80: *גלבאן הוא אלחלר* (خُلَّر=טופח תרבותי)). במילונים מופיעים גם *Pisum sativum* (=אפון תרבותי, אפונה), וכן מיני *Vicia* (=בקיה) שונים, כמינים 'ממיני הגלבאן' (כך במקור - **עיסא**, עמ' 142, מס' 3; עמ' 188, מס' 18,17, עמ' 189, מס' 5; **בדויאן**, מס' 3593). מסתבר כי 'גלבאן' משמש גם כשם קיבוצי של קבוצת מינים הנמנים עם הסוגים טופח, אפון, בקיה ואולי קטניות נוספות. וע"ע 'טופח'. **רס"ג**: לא מפורש. בפירושו לתורה על הפסוק: "והחטה והכסמת לא נכו" (שמות ט לב), מפרש 'כסמת': *כרסנה* > **להלן רנאה"י**; **רנאה"י** (מנחות - קדשים א עמ' 6): *אלכרסנה* > كرسنة=*Vicia ervilia* (**עיסא**, עמ' 188, מס' 18; **בדויאן**, מס' 3589). הזיהוי תמוה מכיוון שעל פי המילונים מדובר בקטנית ולא במין דגן. זיהוי זה בא ככל הנראה בעקבות זיהויו של רס"ג בפירושו לתורה (לעיל). **ר"י בן ג'נאח** (עמ' 226, על 'כסמת', 'כסמים' שבתנ"ך): *היא הנקראת בערבי כרסנה ויקראו לה אנשי דמשק כנית*

ואנשי כבל יקראו לה גלבאן. מזיהוי 'כנית' ניתן אולי להסיק כי מדובר במין דגן - ראה להלן בעיון תרגום אונקלוס ויונתן. אומנם מוזר כי בשום מקום אחר לא נזכרו 'כרסנה' ו'גלבאן' כשמות מיני דגן. בכל אופן, נראה כי ניתן לקשור זיהוי זה עם זיהוי הבבלי, בין אם בעקבות דברי ריב"ג, ובין אם בגלל היות *Vicia* אחד ממיני ה-جلبان, **שדומה באותיותיו ל'גולבא'.**

6. **בתרגום השבעים מתורגם 'כוסמת' - (**oluraα(v)= זן של *Triticum dicoccum* **(דיוסקוריידס** II, **מס' 113).**
7. **פלורה אירופה** IV, **עמ' 203.** *T. Dicoccum*, **לעומת זאת גדל בדרום מזרח אירופה והמזרח התיכון (שם, עמ' 202).**
8. **בתרגומים הארמיים על התורה (אונקלוס ויונתן בן עוזיאל, וכן בפשיטא (שמות ט לב)) מתורגם 'כוסמת':** *כונתיא; כונתא* **>** כונתא=spelt (אנגלית)=*Triticum spelta* (=חיטת הספלטה). **פיין-סמית, סורית, עמ' 210.** הוא מזהה את כונתא גם עם rye (*Secale cereale*), אך מכיוון שאין מי מבין הפרשנים שמזהה כך את הכוסמת, **יש להעדיף את** *Triticum spelta*. **במילונים הקדומים מזוהה 'כונתא' כ-** الذرة **(בר שיניא, עמ' 49 ש' 13-14; בר בהלול, עמ' 879 ש' 16)=***Sorghum vulgare* **(=דורה תרבותית. עיסא, עמ' 172, מס' 14; לפי הרמב"ם נראה ש-**ذرة הוא מין של *Panicum*). זיהוי זה אינו מתאים לענייננו. פליקס טוען כי כונתא היא *Triticum dicoccum* **(פליקס, כלאים, עמ' 29),** אך הוא לא מציין מקור לכך.
9. **רמב"ם (כלאים א א עמ' קסז):** *מיני החטים והיא החטה המדברית* **[וכך בפירושו פאה ח ה; חלה א א]; כפו"פ ל"ע (עמ' תשמג):** *חנטה בריא, כלומר חטה מדברית* **> הזיהוי היחיד במילונים:** حنطة برية=*Celdonium majus* **(משפחת הפרגיים. עיסא, עמ' 47, מס' 1).** זיהוי זה אינו ממין העניין. מסתבר כי הכוונה כאן אינה לצמח המכונה 'חנטה בריא', אלא למין בר של החיטה; **אלג'אמע (עמ' 58, ערך 'כוסמין'):** *מין חיטה... חיטת בר* **>** *לעיל* **רמב"ם: מכה"מ (בהמ"ל, כלאים א): גוד גנדם >** گور گندم **(פר.)=חיטה מדברית (סטיינגאס, עמ' 1099, 1101).**
10. **רד"ק בפירושו (יחזקאל ד ט) מתרגם 'כסמים':** *שיגלא* **>** seigle **(צרפתית)=** *Secale cereale* **(='שיפון' בלשוננו. בדויאן, מס' 3127).**
11. **צ'יז'יק, אוצר, עמ' 811; לעף, פלורה,** IV, **עמ' 71; פליקס, כלאים, עמ' 29.** גם למסורת פרשנית זו קיים המשך: **ספר אבודרהם (מאה 14, ספרד, סדר ההגדה ופירושה, ד"ה 'והמצוות שאדם'): וכוסמין שהיא אשקאנדא בלעז** escanda **(ספרדית)=***Triticum dicoccum*; **רבנו ירוחם (מאה 14, ספרד) תולדות אדם וחוה נתיב ה ח"ג דף מא טור א ד"ה 'חלק שלישי'): וכוסמין שהיא מין חטה... ונקרא בלעז אישקניא.**
12. **פלדמן, משנה, עמ' 54-56.**
13. **כסלו, שיבולת, עמ' 158.** זיהוי זה הינו חלק משיטת זיהוי רחבה יותר שמביא כסלו שם, ולפיה 'חיטה' כוללת את כל מיני החיטה החשופה, ו'שעורה' את כל מיני השעורה התרבותית, בניגוד לפליקס, למשל, המזהה את 'שעורה' ואת 'שיבולת שועל' כשני מינים שונים של שעורה תרבותית - ע"ע 'שיבולת שועל'.
14. **כסלו, כוסמת, עמ' 252.**

58

כופר

הכופר נזכר פעמיים במגילת שיר השירים (א יד; ד יג) סמוך למיני בושם שונים (נרד, מור).[1] במשנה נזכר פעם אחת כאחד ממיני הבושם החייבים בדיני השמיטה (שביעית ז ו). כן נזכר גם בתלמוד הבבלי (נדה ח ע"א).

הזיהויים

▪ **אוגניית הציפורן** (*Syzygium aromaticum*) - עץ תבלין טרופי ירוק-עד ממשפחת ההדסיים. מוצאו מאיי מלוקו שבמזרח אינדונזיה. ניצן הפרח הסגור, שצורתו דומה למסמר, משמש לאחר ייבושו כתבלין, הקרוי בפינו ציפורן. זהו זיהויו של הערוך.[2] מופיע לאחר מכן אצל כמה פרשנים, אך תמיד כדעה שנייה. כך אצל רמב"ם, רע"ב, אלג'אמע ותפא"י.[3]

אוגניית הציפורן

▪ **כופר לבן, 'חינה'** (*Lawsonia inermis*) - שיח או עץ קטן ממשפחת הכופריים. נפוץ באזורים טרופיים וסוב-טרופיים, בארץ גדל רק בתרבות. מכונה גם 'חינה' על שם הצבען המופק ממנו, המשמש לצביעה של שיער, עור ועוד, המשמש בטקסי שמחה למן הזמן הקדום. כך זיהה הרמב"ם.[4] מופיע אצל תנה"י, כפו"פ ומכה"מ, וכן אצל רע"ב ואלג'אמע (לצד הזיהוי הקודם).[5]

כופר לבן

▪ **קינמון קמפורי, עץ הקמפור** (*Cinnamomum camphora*) - עץ ירוק-עד ממשפחת העריים, הנמנה עם אותו הסוג של הקינמון. מקורו בדרום סין - מזרח אסיה. ממנו מופקת תרכובת הקמפור, המשמשת כמבשם, כתבלין ועוד. זהו זיהוי יחידאי של רנאה"י פ"א.[6]

עץ הקמפור

▪ **גומא הפקעים** (*Cyperus rotundus*) - עשב רב-שנתי, שפקעותיו מכילות שמן אתרי ארומטי. נפוץ כעשב רע בשדות. זהו הזיהוי המופיע בזרעים גניזה ב.[7]

גומא הפקעים

▪ **נרקיס** (*Narcissus*) - סוג גיאופיטים בעלי בצל במשפחת הנרקיסיים. בישראל גדלים שני מיני בר - **נרקיס מצוי** (*N. tazetta*) ו**נרקיס סתווי** (*N. serotinus*). זיהוי ייחודי של המליצה.[8]

▪ **סנטולינה** (*Santolina chamaecyparissus*) - שיח ארומטי ממשפחת המורכבים. נראה שכך זיהה כדעה ראשונה בתפא"י.[9]

נרקיס מצוי

עיון

רוב הצמחים המובאים כאן הינם צמחים ארומטיים, מה שעולה בקנה אחד עם אזכורו של הכופר ברשימות של בשמים (במקרא ובמשנה כאחד).

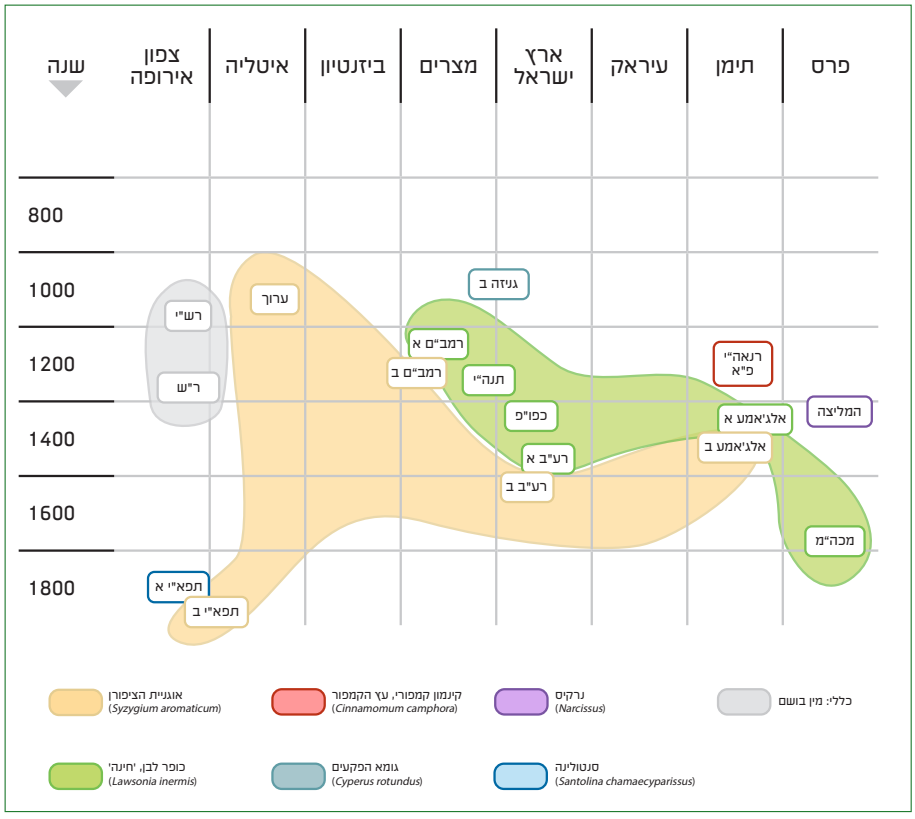

שני הזיהויים המרכזיים של הכופר (הציפורן והחינה) מופיעים זה לצד זה אצל רבים מהפרשנים. זיהוי נוסף, הדומה במידת מה לשני אלו, מובא אצל רנאה"י פ"א - קמפור.

זיהוי קדום וייחודי מופיע אצל זרעים גניזה ב, המדובר באחד ממיני הגומא (כנראה גומא הפקעים). זהו צמח הנפוץ מאוד גם בארץ (ובאזורים נרחבים בעולם), בניגוד לשלושת הזיהויים הקודמים, שהינם צמחים אקזוטיים במקורם, אשר רק תוצריהם יובאו לאזורנו, או גודלו בארץ בהיקף מצומצם.

רש"י ור"ש מזהים באופן כללי כמין בושם.

החוקרים מסכימים לזיהוי הכופר המשנאי עם הכופר הלבן.[10]

הערות:

1. על זיהוי הכופר במקרא ראה: **עמר**, **מרורים**, עמ' 96-95.
2. **ערוך** (ח"ד עמ' 301, ערך 'כפר'): *פי' גירופלא. לשון ישמעאל קרנפל* > garofalo=*Syzygium aromaticum* (**קואומו**, **לעזים**, ב, עמ' 514. סינונים - *Eugenia aromatica*). וראה להלן רמב"ם.
3. **רמב"ם** (שביעית ז ו עמ' 156): *... ויש אומרים שכופר אלקרנפל*> قرنفل=*Syzygium aromaticum* (**עיסא**, עמ' 78, ע' 14. סינונים - *Eugenia aromatica*); **רע"ב** (שביעית ז ו): *... וי"א שהוא בושם שקורי' גרופ"ולי* > לעיל רמב"ם, ערוך; **תפא"י** (שביעית ז ו): (בדפוסים מאוחרים מוסיף): *וי"א געווירץ נעלקען* > *Gewurznelkenbaum* (גר.)=*Syzygium* (**ניקולוב**, **מילון**, עמ' 640).
4. **רמב"ם** (שביעית ז ו עמ' 156): *אלחנא* וכך אומרים בפירוש *אשכול הכופר שהוא אשכול אלחנא לפי שהוא עושה אשכולות נאים בתכלית...* (בפאה א ד ובמעשרות א א מביא את 'אלחנא' יחד עם 'אלנילג' ו'אלעצפר' כדוגמאות לגידולי קרקע שאינם אוכל). > حناء=*Lawsonia inermis* (**עיסא**, עמ' 106, ע' 10. סינונים של *Lawsonia alba*).
5. **תנה"י** (עמ' 264 ערך 'כפר'): *הוא שם פרח אלחנא. "אשכול הכופר", מפני שהוא דומה לאשכול ענבים והוא קטן ומלשונו אמרו 'הורד והכופר'* > לעיל רמב"ם; **כפו"פ** (פרק יט, עמ' תמ, ודומה לו פרק נב): *ובערבי נקרא אל חנא* > לעיל רמב"ם; **רע"ב** (שביעית ז ו): *והכופר הוא שקורי' לו בערבי אלח"נא. וי"א שהוא בושם שקורי' גרופ"ולי* > לעיל רמב"ם, ערוך; **אלג'אמע** (עמ' 58-59 ערך 'וכופר'): *כופר איצ'א [=גם כן] אלחנא, וקיל אן כופר [=וי"א ש'כופר'] אלקרנפל* > לעיל רמב"ם; **מכה"מ** (ב"א ד' 23, שביעית ז): *חנא* > حناء(פר.)= *Lawsonia inermis* (**סטיינגאס**, עמ' 431; **דסוקי**, **מילון**, א, עמ' 982; **אחונדוב**, עמ' 363).
6. **רנאה"י פ"א** (שביעית ז עמ' 50): *אלכאפור* > كافور= *Cinnamomum camphora* (**עיסא**, עמ' 49, ע' 2).
7. **זרעים גניזה ב:** *והכופר סעד[י?]* > سعد, سعدي=*Cyperus longus* (גומא ארוך. **עיסא**, עמ' 66, ע' 8; **דינסמור ודלמן**, עמ' 90, ע' 1796), *Cyperus rotundus* (גומא הפקעים. **אבן אלביטאר**, **ג'אמע**, ב, עמ' 20-21. ועיין **דיוסקורידס**, **גודייר**, עמ' 8, ח' I, ע' 4. פקעותיו מכילות שמן אתרי ארומטי ומשמשות ברפואה העממית. עוד נקראים כך מיני *Carex*. **דינסמור ודלמן**, עמ' 91, ע' 1811).
8. **המליצה** (שש. ד' 108): *נרגס* > نرگس (פר.)=*Narcissus* (**סטיינגאס**, עמ' 1395; **אחונדוב**, עמ' 406).
9. **תפא"י** (שביעית ז ו): *ציפרעסען* > *Cypresse, Zypressenkraut* - נראה שיש לזהותו עם *Santolina chamaecyparissus* (**ון ווייק**, **מילון**, א, עמ' 1206-1207. Cypresse, Zypresse מזוהה בדרך כלל עם *Cuperssus* - ברוש. **ניקולוב**, **מילון**, עמ' 926; **ון ווייק**, **מילון**, א, עמ' 403, אך זיהוי זה אינו מתאים להקשר כאן). עוד ייתכן שכוונתו ל-*Cyperus* (גומא);
10. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 71; **צ'יז'יק**, **אוצר**, עמ' 836; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 307; **פליקס**, **צומח**, עמ' 84; **עמר**, **מקרא**, עמ' 96.

59

כליסים

הכליסים נזכרים במשנה פעמיים כפרי בעל עוקץ המחברו לעץ (משנה תרומות יא ד; עוקצין א ו). נזכרו בתוספתא כמה פעמים בהקשרים שונים (תוספתא תרומות ה ו; שם ה ז ועוד) ופעם אחת בספרא (שרצים י). נזכרים בתלמודים כמה פעמים (ירושלמי ערלה ב ה"א ועוד; בבלי חולין סז ע"ב ועוד). בדפוסים מאוחרים של המשנה מופיעים 'כלוסים' במקום נוסף (עוקצין ג ב) אך קרוב לוודאי שזהו שיבוש של 'בלוסים' (עיין לעיל ערך 'בלובסין'/'בלוסין').

הזיהויים

▪ **תאנה** - חלק מהפרשנים מזהים עם מינים שונים של תאנים/תאני בר. כך אצל רנאה"י (הביא שתי דעות - תאני בר ופירות השקמה, קרובתה של התאנה), ריבמ"ץ, רמב"ם, תנה"י, תפא"י (כדעה שנייה) ורע"ב (במקום אחד).[1]

תאנה

▪ **פול הגינה, 'פול'** (*Vicia faba*) - צמח חד-שנתי חורפי ממשפחת הקטניות. הפול הוא גידול תרבות קדום, ונזכר פעמיים בתנ"ך לצד מזונות בסיסיים אחרים.[2] משמש גם כיום למאכל אדם ובהמה. זהו הזיהוי בזרעים גניזה ב.[3]

פול הגינה

▪ **חמצה תרבותית, 'חומוס'** (*Cicer arietinum*) - צמח ממשפחת הקטניות. משמש כמאכל לאדם בצורות שונות של בישול, קלייה או טחינה. כך זיהה רש"י, וכך מופיע

בתפא"י (כדעה ראשונה) ואצל ר"ש.[4] בספר אור זרוע מופיע זיהוי כללי - מין קטנית, וכך גם אצל רע"ב במקום אחד.[5]

▪ בלוטים של **אלון הגלעין** (*Quercus ilex*) - עץ ים-תיכוני ירוק-עד. לא גדל בארץ. בלוטיו של האלון אכילים לאחר קלייה או כאבקה, ומשמשים באירופה למאכל חזירים. כך זיהו כנראה כתכ"ה ומוה"ע.[6]

▪ פירות שונים - היו שזיהו את הכליסים כמין פירות, באופן כללי.[7] אחרים הציעו את הצימוקים[8] או גרגרים של מין דגן מסוים.[9]

חמצה תרבותית

אלון הגלעין

עיון

המשותף לרוב הזיהויים הוא בהיותם מינים בעלי עוקץ. נראה כי ישנן שתי מסורות עיקריות לזיהוי הכליסים: האחת עוסקת בזן מסוים של תאנים והאחרת במין קטנית. ייתכן שהמקור לזיהוי כמין של תאנים נעוץ בדמיון שבין ה'כליסים' ל'בלוסין' (ע"ע). זיהוי ייחודי של הכליסים כבלוטים קשור לקרבה האטימולוגית שבין 'הכלס' ובין 'ilicis' - שמו הלטיני של העץ הנושא אותם.[10]

החוקרים נחלקו בזיהוי: פליקס זיהה עם זן של תאנים רעות,[11] אך היה גם מי שזיהה את הכליסים עם ינבוט השדה.[12] לפי פלדמן הכליסים זהים לבלוסים (לדבריו - בולבסים) והם מזוהים עם הבצלים של מיני הכדן (*Muscari*).[13]

הערות:

1. **רנאה"י** (עוקצין עמ' 5): *הכליסים אלכנס והוא אלתאלוק* ['תאלוק' מובא במילון התימני של טובי (**טובי, מילון**, עמ' 87) בערך 'בלבסים'], *ויש אומרים תין ברי [=תאני בר]* > خنس, تألق=*Ficus sycamorus* (**עיסא, עמ'** 83, ע' 15. השם خنس ייחודי לתימן); **ריבמ"ץ** (תרומות יא ד): *כליסים(!) מין תאינין הן*; **רמב"ם** (תרומות יא ד עמ' 196): *וכליסין מין תאנים*; (עוקצין א ו עמ' תשכג): *וכליסין מין תאנים דקות*; **תנה"י** (עמ' 256 ערך 'כלס'): *מין תאני בר שעל פי רוב בהמות אוכלות אותו*; **תפא"י** (עוקצין א ו, קעו ע"א, בדפוסים מאוחרים: תרומות יא ד): *וי"א מין תאנה*; (בדפוסים מאוחרים: עוקצין א ו): *וי"א מין תאנים, וכן מסתבר...*
2. **ראה עמר, מקרא, עמ' 105.**
3. **זרעים גניזה ב:** *והכליסים באקלי* > باقلى=*Vicia faba* (**עיסא, עמ' 189, ע' 1**).
4. **רש"י** (חולין סז ע"ב): *כליסין - מין קטנית צידראש בלע"ז* > cedres (**צר. עת.**)=pois chiches (**צר. דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' 19, ע' 161**) = *Cicer arietinum* (**ניקולוב, מילון, עמ' 793**); **ר"ש** (עוקצין א ו): *והכלוסין... פירש בקונטרס שהוא מין קטנית צודר"א בלעז* > *לעיל רש"י*; **תפא"י** (עוקצין א ו, קעו ע"א): *והכלוסי' - מין קטנית* (בדפוסים מאוחרים: תרומות יא ד): *ציסער ערבזען וי"א מין תאנה*; (בדפוסים מאוחרים: עוקצין א ו): *מין קטניות וי"א מין תאנים, וכן מסתבר...*; (שם ג ב, ושם 'כלוסין'): *קיכער ערבסען* > Kichererbse (גר.)=*Cicer*. **ניקולוב, מילון, עמ' 695.** השם Zisser erbsen (תואם את הכתיב 'ציסער ערבזען') הינו נדיר ונזכר ביחס לאחד המינים של הסוג *Astragalus* (קדד - סוג במשפחת הקטניות. **לינדן, אלזס, עמ' 117**). אומנם, מסתבר כי כוונתו כאן לחמצה -*Cicer* הקרוב פונטית).
5. **אור זרוע** (ח"א, הלכות טריפות, סימן תלז): *ואת היתושין שבכליסין - מין קיטנית הוא*; **רע"ב** (עוקצין א ו): *והכליסין מין קטנית*.
6. **כתב"ה** (דף מב ע"א, גורס 'הכלוסין' - ה' שורשית): *הכלוסין... ה"ה עיקרית ופי' פרי מין ארז ב"ר [=בלשון רומי] גלנץ איליציס* > Glans ilicis (לט.) - בלוט *Quercus ilex* (glans - בלוט, ilicis - של ilex). ייתכן שהוא ראה קרבה אטימולוגית בין 'הכלס' ובין 'ilicis'; **מוה"ע** (ח"ד עמ' 241 ע' כלס): *פירוש הכילוס בל"י מין פרי ארז אשר הוא מאכל חזירים אך לפעמים האדם אוכל אותו* > השם 'הכילוס' לא מזוהה, אך הביטוי 'מין פרי ארז' [את 'ארז' זיהה רש"י עם *Quercus*. ע"ע], דומה מאוד לניסוח של כתב"ה (ראה לעיל). ואכן, בלוטי *Quercus ilex* שימשו כמאכל חזירים באירופה. [בוקסטורף מזהה את 'כליסים' עם מין תאנים, ומביא גם את פירוש רש"י. **בוקסטורף, לקסיקון, עמ' 1048**)].
7. **ר"ש** (תרומות יא ד): *כליסין - מיני פירות*; **רא"ש** (תרומות יא ד): *כליסין מין פירות*.
8. **המליצה** (**שש. ד', 114**): *כשמש* > كشمش - צימוקים ללא גרעינים (**סטיינגאס, עמ' 1034; אחונדוב, עמ' 233**).
9. **מכה"מ** (בהמ"ל, עוקצים א): *זרת ספיד [=לבן] וכ'רד [=קטן]* > زرث - הוא, כפי הנראה, מין דגן (כיום זהו שמו של התירס, שהגיע מן העולם החדש. בין השאר הוא מזוהה עם *Panicum*, ראה מכה"מ, ע' 'דוחן'), ואם כן כליסים הם גרגרי דגן מסוים, לבן וקטן.
10. **רענן, כלופסין, 20.10.21** https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=30981.
11. **פליקס, צומח, עמ' 196.**
12. **לעף, פלורה, ד, עמ' 71. סינונים של** *P. stephaniana*.
13. **פלדמן, משנה, עמ' 159-160.**

60

כמון

הכמון נזכר בתנ"ך (ישעיה כח כה, כז).[1] במשנה נזכר שלוש פעמים: כמין הגדל בארץ ישראל (דמאי ב א); כחומר הסקה שמיועד להוסיף ריח בלחם הנאפה (תרומות י ד) וכחומר רפואי מחטא (שבת יט ב). נזכר בתוספתא פעמיים (יו"ט ב יא; ע"ז ה א) בהקשרים דומים. הכמון אינו נזכר במדרשי ההלכה, אך נזכר כמה פעמים בתלמודים (ירושלמי ערלה ב ה"י ועוד; בבלי ב"ב צ ע"ב ועוד).

זרעי כמון

כמון

הזיהוי

▪ **כמון** (*Cuminum cyminum*) - צמח תבלין חד-שנתי ממשפחת הסוככיים. הצמח מגיע לגובה של 30-50 ס"מ, ונושא פירות פחוסים המכילים זרע בודד (כל אחד). לאחר שמייבשים את הזרעים, טוחנים אותם להפקת התבלין הידוע בשם זה. הכמון היה בשימוש החל מהעת העתיקה, הן כתבלין והן כצמח מרפא. בתקופת המשנה גידלו את הצמח בארץ, ופליניוס הכתיר אותו בתואר 'הטוב שבתבלינים'. נראה כי כל הפרשנים מסכימים לזיהוי זה של הכמון.[2]

עיון

הזיהוי היחיד של הכמון מעיד על מסורת ברורה שהשתמרה לגביו. הצמח משמש הן למאכל והן לרפואה, כפי שעולה מהמשניות. נראה שבהירות בזיהוי הינה הסיבה שחלק מן הפרשנים, בייחוד הקדומים שבהם, כלל לא מצאו לנכון לזהותו. ייתכן כי באירופה זוהה הכמון לעיתים עם המין הקרוב קימל (Carum carvi), וזאת עקב שיתוף השם בגרמנית ושיתוף השימוש כתבלינים.[3] גם החוקרים מסכימים לזיהוי זה.[4]

הערות:

1. **ראה עמר, מקרא, עמ' 97.**
2. **רנאה"י פ"א** (דמאי ב עמ' 27): **אלכמון** > להלן **רמב"ם**; **רמב"ם** (תרומות י ד עמ' 193, וכן בשבת יט ב): **אלכמון** > כמון=*Cuminum cyminum* (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' **150-151**, ע' **193**; **עיסא**, עמ' 62, ע' 18); **תנה"י** (עמ' 256 ערך 'כמן'): *הוא גם בערבית כמון והוא ידוע*; **טור** (או"ח סי' רד): *כתב הראב"ד... כמונא כמשמעה* (וכן מובא בשם ראב"ד בספר אבודרהם, ברכת שהכל, ד"ה 'כתב הראב"ד'); **המליצה** (בהמ"ל): *כמונא זירה* > زيره=*Cuminum cyminum* (**סטיינגאס**, עמ' **364**; **אחונדוב**, עמ' **394**); **ט"ז** (או"ח סי' רד ס"ק ט): *וכמון דהכא דהיינו קימ"ל בל"א* > להלן **תפא"י**; **מילון מהד' טובי** (עמ' **100**): *כמון* > לעיל **רמב"ם**; **שולחן ערוך הרב** (לוח ברכת הנהנין פרק ט): *קימ"ל* > להלן **תפא"י**; **מכה"מ** (בהמ"ל, דמאי ב): *זירה* > לעיל **המליצה**; **תפא"י** (תרומות י ד, ק ע"א): *קיממעל*; (שבת יב ב, מב ע"א): *קיממעל שחוק* > Kümmel (גר.) - שם זה משמש כשמם של שני צמחי התבלין הדומים זה לזה - *Cuminum cyminum* ('כמון') ו- *Carum carvi* (כרויה תרבותית, 'קימל'. **גרים**, **מילון**, כ' 11, עמ' 2591). נראה כי השם במקורו מתייחס לכמון, אך נדד עם הזמן לכרויה, שהיא גידול מקומי נפוץ יותר (*unser heimischer kummel* - 'הקימל המקומי שלנו' - **גרים**, **מילון**, שם). אם כי אצל פריש (המאה ה-18) נראה כי Kümmel סתם הוא הכמון. **פריש**, **מילון**, א עמ' 555; **ערוך השולחן** (אורח חיים סי' רד): *קימ"ל* > לעיל **תפא"י**; **משנה ברורה** (סי' רד ס"ק כ): *קימ"ל* > לעיל **תפא"י**.
3. **ועיין פלדמן, משנה, עמ' 290-291.**
4. **לעף, פלורה, ד, עמ' 71; פלדמן, משנה, עמ' 289-291; פליקס, צומח, עמ' 85.**

61

כרוב

הכרוב נזכר במשנה פעמים רבות (כלאים א ג; שביעית ט א; תרומות י יא; ערלה ג ז; שבת ח ה; נדרים ו י; עוקצין א ד; שם ב ז). **בדינים שונים של גידולי שדה בכלל. הוא נזכר כירק - צמח שעליו נאכלים. בכמה מקומות נזכר הכרוב כירק שיש לו קלח, כלומר גבעול מפותח.**[1] **עוד נזכר בתוספתא פעמים רבות** (דמאי ד ה; תרומות ג ח ועוד) **בהקשרים שונים. נזכר בתלמודים כמה פעמים** (ירושלמי שבת ג ה"א; עירובין י ה"ח ועוד; בבלי ברכות לט ע"א; שבת לח א ועוד).

הזיהויים

▪ אחד מזני התרבות של המין *Brassica oleracea*. ממין זה, הנמנה עם משפחת המצליבים, בויתו כמה זנים המוכרים גם כיום כגידולים חקלאיים חשובים - בהם כאלו שעליהם נאכלים (כדוגמת כרוב הראש וכרוב העלים), וכאלה שהתפרחת שלהם נאכלת (כדוגמת הכרובית והברוקולי). כאן מדובר כנראה על **כרוב הגינה**, הנקרא גם **כרוב הראש** (*Brassica oleracea Var. Capitata*) - זן עגול, שעליו - הירוקים או הסגולים - נאכלים חיים או מבושלים. כך אצל רס"ג, זרעים גניזה ב, רמב"ם, כת"י אנטונין ומכה"מ.[2]

▪ **כרוב הַקֶּלַח**, **קולורבי** (*Brassica caulorapa*)[3] - זן נוסף של הכרוב.

כרוב הראש

כרוב הקלח

החלק הנאכל בזן זה הוא הקלח - התעבות הגבעול של הצמח. כך אצל רנאה"י ורנאה"י פ"א.[4]

עיון

רוב הפרשנים לא טרחו לזהות את הכרוב, כנראה משום שזיהויו היה ברור לכול.

רס"ג ורמב"ם זיהו בערבית עם 'כרנב'. הקשר בין שם ערבי זה **לכרוב הראש** עולה בבירור מכל המילונים. Κράμβη/κραββην המופיע בכת"י אנטונין מזוהה בודאות עם מין תרבותי של *B. oleracea*, אך אין זיהוי עם זן מסוים.[5]

רנאה"י ורנאה"י פ"א מזהים בערבית עם 'כלם', שזיהויו עם **כרוב הקלח** הינו מסופק. 'כלם' אינו מוכר כמעט במילונים, ומופיע רק ברשימת הגידולים החקלאיים בעיראק -

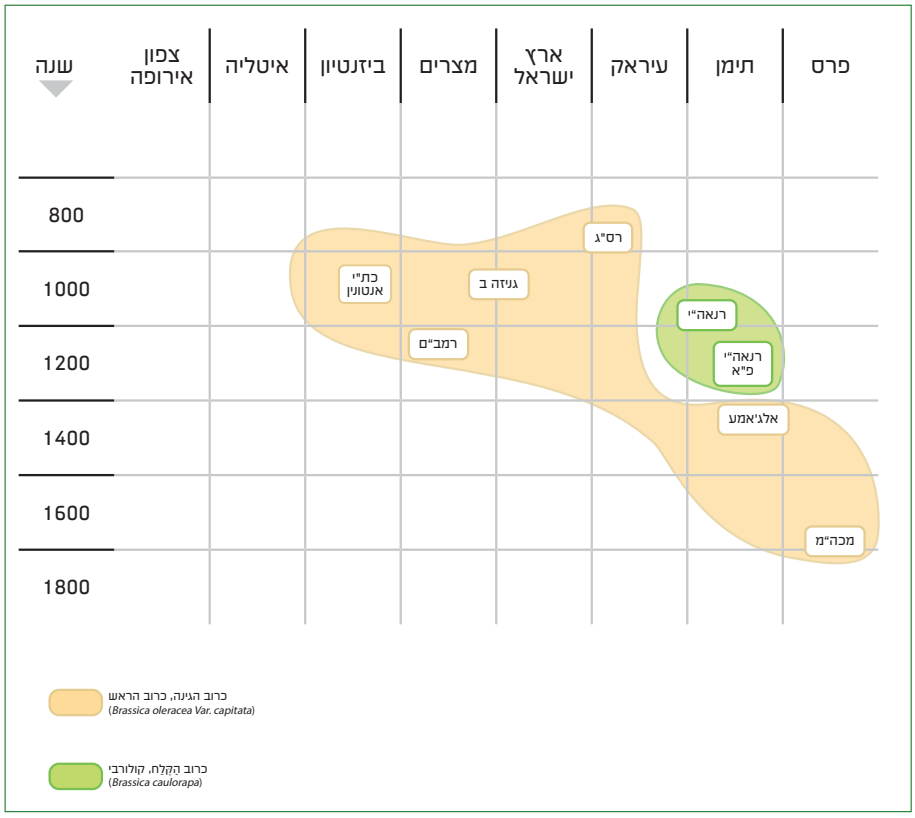

איזור ששני הפירושים לא קשורים אליו. עם זאת, זהו הזיהוי היחיד שקיים בידינו. בכל אופן, אפיון 'כלם' כמסורת נפרדת תקף, בסבירות גבוהה, גם ללא זיהוי מוחלט שלו, והזיהוי עם **כרוב הקלח** מתאים לאזכורים של *קולחי כרוב*.[6]

תפא"י מזהה את הכרוב שבמשנה באמצעות שם כללי לכרוב, שלא ניתן לשייכו לזן ספציפי. אלא שמכיוון שאת ה'תרובתור' (ע"ע), שנזכר במסכת כלאים בסמוך לכרוב, הוא מזהה עם כרוב הראש, יש להניח שאת הכרוב שבמשנה הוא יזהה עם זן אחר - כנראה כרוב העלים.[7]

זיהוי החוקרים: פליקס מזהה את 'כרוב' עם **כרוב העלים** (*Brassica oleracea var. acephala*).[8] פלדמן מזהה באופן כללי עם *B. oleracea*.[9] לעף לא מציין את שמו של זן מסוים, אלא מספק תיאור: זן תרבותי של כרוב (*B. oleracea*) - חלק, גדול ורחב עלים.[10]

הערות:

1. על הקלח של הכרוב ראה **רענן, כרוב**, https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=29173, **12.01.20**.
2. **רס"ג** (עמ' 191 108): **אלכרנב** > كرنب=*Brassica oleracea var. Capitata* (**עיסא**, עמ' 33, מס' 3; **בדויאן**, מס' 698; **חסין וקאסם**, מס' 392. וראה להלן - עיון); **זרעים גניזה ב:** אלכרנב > לעיל רס"ג; **רמב"ם** (כלאים א ג עמ' קסח): כרנב [גם אצל **אלג'אמע** (עמ' 59, ערך 'כרוב'): כרנוב] - לעיל רס"ג > **כת"י אנטונין** (עמ' 70 7): *κραββην* [ובדומה לו אצל **אסף הרופא** פ' 155 ס' 90: *ירק עשב, נקרא בלשון עיברי אכרוב, ובלשון יון קרמבון*] > κράμβη (=κράβη)=cabbage (**אנגלית**)=*Brassica oleracea var. Capitata* (**דיוסקורידס** II, מס' 146; **לידל וסקוט**, עמ' 989 - שם נזכר גם מין הבר *Brassuca cretica* (=כרוב כרתי), שלא שייך לענייננו); **תפא"י** (כלאים א ב, מח ע"ב): *קרויט* > שם כללי לירקות וכן באופן ספציפי לכרוב (גרים, מילון, כר' 11, עמ' 2105), אך לא ברור לאיזה זן של כרוב כוונתו כאן. מכך שאת התרובתור (ע"ע) זיהה עם כרוב הראש, מסתבר כי כאן כוונתו לזן אחר - כנראה כרוב עלים (kraut מתייחס באופן כללי לעשב/ירק עלים, ולא לחלקי צמח אחרים כמו שורשים, זרעים וכד', ועל כן נראה שכוונתו לזן שהעלים שלו נאכלים).
3. סינונים של *Brassica oleracea var. gongylodes*.
4. **רנאה"י** (עמ' 29; נדרים עמ' 9): **אלכלם** > كلم=*Brassica caulorapa* (**חסין וקאסם**, מס' 390). במילונים אחרים לא קיים. לפי **עיסא**, كلم رومي=*Brassica oleracea var. Botrytis* (=כרובית). אומנם בפרסית كلم=cabbage (=*Brassica oleracea var. Capitata*). **סטיינגאס**, עמ' 1043). יש לציין כי אצל וודל לא מופיע כלל *Brassica caulorapa*; **רנאה"י פ"א** (עמ' 32): **אלכלם** > לעיל רנאה"י.
5. התמונה אצל **דיוסקורידס** II, מס' 146 מתארת דווקא את *Brassica oleracea var. acephala* (=כרוב העלים) שלו עלים פרוסים לצדדים ולא 'ראש'. לדעתו של ז' עמר גם كرنب מתייחס בדרך כלל לזן זה ולא לכרוב הראש (**עמר, גידולי**, עמ' 279).
6. לעיל הערה 1.

7. לעיל הערה 2.
8. **פליקס, כלאים**, עמ' 80.
9. **פלדמן, משנה**, עמ' 179-181.
10. **לעף, פלורה**, IV, עמ' 71.

62

כרישי שדה

כרישי שדה נזכרו במשנה פעמיים: בהקשר של דיני הכלאים, כמין הדומה לכרישים (כלאים א ב) ובהקשר של דיני הכשרת מאכלים לקבלת טומאה (עוקצין ג ב). נזכרו פעם אחת בבבלי (פסחים לט ע"א).

הזיהויים

- **בצלצל, בצל אשקלון, 'בצל שאלוט'** (*Allium ascalonicum*) - מין הנמנה עם הסוג **שום** (שעמו נמנים גם מיני השום והבצל התרבותיים). בעבר סווג כמין עצמאי, אך היום נחשב כתת מין של **בצל הגינה** (*Allium Cepa*). הפקעת של הבצלצל בנויה מקבצים, המפורקים לפני ההוצאה לשוק. כך הוא כפי הנראה הזיהוי בירושלמי.[1]

- *Allium vineale* - מין בר הנמנה עם הסוג **שום**, בעל בצל מעובה. מצוי באירופה, בצפון-מערב אפריקה ובמזרח התיכון. לא גדל בארץ. כך אצל רס"ג ורמב"ם.[2]

- **שום גבוה** (*Allium ampeloprasum*) - מין בר בעל בצל גדול. למין זה של השום עמוד תפרחת גבוה (80-150 ס"מ), בראשו תפרחת דמוית כדור. שכיח בחבל הים-תיכוני בבתי גידול פתוחים ונחשב כאחד ממיני השום הנפוצים

בצלצל, בצל אשקלוני, בצל שאלוט

Allium vineale

בישראל. ממין זה תורבתה הכרישה. כך זיהה רנאה"י פ"א וריבמ"ץ.[3]

- **שום הכרש, כרישה, 'לוף'** (*Allium porrum*) - ירק מאכל שתורבת בעת העתיקה מן המין **שום גבוה**. הכרישה בעלת בצל לבן ומוארך, ועליה יוצרים מעין גבעול ארוך. העלים בעלי טעם בצלי מעודן, והם נאכלים בדרך כלל לאחר בישול או טיגון. ככל הנראה, זהו ה'חציר' הנזכר בספר במדבר, תוך כדי תלונות בני ישראל ברשימת המאכלים שנאכלו במצרים (במדבר יא ה). כך זיהה ריבמ"ץ (בשם יש אומרים).[4]

- מין של **שחליים** (*Lepidium*) או **גרגיר** (*Nastrutium*) - שני סוגים הנמנים עם משפחת המצליבים. העלים של מינים שונים מסוגים אלו משמשים כירק לסלט, וכמו כן הזרעים משמשים ברפואה העממית. כך הזיהוי אצל תפא"י.[5]

שום גבוה

שום הכרש, כרישה

שחליים

עיון

כמעט כל הפרשנים זיהו את כרישי השדה עם מין מהסוג **שום** (*Allium*).

נראה כי ישנה מחלוקת עקרונית בין הפרשנים אם 'כרישת שדה' הינה כרישת בר. רס"ג, רמב"ם ורנאה"י פ"א מזהים אותה ככזו. מן הירושלמי נראה כי מדובר בכרישה שונה, אך לא במין בר.

גרגר

רס"ג ורמב"ם מתרגמים מילולית את המשנה, ו-*Allium vineale* היא התוצאה המתקבלת מעיון במילונים. הבעיה בזיהוי כזה היא שמין זה אינו גדל בארץ ישראל. נראה שהם מכירים אותו מאזור אחר (הוא מצוי בצפון אפריקה).[6]

הזיהוי של רנאה"י פ"א הוא ככל הנראה **שום גבוה**. זהו מין המצוי בארץ, אך לא ברור אם הוא גדל בתימן.[7] גם אם לא, ייתכן שיש כאן מסורת שהתקבלה ונמסרה כמות שהיא.[8] כך מזהה כנראה גם ריבמ"ץ.

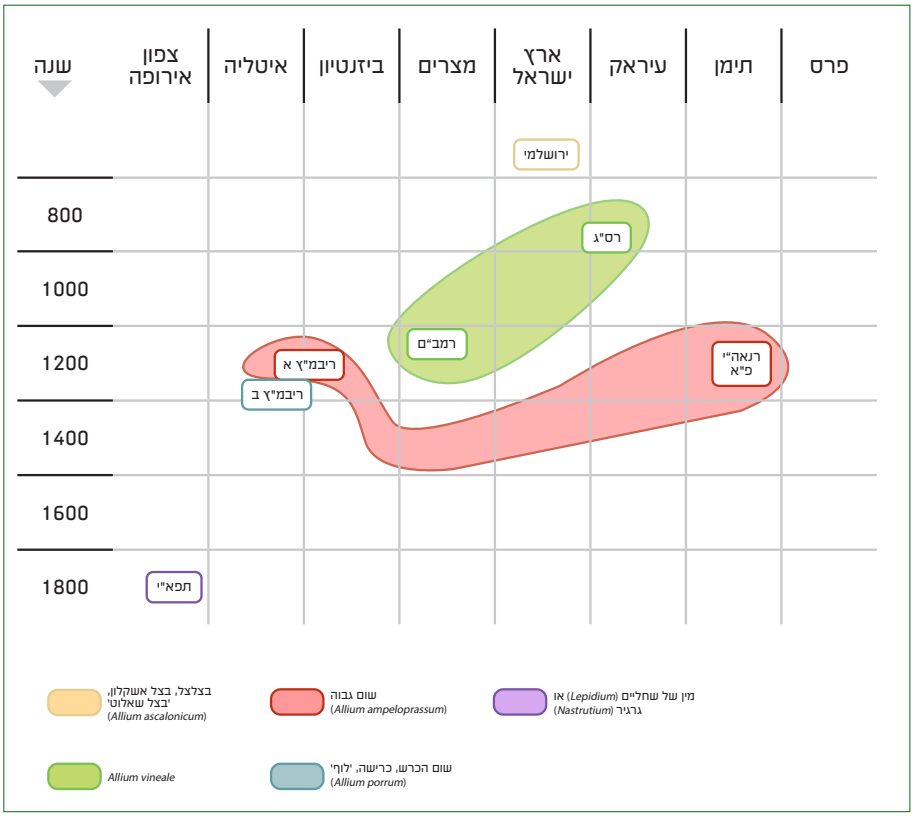

הזיהוי 'קפלוטין' שבירושלמי מתייחס, עפ"י המילונים, לבצלצל - בצל השאלוט. עם זאת, פליקס טוען כי מושג זה, שמשמעו ביוונית "בעל ראש", מתייחס לצורה מסוימת של גידול כרישה.[9] גם דעת י"א אצל ריבמ"ץ שנראית קשורה לזיהוי הירושלמי, מזהה דווקא עם כרישה.

זיהויו של תפא"י יוצא דופן, וקשור בזיהויו את ה'כרישים' (ע"ע).

החוקרים חלוקים בדעתם. לפי פליקס ולעף יש לזהות את כרישי השדה עם שום גבוה.[10] לפי פלדמן וכסלו יש לזהותו עם כרישה.[11]

הערות:

1. **ירושלמי** (כלאים א ה"ב, עמ' 146): *קפלוטין* > קפלוטא=כראת شامي=*Allium ascalonicum* (**בר בהלול**, עמ' 1822 ש' 7; **עיסא**, עמ' 9, מס' 6. שם נוסף המופיע שם: قفلوط). פליקס מזהה את 'קפלוטין' עם צורת גידול מסוימת של *Allium porrum* (**פליקס**, **כלאים**, עמ' 61). כסלו מזהה אותם עם זן מסוים של *Allium porrum* בעל בצל ניכר (**כסלו**, **כרישים**, עמ' 79-80). ועיין גם ערך 'כרישים' בזיהויו של רמב"ם ובהערות שם.
2. **רס"ג** (עמ' 190 105): **אלכראת' אלברי** > כראת البר=*Allium vineale* (**עיסא**, עמ' 10, מס' 2. **רמב"ם ביאור**, מס' 198: כראת البר=טיטאן, שהוא שם נוסף של *Allium vineale* - עיסא שם). מין זה מצוי באירופה, צפון אפריקה, אסיה הקטנה, איראן, סוריה ולבנון (**פלורה טורקיה** VIII, עמ' 186); **רמב"ם** (כלאים א ב עמ' קסח): **אלכראת'... המדברי** > **לעיל רס"ג.**
3. **רנאה"י פ"א** (עמ' 32): **אלכראת' ההרדי** > כראת جبلي=כראת نبطي=*Allium ampeloprasum* (**רמב"ם ביאור**, מס' 198; **עיסא**, עמ' 9, מס' 5). אומנם, אצל עיסא (עמ' 114, מס' 7) הכראת الجبلي, הוא *Marrubium vulgare*, שלא שייך לענייננו. מאידך גיסא, רמב"ם מזהה בין כראת جبلي לבין כראת نبطي. מין זה גדל גם כעשב רע בשדות מעובדים (**פלורה פלסטינה** IV טקסט, עמ' 89); **ריבמ"ץ** (עמ' עז): *קפלוטין*... **לעז פודי ארדילי**... > 'קפלוטין' - לעיל ירושלמי; Porrandello=*Allium ampeloprasum* (**אוניברסיטת קטאניה**. עיין גם **לעף**, **פלורה**, II, עמ' 138).
4. **ריבמ"ץ** (עמ' עז): ... *ויש אומ' פודי קפיטינוטי* > כרישה (leek=*Allium porrum*) - *porrum capitatum* אשר מניחים את חלקה התחתון להתעבות, ולא חותכים את עליה (**גלייר**, עמ' 1407). לפי פליקס, המונח *capitanotum* [לטינית, מקביל ל-κεφαλωτόν היווני, שפירושו - בעל ראש. ראה **לידל וסקוט**, עמ' 946] מתייחס לכרישים (*Allium porrum*) שנזרעים מרוחקים זה מזה ומפתחים בצלים גדולים יותר ('ראשים').
5. **תפא"י** (כלאים א ב, מח ע"א): קרעסטן... *שגדל בלי זריעה* > kressen (גר.)=*Lepidium* או *Nastrotium* (**גרים**, **מילון**, כר' 11, עמ' 2171).
6. לעיל הערה 2. אין להוציא מכלל אפשרות שהם מתכוונים למין בר אחר של שום - *A. ampeloprasum* - הגדל בארץ, וממנו תורבת *A. porrum* (הנקרא גם: *A. ampeloprasum var. porrum*), אך מכיוון שרמב"ם עצמו זיהה בביאור שמות הרפואות כ- *Allium vineale*, זו נראית עדיין כאפשרות הסבירה יותר.
7. אצל וויד כלל לא מופיעים מיני בר של הסוג *Allium*.
8. העובדה שמדובר כאן בשם בעל שם לוואי כללי ('הררי') תומכת בכך, מכיוון שה'כראת' ללא שם לוואי מוכר בתימן (ע"ע 'כרישים'). אילו היה מדובר בשם ספציפי יותר שלא מוכר כלל בתימן, היה קשה יותר לומר זאת.

9. שם. לדבריו, הכרישה וכרישת השדה, לדעת הירושלמי, הן אותו מין, וההבדל נובע מדרך הגידול וממטרתו - עלים או בצלים. ז' עמר מביא כמה מקורות מאזור אלשאם מימי הביניים, המתארים שני מיני 'כראת' באזורנו - אחד מהם בעל ראש (בצל משמעותי) ונקרא 'קפלוט' (**עמר, גידולי**, עמ' 296-297).
10. **פליקס, כלאים**, עמ' 62. ועיין גם **עמר, גידולי**, עמ' 297. **לעף, פלורה**, IV, עמ' 71.
11. **פלדמן, משנה**, עמ' 184. לדעתו "אין זה מן הנמנע כי בימי קדם... נתקיימו בשדה 'פליטי תרבות' [של כרישה]"; כסלו - לעיל הערה 1.

63

כרישים

הכרישים נזכרו במשנה חמש פעמים: בהקשר של דיני הכלאים, כצמח הדומה לכרישי שדה (כלאים א ב); כצמח מאכל חד-שנתי, בהקשר של דיני השמיטה (שביעית ז א); כמין שזרעיו פטורים ממעשר ושביעית בשל חוסר חשיבותם (מעשרות ה ח); לעניין נדרים, יחד עם קפלוטות (נדרים ו ט) וכמין שיש להרחיק משדה של בצל, שכן גידולם יחד מזיק להם (בבא בתרא ב י). הכרישים נזכרו שלוש פעמים בתוספתא (שבת יא ח; שם טו יד; נדרים ג ו) בהקשרים שונים. נזכרו בתלמודים כמה פעמים (ירושלמי מעשרות א ה"א; נדרים ו ה"ח ועוד. בבלי ברכות מד ע"א; עירובין מו ע"א ועוד).

הזיהויים

▪ **שום הכרש, כרישה, 'לוף'** (*Allium porrum* או *A. ampeloprasum var. porrum*) - ירק מאכל שתורבת בעת העתיקה מן המין **שום גבוה** (*A. ampeloprasum*). הכרישה בעלת בצל לבן ומוארך, ועליה יוצרים מעין גבעול ארוך. העלים בעלי טעם בצלי מעודן, והם נאכלים בדרך כלל לאחר בישול או טיגון. ככל הנראה, זהו ה'חציר' הנזכר בספר במדבר, ברשימת המאכלים שאכלו ישראל במצרים (במדבר יא ה).[1] כך הוא הזיהוי בתלמודים, ובעקבותיהם רוב הפרשנים.[2] אצל רנאה"י פ"א נראה שמופיע זיהוי קרוב אך שונה במקצת - זן מצרי של **כרישה** (*Allium kurrat* או *A. ampeloprasum var. kurrat*), הגדל גם בתימן.[3]

כרישה - פריחה

▪ **בצלצל, בצל אשקלון, 'בצל שאלוט'** (*Allium ascalonicum*) - מין הנמנה עם הסוג שום (שעימו נמנים גם מיני השום והבצל

התרבותיים). בעבר סווג כמין עצמאי, אך היום נחשב כתת-מין של **בצל הגינה** (*Allium Cepa*). הפקעת של הבצלצל בנויה מקבצים, המפורקים לפני ההוצאה לשוק. כך אצל רמב"ם, ואצל כפו"פ אשר נראה שמביא את דברי רמב"ם.[4]

בצלצל

- מין של **שחליים** (*Lepidium*) או **גרגיר** (*Nastrutium*) - שני סוגים הנמנים עם משפחת המצליבים. העלים של מינים שונים מסוגים אלו משמשים כירק לסלט, וכמו כן הזרעים משמשים ברפואה העממית. כך הזיהוי אצל תפא"י.[5]

שחליים

עיון

רוב הפרשנים מזהים את הכרישים עם **מינים הנמנים עם הסוג שום**, והינם **בעלי בצל קטן**.

המסורת המרכזית מזהה את 'כרישה' עם **שום הכרש**, הן במזרח והן באירופה. גם רמב"ם קרוב לכאורה לאותה המסורת, שהרי אף הוא מתרגם 'כראת'. אומנם, בהוסיפו את שם הלוואי 'הגני' (שבא לחדד את ההבדל בין 'כרישין' ל'כרישי שדה') הוא לא מותיר ברירה אלא לזהותו עם **בצלצל**, כפי שמביא הוא עצמו ב'ביאור שמות הרפואות'.

את רנאה"י פ"א, המפרש באותן מילים כמו רמב"ם, סביר יהיה לקשור גם כן עם המסורת המרכזית, בשל עובדת גידול *Allium kurrat*, הקרוב מאוד לכרישה, בתימן, בניגוד לבצלצל שאינו גדל שם (וכך גם לגבי **שום הכרש**, בעל הבצל הניכר).

לתפא"י זיהוי יוצא דופן, הנובע ככל הנראה מהקִרבה האטימולוגית לכאורה בין 'כרישה' שבמשנה ובין שם המין בגרמנית - kresse.

פליקס, לעף ופלדמן מזהים גם הם את הכרישה שבמשנה עם **שום הכרש**.[6] כסלו מזהה

אותה עם *A. kurrat*.[7] **ולפי צ'יז'יק יש לזהותה עם שום ענקי** (*A. ampeloprasum var. ampeloprasum*).[8]

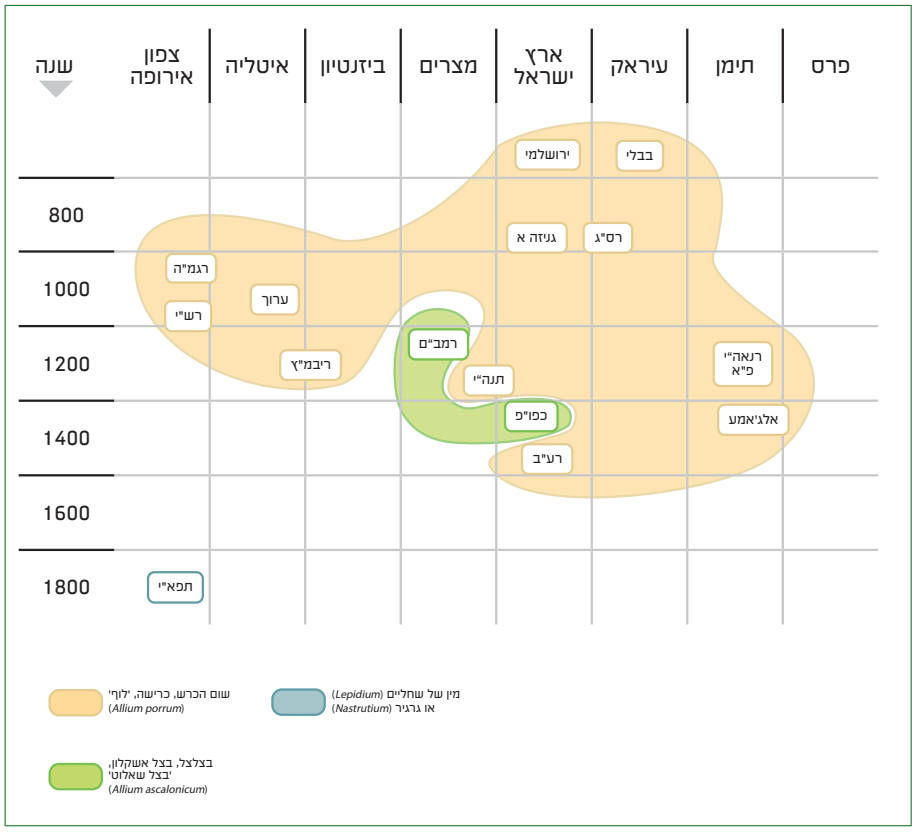

הערות:

1. **עמר, מקרא, עמ' 95.**
2. **ירושלמי** (כלאים א ה"ב, עמ' 146): כרית"ין > כרתא=كُراث *Allium porrum* (**בר שינייא, עמ' 49 ש' 32; פיין סמית, סורית, עמ' 228; עיסא, עמ' 9, מס' 11; דינסמור ודלמן, מס' 1681**). كراث מזוהה עוד עם *Allium roseum* (=שום ורוד. **עיסא, עמ' 9, מס' 13; בדויאן, מס' 212**) אך זהו מין בר, שאינו מוכר כצמח מאכל; **בבלי** (עירובין נו א): כרתי [אין שם תרגום ישיר, אלא התייחסות ברורה אל 'כרתי' כזהה ל'כרישין' שמובאים שם בברייתא] > לעיל ירושלמי: **רס"ג** (עמ' 190 104): אלכראת' > كُراث=*Allium porrum*; **זרעים גניזה א** (אוק.): כראת > לעיל רס"ג; **תנה"י** (עמ' 270, ערך 'כרש': **כראת**', **כראת**'ה [וכך גם אצל **אלג'אמע** (עמ' 60, ערך 'כרישה')] > לעיל רס"ג; **ערוך** (ח"ד עמ' 342, ערך 'כרש'): **כרישין בלעז פור"י** ובל' *ישמעאל כוראת* > *Porrum* (לטינית)=Porro (איטלקית)=leek (אנגלית)=כרישה (**גלייר, עמ' 1407**); **ריבמ"ץ** (עמ' עז): כרתי; (**שביעית ז**

א, עמ' קפב): *פורי* > 'כרתי' - ככל הנראה ציטוט מהירושלמי . 'פורי' - לעיל ערוך; **רע"ב** (כלאים א ב): *והם הנקראים בערבי כורא"ת ובלע"ז פודויי"ש* > לעיל ערוך; **רגמ"ה** (חולין מז ע"ב, על 'כרתי'): *פוריש*; **רש"י** (בבא בתרא יח א): *פוריל"ש* [כך הוא מתרגם בכמה מקומות גם 'כרתי' ו'קפלוט'/'קפלוטות'. גם בפירושו לתורה על הפסוק "זכרנו את הדגה... את הקשאים ואת האבטיחים ואת החציר" (במדבר יא ה) הוא מתרגם "החציר": כרישין פוריל"ש] > Porels (צרפתית עתיקה); porreu (צרפתית)=*Allium porrum* (**קטן, לעזים, מס' 1610; בדויאן, מס' 211**).

3. **רנאה"י פ"א** (עמ' 32): *אלכראת, הגני* > הלשון זהה ללשון רמב"ם (ראה להלן), אך אם נביא בחשבון את הקשר לתימן נראה שיש לזהות כאן עם מין אחר - *Allium kurrath* (**וד, תימן**, עמ' **404**: karath= זן מקומי נמוך של *Allium porrum*. ככל הנראה זהה לזן *Allium kurrat*, המתואר בפלורה פלסטינה כדומה ל-*A. porrum* אך קטן ממנו, וגדל בין השאר בסיני (**פלורה פלסטינה** IV טקסט, עמ' 89). גם לדברי כסלו מין זה נפוץ גם בתימן, בניגוד ל-*A. porrum* (**כסלו, כרישים**, עמ' 79). להרחבה בנוגע לחלוקה בין הזנים השונים של הכרישה וזיהוים אצל חז"ל ראה: **רענן, כרתי**, http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=60962, **07.07.22**.
4. **רמב"ם** (כלאים א ב עמ' קסח): *אלכראת, הגני* [וכן שביעית ז א; מעשרות ה ז ועוד. במקום אחד (שבת ח ה, עמ' לב): הוא מתרגם: *כראת'ה*] > הכُראת البستاني=*Allium ascalonicum* (לפי רמב"ם עצמו הכראת البستاني=הכראת الشامي=القفلوط (**רמב"ם ביאור**, מס' 19). גם את 'קפלוט' שבמשנה מפרש רמב"ם הכראת الشامي, ולפיכך יש לומר כי לרמב"ם 'כרישה' זהה ל'קפלוט'. שני השמות האחרונים מזוהים עם *Allium ascalonicum*, מין בעל בצלצלים קטנים, הקרוב לבצל הגינה (**עיסא**, עמ' 9, מס' 6). [עמר מצטט בספרו את חנין אבן אסחאק (המאה ה-9), לפיו הכראת الشامي הוא זה "*שיש לו ראש*" - מתאים ל- *A. ascalonicum*, שהוא בעל בצלצלים ניכרים. עוד מצוטט שם ע'אפקי (המאה ה-12), שלדבריו ישנם שני מינים של הכראת الشامي, וזה שראשו גדול נקרא גם القفلوط (**עמר, גידולי**, עמ' 297)]. כסלו טוען כי 'קפלוט' הוא זן של *A. porrum* בעל בצל ניכר, ולפי דבריו נראה כי כך יש לזהות את פירוש רמב"ם. כסלו עצמו מזהה את 'כרישה' במשנה כ-*Allium kurrat* (**כסלו, כרישים**, עמ' 77,75-80, וכן עיין בדברי ר"י קאפח, עמ' קא הערה 18); **כפו"פ** (עמ' תשמב): *החציר הגני* [וכן, עמ' תרסא: 'החציר'] > אין כאן זיהוי אפקטיבי לענייננו, מכיוון שמביא את השם העברי הנזכר כבר בתנ"ך (למשל: במדבר יא ה), שפירושו אף הוא דורש הוכחה. נראה שיש כאן בעצם תרגום מילולי לעברית של פירוש רמב"ם.
5. **תפא"י** (כלאים א ב, מח ע"א): *קרעססען הגדלים בגינה* > kressen (גר.)=*lepidium* או *Nastrotium* (**גרים, מילון**, כר' 11, עמ' 2171).
6. **פליקס, כלאים**, עמ' 60-62. **לעף, פלורה**, IV, עמ' 71; **פלדמן, משנה**, עמ' 183-185.
7. **כסלו, כרישים**, עמ' 77-78.
8. **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 836. זהו סינונים של *A. ampeloprasum var. holmense*. ועיין **כסלו, כרישים**, עמ' 78 הערה 18.

64

כרכום[1]

הכרכום נזכר בתנ"ך כצמח בושם (שיר השירים ד יד).[2] במשנה נזכר פעמיים 'קרן כרכום' כסימן לצבע מסוים (נדה ב ו; שם ז). עוד נזכר הכרכום שלוש פעמים בתוספתא: בהקשר דומה למשנה (נדה ג יא); כמין זרע (כלאים ג יב) וכמין שאינו משמש לטעמו אלא למראהו (מעשר שני א יד). עוד נזכר פעמיים בספרא בהקשר דומה (שרצים יא; זבים ד). נזכר כמה פעמים בתלמודים (ירושלמי ב"ב ה ה"ג ועוד; בבלי כריתות ו ע"א ועוד).

הזיהויים

▪ **כרכום הגינה** (*Crocus sativus*) - צמח רב-שנתי ממשפחת האירוסיים. מהצלקות של הכרכום מפיקים את התבלין היוקרתי 'זעפרן'. הצלקות עצמן הינן בצבע ארגמן, אך לאחר שחיקתן מתקבלת אבקה בעלת צבע צהוב. הכרכום משמש כבר למעלה מ-3,000 שנים לתיבול, רפואה, בושם וצביעת מזון. כך זיהו כל הפרשנים את הכרכום.[3]

כרכום הגינה

▪ **כורכומה ארוכה, 'כורכום'** (*Curcuma longa*) - צמח רב-שנתי במשפחת הזנגביליים. לצמח שורש דמוי פקעת, ממנו מופק התבלין המוכר לנו כ'כורכום'. לתבלין צבע זהוב חזק, הצובע את המאכלים שבהם הוא ניתן. הכורכום נודע גם בשימושיו הרפואים, למן העת העתיקה ועד היום. כך זיהה הרמב"ם את 'קרן כרכום' במסכת נידה, וכך מובא גם בתנה"י ואצל אלג'אמע.[4]

עיון

מוסכם על כל הפרשנים כי הכרכום שנזכר אצל חז"ל הינו **כרכום הגינה**, ממנו מופק הזעפרן. עם זאת, הרמב"ם זיהה את 'קרן כרכום' שנזכרת במשנה דווקא עם הכורכמה הארוכה, כנראה בשל צבעה העז. גם החוקרים מסכימים לזהות עם הכרכום התרבותי.[5] עם זאת, פלדמן מעלה אפשרות שבמקומות שבהם נזכר הכרכום בהקשר של צביעה, הכוונה דווקא לכורכומה הארוכה, כפי שמופיע אצל הרמב"ם.[6]

כורכומה ארוכה, כורכום

הערות:

1. **כת"י קויפמן: *קורקום*; כת"י פרמה: כורכום.**
2. **ראה עמר, מקרא, עמ' 97-99.**
3. **פיה"ג** (כלים עמ' 38 ש' 2): *והוא בארמית כירכמא ריישקא ובל' ישמעאל זעפרן* > כורכמא דרשקא (סור.)=זעפרן شعفران **(בר בהלול**, ב, עמ' 882. מילולית: זעפרן שיער. הכוונה היא לתבלין בצורתו המקורית - צלקות הפרח הנראות כחוטים או שערות). להלן רמב"ם; **רנאה"י** (נדה עמ' 3): *וכקרן כרכום גון אל זעפראן* > להלן רמב"ם; **רש"י** (שבת קי ע"א; ב"מ קז ע"ב - לגבי 'כורכמא', 'כורכמא דרישקא'): *קרוג אוריינטל* > crog orientel (צר. עת.)=safran (צר. **דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 36, ע' 283) =*Crocus*; **ניקולוב**, מילון, עמ' 821); **רמב"ם** (כריתות א א עמ' 676): **אלזעפראן** (כלים טו ב עמ' קמב): *וכרכום שם אלזעפראן*> זעפרן=Crocus sativus (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 103, ע' 135; **עיסא**, עמ' 60, ע' 6. זעפרן הוא התבלין המופק מצלקות פרח הכרכום התרבותי. נקרא בערבית גם 'כרכם'); רמב"ם מזהה במקומות שונים את הכרכום עם שני צמחי תבלין שונים. וראה להלן; **תנה"י** (עמ' 268 ערך 'כרכם'): *שם אלזעפראן כרכום... ונקרא אלכרכם גם כן כרכום והם ענפים צהובים צבועים בצהוב כ-אלזעפראן... 'כקרן כרכום' אין הוא אלזעפראן מפני ש-אלזעפראן קרוב לאדום... ואולם הוא אלכרכם והוא צהוב* > זעפראן, כרכם - לעיל רמב"ם. תנה"י מפרט, למעשה, את שני הזיהויים המופיעים אצל רמב"ם במקומות שונים (וראה עוד בהע' הבאה); **המיליצה** (בהמ"ל): *זעפ'ראן* > זעפרן (פר.)=*Crocus sativus* (**סטיינגאס**, עמ' 617); **אלג'אמע** (עמ' 59, ערך 'כרכום'): **אלזעפראן**; > לעיל רמב"ם; **מילון מהד' טובי** (עמ' 100): *זעפראן* > לעיל רמב"ם; **מכה"מ** (בהמ"ל נדה ב): *כקרן כרכום צ'ון [=כמו] רנג [=צבע] זעפראן* > לעיל המיליצה.
4. **רמב"ם** (נדה ב ו עמ' תקצב): **אלכרכם** > كركم=*Curcuma longa* (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 159-160, ע' 205; **עיסא**, עמ' 63, ע' 3. גם *Crocus sativus* נקרא בשם זה (**עיסא**, עמ' 60, ע' 6), אך נראה שכאן התכוון רמב"ם דווקא

ל-*Curcuma*, אותו הוא מכנה 'כרכם' סתם בביאור שמות הרפואות, ואם לא כן, היה נוקט בשם 'זעפראן' כבמקומות האחרים. ועיין להלן תנה"י שדן בכך); **תנה"י** (עמ' 268 ערך 'כרכם'): *שם אלזעפראן כרכום... ונקרא אלכרכם גם כן כרכום והם ענפים צהובים הצובעים בצהוב כ-אלזעפראן... 'כקרן כרכום' אין הוא אלזעפראן מפני ש-אלזעפראן קרוב לאדום... ואולם הוא אלכרכם והוא צהוב* > זעפראן, כרכם - לעיל רמב"ם. תנה"י מפרט, למעשה, את שני הזיהויים המופיעים אצל רמב"ם במקומות שונים; **אלג'אמע** (עמ' 118 ערך 'קרן כרכום'): *אלכרכם* > לעיל רמב"ם.

5. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 71; **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 615; **פלדמן, משנה**, עמ' 322-323; **פליקס, צומח**, עמ' 89.
6. **פלדמן, משנה**, שם.

65

כרפס של נהרות

הכרפס נזכר במשנה פעם אחת, כאחד מצמחי הבר הפטורים ממעשרות ומדיני השביעית, משום שאינם נשמרים (׳כרפס של נהרות׳ שביעית ט א). נזכר פעם אחת בתוספתא בדיני כלאים כמין שדומה לשבת, לכוסבר ולגופנן (׳כרפס׳ סתם - כלאים א א). נזכר פעם אחת בבבלי (סוכה לט ע״ב). חלק מהפרשנים חילקו בין ׳כרפס׳ סתם לבין ׳כרפס של נהרות׳, ולפיכך הביאו זיהויים שונים לשניהם.

כרפס - סלרי

פטרוזיליה

הזיהויים

▪ **כרפס ריחני, ׳סלרי׳** (*Apium graveolens*) - עשב חד-שנתי ממשפחת הסוככיים. מוצאו של הכרפס באגן הים התיכון והוא נפוץ בביצות ובבתי גידול לחים. קיימים שני זנים של סלרי מתורבת: **סלרי שורש** (*Apium graveolens var. rapaceum*) ו**סלרי עלים** (*var. dulce*). משמש כירק מאכל או כתבלין, נאכל על כל חלקיו (גבעולים, עלים, זרעים ושורש). כך זיהו את הכרפס כמעט כל הפרשנים.[1]

▪ **פטרוזיליה** (*Petroselinum crispum*) - עשב חד-שנתי ממשפחת הסוככיים. מוצאה בדרום אירופה, והיא גדלה היטב באקלים ים-תיכוני. משמשת כעשב תיבול, אך נודעו לה שימושים

ברפואה העממית ובפולחנים רבים. כך זיהה הירושלמי את ה'כרפס של נהרות', אותו ציטטו גם ריבמ"ץ וכפו"פ.[2] גם מילונו של טובי ותפא"י זיהו כך.[3]

שחליים

▪ צמח אחר הגדל בר על גדות נהר - **שחליים** (*Lepidium*) או **גרגיר הנחלים** (*Nasturtium*). בין גרגיר הנחלים והכרפס הריחני יש דמיון מסוים (למרות השתייכותם למשפחות שונות). ייתכן שאחד מאלו הוא הזיהוי של רש"י ל'כרפס הנהרות'. כך אולי יש להבין גם את הדעה הראשונה אצל הרא"ש.[4]

גרגר

עיון

כאמור לעיל, חלק מהפרשנים זיהו כשני מינים את ה'כרפס' ואת 'כרפס הנהרות', וחלקם לא הבדיל ביניהם. כמעט כל הפרשנים מסכימים ש'כרפס' סתם הינו כרפס ריחני, אך נחלקו לגבי זהותו של כרפס הנהרות: לפי הירושלמי, ואלו שבאו בעקבותיו, מדובר במין אחר שבא מאותה משפחה - הפטרוזיליה. לחלקם זהה הוא לכרפס - אולי כמין בר לעומת הכרפס סתם שהוא מין תרבות. רש"י הביא ככל הנראה אפשרות כזו אך דחה אותה, משום שלפי ידיעותיו הכרפס אינו גדל על יד הנהרות כלל. במקום זאת, הביא זיהוי אחר שמתייחס לצמחים הגדלים בקרבת הנהר דווקא.

גם החוקרים מסכימים כי יש לזהות את הכרפס עם הכרפס הריחני.[5] לגבי 'כרפס של נהרות' - פלדמן סבור שמדובר באותו מין.[6] פליקס משער באותו אופן, אם כי אינו שולל את האפשרות לזהות אותו עם כרפס הביצות (*Apium nodiflorum*).[7] צ'יז'יק מזהה את 'כרפס של נהרות' כמו הירושלמי - פטרוזיליה.[8]

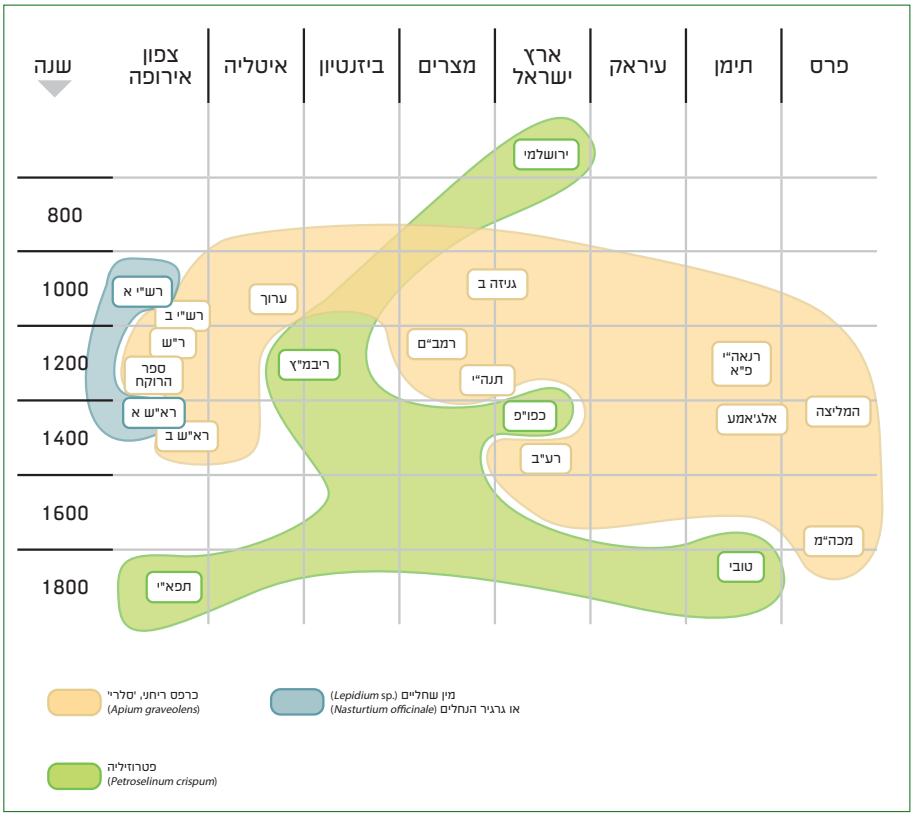

הערות:

1. **זרעים גיזה ב:** כרפס > להלן רמב"ם; **רנאה"י פ"א** (שביעית ט כת"י בהמ"ל 1): כרפס אלאנהאר > תרגום מילולי - להלן רמב"ם; **ערוך** (ח"ד עמ' 341, ערך 'כרפס'): י"א כרפס בל' לעז אפיו ובל' *ישמעאל* כרפס > apio (איט.)= *Apium* (**פיאניג'יאני, אטימולוגיה** 26.6.23 ?http://etimo.it/term=apio,); **רש"י** (סוכה לט ע"ב): *והכרפס של נהרות - שקורין בלעז קירשו"ן אבל של גנה חשוב הוא. ויש אומרים כרפס - אפיא וכן שמעתי, אבל נראה שאינה גדילה בנהרות* (כתובות סא ע"א; ע"ז כח ע"א): **אפיא** > Apie (צר.עת.)=Ache (צר. **דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 7, ע' 52. עיין גם **גודפרוי, צרפתית**, עמ' 27, ע' apial)=*Apium* (**ניקולוב, מילון**, עמ' 502). **רמב"ם** (שביעית ט א עמ' 160): אלכרפס > השם כרפס מתייחס לכמה מינים ממשפחת הסוככיים (**עיין אבן אלביטאר, ג'אמע**, ב, עמ' 314-310). נראה שכוונתו ל-*Apium graveolens* (**עיסא**, עמ' 19, ע' 5); **תנה"י** (עמ' 268 ערך 'כרפס'): **הוא אלכרפס אלבסתאני** > כרפס بستاني=*Apium graveolens* (**עיסא**, עמ' 19, ע' 5); **ר"ש** (שביעית ט א): **אבל של גינה חשוב הוא. י"א כרפס אפי"א > לעיל רש"י; רא"ש** (שביעית ט א): ... **ויש מפרשים כרפס אפיו > אפיו - לעיל ערוך; ספר מנהגים דבי מהר"ם** (סדר פסח): **כרפס שהוא אפיא > לעיל ערוך; ספר הרוקח** (הלכות פסח סי' רפג): **כרפס הוא אפיא > לעיל ערוך; המליצה** (שש. ד' 123): **כרפסא כרפס** > כרפס=*Apium graveolens* (**חיים, מילון**, ב, עמ' 627; **אחונדוב**, עמ' 393); **רע"ב** (שביעית ט א): **כרפס -**

אפי"יו בלע"ז > **לעיל ערוך**; **אלג'אמע** (עמ' 60, ערך 'כרפס'): כרפס אלכרפס > **לעיל רמב"ם**; **מכה"מ** (ב"א ד' 24, **שביעית** ט): כרפס כלוזץ > **אולי הכוונה ל-** ترشى كلاويس=*Apium graveolens* (**סטיינגאס**, עמ' 295).

2. **ירושלמי** (**שביעית** פ"ט ה"א ל ונ): *מהו כרפס שבנהרות. ר' יוסי בר חנינה אמ' פיטרוסילינון* (**כת"י** וט: *פטיכין ליטן*) > *Petroselinum crispum*=πετροσελινον (**לידל וסקוט**, עמ' 1398. **סינונים** של *Petroselinum sativum*). **ריבמ"ץ** (**שביעית** ט א עמ' קצז): א"ר יוסי בן *חנינה פיטרוסילינון* > **לעיל ירושלמי**; **כפו"פ** (פרק מח, עמ' תרסד): כסבר *[ט"ס, וצ"ל: כרפס] של נהרות מהו, אמר רבי יוסי בר חנינא פיטרוסילנון, כך הוא בירושלמי (פ"ט ה"א)*, *ובלשון ערבי קורין לו אל בקדונים* > بقدونس=*Petroselinum crispum* (**עיסא**, עמ' 41, ע' 5; **סינונים** של *Carum petroselinum* ו-*Petroselinum sativum*).

3. **מילון מהד' טובי** (עמ' 100): כרפס - בקדנוס > **לעיל** (הע' 3) **כפו"פ**; **תפא"י** (**שביעית** ט א, פ ע"ב, על 'כרפס של נהרות'): *פעטערזילען* > Petersilie (גר.)=*Petroselinum crispum* (**ניקולוב**, **מילון**, עמ' 782. ודומה לו **גרים**, **מילון**, כ' 13, עמ' 1578).

4. **רש"י** (סוכה לט ע"ב): *והכרפס של נהרות - שקורין בלעז קירשו"ן אבל של גנה חשוב הוא. ויש אומרים כרפס - אפיא וכן שמעתי, אבל נראה שאינה גדילה בנהרות* > cresson (**צר.עת.**; **צר. דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 35, ע' 275; **גריימס**, **צרפתית**, עמ' 150. וע"ע 'שחליים' שמזהה שם כך) מזוהה בדרך כלל עם *Lepidium* (שחליים. **ניקולוב**, **מילון**, עמ' 586) או עם *Nasturtium* (גרגיר הנחלים. **ון ווייק**, **מילון**, א, עמ' 882). אומנם, **ייתכן כי** כאן כוונתו ל-*Apium nodiflorum* (כרפס הביצות, כרפסת) הנקרא בצרפתית Cresson Faux (Cresson שקרי/מזויף); **רא"ש** (**שביעית** ט א): *כרשים של מים* > 'כרשים' - **ייתכן** שכוונתו ל'קרשון' - **לעיל** רש"י.

5. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 71; **צ'יז'יק**, **אוצר**, עמ' 837; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 185; **פליקס**, **צומח**, עמ' 90.
6. **פלדמן**, **משנה**, שם.
7. **פליקס**, **צומח**, שם.
8. **צ'יז'יק**, **אוצר**, שם.

66

כרשינים

הכרשינים נזכרים כמה פעמים במשנה בהקשרים שונים, בעיקר כמאכל בהמה (משנה תרומות יא ט; מעשר שני ב ב; שבת א ה ועוד). נזכרים גם בתוספתא ובמדרשי ההלכה (תוספתא דמאי א כד; ב"ק א ח; מעילה א כב ועוד; ספרא אמור ה; ספרי דברים שיח), וכן נזכרים בתלמודים כמה פעמים (ירושלמי תרומות ט ה"א ועוד; בבלי חולין ו ע"א ועוד).

בקיית הכרשינה

בקיה תרבותית

הזיהויים

- **בקית הכרשינה** (*Vicia ervilia*) - עשב חד-שנתי ממשפחת הקטניות. מוצאה מדרום טורקיה, וצפון סוריה ועיראק. נפוצה בעיקר כגידול חקלאי למספוא, ושימשה כמאכל אדם רק בדוחק, בשל מרירותם של הזרעים. כך זיהו את הכרשינה רנאה"י והרמב"ם, ובעקבותיהם תנה"י, רע"ב ואלג'אמע.[1]

- **בקיה תרבותית** (*Vicia sativa*) - עשב חד-שנתי ממשפחת הקטנית. הבקיה התרבותית שייכת לאותו סוג כמו בקית הכרשינה, ומאפייניה דומים. כך זיהו הערוך, רש"י, ותפא"י.[2]

- זרעים של **כותנה** (*Gossypium*) - כך מזוהה אצל מכה"מ.[3]

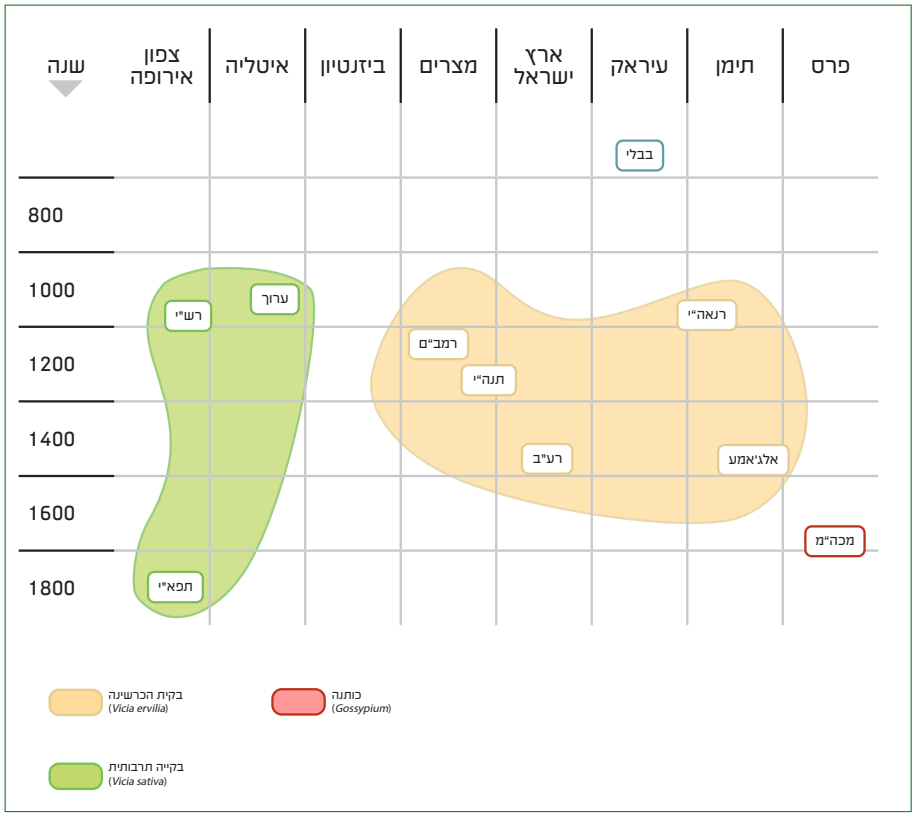

עיון

הזיהוי המרכזי של הכרשינה הוא של מין קטנית מהסוג בקיה (*Vicia*). נראה שהדבר נובע מהיותה של הכרשינה **מאכל לבהמות**, כשהיא נאכלת על ידי אדם רק בדוחק. מיני הבקיה העשירים בחלבון נפוצים גם כיום כגידולי מספוא. טעם זרעי הבקיה מר מאוד, ועל כן יש צורך בטרחה מרובה כדי להתקינם לאכילת אדם.

נראה שהפרשנים שחיו באירופה זיהו עם הבקיה התרבותית, הנפוצה באזורם. האחרים זיהו כבקית הכרשינה, שהייתה נפוצה יותר במקומות מושבותיהם.

בתלמוד הבבלי הובא זיהוי - 'הינדא', אך לא ברור למה כוונתו.[4] הפרשנים בפרסית הביאו זיהויים ייחודיים, וכוונתם לא ברורה עד הסוף.

החוקרים מסכימים לזיהוי עם בקית הכרשינה.[5]

הערות:

1. **רנאה"י** (שבת עמ' 48): כרסנה > להלן רמב"ם; **רמב"ם** (מעשר שני ב ד עמ' 215, וכן הוא בשבת א ד ועוד): אלכרסנה. > كرسنة=*Vicia ervilia* (**רמב"ם, רוזנר**, עמ' 144-145, ע' 185; **עיסא**, עמ' 188, ע' 18; **בדויאן**, עמ' 612, ע' 3589); **תנה"י** (עמ' 270 ערך 'כרסן'): *היא אלכרסנה שמאכילים בה את הבהמות* > לעיל רמב"ם; **רע"ב** (מעשר שני ב ד, ודומה לו בעדויות א ח): *בלשון ערבי כרסנ"א ואינם מאכל אדם אלא מדוחק בשנות רעבון* > לעיל רמב"ם; **אלג'אמע** (עמ' 60, ערך 'כרשנין'): אלכרסנה > לעיל רמב"ם.
2. **ערוך** (ח"ד עמ' 343, ערך 'כרשן'): *פי' בלעז ביצי* [יש לציין כי גם את השעועית מזהה הערוך עם 'ביצי' (ע"ע)] > Vece (**דיא. איט.**)=*Vicia sativa* (**אוניברסיטת טרייסטה**); **רש"י** (שבת יז ע"ב): **ויצא** > vece (**צר. עת.**)=vesce (**צר. דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 144, ע' 1046) =*Vicia sativa* (=ון ווייק, **מילון**, א, עמ' 1410); **תפא"י** (תרומות יא ט): *וויקקען*; (שבת א ה, ה ע"ב): *וויקקען למאכל בהמה* > Wicke (**גר.**)=*Vicia sativa* (**גרים, מילון**, כ' 29, עמ' 837; **ניקולוב, מילון**, עמ' 910).
3. **מכה"מ** (בהמ"ל, שבת א): *פנבה ת'כ'ם הא [=זרעים]*; (שם, שבת כ): *כנג'אלה*; [בכת"י ב"א ד' 47: *גור גנדום (חטה מדברית)*, כפי שזיהה את 'כוסמין' - וראה לעיל המליצה] > پنبه= *Gossypium* (**סטיינגאס**, עמ' 288), כלומר, זרעי כותנה; كنجاله - שאריות של זרעים סחוטים, כנראה זרעי כותנה, אשר בהתאם ההקשר במשנה הוא מדגיש את מצבם (**סטיינגאס**, עמ' 1053; **חיים, מילון**, ב, עמ' 667. שם נזכר כי בדרך כלל הכוונה לזרעי שומשום).
4. **בבלי** (בכורות לז ע"ב פירII): *מאי כרשינא. א' רב שרביא הינדא* > לא מזוהה (עיין **לעף, שמות**, עמ' 229).
5. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 71; **פלדמן, משנה**, עמ' 77-79; **פליקס, צומח**, עמ' 91. ראה בהרחבה - **רענן, כרשינה**, http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=16385 03.12.19.

67

לוטם[1]

הלוטם נזכר במשנה פעם אחת כאחד ממיני הבושם החייבים בדיני השמיטה (שביעית ז ו). נזכר גם בתלמוד הבבלי (נדה ח ע"א).

הזיהויים

▪ **ערמון** (*Castanea sativa*) - עץ גדול בעל פרי אכיל. נפוץ בדרום אירופה ובטורקיה. פריו של הערמון הוא אגוז המוגן בקליפה מבריקה. משמש למאכל, בדרך כלל לאחר קלייה או בישול. כך זיהו רנאה"י והרמב"ם, ובעקבותיהם גם תנה"י ואלג'אמע (אצל שלושת האחרונים, כזיהוי אפשרי אחד מתוך שניים).[2]

ערמון

▪ **אורן** (*Pinus*) - סוג המונה מינים רבים של עצי מחט, הנפוצים בחצי הכדור הצפוני. בארץ נפוץ המין **אורן ירושלים** (*Pinus halepensis*), בדרך כלל כעץ נטוע, אך במקומות מסוימים כחלק מן הצומח הטבעי. כן מצוי כיום המין **אורן הצנובר** (*Pinus pinea*), הגבוה יותר, שאצטרובליו וזרעיו גדולים יותר, אך ככל הנראה הגיע לארץ רק במאות השנים האחרונות. כך מופיע אצל זרעים גניזה א, רמב"ם, תנה"י, אלג'אמע

אורן ירושלים

אלון מצוי

ותפא"י. אצל רע"ב מופיע כדעה שנייה ('יש אומרים').[3]

- **אלון** (*Quercus*) - עם הסוג אלון נמנים מיני עצים רבים וחשובים בחצי הכדור הצפוני, באזורים הממוזגים ובאזור הים-תיכוני. בארץ מצויים כמה מיני אלון - חלקם רק ברכס חרמון. המין הנפוץ בארץ הוא **אלון מצוי** (*Q. calliprinos*). זהו עץ הבר הנפוץ בארץ, והוא המרכיב החשוב ביותר של החורש הים-תיכוני. כך אצל רנאה"י פ"א, בערוך ובמליצה (באחד מכתבי היד).[4]

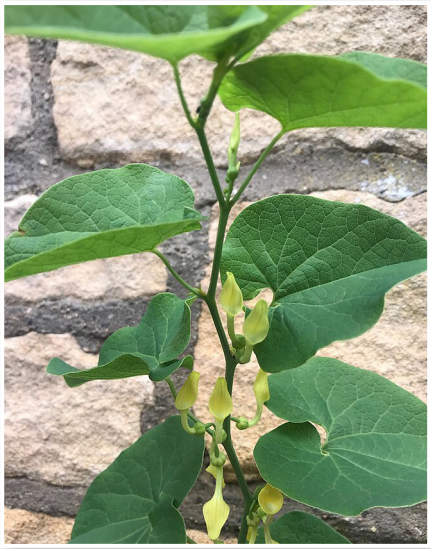

ספלול אירופי

- **ספלול אירופי** (*Aristolochia clematitis*) - עם הסוג ספלול נמנים כמה מאות מינים, רובם נפוצים באזורים הטרופיים. מין זה, שהינו מטפס בדומה למיני ספלול רבים, נפוץ ברחבי אירופה. מוכר כצמח רעיל ששימש בעבר כצמח מרפא. כך זיהה רש"י בשם רבותיו.[5]

הדס מצוי

- צמחים ארומטיים שונים, בהם: **יסמין** (*Jasminum*) - כך אצל המליצה,[6] **הדס** (*Myrtus*) - כדעה ראשונה בתפא"י,[7] או שמן המופק משיח **מור הגלעד** (*Commiphora gileadensis* - המזוהה עם האפרסמון הקדום) - כך מביא מכה"מ, אם כי ייתכן שהחליף בטעות עם זיהוי הקטף שבסמוך.[8]

- אחד מהצמחים הנקראים ביוונית λωτος (לוטוס): **מיש דרומי** (*Celtis australis*) - עץ גבוה בעל פירות קטנים אכילים, או **דבשה** (*Melilotus*) - סוג של צמחים עשבוניים ממשפחת הקטניות.

יסמין ספרדי

מיש דרומי

דבשה

מור הגלעד

שני זיהויים אלו מופיעים אצל מוה"ע.[9] הזיהוי עם מיש נמצא גם אצל תפא"י, כזיהוי שלישי.[10]

עיון

אצל הפרשנים מצויות דעות רבות ביחס לזיהוי הלוטם, כיאה לצמחים הנזכרים פעמים בודדות במקורות. יש מן הפרשנים שזיהו את הלוטם המשנאי עם הלוט המקראי, אף שלא כולם ציינו שם של צמח מסוים.

שלושת הזיהויים המרכזיים הינם עצים גדולים. ייתכן שהזיהויים כערמון וכאלון קשורים לדמיון הלשוני בין הבלוט הערבי ובין הלוט המקראי והלוטם המשנאי.[11]

זיהויים אחרים הם עם צמחים ארומטיים, כפי ההקשר באזכור המשנאי.

זיהויי החוקרים: לעף, פלדמן ופליקס מזהים את הלוטם עם הצמח הנקרא כך בימינו

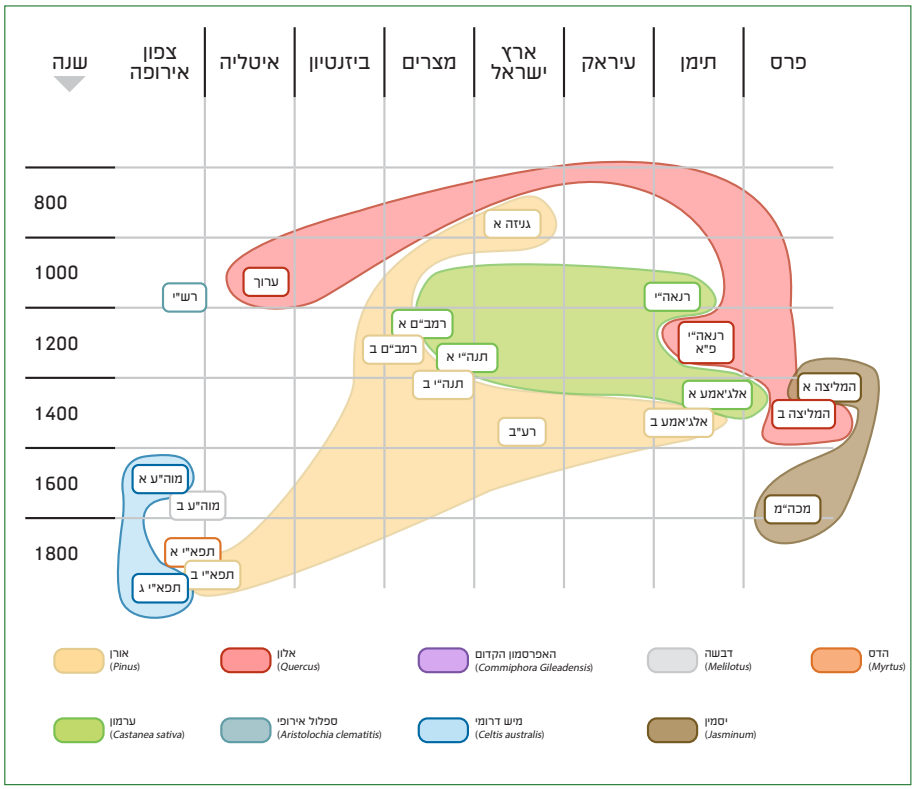

(*Cistus*), אשר ממינים שונים שלו מפיקים את הלאדאנום - שרף ריחני.[12] צ'יז'יק מזהה אותו עם אלת המסטיק (*Pistacia lentiscus*), שגם ממנה היו מפיקים שרף ששימש לרפואה.[13]

הערות:

1. בדפוסים: *לטום*.
2. **רנאה"י** (שביעית עמ' 41): *שאה בלוט* > להלן רמב"ם; **רמב"ם** (שביעית ז ו עמ' 156): *שאה בלוט ויש אומרים* אלצנובר > *Castanea sativa*=شاهبلوط (**עיסא**, עמ' 43, ע' 3); **תנה"י** (עמ' 280 ערך 'לוט לוטם'): *שני השמות האלה שווים והוא אלשאה בלוט ויש אומרים צנובר* > לעיל רמב"ם; **אלג'אמע** (עמ' 62, ערך 'לוטם'): *אלשאה בלוט וקיל [=וי"א]* אלצנובר, *הכד'י ד'כר [=כך הזכיר]* רבי' ז"ל > לעיל רמב"ם.
3. **זרעים גניזה א** (קימ.1): אלצנובר > להלן רמב"ם. **רמב"ם** (שביעית ז ו עמ' 156): *... ויש אומרים* אלצנובר > *Pinus halepensis*=صنوبر (אורן ירושלים. **עיסא**, עמ' 140, ע' 15; **רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 247-248, ע' 317); *Pinus pinea* (אורן הצנובר. **עיסא**, עמ' 140, ע' 17. נקרא גם 'אורן הגלעין' או 'אורן הסלע'). נראה ששני מינים אלו מתאימים לשני מיני ה'צנובר' הפוריים שמזכיר רמב"ם - בעל זרעים גדולים (*P. pinea*) ובעל זרעים קטנים (*P. halepensis*); **תנה"י** (עמ' 280 ערך 'לוט לוטם'): *שני השמות האלה שווים... ויש אומרים צנובר* > לעיל רמב"ם; **רע"ב** (שביעית ז ו): *לוטם - תרגום ולוט ולטום. י"א שהוא צינ"וכר בערבי פני"וליש בלעז* > לעיל רמב"ם; נראה ש'פניוליש' הוא צורה הדומה ל-pino (איט.; ספ.) =*Pinus* (אורן). **אלג'אמע** (עמ' 62, ערך 'לוטם'): *אלשאה בלוט וקיל [=וי"א]* אלצנובר, *הכד'י ד'כר [=כך הזכיר]* רבי' ז"ל > לעיל רמב"ם. **תפא"י** (שביעית ז ו, עז ע"ב): *... וי"א פיניאלען* > Piniolen (גר.) - זרעי *Pinus pinea* (אורן הצנובר, 'צנוברים').
4. **רנאה"י פ"א** (שביעית עמ' 50): אלבלוט > بلوط הוא שמם של מיני *Quercus* (אלון) שונים (**אוניברסיטת טרייסטה**); **ערוך** (ח"ה עמ' 36, ערך 'לטם'): *פי' בלע"ז גלנדא ובל' ישמעאל בלוט* > gianda, ghianda (דיאל. איט. ודומה לו אצל רש"י 'גלנט', גלנץ' - ע"ע 'אלון')=*Quercus petraea* (אלון ישוב. קוהוט, **ערוך השלם**, ח"ה, עמ' לו ע'לטם; **ון ווייק, מילון**, א, עמ' 118); **המליצה** (בהמ"ל): *לטום בלוט ג' לוט* > بلوط=*Quercus* (**סטיינגאס**, עמ' 199; **אחונדוב**, עמ' 344).
5. **רש"י** (בראשית לז כה על 'נכאת וצרי ולט'): *לוטם שמו בלשון המשנה. ורבותינו פירשוהו שרש עשב ושמו אשטורוז"א [גרסה אחרת: אשטרוליזיאה]* > נראה שהכוונה ל-Osterluzei (גר.)= *Aristolochia* (קוהוט, **ערוך השלם**, ח"ה, עמ' לו ע'לטם; **ון ווייק, מילון**, א, עמ' 118). על שימושם של מינים מסוג זה כצמחי מרפא באירופה ראה למשל **דיוסקורידס**, **גודייר**, עמ' 235-238, ח' III, ע' 6,5,4; **דונולו**, עמ' III, פס' 9 (מדבר שם על ה'אריסטולוגיה' ברשימת שורשים רפואיים). נראה שזיהוי עם צמח מרפא קשור בסמיכות ה'לוט' המקראי לחומר המרפא 'צרי'.
6. **המליצה** (ס"פ ד' 36): *לוטם יאמין;* (*שש. ד'* 129): *לוטם אסמין;* > 'יאמין', 'אסמין', ככל הנראה הכוונה ל'יאסמין': ياسمين=*Jasminum* (**חיים**, **מילון**, ב, עמ' 1229; **אחונדוב**, עמ' 283, 409).
7. **תפא"י** (שביעית ז ו, עז ע"ב): *מירטען* > Myrte (גר.)=*Myrtus* (**גרים**, **מילון**, כ' 12, עמ' 2845; **ניקולוב**, **מילון**, עמ' 751).
8. **מכה"מ** (ב"א ד' 23, שביעית ז): *רוג'נד [=שמן]* בלסאן > روغن بلسم=שמן *Commiphora gileadensis* (**סטיינגאס**, עמ' 595; **דסוקי**, **מילון**, א, עמ' 1362).
9. **מוה"ע** (ח"ה עמ' 36 ערך 'לטם'): *ולוטוס פי' בל"י ורומיי מין עץ גבה ופריו כמו פול למאכל ולחזק הבטן ואינו*

גדל בכל הארצות ויש נטע נקרא בשם זה ובגבעוליו שלשה עלין זה כנגד זה ובראש הגבעולים פורחים נצנים קטנים ודקים או לבנים או ירוקים וריחם ערב ונ"ל שהמשנה מדברת על נטע זה בתוך הנטעים אשר ריחם טוב > לפנינו תיאור של שני צמחים: עץ - ככל הנראה מדובר ב-*Celtis australis* (מיש דרומי), עץ גבוה בעל פירות קטנים אכילים, אשר נמנה עם הצמחים הנקראים ביוונית λωτος; 'נטע' - נראה כי הכוונה לשיח או עשב גבוה. השם והתיאור מתאים למיני *Melilotus* (דבשה), הנקראים גם הם ביוונית λωτος (**לידל וסקוט**, עמ' **1070**), ולהם עלים תלתניים ופרחים צהובים ('ירוק' בלשון חז"ל הוא הצבע הצהוב בלשוננו) או לבנים בעלי ריח טוב. בוקסטורף מביא שלושה זיהויים: *Castasea* - ערמון, *Mastiche* - אלת המסטיק, ומין שרף נוסף (**בוקסטורף**, **לקסיקון**, עמ' **1137**).

10. **תפא"י** (**שביעית** ז ו, עז ע"ב): **... וי"א צירקעלבוים** >zürgelbaum, zirkelbaum (גר.)=*Celtis australis* (**גרים**, **מילון**, כ' 32, עמ' 658; **ון ווייק**, **מילון**, א, עמ' 275; **ניקולוב**, **מילון**, עמ' 924).
11. **עמר**, **הרמב"ם**, **עמ' 106**.
12. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 71; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 244-245; **פליקס**, **צומח**, עמ' 93.
13. **צ'יז'יק**, **אוצר**, עמ' 836.

68

לוף

הלוף נזכר במשנה כעשר פעמים בהקשרים שונים: בהקשר של דיני שכחה, כצמח הטמון בארץ (פאה ו י). בהקשר של דיני הכלאים, כאחד מהצמחים שחוזרים וצומחים במשך שלוש שנים (כלאים ב ה); פעמים אחדות בהקשר של דיני השביעית (שביעית ה ב-ה); כמין ש'אין זרעו כלה', בהקשר של החלת דין 'טבל' על גידוליו (תרומות ט ו); כמין שזרעיו פטורים ממעשר ושביעית בשל חוסר חשיבותם (מעשרות ה ח) ובהקשר של דיני טלטול בשבת, שם גם נאמר שהוא משמש כמאכל עורבים (שבת יח א). הלוף נזכר גם כמה פעמים בתוספתא (תרומות ט ג; שביעית ב יא ועוד) בהקשרים שונים. נזכר בתלמודים כמה פעמים (ירושלמי שביעית ט ה"א; מעשרות א א ועוד; בבלי שבת קכח ע"ב; נדרים נח ע"ב ועוד).

הזיהויים

▪ **קולקס הקדמונים** (*Colocasia antiquorum*) - צמח בעל פקעת ממשפחת הלופיים. נקרא באנגלית גם Elephant Ears (אוזני הפיל), בשל צורתם וגודלם של עליו. מדובר באחד מגידולי התרבות הקדומים ביותר במזרח אסיה הטרופית, גודל בארץ ישראל כצמח מאכל החל מן התקופה הרומית. כדי לאכול את הפקעת יש לנטרל את המרכיבים הרעילים שבה, על ידי חימום (בבישול או באפייה). כך זיהו רס"ג, כת"י אנטונין, רנאה"י, רנאה"י פ"א, ערוך (בשם ר' דניאל) ותנה"י (כזיהוי שני).[1]

קולקס הקדמונים

▪ אחד ממיני **הלוף** (*Arum sp.*) - סוג ממשפחת הלופיים. בארץ גדלים ארבעה מינים של הלוף, כולם בעלי פקעת, עלים גדולים דמויי חץ, ותפרחת ייחודית בצורת מקל זקוף העטוף בעלה גדול. המוכר מביניהם הוא **לוף ארץ-ישראלי**

(*Arum palaestinum*). בדומה לקרוב משפחתו הקולקס, גם הלוף מכיל חומרים רעילים, וכדי להתקינו לאכילה יש לחממו. בעבר היה נפוץ מאוד במזרח התיכון כשורש מאכל, עד להגעת תפוחי האדמה לאזור. כך הזיהוי אצל רש"ג, זרעים גניזה ב; פיה"ג, ערוך (המצוטט גם אצל רנאה"י וריבמ"ץ) ומוה"ע.[2]

לוף ארץ ישראלי

- **חצב מצוי** (*Urginea maritima*) - גיאופיט בעל בצל ממשפחת האספרגיים. פורח בסוף הקיץ בעמודי תפרחת לבנים. בשל הבולטות שלו, נחשב כאחד ממבשרי הסתיו. חלקי הצמח רעילים, ומשמשים ברפואה העממית. כך אצל תנה"י (כזיהוי שלישי) ומכה"מ.[3]

חצב מצוי

- **נרקיס** (*Narcissus*) - סוג גיאופיטים בעלי בצל במשפחת הנרקיסיים. בישראל גדלים שני מיני בר - נרקיס מצוי ונרקיס סתווי. כך אצל המליצה כזיהוי ייחודי.[4]

- **גזר הגינה, 'גזר'** (*Daucus carota*) - כך במילון מהד' טובי.[5]

- זיהוי כללי - מין של בצל. כך אצל רמב"ם, תנה"י, כפו"פ, אלג'אמע, רע"ב ותפא"י.[6]

נרקיס

עיון

גזר הגינה

ר' יונה, בירושלמי, קושר בין הלוף לבצלים: *אמר ר' יונה היא לוף היא בצלים*.[7] בעקבות הירושלמי, זיהה רמב"ם את הלוף כמין של בצל, מבלי לנקוב בשם ספציפי יותר.

מן ההקשר אין הכרח להבין את האמור בירושלמי כאילו הלוף זהה לבצל, אלא מסתבר שהוא מציין דמיון מורפולוגי או חקלאי ביניהם - צמח בעל איבר תת-קרקעי נאכל. ואכן רוב פרשנים מזהים את הלוף שבמשנה עם צמחים בעלי פקעת נאכלת, והם נחלקים לשתי מסורות - שעוסקות שתיהן בצמחים ממשפחת הלופיים: **קולקס הקדמונים** או **אחד ממיני הלוף**.

בכל אופן, ברור כי רמב"ם, שיש להניח שהכיר זיהויים אלו, נמנע מלזהות כך.[8]

הזיהוי שמביא תנה"י בשם יש אומרים, ושנזכר גם במכה"מ - **חצב מצוי** - וכן זיהויו של המליצה - **נרקיס** - מסתברים פחות, שהרי בצלי צמחים אלו רעילים ואינם נאכלים על ידי אדם. במידה מסוימת ניתן לקשור בין זיהוי זה לבין שיטת רמב"ם וחבריו - 'מין בצל', אך נראה כי אם לכך הייתה כוונתו של רמב"ם, הוא היה נוקב בשם אחד מצמחים אלו.[9]

ייתכן כי הזיהוי הייחודי עם הגזר משקף מסורת תימנית ייחודית.

לעף מזהה את הלוף שבמשנה עם שני מינים של לוף: **לוף מנומר** (*Arum dioscoridis*) או **לוף ארץ-ישראלי** (*A. palaestinum*).[10] פליקס נוקט כאפשרות השנייה מתוך השתיים.[11] פלדמן מזכיר בהקשר זה את הלוף הארץ-ישראלי וכן את הלוף הירוק (*A. hygrophyllum*).[12]

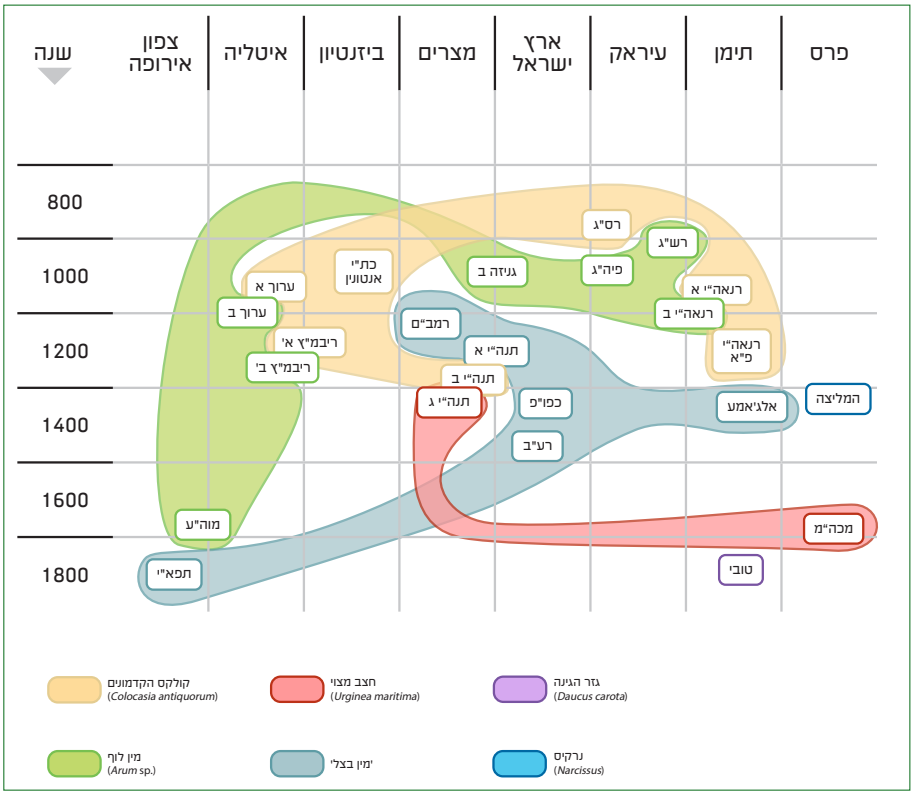

הערות:

1. **רס"ג** (עמ' 179 58): **אלקלקאס** > قلقاس=*Colocasia antiquorum* (**עיסא**, עמ' 23, מס' 3 סינונים של *Arum colocasia*; **בדויאן**, מס' 496; **דינסמור ודלמן**, מס' 1769); **כת"י אנטונין** (עמ' 73 118 - לגבי 'לוף השוטה'): *κολοκασηνημερο* > ἡμερος=**תרבותי** (**תמוה - שהרי די ברור כי 'שוטה' פירושו מין בר**). κολοκασ לא מופיע ביוונית במשמעות הנזכרת אצל הפרשנים בערבית - 'קלקאס' - לעיל רס"ג. אצל לידל וסקוט מופיע κολοκασία=*Nelumbium speciosum* (מין של נלומבו - צמח מים הגדל במצרים והודו ומשמש למאכל). פליקס מזהה כך את 'קילקי' הנזכר במשנה מעשרות ה ח ובמקומות נוספים. אומנם, עדיין ייתכן מאוד כי הכוונה ל-*Colocasia antiquorum*, שהרי גם באיטלקית ובשאר השפות האירופיות נקרא מין זה colocasia (**בדויאן**, מס' 496); **רנאה"י** (פאה ו, עמ' 24) הלוף **אלקלקאס** [וכך גם בפירושו לשבת יח, עמ' כט. ובפירושו לשביעית ה: "מין הנקרא קלקאס והוא דומה לאלדכף אלא שהוא טוב יותר ממנו ועליו נאכלין תכף לצמיחתן והוא צומח מהר, אבל שרשו שהוא עיקר פריו אינו נגמר ונעשה טוב אלא לשלש שנים"] > לעיל רס"ג; **רנאה"י פ"א** (בכת"י - כלאים ב, כמשיח לפי תומו): **אלקלקאס** > לעיל רס"ג; **תנה"י** (עמ' 280, ערך 'לוף'): ... *יש אומרים שהוא 'אלקלקאס'* > לעיל רס"ג; **ערוך** (ח"ה עמ' 28-29, ערך 'לוף'): ... *ורבי דניאל ז"ל פי' קאולוקאסו... ובל' ישמעאל קלקאס* [ומוסיף שם: *ולא מסתברא דתניא בהדיא הלוף והקאלקס (כך במקור) דאלמא לוף לחוד וקאלקס לחוד* (קוהוט טוען שזוהי תוספת מאוחרת)] > colocasia (איטלקית)= *Colocasia antiquorum* (**בדויאן**, מס' 496).

2. **רש"ג:** (עמ' 175 23-24): *כדי יס' באלשאם לוף (=כך נקרא ב'אלשאם': 'לוף')* > לוף=*Arum sp.* (**רמב"ם ביאור**, מס' 209 נוקב בשמותיו היווניים: **דיוסקורידס** II, מס' 196-197; **לידל וסקוט**, עמ' 245, 448), המזוהים עם כמה מיני *Arum*, ומציין כי ישנם שני מינים שונים - רחב-עלים וצר-עלים). על פי **דינסמור ודלמן**, מס' 1766 מזוהה לוף עם *Arum dioskoridis* (=לוף מנומר). עוד מזוהה לוף עם *Arisarum vulgare* (=לופית מצויה), מין קרוב ל-*Arum* (**עיסא**, עמ' 20, מס' 13; **בדויאן**, מס' 460), וכן עם *Luffa* sp., סוג ממשפחת הדלועיים, שלא גדל בר בארץ (**עיסא**, עמ' 112, מס' 6,5; **בדויאן**, מס' 2152); **זרעים גניזה ב:** ראה ערך 'לוף שוטה' להלן; **פיה"ג** (עמ' 144 4 - לגבי 'לוף השוטה'): *זה לוף דומה לקולקס* > נראה כי הוא מתייחס לצמח הנקרא גם בערבית לוף - לעיל רש"ג (ישנה קרבה בין *Colocasia antiquorum* לבין הסוג *Arum*, ובעבר הוא אף נמנה עימו); **רנאה"י** (פאה ו, עמ' 24): *... ופי' בעל הערוך ז"ל הלוף הוא ידק כמו סלקא ועליו רחבים... וי"א הוא שרש ויש עלים ארוכים כשני זרתות והשורש שלו נאכל עם הבשר* > תיאור זה אומנם מתאים ל-*Colocasia antiquorum*, אך עיין להלן בערוך ששם ברור שלא מתכוון אליו; **ערוך** (ח"ה עמ' 28-29, ערך 'לוף'): *פי' ירק כמין סילקא ועליו רחבים... וי"א הוא שורש ויש לו עלים ארוכים כשני זרתות ורחבים כשני זרתות והשורש שלו נאכל עם הבשר* > לא ניתן להסיק לאיזה צמח הוא מתכוון בתיאורים הללו, אם כי בהחלט קיים דמיון בין עלי הסלק (*Beta vulgaris*) ובין עלי *Arum* sp. אומנם, התיאור יכול להתאים גם ל-*Colocasia antiquorum*, אך לא אליו הכוונה, שהרי זו דעתו של רבי דניאל, שחולק על זיהוי זה (לעיל הע' 1); **ריבמ"ץ** (עמ' פח): מצטט את דברי ערוך; **מוה"ע** (שם): *כתבו המדברים על הנטעים שיש נטע הנקרא לוף בל' סורסי ועלהו מתואר כמו לב והוא עב כמו עלי קיסוס ובו חברברות לבנות ונטע זה יצמח בחרף ובשרב ייבש ושרשו לבן והוא עב ולו טעם חריף ויאכל וגם העלים כבושים יאכלו* > התיאור והשימושים הנזכרים מובאים אצל דיוסקורידס ביחס ל-*Arum italicum* (**דיוסקורידס** II, מס' 197. הוא לא מתייחס לזיהויו של בוכסטורף - 'מין בצל' (**בוכסטורף, לקסיקון** II, עמ' 575)). 'לופא' (סורית)=الجعد اللوف (לוף جعد)=*Arum italicum* (**בר בהלול**, עמ' 955; **עיסא**, עמ' 23, מס' 6).
3. **תנה"י** (עמ' 280, ערך 'לוף'): *... יש אומרים שהוא בצל ה'ענצל'* > عنصل=*Urginea maritima* (**עיסא**, עמ' 185, מס' 15; **רמב"ם ביאור**, מס' 60). זהו גם שמו של מין נוסף ממשפחת השושניים: *Bellevalia flexuosa* (=זמזומית מצויה. **עיסא**, עמ' 95, מס' 16); **מכה"מ** (בהמ"ל, פאה ו): **פיאז ענצר** > پياز عنصر (פר.)=**בצל החצב (אחונדוב**, עמ' 162; **סטיינגאס**, עמ' 262).
4. **המליצה** (בהמ"ל): **לוף פיאז נרגס**> پياز نرگس (פר.)- בצל של *Narcissus* (**דסוקי, מילון**, א, עמ' 620; **סטיינגאס**, עמ' 1395; **אחונדוב**, עמ' 406).
5. **מילון מהד' טובי** (עמ' 101): **לוף - גזר** > جزر=*Daucus carota* (**וויד, תימן**, עמ' 415).
6. **רמב"ם** (כלאים ב ה עמ' קעה; פאה ו י, עמ' קכ ובמקומות נוספים): *מין בצל, ממיני הבצלים* [כך גם אצל אלג'אמע, עמ' 63, ערך 'לוף'] > לעיל ירושלמי; **תנה"י** (עמ' 280, ערך 'לוף'): *מין ממיני הבצל, בר... הוא הנכון שהוסכם עליו* > לעיל רמב"ם; **כפו"פ** (עמ' תשיג): *מין ממיני הבצלים* [וכך גם בעמ' תרסא, לגבי 'לוף השוטה']... *והמפרש לוף קולקס לא כיון* > לעיל רמב"ם; **אלג'אמע** (עמ' 63, ערך 'לוף'): *מין בצל* > לעיל רמב"ם; **רע"ב** (פאה ו י): *רמב"ם אמר שהוא מין ממיני הבצלים*; **תפא"י** (כלאים ב ה, נ ע"ב): *מין בצלים*.
7. **ירושלמי** (שביעית ה ה"ב, עמ' 194): *אמר ר' יונה היא לוף היא בצלים*.
8. רמב"ם לא סובר כי 'לוף' במשנה הוא הצמח הנקרא כך בערבית, שהוא עצמו מזכירו ומתארו (**רמב"ם ביאור**, מס' 209). *ייתכן כי עקב כך הוא מדגיש בחלק מן המקומות כי 'לוף' הינו מין בצל "ללא ספק".*
9. בביאור שמות הרפואות מביא רמב"ם כמה שמות ערביים למין זה (**רמב"ם ביאור**, מס' 60).
10. **לעף, פלורה**, IV, עמ' 71. פליקס מזהה את 'לוף השוטה' עם *A. dioscoridis*.
11. **פליקס, כלאים**, עמ' 222.
12. **פלדמן, משנה**, עמ' 188-190.

69

לוף שוטה

הלוף השוטה נזכר במשנה שלוש פעמים: פעמיים במשניות סמוכות, כצמח שיש לו עיקר ועלה (שביעית ז א, שביעית ז ב); ופעם נוספת כצמח שצריך התקנה מיוחדת כדי שיהיה אפשר לאכלו, בהקשר של דיני הכשרת מאכלים לקבלת טומאה (עוקצין ג ד). הלוף השוטה אינו נזכר בתוספתא. הוא נזכר כמה פעמים בתלמודים (ירושלמי שביעית ה ה"ג ועוד; בבלי נדה נא ע"ב). ה'לוף' (ע"ע) נזכר פעמים רבות יותר, אך לא בסמיכות ללוף השוטה.

הזיהויים

- זן בר (או פליט תרבות) של **קולקס הקדמונים** (*Colocasia antiquorum*) - צמח בעל פקעת ממשפחת הלופיים. שמו העממי בשפות שונות (יחד עם מינים נוספים הקרובים אליו) הינו 'אוזני הפיל', בגלל הצורה והגודל של עליו. מדובר באחד מגידולי התרבות הקדומים ביותר במזרח אסיה הטרופית, גודל בארץ ישראל כצמח מאכל למין התקופה הרומית. כדי לאכול את הפקעת יש לנטרל המרכיבים הרעילים שבה, על ידי בישול או קלייה. כך זוהה הלוף השוטה בכת"י אנטונין ובתפא"י. מובא גם אצל המליצה (כאפשרות שנייה), שמוסיף כי ללוף השוטה עלים מרובים היוצרים מראה פרוע כאדם שוטה.[1]

- מיני בר של **לוף** (*Arum* sp.) - סוג של גיאופיטים ממשפחת הלופיים. בארץ גדלים ארבעה מינים של הלוף, המוכר שבהם הוא **לוף ארץ-ישראלי** (*Arum palaestinum*). בדומה לקרוב משפחתו הקולקס, גם הלוף מכיל חומרים רעילים, וכדי להתקינו לאכילה יש לבשלו או לקלותו. בעבר היה מקובל כצמח מאכל במזרח התיכון - בעיקר נאכלו פקעותיו - עד הגעת תפוחי האדמה לאזור. כך בזרעים גניזה ב, ונראה שגם אצל פירוש הגאונים, המוסיף כי עליו של הלוף השוטה רחבים משל הלוף הרגיל.[2]

- מיני בר בעלי בצל: כך באופן כללי אצל הרמב"ם ורע"ב.[3] אצל המליצה מזוהה באופן ספציפי עם בצל של **נרקיס** (*Narcissus*);[4] אצל מכלל המשנה - כנראה בצל של **חצב מצוי** (*Urginea maritima*).[5]

עיון

ככלל נראה כי כמעט כל הפרשנים מזהים, באופן טבעי, את 'לוף השוטה' כמין הבר המקביל ל-'לוף' (ע"ע). הזיהויים המרכזיים כאן, המקבילים לזיהויים המרכזיים ל'לוף', הם קולקס הקדמונים ולוף ארץ-ישראלי. פרשנים אחדים מוסיפים לזיהוי תיאור של עלים מרובים או רחבים, המבדילים בין 'לוף שוטה' ל'לוף'.[6] הפרשנים שהבינו כפשוטם את דברי הירושלמי *היא לוף היא בצלים*, זיהו את הלוף עם 'מין בצל' - ספציפי, או כללי.

חלק מהחוקרים זיהו את הלוף השוטה עם הלוף: פלדמן מזהה אותו עם מין בר של לוף, ללא פירוט,[7] פליקס נוקב בשמו של לוף מנומר (*Arum dioscoridis*).[8] לעף מציע לזהות עם מין בעל עלים דומים: השרך גריזית נאה (*Asplenium sagittatum*).[9]

הערות:

1. **כת"י אנטונין** (עמ' 73 118): *κολοκασηνημερο* > אולי κολοκασ ανημερος. κολοκασ - ככל הנראה *Colocasia* (קולקס). כך זיהו חלק מן הפרשנים את 'לוף' (ע"ע), אף שביוונית הוראת κολοκασία אינה צמח ה-*Colocasia*, אלא צמח אחר - השורש של *Nelumbo nucifera* (נלומבו נאכל. **לידל וסקוט**, עמ' 973); ανημερος - בר, לא תרבותי. נראה כי יש כאן תרגום מילולי בעקבות פרשנים אחרים שזיהו את 'לוף'. וראה **סטאר, גלוסר**, עמ' 366, שציטט את לעף שזיהה כאן שם זה עם *Asplenium scolopendrium* (**לעף, פלורה**, א, עמ' 215); **המליצה** (בהמ"ל): *לוף... תאזי [=ערבית] קולקאס סרמוך אשכנזית. ויש מהן מה שמוציא עלין הרבה לכן ולכן כאדם שוטה* > قلقاس (ער.) =*Colocasia antiquorum* (**עיסא**, עמ' 23 ע' 3); סרמוך - לא מזוהה. 'אשכנזית' רומז אולי לשם אירופי; **תפא"י** (עוקצין ג ד, קעח ע"א, על 'לוף'): *מין בצל* (בדפוסים מאוחרים): *עלין ארוכין הגדלין ממין בצל הנקרא ווילדער קאלאקאזיע* > Colocasie (גר.)=*Colocasia antiquorum* (**ון ווייק, מילון**, א, עמ' 350). מיני הסוג *Colocasia* גדלים בר באזורים הטרופיים, ועל כן נראה כי כאן הכוונה לפליטי תרבות של מין התרבות שגדל באירופה.
2. **זרעים גניזה ב:** *עלי הלוף השוטה ורק אללוף אלערין'* > תרגום מילולי; لوف=.*Arum* sp (=לוף). **רמב"ם ביאור**, מס' 209 נוקב בשמותיו היווניים: **דיוסקורידס, גודייר**, עמ' 205-208, ח' II, ע' 197-196; **לידל וסקוט**, עמ' 245,448), המזוהים עם כמה מיני *Arum*, ומציין כי ישנם שני מינים שונים - רחב-עלים וצר-עלים. על פי **דינסמור ודלמן**, עמ' 89, ע' 1766, מזוהה לוף עם *Arum dioskoridis* (=לוף מנומר). עוד מזוהה לוף עם *Arisarum vulgare* (=לופית מצויה), מין קרוב ל-*Arum* (**עיסא**, עמ' 20, מס' 13; **בדויאן**, עמ' 76, ע' 460), וכן עם *Luffa sp.*, סוג ממשפחת הדלועיים, שאינו גדל בר בארץ (**עיסא**, עמ' 112, ע' 6,5; **בדויאן**, עמ' 372, ע' 2151,2152); **פיה"ג** (עוקצין עמ' 144 ש' 4): *פ' זה לוף דומה לקולקס והוא במינו עליו רחבים ואם הוא שוטה עליו רחבים יותר* (וראה ערך לוף).
3. **רמב"ם** (עוקצין ג ד עמ' תשלב): *ולוף ממיני הבצלים כך פירש התלמוד הירושלמי, וממנו מין ידוע בשם לוף שוטה*; **רע"ב** (עוקצין ג ד): *ועלה לוף ממיני הבצלים, ויש ממנו מין שקורי' לו לוף שוטה.*
4. **המליצה** (בהמ"ל): לוף פיאז נרגס> پياز نرگس (פר.)= בצל של *Narcissus* (**דסוקי, מילון**, א, עמ' 620;

סטיינגאס, עמ' 1395; **אחונדוב**, עמ' 406).

5. **מכה"מ** (בהמ"ל, שביעית ז): *עלה הלוף השוטה ברג [=עלה] פיאז [=בצל] ענצר דיואנה [=שוטה]* > אולי הכוונה לעלים של בצל ה-عنصل=*Urginea maritima* (**סטיינגאס**, עמ' 870; **אחונדוב**, עמ' 162).
6. כך גם אצל הערוך, שזיהויו אינו ברור דיו: **ערוך** (ח"ה עמ' 29, ערך 'לוף'): *ולוף השוטה דומה ללוף אחר וממינו הוא אבל עליו רחבים יותר* > לא ברורה כוונתו - ע"ע 'לוף'.
7. **פלדמן**, **משנה**, עמ' 190-188.
8. **פליקס**, **צומח**, עמ' 95.
9. **לעף**, **פלורה**, א, עמ' 8. סינונים של *Scolopendrium hemionitis*.

70

לעונים

הלעונים נזכרו פעם אחת במשנה בהקשר של דיני הכלאים, כמין הדומה לתרדים (כלאים א ג). לא נזכרו בתוספתא או בתלמודים. בתנ"ך נזכרת כמה פעמים 'לענה', המתוארת כצמח מר, ועל פי רוב סמוכה ל'רוש', המתואר כצמח רעיל.

הזיהויים

▪ מין של **מלוח** (*Atriplex sp.*) - סוג במשפחת הירבוזיים, הכולל למעלה ממאתיים מינים - עשבוניים ושיחים - המצויים לרוב באדמות יבשות ומלוחות. העלים של המינים השונים מתאפיינים בטעם מלוח. בישראל מצויים כ-15 מינים של מלוח. הנפוץ שבהם - מלוח קיפח (*A. halimus*), הגדל בערוצי נחלים מדבריים, מלחות ונאות מדבר, וכן באזור החוף והשפלה. העלים נחשבו בעבר כמאכל עניים והם מקובלים לשימוש ברפואה העממית כנגד מחלות בדרכי העיכול. כך אצל הרוב המכריע של הפרשנים.[1]

מלוח - עלים

▪ מין של **חומעה** (*Rumex sp.*) - סוג של עשבוניים חד-שנתיים או רב-שנתיים ממשפחת הארכוביתיים, בעל 190-200 מינים. מינים רבים של חומעה עשירים בחומצה אוקסלית, המקנה לעליהם את טעמם החמוץ. בישראל גדלים כ-15 מיני חומעה. באזורים המדבריים בארץ נפוצה חומעה ורודה (*R. cyprius*). את המין חומעה מצויה (*R. acetosa*),

חומעה

הנפוץ בר באירופה, מגדלים בתרבות והוא משמש כירק לסלט. כך עולה מהירושלמי ומכת"י אנטונין.[2]

סלק מצוי

▪ **סלק מצוי** (*Beta vulgaris*) - צמח דו-שנתי ממשפחת הסלקיים. לסלק המצוי זני תרבות שונים - ביניהם כאלה שמגודלים עבור השורש - למשל **סלק אדום** (*Beta vulgaris var. esculenta*), וכאלה שעבור העלים - **סלק העלים, 'מנגולד'** (*B. vulgaris var. vulgaris*) שעליו בעלי טעם מריר-חמוץ, ומכילים גם הם, כחומעה, חומצה אוקסלית. כך הזיהוי אצל רנאה"י, רנאה"י פ"א ומכה"מ.[3]

תרד

▪ **תרד** (*Spinacia oleracea*) - צמח תרבות ממשפחת הסלקיים, המשמש כירק עלים. מוצאו במרכז אסיה, ובימי הביניים החלו לגדלו באגן הים התיכון ובאירופה. לעלי התרד טעם מריר-חמצמץ, וגם הם, כחומעה וכסלק העלים, מכילים חומצה אוקסלית. כך מופיע אצל תנה"י (בשם 'יש אומרים'), וכן אצל המליצה.[4]

חריפית הגינה

▪ **חריפית הגינה, 'חזרת', 'חְרַיין'** (*Armoracia rusticana*) - מין רב-שנתי ממשפחת המצליבים. מקור הצמח במזרח אירופה ובדרומה. מגודל בתרבות בעיקר בשביל שורשו הלבן והחריף, המוכר

כ'חזרת' בקערת הסדר האשכנזית. גם עליו הצעירים נאכלים, וטעמם דומה לטעם השורש אך עדין יותר. כך יש לזהות את השם האירופי המובא אצל רע"ב.[5]

- **טיון השמש** (*Inula helenium*) - צמח פורח ממשפחת המורכבים. יליד ארואסיה. עליו של הצמח נאכלים, ויש להם טעם מר וריח אופייני של קמפור. שימש לרפואה. כך הזיהוי בזרעים גניזה ב.[6]

טיון השמש

עיון

הזיהויים כולם הם עם צמחים שעליהם נאכלים, וטעמם מריר, חמוץ או חריף.

הירושלמי מזהה את לעונים עם חומעה, אך רק כת"י אנטונין מזכיר מסורת כזו.

כל הפרשנים בערבית, וכן הערוך, מזהים עם מין של מלוח.

רנאה"י, רנאה"י פ"א ומכה"מ קושרים את 'לעונה' לסלק, אך ישנו הבדל בין פירושיהם: רנאה"י פ"א מספק תיאור סתמי - תרדין ולעונין הינם שניהם 'מיני סלק'. לפי רנאה"י ומכה"מ, לעומת זאת, 'לעונה' היא ככל הנראה 'שורשי הסלק'.[7] רנאה"י אומנם לא מפרש את 'תרדין', וייתכן כי הוא מזהה אותם עם סלק העלים. מכה"מ מזהה גם את התרדין שבמשנה עם שורש הסלק, ולא ברור ההבדל בין התרדין ללעונין, לשיטתו.[8]

אצל תנה"י והמליצה מופיע הזיהוי עם תרד, שהגיע לאזורנו רק בימי הביניים, ועל כן הוא מסתבר פחות.[9]

הזיהוי של ריבמ"ץ אינו ברור.[10]

הלענה המקראית זכתה לזיהויים שונים, בהם הלענה (*Artemisia*) הנקראת כך גם כיום, המרוביון (*Marrubium*), ואבטיח הפקועה (*Citrullus colocynthis*), אך לא נראית כל הלימה לזיהויי הלעונים שבמשנה.

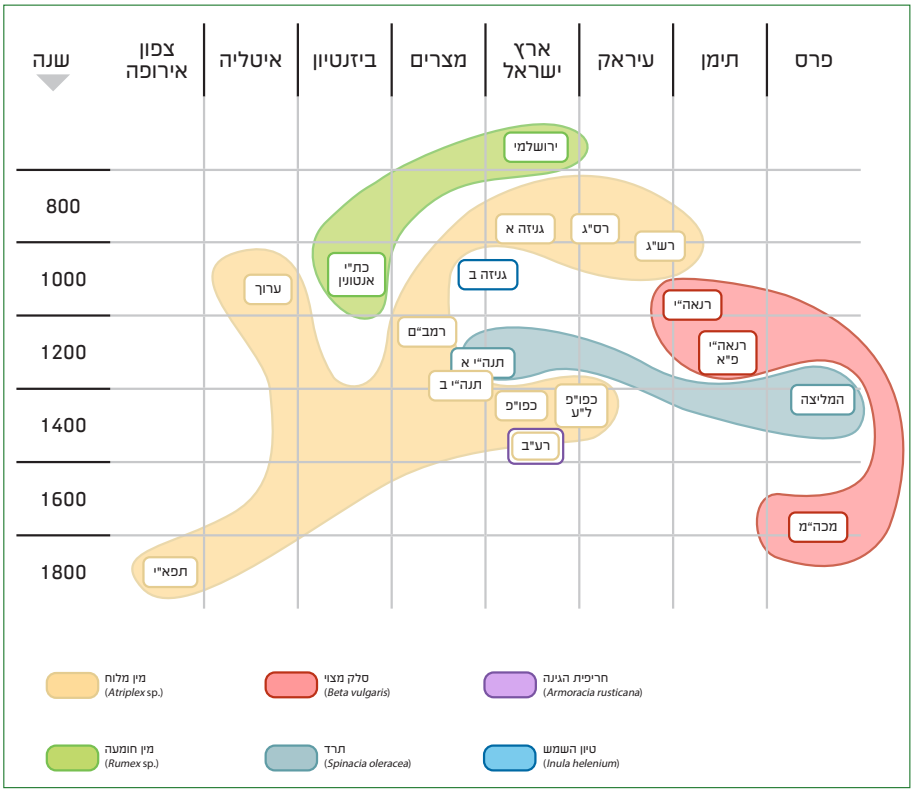

זיהוי החוקרים: פליקס ולעף הולכים בעקבות הירושלמי, ומזהים 'לעונה' עם חומעה תרבותית (*Rumex acetosa*).[11] צ'יז'יק, לעומתם, מזהה אותה, כרוב הפרשנים, עם זן של מלוח תרבותי (*Atriplex hortensis*).[12] פלדמן מזהה באופן ייחודי עם הסוג לענה (*Artemisia*).[13]

הערות:

1. **רס"ג** (עמ' 191 111): **אלקטף** > قطف=*Atriplex sp.* (**עיסא**, עמ' 27, מס' 14, עמ' 28, מס' 3; **בדויאן**, מס' 574; **דינסמור ודלמן**, מס' 1474, 1479. **אבן אלביטאר, ג'אמע** IV, עמ' 25: هو السرمق بالفارسية (ובדומה לכך ראה **רמב"ם ביאור**, מס' 331). قطف=سرمق=*Atriplex hortensis* (**עיסא**, עמ' 27, מס' 14). قطف הוא גם שמם של מיני *Commiphora*, אך הם לא רלוונטיים לענייננו). רמב"ם בביאור שמות הרפואות, מפרט שמות נרדפים רבים לצמח חמאץ (המזוהה עם *Rumex* או *Oxalis*), ביניהם القطف (**רמב"ם ביאור**, מס' 150), אך מדבריו די ברור כי אין זה השם הנפוץ והמרכזי שלו, ועל כן נראה כי גם לפי רמב"ם 'אלקטף' הוא *Atriplex*; **רש"ג** (עמ' 175, ש' 17): **אלקטף** > לעיל רס"ג; **זרעים גניזה א** (**אוק.**): **אלקטף** > לעיל רס"ג; **רמב"ם** (כלאים א ג עמ' קסח): **אלקטף** [וכך גם אצל **אלג'אמע** (עמ' 63, ערך 'לעונין')] > לעיל רס"ג (רמב"ם בביאור שמות הרפואות,

מפרט שמות נרדפים רבים לצמח חמאץ, (המזוהה עם *Rumex* או *Oxalis*), ביניהם القطف (**רמב"ם ביאור**, מס' 150). אומנם, מדבריו ברור כי זה אינו השם הנפוץ והמרכזי שלו. נראה כי גם רמב"ם, בפרשו *הלעונים - אלקטף*, מתכוון ל- قطف המופיע בביאור שמות הרפואות ערך 331, ושם ברור כי מדובר ב-*Atriplex*. כך הבין גם פליקס את דברי רמב"ם (**פליקס, כלאים**, עמ' 84)); **תנה"י** (עמ' 286, ערך 'לען'): *אלקטף... ויש אומרים אספאנאך, ושניהם קרובים בטבעם ותכונתם* > 'אלקטף' - לעיל רס"ג; 'אספנאנאך' - להלן הערה 4; **כפו"פ** (עמ' תשמג): *לעונין הוא אלקטף... וקורין לו אלמלחה* > לעיל רס"ג. במילונים לא מופיע ملحة, אך ל-*Atriplex halimus* (=מלוח קיפח) כמה שמות מאותו שורש - ملاح; ملوح; مليح; البقلة المالحة (**עיסא**, עמ' 27, מס' 13); **כפו"פ ל"ע** (עמ' תשמד): *קטף* > לעיל רס"ג; **ערוך** (ח"ה עמ' 49, ערך 'לעין'): *אטריפצי* > *Atriplex hortensis* (=מלוח תרבותי. **בדויאן**, מס' 575); **רע"ב** (כלאים א ג): *בערבי קט"ף ובלע"ז ארמולא"ש* > קטף - לעיל רס"ג; 'ארמולא"ש' - ראה להלן הערה 5; **תפא"י** (כלאים א ג, מח ע"ב): *מעלטע קרויט* > melte/melde (גר.) - Atriplex (**גרים, מילון, כר' 12, עמ' 2004; שם, עמ' 1991**).

2. **ירושלמי** (כלאים א ה"ג, עמ' 146): *המעווין*; כת"י וטיקן (עמ' 160): *חמעויין* [בדפוסים מופיע *המעוין*] > **חמועיתא**= الحماض=*Rumex sp.* (**בר שינייא**, עמ' 50, מס' 35; **עיסא**, עמ' 158, מס' 25,22,15,11,9). עם حماض מזוהה גם *Oxalis acetosella*. במילונים הסוריים מופיע גם 'חמעא' המתורגם: حب الرمان (=**גרגר הרימון**. **בר בהלול**, עמ' 760 ש' 12; **בר שינייא**, עמ' 51 ש' 70), אך אין לו קשר לענייננו; **כת"י אנטונין** (עמ' 70 **10**): *λαπατα* > הכוונה היא ל-*Rumex* sp.=λάπαθον (**לידל וסקוט**, עמ' **1030**; **דיוסקורידס** II, מס' **140**).
3. **רנאה"י** (בכת"י - כלאים א): **אצל אלסלק** (=*שורש הסלק*) > سلق=*Beta vulgaris* (**עיסא**, עמ' 30, מס' 21, 22); **רנאה"י פ"א** (בכת"י - כלאים א): *התרדים והלעונים צנוף אלסלק* (=מיני סלק) - לעיל רנאה"י; **מכה"מ** (בהמ"ל, כלאים א): צ'גנדר כורד > چگندر (פר.)=סלק, מנגולד. (**אחונדוב**, עמ' 376). לא ברורה כוונתו במילה 'כורד'.
4. **תנה"י** (עמ' 286, ערך 'לען'): *אלקטף... ויש אומרים אספאנאך, ושניהם קרובים בטבעם ותכונתם* > **אלקטף** - לעיל רס"ג; **אספאנאך** - اسفاناخ=*Spinacia oleracea* (='תרד' בלשוננו. **עיסא**, עמ' 173, מס' 14); **המליצה** (בהמ"ל): **לעינין ספאנאך** > سپاناج (פר.)=*S. oleracea* (**סטיינגאס**, עמ' 651).
5. **רע"ב** (כלאים א ג): *בערבי קט"ף ובלע"ז ארמולא"ש* > קטף - לעיל רס"ג; 'ארמולא"ש' - Armoraccia (איטלקית) =*Cochlearia armoracia* (סינונים של *Armoracia Rusticana*=חריפית הגינה. **בדויאן**, מס' 1112).
6. **זרעים גניזה ב:** *והלעונין אלראסן* > راسن=*Inula helenium* (טיון השמש. **עיסא**, עמ' 30, ע' 21-22. וראה: **סרי ועמר**, עמ' 72).
7. הסלק האדום המקובל כיום מוכר רק החל מסוף המאה ה-16 במערב אירופה (**החי והצומח** 12, עמ' 79; **ארנון, חקלאות כר' ו**, עמ' 102), ועל כן לא אליו הכוונה כאן. לסלק העלים, לעומתו, כלל אין שורש (**ארנון, חקלאות**, עמ' 272). מדברי רנאה"י פ"א כאן עולה כי היו זנים ששורשיהם היו ראויים למאכל, וככל הנראה גידלו אותם לצורך כך. יש לציין כי לא מדובר כאן בשורשי המין שגידלו בדרך כלל עבור העלים, המזוהה כאן עם תרדין, מכיוון שאז אין כלל בעיית כלאיים - הרי מדובר באותו צמח עצמו שאוכלים את עליו ושורשיו. לכן, צריך לומר שמדובר במין אחר שגודל במיוחד (או מין בר שנלקט במיוחד) לצורך שורשיו.
8. את התרדין הוא מזהה כ-צ'גנדר, ואת הלעונין כ-צ'גנדר כורד (לא ברורה הוראת המילה 'כורד' כאן).
9. (**ווטסון, חידוש**, עמ' 62-63).
10. **ריבמ"ץ** (עמ' עח): *יונישקי* > לא מזוהה. ישנו דמיון מסוים ל-*Juncus* (=סמר), אך אין בכך כדי לזהות באופן ברור את זיהויו.
11. **פליקס, כלאים**, עמ' 85; **לעף, פלורה**, IV, עמ' 71.
12. **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 835.
13. **פלדמן, משנה**, עמ' 191.

71

לפסן

הלפסן נזכר פעם אחת במשנה בהקשר של דיני הכלאים, כמין הדומה לחרדל (כלאים א ה). לא נזכר בתוספתא או בתלמודים.

הזיהויים

▪ **חרדל השדה** (*Sinapis arvensis*) - צמח חד-שנתי ממשפחת המצליבים. מוצאו מאירופה, והוא גדל ברוב חלקי הארץ, בעיקר בשולי שדות ודרכים. חלקי הצמח השונים נאכלים, והם בעלי טעם חרדל עדין. משמש ברפואה העממית לטיפול בדלקות אוזניים. אין לבלבל עם **חרדל לבן** (*S. alba*), הקרוב לו, ונפוץ עוד יותר בארץ, שממנו פותחו גם זני תרבות שמזרעיהם מפיקים את ממרח החרדל. כך הזיהוי אצל רוב הפרשנים.[1]

חרדל השדה

▪ **בן חרדל מצוי, 'רוֹקֶט', 'ארוגולה'** (*Eruca sativa*) - צמח חד-שנתי ממשפחת המצליבים. נפוץ באזור הים התיכון. עליו בעלי טעם חריף עדין, והם נאכלים חיים, כירק לסלט, או מבושלים. היו שזיהו כך את הצמח אֹרֹת שנזכר במקרא (מלכים ב ד לט).[2] כך זיהה רנאה"י פ"א את הלפסן.[3]

בן חרדל מצוי

▪ **כרוב כְּרֵתי** (*Brassica cretica*) - בן שיח במשפחת המצליבים. המין נפוץ בדרום-מזרח אירופה, ונדיר בארץ. עליו של הכרוב הכרתי משמשים למאכל. כך זיהה בכת"י אנטונין.[4]

מרוביון מצוי

- **מרוביון מצוי, מרמר מצוי** (*Marrubium vulgare*) - בן שיח ממשפחת השפתניים. נפוץ בארצות הים התיכון והמזרח התיכון, וכן בחלקים נוספים של אירופה. יש הסבורים כי שמו הלטיני נגזר מן העברית, ומבטא את הטעם המר האופייני לו. כך אצל הערוך, המצוטט גם אצל רע"ב, וכן אצל תפא"י.[5]
- **מין ממשפחת הדלועים** - כך נראה שמזהים הפירושים הפרסיים - המליצה ומכה"מ.[6]

עיון

המשותף לרוב הזיהויים הוא שמדובר **בצמח ממשפחת המצליבים**, **הקרוב במראהו או בטעמו לחרדל**. הגורם לכך הוא כמובן ההקשר במשנה בכלאים, המצביעה על קרבה בין הלפסן לחרדל.

מסורת מרכזית אחת, הנובעת ככל הנראה מן הקרבה בין השם במשנה לבין השם הערבי, מזהה את הלפסן עם **חרדל השדה**.[7]

רנאה"י מזהה באופן ייחודי את 'לפסן' עם **בן חרדל מצוי** - מין המזוהה אצל הפרשנים דווקא עם 'גרגיר' שבמשנה.[8] הדבר קשור כנראה בכך שהסוג **חרדל** אינו נפוץ בתימן,[9] ועל כן נזקק פרשן זה לזהות את הלפסן שבמשנה עם מין בר אחר הקרוב לחרדל.

כת"י אנטונין מזהה ככל הנראה את 'לפסן' עם **כרוב כרתי**, אחד ממינים רבים הנמנים עם הסוגים *Brassica* ו-*Sinapis* הקרובים זה לזה.

מסורת אירופית שראשיתה בזיהוי הערוך (המצוטט אצל רע"ב) ואחריתה בתפא"י מזהה את הלפסן עם **מרוביון מצוי**, אשר אינו נמנה עם משפחת המצליבים, ועליו המרירים אינם נאכלים בדרך כלל, אלא משמשים לרפואה.

זיהוי יוצא דופן מובא בשני החיבורים מפרס - המליצה ומכה"מ - ולפיו הלפסן הינו

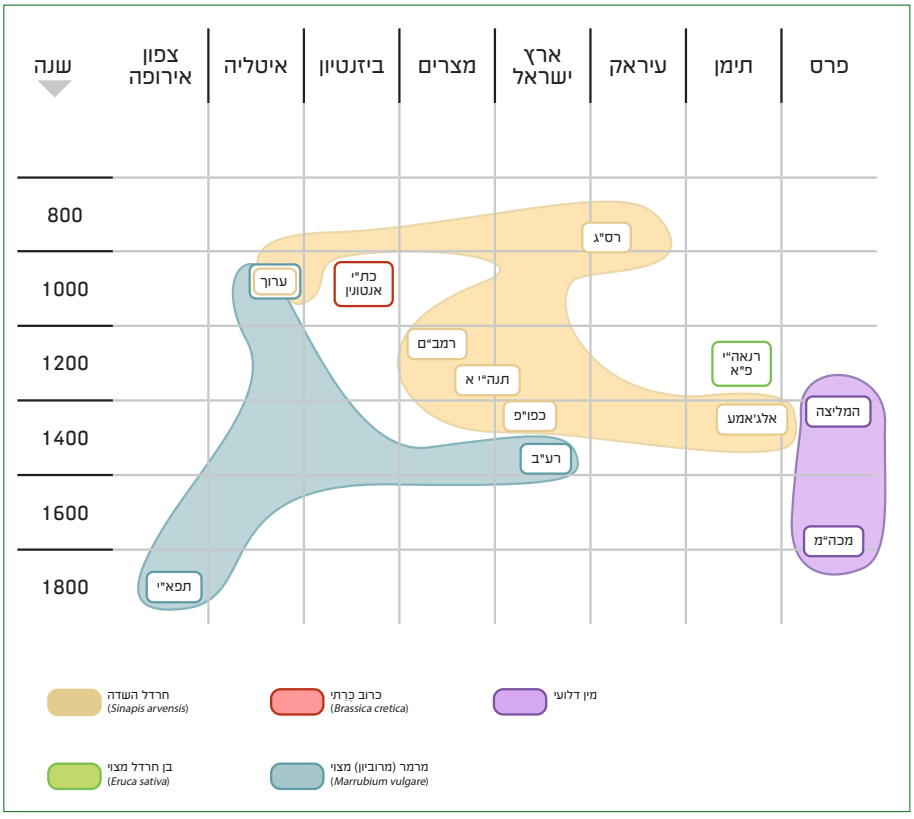

אחד מן המינים הנאכלים ממשפחת הדלועים. לא ברורה ההתאמה של זיהוי זה להקשר במשנה.

גם החוקרים מזהים את 'לפסן' עם חרדל השדה.[10]

הערות:

1. **רס"ג** (עמ' 193 120): **אללפסאן** > לפסאן=*Sinapis arvensis* (**עיסא**, עמ' 169, מס' 17). **אצל אבן אלביטאר** מופיע לבסאן, **כשם נרדף ל**-خردل بري (**אבן אלביטאר**, **ג'אמע** I, עמ' 53) ומזוהה עם *S. arvensis* (**עיסא שם**; **בדויאן**, מס' 3205). גם **רמב"ם** מזכיר خردل بري כמין ממיני החרדל (**רמב"ם ביאור**, מס' 218). אומנם, לפסאן הוא גם שמו של *Brassica nigra* (=כרוב שחור. **עיסא**, עמ' 33, מס' 7), אך מין זה מזוהה עם 'חרדל' (ע"ע 'חרדל'). פליקס מציין כי שם זה מתייחס ל-*B. nigra* רק במצרים (**פליקס**, **כלאים**, עמ' 65 הערה 65 - עיין שם); **רמב"ם** (כלאים א ה עמ' קסט): *צמח שפריו כפרי הלפת וגבהו על פני הארץ קרוב לאמה וידוע אצל הרופאים בשם* אללפסאן [וכך אצל **אלג'אמע** (עמ' 62, ערך 'לפסן')] > לעיל **רס"ג**; **תנה"י** (עמ' 286, ערך

'לפסן'): הוא לבסאן, והוא צמח החרדל... ויתכן שהם שני מינים בתוך הסוג, שאחד מהם נקרא 'חרדל' והשני 'לפסן' › לעיל רס"ג; **כפו"פ** (עמ' תשמד): *פירש הר"ם צמח שטעמו כטעם הלפת ועולה על פני הארץ כשעור אמה והרופאים קורין לו לפסין* › לעיל רס"ג; **ערוך** (ח"ה עמ' 53, ערך 'לפסן'): *פי' עשב הוא ונקרא בל' ישמעאל לבסאן...* › 'לבסאן' - לעיל תנה"י; **ריבמ"ץ** (עמ' פ): *בערוך פי' עשב הוא ונקר' בלשון ישמעאל לבאסן מרוזו (שיבוש של 'לבסאן' ו'מרוביו'), ואנו נאמ' עשב הוא שדומה לחרדל בעליו ובפריו, אבל אין טעמן שוה. וזהו שאנו סומכין עליו... ויש אומ' חרדל ברא* › התיאור הראשון שמביא הינו כללי, ויכול להתאים ליותר ממין אחד מן הסוגים *Sinapis, Brassica, Eruca* ועוד. 'חרדל ברא' ניתן לזיהוי באופן ממוקד יותר כ-*Sinapis arvensis*, מכיוון שנראה, גם אם הדבר לא נכתב בפירוש, כי זהו ציטוט מערבית - خردل بري (ראה לעיל אצל אבן אלביטאר).

2. ראה **עמר, מקרא**, עמ' 195.
3. **רנאה"י פ"א** (עמ' 32): **אלכתאה** › كثاة; كثاءة; كثاء=*Eruca sativa* (**עיסא**, עמ' 77, מס' 12). נזכר במקורות הקדומים כשם נוסף ל-جرجير, המזוהה גם הוא עם *E. sativa* (**רמב"ם ביאור**, מס' 74; **אבן אלביטאר, ג'אמע** II, עמ' 124) לפי אבן סידה זהו جرجير البر (**אבן סידה** VII, עמ' 133).
4. **כת"י אנטונין** (עמ' 71 21 - גורס: 'פלסן'): *ραφανη* › ραφανος; ραφανη =Brassica cretica (כרוב כרתי. **לידל וסקוט**, עמ' 1566).
5. **ערוך** (ח"ה עמ' 53, ערך 'לפסן'): *פי' עשב הוא ונקרא בל' ישמעאל לבסאן ובלעז מרובי"ו* › 'לבסאן' - לעיל הע' 1 אצל תנה"י. marrobio (איטלקית)=*Marrubium vulgare* (=מרוביון מצוי. **בדויאן**, מס' 2221). מין נוסף הנקרא כך הוא *M. allyson* (=מרוביון הנגב. **בדויאן**, מס' 2219); נראה כי יש כאן חוסר תיאום בין השם הערבי המצוטט, ככל הנראה, מפרשנים אחרים, לבין הזיהוי של הערוך עצמו; **רע"ב** (כלאים א ה): *פי' בערוך מרוי"ו בלע"ז* › לעיל ערוך; **תפא"י** (כלאים א ב, מח ע"ב): **אנדארענקדויט** › andorn (גר.)=Marrubium (**גרים, מילון**, כר' 1, עמ' 316).
6. **המליצה** (בהמ"ל): **כרבוז הנדי** › خربوزة هندى (פר.)=كدو (פר.)=דלעת/קישוא/מין אחר ממשפחת הדלועים (**חיים, מילון**, א, עמ' 706; **שם**, ב, עמ' 621); **מכה"מ** (בהמ"ל, כלאים א): **כדו** › كدو (פר.) - לעיל המליצה.
7. ניתן לראות גם בפירושו השני של ריבמ"ץ ('חרדל ברא') חלק ממסורת זו, מכיוון שחרדל לבן הינו מין בר מובהק, ואילו *B. nigra* ו-*S. arvensis*, המזוהים עם 'חרדל' ו'חרדל מצרי' (ע"ע), גדלים גם בתרבות.
8. למשל: רמב"ם (מעשרות ד ה, עמ' רט): **אלגרגיר**. רש"י (שבת קט ע"א ועוד): **אורוגא**. שמות אלו מתייחסים ל-*E. sativa* (**עיסא**, עמ' 77, מס' 12; **בדויאן**, עמ' 1543).
9. כלל לא מופיע אצל וד.
10. **לעף, פלורה**, IV, עמ' 71; **פליקס, כלאים**, עמ' 65; **פלדמן, משנה**, עמ' 287.

72

לפת

הלפת נזכרת במשנה תשע פעמים: בהקשרים שונים של דיני הכלאים, בין השאר כמין הדומה לנפוס (כלאים א ג; שם א ט; שם ג א); בדיני המעשרות (מעשרות ה ב; שם ה ח); בדיון על שיעורי הביטול של איסורים (חולין ד ז) ובדיני טומאה (כלים ט ד; עוקצין א ד). נזכרה עוד שש פעמים בתוספתא (תרומות ד ה; מעשרות ג טז; פסחים ג כ; חולין ז ו; כלים ז ז) בהקשרים שונים, בין השאר כמין שדרכו להשתמר יומיים לאחר לקיטתו. נזכרה בתלמודים כמה פעמים (ירושלמי ברכות ו ה"א; פאה ז ה"ג ועוד; בבלי ברכות מד ע"ב; שבת נ ע"ב ועוד).

הזיהוי

▪ **לפת** (*Brassica rapa*) - ירק ממשפחת המצליבים, המשמש למאכל ולמספוא, שהיה מצוי כבר אצל היוונים והמצרים הקדמונים. החלקים הנאכלים בלפת הם העלים, שנאכלים לאחר בישול (בדומה לתרד) והאשרוש (השורש המעובה), שנאכל חי כבוש או מבושל. כך זיהו רנאה"י פ"א, זרעים גניזה ב, רמב"ם, המליצה, מכה"מ ותפא"י.[1]

לפת

עיון

הלפת שבמשנה מזוהה באופן בלעדי עם הלפת שלנו. רוב הפרשנים נמנעו מלזהות את הלפת. לגבי הפרשנים בערבית נראה שהסיבה היא שהכתיב העברי והערבי זהה, וברור כי הם יזהו את 'לפת' עם המין הקרוי כך אצלנו.

פחות מובנת הימנעותם של הפרשנים המתרגמים לשפות אירופיות מלזהות 'לפת', אך יש להניח שגם להם היה הזיהוי האמור ברור.

גם החוקרים מסכימים כולם לזיהוי זה של הלפת.[2]

הערות:

1. **רנאה"י פ"א** (עמ' 32): *אללפת* > **עיסא**, עמ' 33, מס' 9,8; **בדויאן**, מס' 704,703). אומנם, שם זה מתייחס גם ל-*Brassica napus* (=**לפתית**. **עיסא**, עמ' 32, מס' 14; **בדויאן**, מס' 694), אך סביר כי למין זה מתייחס 'נפוס' (ע"ע), בן זוגו של 'לפת' במשנה (כלאים א ג); **זרעים גניזה ב**: *אללפת* > להלן רמב"ם; **רמב"ם** (כלאים א ג עמ' קסח): *אלפת* [צריך להיות: *אללפת*, כפי שהוא אצל תנה"י (עמ' 286, ערך 'לפת') **ואלג'אמע** (עמ' 63, ערך 'לפת')] > לעיל **רנאה"י** פ"א; **המליצה** (בהמ"ל): *לפת ונפוש(!) שלגם כותאה ודראז* > **לפת** קצרה וארוכה (להלן מכה"מ); **מכה"מ** (בהמ"ל, כלאים א): *שלג'ם* > شلغم (פר.)=**לפת** (**סטיינגאס**, עמ' 757); **תפא"י** (כלאים א ג, מח ע"א): **ר'יבען** > Rübe (גר.)=rapa (לט.)=*Brassica rapa* (**גרים**, **מילון**, כר' 14, עמ' 1331).
2. **פליקס**, **כלאים**, עמ' 78; **לעף**, **פלורה**, IV, עמ' 71; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 194-192.

73

מינתה

המינתה נזכרת במשנה פעם אחת בהקשר של טומאה וטהרה של חלקים שונים של הצמח (עוקצין א ב). אינה נזכרת בתוספתא. נזכרת פעם אחת בירושלמי (דמאי ב ה"א).

הזיהויים

▪ **נענע** (*Mentha*) - סוג במשפחת השפתניים הכולל כארבעים מינים. עלי הנענע ידועים בריח העז הנודף מהם, שמקורו בשערות בלוטיות שעל פני העלים, בהן נאגרים שמנים אתריים. כאשר ממוללים את העלים, השמן האתרי מתנדף וריחו מורגש היטב. הנענע משמש להכנת משקאות חמים וקרים, ומהווה מרכיב חשוב ברפואה העממית ובתעשיית התמרוקים. כך זיהו כמעט כל הפרשנים את המינתה שבמשנה.[1]

נענע המים

אקורוס קלמוס (*Acorus calamus*) - צמח ביצות עשבוני גבוה. מוצאו במרכז אסיה ובמזרח אירופה. לצמח מגוון שימושים ברפואה העממית. נכלל בעבר במשפחת הלופיים, אך כיום נמנה עם משפחה עצמאית. זיהוי יוצא דופן זה נמצא בדפוס ראשון של תפא"י בשם ר"ש.[2]

אקורוס קלמוס

עיון

למינתה מסורת זיהוי ברורה עם הנענע.

זיהוי יוצא דופן מופיע בדפוס הראשון של תפא"י, בשם ר"ש (אף שלא מצאנו כך בפירוש ר"ש שלפנינו), כשלפניו גרסה שגויה של שם הצמח - מיתנא. לא ברור ההיגיון שמאחורי הזיהוי.

חלק מן הפרשנים מזהים עם מינתה את 'אמיתא' שבבבלי (שבת קכח ע"א). הדבר קשור ככל הנראה גם בדמיון בין השמות, וגם בשם הארמי המופיע בספר הלכות גדולות, שניתן לראות בו דמיון ל'נענע'.[3]

גם על החוקרים מקובל זיהוי המינתה עם הנענע.[4]

הערות:

1. **פיה"ג** (עוקצין עמ' 138 ש' 7): *אלנענע בטיית* > להלן רמב"ם; **רנאה"י** (עוקצין עמ' 5): *אלנענע* > להלן רמב"ם; **ערוך** (ח"ה עמ' 181, ערך 'מנתא'): *פי' בל' ישמעאל נענע ובלעז מינטא ממש* > להלן רמב"ם. Menta (איט.)=*Mentha* (**פיאניג'יאני, אטימולוגיה** 26.6.23, http://etimo.it/?term=menta; **דונולו** (עמ' V, פס' 19): *ומינטא הוא אידיוזמוס.* **ספירמינט. לידל וסקוט**, עמ' 765]); **רמב"ם** (עוקצין א ב עמ' תשכא): *ממיני אלנענע* > נאנע הוא שמם של מינים שונים הנמנים על הסוג *Mentha* דוגמת *Mentha sativa; Mentha piperita* (נענע חריפה, 'מנטה'); *Mentha pulegium* (נענע הכדורים. **עיסא**, עמ' 117, ע' 14,13,12); **תנה"י** (עמ' 308 ערך 'מנת'): *הוא אל נענאע ונכתב לעיל באות א' שהוא נקרא גם אמיתא [שם מובא גם הסבר פונולוגי]* > לעיל רמב"ם; **ר"ש** (עוקצין א ב): *מיני ירקות הן ובפרק מפנין אמרינן מאי אמינתא אניניא ופי' בערוך מינט"א בלע"ז* > לעיל ערוך; **רע"ב** (עוקצין א ב): *כך שמה בלעז מינט"א ובערבי נענע* > לעיל ערוך, רמב"ם; **אלג'אמע** (עמ' 73, ערך 'מינתא'): *מינתא ותכתב איצ'א [=ונכתבת גם] מילתא, נוע מן [=מין של] אלנענע* > לעיל רמב"ם; **כתב"ה** (דף יא ע"ב): *אמיתא עשב היורד לקדירה הנקרא מינתא בל"י [בלשון יוון] ורומיי ואיטל'* [וכך אצל בוקסטורף (**בוקסטורף, לקסיקון**, עמ' 1228)] > *Mentha* (**ניקולוב, מילון**, עמ' 741); **מוה"ע** (ח"ה עמ' 181, ערך מנתא): *וכן נקרא בל"י ודו'* > לעיל ערוך; **ברכי יוסף** (או"ח סי' רטז ס"ק ב): *על ריח מינט"ה הנקרא בערבי נענע ונקרא בלשון משנה פ"ז דשביעית דנדנה ופ"ק דעוקצין מינתא, ואמיתא בשבת קיח;* **מכה"מ** (ב"א ד' 177, עוקצין א): *מינטא נענע* > נאנע (פר.)=*Mentha* (**סטיינגאס**, עמ' 1412; **אחונדוב**, עמ' 238); **תפא"י** (בדפוסים מאוחרים): *והוא הנקרא בלשון לטינא מינטא, ובלשון אשכנז באלזאם מינצע שגדל אצלנו בגנים* > Balsam Minze (גר)- אחד ממיני התרבות של *Mentha* (**ניקולוב, מילון**, עמ' 741).
2. **תפא"י** (עוקצין א ב, קעה ע"א, גורס 'מיתנא'): *לר"ש זהו קאלמוס* > Kalmus (גר.)=*Acorus calamus* (**ון ווייק, מילון**, א, עמ' 23; **גרים, מילון**, כ' 11, עמ' 73).
3. בבלי (שבת קכח ע"א מינ95): *מאי אמיתא ניניא.* **ניניא** (סור)=نانخواه (פר.; ער.)= *Ammi* (אמיתה. **בר בהלול**, ב, עמ' 181 ש' 16; **סוקולוף, ברוקלמן**, עמ' 915; **רמב"ם, רוזנר**, עמ' 199, ע' 259). בספר הלכות גדולות (סימן ז - הלכות שבת פרק עשרים עמוד קלב): *מאי אמיתא ננהא. את ננהא* אפשר ישנן שתי אפשרויות בתרגום שם

זה. 1. לזהות עם 'ניניא' שבבבלי (ישנו דמיון גם לשם הפרסי-ערבי - نانخواه) - *Ammi* (**סוקולוף, בבלית, עמ' 751**). 2. ננהא/ננחא=*Mentha* (**בר שיניא, עמ' 50, ש' 34; לעף, שמות, עמ' 259-260; סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 923**). אצל רש"י (שבת קכח ע"א): **ניניא מינטא**; (שבת קמ ע"א): **אמיתא מינטא**.

4. **לעף, פלורה, ד, עמ' 72; צ'יז'יק, אוצר, עמ' 729; פלדמן, משנה, עמ' 308-309; פליקס, צומח, עמ' 86.**

74

מלפפון

המלפפון נזכר במשנה ארבע פעמים: בהקשר של דיני הכלאים, כמין הדומה לקישות (כלאים א ב); בדיני תרומות (תרומות ב ו); בדיון על חשש סכנה במאכלים מגולים (תרומות ח ו) וכמין ירק, החייב במעשר גם אם נלקט בהיותו קטן (מעשרות א ד). המלפפון נזכר בתוספתא כמה פעמים (תרומות ד ה; כלאים ב י-יד; שם ג יב; מעשרות א ג-ו; פסחים א י; נדרים ד ג) בהקשרים שונים. כמו כן, נזכר בירושלמי כמה פעמים (דמאי ב ה"א; כלאים א ה"ב ועוד).

הזיהויים

▪ **מלון** (*Cucumis melo*) - צמח מטפס או שרוע, ממשפחת הדלועיים, שמוצאו מן האזורים הטרופיים של אסיה ואפריקה. המלון תורבת למספר רב של זנים בעלי פירות שונים: מוארכים, מעוגלים ופחוסים, הגדלים כשהם שרועים על הקרקע. פרי המלון מכיל כ-90 אחוז מים ו-8 אחוז סוכר, וכיום הוא בעל תפוצה עולמית. כך הוא הזיהוי בירושלמי (המצוטט גם אצל הערוך), וכך אצל רש"ג, זרעים גניזה ב, מוה"ע, ריבמ"ץ, המליצה, וכנראה גם אצל כפו"פ ל"ע.[1]

מלון

▪ **'מלפפון', קישוא הגינה** (*Cucumis sativus*) - זהו המלפפון שלנו. צמח מטפס ממשפחת הדלועיים, שמוצאו מהודו. הפירות עסיסיים ועשירים במים, אך אינם מתוקים. המלפפון תורבת לפני יותר מ-3,000 שנה, והיה נפוץ באזור המזרח התיכון,

מלפפון

ומשם התפשט לאירופה. כך הוא הזיהוי אצל רס"ג, רמב"ם, תנה"י, כפו"פ, רע"ב (בשם הערבי שמביא), אלג'אמע, ומכה"מ.[2]

אבטיח

- **אבטיח** (*Citrullus lanatus*) - צמח מטפס ממשפחת הדלועיים. מוצאו באפריקה. פירותיו של האבטיח גדולים מאוד, עגולים או מוארכים, מתוקים ועסיסיים. הם גדלים כשהם שרועים על הקרקע. אף על פי שהפרי אוגר כמות מים גדולה, הוא גדל ללא השקיה בתנאי בעל. כך הזיהוי בזרעים גניזה א, אצל רנאה"י פ"א וכן אצל רע"ב (בשם האירופי שמביא), וכנראה כך יש להבין גם את זיהוי רנאה"י.[3]

עיון

כל הזיהויים מתייחסים למינים נאכלים ממשפחת הדלועיים.

בירושלמי זוהה המלפפון עם מלון. הקשר בין זיהוי ריבמ"ץ לבין הירושלמי ברור: שניהם מזכירים את השם היווני (שזהה פחות או יותר לשם העברי), ובשניהם נזכר הקשר לתפוח (בצורת הפרי או במתיקותו). גם רש"ג וכת"י זרעים גניזה ב מזהים כמותם, וכך גם המליצה ומוה"ע.

ישנן שתי מסורות בערבית. הברורה יותר היא זו המזהה את המלפפון שבמשנה עם המלפפון שלנו (רס"ג, רמב"ם וסיעתו, מכה"מ). השנייה מזהה אותו עם האבטיח שלנו (זרעים גניזה א, רנאה"י פ"א במפורש ורנאה"י באופן כללי יותר). מסורת זו מופיעה גם אצל רע"ב בשם האירופי 'ציטרול"י'. נראה כי הזיהוי עם מין אבטיח קשור בתיאוריה על היווצרות ה'מלפפון' המובאת בירושלמי.[4]

נראה כי תפא"י הולך בעקבותיו של רע"ב. הוא מזהה עם 'ציטראָנען קירבס', שהינו מין דלעת (kürbis=), ששם הלוואי שלה קרוב אטימולוגית לשם המופיע אצל רע"ב, אף שהזיהוי עצמו אינו ברור לגמרי, ונראה שאין הוא תואם אף אחד מזיהויי הפרשנים ל'מלפפון', שהובאו כאן.

לגבי היחס בין זיהוי ריבמ"ץ, המייצג ככל הנראה מסורת אירופית, ובין המסורת הערבית של רס"ג ורמב"ם - ע"ע 'קישות'.

כמו ב'קישות' מביא רע"ב פירוש אחד הכולל שני זיהויים סותרים. הוא מצטט את השם הערבי המזוהה עם המלפפון, ומוסיף לצידו את השם האירופי של האבטיח. סביר, כבמקרים אחרים, כי את השם האירופי הכיר באופן בלתי אמצעי, ואת השם הערבי ציטט מפירושים שהיו לפניו.

זיהוי תמוה של 'מלפפון' מופיע אצל המליצה (כזיהוי שני) - כסיית האבוב (*Cassia fistula*).[5]

רוב החוקרים מסכימים לזיהוי המלפפון שבמשנה עם מלון.[6] פלדמן מתלבט בינו ובין מלון הקת'א (*Cucumis melo var. chate*).[7]

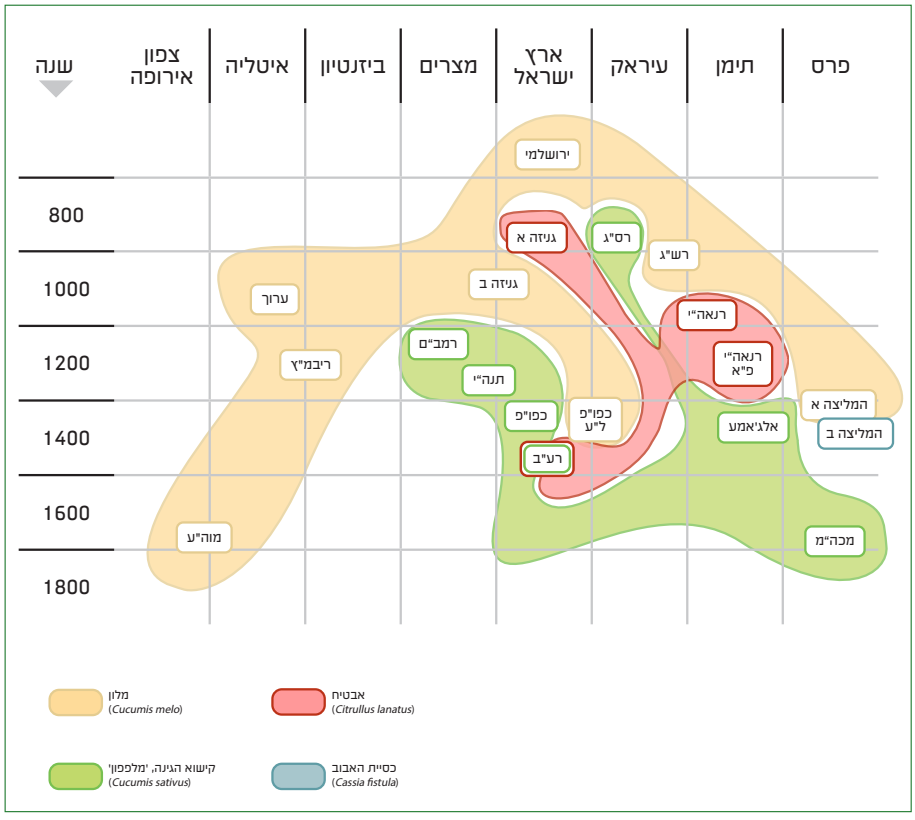

הערות:

1. **ירושלמי** (כלאים א ה"ב, עמ' 146): *רבי יודה או': עיקרו כלאים. אדם נוטל מעה אחת מפיטמה שלאבטיח ומעה אחת מפיטמא שלתפוח, ונותנן בתוך גומא אחת והן נתאחין ונעשין כלאים. לפום כן צווחין ליה בלישנא יוונא מולפפון* > *Cucumis melo* =μηλοπέπων (**לידל וסקוט**, עמ' 1127). שם זה משקף את ההשקפה הקדומה שבאה לידי ביטוי בירושלמי הנזכר: μηλον=תפוח (**לידל וסקוט**, עמ' 1127); πέπων=מין דלעת או מלון (**שם**, עמ' 1364); **רש"ג** (עמ' 175, ש' 14): *נוע מן אלבטיך*: بطيخ= *Cucumis melo* (**חסין וקאסם**, מס' 199). אומנם בדרך כלל מזהים את بطيخ עם *Citrullus lanatus* (='אבטיח' בלשוננו. **עיסא**, עמ' 50, מס' 12), אך כאן לאור הזיהוי המקומי בעיראק בהחלט סביר לזהות כפי שנכתב): **זרעים גניזה ב**: *עגור* > عجور=*Cucumus melo* (מלון. **עיסא**, עמ' 61 62, ע' 5). זהו גם שמו של *Cucumis melo var. chate* (מלון הקת'א. **שם**, עמ' 61, ע' 11). וראה גם **ליין**, כ' 5, עמ' 1959-1958; **כפו"פ ל"ע** (תשמד): *מין מהאבטיח* > לעיל רש"ג (אם כי ייתכן כי המעתיק פירש بطيخ דווקא כ-*Citrullus lanatus*); **ערוך** (יקר ערך א עמ' קלג): מצטט את הירושלמי; **מוה"ע** (שם): *היונים קראו מלופפון למין פרי האדמה ערב למאכל ומלא מין מתוק והוא הנקרא בלשון הקדש אבטיח, ותרגום ירושלמי ואת האבטיחים וית מלפניא, ולפעמים היונים קראו כן למין אחר שהוא גם כן נאכל והוא מלא דדים בולטים ובפרט בקטנותו והוא כמו מין קשאים ונראה כי כן שמו מלופפון בלשון משנה כי הרופאים מנו ארבעה אלו... ולכן אמרו שהקישות והמלפפון אינם כלאים כי זרע של שניהם דומה...* > לפי מוה"ע 'מלפפון' הוא שמם של שני מינים שונים: נראה שהפרי ש'מלא מין מתוק' הוא *Citrullus lanatus* ('אבטיח' בלשוננו) והשני, אליו התכוונה המשנה לפי מוה"ע הוא *Cucumis melo*; **ריבמ"ץ** (עמ' עו): *מלפפון בלשון יון מילופיפוני, והן עגולים כתפוחין* > לעיל ירושלמי. **המליצה** (**בהמ"ל**): *מלפאפיני כרבוז* (**בכת"י** אחרים - *כרבזה* > خربوز (**פר.**)=*Cucumis melo* (**חיים, מילון, א**, עמ' 114). בסמוך הוא מביא זיהוי נוסף ותמוה - ראה להלן.
2. **רס"ג** (עמ' 189 98): **אלכ'יאר** > خيار=*Cucumis sativus* (**עיסא**, עמ' 62, מס' 10; **בדויאן**, מס' 1267); **רמב"ם** (כלאים א ג עמ' קסז [וכן מעשרות א ד, תרומות ב ו, תרומות ח ו]): אלכ'יאר [וכך הוא אצל תנה"י (עמ' 306, ערך 'מלפפון'), אצל **אלג'אמע** (עמ' 72, ערך 'מללפפונות'), וכן במילון **מהד' טובי** (עמ' 105)] > לעיל רס"ג; **כפו"פ** (תפה; תשמב): אלכיאר > לעיל רס"ג > **רע"ב** (כלאים א ב): *נקראים בערבי כייא"ר* ובלע"ז *ציטרול"י* (כך מביא גם הרמ"א בהג"ה: שו"ע יו"ד סימן רצז סעיף יד) > לגבי 'כייא"ר' - לעיל רס"ג. Citrulli (איטלקית)=Zitrulle (גר.)=*Citrullus lanatus* ('אבטיח' בלשוננו; **ספרינגר גרמנית** II, עמ' 1856). יש כאן, בעצם שני זיהויים סותרים - בדומה לפירושו ל-'קישות'; **מכה"מ** (בהמ"ל, כלאים א): *שנג* > شنگ (פר.)=מין מלפפון (**סטיינגאס**, עמ' 763).
3. **זרעים גניזה א** (**אוק.**): *אלפג* > فج= *Citrullus lanatus* (**עיסא**, 50 12); **רנאה"י פ"א**: (תרומות ג עמ' 4): *אלכרבז*: خربز= *Citrullus lanatus* (**עיסא**, שם); **רע"ב** - ראה לעיל הערה 2; **רנאה"י** (עמ' 29): *מין ממיני האבטיחים שריחו טוב* > לא ברור האם מתכוון לאחד מזני *Cucumis melo* ('מלון' בלשוננו) או ל-*Citrullus lanatus* ('אבטיח' בלשוננו), אם כי סביר יותר, מבחינה לשונית, שהתכוון לשני.
4. לעיל, הערה 1.
5. אצל המליצה מופיעים בסמיכות יחסית שני ערכים נפרדים: *מלפאפיני - כרבזה* (לעיל הערה 1), ולאחריו: *מלפפון - פלוס כיאר צ'נבר* > فلوس, خيار چنبر (פר.)= *Cassia fistula* (**חיים, מילון, א**, עמ' 768).
6. **לעף, פלורה**, IV, עמ' 4 72. **פליקס, כלאים**, עמ' 49-50; **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 830.
7. **פלדמן, משנה**, עמ' 194-197.

75

מרור

בתנ"ך נזכרים *מרורים* ארבע פעמים, ובכולם בלשון רבים: פעמיים בתורה (שמות יב ח; במדבר ט יא) - בקשר לאכילת הפסח, ופעמיים בכתובים (איוב ט יח; איכה ג טו) - במשמעות של עשבים מרים וכדימוי לצרות ומצוקות.[1] במשנה נזכר המרור פעם אחת כשם פרטי של ירק (פסחים ב ו), ועוד פעמיים כשם כללי למיני ירקות מרים בהקשר של מצוות הפסח (פסחים ט ג; פסחים י ה). גם במדרשי ההלכה נזכר המרור כמה פעמים כשם כללי בהקשר דומה (מכילתא פסחא ו; מכילתא דרשב"י יב ועוד).

הזיהויים

חסת המצפן

- אחד ממיני הבר של ה**חסה** (*Lactuca*), אולי **חסת המצפן** (*Lactuca serriola*) - צמח חד-שנתי או דו-שנתי ממשפחת המורכבים, הנפוץ כמעט בכל חלקי הארץ, בבתי גידול משופעים במים. נראה שמחסת המצפן בויתה במשך הדורות החסה התרבותית. העלים התחתונים שלה נאכלים בצעירותם. היו שזיהו כך את התרגום של הבבלי למרור, וכך מובא בערוך, ברמב"ם ובאלג'אמע.[2]

- מיני **עולש: עולש מצוי** (*Cichorium pumilum*) - צמח חד-שנתי ממשפחת המורכבים. בעל תפרחת כחולה-סגולה. עלי העולש נאכלים חיים או מבושלים. הצמח משמש ברפואה העממית, והשורש המיובש והטחון משמש כתחליף לקפה. זו אחת האפשרויות להבנת זיהוי הבבלי;[3] **עולש תרבותי** (*Cichorium intybus*) - מין תרבות אשר לו זנים שונים המגודלים עבור העלים, הנבטים או השורשים שלהם. כך אצל המליצה.[4]

- *Arctium* - סוג ממשפחת המורכבים שמיניו הינם בעלי שורש מריר ואכיל. כך זיהה רש"י.[5]

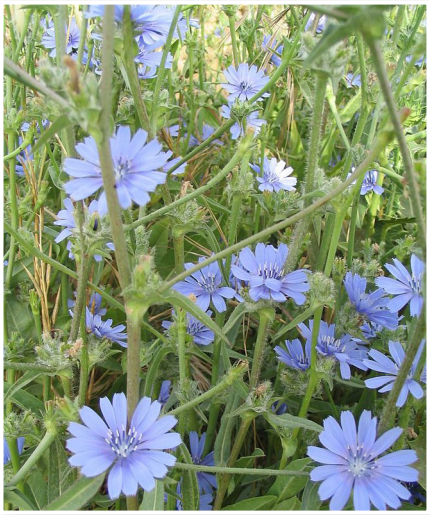

עולש מצוי

עולש תרבותי

- **לענת האבסינת** (*Artemisia absinthium*) - שיח רב-שנתי ממשפחת המורכבים, המשמש להכנת המשקה האלכוהולי אבסינת. נפוץ באירופה, אך אינו גדל בארץ. מין קרוב אליו הוא הלענה השיחנית, 'שיבה', המוכרת כצמח לתה. כך זיהה תפא"י.[6]

שיבה

- **מרור הגינות** (*Sonchus oleraceus*) - צמח עשבוני חד-שנתי ממשפחת המורכבים. הצמח זקוף ומגיע לגובה מטר אחד. נפוץ מאוד בכל אזורי הארץ, בעיקר במעזבות, בגינות ובצידי דרכים. כפי ששמו מלמד, טעמו מר, והוא נושא שרף חלבי לבן. חלק מיהודי תימן השתמשו בו כמרור, וגם השומרונים נוהגים לאכלו ביחד עם קורבן הפסח שלהם. זיהוי זה מתאים כנראה לתיאור המובא בירושלמי למרור, אם כי שמו אינו נזכר שם כלל.[7]

מרור הגינות

עיון

המשותף לכל הזיהויים למרור הוא היותם צמח מאכל מריר.

מהתלמודים לא עולה זיהוי ברור: הירושלמי מביא תיאור ללא שם, אך הגדרתו (*פניו מכסיפין ויש לו שרף*) מתאימה מאוד למרור הגינות. ניתן לבסס זיהוי זה גם על מסורת זיהוי קדומה שהשתמרה בקרב חלק מקהילות יהודי תימן.[8] בבבלי מובאות כמה גרסאות, חלקן אינן מזוהות.[9] השם 'מרריתא' שנזכר שם, קשור כנראה למין בר של חסה או של עולש, ואכן חלק מהפרשנים זיהו כך בהמשך.

זיהויים ייחודיים נמצאים אצל רש"י (*Arctium*) ואצל תפא"י (לענת האבסינת).

רוב החוקרים סבורים שיש לזהות את המרור עם מרור הגינות.[10] פלדמן מתלבט ומזהה בסופו של דבר עם מיני בר של חסה.[11] זיהוי נוסף - דרדר המדבר (*Centaurea pallescens*) הוצע על ידי א' הראובני.[12]

הערות:

1. **עיין עמר, מקרא, עמ' 226-227.**
2. **בבלי (פסחים לט ע"א מינ6 וט134): ובמרור מרריתא; (שם אנ271 ני1632): > נראה שיש לקשור את 'מרריתא' לשם הסורי מררא, המזוהה עם חסת בר, אולי *Lactuca serriola* (בר בהלול, ב, עמ' 1162, וראה עמר, מרורים, עמ' 42); אפשרות אחרת: מרוריתא (סור.)=חדבא דברא (סור. בר בהלול, ב, עמ' 1154)=*Cichorium pumilum* (בר בהלול, ב, עמ' 717: חדבא=هندبا. שם זה מזוהה עם הסוג *Cichorium*, ועל כן חדבא דברא הוא מין הבר *Cichorium pumilum*, וראה להלן); הליתא/חליתא - לא מזוהה; ערוך (ח"ה עמ' 235, ערך 'מר'): מרור מרריתא פי' חזרת של יער > הכוונה כנראה למין בר של *Lactuca* (חסה); רמב"ם (פסחים ב ו עמ' 284): מין ממיני אלכ'ס מדברי מר מאוד > *Lactuca*=خس (עיסא, עמ' 103, ע' 26; בדויאן, עמ' 346, ע' 2002); אלג'אמע (עמ' 82, ערך 'מרור'): נוע מן [=מין של] אלכ'ס ברי מר גדא [=מר מאוד] > לעיל רמב"ם.**
3. **ראה לעיל הע' 2.**
4. **המליצה (שש. ד' 184): *טרשקוק הינדבה בארי* > طرشقوق/ طرخشقوق, هندباء برى (פר.)=*Cichorium intybus* (אחונדוב, עמ' 408; סטיינגאס, עמ' 812, 1514. בערבית מזוהה طرشقوق גם עם המין הקרוב *Taraxacum officinale* (שינן רפואי. עיסא, עמ' 177, ע' 15. 'עולש תרבותי' הוא מין הגדל בר במקומות רבים, ועל כן סביר שייקרא هندباء برى).**
5. **רש"י (פסחים לט ע"א): מרריתא - אמירפויל > amerfoil (צר.עת.)=bardane (צר. דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' 6, ע' 38) =*Arctium* spp. (ון ווייק, מילון, א, עמ' 112). למיני תרבות הנמנים על סוג זה ישנו שורש שיפודי אכיל. אחד ממינים אלו הוא *Arctium lappa* (לפה).**
6. **תפא"י (פסחים ב ו, פז ע"ב): וועדרמוט קרויט > Wermutkraut (גר.)=*Artemisia absinthium* (גרים, מילון, כ' 29, עמ' 426, 437).**
7. **ירושלמי (פסחים ב ה"ו ל ונ): ירק מר ופניו מכסיפין ויש לו שרף (ראה עמר, מרורים, עמ' 40-41).**

8. **עמר, מרורים**, עמ' 41.
9. **בבלי** (פסחים לט ע"א מינ6 וט134): ובמרור מרריתא; (שם אנ271 ני1632): מרור הליתא; (שם וט109 וט125): ובמרור חליתא > ריבוי הגרסאות מקשה על הזיהוי. הליתא/חליתא - לא מזוהה; נזכר גם בהלכות **ראו** (פסח עמ' 16): מרור חליאתא.
10. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 72; **פליקס, צומח**, עמ' 102; **עמר, מרורים**, עמ' 40-41, ועיין שם בהמשך לגבי זיהויים נוספים במסורות של עדות שונות.
11. **פלדמן, משנה**, עמ' 198.
12. **הראובני**, מרור, עמ' 269-270.

76

מתוק

המתוק נזכר במשנה פעמיים. בשני המקומות הוא נזכר כמסמן של נקודת זמן בשנה - 'שייבש המתוק' (שביעית ג א, שם ט ו). אינו נזכר במדרשי ההלכה ובתוספתא, וגם לא בתלמוד הבבלי. עצם זיהוי המתוק כשם צמח לא מוסכם על כל הפרשנים.

הזיהויים

▪ **אבטיח הפקועה** (*Citrullus colocynthis*) - צמח עשבוני רב-שנתי ממשפחת הדלועיים. פירותיו דומים במראה לאבטיח. הם אינם אכילים, אך יש להם שימושים רפואיים נרחבים. מזוהה אצל חלק מהפרשנים כפקועות השדה, שנזכרות בסיפור על בני אלישע והנביאים כצמח בר לא אכיל. כך ניתן להבין אולי מהירושלמי,[1] וכך הביאו רוב הפרשנים שהבינו שהמתוק הינו צמח.[2]

אבטיח הפקועה

▪ **חסה תרבותית** (*Lactuca sativa*) - הזיהוי המרכזי של הצמח המשנאי 'חזרת' (ע"ע). כך עולה מהירושלמי בפסחים, אם כי לא ברור שהכוונה לאותו מתוק שנזכר בשביעית.[3]

חסה תרבותית

עיון

כאמור, המתוק נזכר פעמיים בלבד בכל המקורות התנאיים, ושאלת היותו שם צמח עומדת במחלוקת. המקור המרכזי לזיהוי המתוק הוא בדברי הירושלמי, המזהה בין המתוק לפקועה. אלא

שבירושלמי עצמו ראו לנכון לפרש גם את 'פקועה' זו, ור' מנא הסבירו באמצעות הביטוי *פקועה דבקעתא*. ביטוי זה אינו מחוור כל צורכו, ויש שקשרוהו לפקועות השדה שנזכרו במקרא, בסיפור על בני אלישע והנביאים (מלכים ב ד לט). לפי זיהוי זה, הירושלמי מכוון כנראה לצמח הנקרא **אבטיח הפקועה**. לפי הסבר זה השם 'מתוק' הינו לשון סגי נהור, שהרי אבטיח הפקועה הינו צמח מר ורעיל. עוד נזכר בירושלמי (במקום אחר) קישור בין המתוק לחזרת, אך לא ברור שמדובר באותו מתוק שנזכר במשנה.

אחרים כלל לא זיהו את המתוק כשם של צמח. יש שהבינו את *פקועה דבקעתא* שנזכר בירושלמי כמתייחס לקרקע רטובה, אם כי לא ברור המקור הלשוני לפירוש זה. יש שהבינוהו כשם כללי לזמן ההתייבשות של הפירות הבשלים, או לתיאור הזבל של השדות.[4]

החוקרים מתחבטים גם הם בזיהוי המתוק: לעף מזהה אותו עם **אבטיח הפקועה**,[5] ואילו פלדמן מתלבט בין זיהוי זה לזיהוי עם הזבל שבשדות.[6] לפי הראובני, המתוק מתייחס לעלי החורף העסיסיים של צמחים עשבוניים שונים, דוגמת החרחבינה המכחילה (*Eryngium creticum*),[7] ואילו צ'יז'יק מזהה את המתוק עם חסה רומית (*Lactuca sativa var. longifolia*).[8] לדעת פליקס אין לזהות את המתוק עם צמח כלשהו, אלא פירושו - אדמה פורייה.[9]

הערות:

1. **ירושלמי** (שביעית פ"ג ה"א ל ונ): *משיבש המתוק פקועה אמ' ר' מנא ההן פקועה דבקעתא*. [כת"י וט משובש: *מיבש(!) (רווח ארוך) תיקפועה(!)* א"ר *מנא ההן פקועה דבקע'*] > פקועא (סור.), המופיעה בתרגום הסורי למלכים ב ד לט, מזוהה עם *Citrullus colocynthis* (**סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 1221; לעף, שמות, עמ' 333-332**), אך נראה שאין לכך מקור חיצוני, אלא שמשתמשים במסורת המזהה את 'פקועות שדה' שם עם צמח זה.
2. **זרעים גניזה א** (אוק.): *המתיק אלחנט'ל* > להלן רמב"ם; **ערוך** (ח"ה עמ' 291, ע' 'מתק'): *... פי' אחינו ר' דניאל ז"ל כמו פקועות שדה דלועין הן קרא. האי דכתיב "מות בסיר" פי' דלועין מרין*; **ריבמ"ץ** (שביעית ג א עמ' קנז): *ר' דניאל פירש פקועות השדה ממש הם המתוק ששנינו* > *לעיל ערוך*; **רמב"ם** (שביעית ג א עמ' 145): *אלחנט'ל. ונקראו אלחנט'ל מתוק כמו שקוראים לסומא סגי נהור* > חנظل=*Citrullus colocynthis* (**רמב"ם, רוזנר, עמ' 122, ע' 158; עיסא, עמ' 50, ע' 9**); **תנה"י** (עמ' 320 ערך 'מתק'): *ושם אלחנט'ל מתיק על אף מרירותו הרבה* > *לעיל* רמב"ם; **כפו"פ** (פרק מח, עמ' תרס): *והמתוק הוא פרי האדמה כעין תפוח וטעמו מר מאוד וקראוהו ז"ל מתוק כסגי נהור לעור והוא סם משלשל... וקורין לו אל חנטל* > *לעיל* רמב"ם.
אלג'אמע (עמ' 83, ערך 'מתיק'): *אלחנצ'ל* > *לעיל* רמב"ם; **מכה"מ** (ב"א ד' 21, שביעית ג): *כדו [=דלעת] חנט'ל* > חנظل (פר.)=*Citrullus colocynthis* (**סטיינגאס, עמ' 432; אחונדוב, עמ' 362**).

3. **ירושלמי** (פסחים ב ה"ו ל ונ): *התיבון הרי חזרת מתוק הרי אינו קרוי חזרת אלא מתוק*. חזרת מזוהה אצל כלל הפרשנים עם *Lactuca sativa* (חסה תרבותית) ע"ע 'חזרת'.
4. א. קרקע רטובה: **כת"י אנטונין** (עמ' 73 ש' 98): *המתוק* ‹ *λυβαδην* ‹ λιβαδιον=מקום רטוב' (**לידל וסקוט**, עמ' 1047. וראה: **סטאר**, **גלוסר**, עמ' 364). **ערוך** (ח"ו עמ' 401, ערך 'פקע'): *מאימתי מוציאין זבלים משיבש המתוק ופירשו בגמרא פקועה אמר ר' יוסי הדין פקועה דבקעתא והם סדקים שבבקעה כשהמטר יורד מתמלאין מים ואינם מתייבשין אלא לאחר זמן*; **רע"ב** (שביעית ג א): *ובירושלמי מפרש מישבש המתוק סדקין שבבקעה... ונקרא מתוק על שם מתקו לו רגבי נחל*; **תפא"י** (שביעית ג א, סט ע"ב): *... כל הלחלוח*.

   ב. זמן התייבשות הפירות הבשלים: **ערוך** (ח"ה עמ' 291 ע' 'מתק'): *בפ"ג בשביעית ר' יהודה אומר משייבש המתוק פי' שייבש המבושל*.

   ג. זבל: **ריבמ"ץ** (שביעית ג א עמ' קנז): *פי' הזבל שהוא ממתק ומבשל הפירות*; **רע"ב** (שביעית ג א): *הזבל שנותן מתיקה לפירות*; **תפא"י** (שביעית ג א, סט ע"ב): *וי"א... הזבל*.
5. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 72.
6. **פלדמן**, **משנה**, עמ' 201.
7. **הראובני**, **מתוק**, עמ' 64-62.
8. **צ'יז'יק**, **אוצר**, עמ' 833-832.
9. **פליקס**, **שביעית**, א, עמ' 174-173.

77

נפוס

הנפוס[1] נזכר במשנה שלוש פעמים: פעמיים בהקשר של דיני הכלאים, כמין הדומה ללפת ולצנון (כלאים א ג; שם א ה) ובהקשר של טומאה וטהרה של חלקים שונים של הצמח (עוקצין א ב).

צנון הגינה

הזיהויים

▪ אחד מזני **צנון הגינה** (*Raphanus sativus*) - ירק ממשפחת המצליבים. מקורו של הצנון בדרום-מזרח אסיה, והוא בוית בעת העתיקה. האשרוש (השורש המעובה) של הצנון נאכל, וטעמו חריף. עלי הצנון משמשים אף הם כירק מאכל. מזרעי הצנון ניתן להפיק שמן. זני הצנון השונים נבדלים זה מזה בצבע האשרוש ובגודלו. כך הזיהוי אצל הרוב המכריע של הפרשנים, חלקם הוסיפו תיאור של זן מסוים.[2]

גזר הגינה

▪ **גזר הגינה**, **'גזר'** (*Daucus carota*) - ירק ממשפחת הסוככיים. מקורו במרכז אסיה - אזור איראן ואפגניסטן, ומשם הוא התפשט בעת העתיקה לאזור המזרח התיכון ואירופה. החלק הנאכל הוא השורש, המוכר בצבעו הכתום העז, ולו ערך תזונתי רב. כך אצל רס"ג, רנאה"י ורנאה"י פ"א.[3]

▪ **'גזר לבן'** (*Pastinaca sativa*) - ירק שורש ממשפחת הסוככיים, הדומה לגזר

הגינה. צבע השורש הנאכל הינו לבן. היה נפוץ בעבר כירק מאכל באירופה, עד להגעת תפוח האדמה. כך אצל הערוך (בשם יש אומרים).[4]

- מין של **פיגם** (*Ruta sp.*) - סוג ממשפחת הפיגמיים, המונה כ-10 מינים של שיחים, בעלי פריחה צהובה וריח אופייני. כך בזרעים גניזה ב. ייתכן כי הכוונה למין **פיגם מצוי** (*Ruta chalepensis*), הנפוץ בארץ, או למין **פיגם ריחני** (*Ruta graveolens*) הדומה לו בתכונותיו, וגדל בר באירופה.[5]

- **רוטבגה**, אחד מזני התרבות של **הלפתית/כרוב הנפוס** (*Brassica napus var. rapifera*) - ירק שורש ממשפחת המצליבים, הקרוב במראהו ללפת, ומוצאו מצפון אירופה. כך אצל תפא"י.[6]

גזר לבן

פיגם מצוי

רוטבגה

עיון

רוב הזיהויים הינם עם שורש נאכל, בדומה לצנון וללפת הנזכרים במשנה בסמוך לנפוס.

רוב הפרשנים הבינו כי נפוס הוא זן מסוים של צנון הגינה. עם זאת, הם תיארו צורות שונות: 'צנון נבטי', צנון ארץ-ישראלי וצנון מוארך. כמו כן, לפי רמב"ם (וכן כפו"פ ואלג'אמע), מדובר בזן הדומה ללפת. לעומת זאת, אצל

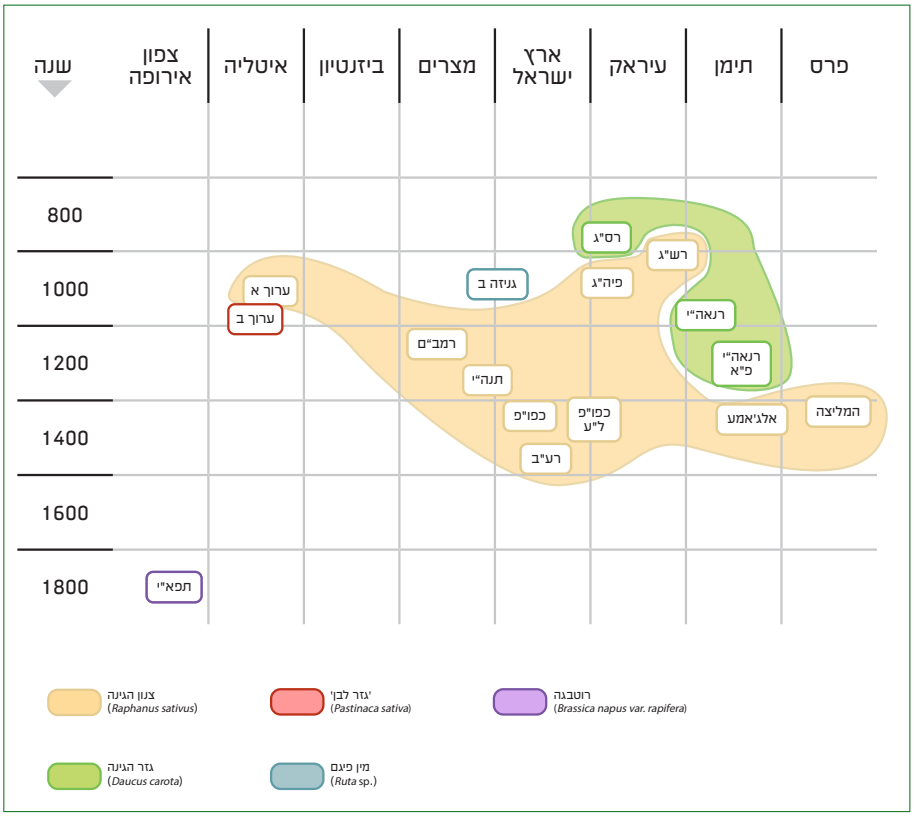

תנה"י נאמר שאינו דומה ללפת. המליצה זיהה את הנפוס והצנון כזן שחור וזן לבן של צנון.[7] זיהוי קרוב מופיע אצל תפא"י - **רוטבגה**, זן של **כרוב הנפוס**.

את זיהויי רס"ג והערוך ניתן לייחס למסורת משותפת, אף על פי שנראה כי הם מתכוונים למינים שונים (**גזר הגינה וגזר לבן**), עקב הקרבה והדמיון הרב שבין המינים.[8]

יוצא דופן הוא הזיהוי עם **פיגם**, אשר הינו שיח, ואין לו שורש מעובה הראוי לאכילה - אך כך מזוהה הנפוס בכת"י.

בזרעים גניזה א זוהה הנפוס עם 'גולגול'.[9] זיהוי כזה נמצא גם אצל רס"ג, הכותב בפירוש ששם זה מקובל בדמשק,[10] מה שמחזק את ההשערה כי זרעים גניזה א משקף מסורות מאזור סוריה (ואולי א"י). ועדיין לא ידוע לנו עם איזה צמח מזוהה 'גולגול'. הזיהוי בכת"י אנטונין אינו ברור דיו.[11]

לעף מזהה את הנפוס שבמשנה עם זן ארוך של **צנון הגינה**, בדומה לפיה"ג. פליקס

גם כן מעלה אפשרות זו, אך מכריע לבסוף לטובת זיהוי הנפוס עם כרוב הנפוס (Brassica napus), בגלל שמו הלטיני וכן בגלל שטעמו שונה מטעם הצנון, כפי שמצוין בירושלמי.[12]

הערות:

1. בדפוס ווילנא - 'נפוץ'.
2. **רש"ג** (עמ' 175, ש' 17): **אלפגל אלנבטי** > فجل=*Raphanus sativus* (**עיסא**, עמ' 154, מס' 2; **בדויאן**, מס' 2937). לא ברור לאיזה זן הוא מתכוון בתואר "אלנבטי"; **פיה"ג** (עוקצין א ג, עמ' 138 4): *פי' הימא בלשון רבנן אילו ארוכים, והצנון פי' פוגלא העגולים* > חימא=*Raphanus sativus* (כך עפ"י **פליקס**, **כלאים**, עמ' 78 הערה 20. שם הוא מתאר זן בעל פקעת לבנה וארוכה, בניגוד לזן המוכר, בעל פקעת אדומה וכדורית); **רמב"ם** (כלאים א ג עמ' קסח): *'פגל' של ארץ-ישראל והוא דומה ללפת*: [כך גם **אצל אלג'אמע** (עמ' 86, ערך 'נפוס')] > לגבי 'פגל' - לעיל רש"ג. לא ברור למה התכוון בדיוק בתיאור; **תנה"י** (עמ' 346, ערך 'נפס'): *'פגל' עגול שעגלגלותו אינה דומה ללפת* > לגבי 'פגל' - לעיל רש"ג. לא ברור למה התכוון בדיוק בתיאור; **כפו"פ** (עמ' תשמג): *הצנון שבארץ-ישראל והוא דומה ללפת* > לעיל רמב"ם; **כפו"פ ל"ע** (עמ' תשמד): **צנון אלנבטי** > לעיל רש"ג; **ערוך** (ח"ה עמ' 364, ערך 'נפס'): *ופי' ר' דניאל ז"ל בלעז רדיק"י...* > radice (איטלקית)=*Raphanus sativus* (**פיאניג'יאני, אטימולוגיה**, 26.6.23, http://www.etimo.it/?term=radice); **המליצה** (בהמ"ל): *הנפוס והצנון... תורף סיאה וספיד* > ترف سياه وسفيد (פר.) - צנון שחור ולבן; **רע"ב** (כלאים א ג): *הוא מין צנון ועליו דומים לעלי הלפת*.
3. **רס"ג** (עמ' 190 107): **אלג'זר**. *וקאל אלבקלה פי דמשק יקאל להא אלג'לג'ל (='אלג'לג'ל) ויש אומרים הירק בדמשק שקוראים לו 'אלג'לג'ל'* > 'אלג'זר' - جزر=*Daucus carota* (**עיסא**, עמ' 69, מס' 5,4; **בדויאן**, מס' 1371. זהו שמו של מין נוסף - *Pastinaca sativa*, סינונים של: *Peucedanum sativum*, הקרוב ודומה בצורתו לגזר (**בדויאן**, מס' 2615). 'אלג'לג'ל' - לא מזוהה; **רנאה"י** (עמ' 29; עוקצין עמ' 5): **אלגזר** > לעיל רס"ג; **רנאה"י פ"א** (עמ' 32): **אלגזר** > לעיל רס"ג.
4. **ערוך**: (ח"ה עמ' 364 ערך 'נפס'): *... וי"א פשטינק*י > pastinaca (איטלקית)=*Pastinaca sativa* (כך מסביר גם פליקס את דברי הערוך (**פליקס**, **כלאים**, עמ' 78 הערה 20). עם זאת ייתכן שהכוונה דווקא ל-*Daucus carota var. Boissieri*, הנקרא בצרפתית pastenade ובגרמנית pastinake).
5. **זרעים גניזה ב: אלסדאב**. سذاب=*Ruta chalepensis; R.graveolens* (**עיסא**, עמ' 159, מס' 9,8; **בדויאן**, עמ' 518-519, ע' 3020,3019; **רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 213-214, ע' 279).
6. **תפא"י** (כלאים א ג, מח ע"א): **סטעקריבען** > steckrübe (גר.)=*Brassica napus* (**גרים**, **מילון**, כר' 17, עמ' 1370, ושם מתאר את הזן).
7. במקום אחר זיהה המליצה את הנפוס עם זן של לפת - **המליצה** (בהמ"ל): *לפת ונפוש(!) שלגם כותאה ודראז* > לפת קצרה וארוכה (ע"ע 'לפת').
8. ועיין לעיל הערה 4, לפיה ייתכן כי הערוך התכוון גם כן ל-*Daucus carota*.
9. **זרעים גניזה א** (**אוק**.): **גולגול** > לא מזוהה. וראה לעיל הע' 3 אצל רס"ג.
10. לעיל הע' 3.
11. **כת"י אנטונין**: *ραδον* - לא מזוהה (**סטאר**, **יוונית**, עמ' 351).
12. **פליקס**, **כלאים**, עמ' 78-79.

78

נץ חלב

נץ החלב נזכר שלוש פעמים במשנה: בהקשר של דיני שביעית - כצמח חד-שנתי הנאכל וחייב בשביעית (שביעית ז א), ***כצמח הנמכר באגודות*** (שביעית ח ג), **ובהקשר של דיני הכשרת מאכלים לקבלת טומאה** (עוקצין ג ב). ***אינו נזכר בתוספתא, אך נזכר פעם אחת בירושלמי*** (שביעית ז ה"א).

הזיהויים

▪ **גזר לבן** (*Pastinaca sativa*) - ירק שורש ממשפחת הסוככיים. בעבר היה נפוץ מאוד באירופה, אך עם הגעת תפוח האדמה פחת השימוש בו. זהו כנראה זיהויו של כ"י אנטונין.[1]

▪ **פטרוזיליה** (*Petroselinum crispum*) - עשב חד-שנתי ממשפחת הסוככיים. מוצאה בדרום אירופה, והיא גדלה היטב באקלים ים-תיכוני. נפוצה מאוד כעשב תיבול וכן משמשת ברפואה העממית. שורש הפטרוזיליה נאכל, והוא דומה בצורתו ובטעמו לשורש של הגזר הלבן. כך אצל הרמב"ם, ובעקבותיו גם אצל תנה"י, כפו"פ (בשמו העממי הארץ-ישראלי) ואלג'אמע.[2]

▪ מינים בעלי פרחים לבנים: יש שזיהו כך באופן כללי.[3] זיהוי ספציפי יותר הוא עץ ה**מחלב** (*Prunus mahaleb*) - קרוב לשזיף ולדובדבן. פירותיו הטחונים משמשים כתבלין. ייתכן כי זהו המין המובא אצל רנאה"י ורנאה"י פ"א. תנה"י

גזר לבן

פטרוזיליה

מביא זיהוי זה ודוחה אותו.[4] גם מכה"מ הביא שם המיוחס למיני צמחים בעלי פרחים לבנים.[5]

▪ **מרבה חלב מצוי** (*Polygala vulgaris*) - עשבוני רב-שנתי בעל פרחים ורודים וכחולים. נפוץ ברחבי אירופה. השמות האירופיים של הצמח קשורים בחלב, היות והוא נחשב למעודד ייצור חלב פרה, וכן חלב אם. כך מזהה תפא"י בעוקצין.[6]

▪ **חלבלוב** (*Euphorbia*) - סוג ממשפחת החלבלוביים, הכולל כ-2000 מינים ברחבי העולם, במגוון של צורות חיים - עשבוניים, שיחים, ואף עצים בשרניים. שמו של החלבלוב ניתן לו עקב הנוזל החלבי שבענפיו. כך זוהה אצל המליצה (כאפשרות שנייה) ובתפא"י בשביעית.[7]

▪ מינים שונים של **הכלך** (*Ferula*) - **כלך החלתית** (*Ferula assafoetida*) או **כלך מרוקני** (*Ferula tingitana*). מדובר במינים קרובים של עשב רב-שנתי גבוה ממשפחת הסוככיים. השרף שנמצא בגבעולים של הכלך חריף ביותר, ועלול לפגוע בבריאות האדם והבהמה האוכלים אותו. בשל חריפותו, במקומות רבים השתמשו בשרף לתיבול ולרפואה. כך הביא המליצה כזיהוי ראשון.[8]

עץ המחלב

מרבה חלב מצוי

חלבלוב

עיון

זיהוי נץ החלב שנוי במחלוקת מרובת זיהויים, בדומה לצמחים אחרים מעוטי אזכורים. נראה כי המשותף לרוב הזיהויים הוא **קשר כזה או אחר ל'חלב'** שבשמו של הצמח. הזיהוי כגזר לבן הוא קדום יחסית, אם כי לא נראה קשור דווקא לחלב. הדבר נכון גם לזיהוי כפטרוזיליה, הדומה לו מאוד. הזיהויים שמתייחסים ל'חלב' נוגעים אליו באחד משלושה פנים: אם כשמו של הצמח בשפות השונות, אם כצבע הלבן של הפרחים ('נץ') ואם כנוזל חלבי המאפיין את הצמח. ייחודית היא דרכו של זרעים גניזה ב, שהבין כי חלב הוא שם של מקום.[9]

זיהוי החוקרים שונה לחלוטין: לעף, צ'יז'יק ופליקס מזהים את נץ החלב עם **סחלב** (*Orchis*).[10] פלדמן מזהה עם הצמח בעל הפרחים הלבנים שנקרא כיום **נץ החלב** (*Ornithogalum*).[11]

כלך החילתית

כלך מרוקני

הערות:

1. **כת"י אנטונין (עמ' 74 ש' 121):** *ελαφομοσχον* > מילולית: ελάφι=איל; μόσχος=מושק. ההקשר כאן הינו בעייתי - מכיוון שדי ברור שמדובר כאן בצמח. נראה כי יש כאן שיבוש של *Pastinaca* ελαφοβοσκον= *sativa* **(לידל וסקוט, עמ' 530.** לעף מציע את *Chrozophora tinctoria* **[לשישית הצבעים], וראה סטאר, גלוסר, עמ' 367).**
2. **רמב"ם (שביעית ז א עמ' 155): אלמקדונס (וכך גם בעוקצין ג ב), *והוא צמח ידוע מאד אצל הרופאים* >** מקדונס= *Petroselinum crispum* **(רמב"ם, רוזנר, עמ' 152-153, ע' 196; עיסא, עמ' 41, ע' 5; סינונים של** *Carum petroselinum* **ו-***Petroselinum sativum***. בשני המקומות נזכר ששמו גם** كرفس رومي**); תנה"י (עמ' 348 ערך 'נץ ונצץ'): *הוא אלמקדונס... ונץ החלב הוא אלמקדונס וכך גם נאמר עליו בפירוש המשנה* > מקדוניס - לעיל רמב"ם; כפו"פ (פרק מח, עמ' תרסא): *ונץ החלב שהוא הפיטר ובערבי בקדוניס* >** بقدونش **(זהה**

ל- مقدونس)= *Petroselinum crispum* (**עיסא**, עמ' 41, ע' 5; **דינסמור ודלמן**, עמ' 42, ע' 748); **אלג'אמע** (עמ' 87, ערך 'נץ החלב'): *אלמקדונס, והו נבאת משהור ענד אלאטבא [=והוא צמח ידוע אצל הרופאים]* > לעיל **רמב"ם**.

3. **ערוך** (ח"ה עמ' 371, ערך 'נץ'): *פי' פרחים לבנים ויש אומרי' עשב כשחותכו יוציא חלב*; **ריבמ"ץ** (שביעית ז א): *ונץ החלב - פרח לבן*; **ר"ש** (שביעית ז א, וכך גם בעוקצין ג ב.): *פי' בערוך פרחים לבנים וי"א עשב כשמתחתך יוצא ממנו חלב*; **רע"ב** (שביעית ז א, וכך גם בעוקצין ג ב): *פרחים לבנים כחלב. פ"א עשב הוא כשנחתך יוצא ממנו חלב*.

4. **רנאה"י** (שביעית עמ' 41): נואר אלמחלב > נואר - פרחים. לא ברור למה כוונתו כאן. נראה כי תנה"י (להלן) הבין זיהוי זה כ-*Prunus mahaleb*; **רנאה"י פ"א** (שביעית כת"י בהמ"ל 1): נואר אלמחלב > לעיל רנאה"י; **תנה"י** (עמ' 348 ערך 'נץ ונצץ'): *... ואומר אחד המפרשים שהוא 'מחלב' ואין זה נכון מפני שמעולם לא נזכר... אלא עם הירקות והצמחים הנאכלים, ו-'אלמחלב' אינו ירק ואין אוכלים אותו...* > محلب=*Prunus mahaleb* (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 172, ע' 220; **עיסא**, עמ' 149, ע' 4).

5. **מכה"מ** (ב"א ד' 23, שביעית ז): *ד'מבה צחראי [=של בר (את) 'נץ החלב' (ע"ע)* הוא מזהה עם 'ד'מבה צחראי', על פי הירושלמי: *מהו חלביצין - ביצי נץ חלב*)] > زنبه (זַנְבֵּה, زنبق) הוא שמם של כמה מיני צמחים ריחניים בעלי פרחים לבנים, למשל - ורד לבן, *Lilium candidum* (שושן צחור) ועוד. ראה **סטיינגאס**, עמ' 623, 624; **חיים**, **מילון**, א, 1021. וראה לעיל ע' 'חלביצים'.

6. **תפא"י** (עוקצין ג א): מילך בלומע > Milchblume (גר.)=*Polygala vulgaris* (**ון ווייק**, **מילון**, א, עמ' 1037; **גרים**, **מילון**, כ' 12, עמ' 2190. עוד מזוהה בשם זה *Linocera periclymenum* (מין של יערה. **ון ווייק**, **מילון**, א, עמ' 778. **בר בהלול**, א, עמ' 1825).

7. **המליצה** (בהמ"ל): *... ירך אל לוביגא* > لوبينة (ער.)= *Euphorbia* (**עיסא**, עמ' 79, ע' 14, 17, עמ' 80, ע' 4); **תפא"י** (שביעית ז א, עו ע"ב): וואָלְפסמילכקרויט > Wolfsmilch (גר.)=*Euphorbia* (**גרים**, **מילון**, כ' 30, עמ' 1272; **ניקולוב**, **מילון**, עמ' 914).

8. **המליצה** (בהמ"ל): *אנגודאן ...* > انگدان/انجدان (פר.)=*Ferula assafoetida* (**סטיינגאס**, עמ' 114. בספרי הרפואה הערביים מתייחס שם זה לעלים של *F. assafoetida* - ראה להלן, ע' תיאה) או *F. tingitana* (**אחונדוב**, עמ' 335-336. שם מזוהה שם זה עם הצמח ששמו ביוונית σίλφιον ובלטינית Laser המופיע בספרות הקלאסית וזיהויו אינו ברור לגמרי. נראה שיש לזהותו עם אחד משני מיני *Ferula* שנזכרו כאן, וראה להלן תפא"י). וע"ע 'חילתית'.

9. **זרעים גניזה ב**: *ונץ החלב זהר מוצ'ע* > מילולית: פרחים של מקום. כנראה מפרש 'החלב' כשם מקום, ואת 'נץ החלב' כפרח מסוים האופייני לאותו מקום.

10. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 72,70. יש לציין כי השם הערבי (והעברי המודרני) - 'סחלב' כולל את האותיות 'חלב'; **צ'יז'יק**, **אוצר**, עמ' 836; **פליקס**, **צומח**, עמ' 196. את החלביצין זיהו חוקרים אלו עם פקעותיו של צמח זה - כירושלמי - לפיו: *מהו חלבצים - ביצי נץ חלב* - ע"ע 'חלביצים'.

11. **פלדמן**, **משנה**, עמ' 31-32.

79

נצפה

הנצפה נזכרת פעם אחת במשנה כמין הפטור מהדמאי משום שאינו מצוי כגידולי תרבות (דמאי א א). נזכרת בבבלי (ברכות לו ע"א) בדיון על מאפייני הצלף, וכן בירושלמי (שבת טו ה"ג).

הזיהויים

▪ **צלף** (*Capparis*) - סוג הכולל כ-300 מינים - עצים שיחים ומטפסים. בארץ גדלים חמישה מינים, הנפוץ בהם הוא **הצלף הקוצני** (*Capparis spinosa*) - שיח קוצני סבוך שגובהו חצי מטר עד שני מטר. על פי המקורות נהגו לאכול חלקים שונים של הצמח. כיום נהוג לאכול את ניצני פרחי הצלף כשהם כבושים. כך זיהו כמעט כל הפרשנים את הנצפה.[1]

צלף קוצני

▪ **ריחן מצוי, בזיליקום** (*Ocimum basilicum*) - צמח תבלין ממשפחת השפתניים. היוונים העריכו את תכונותיו של הצמח, וכינוהו 'מלך התבלינים'. משמש באופן נרחב ברפואה העממית. כך כנראה בזיהוי הראשון של המליצה.[2]

בזיל - ריחן

▪ **ערבה** (*Salix*) - סוג של עצים דו ביתיים ממשפחת הערבתיים. נפוצה בעיקר באזורים ממוזגים וקרים בחצי הכדור הצפוני. זהו הזיהוי השני של המליצה.[3]

עיון

בעקבות הבבלי, מסכימים כל הפרשנים כי יש לזהות את הנצפה עם הצלף. הזיהוי מתאים לידוע לנו מן המשנה, משום שהצלף מצוי בארץ בתפוצה נרחבת כגידול בר. יוצא מכלל זה הוא המליצה, אשר מביא שני זיהויים תמוהים - ריחן מצוי וערבה (אולי בגלל הדמיון נצפה-צפצפה). גם החוקרים מסכימים לזיהוי המקובל.[4]

ערבה לבנה

הערות:

1. **בבלי** (ברכות מ ע"ב פיר.): *פרחא* [אוק366: פר?ח?א; פר671: *פירחא*].> פרחא (סור.)=*Capparis* (**סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 1236**); **הלכות גדולות** (סימן א הלכות ברכות פרק שישי עמוד סו): צלף; **תשובת גאונים - הרכבי** (סימן שעח): *הוא צלף והוא נצפה ובלשון ארמי פרחא ובלשון ישמעאלי נקרא אלכבר* > לעיל בבלי ולהלן רמב"ם; זרעים גניזה ב: *והנצפה קפאר* > להלן רמב"ם; **רנאה"י** (דמאי כת"י לונ): *אלקפאר* > להלן רמב"ם; **ערוך** (ח"ה עמ' 374, ערך 'נצפה'): *פי' קפרא ויאכלו עם החומץ והוא צלף ובל' ארמי פרחי* > cappero (איט.)=*Capparis spinosa* (**פיאניג'יאני, אטימולוגיה**. http://www.etimo.it/?term=cappero, 26.6.23); **רש"י** (ברכות לו ע"א): *הוא צלף*. על 'צלף' כותב רש"י (שם) מין עץ. ובמקום אחר (שבת קי ע"א) מזהה את 'צלף' - קפריי"ר. ע"ע 'צלף'; **ריבמ"ץ** (מעשרות ד ו): *פי' צלף הוא נצפה והוא פרחה והוא שם האילן, ובלש' ישמעאל אלכפר ובלעז קפרינא* (דמאי א א): *נצפה - קפריני* > להלן רמב"ם, לעיל ערוך; **רמב"ם** (דמאי א א עמ' 85): *אלכבר והוא הידוע אצל ההמון אצלנו בשם אלקפאר* > כבר=*Capparis spinosa* (**עיסא**, עמ' 38, ע' 13. בביאור שמות הרפואות נוקב רמב"ם בשמות הנרדפים הבאים: قبار (ראה תנה"י), لصف, اصف (**רמב"ם, רוזנר**, עמ' 154, ע' 197); **תנה"י** (עמ' 350 ערך 'נצף'): *נצפה הוא 'אלכבר' והוא הנקרא 'קבאר' ונקרא גם צלף, ועליו קפריסין וגרגריו אביונות... וגם בערבית נקרא אלכבר - 'אללצף'* > לעיל רמב"ם. גם قبار ו-لصف מוכרים כשמות נרדפים למין זה (**עיסא**, עמ' 38, ע' 13); **כפו"פ** (פרק לז עמ' תקכז): *הנצפה הוא אלכבר והוא צלף* > לעיל רמב"ם; **רע"ב** (דמאי א א): *הנצפה - צלף שקורין קאפ"רי בלע"ז* > לעיל ערוך; **רדב"ד** (הל' מעשר פי"ג ה"א): אלקפר > לעיל רמב"ם; **אלג'אמע** (עמ' 87, ערך 'נצפה'): *אלכבר והו אלד' תערפה ענדנא אלעאמה [=והוא אשר ידוע אצל ההמון] באלקפאר, הד'א כלאם [=אלו דברי] רבי' ז"ל* > ציטוט דברי רמב"ם; **מכה"מ** (ב"א ד' 12, דמאי א): כוור > כור=*Capparis spinosa* (**סטיינגאס, עמ' 1060; דסוקי, מילון**, ב, עמ' 2308); **תפא"י** (דמאי א א, לב ע"ב): צלף, *קאפערן בל"א* > Kapernbaum, Kapernstrauch (גר.)= *Capparis* (**גרים, מילון**, כ' 11, עמ' 184).
2. **המליצה** (בהמ"ל): *נצפא ספרמהא ...* > ספרמהא - לא ברור, **אולי**: سپرم, سپرهم, اسپرغم=*Ocimum basilicum*

(סטיינגאס, עמ' 651, 652; חיים, מילון, א, עמ' 75).

3. המליצה (בהמ"ל): ... נצפא בי"ד > ערבה=*Salix* (סטיינגאס, עמ' 217; אחונדוב, עמ' 386).
4. לעף, פלורה, ד, עמ' 72; פליקס, צומח, עמ' 196.

סיאה

הסיאה נזכרת במשנה כמה פעמים בהקשרים שונים, תמיד בסמיכות לאזוב ולקורנית (משנה שביעית ח א; מעשרות ג ט; שבת יח ב; עוקצין ב ב). נזכרת גם בכמה מקומות בתוספתא בהקשרים דומים (שביעית ה טו; שבת ח לא; עוקצין ב ג ועוד). מהאזכורים השונים ניתן להבין שמדובר בצמח בר שהעלים שלו עשויים לשמש למאכל אדם.

אזוב מצוי, 'זעתר'

אורגנו

צתרה ורודה

הזיהויים

▪ **אזוב מצוי, 'זעתר'** (*Origanum syriacum*)[1] - בן שיח ממשפחת השפתניים. *Origanum* הינו סוג של צמחים ארומטיים ממשפחת השפתניים. המינים השונים נפוצים מאוד כתבלינים, בהם **האורגנו** (*O. vulgare*) **והמיורן** (*O. majorana*). **האזוב המצוי** הינו המין המוכר ביותר באזורנו, והוא נפוץ בארץ בהר המרכזי ובגליל. אפשר שזוהי כוונת התלמודים, שצוטטו גם בזרעים גניזה ב וברי"ף. נראה כי המליצה זיהה גם הוא כך באחת מהאפשרויות שהביא.[2]

▪ **צתרה** (*Satureja*) - סוג של צמחים ארומטיים ממשפחת השפתניים, המונה כ-30 מינים. הזיהוי מתייחס כנראה ל**צתרה ורודה** (*Satureja thymbra*),

הנפוצה באזור ההר המרכזי. זוהי אפשרות נוספת לפענוח הזיהוי של התלמודים,[3] וכך מביא רש"י בזיהוי הראשון שלו.[4]

נענע הכדורים

▪ **נענע הכדורים** (*Mentha pulegium*) - צמח רב-שנתי ממשפחת השפתניים. עליהם של מיני הנענע ידועים בשל ריח המנטה העז הנודף מהם. הנענע משמשת לחליטת תה ולתיבול, ומהווה מרכיב חשוב ברפואה העממית ובתעשיית התמרוקים. כך נראה מן הזיהוי הראשון המובא בערוך, וכן אצל רש"י, ריבמ"ץ, רמב"ם, תנה"י, רע"ב ואלג'אמע.[5]

תודרה רפואית

▪ **תודרה רפואית** (*Sisymbrium officinale*) - צמח חד-שנתי במשפחת המצליבים. נפוצה בדרום אירופה ונדירה יחסית בישראל, ובעלת שימושים ברפואה העממית. כך מופיע בערוך בזיהוי השני.[6]

מרווה

▪ **מרווה** (*Salvia*) - סוג ממשפחת השפתניים, עימו נמנים מינים רבים של צמחים ארומטיים, הנפוצים ברחבי חצי הכדור הצפוני. בארץ מוכרים 21 מיני בר - עשבוניים חד-שנתיים ורב-שנתיים, שיחים ובני שיח. מהם נפוצים מאוד. נפוץ השימוש בהם לחליטת תה וברפואה העממית. כך הביא ריבמ"ץ כאחת מאפשרויות הזיהוי.[7]

▪ **ריחן מצוי, בזיליקום** (*Ocimum basilicum*) - צמח תבלין ממשפחת

השפתניים. היוונים העריכו את תכונותיו של הצמח, וכינוהו 'מלך התבלינים'. משמש באופן נרחב ברפואה העממית. נראה שכך זיהה המליצה (בזיהוי השני).[8]

- **עץ הברזיל ההודי** (*Caesalpinia sappan*) - עץ ממשפחת הקטניות. זיהוי יחידאי (ותמוה) של מכה"מ.[9]

- *Rhododendron tomentosum* - שיח קטן ממשפחת האברשיים, הגדל באזורים הקרירים בחצי הכדור הצפוני, בין השאר במרכז אירופה וצפונה. חלקי הצמח מכילים רעלנים. אך במינון מבוקר הוא משמש לחליטת תה ברפואה העממית. כך זיהה בתפא"י.[10]

בזיל - ריחן

עץ הברזיל ההודי

Rhododendron tomentosum

עיון

כל הפרשנים מזהים את הסיאה עם **צמחי תבלין וריח**. רוב הזיהויים הינם עם **צמחים ממשפחת השפתניים**. הערוך מוסיף (לגבי 'סיאה אזוב וקורנית'): וכולן מיני אזוב הן, ואכן גם את האזוב והקורנית מזהים הפרשנים בדרך כלל עם צמחים ממשפחה זו.

אף על פי שהזיהויים המופיעים בתלמודים אינם ברורים לגמרי, נראה שהכוונה שם היא למין או מינים מן הסוגים אזוב או צתרה, הקרובים זה לזה. רבים מהפרשנים הלכו בעקבות התלמודים או הביאו מינים דומים להם. הערוך מביא זיהוי נוסף - נענע הכדורים,

וגם זיהוי זה מצוטט אצל פרשנים מאוחרים יותר. שני זיהויים ייחודיים הם של מכה"מ - עץ הברזיל ההודי, ושל תפא"י, שהביא מין רעיל, המשמש לרפואה אך לא למאכל, ואינו נפוץ כלל באזורנו.

'סאיה' המובא אצל רנאה"י ורנאה"י פ"א אינו מזוהה, אך בולט הדמיון הלשוני סאיה-סיאה.[11]

החוקרים מזהים את הסיאה עם הצתרה.[12] נוסף על כך, פלדמן מרחיב על אודות דעה שרווחה, לדבריו, בעבר (אף כי נראה שלא הייתה מבוססת דיה), שלפיה יש לזהות את הסיאה עם מיני שברק (*Ononis*).[13]

הערות:

1. השם המדעי הרשמי של הסוג הינו 'אזובית', ועדיין חלק מן המינים, ובהם האזוב המצוי, נקראים 'אזוב'.
2. **ירושלמי** (שביעית ז ה"א ל, וט, ונ): צתרה > צתרא (סור.)=صعتر (**בר בהלול**, א, עמ' 1686), שהוא שמם הערבי של כמה צמחים ממשפחת השפתניים, ובעיקר מיני *Origanum* (**עיסא**, עמ' 129, ע' 13. מין הבר הנפוץ באזורנו הוא*Origanum syriacum*); אומנם, רוב החוקרים זיהו את 'צתרא' הסורית עם *Satureja* (צתרה), בין השאר עקב הדמיון בצליל לשם האירופי (**סוקולוף, ברוקלמן**, עמ' 1305; **פיין סמית, תזאורוס**, ב, עמ' 3450; **לעף, שמות**, עמ' 325. זיהוי נוסף הוא עם *Urtika* (סרפד. **פיין סמית, תזאורוס**, שם; **לעף, שמות**, עמ' 326); **בבלי** (שבת קכח ע"א, אוק366): צעתידי; (שם וט108): צתרי > לעיל ירושלמי; **זרעים גניזה ב**: הַסַּאָה אלסעתר > לעיל ירושלמי; **רי"ף** (שבת נא ע"א): אמר רב יהודה סנתרי > נראה כשיבוש של 'צתרי' שבבבלי; **המליצה** (בהמ"ל): סיאה מרזנגוש ואבישן צעתר... > מרזנגוש, اويشن, صعتر.הינם שמות של צמחי תבלין שפתניים. בדרך כלל מזהים אותם עם *Origanum* (**דסוקי, מילון**, א, עמ' 209; **חיים, מילון**, א, עמ' 175, שם ב עמ' 867; **אחונדוב**, עמ' 382, 403). עוד הם מזוהים עם *Satureja* (צתרה. **סטיינגאס**, עמ' 786) ו-*Thymus* (קורנית. **חיים, מילון**, ב, עמ' 83).
3. ראה להלן הע' 1.
4. **רש"י** (שבת קכח ע"א): צתרי *שדריא"ה לוי"ה...* > Sadree (צרפ.)=*Satureja thymbra* (פלורה קרואטיה http://hirc.botanic.hr/fcd/DetaljiFrame.aspx?IdVrste=9572 **04.12.19**); לוי"ה - לא ברור למה הכוונה.
5. **ערוך** (ח"ו עמ' 2, ערך 'סאה'): פוליאו... וכולן מיני אזוב הן > puleo, poleju (איט. דר.)= *Mentha pulegium* (**אוניברסיטת טרייסטה**); ערוך השלם ח"ו, עמ' 2, הע' 6; **דיוסקורידס, גודייר**, עמ' 270, ח' III, ע' 36). לכאורה ניתן לזהות באופן אחר: polio (איט.)=*Teucrium polium* (**נעדה מצויה. שם נרדף:** *Teucrium capitatum*) - אך גם לאור העובדה שריבמ"ץ (עיין להלן) מזהה בין פוליו לבין בליסקוני נראה שיש להכריע לטובת *Mentha pulegium*. וראה עוד אצל **בדויאן**, עמ' 581, ע' 3380. וכן אצל דיוסקורידס לגבי polion (**דיוסקורידס, גודייר**, עמ' 354, ח' III, ע' 124); **רש"י** (שבת קכח ע"א): צתרי... ל"א פוליאו"ל > poliol (צר.עת.)=pouliot (צר. **דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 115, ע' 836). מזוהה עם *Mentha pulegium* (**ון ווייק, מילון**, א, עמ' 836) ועם *Teucrium* (=נעדה. **ניקולוב, מילון**, עמ' 797); **ריבמ"ץ** (שביעית ח א): לעז הסיאה פוליו ובלש' יון בליסקוני > פוליו - לעיל ערוך, שם הובאו שתי אפשרויות. לאור זיהוי 'בליסקוני', נראה

כי יש לזהות כאן 'פוליו' עם *Mentha pulegium*; בליסקוני - *Mentha pulegium* =βλήχον (**לידל וסקוט**, עמ' **319**. שם דומה מופיע אצל דיסקורידס עמ' **270**, ח' III ער' **36**. גם אצל אסף הרופא מובא: *עשב, הנקרא בלשון ארם קורניתא פליתא, ובלשון יוון בליסקוניו, ובלשון רומיים פוליון* (**אסף הרופא**, פרק **155/84**); **רמב"ם** (שביעית ח א עמ' **157**; מעשרות ג ט עמ' **205**; עוקצין ב ב עמ' **תשכה**): אלפודנג' > فودنج הינו מין קיבוצי של מינים שפתניים ובעיקר מיני *Mentha*. הן מדברי רמב"ם בביאור שמות הרפואות והן מן המילונים נראה כי את فودنج סתם, ללא שם לוואי, ניתן לזהות עם *Mentha pulegium* (**עיסא**, עמ' **117** ער' **13**; **בדויאן**, עמ' **392**, ע' **2269**). רמב"ם עצמו בביאור שמות הרפואות מביא כי ישנם מיני فودنج רבים (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' **239**, ע' **309**). שני המרכזיים שמזכיר הינם *Mentha aqatica* (נענע המים) לו הוא קורא 'המין הנהרי' ו-*Mentha pulegium* (נענע הכדורים). מבין שניהם סביר יותר כי מתכוון בפירושו לאפשרות השנייה, שאם לא כן - היה מציין את עניין הקרבה למים); **תנה"י** (עמ' **360** ערך 'סאה' בסופו): *הוא הצמח הידוע בשמו פודנג'* > לעיל רמב"ם; **רע"ב** (מעשרות ג ט): *בערבי פודנ"ג ובלע"ז פולי"ו*; (עוקצין ב ב): *וסיאה וקורנית מין אזוב הם... פלי"ו בלע"ז > פודנ"ג* - לעיל רמב"ם; פולי"ו - לעיל ערוך, רש"י; **אלג'אמע** (עמ' **88**, ערך 'סיאה'): *אלפוד'נג* > לעיל רמב"ם.

6. **ערוך** (ח"ו עמ' **2**, ערך 'סאה'): *וי"א סיסימברו... וכולן מיני איזוב הן* > sesembrio (איט.)=*Sisymbrium officinale* (**בדויאן**, עמ' **552**, ע' **3220**. עליו וזרעיו של צמח זה משמשים כתבלינים). גם אצל דיוסקורידס מזוהה σισύμβριος ἕτερον עם מין ממשפחת המצליבים (**דיוסקורידס**, **גודייר**, עמ' **169**, ח' II, ע' **156**) - לא ברור אם הכוונה ל-*Sisymbrium* או ל-*Nasturtium* (=גרגר. ראה **לידל וסקוט**, עמ' **1061**). וע"ע 'אירוס' ובזיהוי הערוך שם).
7. **ריבמ"ץ** (שביעית ח א): *לעז הסיאה... ויש אומר סלביאה* > Salvia (איט.)=*Salvia* (**אוניברסיטת טרייסטה**). **בדויאן**, עמ' **524**, ע' **3044** ועוד. שם זה כולל מיני מרווה רבים).
8. **המליצה** (בהמ"ל): *... סיאה שאהספרם* > شاهسپرم, شاه اسفرم=*Ocimum basilicum* (**סטיינגאס**, עמ' **727**; **חיים**, **מילון**, ב, עמ' **166**) או קרוב משפחתו *O. minimum* (**סטיינגאס**, עמ' **726**, **727**; **אחונדוב**, עמ' **381**).
9. **מכה"מ** (ב"א ד' **23** ועוד): *בקם* > بقم (פר.)=*Caesalpinia sappan* (**סטיינגאס**, עמ' **194**; **חיים**, **מילון**, א, עמ' **272**). בערבית נקרא כך גם *Reseda luteola* (=רכפת הצבעים. **עיסא**, עמ' **154**, ע' **20**).
10. **תפא"י** (שביעית ח א, עח ע"ב): *ווילדער ראָסמארין* > Wilder rosmarin (גר.)= *Rhododendron tomentosum* (**גרים**, **מילון**, כ' **14**, עמ' **1236**; **זיידמן**, **תבלין**, עמ' **201**. סינונים של *Lidum palustre*). אין קשר סיסטמטי בינו לבין הרוזמרין (*Rosmarinus*). צמח נוסף הנקרא בשם זה הוא *Croton eluteria* (משפחת החלבלוביים. **זיידמן**, **תבלין**, עמ' **123**).
11. **רנאה"י** (יג 5 עוקצין): *אלסאיה* > **לא מזוהה**; **רנאה"י פ"א** (שביעית ח כת"י בהמ"ל **1**): *אלסאיה*.
12. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' **72**; **פלדמן**, **משנה**, עמ' **293**; **פליקס**, **צומח**, עמ' **104**. פלדמן ופליקס נוקבים בשם המין המצוי בארץ - *Satureja thymbra*.
13. **פלדמן**, **משנה**, עמ' **291-294**.

81

סנריות[1]

הסנריות נזכרות פעם אחת במשנה. שם הן משמשות לצורך ציון נקודת זמן בשנה - עד *שיכלו סנריות מבקעת בית נטופה*, בהקשר של דיני שביעית (שביעית ט ה). **באותו הקשר הן נזכרות פעם אחת בספרא** (בהר ג).[2]

הזיהויים

▪ **קנרס הגבעול, 'קרדון'** (*Cynara cardunculus*) - צמח קוצני רב-שנתי ממשפחת המורכבים. נפוץ בארצות אגן הים התיכון. התפרחת משמשת לאכילה בדומה לארטישוק, הקרוב לו, אך גם גבעוליו נאכלים. משמש כצמח מרפא ברפואה העממית. כך כנראה הזיהוי בערוך ואצל ריבמ"ץ.[3]

קינרס הגבעול

▪ **רגלת הגינה** (*Portulaca oleracea*) - צמח בשרני וחד-שנתי ממשפחת הרגלתיים. תפוצתה של הרגלה רחבה - מן המזרח התיכון, אסיה, צפון אפריקה ועד לדרום אמריקה. בארץ נחשבת כפולש ותיק, וגדלה כעשב רע בשדות ובשוליהם. כך זיהה תפא"י.[4]

רגלת הגינה

עיון

זיהוי הסנריות בעייתי, כשאר הצמחים הנזכרים פעמים מעטות במקורות. לפי רנאה"י, הסנריות בכלל אינן צמחים,

אלא תיאור של נשים הלבושות סינרים ומלקטות הירקות בשדה.

הערוך, ובעקבותיו ריבמ"ץ, מזהים את הסנריות עם הקנרס, אולי בגלל הקרבה האטימולוגית לכאורה: סנריה - *Cynara*.

בתפא"י מפרש כי הסנריות הינן 'רגילה' (הנזכרת קודם לכן באותה משנה, וע"ע 'רגלה'). הוא מוסיף לכך תיאור לא ברור: *הגדילה במסוגר תחת הארץ*.

הרמב"ם, המצוטט גם אצל אלג'אמע, מפרש כי מדובר בירק האופייני למקום הנזכר במשנה (בקעת בית נטופה), אך אינו יודע את זהותו.[5] תנה"י מזהה באופן כללי עם צמחים לחים ודביקים.[6]

החוקרים מסכימים שמדובר בצמח: לעף כולל אותן ברשימותיו, אך לא יודע לזהותן.[7] פלדמן מזהה אותן עם הארטישוק (*Cynara scolymus*), הקרוב לזיהוי בערוך.[8] פליקס אינו בטוח בזיהוי, ומציע את המין גומא מוארך (*Cyperus oblonga*).[9]

הערות:

1. בחלק מן הדפוסים: סגריות.
2. ושם: סנדריות.
3. ערוך (ח"ו עמ' 90, ערך 'סנר'): אוכלין ברגילה עד שיכלו סנריות פי' קרדי דומישתקי > Cardi domestici - מילולית: קוצים ביתיים (תרבותיים). *cardo domestico* (איט.)=*Cynara cardunculus var. altilis*. ריבמ"ץ (שביעית ט ה עמ' רג): פי' לעז קרדי דימישתקי > לעיל ערוך.
4. תפא"י (שביעית ט ה, פא ע"ב): הרגילה הגדילה מסוגר תחת הארץ > רגילה - *Portulaca oleracea* (ראה להלן, ע' 'רגלה').
5. רמב"ם (שביעית ט ה עמ' 162): וגם אותו ירק מתקיים בארץ והוא הסנריות, והיה ידוע באותו המקום ואין אנו מכירים אותו; אלג'אמע (עמ' 92, ערך 'סנריות'): קאל רבי' פי ט' שביעית הי אעשאב משהורה פי בקעת בית נטופה ולא נערכה אנחן [=אמר רבינו ב(פרק) ט (מסכת) שביעית, הם עשבים ידועים בבקעת בית נטופה ואין אנו מכירים אותם] > לעיל רמב"ם.
6. תנה"י (עמ' 382 ערך 'סנר'): צמחים שלחותם ודביקותם רבה.
7. לעף, פלורה, ד, עמ' 72.
8. פלדמן, משנה, עמ' 212.
9. פליקס, צומח, עמ' 196.

82

ספיר

הספיר נזכר פעם אחת במשנה בדיני הכלאים, כמין הדומה לפול (כלאים א א).

הזיהויים

אפונת הגינה

- **אפונת הגינה, אפון מתורבת** (*Pisum sativum*) - קטנית מאכל שמוצאה במזרח התיכון. לאפונה תרמילים הנושאים זרעים עגולים וירוקים. זרעי האפונה נאכלים מבושלים, והם נחשבים מקור בריא לחלבון מן הצומח. כך הזיהוי בירושלמי (המצוטט גם אצל הערוך).[1]
- מין של **לוביה** (*Vigna sp.*) - סוג במשפחת הקטניות. ייתכן כי הכוונה ל**לוביה מצרית** (*Vigna nilotica*) - מטפס ממשפחת הקטניות. נפוץ כצמח בר בבתי גידול לחים ברחבי העולם - בעיקר באזורים טרופיים. בארץ מצוי בעיקר סביב הכינרת ועמק החולה, ונדיר יותר במישור החוף. גדל גם בתרבות כקטנית מאכל. תרמיליו גליליים ומכילים זרעים רבים, אכילים לאחר בישול.

לוביה מצרית

אפשרות נוספת היא שמדובר במין הקרוב לה - **לוביה אפונת הבקר** (*V. sinensis*). קטנית מאכל שמוצאה מאפריקה, והתפשטה לאגן הים התיכון דרך מצרים בעת העתיקה. למין זה מספר זנים. כך כנראה יש להבין את הזיהוי המופיע אצל רנאה"י, וכך אצל הרמב"ם (המצוטט גם אצל רע"ב), תנה"י, כפו"פ וכפו"פ ל"ע.[2]

לוביה אפונת הבקר

- **שעועית המונג** (*Vigna mungo*. בעבר *Phaseolus mungo* -) - קטנית שמקורה בהודו, הנמנית כיום עם הסוג לוביה (*Vigna*). זרעיה השחורים נאכלים לאחר בישול. כך הזיהוי אצל רנאה"י פ"א, אלג'אמע ומכה"מ.[3]

שעועית המונג

- **לבלב מטפס** (*Dolichos lablab*) - הינו מטפס רב-שנתי, המוכר במזרח אפריקה ובדרום אסיה כצמח מאכל. משמש כיום גם כצמח נוי בגינות. זרעי הלבלב אכילים לאחר בישול. זהו הזיהוי השני המופיע אצל רנאה"י, המופיע גם אצל אלג'אמע.[4]

לבלב מטפס

- **טופח תרבותי** (*Lathyrus sativus*) - צמח ממשפחת הקטניות. הזרעים אכילים, וניתן להפיק מהם קמח. עם זאת, הם נושאים רעלנים, ואכילה מופרזת מהם עלולה להיות מסוכנת. כך זיהה בערוך (אם כי ייתכן שמדובר בשיבוש), וכך אצל ריבמ"ץ ורע"ב (כדעת 'יש אומרים').[5]

עיון

כל הזיהויים מתייחסים למין של קטנית נאכלת.[6] **הירושלמי זיהה עם אפונת הגינה, אך שאר הפרשנים אינם מזכירים זיהוי כזה. לפי פליקס, הערוך מצטט את הירושלמי ומפרש אותו, ובגרסה שלפנינו חל שיבוש. אומנם ריבמ"ץ ורע"ב מביאים את זיהוי הערוך לפי הקריאה הפשוטה, לפיה מדובר בטופח תרבותי.**

טופח תרבותי

רמב"ם, תנה"י וכפו"פ מפרשים שלושתם 'מאש', ונראה שכוונתם לאחד ממיני הלוביה המצויים בארץ-ישראל. גם אצל אלג'אמע מופיע 'מאש', אך שם ברור כי כוונתו

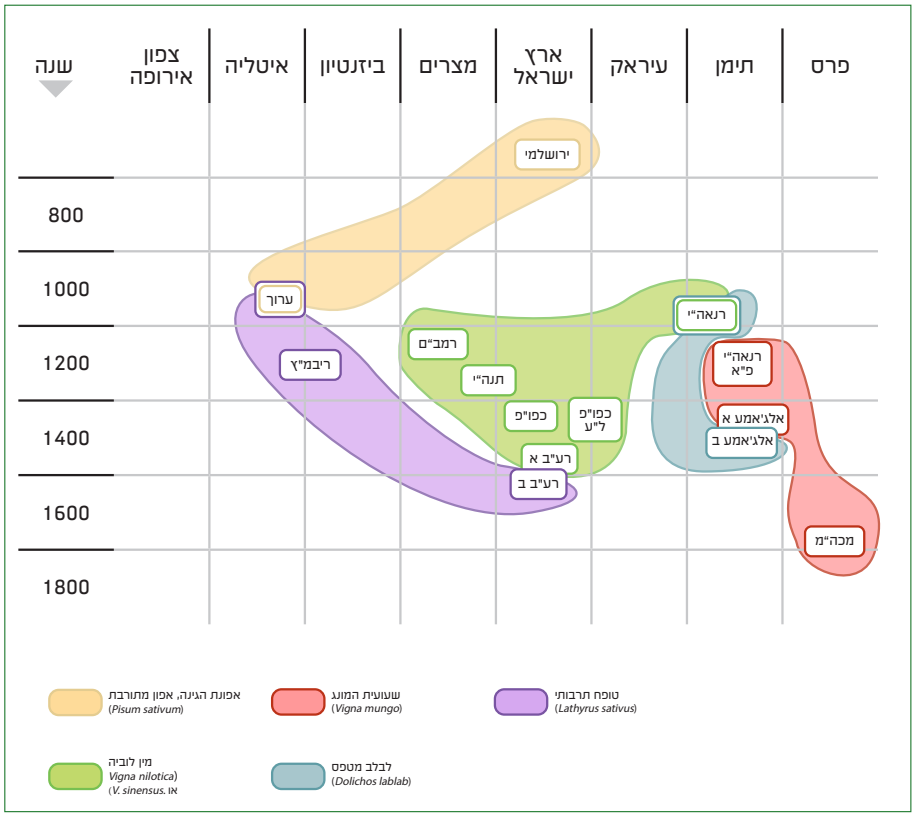

לשעועית המונג, שהוא גם זיהויו של רנאה"י פ"א ('אקטן'), וכך ברור גם לגבי זיהוי מכה"מ. לגבי 'מאש' המופיע אצל רנאה"י, לא ברור אם זהו הפירוש המקורי או פרי עריכה תימנית. בכל אופן, ניתן לומר כי לשתי מסורות אלו מקור משותף. אפשרות זיהוי נוספת נמצאת אצל רנה"י, לפיה מדובר בלבלב מטפס, וכך מביא גם אלג'אמע.

ניתן לראות כאן, בעצם, שתי מסורות פרשניות עיקריות: האחת, ביוונית ולטינית, עוברת מן הירושלמי אל הערוך. השנייה, בערבית כוללת את רנאה"י על שני פירושיו, את רמב"ם ואת כפו"פ. מסורת שלישית היא תימנית מובהקת, וכוללת את העורך התימני של רנאה"י ואת דעת 'יש אומרים' המובאים אצל אלג'אמע.

צ'יז'יק מצדד בזיהוי 'ספיר' עם אפונת הגינה, כירושלמי.[7] פלדמן מצדד לכאורה בזיהוי עם לוביה מצרית.[8] לעף, ובעקבותיו פליקס, מעדיפים לזהותו עם בקיה צרפתית (*Vicia narbonensis*)[9] - זיהוי שלא מופיע אצל הפרשנים. כסלו מסכים לדעתם, אך מציע כאפשרות נוספת את המין הקרוב בקית הגליל (*Vicia galilaea*).[10]

הערות:

1. **ירושלמי** (כלאים א ה"א, עמ' 145): *Pisum sativum*=πίσον > **פישונה** (**לידל וסקוט**, עמ' 1407).
2. **רנאה"י** (עמ' 29): אלמאש והוא אלכשד > 'אלמאש' יכול להתפרש בשתי אפשרויות - ماش=*Phaseolus mungo* (**עיסא**, עמ' 138, מס' 1; **בדויאן**, מס' 2627. כך לפי **שמש**, **ירקות**, הערה 13). אלרסולי מזהה את ماش עם اقطن (**רסולי אלמעתמד**, עמ' 471), ומסתבר כי בתימן זהו שמו של *Phaseolus mungo*. ועיין אלג'אמע (להלן), שכתב: ספיד: אלמאש וקאל פי אלשרח אלעדני והו אלמנג, וכן מזהה אותו אלג'אמע עם 'אקטן' - להלן רנאה"י פ"א; ماش=*Vigna nilotica* (**דינסמור ודלמן**, מס' 646). בלשונו של פליקס - לובייה הנילוס (**פליקס**, **כלאים**, עמ' 37); *Vigna sinensis* (=לוביה אפונת הבקר. **עיסא**, עמ' 189, מס' 10,9; **בדויאן**, מס' 3598. כך לפי **פליקס**, **כלאים**, עמ' 43,37). עמר עורך דיון ארוך לגבי זיהוי 'מאש' בפרשנות הערבית בימי הביניים, ומכריע שבאזורנו הכוונה היא כנראה לזן לוביה, הקרוב ל- *Vigna nilotica* ול-*Vigna sinensis* (**עמר**, **גידולי**, עמ' 93-95). 'אלכשד' - كشد=*Dolichos lablab* (**וויד**, **תימן**, עמ' 159; **פיאמנטה**, **תימנית כר'** II, עמ' 431. אצל וויד נזכר kisht, ופיאמנטה מציין כי كسد=كست). סינונים של *Lablab*; *Dolichos purpureus* *purpureus*. קטנית מאכל נפוצה בכל דרום אסיה. פליקס מזהה את 'פול לבן' (ע"ע) עם מין זה (**פליקס**, **כלאים**, עמ' 42). נראה שהעורך תרגם את 'מאש' על דעתו, ואין זו כוונתו המקורית של רנאה"י. ללא כל קשר לכך, זיהוי 'מאש' עצמו הינו מסופק. אם זהו 'עיבוד תימני' של פירוש רנאה"י המקורי, אזי האפשרות הראשונה (*Phaseolus mungo*), המקובלת בתימן, היא הנכונה. אך אם זוהי לשונו של רב נתן עצמו - דבר הנראה בהחלט סביר - נראה שהכוונה היא למיני *Vigna*, הנפוצים בארץ ישראל, ולא ל-*P. mungo*, הנפוץ פחות, אם בכלל. **רמב"ם** (כלאים א א עמ' קסז): אלמאש [כך גם אצל תנחום הירושלמי (עמ' 390, ערך 'ספר'; עמ' 448, ערך 'פול')] > לעיל רנאה"י; **כפו"פ** (עמ' תשמא): אלמאש > לעיל רנאה"י; **כפו"פ ל"ע** (עמ' תשמד): הספיד מין מהפולים והוא רחב ונמצא בארץ כנען וקורין לו אלהיטי > ייתכן כי 'היטי' הינו שיבוש של 'ח'יטי', והכוונה למין של *Vigna* אותו נהגו לגדל בעבר בעמק החולה ('אלח'יט' בפי הערבים בתקופה הממלוכית. **עמר**,

גידולים, עמ' 94-95. לדבריו מדובר בזן מיוחד של *Vigna*, הקרוב ל-*Vigna nilotica* ול-*Vigna sinensis*, שגודל באותו אזור עד למאה ה-19). כאן סוטה כתב היד ממנהגו לצטט את רש"ג כלשונו, ומפרט את שמו של הזן, דבר הרומז אולי על כך שהכותב חי באזור אלשאם; **רע"ב** (כלאים א א): ... *ורמב"ם פי' שקורין לו בערבי מא"ש* > לעיל רמב"ם.

3. **רנאה"י פ"א** (עמ' 31): *אלאקטן* > اقطن=*Phaseolus mungo* (**עיסא**, עמ' 138, מס' 1). שם זה נמצא בשימוש בתימן. חיזוק לכך ניתן למצוא אצל אלג'אמע, המתאר את 'יקטן' כזרעים קטנים ושחורים - תיאור המתאים ל-*Phaseolus mungo*); **אלג'אמע** (עמ' 94, ערך 'ספיר'): *אלמאש, ואמר ב'אלשרח אלעדני': והוא אלמנג, ובערוך פי' מין שחור, והוא אליקטן... הוא זרעים קטנים... הנמצאים בתימן* > כאן, ללא ספק, מדובר ב-*Phaseolus mungo*. בשם 'אלשרח אלעדני' מובא שמו של מין זה בהינדית - *mung* (**צמחים הינדית** - **16.01.20**. http://www.plantnames.unimelb.edu.au/Sorting/Hindi_index_new.html, **נדידת** השם מהודו לעדן - עיר נמל בתימן, קשורה בוודאי לנתיבי התחבורה הימיים שפעלו בין הודו וחצי האי ערב). וכן מובא תיאורו - זרעים שחורים קטנים; **מכה"מ** (בהמ"ל, כלאים א): *מאש* > ماش (פר.)= *P. mungo* (**סטיינגאס**, עמ' 1141; **אחונדוב**, עמ' 271).

4. **רנאה"י**: ראה לעיל הע' 2. נראה כי זיהוי זה הינו תרגום של העורך, ולא של רנאה"י עצמו. **אלג'אמע** (עמ' 94, ערך 'ספיר'): ... *ויש אומרים אלכשד* > לעיל רנאה"י.

5. **ערוך** (ח"ו עמ' 301, ערך 'פול'): ספיר *פישונא... ציצרק"לא מין שחור* > 'ספיר פישונא' - ציטוט מהירושלמי. Cicercula (איטלקית)=*Lathyrus sativus* (**בדויאן**, מס' 2043). פליקס טוען לשיבוש בדברי הערוך, וכי זיהוי זה צריך להיות מוחלף עם זיהוי 'פורקדן': *פיסי מין לבן* - *Pisum sativum* (=אפונת הגינה. **פליקס**, **כלאים**, עמ' 36. לטענתו של פליקס ישנם שלושה חיזוקים לשינוי הגרסה בערוך. האחד - הקרבה הלשונית: 'פישונא' (כך בירושלמי) - 'פיסי', כאשר ברור כי הערוך מסתמך על הירושלמי, אותו הוא מצטט קודם לכן. השני - הקרבה בין 'טופח' ו'פורקדן' ('ציצרקלא' לפי גרסת פליקס בערוך - אחד ממיני הטופח). השלישי (והמכריע) - הערוך עצמו, תוך כדי הציטוט מהירושלמי כותב: *פורקדן גילבונא ובטיית ציצי"רקלי גולבאן*. נראה שגם קוהוט (**ערוך השלם** ח"ו, עמ' 114, ערך 'ספיר') התקשה בהסבר דברי הערוך, ועל כן הוא מציע לקרוא את דבריו באופן אחר, ומסביר למעשה כהסברו של פליקס - עיין שם); **ריבמ"ץ** (עמ' עו, בשם הערוך): *ציצירקלי מין שחור* > לעיל ערוך; **רע"ב** (כלאים א א): *יש אומרים ציצרקל"א בלע"ז* > לעיל ערוך. המליצה לא מזהה ישירות, אלא מצטט את הערוך (באופן משובש).

6. בפירושי הגאונים מופיעים זיהויים כלליים עם מיני קטנית. **רס"ג** (עמ' 188 95): *ג'נס מן* אלגלבאן (מין מה-'גלבאן' - ע"ע 'טופח', ושם הערה 2); **רש"ג** (עמ' 175, ש' 12): *נוע מן* אלבאקלי *באלשאם* (מין ממיני הזרעים ב'אלשאם' - סוריה/א"י).

7. **צ'יז'יק**, **אוצר**, עמ' 818 ואילך - ההפניה אצל **פליקס**, **כלאים**, עמ' 36. לפי **ארנון**, **חקלאות** (כרך ד, עמ' 450) ספק אם גידלו בארץ ישראל *Pisum sativum* בתקופת המשנה.

8. **פלדמן**, **משנה**, עמ' 79-80. הוא מביא זיהוי זה כדעת הרמב"ם. עוד הוא מביא את זיהויו של לעף, אך מן הכותרת נראה שמצדד בלוביה המצרית.

9. **פליקס**, **כלאים**, עמ' 37. מין זה גדל בר בארץ ישראל, נפוץ כעשב רע בשדות מעובדים, וכן מגדלים אותו כצמח מספוא, ובעבר אף למאכל אדם. עיין **כסלו**, **ספיר**, עמ' 105. הסיבה שלא לזהות 'ספיר' עם ماش, על שתי האפשרויות לזהותו, היא שמינים אלו הינם גידולי קיץ באזורנו (**ארנון**, **חקלאות** כרך ד, עמ' 493; **כסלו**, **ספיר**, עמ' 104) ואילו המשנה קושרת את 'ספיר' עם 'פול' (*Vicia faba*, ע"ע 'פול'), שהוא גידול חורף. את *Pisum sativum* פוסל פליקס בגלל השוני הרב בינו לבין *Vicia fava* במראה ובטעם.

10. **כסלו**, **ספיר**, עמ' 104-107.

83

עדל

העדל נזכר פעם אחת במשנה בהקשר של דיני התרומה והכשרת מאכלים לקבלת טומאה (עוקצין ג ד). נזכר גם פעם אחת בתוספתא בהקשר של דיני השמיטה (שביעית ה יא ושם 'אדל'). בירושלמי נזכר פעם אחת (שביעית ז ה"ה).

שחליים

צתרה ורודה

עשנן רפואי

הזיהויים

- **שחליים גבוהים** (*Lepidium latifolium*) - עשבוני רב-שנתי ממשפחת המצליבים. נפוץ באירופה ובאסיה. היה נפוץ בבתי גידול לחים בצפון הארץ, אך היום נחשב למין בסכנת הכחדה. כך זוהה העדל אצל פיה"ג, ולאחר מכן אצל רמב"ם, תנה"י ואלג'אמע.[1]

- מין דומה ל**צנון** - כך מופיע אצל פיה"ג בשם 'ספר רפואות'. זיהוי כללי זה מופיע בהמשך אצל הערוך (כדעה ראשונה), ר"ש, רע"ב, מכה"מ ותפא"י (כדעה ראשונה, בשם הערוך).[2]

- **צתרה תרבותית** (*Satureja hortensis*) - מין ארומטי ממשפחת השפתניים. נפוץ בעיקר בחצי הכדור הצפוני. כך אצל הערוך ותפא"י (כדעה שנייה).[3]

- מין בעל בצל ממשפחת האספרגיים: אולי **חצב** (*Urginea*), **בן חצב** (*Scilla*),

יקינטון (*Hyacinthus*) או סוג קרוב אחר. כך נראה על פי כתכ"ה ומוה"ע.[4]

- **עשנן רפואי** (*Fumaria officinalis*) - מין חד-שנתי ממשפחת העשננים. נפוץ באזורים ממוזגים בעולם, ונדיר מאוד בישראל. כך נראה אצל המליצה.[5]

- **טיון השמש** (*Inula helenium*) - עשבוני רב-שנתי ממשפחת המורכבים. נפוץ באזורים קרירים באירופה ובמרכז אסיה ומערבה. לצמח טעם מריר וריח אופייני של קמפור. לא נאכל כשלעצמו, אך שימש ברפואה העממית וכרכיב בהכנת מזון. ייתכן כי פיה"ג הביאו כזיהוי נוסף.[6]

טיון השמש

עיון

המשותף לכל הזיהויים כאן הוא היותם צמחי בר עשבוניים, אשר מסתבר שיש להם שימוש כלשהו לאדם.

הזיהוי הקדום ביותר הוא עם 'שיטרג', השם הערבי של המין שחליים גבוהים. המליצה הביא גם הוא שם זה, אך על פי המילונים הפרסיים נראה כי יש לזהות שם זה בפרסית דווקא עם עשנן רפואי. בתחילת דברי פיה"ג מופיע בשם 'ספר רפואות' כי 'עדלא' דומה לצנון. זיהוי כללי זה מופיע בהמשך אצל פרשנים נוספים, וייתכן כי ניתן לקשור בין תיאור זה ובין הזיהויי כשחליים, הנמנים גם הם עם משפחת המצליבים. זיהוי נוסף הוא הצתרה התרבותית. ייתכן שמקור זיהוי זה בדמיון בין השמות 'שיטרג' - 'שדורייא' (Satureja). על פי כתכ"ה ומוה"ע, יש לזהות את העדל עם בצל של מין מסוים ממשפחת השושניים. בציטוט המביא פיה"ג מ'ספר רפואות' נזכר סמוך ל'עדלא' השם 'ראסן' - טיון השמש, אך ייתכן שכלל לא מדובר בזיהוי העדל אלא בהמשך הציטוט, שאינו רלוונטי לעניין.

החוקרים מסכימים כי יש לזהות את העדל עם שחליים גבוהים.[7]

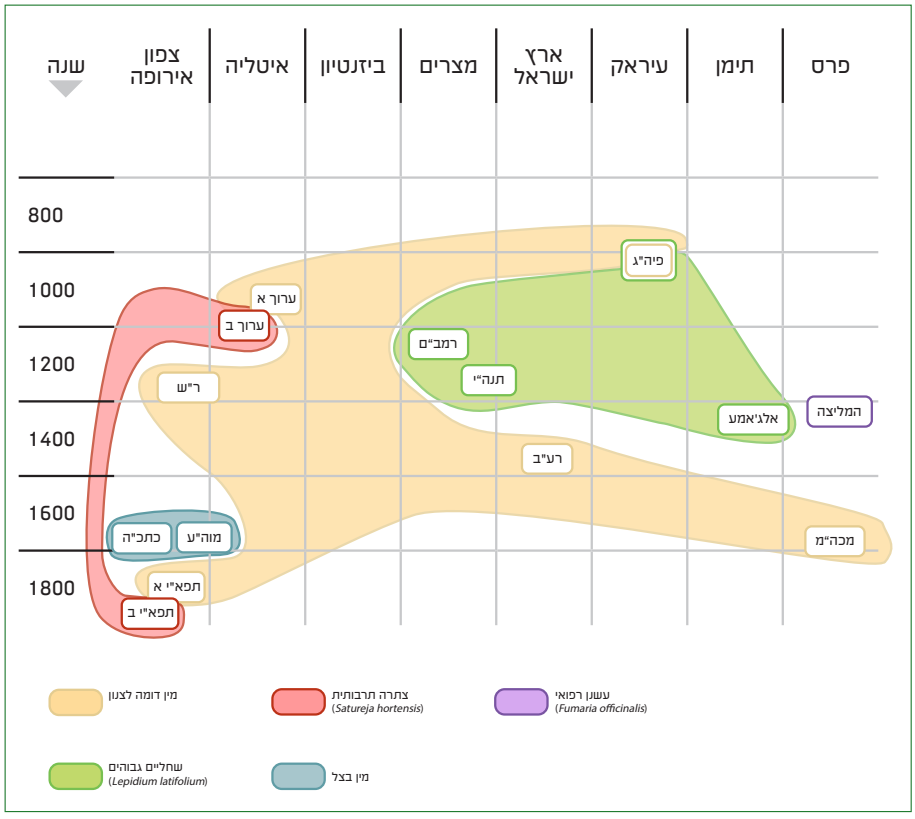

הערות:

1. **פיה"ג** (עוקצין עמ' 144, ש'1): *... עדלא הוא סיטרג זרקופת דהוא קלפותא ומתפשק [=מתפרש]* ראסן > אדלא (סור.)= *Lepidium latifolium* (**סוקולוף**, **ברוקלמן**, **עמ' 9**. בר בהלול מתרגם שִׁיטְרִג - שמו הערבי של צמח זה - ראה להלן רמב"ם; סיטרג - להלן רמב"ם; **רמב"ם** (עוקצין ג ד עמ' תשלב): *אלשיטרג'* > שִׁיטְרִג=*Lepidium latifolium* (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 290, ע' 367; **עיסא**, עמ' 107, ע' 12). לפי רוזנר (שם) נקרא בשם זה מין נוסף - *Plumbago europaea*. עוד נקרא בשם זה *Fumaria officinalis* (עשנן רפואי. **עיסא**, עמ' 85, ע' 7), אך ייתכן ששם זהו שיבוש של שאהתרג (**רמב"ם**, **רוזנר**, שם. בפרסית: שאהתרה, שיטרה); **תנה"י** (עמ' 408 ערך 'עדל'): *אלשיטרג' והוא ירק ידוע* > *לעיל* רמב"ם; **אלג'אמע** (עמ' 96, ערך 'של עדל'): *אלשיטרג* > *לעיל* רמב"ם.
2. **פיה"ג** (עוקצין עמ' 144, ש'1): *מצאתי בספר רפואות שמפרש כל שם עשבים בלש' יוני ובל' ארמי, עדלא דמי לפוגלא והוי במוציל ועצרין מיא ושטרין לגרבא [=עדלא דומה לצנון ונמצא במוצול (עיר בצפון עיראק), וסוחטין את מימיו ומורחים על הגָּרָב (=מחלת עור)]*; **ערוך** (ח"ו עמ' 173, ערך 'עדל'): *פי' עדל דומה לצנון*; **ר"ש** (עוקצין ג ד): *פירש בערוך דומה לצנון*; **רע"ב** (עוקצין ג ד): *מין ירק דומה לצנון*; **מכה"מ** (ב"א ד' 179,

עוקצין ג): *מאנד [=דומה] ת'ורב* > ترب=*Raphanus sativus* (צנון. **סטיינגאס**, עמ' 292; **דסוקי**, **מילון**, א, עמ' 716; **אחונדוב**, עמ' 386), כלומר הכוונה לצמח הדומה לצנון; **תפא"י** (עוקצין ג ד, קעח ע"א): *דומה לצנון*; (בדפוסים מאוחרים): *והוא פרי אדמה שדומה לצנון, כך כתב בערוך*.

3. **ערוך** (ח"ו עמ' 173, ערך 'עדל'): *פי' עדל... וי"א שדורייא* > Sadureia - נראה שזהה ל-Satureia (איט.) = *Satureja hortensis* (בדיאלקטים שונים נקרא מין זה Sandarea, Sedolia ועוד שמות שבהם מופיע העיצור d במקום t);

4. **כתכ"ה** (דף ד ע"ב): *אדל, עדל: מין ממיני הבצלים הנקרא אצל הרומים בולבוס ציבאריוס. ואדוליס ב"ד [=בלשון רומי] שוה הוא לציבאריוס. כל' [=כלומר] הנאכל.* > edulis (לט.) - אכיל. Bulbus cibarius (לט.) - מילולית - 'בצל (או פקעת) נאכל'. במילונים וספרי בוטניקה אירופיים קדומים עולה כי מדובר בצמחים בעלי בצל המשמש למאכל או לרפואה, הנמנה עם הסוגים הללו (**דיוסקורידס**, **גודייר**, עמ' 211, ח' II, ע' 200,201. **פליניוס**, **טבע**, 5, עמ' 482, ספר XIX, פסקה 95); **מוה"ע** (ח"ו עמ' 173, ערך 'עדל'): *פי' רומיי מין חסית כמין בצל ונקרא בולבוס עדל* > *לעיל כתכ"ה*.

5. **המליצה** (שש. ד' 9): *אדל שיטראג'* > شيطرج/ شاهترج (פר.)=*Fumaria officinalis* (**סטיינגאס**, עמ' 727, 776; **אחונדוב**, עמ' 381).

6. **פיה"ג** (עוקצין עמ' 144, ש'1): *זרקופת דהוא קלפותא ומתפשק [=מתפרש] ראסן* > 'זרקופת' ו'קלפותא' לא מזוהים; راسن=*Inula helenium* (**בן יעקב**, **הרפואה**, ב, עמ' 487; **עיסא**, עמ' 99, ע' 4. על שעמושיו של צמח זה בימי הביניים ראה: **סרי ועמ'**, עמ' 72). לא ברור אם 'ראסן' אכן מתייחס ל'עדלא' (**וראה עיסא**, עמ' 99, ע' 4. זיהוי זה סותר את 'עדלא' ו'סיטרג', ראה **לעף**, **שמות**, עמ' 39. ייתכן כי זהו המשך הציטוט מספר רפואות, ובעצם הובאו כאן בטעות שני צמחים, שרק הראשון שייך לענייננו, ויש לקרוא כך: *עדלא הוא סיטרג; זרקופת דהוא קלפותא ומתפשק ראסן*. ועיין ע' לעונים ובהערה שם).

7. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 69; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 202-203; **פליקס**, **צומח**, עמ' 107.

84

עדשים

העדשים נזכרות בתנ"ך ארבע פעמים, מהן עולה כי מדובר בגידול שמזומן למאכל אדם, אם כתבשיל ואם כבסיס להכנת לחם (בראשית כה לד; שמ"ב יז כח; שם כג יא; יחזקאל ד ט). במשנה נזכרות העדשים כמה פעמים בהקשרים שונים (משנה תרומות י א; שבת ז ד; טבול יום א ב ועוד). עוד הן נזכרות בתוספתא (תרומות ז יא; עירובין ו ב; נדרים ג ו ועוד), באחד האזכורים בתוספתא (מעשרות ג טו) נאמר על העדשים המצריות *שגלגליהן חדים*. כמו כן הן נזכרות פעמיים בספרא (שרצים י; בחוקותי א). נזכרות פעמים רבות בתלמודים (ירושלמי ערלה ב ה"ז ועוד; בבלי ב"ב טז ע"ב ועוד). כמו כן נזכרת העדשה במקורות התנאיים ובתלמודים פעמים רבות כיחידת נפח או שטח, בעיקר בענייני טומאה ונגעים.

הזיהוי

▪ **עדשה תרבותית** (*Lens culinaris*) - צמח תרבות חד-שנתי ממשפחת הקטניות, שהינו גידול מסורתי בחקלאות הים-תיכונית. העדשה מגיעה לגובה של כ-40 ס"מ, כשגבעוליה הרכים משתרעים על פני הקרקע.[1] הצמח מצמיח תרמילים, המכילים בין זרע אחד לשלושה זרעים. הזרעים הם העדשים, הנחשבות כמאכל חשוב לאדם כבר מזמן קדום, בין השאר בשל תכולת החלבון הגבוהה שלהן. כך מזהים כל הפרשנים.[2]

עדשה תרבותית

עיון

כל הפרשנים מסכימים לזיהוי העדשים המשנאיות עם המין הקרוי היום **עדשה תרבותית**. לגבי עדשים מצריות שנזכרו

בתוספתא לא נמצא זיהוי מיוחד בדברי הפרשנים, מלבד אזכור העובדה שהן עדשים בעלות קצה מחודד.[3]

זיהוי העדשים מוסכם גם על החוקרים.[4] את העדשים המצריות מזהה צ'יז'יק עם תת המין *Lens culinaris ssp. macrosperma*.[5]

הערות:

1. **ראה רענן, עדשה**, 03.12.19 https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=3422.
2. **רמב"ם** (תרומות י א עמ' 192): אלעדס; (מעשרות ה ז עמ' 210): *עדשים המצריות* אלעדס *שקצהו מחודד* > عدس=*Lens culinaris* (**עיסא**, עמ' 107, ע' 1. סינונים של *Lens esculenta*); **המליצה** (שש. ד' 254): *עדשים* **נדסך** > نرسك=*Lens culinaris* (**סטיינגאס, פרסית**, עמ' 1395); **אלג'אמע** (עמ' 96, ערך 'עדשים'): אלעדס > לעיל רמב"ם; **מילון מהד' טובי** (עמ' 111): بِلَسن; (שם כת"י מב"צ 3372): אלבלסן והו אלעדס > بلسن=*Lens culinaris* (**עיסא**, עמ' 107, ע' 1. סינונים של *Lens esculenta*; **ווד, תימן**, עמ' 155); עדס - לעיל רמב"ם.
3. **ירושלמי** (מעשרות ה ה"ח ל ונ): אילו הן *עדשים המצריות כל שגלגליהן חדים [כת"י וט: כל שגילגליהן הדין(!)]*; **ריבמ"ץ** (תרומות י א עמ' רסד): לא מפרש; (מעשרות ה ח עמ' שיא): אלו הן *עדשין המצריות שגלגליהן הדין [צ"ל: חדין]*; **רע"ב** (מעשרות ה ח): *ועדשים מצריות ראשן אחד חד* (לא מפרש עדשים סתם).
4. **לעף, פלורה**, עמ' 72; **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 859; **פליקס, צומח**, עמ' 108.
5. **צ'יז'יק, אוצר**, שם.

85

עוזררים[1]

העוזררים נזכרו במשנה ארבע פעמים: כצמח שנפטר מדין הדמאי בשל חוסר חשיבותו (דמאי א א); בדיני הכלאים, כמין הדומה לפרישים (כלאים א ד); לעניין מועד חיובו במעשר (מעשרות א ג) ובהקשר של טומאה וטהרה של חלקים שונים של הצמח (עוקצין א ו). בתוספתא נזכרו העוזררים פעמיים (שביעית ז ט; עוקצין ג ז) בהקשרים נוספים. נזכרו בבבלי כמה פעמים (ברכות מ ע"ב; שבת לח ע"א ועוד).

עוזרר אדום

הזיהויים

▪ **עוזרר אדום** (*Crataegus azarolus*) - עץ נמוך ממשפחת הוורדיים. פירות העוזרר אדומים, טעימים ועסיסיים. נפוץ במזרח הים התיכון - הבלקן, טורקיה, סוריה ולבנון. בארץ - נדיר למדי בגליל העליון. כך אצל רס"ג, זרעים גניזה ב, פיה"ג, רנאה"י, הדעה השנייה בערוך, רמב"ם, תנה"י, כפו"פ, כפו"פ ל"ע, אלג'אמע והמליצה.[2]

בן חוזרר תרבותי

▪ **בן חוזרר תרבותי** (*Sorbus domestica*) - עץ ממשפחת הוורדיים, הגדל לגובה של 15-20 מטר, אם כי עשוי להופיע גם כשיח גבוה. לפירות הנאכלים צבע אדמדם וצורה של תפוח או אגס. נפוץ בדרום אירופה ובמרכזה. כך זיהה רב נטרונאי גאון, וכך הוא אצל רש"י,

גופנן המדבר

הדעה הראשונה בערוך, ריבמ"ץ, ר"א מלונדריש, ורע"ב.[3]

▪ **גֶּפֶן דביק** (*Cordia myxa*, בעבר נקרא **ערף דביק**) - עץ ממשפחת הזיפניים, הנפוץ באזורים טרופיים, בעיקר בדרום אסיה. פירותיו של העץ מכילים נוזל דביק, ששימש בעת העתיקה באזורנו לציד ציפורים.[4] ייתכן שכך זיהה רש"ג, אם כי הגרסה אינה ברורה כל צורכה.[5]

▪ **קטלב משונן** (*Arbutus unedo*) - עץ קטן ממשפחת האברשיים. פירותיו האדומים והמשוננים נאכלים. מצוי במערב אירופה ולאורך הים התיכון מטורקיה ועד ספרד וארצות המגרב. בחורש הים-תיכוני בארץ מצוי מין קרוב - **קטלב מצוי** (*A. andrachne*). כך בדעה השלישית המובאת בערוך.[6]

קטלב משונן

▪ **שזיף אירופי** (*Prunus domestica*) - השזיף המוכר לנו. עץ פרי ממשפחת הוורדיים, שמוצאו מאזור הקווקז. פירותיו סגלגלים או עגולים, מתוקים וחמצמצים. מתאימים למאכל כפרי טרי או מיובש. בחורש בצפון הארץ גדל מין הבר **שזיף הדוב** (*P. ursina*). כך אולי זיהה ריבמ"ץ במסכת דמאי.[7]

שזיף אירופי

▪ **אגס תרבותי** (*Pyrus communis*) - האגס המוכר לנו. עץ פרי ממשפחת הוורדיים. מוצאו של האגס התרבותי מאיראן. בחורשים בארץ גדל מין הבר **אגס סורי** (*P. syriaca*), שהינו אחד ממיני

אגס תרבותי

תפוח

הבר שמהם פותחו זני תרבות, ועד היום משמש ככנה לאגס התרבותי. זהו אחד מהזיהויים של רנאה"י פ"א, וכך גם אצל מכה"מ ומוה"ע.[8]

▪ **תפוח תרבותי, 'תפוח עץ'** (*Pyrus malus*) - התפוח המוכר לנו. עץ פרי ממשפחת הוורדיים, בעל תפוצה עולמית. מקורו במרכז אסיה. אפשרות נוספת אצל רנאה"י פ"א.[9]

עיון

כל הזיהויים הינם עם פירות עץ אכילים. כמעט כולם ממשפחת הוורדיים.

נראה כי בהמשך התפתחו שתי מסורות מרכזיות: האחת ערבית - **עוזרר אדום**, והשנייה אירופית - **בן חוזרר תרבותי**. אומנם גם מקורה של המסורת השנייה בבבל, אצל רב נטרונאי.[10] שני מיני עצים אלו משתייכים למשפחת הוורדיים, וקרובים לסוג **'אגס'** (Pyrus). כמו כן, לשניהם פירות קטנים מתוקים הנוטים לגוון אדום. אך בעוד אזור תפוצתו של עוזרר אדום הוא בעיקר מזרח ים-תיכוני,[11] אזור תפוצתו של חוזרר תרבותי הינו יותר צפון מערבי.[12] דבר זה מצביע על מאפיינים גיאוגרפיים ברורים למסורות אלו, ומדרך הטבע גם על הקרבה של המסורת הערבית, במקרה זה, לריאליה הארץ-ישראלית של המשנה.

אצל תנה"י, כפו"פ ורע"ב מתמזגות מסורות אלו, אך סביר, לפחות אצל השניים הראשונים, כי כוונתם דווקא לעוזרר אדום, שהיה נפוץ בארץ ישראל.[13]

שאר הזיהויים מופיעים באופן בלעדי אצל אחד הפרשנים.

גם **לערף דביק** (שנזכר אצל רש"ג) **ולקטלב** (שנזכר בערוך), פירות קטנים אדומים או חומים-ורודים. ואף על פי שאינם נמנים עם משפחת הוורדיים, ניתן לראות משמותיהם בשפות שונות כי יוחסו להם קרבה או דמיון למשפחה זו.[14]

זיהוי רנאה"י פ"א עם **תפוח עץ** בעייתי, לנוכח העובדה כי גם את 'תפוח', המופיע באותה משנה, הוא מזהה כך.

לעומת זאת, הזיהוי השני המובא אצל רנאה"י פ"א - **אגס תרבותי** (הזיהוי של 'חזרר' במשנה, שם גורס רנאה"י 'עוזרר') משתלב היטב בפירוש זה, מכיוון שאת 'אגס' ו'קרוסטמל' לא זיהה עם מין זה אלא עם מיני Prunus.[15] וכן קיים בהחלט דמיון בינו לבין בן זוגו - 'תפוח'. גם לפי מכה"מ ומוה"ע יש לזהות כך את 'עוזרר'.

זיהוי ריבמ"ץ, אם אכן הכוונה לשזיף אירופי, מהווה מעין תמונת מראה לפירוש רנאה"י פ"א. זיהוי זה מתאפשר מכיוון שאת 'אגסין' (ע"ע) ו-'קרוסטמילין' (ע"ע) לא זיהה ריבמ"ץ עם מין זה, אלא עם מיני אגס.

הזיהוי של הבבלי לעוזררים אינו ברור דיו.[16]

החוקרים מזהים את 'עוזרר' עם עוזרר אדום - כזיהוי המסורת המרכזית בערבית.[17]

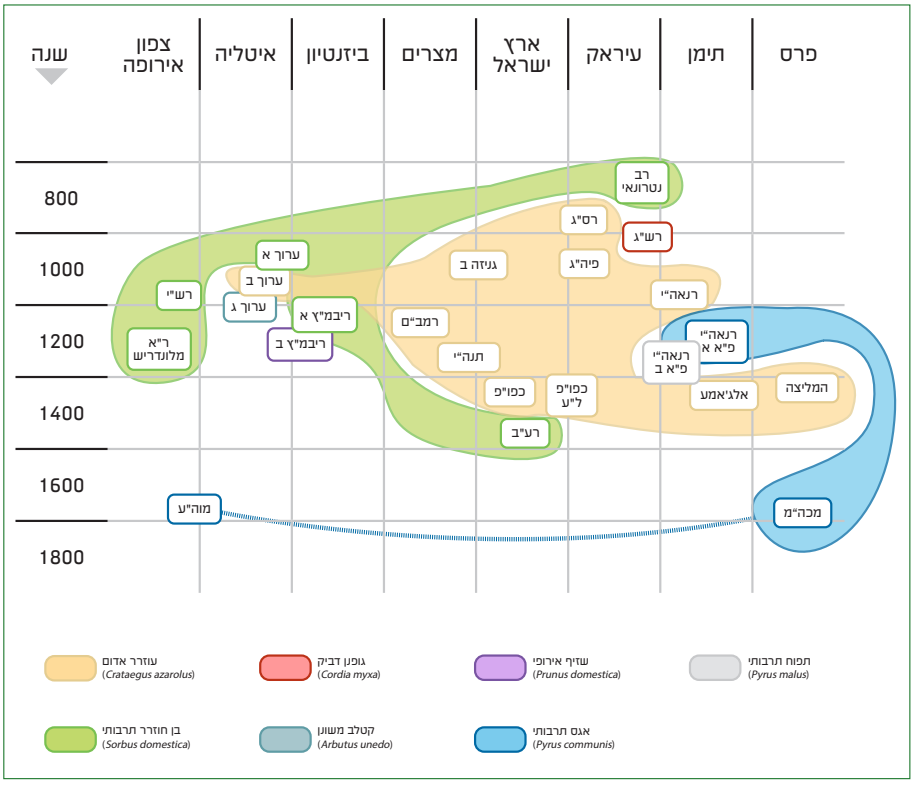

הערות:

1. שם זה מצוי במקומות רבים כ'עוזרד'. התמונה הכללית היא מבולבלת, כך שאי אפשר לאפיין את הגרסאות על פי הפרשנים השונים, מכיוון שגם בתוך פירוש מסוים הגרסה תלויה בכתבי יד ודפוסים שונים, ואף בתוך אותו כתב יד הדבר משתנה מאזכור אחד למשנהו. הדבר מגיע לידי בלבול מוחלט בפירוש רנאה"י פ"א, שם בפירוש לאותה משנה מופיע פעם אחת 'עוזרד' (כבן זוגו של 'פריש') ופעם שנייה 'עוזרר' (במקום 'חזרר', כבן זוגו של 'תפוח'), וכל אחד מהם מזוהה באופן אחר. בערך זה לא נעשה ניסיון להתחקות אחר הגרסאות השונות ולנסות להפריד ביניהן, ולצורך העניין, כאן, 'עוזרר' ו'עוזרד' הינם היינו הך.
2. **רס"ג** (עמ' 183-184 75): **אלזערור** > زعرور=*Crataegus azarolus* (**עיסא**, עמ' 59, מס' 5; **בדויאן**, מס' 1217; **רמב"ם ביאור**, מס' 132; **אבן אלביטאר**, **תפסיר** I, מס' 126; חסין וקאסם, מס' 32; **דינסמור ודלמן**, מס' 677). זהו עץ בעל פירות מאכל הנמכרים בשווקים. נפוץ במזרח התיכון (**חסין וקאסם שם**; **פלורה פלסטינה** II טקסט, עמ' 19). زعرور מזוהה עם מינים נוספים, ביניהם *Mespilus germanica* (**דינסמור ודלמן**, מס' 675; **עיסא**, עמ' 151, מס' 16); *Prunus insititia* (**בדויאן**, מס' 2843); *Crataegus monogyna* (**חסין וקאסם**, מס' 33); *Rhamnus disperma* (**עיסא**, עמ' 155, מס' 4) ועוד. אומנם רוב המקורות - הקדומים והמודרניים - מצביעים על *Crataegus azarolus*. עוזרר אדום הוא שמו העברי לפי **פינברון-דותן ודנין**. פליקס קורא לו עוזרר קוצני, שהוא, לפי פינברון-דותן ודנין שמו של מין אחר - *Crataegus aronia*, שגם הוא היה נפוץ בארץ בימי הביניים, וייתכן כי גם הוא נכלל בזיהוי 'עוזרר'; **זרעים גניזה ב:** אלזערור > לעיל רס"ג; **פיה"ג** (עמ' 140 7 - שם הוא גורס חוזררין): זערור > לעיל רס"ג; **רנאה"י** (בכת"י דמאי א, וכן עוקצין א, גורס: 'עזרוד'): אלעזרור [בדפוס מופיע זערור] > ככל הנראה זהה ל'זערור' - לעיל רס"ג; **רמב"ם** (כלאים א ד עמ' קסט וכן דמאי א א, עמ' קלב; מעשרות א ג, עמ' שכ): אלזערור[וכך גם אצל תנחום הירושלמי, עמ' 416] > לעיל רס"ג; **כפו"פ** (עמ' תשמד): *ודע שחבר הפרישין הוא העוזרדין בעין והם הזערור* [ובדומה - עמ' תקכו-תקכז] > לעיל רס"ג; **כפו"פ ל"ע** (עמ' תשמד): אלזערור > לעיל רס"ג; **המליצה** (בהמ"ל): עוזרדין זערור אזדף < زعرور / ازدف (פר.)=*C. azarolus* (**אחונדוב**, עמ' 212).
3. **רב נטרונאי גאון** (**ברודי תשובות**, עמ' 581-582, סי' תטו): *פירות אילן הן וקורין אותן בלשון ערבי גוביר ואדומין הן* > غبيراء= *Sorbus domestica* (**עיסא**, עמ' 151, מס' 18; **בדויאן**, מס' 3252; **אבן אלביטאר**, **תפסיר** I, מס' 129). *Pyrus sorbus* הינו סינונים של *S. domestica*. לפי רמב"ם غبيراء הינו עץ בשם المشتهى (**רמב"ם ביאור**, מס' 405), המזוהה עם *Pyrus germanicus* (**אבן אלביטאר**, **תפסיר** I, מס' 127 הערה 2, עמ' 151); **רש"י** [שבת לח ע"א; שבת קמד ע"ב; ברכות מ ע"ב (לגבי 'טולשי')]: *קורמיש* [כך בכתבי היד. בדפוס: *קורמש*, *קירמש*, *קולמשי*. גם בטור יורה דעה סימן רצה מופיע: *עוזרדין קורמש*. ועיין **צרי הגוף**, עמ' 57, 138 > cormier) corme/cormier - שם העץ, corme (ברבים) (cormes - שם הפרי)= *Sorbus domestica* (**בדויאן**, מס' 3252); **ערוך** (ח"ו עמ' 185, ערך 'עזרד'): *עוזרדין טולשי, פי' טולשי פירות אילן ובל' ערבי גוביר ואדומין הן "וי"א אלזערוד ובלעז שורבא וי"א אלבוטרי* > 'טולשי וכו' - ציטוט מדברי רב נטרונאי גאון; 'אלזערוד' - לעיל רס"ג (הע' 2); 'שורבא' - sorbo (איטלקית)=*Sorbus domestica* (**בדויאן**, מס' 3252). שם זה משמש גם את *Pyrus aria* (**בדויאן**, מס' 2890). בדעת י"א המובאת כאן ישנה סתירה לכאורה בין השם הערבי לשם בלעז. נראה כי המילים "וי"א אלזערוד" באו במאמר מוסגר, ו"ובלע"ז שורבא" נסוב על "ובל' ערבי גוביר ואדומין הן", ואכן ישנה זהות בין غبيراء לבין sorbo. וראה להלן ריבמ"ץ; 'אלבוטרי' - להלן הערה 6; **ריבמ"ץ** (עמ' עט - גורס 'עיזרר'/'עיזרד' [הבדלים בין כתבי היד השונים. עיין שם הערה 87, 88]): ... *בברכות בפ' כיצד מברכין עזרדין טולשי ובלעז סורבא. ויש אומ' מילסיריקי* > 'סורבא' - לעיל ערוך. 'מיליסיריקי' - אולי הכוונה ל-melo ciliegio [ciliegio מתחלף עם ciriegio]=*Malus baccata* (**תפוח סיבירי**. **בדויאן**, מס' 2892. זהו סינונים של Pyrus baccata) אלא שתפוצתו של מין זה במרכז אסיה ובמזרחה, כך שזיהוי זה

אינו סביר; ר"א מלונדריש (עמ' א): *קורניש* > **אולי הכוונה ל'קורמיש' - לעיל רש"י; כפו"פ** (עמ' תשמד): ... **ובלשון לעז שורבא** > **לעיל ערוך; רע"ב** (כלאים א ד): **בערבי זערו"ד ובלע"ז סורבא"ש** > **לעיל כפו"פ.**

4. **בעבר גידלוהו בארץ, ופרטים בודדים נותרו עד ימינו. ראה כסלו, ערף.**

5. **רש"ג** (עמ' 175, ש' 7 - **שם מופיע 'גזרין', שלא מוכר מהמשנה, ועפ"י המיקום נראה ששייך למשנה דמאי א, וזהו שיבוש של 'עוזררין'. חילוף ג-ע נובע ככל הנראה מזיהוי מוטעה של האות ע כ-غ הערבית. (וייתכן שזהו שיבוש של 'גופנין' - ע"ע 'גופנים'). ועיין במהדיר, עמ' 179 הערה 4, וכן רס"ג, עמ' 184, מס' 75 בהערת המהדיר): אלסבסתאן** > سبستان=*Cordia myxa* (**עיסא, עמ' 57, מס' 20; רמב"ם ביאור, מס' 264**).

6. **ערוך (שם): ... וי"א אלבוטרי** > albatro (איטלקית). **זוהי השערתו של קוהוט - ערוך השלם שם הערה 4) =*Arbutus unedo*** (=קטלב משונן **בדויאן, מס' 434**). **גם לקטלב פירות אדומים אכילים, ונקרא באיטלקית גם** sorbo peloso (**בדויאן, שם**) **- ומכאן שיש דמיון (חיצוני, לא קרבה בוטנית) ל-*Surbus*.**

7. **ריבמ"ץ: (עמ' מד - לגבי דמאי א א - גורס 'עוזרר'/'עוזרד'. הבדלים בין כתבי היד השונים, עיין שם הערה 13): פורנא** > **אולי הכוונה ל-**prugno (איטלקית)= *Prunus domestica* (**בדויאן, מס' 2842**).

8. **רנאה"י פ"א: (עמ' 27 - לגבי עוזרר, דמאי א א, גורס: 'עוזרד'): אלענזרוד; (עמ' 32 - לגבי 'חזרר' במשנתנו גורס: 'עוזרר'): אלענברוד** > **לפי ר"י קאפח ענברוד/ענזרוד הוא שמו של *Pyrus communis*** בתימן (**קאפח, מחברת, עמ' 57**). **אצל וד מופיע שם דומה -** عمبروت (**וד, תימן, עמ' 138**). **לפי פירוש זה ההקשר במשנה מובן היטב. בן זוגו של 'עוזרר' זה הוא 'תפוח', ואכן ישנו דמיון רב בין התפוח לאגס במבנה הפרי ובמרקמו; מכה"מ** (**בהמ"ל, דמאי א; כלאים א**): **אמרוד** > ارمود (**פר.**)=*P. communis* (**אחונדוב, עמ' 393; סטיינגאס, עמ' 39**); **מוה"ע** (**ח"ו עמ' 459, ערך 'פריש'**): ***והעוזרד הנקרא כן בל' ישמעאל הוא פרי כמו פריש אשר בלשון ישמעאל נקרא אגאץ*** > **את 'פריש' זיהה מוה"ע עם *Pyrus communis*** (**ע"ע 'פרישים'**), **זאת בניגוד לבוכסטורף, שמזהה את 'עוזרדים' עם מין *Sorbus*** (**בוכסטורף, לקסיקון II, עמ' 797**). **על כן, נראה כי את 'עוזרד' יש לזהות לדעתו עם מין קרוב או אפילו עם אחד מן הזנים של מין זה.**

9. **רנאה"י פ"א: (עמ' 32 - לגבי 'עוזרר' במשנתנו גורס: 'עוזרדין'): אלתפאח** > تفاح=*Pyrus malus* (**עיסא, עמ' 151, מס' 17**). **זיהוי זה בעייתי, מכיוון שבהמשך המשנה נזכר 'תפוח', וגם אותו מזהה רנאה"י עם 'אלתפאח'.**

10. **מעניינת העובדה כי בר בהלול מביא דעה כי 'כנרי' (המופיע בבבלי כזיהוי ל'רימין') הוא 'עוזררא' (בר בהלול, עמ' 907), ומאידך גיסא אצל פיין-סמית מזוהה אותו 'כנרא' עם *Sorbus domestica*** (**פיין-סמית, סורית, עמ' 219**). **הדעה המקובלת מזהה את 'רימין' עם *Ziziphus spina-christi* - וע"ע 'רימין'.**

11. **פלורה פלסטינה II טקסט, עמ' 19.**

12. **מור, עצים, עמ' 481.**

13. **גם בספר צרי הגוף (עמ' 138) מובא כי 'עוזררין' נקראים בערבית 'זערור' ובלע"ז 'קורמש'.**

14. ***Arbutus unedo*=**sorbo peloso (**איטלקית: סורבו שעיר - בדויאן, מס' 434**); ***Cordia myxa*=**asyrian plum (**אנגלית: שזיף אשורי - בדויאן, מס' 1176**).

15. **ע"ע 'אגסין' ו'קרוסטמילין'.**

16. **בבלי** (**ברכות מ ע"ב**) **- גורס 'עוזרד': *טולשי*> סוקולוף מתרגם: *meldar* (=שסק. סוקולוף, בבלית, עמ' 479), אך לא ברור על מה הוא מסתמך.**

17. ***Mespilus azarolus*. 72 ,עמ' ,IV ,פלורה ;127-125 ,עמ' ,משנה ,פלדמן ;96-94 ,עמ' ,כלאים ,פליקס** הוא סינונים של מין זה. צ'יז'יק מכנה מין זה 'עוזרד זערור' (**צ'יז'יק, אוצר, עמ' 768**).

86

עולשי שדה

עולשי שדה נזכרו פעם אחת במשנה בהקשר של דיני הכלאים, כמין הדומה לעולשים (כלאים א ב). נזכרו בתלמוד הבבלי במקום אחד (פסחים לט ע"א).

הזיהוי

▪ **עולש מצוי** (*Cichorium pumilum*) - צמח חד-שנתי ים-תיכוני ממשפחת המורכבים, בעל תפרחת כחולה-סגולה. נפוץ מאוד ברוב חלקי הארץ. עלי העולש נאכלים חיים או מבושלים. הצמח משמש ברפואה העממית, והשורש המיובש והטחון משמש כתחליף לקפה. כך אצל כל הפרשנים שזיהו את עולשי השדה.[1]

עולש מצוי

עיון

לעולשי שדה שבמשנה מסורת זיהוי אחת - **עולש מצוי**. זאת, אף של'עולשים' שבמשנה (ע"ע) ישנם כמה זיהויים. ההסבר לדבר טמון בכך שרש"י ופרשנים אחרים באירופה, שנזקקו לפרש את 'עולש' במסכת פסחים, לא מזהים כאן את 'עולש שדה'. על כן נותרו כאן רק הפרשנים שזיהו את 'עולש' כמין תרבות של *Cichorium*, והם מזהים את 'עולש שדה' כמין בר של אותו סוג.

מלבד הירושלמי, לא נמצאו פרשנים שנוקטים שם מיוחד המתאר את המין, אלא שמות שמובנם הוא 'עולש בר'.

גם החוקרים מסכימים לזיהוי זה.[2]

הערות:

1. **ירושלמי** (כלאים א ה"ב, עמ' 146): עולתין > علث=*Cichorium pamilum divaricatum* (**עיסא**, עמ' 48, מס' 11). זהו סינונים של *Cichorium divaricatum*. גם הרמב"ם מביא את العلث כשמו הערבי של ההנדבא המדברי (**רמב"ם ביאור**, מס' 114); **רס"ג** (עמ' 190 103): אלהנדבא אלברי [בסידור רס"ג מופיע: *אלעלת והו אלהנדבי אלברי*. סדור רס"ג, עמ' קלד-קלה] > לעיל ירושלמי; **רנאה"י פ"א** (בכת"י - כלאים א): *אלהנדבא... אלגבלי* > לכאורה נראה כפירוש רמב"ם להלן; **זרעים גניזה א** (אוק.): עולת > לעיל ירושלמי; **רמב"ם** (כלאים א ב עמ' קסח): *אלהנדבא... המדברי* [כך גם אצל תנה"י (עמ' 422, ערך 'עלש')] > هندباء بري=*Cichorium pamilum* (כך בביאור שמות הרפואות (**רמב"ם ביאור**, מס' 114). אומנם יש אפשרות לזהות هندباء بري עם מינים אחרים: *Fumaria officinalis* (=עשנן רפואי, **עיסא**, עמ' 85, מס' 7); *Taraxacum officinale* (=שנן רפואי, **עיסא**, עמ' 177, מס' 15), אך אין סיבה שלא להניח כי מדובר בזיהוי הפשוט, המובא כבר בירושלמי); **כפו"פ:** (עמ' תשמב) *אלהנדבא מדברית* > לעיל רמב"ם; **ערוך** (ח"ו עמ' 210, ערך 'עלש'): *עולשי שדה שבשדות פורשטקי* > foresta (איטלקית)=יער, ככל הנראה זהו תרגום של המילה 'יערי'. עפ"י קוהוט שם (הערה 10) ייתכן שהכוונה למילה האיטלקית feroce, שהוראתה - פראי, של הבר; **ריבמ"ץ** (עמ' עז): עולתין, *פי' עולשין שבפרדס, לעז... ציקורי סלבטיקי* > Cicoria (איטלקית)=עולש; selvatico (איטלקית)=פראי. אם כן סביר מאוד כי הכוונה ל: *C. pamilum* (=עולש מצוי).
2. **פליקס, כלאים**, עמ' 58; **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 654-656; **פלדמן, משנה**, עמ' 204; לעף מזהה רק 'עולשין' ולא 'עולשי שדה'.

87

עולשים

העולשים נזכרו במשנה שלוש פעמים: בהקשר של דיני הכלאים, כמין הדומה לעולשי שדה (כלאים א ב); כמין חד-שנתי שמשמש למאכל אדם (שביעית ז א) וכאחד מהמינים שבהם ניתן לצאת ידי חובת אכילת מרור בפסח (פסחים ב ו). בתוספתא נזכרו עולשים פעמיים: בהקשר של דיני תלישה בשבת (שבת ט טו) ובהקשר של טומאה, כמין המשמש הן למאכל אדם והן למאכל בהמה (עוקצין ג ב). עולשים נזכרו בתלמודים כמה פעמים (ירושלמי דמאי א ה"ג; שביעית ו ה"ד ועוד; בבלי שבת קג ע"א; נדה נ ע"א ועוד).

עולש תרבותי

מרור הגינות

הזיהויים

▪ מין תרבות של **עולש** (*Cichorium*) - סוג של צמחים רב-שנתיים ממשפחת המורכבים. לעולש שני מיני תרבות נפוצים: **עולש האנדיביה** (*C. endivia*) או **עולש תרבותי** (*C. intybus*). למינים אלו זנים שונים הנפוצים במקומות שונים בעולם - רובם ירקות עלים, אך יש גם זן ששורשו הקלוי משמש כתחליף לקפה. חלק מן הזנים התפתחו במאות השנים האחרונות, אך ישנם זנים המוכרים באזורנו כבר מן העת העתיקה.[1] כך הזיהוי בתלמודים, וכך גם כמעט כל הפרשנים.[2]

▪ **מרור הגינות** (*Sonchus oleraceus*) - צמח עשבוני חד-שנתי ממשפחת המורכבים. נפוץ מאוד בכל אזורי הארץ, בעיקר במעזבות, בצידי דרכים וכעשב רע בגינות. כפי ששמו מלמד, טעמו מר,

והוא נושא שרף חלבי לבן. חלק מיהודי תימן השתמשו בו כמרור, וגם השומרונים נוהגים לאכלו ביחד עם קורבן הפסח שלהם. כך הזיהוי בערוך (בשם יש אומרים), וכך גם אצל רש"י ורע"ב.[3]

עיון

מסורת הזיהוי המרכזית והברורה עוברת מהבבלי ('הינדבי') אל הזיהויים בערבית ('הנדבא'). גם השמות היווניים המובאים בירושלמי ואצל ריבמ"ץ נשמעים קרובים מבחינה אטימולוגית. **באופן ברור מדובר במין תרבות של הסוג עולש.**

לא ברור לאיזה משני מיני התרבות הכוונה. התרגום המילוני של השם היווני שבירושלמי מורה לכאורה על **עולש האנדיביה**, אך פליקס מביא בהקשר זה דווקא את **העולש התרבותי**. 'הנדבא' הערבי מתפרש במילונים כמין הראשון, שהוא אסיאתי

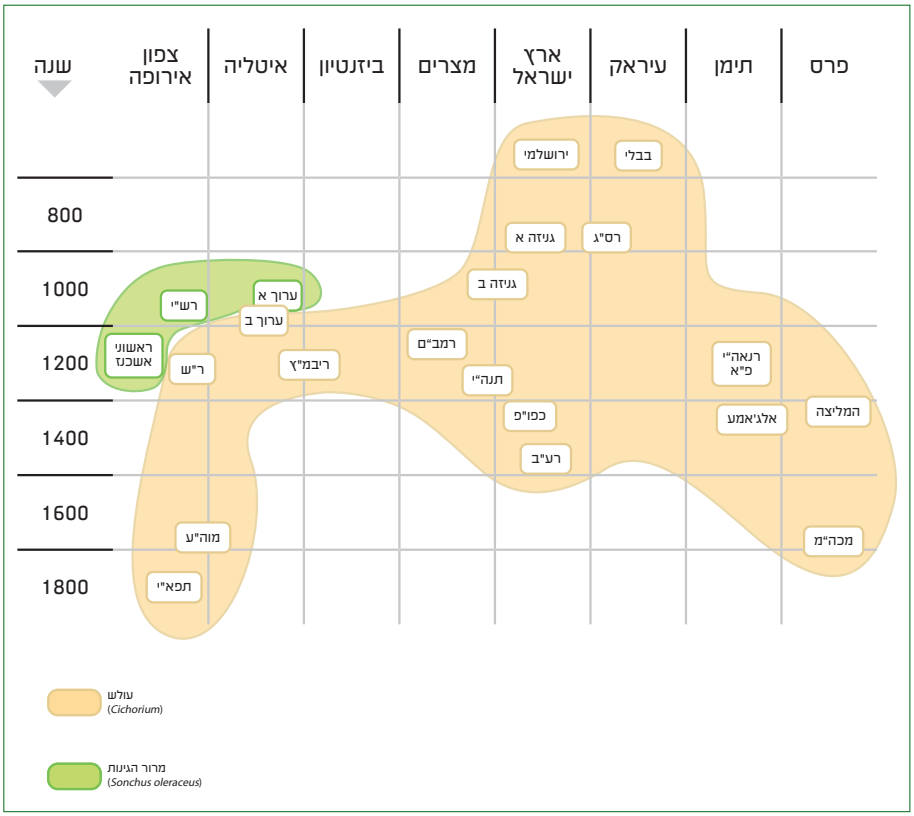

במקורו, אך אצל דינסמור ודלמן זהו שמו של המין השני. רק אצל ריבמ"ץ ניתן להכריע ביתר קלות כי הוא מתכוון באמת לעולש התרבותי.

זיהויו של רש"י והזיהוי השני בערוך - מרור הגינות - מייצגים מסורת שרכשה לה אחיזה חזקה ברחבי אירופה בדורות שלאחריהם.[4] מדובר בצמח שנפוץ בצפון אירופה,[5] ולא ברור עד כמה היו נפוצים שם בעבר מיני עולש, שמוצאם דרומי יותר.[6] הזיהוי הראשון המופיע בערוך - 'סינצונ"י' - דומה אטימולוגית לזיהוי זה (אף שמרור הגינות מופיע בצורה ברורה דווקא בזיהויו השני של הערוך. אולי אכן מדובר בשני שמות לאותו הצמח, אלא שהערוך הכיר רק אחד מהם, ואת השני ציטט ותו לא).

ייתכן שהתקיימה באירופה מסורת נוספת שזיהתה את העולשים במשנה עם מין ממשפחת הסוככיים (*Chaerophyllum cerefolium* או *Carum ammoides*).[7]

כל החוקרים מסכימים לזהות את העולשים שבמשנה עם **עולש תרבותי**.[8]

הערות:

1. להרחבה על מיני התרבות של העולש: **רענן**, **עולש**, https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=**20401**, **12.7.22**.
2. **ירושלמי** (כלאים א ה"ב, עמ' **146**): *אנטוכין* [כת"י וטיקן (עמ' **159**): *אנטובין*] ... *טרוקסימון* [כך גם בירושלמי פסחים ב ה"ה. ועיין **פליקס**, **כלאים**, עמ' **54**-**57** לגבי הקריאה הנכונה בירושלמי] > 'אנטובין' - *Cichorium endiva*=endive=ἐντῦβον (**לידל וסקוט**, עמ' **578**; **ארנון**, **חקלאות ירקות ב**, עמ' **419**). זהו מין תרבות. פליקס מביא גם כן את השם היווני, אך מזהה אותו עם מין תרבות אחר של אותו הסוג - *Cichorium intybus* (**פליקס**, **כלאים**, עמ' **57** הערה **37**). 'טרוקסימון' - τρώξῖμον - ירק הנאכל חי (**לידל וסקוט**, עמ' **1832**). לפי פליקס נתייחדה מילה זו לעולש (**פליקס**, **כלאים**, עמ' **58** הערה **41**); **בבלי** (פסחים לט ע"א): *עולשין הינדבי* > *נראה כי זהו גלגול של* ἐντῦβον *היווני - לעיל ירושלמי.* هِنْدَبَاء - *Cichorium endiva* (**עיסא**, עמ' **48**, מס' **12**); *Cichorium intybus* (**דינסמור ודלמן**, מס' **1032**); **רס"ג** (עמ' **189** 102): **אלהנדבא** > לעיל בבלי; **זרעים גניזה ב**: *הנדבי* > לעיל בבלי; **רנאה"י פ"א** (בכת"י - כלאים א): **אלהנדבא** > לעיל בבלי; **זרעים גניזה א** (**אוק**.): **אלהנדבא** > לעיל בבלי; **רמב"ם** (כלאים א ב עמ' קסח): **אלהנדבא הגני** [וכן שביעית ז א; פסחים ב ו. **אצל תנה"י** (עמ' **422**, ערך 'עלש'): 'אלהנדבא', וכן **אצל אלג'אמע** (עמ' **98**, ערך 'עולשין')] > לעיל בבלי (**אצל עיסא** (**שם**) מופיע هندباء بستاني=*Cichorium endivia*; **כפו"פ** (עמ' **תשמב**): **אלהנדבא** *פרדסית* [וכן, עמ' **תרסא**: 'הנדבא'] > לעיל בבלי; **ערוך** (ח"ו עמ' **210**, ערך 'עלש'): *'ירושלמי עולשין טרוקסימון...* > לעיל ירושלמי; **מוה"ע** (**שם**) **ופי'** *קרוקסימון [צ"ל טרוקסימון] בלשון יוני... עשב הנקרא הינדבי בלשון ישמעאל* > 'טרוקסימון' - לעיל ירושלמי. 'הינדבי' - לעיל בבלי; **ריבמ"ץ** (עמ' **עז**): *בבלי הנדוי, 'רוש' עולשין טרוכסמיא... יוני אינדבי... לעז ציקורי דימישתקי* > 'הנדוי' 'טרוכסמיא' 'אינדבי' - לעיל ירושלמי ובבלי; cicoria (**איטלקית**)=cichorēum (**לטינית**)=*Cichorium intybus* (**בדויאן**, מס' **1031**; **גלייר**, עמ' **313**). domesticus=מבוית, **תרבותי**; **רע"ב** (פסחים ב ו): *בערבי הנדב"י ובלע"ז אנדיבי"א...* > לעיל בבלי, ריבמ"ץ;

ר"ש (כלאים א ב): *עולשין הינדבי ובירושלמי טרוכסימון* > ציטוט של הבבלי והירושלמי - עיין לעיל; **תפא"י** (כלאים א ב, מח ע"א): *ענדיוויען* > endivie (גר.)=*Cichorium endivia* (**גרים, מילון, כר' 3, עמ' 462**); **המליצה** (בהמ"ל): *כסני דשתי [=של בר]* > كسنى סתם מזוהה עם *Cichorium intibus* (**סטיינגאס, עמ' 1030; אחונדוב, עמ' 408; מוזפריאן, עמ' 126, ע' 1806**). אם כן, נראה שכוונתו כאן למין הבר *Cichorium pumilum* (עולש מצוי); **מכה"מ** (בהמ"ל, פסחים ב): *כאסני שהרי [=של עיר, תרבותי]* > كاسنى (פר.)=*Cichorium* (**אחונדוב, עמ' 408; חיים, מילון, ב, עמ' 596**), אם כן מדובר כנראה במין תרבות של העולש.

3. **ערוך** (ח"ו עמ' 210, ערך 'עלש'): *עולשין שבפרדס - דמישתקי... ובל"ז סינצונ"י... וי"א כריספי"ניו* > 'דמישתקי' - domesticus (לטינית)=מבוית, תרבותי. 'סינצונ"י' - לא ברור אם 'סינצ"וני' מתייחס ל'עולשין' או ל'עולשי שדה'. לא מזוהה באופן ברור. אולי *Sonchus*=מרור (**גלייר 1791**. כך מציע קוהוט בעה"ש שם); 'כריספי"ניו - גם כאן, לא ברור לחלוטין האם 'כריספי"ניו' מתייחס ל'עולשין' או ל'עולשי שדה'. Crespina; Crespigno (איטלקית)=*Sonchus oleraceus* (**בדויאן, מס' 3249. מוסמרה איטלקית, עמ' 402** - שם מצוינים מינים נוספים של Sonchos הנושאים שם זה); **רש"י** (שבת קג א; חולין קכח א): *עשב שקורין קרישפ"ל/קרשפיל"א* [כך גם בספר **ראב"ן** (מאה 12, אשכנז), פסחים, ד"ה 'וירקות שאדם': *עולשין קרישפולא*; וכן במחזור **ויטרי** (מאה 12, צרפת) הלכות פסח סימן ע"א; **ספר ראבי"ה** (מאה 12-13, אשכנז) ח"ב פסחים, סימן תעג; **ספר שיבולי הלקט** (מאה 13, איטליה) סדר פסח סימן ריח; **ספר הפרנס** (מאה 13, אשכנז) סימן נז, ועוד] > קרוב מאוד לזיהוי המובא בערוך לעיל; **רע"ב** (פסחים ב ו): *... והערוך פירש שהוא ירק שקורין לו בלע"ז קרשפי"ל* > לעיל ערוך.
4. לרשימה חלקית של המקורות האשכנזיים המביאים זיהוי זה עיין לעיל הערה 3.
5. **פלורה אירופה** IV, עמ' 327.
6. **שם, עמ' 304-305.**
7. הגהות מימוניות (מאה 13 אשכנז) על רמב"ם, הל' חמץ ומצה פ"ז הי"ג: *עולשין קירביל* [kerbel (גר.)- ראה **בדויאן, מס' 976**]; סידור רש"י (מאה 12) סי' קכא: *ועולשין...* צדפוייל (צ"ל כנראה 'צרפויל') [cerfeuil (צרפתית) - ראה **עיסא, עמ' 40, מס' 18; בדויאן, מס' 976, 878**). יש לציין כי פירושו של בעל הגהות מימוניות תמוה, שכן הוא מזהה את 'עולשין' בשלוש שפות, כשלושה צמחים שונים. קירביל (גרמנית - צמח ממשפחת הסוככיים), קרישפיל"ה (צרפתית/איטלקית? - מרור הגינות), הונדב"י (?) (ערבית - עולש). למרות זאת, פירושו 'קירביל' מצוטט גם **בספר מהרי"ל** (מנהגים) סדר ההגדה ד"ה 'טיבול': *וקירבל פי' בהג"ה במיימון שהוא עולשין*. ישנו גם פירוש המאירי, פסחים לט ע"ב: *בעולשין והם הנקראים לייטיצונאס* - נראה קשור ל-Lactuca (=חסה).
8. **לעף, פלורה**, IV, עמ' 72; **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 654-656; **פליקס, כלאים**, עמ' 57-58.

88

עכבִיות[1]

העכבִיות נזכרות פעם אחת במשנה בהקשר של דיני הכשרת מאכלים לקבלת טומאה (עוקצין ג ב). עוד נזכרות פעם אחת בתוספתא בהקשר של תיקון המאכלים ביום טוב (יו"ט ג יט). מקור זה מצוטט בבבלי (ביצה לד ע"א).

ארטישוק

חוחן בלנאש

הזיהויים

▪ אחד ממיני **הקנרס** (*Cynara*) - סוג של קוצים רב-שנתיים ממשפחת המורכבים. הסוג כולל ארבעה עשר מינים, ומוצאו בארצות אגן הים התיכון, המזרח התיכון, מערב אפריקה והאיים הקנריים. בישראל גדל בר המין הנקרא **קנרס סורי** (*Cynara syriaca*), בהרים שבצפון הארץ ובמרכזה. כצמח מאכל ידועים המינים **קנרס תרבותי** (*Cynara scolymus*), הידוע בשם **ארטישוק**, **וקנרס הגבעול** (*Cynara cardunculus*). עם המינים הנאכלים של סוג זה מזהים את העכוביות רוב הפרשנים.[2]

▪ **חציל** (*Solanum melongena*) - צמח רב-שנתי ממשפחת הסולניים. בשרו לבן וספוגי, נאכל לאחר בישול או טיגון. עליו וגבעוליו רעילים, בשל ריכוז גבוה של סולנין - רעלן המשמש לו כמנגנון הגנה. החציל הגיע לאזורנו כצמח תרבות רק לאחר הכיבוש הערבי.[3] כך אצל ריבמ"ץ ואצל המליצה.[4]

▪ **קורטם הצבעים**, **'חָרִיעַ'** (*Carthamus tinctorius*) - מין של צמח קוצני ממשפחת המורכבים. שימש בעבר בתעשיית הצבע, להפקת צבענים אדומים וצהובים. כך אולי יש להבין את הזיהוי של ספר הלכות גדולות.[5]

▪ **קיפודן** (*Echinops*) - סוג של צמחים עשבוניים רב-שנתיים ממשפחת המורכבים. בארץ נפוץ המין **קיפודן מצוי** (*Echinops adenocaulos*), צמח רב-שנתי זקוף, המתנשא לגובה של מטר וחצי, ושבקצהו תפרחת כדורית קוצנית סגולה. כך אצל מכה"מ.[6]

חציל

קורטם הצבעים

קיפודן מצוי

עיון

המשותף לרוב הזיהויים לעכוביות הוא שמדובר **במינים שאינם נאכלים ללא התקנה** (בבישול או בטיגון). רובם מינים בעלי קוצים.

הזיהוי המרכזי הוא של אחד מהמינים הנאכלים של הקנרס. ייתכן שאצל הרמב"ם, לפחות, ישנה עדיפות לזיהוי כקנרס הגבעול, מכיוון שאת הצמח המשנאי 'קינרס' (ע"ע) הוא מזהה עם הקנרס התרבותי. תנה"י מאריך בדבריו ונראה כי לדעתו רש"ג אינו מדבר על קנרס, אלא על צמח אחר, ייתכן שכוונתו לחוחן הבלנאש, גם הוא קוץ ממשפחת המורכבים, בעל חלקים נאכלים.

הזיהוי המובא בהלכות גדולות לא לגמרי

ברור, אך אולי יש לזהותו עם **קורטם הצבעים**, גם הוא ממשפחת המורכבים. זאת, אף על פי שמין זה אינו נאכל, ושימושו העיקרי היה לצביעה.

הזיהוי של העכוביות כחציל מעניין, שכן הוא מופיע במקביל אצל ריבמ"ץ ואצל המליצה, המרוחקים גיאוגרפית זה מזה. זיהוי זה נזכר גם אצל תנה"י, אך הוא אינו מקבל אותו כפשוטו, וטוען שהשם עכביות 'הושאל' לצמח זה. לדעתו, ברור שאין זה הצמח המקורי אליו התכוונה המשנה. כך או כך, מסתבר כי התקיימה מסורת קדומה לזיהוי זה.

יש לציין כי גם לגבי הצמח 'קינרס', המזוהה אצל רוב הפרשנים עם הקנרס התרבותי, קיימת מסורת זיהוי עם החציל. שני צמחים משנאיים אלו - קינרס ועכביות - מופיעים כזוג בשני מקומות (תוספתא יו"ט ג יט; ב"ר פרשה כ), וייתכן שבמקור זוהה אחד מהם עם הקנרס התרבותי והשני עם החציל, אלא שאצל פרשנים שונים חלה 'נדידה' של הזיהוי מן האחד אל האחר. בתוספתא מודגשת תכונתם של הקינרס והעכביות כמאכלים

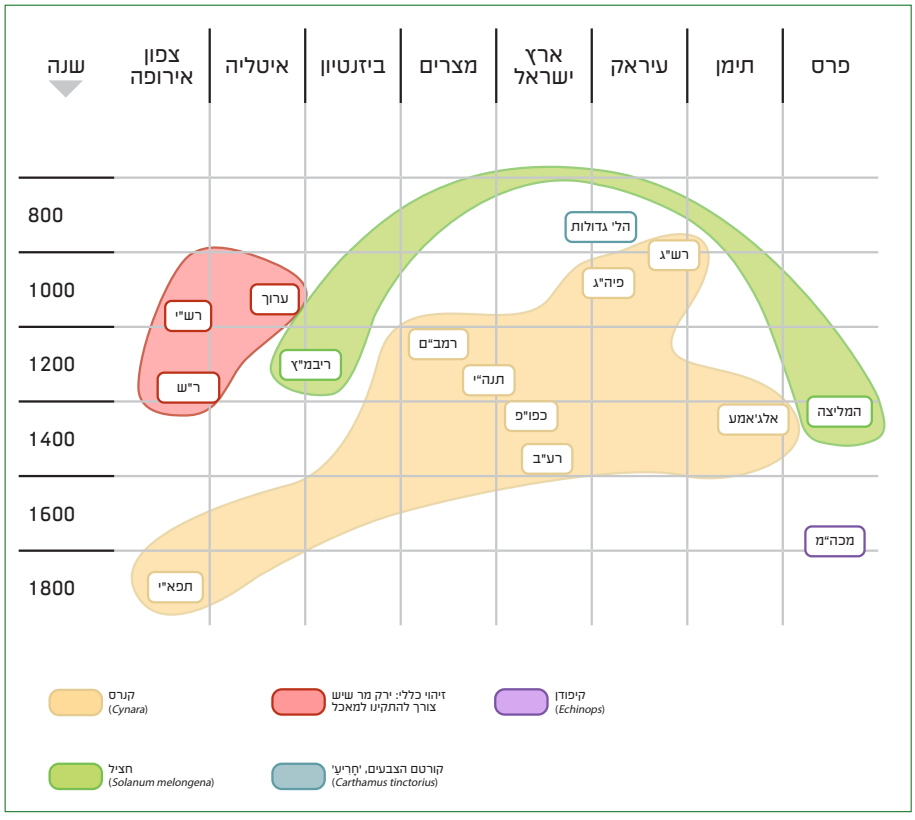

הדורש 'תיקון' (הכנה מיוחדת, בישול) לפני אכילתם: מתקנים את הקינרס ואת העכביות; נראה כי גם בב"ר כוונת המדרש, הנסוב על הפסוקים *וקוץ ודרדר תצמיח לך*, ו-*בזיעת אפיך תאכל לחם* (בראשית ג יח-יט), היא למאכלים אשר נדרש מאמץ כדי להכשירם לאכילה: *קוץ זה קינרס, דרדר אלו עכביות*. גם בזיהויים הכלליים המופיעים אצל רש"י ואצל הערוך (המצוטט אצל ר"ש) מודגשת תכונה זו.[7]

מכה"מ מביא (באופן יחידאי) את הקיפודן, גם הוא צמח קוצני ממשפחת המורכבים, כזיהוי לעכביות.

החוקרים נחלקו בזיהוי: פלדמן מסכים לזיהוי עם הקנרס, אך מזהה אותו דווקא עם מין הבר **קנרס סורי** (*Cynara syriaca*).[8] לעומת זאת, לעף ופליקס מזהים עם צמח קוצני אחר ממשפחת המורכבים - עכובית הגלגל (*Gundelia tournefortii*).[9]

הערות:

1. כך ברוב כתבי היד. כת"י קויפמן: *עכוביות*.
2. **רש"ג** (עמ' 177, ש' 19): *העכביות אלעכוב והוא יקרא כנגר והוא נקרא ערער תרגום כערער בערבה כעכוביתא* [בהמשך מופיע: *נמצא בפישוק שמהי שהוא שטרג' דבר שדומה לצנון והוא נמצא במוצול הרבה*. הציטוט מ'פישוק שמהי' מופיע בפיה"ג כזיהוי לעדל (ע"ע), ונראה שאין כאן כוונה לזהותו עם העכביות] > عكوب, كنجر=*Cynara scolymus* (**עיסא**, עמ' 64, ע' 19. كنجر - במקור מפרסית - كنگر - מין ארטישוק (**סטיינגאס**, עמ' 1056). كنجر הוא גם שמו של *Onopordum acanthium* - להלן תנה"י. عكوب הוא גם שמו של *Cynara cardunculus* - להלן רמב"ם); **פיה"ג** (עוקצין עמ' 143 ש' 14): *פ' הרשף בטית כמין קוצין ואוכלין אותן הבהמות* [לפני משפט זה ישנן מילים לא ברורות. המהדיר קורא שם 'עכביות', ועיין שם עמ' 144 הע' 33] > לכאורה הכוונה ל'חרשף' - להלן רמב"ם (וראה גם: **בן יעקב**, **הרפואה**, ב, עמ' **500**), אך כאן מדובר על מאכל בהמה ולא על מאכל אדם, ועל כן אולי צריך לזהות עם מין בר של *Cynara*; **רמב"ם** (עוקצין ג ב עמ' תשלא): *צמח דומה ל-אלקלקאס ועליו קוצים רבים קולפים הקוצים וזורקים, ואחר כך קולפים אותו הקלח ונאכל חי ומבושל עם בשר וגם מטוגן, והוא רב מאד בארצות המערב ואיי ספרד, והספרדים קוראין אותו אלכ'רשף ושמו הידוע במערב אפזאן אלמקלוב, והוא מכלל מיני הקוצים* > خرشف הוא שמם של מיני *Cynara* הנאכלים - *Cynara scolymus* (ארטישוק); *Cynara cardunculus* (קנרס הגבעול - מין קרוב לארטישוק, הנאכל גם הוא); אפזאן אלמקלוב - לא מזוהה; **תנה"י** (עמ' 418 ערך 'עכב'): *מין ממיני קוצים שגמלים אוכלים הידוע בארץ ישראל גם בשם 'עכוב'. ואמרו שהוא הנקרא במקרא דרדר... וכינוהו אנשי מצרים 'לחלאח', וקולפים אותו ואוכלים אותו נא ומבושל... וידוע בלשונות אנשים ש-'אלבאדנג'אן' נקראים עכביות וזהו מונח טבוע, שאול או מסורתי. ואמר רב שרירא ז"ל שעכביות צמח הדומה ל-'אלבאדנג'אן' ונקרא כ'נג'ר ואבן ג'נאח אמר ששמו 'חרשף'. ולצמח הזה פרחים, והם 'כנאפש' עגולים ובהם גם קוצים ובאמצע אלכנאפשה פרחים, מהם בצבע לבן ומהם בצבע אדום סגול, ושמם בפי הרופאים שכאעא ובאדורד* > عكوب - לעיל רש"ג. אולי, מכיוון שנראה מדבריו שמדובר בצמח בר, יש לזהות עם מין הבר הקרוב *C. syriaca* (קנרס סורי). לפי עמר העכוב הארץ-ישראלי, המופיע גם בתיאוריו של אלתמימי, הינו *Silybum marianum* (גדילן מצוי, **עמר וסרי**, עמ'

74-76; שם, עמ' 125-124); لخلاخ מזוהה עם מיני קוצים שונים ממשפחת המורכבים. במצרים הוא מתייחס ל-*Scolymus maculatus* (חוח עקוד, **בולוס, פלורה**, 4, עמ' **540**). אצל עיסא הוא מזוהה עם *Notobasis syriaca* (ברקן סורי. **עיסא**, עמ' 125, ע' 8); كنجر=*C. scolymus* (**עיסא**, עמ' 64, ע' 19. במקור מפרסית - كنگر - מין ארטישוק **[סטיינגאס**, עמ' **1056]**); *Onopordum acanthium* (מין של חוחן, **עיסא**, עמ' 128, ע' 6. בעבר היה נאכל בדומה לארטישוק); شكاعى=*O. acanthium* (**עיסא**, עמ' 128, ע' 6; **רמב"ם, רוזנר**, עמ' 286, ע' 362); بادآورد= *Picnomon acarna* (בן קוצן מאפיר); חרשף - לעיל רמב"ם; **כפו"פ** (פרק נח, עמ' תשנז): *הקנרס... ויש אומרים שהוא אל כנגר והוא אל דאר שנאמר עליו וקוץ ודרדר תצמיח לך, ונקרא עכביות* > **כנגר - לעיל רש"ג.**

רע"ב (עוקצין ג ב)**:** *עכביות עשב מלא קוצים. והוא דרדר בלשון מקרא, ובלעז קרד"וש* > Kardo (**דיא. איט. צפ.**)=*Cynara cardunculus* (מין קרוב לארטישוק)**; אלג'אמע** (עמ' 97, ערך 'עכביות')**:** *קאל רבי' ז"ל פי אכ'ד עוקצין הו נבאת מת'ל אלקלקאס עליה שוך כת"יר גדא תרג' כערער בערבה כעכוביתא ופי אלשרח אלעדני קאל עכביות הו אפגאן אלמקלוב ויסמא אלכ'רשף [=אמר רבינו ז"ל בסוף עוקצין: הוא צמח כמו אלקלקאס, שעליו קוצים רבים מאוד, תגרום "כערער בערבה" -'כעכוביתא', וב'שרח אלעדני' אמר: עכביות הוא 'אפגאן (אולי צ"ל אפזאן) אלמקלוב' ונקרא 'אלכ'רשף']* > לעיל רמב"ם; גם הנאמר בשם 'אלשרח אלעדני' מופיע אצל רמב"ם; **תפא"י** (עוקצין ג ב, קעז ע"ב)**:** *הוא דרדר*; (בדפוסים מאוחרים)**:** *הוא דרדר דקרא. דיסטעל בלשון אשכנז. שמגרדין מעליו העוקצין, והגזע צולין אותו ונאכל* > Distel (גר.) - מילולית**:** קוץ; התיאור מתאים ל-*Cynara scolymus* (ארטישוק), הנקרא גם Gartendistel, Golddistel (**ון ווייק, מילון**, א, עמ' **411; פריש, מילון**, ב החלק הלטיני עמ' 27), וכן ל- *Cynara cardunculus* הנקרא גם Kardondistel (**ון ווייק, מילון**, א, עמ' **411**).

3. **ווטסון, חידוש**, עמ' **48-41**.
4. **ריבמ"ץ** (כלאים ה)**:** *קוץ זה עכביות, לעז מיליזני* > mlanzana, melisana (**דיאל. איט.**)= *Solanum melongena* (**אוניברסיטת טרייסטה**)**; המליצה** (בהמ"ל)**:** *עכביות באדנג'אן* > بادنجان=*Solanum melongena* (**סטיינגאס**, עמ' **140**; **אחונדוב**, עמ' **346**; **מוזפריאן**, עמ' **515**, ע' **7158**).
5. **ספר הלכות גדולות** (סי' טו הלכות יו"ט)**:** *ודרדר אילו עכביות, דרדר מוריקא דחוחי [נ"א דהוהי]* > 'מוריקא דחוחי' מופיע גם בבבלי גיטין ע ע"א. אולי יש לזהותו עם *Carthamus tinctorius* (ראה בהרחבה **רענן, קורטם**, 03.12.19 http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=13675).
6. **מכה"מ** (ב"א ד' 179, עוקצין ג)**:** *שכר תיאר* > شكر تيغال (**פר.**)=*Echinops* (**אחונדוב**, עמ' **357**; **דסוקי, מילון**, ב, עמ' 1733, שם הוא מזוהה עם השמות הערביים شوك الجمال ורעي الابل, וראה **עיסא**, עמ' 73, ע' 17; **מוזפריאן**, עמ' 185, ע' 2852 והלאה.). וראה לעיל ע' 'אטד'.
7. **רש"י** (ביצה לד ע"א)**:** *קונדס ועכביות - מיני ירקות הן, שיש טורח בתקונן.* **ערוך** (ח"ו עמ' 196, ערך 'עכב')**:** *מתקנין את הקינרס ואת העכביות פי' ירקות שהן מרין וצריך למתקן ע"י האור ברותחין... וי"ל עכביות בלעז רומז"ש* (בדפוסים אחרים**:** רוס"י) *שהן ממיני מטאטא* > לא מזוהה. ייתכן שהכוונה ל-romsa, rumsa (**דיאל. איט.**)=מיני *Rumex*; **ר"ש** (עוקצין ג ב)**:** *ופי' בערוך עשב ירקות שהן מרין וצריך למתקן ע"י האור ברותחין.*
8. **פלדמן, משנה**, עמ' **211**.
9. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 72; **פליקס, צומח**, עמ' **112**.

עץ שמן

עץ שמן נזכר כמה פעמים בתנ"ך (ישעיהו מא יט; מל"א ו כג; נחמיה ח טו ועוד).[1] במשנה נזכר פעמיים: כחומר בעירה להתקנת המשואות של קידוש החודש (ראש השנה ב ב), וכחומר בעירה למזבח (תמיד ב ג). נזכר בתוספתא פעם אחת (מנחות ט יד) ובמדרשי ההלכה פעמיים (ספרא נדבה ה; שם אמור יב) בהקשרים דומים. נזכר פעם אחת בירושלמי (כתובות ז ה"ח).

אורן ירושלים

מור הגלעד

זית אירופי

הזיהויים

▪ **אורן** (*Pinus*) - סוג המונה מינים רבים של עצי מחט, הנפוצים בחצי הכדור הצפוני. בארץ נפוץ מאוד המין **אורן ירושלים** (*Pinus halepensis*), בדרך כלל כעץ נטוע, אך במקומות מסוימים כחלק מן הצומח הטבעי. כך זיהה הירושלמי, ובעקבותיו גם רנאה"י, הערוך, רע"ב (כדעה שניה) ותפא"י.[2]

▪ **מור הגלעד** (*Commiphora gileadensis*) - שיח ממשפחת

הבושמיים, המזוהה עם ה'אפרסמון' ממקורות חז"ל וכן עם ה'צרי' המקראי. גדל בר באזורים יובשניים בדרום חצי האי ערב ובארצות לחופי ים סוף. צמח נדיר, שגדל בתרבות במצרים ובארץ ישראל, והיה מפורסם בזכות הבושם היקר שהופק ממנו. לצמח נודעו גם סגולות רפואיות. זיהוי זה מופיע בבבלי (ביחס לאזכור המקראי בישעיהו), מובא בתוספות (על מסכת ר"ה), וכן גם אצל רע"ב (כדעה ראשונה).[3]

- **זית אירופי** (*Olea europaea*) - עץ הזית המוכר לנו. עץ בר וגידול תרבות מרכזי בכל ארצות הים התיכון. כך זיהו המליצה ומכה"מ.[4]

עיון

לעץ השמן המשנאי הובאו שלושה זיהויים - שלושתם עם **צמחים חשובים ומרכזיים, אשר דומה של-'שמן' יש מקום חשוב בהם** - שמן ממש, או שמן כדימוי לחומר בעירה טוב: הירושלמי מזהה אותו כאורן - אולי בגלל תכונת הבעירה החזקה שלו, אשר באה לידי ביטוי בשמו היווני - ובעקבותיו פרשנים נוספים. ישנה קרבה בין זיהוי זה לזיהוי עץ השמן המקראי בתרגום השבעים, שזיהה עם עץ מחט אחר - **הברוש** (*Cupressus*).[5] הבבלי מזהה עם **מור הגלעד**, אשר התוצר המרכזי שלו הינו שמן המשמש כבושם. זיהוי זה אינו מוזכר בתרגומי המקרא. הזיהוי השלישי - עץ הזית, אשר על חשיבות השמן המופק ממנו אין צורך להאריך - מופיע גם בתרגום ירושלמי למלכים. גם בתוספות למסכת ר"ה נזכר זיהוי זה ביחס לעץ השמן שבמלכים.[6]

הרמב"ם לא זיהה את עץ השמן, ומביא שם זה במשנה תורה ללא זיהוי.[7] רש"י מפרש שם זה כתיאור כללי של תכונת הבעירה של העץ, דבר שתואם יותר את זיהוי הירושלמי.[8]

בקטע גניזה של ספר 'צוואת לוי', הנמנה עם הספרים החיצוניים, נזכר בתוך רשימת עצי המזבח השם הארמי 'עא משחא' (מילולית: עץ שמן). על פי תרגומים יווניים קדומים נראה שהוא זוהה כ-*Olea oleaster* (זית הבר) או כ-*Cupressus* (ברוש).[9]

החוקרים נחלקו גם הם בזיהוי עץ השמן: פליקס זיהה אותו עם **אורן ירושלים** (*Pinus halepensis*),[10] לעף ופלדמן עם **יצהרון** (*Elaeagnus*)[11] וצ'יז'יק עם **אלה ארץ ישראלית** (*Pistacia palaestina*).[12]

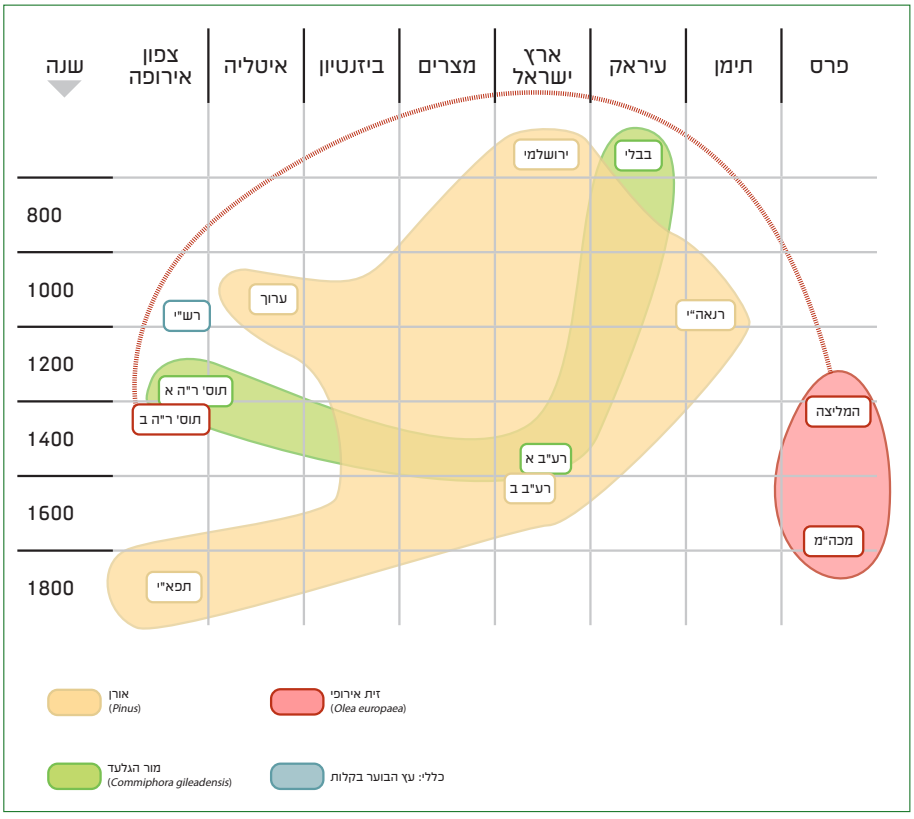

הערות:

1. לגבי זיהוי עץ השמן המקראי ראה **עמר**, **מקרא**, עמ' 167-168, שם מובאים זיהויי התרגומים. המרכזיים שביניהם: ברוש (תרגום השבעים) ועץ זית (הוולגטה ועוד). אחרים מתרגמים מילולית, ללא זיהוי ממשי.
2. **ירושלמי** (ר"ה ב ה"ג ל ונ): *מהו עצי שמן דדנין* > δαδίον - חתיכת עץ *Pinus* (אורן). מילולית גם: לפיד קטן (**לידל וסקוט**, עמ' 364. וראה גם **עמר**, **מקרא**, עמ' 168; **פליקס**, **בשמים**, עמ' 197); **רנאה"י** (תמיד עמ' 6): **אלצנובר** > صنوبر=*Pinus halepensis* (אורן ירושלים, **עיסא**, עמ' 140, ע' 15; **רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 247-248, ע' 317); *Pinus pinea* (אורן הצנובר, **עיסא**, עמ' 140, ע' 17. נקרא גם 'אורן הגלעין' או 'אורן הסלע'); **ערוך** (ח"ו עמ' 239, ערך 'עץ'): *פי' לשון ישמעאל גנס מן [=סוג מ...] אלצנובר והן איצטרובלין ובלעז פיניי.* > **צנובר** - לעיל **רנאה"י**; Pini - רבים של Pino (איט.)=*Pinus* (אורן); **רע"ב** (תמיד ב ג): ... *ואני שמעתי שהוא האלן שקורי לו בלעז פינ"ו ובערבי צינובור* > לעיל **רנאה"י**, **ערוך**; **תפא"י** (תמיד ב ג, רלח ע"ב): *פיכטען האלץ* > Fichtenholz (גר.) - הכוונה ל-Pinus (**גרים**, **מילון**, כ' 3, עמ' 1615: Lignum pineum [מילולית: 'עץ של אורן']; **פריש**, **מילון**, א עמ' 265: *pinus* - Fichte. נראה כי בימינו נדד שם זה ל-*Picea* [אשוחית, עץ מחטני גבוה. **ניקולוב**, **מילון**, עמ' 620]).
3. **בבלי** (ב"ב פ ע"ב וט115. ביחס לאזכור בישעיהו; אזכור דומה נמצא בר"ה כג ע"א): *עץ שמן אפרסמא* >

אפורסמא (סור.)=بلسان (**בר בהלול**, ב, עמ' 253) = *Commiphora gileadensis* (מור הגלעד, **עיסא**, עמ' 55, ע' 7. סינונים של *Commiphora opobalsamum*); **תוספות מסכת ראש השנה** (דף כג ע"א): *עץ שמן אפרסמון - והא דכתיב (מלכים א ו) ויעש כרובים עצי שמן ומתרגמינן אעי דזיתא תרי גווני עץ שמן דאפרסמון לאו עץ זית הוא דכתיב בעזרא (נחמיה ח) צאו ההר והביאו עלי זית ועלי עץ שמן ובמסכת תמיד (פ"ב משנה ג) עץ זית פסול למערכה עץ שמן כשר*; **רע"ב** (תמיד ב ג): *העץ העושה שמן אפרסמון...*

4. **המליצה** (שש. ד' 407): *דרכת [=עץ] זית עצי שמן* > زيت=שמן זית (**סטיינגאס**, עמ' 633); **מכה"מ** (ב"א ד' 126, תמיד ב): *דרכת [=עץ] זייתון* > زيتون=זית (**סטיינגאס**, עמ' 633).
5. וראה לעיל, הע' 1.
6. לעיל הע' 3.
7. הלכות איסורי מזבח פ"ז ה"ג.
8. **רש"י** (תמיד כט ע"א): *עצי שמן - עצים שדולקין כמו נר*.
9. **גרינפילד ואחרים**, עמ' 167.
10. **פליקס, צומח**, עמ' 113.
11. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 72 (המין *E. hortensis*); **פלדמן, משנה**, עמ' 249 (המין *E. angustifolia* – יצהרון/עץ שמן מכסיף, הגדל בצפון הארץ).
12. **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 713.

90

עקרבנים[1]

העקרבנים נזכרים במשנה פעמיים: בהקשר של דיני שביעית, כצמח רב-שנתי (שביעית ז ב) ובדיון סביב אכילת המרור בפסח (עירובין ב ו). הם נזכרים בירושלמי פעם אחת (עירובין ב ה"ו) ובבבלי פעמיים (עירובין כו ע"ב; פסחים לט ע"א).

הזיהויים

▪ צמח קוצני לא מזוהה, כך בבבלי. פרשנים מאוחרים קושרים את זיהוי הבבלי לצמח הגדל על ה**דקל**.[2]

▪ **חרחבינה מכחילה** (*Eryngium creticum*) - קוץ רב-שנתי ממשפחת הסוככיים. החרחבינה המכחילה נפוצה בכל חלקי החבל הים-תיכוני, ולה שימושים שונים ברפואה העממית. כך הזיהוי בזרעים גניזה ב.[3]

▪ **גריזית אירופית** (*Asplenium scolopendrium*) או מין קרוב - שרך ממשפחת האספלניים. מצויה בתרבות בעיקר כצמח נוי, אם כי היו לה שימושים מסוימים ברפואה העממית. נראה כי זהו הזיהוי אצל רנאה"י ורנאה"י פ"א. כך מפורש אצל הרמב"ם, ובעקבותיו גם אצל תנה"י כפו"פ ואלג'אמע.[4]

▪ מין כלשהו של הסוג **עולש** (*Cichorium sp.*) - סוג של צמחים בשרניים ורב-שנתיים ממשפחת המורכבים. המין המוכר מבין העולשים

חרחבינה מכחילה

גריזית אירופית

הוא העולש המצוי, לו שימושים רבים במטבח. ייתכן שכך יש לקרוא את זיהויו של כת"י אנטונין.[5]

▪ אחד ממיני הסוג **אלמוות** (*Paronychia*) - סוג הנמנה עם משפחת הציפורניים - אולי **אלמוות כורדי** (*P. kurdica*), הנפוץ באזור איראן (ובאזורנו - במרומי החרמון). מסתבר כי זהו זיהויו של מכה"מ.[6]

▪ מין מסוים מן הסוג **סלסלה** (*Tordylium apulum*) או מן הסוג **כמנון** (*Pimpinella saxifraga*), שניהם נמנים עם משפחת הסוככיים. כך עולה מכת"י דה לאנג.[7]

עולש מצוי

אלמוות כורדי

סלסלה

עיון

זיהוי העקרבנין בעייתי, כשאר הצמחים הנזכרים פעמים ספורות במקורות, וניתן למצוא זיהויים יחידאיים שלו.

בבבלי מופיע זיהוי של הערקבנין כצמחים קוצניים, ולא ברור עד כמה הכוונה למין מסוים. הערוך וריבמ"ץ מצטטים זיהוי זה, אך בגרסה שלהם מדובר בצמח קוצני הכרוך סביב הדקל.

יש מן הפרשנים שזיהו עם צמחים שלשמם (בעברית או בלועזית) דמיון ל'עקרב', או עם צמחים שלהם דמיון צורני לעקרב.

אפשרות מרכזית לזיהוי מתחילה

(כנראה) אצל רנאה"י ורנאה"י פ"א. הם מזהים עם 'ערקביתא'. אצל הרמב"ם מופיע שם דומה - 'עקרבאן', שהוא השם הערבי של **גריזית אירופית**. כך זיהו גם תנה"י כפו"פ ואלג'אמע.

לפי רב האי כוונת התלמוד הינה לצמח הנקרא בערבית 'אטון', שאינו מזוהה. דברים אלו מצוטטים גם אצל הערוך וריבמ"ץ.[8]

גם החוקרים חלוקים בדעתם לגבי זיהוי העקרבנין. על כל פנים, כל הזיהויים קשורים בשמותיהם (הלטיני או העברי) לעקרב. לעף מזהה עם **גריזית אירופית**.[9] פלדמן מזהה עם הסוג הנקרא **זנב עקרב** (*Scorpiurus*) ממשפחת הקטניות.[10] פליקס מזהה עם **עוקץ עקרב אירופי**, ממשפחת הזיפניים (*Heliotropium europaeum*).[11] **הראובני סבור כי מדובר בעלי הקיץ של החרחבינה.**[12] כסלו מביא שתי אפשרויות זיהוי - שורשי **החרחבינה** (*Eryngium*), או שורשי **חבלבלן המשוכות** (*Calystegia sepium*). לדעת עמר אף אחד מן הזיהויים הנזכרים אינו מבוסס דיו.[13]

הערות:

1. בחלק מכתבי היד: ערקבנים.
2. **בבלי** (עירובין כו ב וט109): *מאי ערקבלין? אמ' ר' שמעון בן לקיש אצוותא חרזייתא* > מילולית: צמחים קוצניים (**סוקולוף**, **בבלית**, עמ' 159); **ערוך** (ח"א עמ' 250, ערך 'אצווא' [מובא גם **באוצר הגאונים**, ג, עמ' 90]. מתייחס רק ל'ערקבלין'/'עקרבלין' שבעירובין. במקום אחר (ח"ו עמ' 252, ערך 'עקרב' בסופו): *בל' ישמעאל מעקרבא ובלשון יון אלופוס איליאו טריבאו*. קוהוט שייך מילים אלו ל'עקרבנין' שלא מופיע כערך בפני עצמו והסברו עימו): *ובס"ג דעושין פסים מאי ערקבלין א"ר לקיש אצוותא חרזייתא דדקלא... פי' אלו הן ירקות שיוצאין בהן בפסח והן יוצאין סביב הדקל*; **ריבמ"ץ** (שביעית ז ב עמ' קפד): *פי' בפ' עושין פסין גרסי' מאי ערקבלין א' ריש לקיש אצוותא חרוייתא, הן ירקות שיוצאין בהן בפסח ויוצאין סביב לדקל*, ורב האיי גאון *פירש שהן צמח עבה למאד ויש בו כמעט [צ"ל 'כמו'] ראשי המחטים ומחרז* > *לעיל ערוך*; **ר"ש** (שביעית ז ב): *פי' בפ' עושין פסין (דף כו ע"ב) מאי ערקבלין אמר ריש לקיש אצוותא דדיקלא* > נראה כי יש כאן שיבוש, ובטעות הובא כאן הזיהוי המובא בבבלי (פסחים לט ע"א) ביחס לחרחבינה (ע"ע).
3. **רעים גניזה ב:** *הקרבנים (!) [מעל המילה, בין השיטין, הוספו האותיות: 'ערק'] אלקרצענה מן נבאת פיה מראה. [=מן הצמחים שיש בהם מרירות]* > قرصعنة= *Eryngium creticum* (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 148-149, ע' 190; **עיסא**, עמ' 77, ע' 20; **דינסמור ודלמן**, עמ' 41, ע' 723).
4. **רנאה"י** (שביעית עמ' 41): *העקרבלים צמח מר [בכת"י - שגרה מרה]*; (עירובין ב כת"י לונ): *בעקרבלים בפסח צמח מר נקרא אלערקביתא* [בדפוס (עירובין עמ' 61): אלעקרביתא] > לא מזוהה. אולי קשור ל-'עקרבאן', להלן רמב"ם; **רנאה"י פ"א** (שביעית ז עמ' 50): אלערקביתא > לעיל רנאה"י; **רמב"ם** (שביעית ז ב עמ' 155, וכן הוא בעירובין ב ו): אלעקרבאן > عقربان=*Asplenium scolopendrium* (סינונים: *Scolopendrium vulgare*. **עיסא**, עמ' 164, ע' 24; **רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 210, ע' 275; **אשבילי**, ב, עמ' 444, ע' 1759, ושם מופיע תיאור מפורט. **אבן אלביטאר**, **ג'אמע**, ב, עמ' 175: נקרא ביוונית בשם 'סקולופנדריון'. וכך מזוהה

σκολοπενδρον **אצל לידל וסקוט, עמ' 1613. עוד נקרא כך** *Scorpiurus sulcata* **(מין של זנב עקרב. עיסא, עמ' 165, ע' 9). כמו כן:** عقربانة=*Heliotropium europaeum* **(עוקץ עקרב אירופי. עיסא, עמ' 92, ע' 10). לפי עמר יש לזהות עם המין הקרוב** *A. sagittatum* **(עמר, מרורים, עמ' 50-49); תנה"י (עמ' 434, ערך 'עקרב'): יוצאין בעקרבנין - צמח הנקרא אלעקרבאן. חלביצין ועקרבילין יש אומרים צמח שמקיימים בו את מצוות המרור בפסח ויש אומרים צמח עבה ולו ראשים כמחט שדוקרים בה; (עמ' 188, ערך 'חלבץ'): צמח הנקרא אלעקרבאן והוא ידוע לרופאים > לעיל רמב"ם; כפו"פ (פרק מח, עמ' תרסב): פי' הוא סקולופנדריון** =σκολοπενδρον > *Asplenium scolopendrium* **(לידל וסקוט, עמ' 1613 . סינונים:** *Scolopendrium officinale*)**; אלג'אמע (עמ' 100, ערך 'עקרבנין'): אלעקרבאן > לעיל רמב"ם.**

5. **כת"י אנטונין (עמ' 74 ש' 122):** *הערקבנין ξεροπηκρηδας* > ξερός - **יבש.** πικρίδιον - *Cichorium endivia* **(לידל וסקוט, עמ' 1404). 'אנדיביה יבשה' - לא ברורה הכוונה (וראה זיהוי נוסף - סטאר, גלוסר, עמ' 367).**
6. **מכה"מ (ב"א ד' 23, שביעית ז ועוד):** *עלף עקרב* > علف عقرب - **מילולית: עשב עקרב. אולי הכוונה ל-**علف عقربك=*Paronychia* **(סוג הנמנה עם משפחת הציפרניים).**
7. **כת"י דה לאנג 16 (עמ' 297 ש' 16):** *עקרבנים גֶינוֹס מרור קַבָּקַלִידָא* > *גינוס מרור* - **מילולית: 'מין מרור'. קבקלידא - אולי** *Tordylium apulum*=καυκαλις **(לידל וסקוט, עמ' 931), או** *Pimpinella saxifrage* **(ראה: שנול, גלוסר, עמ' 234).**
8. **אוצר הגאונים (ג, עמ' 90):** *ורב האי גאון פי' צמח עב מאוד ויש בו כמו ראשי המחטים ומחריז והוא אטון בלשון ישמעאל* > **לא מזוהה; ערוך (ח"א עמ' 250, ערך 'אצווא'):** *... ורב האי גאון פי' צמח עבה מאוד ויש בו כמו ראשי המחטין והוא אטן בלשון ישמעאל* > **לעיל אוצר הגאונים** [קוהוט מזהה כאן את 'אטן' עם اتنة, اتن **ובלשונו: 'מין אקאציא']; ריבמ"ץ (שביעית ז ב עמ' קפד):** *... ורב האיי גאון פירש שהן צמח עבה למאד ויש בו כמעט [צ"ל 'כמו'] ראשי המחטים ומחרז* > **לעיל ערוך.**
9. **לעף, פלורה, ד, עמ' 73.**
10. **פלדמן, משנה, עמ' 36.**
11. **פליקס, צומח, עמ' 114.**
12. **הראובני, מרור, עמ' 272-271.** את החרחבינה המשנאית הוא מזהה עם שושנת העלים החורפית של החרחבינה.
13. **עמר, מרורים, עמ' 50.**

91

פואה

הפואה נזכרת ארבע פעמים במשנה: בדיני השביעית (שביעית ה ד; שביעית ז ב) ובדיני הוצאה בשבת ונשיאת כפיים, כצמח המשמש לצביעה (שבת ט ה; מגילה ד ז). נזכרת שלוש פעמים בתוספתא (שבת ט ז; פרה ט ז; כלאים ד י), ופעמים אחדות בתלמודים (ירושלמי שבת ו ה"ט; בבלי שבת סו ע"ב ועוד).

הזיהוי

- **פואת הצבעים** (*Rubia tinctorum*) - מטפס עשבוני רב-שנתי, ממשפחת הפואתיים. השורש שימש למן העת העתיקה להפקת צבען אדום לצביעת בדים. נפוץ בדרום אסיה ובמערבה ובדרום מזרח אירופה. נדיר בארץ - ניתן למצאו בעמק בית שאן וברמת הגולן. כך זיהו כמעט כל הפרשנים (למעט הירושלמי שזיהויו אינו ברור).[1]

פואת הצבעים

עיון

מוסכם על הפרשנים כי יש לזהות את הפואה עם המין הקרוי **פואת הצבעים**. זיהוי זה מתאים למאפיין המרכזי באזכורים המשנאיים, כצמח המשמש לצביעה. גם החוקרים מזהים כך את הפואה.[2]

הערות:

1. **ירושלמי** (שביעית ה ה"ד ל ונ): *מודין בפואה שלצילעות - פוטרה* [כת"י וט: *בפיאה של צלעית פיטרה*. לפי הערוך 'פוטרה' הינו זיהוי של 'פואה'] > לא מזוהה (ראה: **סוקולוף, ארץ ישראלית**, עמ' 429). ייתכן ש'פוטרה' לא מתייחס כלל ל-'פואה', אלא ל-'צלעות'. כך הבין פליקס בעקבות ר"ש סיריליו. והוא מפרש את 'צלעות' כ-'סלעות' (כלומר, סלעים). ואת פוטרה הוא מזהה עם המילה היוונית πέτρα - סלע (ראה: **פליקס, שביעית**, א, עמ' 339); **תשובת גאונים** (אסף, גאונים, עמ' 161): *קשרי פאה... זו זרעונים... ושמו בלשון ארמי פותא ובלשון ערבי פואה* > פותא (סור.)=فوة=*Rubia tinctorum* (**פיין סמית, תזאורוס**, ב, עמ' 3078); **זרעים גניזה א** (אוק.): *פואה של עידית ופוה מרתפעה* > פוה - להלן רמב"ם. **זרעים גניזה ב:** *פואה פוה* > להלן רמב"ם; **רנאה"י פ"א** (שביעית ז כת"י בהמ"ל 1): *אלפווה* > להלן רמב"ם; **ערוך** (ח"ו עמ' 286, ערך 'פאה'): *ושמו בל' ארמי פותא ובל' ערבי פווה... ירוש' פואה פיטרה* > לעיל תשובת גאונים; **רש"י** (שבת סו ע"ב): **גרנצא**; (שם עט ע"א; פט ע"ב): **וורנצא** > warance (צר.עת.)=garance (צר. דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' 75, ע' 538; **שם**, עמ' 148, ע' 1068. ועיין אצל **גודפרוי, צרפתית**, עמ' 541 ע' *Rubia*=warancure) (**ניקולוב, מילון**, עמ' 635; **ון וויק, מילון**, א, עמ' 1167); **ריבמ"ץ** (שביעית ה ד): *פואה של עידית, פי' פואה של שדה שמינה, פי' רויא* **דימיסטיקא** > roja, rujja (איט. דר.)=*Rubia tinctorum* (**אוניברסיטת טרייסטה**. אזור Abruzzi); **רמב"ם** (שביעית ז ב עמ' 155): *אלפוה* > فوة=*Rubia tinctorum* (**עיסא**, עמ' 157, ע' 17; **רסולי, אלמעתמד**, עמ' 292-293); **תנה"י** (עמ' 446, ערך 'פוא'): *שם אלפוה* > לעיל רמב"ם; **כפו"פ** (פרק מח, עמ' תרסב): *שהיא ידועה*; **המליצה** (שש. ד' 282): **רוינאס** > رويناس=*Rubia tinctorum* (**סטיינגאס**, עמ' 598; **אחונדוב**, עמ' 387); **רע"ב** (שביעית ה ד): *צבע אדום שקורי' רוי"א בלע"ז*; (שביעית ז ב): *בערבי פוו"א ובלע"ז רו"ייא*; (שבת ט ה): *שרש עשב שצובעין בהם אדום* [ודומה לו במגילה ד ז.] *ובערבי אלפ"וה* > לעיל ריבמ"ץ, רמב"ם; **מוה"ע** (ח"ו עמ' 286, ערך 'פאה'): *כפי דעת הערוך קוצה ופואה אחד הוא וכן פי' בע' קצה*; **מילון מהד' טובי** (עמ' 112): *פווה* > فوة=*Rubia tinctorum* (**וויד, תימן**, עמ' 282); **מכה"מ** (ב"א ד' 23, שביעית ז ו עוד): **רונאס** > رويناس=*Rubia tinctorum* (**סטיינגאס**, עמ' 597; **אחונדוב**, עמ' 387); **תפא"י** (שביעית ה ד, עג ע"ב, ודומה לו בשבת ט ה, כה ע"ב): *מין צבע, פערבער רעטע בל"א.* > Färberröte (גר.)=*Rubia tinctorum* (**ון ווייק, מילון**, א, עמ' 1168).
2. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 73; **פלדמן, משנה**, עמ' 328-327; **פליקס, צומח**, עמ' 116.

92

פול

הפול נזכר בתנ"ך פעמיים (שמואל ב יז כח; יחזקאל ד ט) **- בשתיהן הוא נזכר צמוד לעדשים, ובתוך רשימת גידולים המונה, בין השאר, חיטים ושעורים. במשנה נזכר הפול שמונה פעמים** (פאה ח ג; כלאים א א; שבת יג ד; נדה ח ב; נדה ט ז; מכשירין ה ט; טבול יום א ב; עוקצין א ה) **בהקשרים שונים. בחלק מהמקומות נזכר גריס של פול, ובחלקם נזכר הפול כמידת גודל מסוימת. עוד נזכר הפול בתוספתא מספר רב של פעמים** (פאה ב ב; דמאי ד יג ועוד) **בהקשרים שונים, וכך גם בתלמודים** (ירושלמי דמאי ב הא; מעשרות ד ה"ד ועוד; בבלי שבת קמ ע"א; עירובין כח ע"א ועוד).

הזיהויים

▪ **פול הגינה, 'פול'** (*Vicia faba*) - צמח חד-שנתי ממשפחת הקטניות. זרעיו הגדולים נאכלים, ובארצות מסוימות מהווים מוצר מזון מרכזי. הפול הוא גידול תרבות עתיק מאוד, שהיה נפוץ בעת העתיקה במרכז אסיה ובמזרח התיכון. הפול נזכר פעמיים בתנ"ך לצד מרכיבי מזון בסיסיים.[1] משמש למאכל אדם ובהמה. כך זיהו הערוך, ריבמ"ץ, רמב"ם, תנה"י, אלג'אמע ותפא"י.[2]

פול הגינה

▪ **לוביה אפונת הבקר** (*Vigna sinensis*) - קטנית מאכל שמוצאה מאפריקה, והתפשטה לאגן הים התיכון דרך מצרים בעת העתיקה. למין זה כמה זנים. כך זיהה רנאה"י פ"א, וייתכן שלכך גם כיוון רש"י.[3]

לוביה אפונת הבקר

עיון

זיהוי הירושלמי לפול אינו ברור דיו.[4] עם זאת, סביר כי הזיהוי של הערוך ורמב"ם - **פול הגינה** - הוא בעקבות הירושלמי. הערוך מצטט את הירושלמי, ולאחר מכן מתרגם. 'פול' (فول) של הרמב"ם הוא, לכאורה, התרגום האולטימטיבי של 'פול' שבמשנה ו'פילא'/ 'פולא' שבירושלמי, נראה גם כי זוהי הסיבה שרס"ג, רש"ג וכפו"פ כלל לא טרחו לתרגמו לערבית.

לזיהוי 'פול' עם **פול הגינה** מסכים גם תרגום השבעים (ש"ב יז כח, יחזקאל ד ט).[5]

זיהויו של רנאה"י פ"א - **לוביה אפונת הבקר** - חריג מאוד בין הפרשנים דוברי הערבית, והדבר קשור, כך נראה בפשטות, באזור התפוצה של פול הגינה. הזוג 'פול' ו'ספיר', הנזכרים יחדיו במשנה בכלאים, מזוהה עפ"י רנאה"י פ"א עם **לוביה אפונת הבקר** ו-*Phaseolus mungo* (שעועית שחורה. ע"ע 'ספיר'). לוביה אפונת הבקר היה מוכר בתימן ואף שימש לרפואה,[6] וגם *Phaseolus mungo* נפוץ בתימן,[7] בניגוד לפול הגינה שגידולו מוגבל לאזור הים התיכון והסהר הפורה.[8]

אף כי ישנה התאמה סבירה בין זיהויי רנאה"י פ"א ורש"י, לא סביר שיש קשר ישיר ביניהם. עם זאת ניתן לראות כאן מעין יחס של מרכז ופריפריה, ביחס לאזור התפוצה של פול הגינה - המרכז כולל את איטליה, מזרח הים התיכון ועיראק. בפריפריה נמצא את תימן בדרום-מזרח ואת צרפת בצפון-מערב.

החוקרים מזהים את הפול שבמשנה עם **פול הגינה**.[9]

הערות:

1. **ראה עמר, מקרא**, עמ' **105**.
2. **רמב"ם** (כלאים א א עמ' קסז): אלפול [כך גם אצל תנחום הירושלמי (עמ' **448**, ערך 'פול') ואצל **אלג'אמע** (עמ' **102**, ערך 'פול')] > فول=*Vicia faba* (**עיסא**, עמ' **189**, מס' **1**; **בדויאן**, מס' **3590**); **ערוך** (ח"ו עמ' **301**, ערך 'פול'): פול פולא (ציטוט מהירושלמי)... פאב"א > Fava (איטלקית)= *Vicia faba* (**בדויאן**, מס' **3590**); **ריבב"ץ** (עמ' עו, בשם הערוך): פבא > לעיל ערוך; **תפא"י** (כלאים א א, מח ע"א): באָהנען > bohne (גר.)=*Vicia faba* (**גרים, מילון**, כר' **2**, עמ' **224**).
3. **רנאה"י פ"א** (עמ' **31**): **אלדגרה** > בֻּגְרָה/בֻּגְרָה=*Vigna sinensis* (**וד, תימן**, עמ' **158**; **עיסא**, עמ' **189**, מס' **11,10**). אצל אבן אלביטאר (**אבן אלביטאר, ג'אמע** II, עמ' **89**) מופיע בגר=לוביא (Dolichos lubia=*Vigna sinensis*); **רש"י** (עירובין כח ע"ב. לא מופיע בדפוסים. עיין קטן, **לעזים**, מס' **531**) > פיישול"ש: feisols='שעועיות' (**קטן, לעזים**, מס' **531**) - לא ברור לאיזה מין התכוון רש"י. φάσηλος (יוונית) ו-phasēlus (לטינית) הינם ככל הנראה *Vigna sinensis* (**לידל וסקוט**, עמ' **1918**; **גלייר**, עמ' **1372**. וראה גם ערך 'פול לבן').
4. **ירושלמי** (כלאים א א, עמ' **145**): פילה > לא מזוהה עם מין ספציפי.

5. הוא מתרגם שם kuamov=*Vicia faba* (**לידל וסקוט, עמ' 1003**).
6. **רייאני, סממנים, עמ' 51.**
7. **ארנון, חקלאות, כרך ד', עמ' 417.**
8. **עפ"י ארנון שם, עמ' 418, מין זה נפוץ ב:** "אקלים מתון, אזור הים התיכון" (*Phaseolus mungo* **הוא סינונים של** *Vigna mungo* **- ע"ע 'פול').**
9. **לעף, פלורה,** IV, **עמ' 73; צ'יז'יק, אוצר, עמ' 817; פלדמן, משנה, עמ' 81-85; פליקס, כלאים, עמ' 34.**

פול לבן[1]

פול לבן נזכר שלוש פעמים במשנה: בקשר לדיני הכלאים, כמין הדומה לשעועית (כלאים א א); כמידת גודל המגדירה איסור לענבים שגדלו בכרם שנזרע כלאים (כלאים ז ז) ובדיון על חיובן של התמרות (הענפים הצעירים) שלו במעשר (מעשרות ד ו). כמו כן, נזכר במקום אחד בתוספתא כמידת גודל, בהקשר דומה להקשרו במשנה (כלאים ד יב). פול לבן נזכר בתלמודים כמה פעמים (ירושלמי מעשרות א ה"א; בבלי ברכות לו ע"ב; פסחים נג ע"א ועוד).

הזיהויים

▪ **לוביה אפונת הבקר** (*Vigna sinensis*) - קטנית מאכל שמוצאה מאפריקה, והתפשטה לאגן הים התיכון דרך מצרים בעת העתיקה. למין זה כמה זנים. כך זוהה פול לבן אצל רנאה"י, מוה"ע וריבמ"ץ.[2]

לוביה אפונת הבקר

עיון

חלק ניכר מן הפרשנים נמנעו מזיהוי פול לבן, ככל הנראה מכיוון שמדובר במין בעל שם לוואי, שניתן לזהותו באופן כללי עם אחד מזני ה'פול', שזיהויו פשוט יחסית עבור רוב הפרשנים (ע"ע). תופעה דומה היא תרגום מילולי, כפי שנקטו פרשנים אחרים.[3] כל המתרגמים מילולית (מלבד הירושלמי) מוסיפים את התואר 'לבן' (בערבית או בלטינית) לשם בו תרגמו את 'פול'. ייתכן כי הכוונה לאחד הזנים של פול הגינה שצבע זרעיו בהיר,[4] לאחד הזנים של לוביה אפונת הבקר, או אולי לקטנית אחרת שזרעיה לבנים ('פול' בערבית משמש גם כשם קיבוצי למיני קטניות). לא נראה שיש לשייך את המתרגמים מילולית דווקא למסורת אחת.

יש לציין כי רנאה"י פ"א תרגם כאן 'אלפול אלאסוד' (שאף שאינו מופיע במילונים, סביר שמתייחס לפול הגינה), בעוד שאת 'פול' תרגם 'אלדגרה', המזוהה עם לוביה אפונת הבקר.

בירושלמי מופיע זיהוי לא ברור.[5]

ייתכן כי קיימת זיקה בין הזיהוי של רש"י ל'פול' - פיישול"ש[6] **לבין זיהוי ריבמ"ץ כאן - *ובלשון יון פסולי* - ואז יהיה מדובר, כנראה, בשני זנים של לוביה אפונת הבקר, השונים בצבע הזרעים.**

לבלב מטפס

זיהויי החוקרים: פלדמן מזהה את 'פול לבן' עם זן של פול הגינה (*Vicia faba*).[7] **שאר החוקרים מזהים אותו עם מיני קטניות אחרים: לעף מזהה אותו עם אחד מזני לוביה אפונת הבקר,**[8] **צ'יז'יק מזהה עם לוביה ארוכת תרמיל (*Vigna sesquipedalis =Vigna sinensis var. sesquipedalis*),**[9] **ופליקס עם לבלב מטפס *Dolichos lablab*.**[10]

הערות:

1. בחלק מכתבי היד ובדפוסים - פול הלבן.
2. **רנאה"י** (עמ' 29): אלוביא > لوبياء=*Vigna sinensis* (**עיסא**, עמ' 189, מס' 11,10). לזרעיו קליפה לבנה או צבעונית (**ארנון, חקלאות ירקות ב**, עמ' 321). במילונים מופיעים גם *Dolichos lubia*, שם נרדף ל-*Vigna sinensis*, וכן *Phaseolus vulgaris* (=שעועית מצויה), שמקורה באמריקה, ולא יכולה לבוא בחשבון. מן הסתם, הכוונה לזן של *Vigna sinensis* בעל זרעים לבנים; **מוה"ע** (ח"ו עמ' 301, ערך 'פול'): *לפי דעתי פול הלבן הוא מין קטנית כפול וצורתו ככוליא והוא לבן ויש גם שהוא אדום... היונים והרומים קוראים לפול הלבן פסילוס* > φάσηλος (יוונית) ו-phasēlus (לטינית) הינם ככל הנראה *Vigna sinensis* (=לוביה אפונת הבקר. **לידל וסקוט**, עמ' 1918; **גלייר**, עמ' 1372. ע"ע 'פול'). גם התיאור של קטנית בצבע לבן ואדום מתאים לכך; **ריבמ"ץ** (עמ' עו): [בשם הערוך] *פול לבן פבא בלקא... ובלשון יון פסולי* > 'פבא בלקא' - להלן ערוך (הע' 3). 'פסולי' - לעיל מוה"ע.
3. **זרעים גניזה ב:** *באקלי אביץ* > מילולית: זרע לבן; **רנאה"י פ"א** (עמ' 31): [במקום 'פול הלבן' מופיע 'פול השחור', ותרגומו] - *אלפול אלאסוד* > תרגום מילולי בלבד, לא מזוהה עם מין ספציפי; **רמב"ם** (כלאים א א עמ' קסז): *אלפול אלאביץ'* [כך גם אצל **תנה"י** (עמ' 448, ערך 'פול')] > תרגום מילולי בלבד, לא מזוהה עם מין ספציפי; **ערוך** (ח"ו עמ' 301, ערך 'פול'): *פול הלבן ספרווה* (ציטוט מהירושלמי)... *פול לבן פאב"א אבלנק"א* > תרגום מילולי בלבד, לא מזוהה עם מין ספציפי; **תפא"י** (כלאים א א, מח ע"א): **וויסע באָהנען** - תרגום מילולי - פול לבן (ע"ע).
4. **ראה למשל:** http://www.bbc.co.uk/gardening/plants/plant_finder/plant_pages/2287.shtml, **22.01.20**.

5. **ירושלמי** (כלאים א ה"א, עמ' 145): סרפוונה; כת"י וטיקן (עמ' 159): *שרפוה* > לא מופיע במילונים. ייתכן שיש כאן תרגום מילולי - ἄσπρος קשור במשמעותו ל'לבן' - **לידל וסקוט**, עמ' 260. כך גם מעיר הערוך (ח"ו עמ' 301, ערך 'פול').
6. ע"ע 'פול'.
7. **פלדמן, משנה**, עמ' 83-84.
8. **פליקס, כלאים**, עמ' 42. **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 824.
9. **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 824.
10. **פליקס, כלאים**, עמ' 42. הסוג *Dolichos* קרוב מאוד סיסטמטית לסוג *Vigna*, עד כדי "נדידה" של מינים מסוג אחד למשנהו.

94

פול מצרי

פול מצרי נזכר במשנה כמה פעמים: בהקשר של דיני כלאים, כמין הדומה לחרוב[1] (כלאים א ב); **בהקשרים נוספים של כלאים, כמין מתפשט** (שם ב יא; שם ג ד); **לגבי מועד חיובו בשביעית** (שביעית ב ח; שם ב ט); **בהקשר של דיני הוצאה בשבת** (שבת ט ז) **ופעמיים בהקשר של נדרים, שם התבאר שהוא נאכל לח או יבש** (נדרים ז א-ב). **הוא נזכר כמה פעמים גם בתוספתא בהקשרים דומים** (שביעית ב ד; שם ב ו; שם ב יג; כלאים ב ח; שם ב י; שם ב יא; שם ב יד; שם ג יב; נדרים ד ג). **נזכר בתלמודים כמה פעמים** (ירושלמי כלאים ג ה"ב; שבת ז ה"ב ועוד; בבלי ראש השנה יג ע"ב; מועד קטן יג ע"ב).

הזיהויים

- **לוביה אפונת הבקר** (*Vigna sinensis*) - קטנית מאכל שמוצאה מאפריקה, והתפשטה לאגן הים התיכון דרך מצרים בעת העתיקה. למין זה כמה זנים. כך נראה מן הירושלמי, וכך בערוך, ריבמ"ץ ורע"ב.[2]

- **נלומבו נאה** (*Nelumbo nucifera*) - נקרא גם **'לוטוס מצרי'** או **'לוטוס קדוש'**. צמח מים בעל פרחים לבנים-ורודים גדולים, שמוצאו בדרום אסיה ומרכזה, ומשם הגיע למצרים.[3] קנה השורש של הנלומבו גדל בקרקע, בבוץ או מתחת לפני המים, וקצב גדילתו מהיר מאוד. חלקים שונים של הצמח, ביניהם הזרעים, משמשים למאכל ולרפואה עממית. כך נראה שיש להבין את הזיהוי של רמב"ם, המצוטט גם אצל תנה"י ואלג'אמע.[4]

לוביה אפונת הבקר

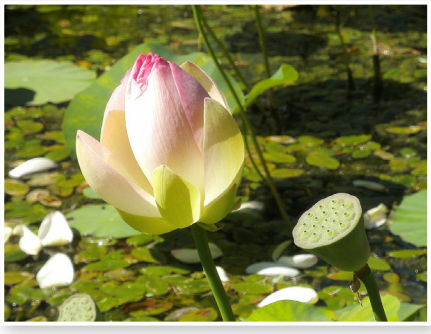

נלומבו נאה

שעועית מצויה

▪ **שעועית מצויה** (*Phaseolus vulgaris*) - קטנית מאכל, השעועית המוכרת לנו, אשר לה זנים שונים - שחור, לבן, אדום ועוד. מוצאו של הסוג שעועית באמריקה. כך אצל תפא"י.[5]

עיון

כבצמחים נוספים בעלי שמות לוואי, נמנעים רבים מן הפרשנים לזהות את פול המצרי. נראה כי הדבר נובע מן הסברה שצמח זה גדל דווקא במצרים, ועל כן אלו המתגוררים באזורים אחרים לא יכירו אותו מן הסביבה הקרובה, ודי להם בידיעה שישנו מין פול מסוים הגדל במצרים (אם כי מן ההקשר שלו במשנה נראה כי גידלו אותו גם בארץ ישראל).

הזיהוי של ערוך וריבמ"ץ זהה כנראה לזיהוי בירושלמי - **לוביה אפונת הבקר**. זאת אף על פי שהם אינם מתייחסים אליו במישרין.

רמב"ם וסיעתו זיהו ככל הנראה עם **נלומבו נאה**, שיובא למצרים בשנת 500 לפני הספירה. הקשר בינם לבין כת"י אנטונין הוא בכינויו של צמח זה 'זרע/זרעון מצרי'.[6]

זיהויו של תפא"י - **שעועית מצויה** - הוא עם מין שמוצאו באמריקה, ולא היה מוכר באזורנו בתקופת המשנה.

רוב החוקרים מזהים את 'פול מצרי' עם **לוביה אפונת הבקר**.[7] פלדמן מזהה אותו עם זן של פול הגינה (*Vicia faba*).[8]

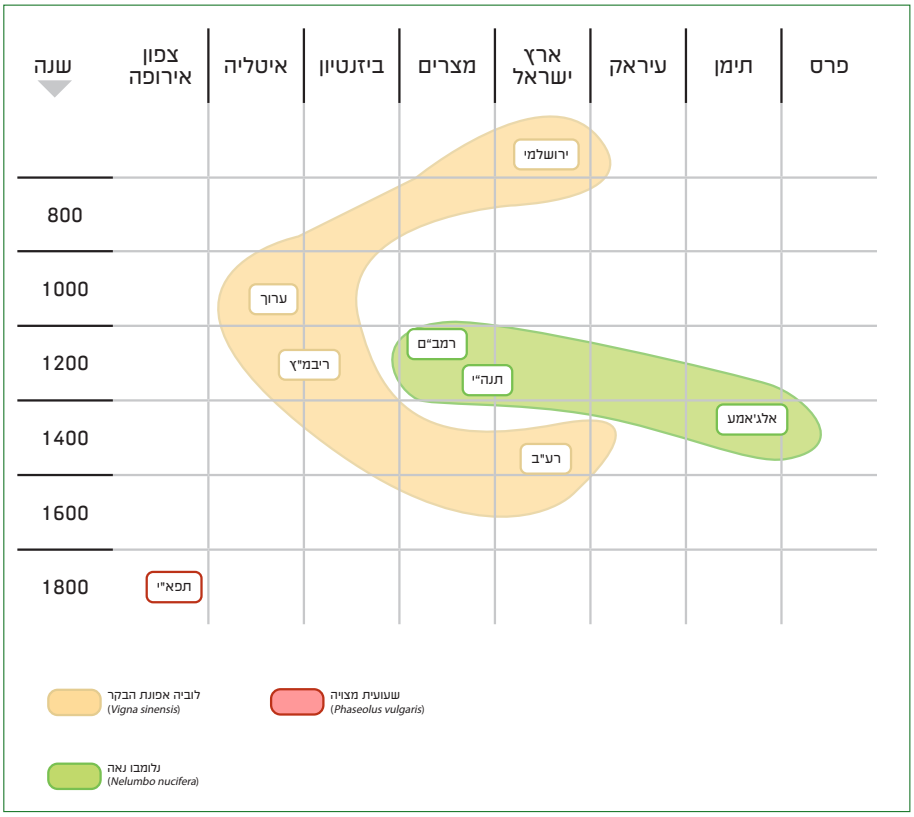

הערות:

1. אין הכוונה לפרי העץ, אלא לפול החרוב - ע"ע 'חרוב (פול החרוב)'.
2. **ירושלמי** (כלאים ח ה"ד, עמ' 170): *ההן פולא מצריי כד רט'יב אינון צווחי ליה לובי, כד הוא נגיב אינון צווחין ליה פול מצריי* [כלומר 'פול מצרי' ו'לובי' הינם שני שמות של אותו צמח במצבים שונים] > לוביא=لوبيا=*Vigna sinensis* (**חסין וקאסם**, מס' 137; **עיסא**, עמ' 189, מס' 11,10). אצל האחרון מופיע גם *Phaseolus vulgaris* (=שעועית מצויה), מין שמקורו באמריקה, וכן *Dolichos lubia*, שהוא שם נרדף ל-*V. sinensis*); **ערוך** (ח"ו עמ' 301, ערך 'פול'): פסולי: phasēlus (לטינית)=*vigna sinensis* (**גלייר**, עמ' 1372 הוא לא מזהה זאת בביטחון - לפי דבריו ייתכן שמדובר במין קרוב); **ריבמ"ץ** (עמ' עז): לעז פסולי > לעיל ערוך. גם את 'פול לבן' זיהה ריבמ"ץ -'פסולי' (ע"ע 'פול לבן'). ייתכן כי כוונתו לשני מינים או זנים הקרובים זה לזה; **רע"ב** (כלאים א ב): פאסול"י בלע"ז > לעיל ערוך.
3. **הרר, לוטוס**, עמ' 49.
4. **רמב"ם** (נדרים ז ב עמ' קלט): *מין ממיני הזרעונים שאינו נמצא אלא בארץ מצרים וכך קורין אותו הרופאים 'אלבאקלא אלמצרי' ואינו הפול הידוע אצל ההמון* > ייתכן שהכוונה ל-*Nelumbo nucifera*, הנקרא בערבית الفول المصري (**עיסא**, עמ' 124, מס' 6, סינונים של - *Nelumbium speciosum*). דיוסקורידס קורא לצמח

זה κυαμος αιγυπτιος (='פול מצרי'. **דיוסקורידס** II, מס' 128). מין זה אינו קטנית, אומנם, אלא משתייך למשפחת הנופריים, אך ייתכן שדווקא ריחוק סיסטמטי זה הינו הגורם להדגשה: "ואינו הפול הידוע אצל ההמון". לתיאור מין זה עיין גם: **כסלו**, **שושנים**, עמ' רנט. לעף מזהה עם מין זה את 'קוטנין' הנזכר במשנה מעשרות ה ח (**לעף**, **פלורה**, II, עמ' 281). פליקס מזהה עם מין זה את 'קילקי' הנזכר באותה משנה ובמקומות נוספים (**פליקס**, **צומח**, עמ' 140); עם זאת יש לציין כי לא ברור כי גם בכלאים א ב יזהה רמב"ם באופן זה. בבואו לפרש את 'החרוב', בן זוגו של 'פול המצרי' הוא כותב: *אינו החרובין אלא הוא מין ממיני הפול המצרי*, ושם קשה יותר יהיה לפרש כי הכוונה לצמח קרוב ל-*Nelumbo*; **תנה"י** (עמ' 448, ערך 'פול'): **נאמר בפירוש** *המשנה שאינו פול אלא הוא מין גרעינים שאינו מצוי אלא במצרים, והוא ידוע לרופאים גם בשמו 'אלבאקלא אלמצרי'...* > לעיל רמב"ם; **אלג'אמע** (עמ' 102, ערך 'פול המצרי'): **אלבאקלא אלמצרי** > לעיל רמב"ם.

5. **תפא"י** (כלאים א ב, מח ע"א): **סמינקבאָהנען** > schmikbohne (גר.)=*Phaseolus vulgaris* (**גרים**, **מילון**, כר' 15, עמ' 1089).
6. **כת"י אנטונין** (70 1): *κοκην μηκρον* > κοκκίν= 'זרע קטן' (**סטאר יוונית**, עמ' 356; **לידל וסקוט**, עמ' 971). לגבי μηκρον/μικρον - ע"ע 'דלעת מצרית'.
7. **לעף**, **פלורה**, IV, עמ' 73; **צ'יז'יק**, **אוצר**, עמ' 824-825; **פליקס**, **כלאים**, עמ' 71-72.
8. **פלדמן**, **משנה**, עמ' 83-84.

95

פורקדן

הפורקדן נזכר במשנה פעם אחת בהקשר של דיני הכלאים, כצמח הדומה לטופח (כלאים א א). לא נזכר בתוספתא או בתלמודים.

הזיהויים

- מין מהסוג **טופח** (*Lathyrus sp.*) - סוג ממשפחת הקטניות, הקרוב לבקיה ולאפון. מינים שונים שלו - בר ותרבות - משמשים למאכל. כך אצל רובם המכריע של הפרשנים.[1]

עיון

בירושלמי זוהה הפורקדן עם 'גילבונה' - שאינה מזוהה כשלעצמה, אך נראה כי היא מהווה חוליה אטימולוגית ראשונה, אשר בעקבותיה מזהים פרשנים שונים את 'פורקדן' עם 'גלבאן' הערבי - המזוהה עם אחד ממיני הטופח.

הזיהוי של רנאה"י פ"א אינו ברור דיו.[2]

טופח

החוקרים מסכימים על זיהוי הפורקדן עם אחד ממיני הטופח, אלא שנחלקו באיזה מין מדובר: צ'יז'יק מזהה עם **טופח ריסני** (*Lathyrus blepharicarpus*),[3] לעף מזהה, בדומה לערוך, עם **טופח תרבותי** (*L. sativus*)[4] ופליקס - עם **טופח החימצה** (*L. cicera*).[5] פלדמן מזהה באופן כללי עם מין טופח, מבלי לציין שם של מין מסוים.[6]

הערות:

1. **ירושלמי** (כלאים א ה"א, עמ' 145): *גילבונה* > לא מופיע במילונים. מסתבר כי קשור ב'גולבאן' המופיע אצל הפרשנים; **רס"ג** (עמ' 188 96): **אלגלבאן** > *Lathyrus sp.* = جلبان (ע"ע 'טופח', הע' 1 [בפירוש דברי פיה"ג]); **רש"ג** (עמ' 175, ש' 12): **אלגלבאן** > לעיל רס"ג; **רנאה"י** (עמ' 29): **אללובאן** > لبان הוא שמם של מספר מינים שלא מתאימים להקשר (**עיסא**, עמ' 32, מס' 4; עמ' 88, מס' 12; עמ' 178, מס' 2). סביר כי 'לובאן' הוא שיבוש של 'גולבאן' - עיין לעיל רס"ג; **זרעים גניזה א** (**אוק**.): **גולבאן** > לעיל רס"ג **רמב"ם** (כלאים א א עמ' קסז): **אלג'לבאן** [וכך אצל תנה"י (עמ' 490, ערך 'פרקדן') ואצל **אלג'אמע** (עמ' 106, ערך 'פרקדן')] > לעיל רס"ג; **כפו"פ** (עמ' תשמא): **אלגולבאן** > לעיל רס"ג; **כפו"פ ל"ע** (עמ' תשמד): **אלגולבאן** > לעיל רס"ג; **ערוך** (ח"ו עמ' 301, ערך 'פול'): *פורקדן גילבונא וכטיית ציצ"רקלי גולבאן... פרקדן פיס"י מין לבן* > "פורקדן גילבונא" - ציטוט מהירושלמי. Cicercula (איטלקית)=*Lathyrus sativus* (=טופח תרבותי); 'פיס"י' - פליקס טוען לשיבוש בדברי הערוך, וכי זיהוי זה צריך להיות מוחלף עם זיהוי 'ספיר': *ציצרק"לא מין שחור* (וע"ע 'ספיר' ובהערות שם); **ריבמ"ץ** (עמ' עו בשם הערוך): *פיסי מין לבן* > עיין לעיל ערוך, שצריך לגרוס: *"ציצירקלי מין שחור"*; **רע"ב** (כלאים א א): *רמב"ם פירש שהוא זרע דק שקורין לו בערבי גילבא"ן*.
2. **רנאה"י פ"א** (עמ' 31): **אלדהצ'אן** > לא מופיע במילונים. אצל ווד מופיע *Ormocarpum yemenense*, מין קטנית בר, אנדמי לדרום חצי האי ערב, הנקרא בתימן raÈdh (ככל הנראה- رحض). צמח זה לא נזכר שם כגידול חקלאי או כבעל שימושים (**ווד, תימן**, עמ' 154).
3. **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 823.
4. **לעף, פלורה**, II, עמ' 437 - ההפניה אצל **פליקס, כלאים**, עמ' 37 הערה 47.
5. **פליקס, כלאים**, עמ' 39-40.
6. **פלדמן, משנה**, עמ' 85.

96

פטריות

הפטריות נזכרות פעם אחת במשנה בהקשר של דיני הכשרת מאכלים לקבלת טומאה (עוקצין ג ב). הן נזכרות גם פעם אחת בתוספתא, בהקשר של מאכלים מסוכנים למאכל (תרומות ז טז).[1] בתלמודים נזכרות הפטריות כמה פעמים (ירושלמי מעשר שני א ה"ז ועוד; בבלי נדרים נה ע"ב ועוד) - תמיד בצירוף: 'כמהין ופטריות'.

הזיהוי

אורניה מצויה

- **פטריות** (*Fungi*) - הפטריות אינן צמחים (וגם לא בעלי חיים), אלא משתייכות לממלכה טקסנומית העומדת בפני עצמה. מדובר ביצורים הטרוטרופיים, כלומר - צורכים מזון מהסביבה, בדומה לבעלי חיים, ולא מייצרים אותו כפי שעושים צמחים. סוגי פטריות שונים משמשים למאכל, ומשמשים גם ברפואה העממית לטיפול במחלות שונות. שימושים נוספים לפטריות חד תאיות (שמרים) - בהתפחת בצקים והכנת משקאות אלכוהוליים. פטריות מסוימות הן רעילות למאכל, ואף יכולות לסכן חיים. כל הפרשנים זיהו כך את הפטריות, חלקם באופן כללי וחלקם עם מינים שונים בממלכה זו.[2]

עיון

כל הפרשנים (למעט מכה"מ, שזיהויו אינו ברור)[3] הסכימו לזיהוי עם הפטריות - באופן כללי או עם מינים ספציפיים. גם החוקרים הסכימו לזיהוי זה.[4]

הערות:

1. לשון התוספתא היא *פטריות אסורות מפני סכנת נפשות*. בחסדי דוד הבין באופן פשוט שהוראת התוספתא שאין לאכול כל פטריות. אומנם, הר"ש ליברמן כתב שלא ייתכן שלזו הכוונה, ועל פי ההקשר הסביר שמדובר בפטריות הגדלות בחביות של יין מגולה, שנכנס בו ארס של נחש, והחשש הוא שמא ספגו ממנו (**תוספתא כפשוטה, זרעים א**, עמ' 418).
2. **תשובת גאונים** (הרכבי סימן רצד): *ופיטורי ממין כמהין אלא שהן גדולות מן הכמהין ונקראת פטריות. ובלשון ישמעאלי בבבל אלכמה ואלפטר* > فطر=*Fungi* (**עיסא**, עמ' 85, ע' 12); كماه=מינים שונים של הסוג *Tuber* (הגדול מבין סוגי הכמהין. **עיסא**, עמ' 184, ע' 12,11,10,8,7). כמו כן - *Terfezia claveryi*, מין פטרייה הדומה לכמהין (שם עמ' 178, ע' 12); **פיה"ג** (עוקצין עמ' 143 ש' 12): *כמהין ופטריות ושמן פוטר* > לעיל תשובות הגאונים; **ערוך** (ח"ו עמ' 318, ערך 'פטר'): *פי' כמהין ט'יראטופלי פטריות פונגי* > taratuffolo (איט. דר.)=כמהין (**פיאניג'יאני, אטימולוגיה** http://etimo.it/?term=tartufo, **26.6.23**); fungi (איט.)=פטריות; **רש"י** (שבת קח ע"א): *פיטרא - פטריות*, בוליץ; (**תענית כג ע"א**): *כמהין ופטריות - בולייץ בלעז* > Boleiz (צר.עת.)=champignons (צר. **דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 15, ע' 121) =*Agaricus bisporus* (=פטריות שמפניון. **ניקולוב**, מילון, עמ' 571); **רמב"ם** (עוקצין ג ב עמ' תשלא): *אלפטר והוא הידוע בארצות המערב בשם אלפקאע והוא צמח שאין לו שרשים ולא זרעונים ואוכלים אותו רוב בני אדם מבושל ושלוק; (עירובין ג א): וכן אין מערבין ומשתתפין לא בצמח הידוע אצלינו בשם אלפקאע והוא אלפטר* > אלפטר - לעיל תשובות הגאונים; فقاع=*Fungi* (**עיסא**, עמ' 85, ע' 12); **תנה"י** (עמ' 452, ערך 'פטר'): *אלפטר והוא סוג של אלכמאה... ואבו אלוליד סבור שהוא 'פקועות שדה' (מל"ב ד לט)... כמו שיבואר בערך 'פקע'...* [ומאריך שם בתיאור תכונותיהן ואופן גדילתן] > לעיל תשובות הגאונים, רמב"ם; **המליצה** (שש. ד' 288): **סמארוג** > سمارو غ=*Fungi* (**סטיינגאס**, עמ' 695; **אחונדוב**, עמ' 388); **ספר מהרי"ל - מנהגים**: (ליקוטים, ד"ה 'ונב] מה'): *שכמהין ופטריות שקורין שוואמין פיפרלינג* > שוואמין - להלן תפא"י; Pfifferling (גר.)=סוגי פטריות מאכל דוגמת: *Boletus, Cantharellus, Lactarius* (ון ווייק, **מילון**, ב, עמ' 1141; **גרים**, מילון, כ' 13, עמ' 1697); **רע"ב** (עוקצין ג ב): *מין צמח שאין לו שורש. פונ"ג בלעז* > לעיל ערוך; **אלג'אמע** (עמ' 102, ערך 'פטריות'): **אלפטר** > לעיל תשובות הגאונים; **שולחן ערוך הרב** (לוח ברכת הנהנין פרק י סעיף א): *כמהין ופטריות שקורין שוועמליך* > להלן תפא"י; **תפא"י** (עוקצין ג ב, קעז ע"ב): *שוואמען*; (בדפוסים מאוחרים): *מין שוואמען* > Schwamm (גר.)=פטריות (**גרים**, מילון, כ' 15, עמ' 2195); **קיצור שולחן ערוך** (סי' נב סע' ג): *כמהין ופטריות שוואמען* > לעיל תפא"י.
3. **מכה"מ** (במה"ל, עוקצין ג): *דומבה* [כת"י בהמ"ל: *דנבה*] *צחראי [=מדברי)* > לא מזוהה (נוּבּה - מילולית: זנב).
4. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 73; **פלדמן, משנה**, עמ' 362-361; **פליקס, צומח**, עמ' 122.

97

פיגם

הפיגם נזכר במשנה שלוש פעמים: בדיני הכלאים, כירק שאסור להרכיבו על אילן (כלאים א ח); כאחד מצמחי הבר הפטורים ממעשרות ומדיני השביעית, משום שאינם נשמרים (שביעית ט א), ובהקשר של דיני הטומאה (עוקצין א ב). עוד נזכר הפיגם בתוספתא כמין של תבלין, בהקשר של התקנת מאכלים בשבת (שבת יד א). בבבלי נזכר הפיגם פעמיים (שבת קכח ע"א; סוכה לט ע"ב).

הזיהויים

▪ מין של **פיגם** (*Ruta sp.*) - סוג ממשפחת הפיגמיים המונה כ-10 מינים של שיחים נמוכים בעלי פריחה צהובה, הנפוצים בעיקר באגן הים התיכון ובדרום מערב אסיה. למיני הפיגם ריח אופייני חזק, והם משמשים בתרבויות שונות לרפואה ולטקסים, וכן כתבלין. בארץ נפוץ המין **פיגם מצוי** (*Ruta chalepensis*) המצוי לחופי הים התיכון כולו, ויש להניח כי לפחות חלק מן הפרשנים התכוונו למין זה, אם כי ייתכן גם שחלק מהפרשנים כיוונו למין **פיגם ריחני** (*R. graveolens*) הדומה לו בתכונותיו, המצוי יותר ברחבי אירופה. כך מזהים למעשה כל הפרשנים.[1]

פיגם מצוי

עיון

הפיגם שבמשנה מזוהה על ידי כל הפרשנים כמין של הסוג הקרוי אצלנו **פיגם**. המינים המדוברים קרובים זה לזה בתכונותיהם ובשימושים שלהם, ומסתבר כי פרשנים שונים התכוונו למין המוכר להם ומצוי בסביבתם.

גם החוקרים מזהים את הפיגם המשנאי עם מיני פיגם. לפי פליקס זהו **פיגם מצוי**,[2] צ'יז'יק סובר כי הוא **פיגם ריחני**,[3] פלדמן מציין את שניהם,[4] ואילו לעף מזהה עם הסוג **פיגם**, ללא פירוט מין.[5]

הערות:

1. **רס"ג** (עמ' 194 122): **סדאב** > سذاب=*Ruta chalepensis; R. graveolens* (**עיסא**, עמ' 159, מס' 9,8; **בדויאן**, מס' 3020,3019; **רמב"ם ביאור**, מס' 279); **פיה"ג** (עוקצין א ב, עמ' 138): פי' סדאב בטי"ת > לעיל רס"ג; **זרעים גניזה ב:** אלפיגן > להלן רמב"ם; **רנאה"י** (עמ' 30): סדאב; (שביעית ט עמ' 52): אלשדאב; (עוקצין עמ' 5): אלפיגן > 'סדאב' - לעיל רס"ג. 'אלשדאב' - سْذاب=*Ruta chalepensis* (**וד**, **תימן**, עמ' 201). 'אלפיגן' - فِيجن=*Ruta graveolens* (**עיסא**, עמ' 159, מס' 9; **בדויאן**, מס' 3020; **רמב"ם ביאור**, מס' 279); **רנאה"י פ"א** (משיח לפי תומו בכת"י כלאים א): אלסד'אב > לעיל רס"ג; **זרעים גניזה א** (**אוק.**): סדאב > לעיל רס"ג; **רמב"ם** (עוקצין א ב, עמ' תשכא): אלפיג'ן *והוא* אלסד'אב [כלאים א ח (עמ' קג): אלסד'אב; שביעית ט א: אלפיגן. כך גם אצל **אלג'אמע** (עמ' 101, ערך 'פיגם')] > לעיל רס"ג, רנאה"י; **תנחום הירושלמי** (עמ' 444, ערך 'פגם'): *הוא פיגם גם בערבית וכך הוא ידוע לאנשי אלשאם, ונקרא גם סד'אב* > לעיל רמב"ם; **כפו"פ** (עמ' תרסג; תשסה): סדאב > לעיל רס"ג; **ערוך** (ח"ו עמ' 291, ערך 'פגם'): *בלעז רוטא ובל' ישמעאל פיגאל* [הערת המהדיר: 'צ"ל פיגאן'] > ruta (לטינית, איטלקית)= *Ruta chalepensis; R. graveolens* (**בדויאן**, מס' 3020,3019; **רמב"ם ביאור**, מס' 279); **מוה"ע** (שם): נקרא *פיגן בל' יוני* > *Ruta* sp.=πήγανον (**דיוסקורידס** III, מס' 53,52; **לידל וסקוט**, עמ' 1399); **ריבמ"ץ** (עמ' פא): *לעז רוטא* [כך גם בשביעית ט א (עמ' קצז)] *יווני פיגא* > לעיל ערוך, מוה"ע; **רע"ב** (כלאים א ה): *עשב שקורין לו רוד"א בלע"ז* > ruda (ספרדית)=*Ruta* sp.; **רש"י** (שבת קכח ע"א; עירובין לד ע"ב; סוכה לט ע"ב): רודא > לעיל רע"ב; **כת"י אנטונין** (עמ' 71 24): *πηγανον* > לעיל מוה"ע; **המליצה** (בהמ"ל): סדאב > سداب (פר.)=*R. graveolens* (**סטיינגאס**, עמ' 663; **אחונדוב**, עמ' 376); **מכה"מ** (בהמ"ל, כלאים א): סדאב > לעיל המליצה. **תפא"י** (כלאים א ח, עמ' מט ע"א): *ראטעקרויט* (צ"ל: *רויטעקרויט*, וכך במהדורות מאוחרות, וכן בשביעית ט א) > raute (גר.)=*Ruta* (**גרים**, **מילון**, כר' 14, עמ' 318).
2. **פליקס**, **כלאים**, עמ' 157. *R. bracteosa* הוא סינונים של *R. chalepensis*.
3. **צ'יז'יק**, **אוצר**, עמ' 836.
4. **פלדמן**, **משנה**, עמ' 310-311.
5. **לעף**, **פלורה**, IV, עמ' 73.

98

פלסלוס

הפלסלוס נזכר פעם אחת במשנה, בהקשר של דיני הכלאים, כמין הדומה לתורמוס (כלאים א ג). אינו נזכר בתוספתא או בתלמודים.

הזיהויים

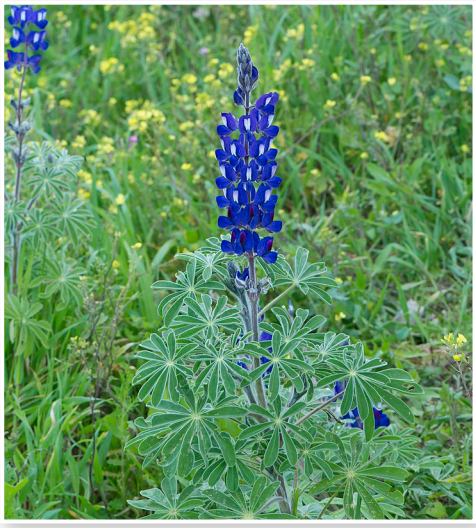

תורמוס ההרים

לבלב מטפס

▪ מין בר של **תורמוס** (*Lupinus sp.*) - סוג ממשפחת הקטניות, המונה כ-200 מינים. רובם באמריקה, אך ישנה קבוצת מינים האופיינית לאגן הים התיכון. בארץ גדלים שבעה מיני תורמוס, בהם **תורמוס ההרים** (*L. pilosus*) הבולט באתרים שונים בפריחתו הכחולה בסוף החורף. זרעי מיני התורמוס עגולים, והם מכילים כמות קטנה של חומר רעיל ומר. אכילה מרובה מהם עשויה להיות מסוכנת. עם זאת, לאחר התקנתם בבישול ממושך, הם ראויים לאכילה, ומינים שונים שתורבתו היוו, בין השאר, מאכל עניים. באגן הים התיכון היה נפוץ בעבר בארצות שונות, ובמצרים במיוחד, המין **תורמוס תרבותי** (*L. albus*), בעל הפריחה הלבנה, אך כיום גידולו פוחת. כך זיהו הרוב המכריע של הפרשנים, גם אם לא נקטו בשם של מין מסוים.[1]

▪ **לבלב מטפס** (*Dolichos lablab*)

- צמח רב-שנתי ממשפחת הקטניות, זרעיו אכילים לאחר בישול. נפוץ בכל דרום אסיה. כך זיהה רנאה"י פ"א.[2]

עיון

הפלוסלוס שבמשנה מזוהה על ידי רוב הפרשנים, **כמין בר נאכל של הסוג תורמוס**, וזאת עקב זיהויו הוודאי של בן זוגו במשנת כלאים - ה'תורמוס' (ע"ע) - עם התורמוס התרבותי.

רנאה"י פ"א מזהה את 'פלוסלוס' עם **לבלב מטפס**. נראה כי זיהוי חריג זה נובע מכך שתימן אינה בתחום תפוצתם של מיני התורמוס.

הזיהוי המובא אצל רש"ג ובזרעים גניזה א אינו ברור דיו.[3]

החוקרים מזהים את 'פלוסלוס' עם המין **תורמוס צהוב** (*Lupinus luteus*) - אחד ממיני הבר הארץ-ישראליים, אשר היה מקובל לעיתים לזרעו למאכל.[4]

הערות:

1. **ירושלמי** (כלאים א ה"ג, עמ' 146): *פרמועה* > לעף מציע לגרוס 'פרסועה', שזהה בסורית למין תורמוס (**לעף, פלורה**, II, עמ' 454, וכך מציין גם **סוקולוף, ארץ-ישראלית**, עמ' 449); **רס"ג** (עמ' 192 מס' 114): אלתרמס אלברי > לא מופיע במילונים. סביר כי הכוונה לאחד ממיני הבר הנאכלים של *Lupinus*; **רמב"ם** (כלאים א ג עמ' קסט): *התורמוס המדברי* [כך גם אצל תנה"י (עמ' 460, ערך 'פלסלס') **ואלג'אמע** (עמ' 103, ערך 'פלוסלוס')] > לעיל רס"ג; **כפו"פ** (עמ' תשמג): *תורמוס מדברי* > לעיל רס"ג; **ערוך** (ח"ו עמ' 355, ערך 'פלסלוס'): *תורמוס של מדבר*, **ובלעז סלבטקו** > selvatico (איטלקית) - פראי, של בר; **ריבמ"ץ** (עמ' עח): *פי' בערוך... פלוסלוס תורמוס של מדבר ובלשון יווני דינדרופסולון* > לא מופיע כמושג בפני עצמו. δένδρος=עץ; φάσηλος=מין קטנית. ייתכן שעקב צורתה של תפרחת התורמוס, זכה צמח זה לכינוי 'עץ קטנית'; **רע"ב** (כלאים א ג): *מין תורמוס הוא*; **כת"י אנטונין** (עמ' 71 ש' 14): *αγρηολοπῖνος* > αγριο - של בר. λοπῖνος - לא קיים במילונים, אך בהחלט דומה ל-*Lupinus* (לטינית); **תפא"י** (כלאים א ג, מח ע"ב): **ווילדע** (=בר) **פייגעבאָהנען** > *Lupinus*= feigbohne (גר.) (**גרים, מילון**, כר' 3, עמ' 1443).
2. **רנאה"י פ"א** (עמ' 32): **אלכשד** > *Dolichos lablab* (**וויד, תימן**, עמ' 159; **פיאמנטה, תימנית כר'** II, עמ' 431. אצל **וויד נזכר** kisht, **ופיאמנטה מציין כי** كسد=كست). **סינונים** של *Dolichos purpureus*; *Lablab purpureus*. **פליקס** מזהה את 'פול לבן' (ע"ע) עם מין זה (**פליקס, כלאים**, עמ' 42). מין זה אינו קרוב ל-*Lupinus* יותר מרוב מיני משפחת הקטניות, אך יש לציין כי אצל וויד כלל לא נזכר *Lupinus*, וייתכן כי סוג זה, או לפחות מיני הבר שלו, כלל לא מוכרים בתימן. את 'תורמוס' לא פירש רנאה"י פ"א.
3. **רש"ג** (עמ' 175, ש' 18): **אלקרץ** > לא מזוהה. הזיהוי הקרוב ביותר מבחינה לשונית הינו قرض=*Acacia nilotica* (=שיטת הנילוס. **עיסא**, עמ' 2, מס' 2; **רמב"ם ביאור**, מס' 278). אין קשר בוטני בין עץ זה לבין

הקטנית העשבונית *Lupinus*, אם כי יש דמיון בין זרעים של מיני *Acacia* (במיוחד *A. mellifera*) לזרעי התורמוס. ייתכן עוד שהכוונה ל-قرط, המזוהה עם מינים שונים ממשפחת הקטניות (ע"ע 'חצוב' (15) בזיהוי רנאה"י פ"א ובהערה שם). הזיהוי המעניין ביותר הרלוונטי כאן, שנקרא قرط דווקא בעיראק, הוא *Lotus corniculatus*, מין בעל פרחים צהובים הערוכים במעגל סביב הגבעול, באופן המזכיר לא במעט את *Lupinus*. צמח זה אומנם רעיל לאדם, אך משמש כמאכל לבהמות וכן כצמח מרפא (**חסין וקאסם**, מס' 111)

זרעים גניזה א (בהמ"ל 1): אלקרץ > לעיל רש"ג.

4. **לעף**, **פלורה**, IV, עמ' 731; **פליקס**, **כלאים**, עמ' 89; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 90.

99

פלפל

הפלפל נזכר כמה פעמים במשנה בהקשרים שונים (שבת ו ה; עדיות ג יב; עוקצין ג ה ועוד)**; נזכר גם בתוספתא** (יו"ט א טו; נדרים ז ב ועוד) **ופעם אחת בספרי דברים** (קז)**. נזכר כמה פעמים בתלמודים** (ירושלמי ביצה א ה"ח ועוד; בבלי ברכות לו ע"ב ועוד).

הזיהוי

▪ מינים שונים של **פלפל** (*Piper*) - סוג במשפחת הפלפליים המונה למעלה מאלף מינים שונים של צמחים בעלי ריח חריף. הזיהוי הוא עם המינים המשמשים כתבלין, בעיקר: **פלפל שחור** (*Piper nigrum*) ו**פלפל ארוך** (*Piper longum*) - צמחים מטפסים שמטופחים בשל פירותיהם החריפים. לפלפל השחור פרחים נפרדים, שיוצרים פירות קטנים בודדים (גרגרי הפלפל, הנטחנים או נגרסים לתבלין הפלפל המוכר לנו). פרחי הפלפל הארוך גדלים על מצעית משותפת, ולכן יוצרים פירות יחידה אחת מאורכת המורכבת בפירות קטנים הצמודים זה לזה. מוצאם של המינים הללו כנראה בהודו, ושם שימשו כצמח תבלין כבר בתקופה הפרהיסטורית. השימוש בפלפל הארוך פחת מאוד בעת החדשה, ואילו הפלפל השחור הינו תבלין נפוץ ביותר. כך נזכר אצל רש"י, רמב"ם, תנה"י, מילון מהד' טובי ותפא"י.[1] **יש להבדיל את הסוג פלפל מהמינים המשמשים בימינו כירקות סלט, המכונים 'פלפל'**

פלפל שחור

פלפל ארוך

(*Capsicum annuum*). מינים אלו **שייכים למשפחה אחרת** (משפחת הסולניים), והגיעו לרחבי העולם מאמריקה בתקופה מאוחרת.

עיון

הזיהוי המרכזי של הפלפל הוא עם מינים המוכרים לנו היום בשם זה כתבלין. שני זיהויים לא ברורים מופיעים בספר תולדות בן סירא ובמליצה.[2] יש מן הפרשנים שלא טרחו כלל לזהות את הפלפלין, ככל הנראה משום הקרבה של השם העברי לשם הערבי (ובמידה מסוימת גם לשמות האירופיים). גם החוקרים מסכימים לזיהוי הפרשנים.[3]

הערות:

1. **רש"י** (ע"ז סו ע"א): *ג' שמות והן מין אחד כגון פלפל לבן פלפל שחור פלפל ארוך* > הכוונה כאן ל-*Piper nigrum* (שהוא מקורם של הפלפל השחור והלבן) ו-*P. longum* (וראה להלן רמב"ם); **רמב"ם** (שבת ו ה עמ' לט): **אלפלפל** > فلفل=*Piper* spp. (فلفل מופיע אצל העשבונאים הערביים כשם קיבוצי, הכולל כמה מיני תבלינים, ובראשם הפלפל השחור (فلفل اسود) והפלפל הלבן (فلفل ابيض), *ששניהם תוצר של המין Piper nigrum*, וכן הפלפל הארוך - *Piper longum* - הקרוב בטעמו. ראה **אבן אלביטאר**, **ג'אמע**, ב, עמ' 227; **אשבילי**, ב, עמ' 475; **עיסא**, עמ' 141, ע' 3,4; **בדויאן**, עמ' 465, ע' 2712; **שם**, עמ' 466, ע' 2714); **תנה"י** (עמ' 460, ערך 'פלפל'): הוא **אלפלפל** > לעיל רמב"ם; **מילון מהד' טובי** (עמ' 113): **פלפל** > לעיל תנה"י [ייתכן כי מדובר כאן דווקא ב-*Schinus molle* (מין פלפלון שמקורו באירופה וגדל גם בתימן). **וד, תימן, עמ' 200**. אצל ח'ולייד הוא נקרא فلفل كاذب (מילולית: פלפל שקרי. ח'ולייד, **פלורה**, עמ' 36). מין זה אינו קרוב סיסטמטית ל-*Piper*]; **תפא"י** (שבת ו ה, כ ע"א): *פפעפפער... וכ' רש"י שהוא פלפול ארוך*; (בדפוסים מאוחרים עוקצין ג ה): *פעפפער בלשון אשכנז* > Pfeffer (גר. **גרים**, **מילון**, כ' 13, עמ' 1633)=*Piper nigrum* (פלפל שחור).
2. **תולדות בן סירא** (עמ' 218): **פלפלין ארבטי** > לא מזוהה [Arbuto (איט.)= *Arbutus unedo* (מין קטלב), אך זיהוי זה נראה רחוק מן ההקשר כאן]; **המליצה** (שש. ד' 294): **אכ'ריאן** > לא מזוהה.
3. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 73; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 205; **פליקס**, **צומח**, עמ' 125.

100

פקועות

הפקועות נזכרות במשנה שלוש פעמים: ברשימת השמנים המותרים להדלקה בשבת (שבת ב ב); כצמח שאפשר לעשות ממנו מקלעות, בהקשר של דיני טומאה (כלים יז יז) וכצמח שצריך התקנה מיוחדת לאכילה, בהקשר של טומאת אוכלים (עוקצין ג ד). עוד נזכרו הפקועות בתוספתא בשני מקומות (שבת ב ד; אהלות יג ה). הן נזכרות פעם אחת בכל אחד מן התלמודים (ירושלמי שבת ב ה"ב; בבלי שבת כו ע"א). בתנ"ך נזכרות 'פקועות שדה' (מל"ב ד לט) כחלקי צמח הנקרא 'גפן שדה', והן מתוארות כרעילות או כבעלות טעם רע מאוד.

אבטיח הפקועה

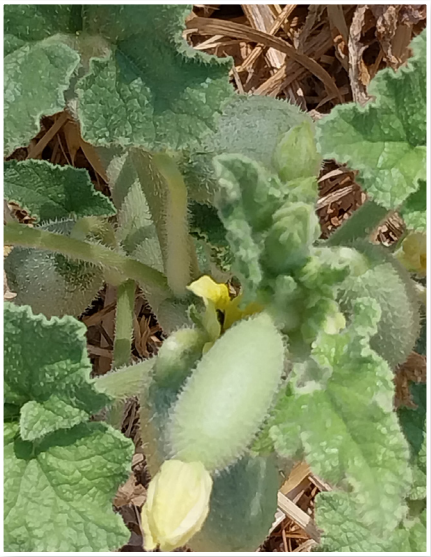

ירוקת חמור מצויה

הזיהויים

▪ **אבטיח הפקועה** (*Citrullus colocynthis*) - צמח עשבוני רב-שנתי ממשפחת הדלועיים. נפוץ בדרום אירופה ובמערב אסיה. גדל בארץ בקרקעות חוליות בצפון הנגב ובמישור החוף, וכן בערוצי נחלים בנגב. פירותיו דומים במראם לאבטיחים קטנים. פירות אבטיח הפקועה מרים ורעילים, אך במינונים קטנים יש להם שימושים רפואיים שונים. מזרעי אבטיח הפקועה ניתן להפיק שמן. זיהוי זה מופיע בכת"י דה-לאנג, רנאה"י, מכה"מ ומילונו של טובי. כן נזכר אצל תנה"י, המליצה, אלג'אמע ותפא"י - כאחת מכמה אפשרויות. ייתכן שלכך כיוון גם הערוך.[1]

▪ **ירוקת חמור מצויה** (*Ecballium elaterium*) - צמח משתרע רב-שנתי ממשפחת הדלועיים, נפוץ באגן הים

התיכון ובמזרח התיכון. ידוע בשל תכונתו המיוחדת "לירוק" את תוכנו בהבשילו: בתוך הפרי נוצר לחץ אוסמוטי גדול המגיע לשיא עם ההבשלה, כך שדי בנגיעה קלה בו כדי לגרום לתוכנו (ולזרעיו) לעוף כסילון למרחק. מוהל הפרי רעיל, אם כי ידועים לו שימושים במינונים נמוכים ברפואה העממית. זהו זיהויו של רמב"ם, המובא, לצד זיהויים נוספים, גם אצל תנה"י ואלג'אמע. התיאור של אחת מאפשרויות הזיהוי המובאות בתפא"י מתאים גם הוא למין זה.[2]

דלעת נחש מצויה

דלעת נחש סורית

- 'דלעת מדברית' - כך הביאו בערוך וברש"י, בלי להסביר למה התכוונו בדיוק. נראה כי בתפא"י הבין שהכוונה היא לאחד ממיני **דלעת הנחש** (*Bryonia*) - סוג ממשפחת הדלועיים, שמיניו מטפסים, ורובם רעילים במידה כזו או אחרת. בארץ מצויים שני מינים: **דלעת נחש מצויה** (*Bryonia cretica*) ו**דלעת נחש סורית** (*Bryonia syriaca*).[3]
- **פטריות** (*Fungi*) - כך הובא אצל תנה"י ובמליצה.[4]
- **סלק** (*Beta vulgaris*) - לפי תפא"י בשם 'יש אומרים' הפקועות הינן סלקים מרים.[5]

עיון

המשותף לרוב המכריע של הזיהויים הוא בהיותם מיני דלועים מרים או רעילים. נראה כי הדבר נובע גם מן ההקשר המקראי של 'פקועות השדה', שהוכנסו בטעות לסיר הנזיד והפכו אותו לבלתי אכיל (*והמה צעקו ויאמרו מות בסיר* - מל"ב ד מ).

פטריות

סלק

המסורת המרכזית לזיהוי הפקועות היא **אבטיח הפקועה**. מסורת זו מתאימה לידוע לנו על רעילותו של הצמח, וכן ליעילות של הפקת השמן מזרעיו, מה שמתאים להכנסתו לרשימת השמנים שבמשנה.[6] אצל הרמב"ם מופיע השם הערבי 'עלקם', שמשמש גם כשמו של **אבטיח הפקועה**,[7] וגם כשמה של **ירוקת חמור מצויה**, אלא שצמח זה אינו משמש להפקת שמן. תנה"י הבין כנראה כי כוונת הרמב"ם **לירוקת חמור מצויה**, ואלג'אמע התלבט בעניין. גם תפא"י הביא זיהוי כזה, בין שלל ההצעות שהביא. הערוך מביא שני תיאורים, אך אינו נוקט בשמות: הראשון נראה מתאים לתיאורו של **אבטיח הפקועה**, אך בתפא"י הבין שכוונתו הייתה **לירוקת חמור מצויה**.

התיאור השני של הערוך - דלעת מדברית - סתום. גם רש"י כתב כך, ובתפא"י זיהה כנראה עם **דלעת הנחש**, גם היא סוג רעיל ממשפחת הדלועיים.

פטריות גם הן הובאו כזיהוי אפשרי אצל תנה"י והמליצה, כנראה בגלל שכיחות השימוש בזנים רעילים בטעות.[8]

סלק מר הובא כזיהוי ייחודי אצל תפא"י.

החוקרים חלוקים בין שתי מסורות הזיהוי המרכזיות: לפי פלדמן ופליקס מדובר **באבטיח הפקועה**,[9] ואילו לפי לעף מדובר **בירוקת החמור**.[10]

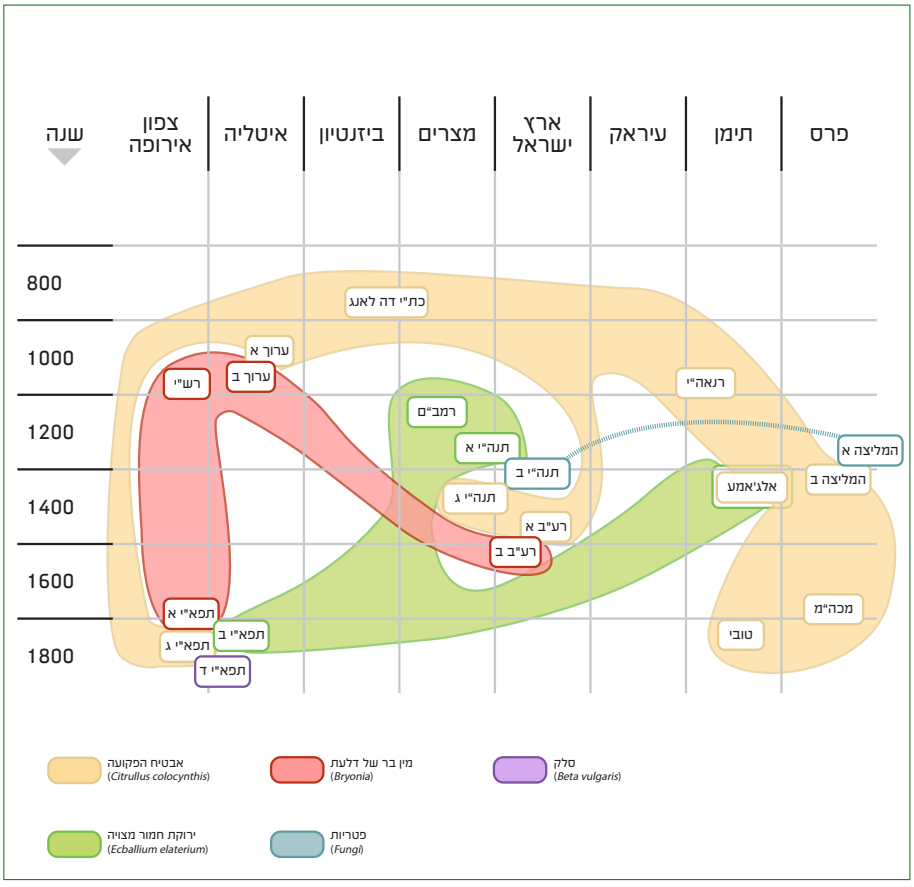

הערות:

1. **כת"י דה לאגג** 61 (עמ' 892 ש' 5): *שמן פקועות קוֹלוֹקִינְתַּילִיאוֹן* > *Citrullus colocynthis* =κολοκυνθη (**לידל וסקוט**, עמ' 973). ελαιον=שמן (**לידל וסקוט**, עמ' 527); **רנאה"י** (**שבת ב** עמ' 49; **עוקצין** עמ' 5): **אלחנצ'ל** > להלן **תנה"י**; **ערוך** (ח"ו עמ' 403, ערך 'פקועות'): *פי' הן אבטיחין קטנים והן מרין ועושין מהן שמן* (**וראה** להלן בזיהוי 'ירוקת החמור'); **תנה"י** (עמ' 474, ערך 'פקע'): *... ויש אומרים שהוא אלחנט'ל* >חנظר=*Citrullus colocynthis* (**עיסא**, עמ' 50, ע' 9); **המליצה** (**שש. ד'** 299): *פקועות... נוז חנדל כבסתה* >חנظל, كبسته/כבסת (פר.)=*Citrullus colocynthis* (**סטיינגאס**, עמ' 432, 1012; **אחונדוב**, עמ' 362); **אלג'אמע** (עמ' 104, ערך 'פקועות'): *אלעלקם והו אלחנצ'ל ואמא עלי מא סמענא פליס הו אלחנצ'ל פי י"ז כלים קאל רבי' פקועות נבאת לה קצבה מגוופה [='אלעלקם' והוא 'אלחנצ'ל'. אבל לפי מה ששמענו אינו 'אלחנצ'ל'. ב(פרק) יז (מסכת) כלים, אמר רבנו: פקועות צמח שיש לו ענפים חלולים]* > לעיל **תנה"י** (וראה להלן בשיטת **הרמב"ם**); **מילון מהד' טובי** (עמ' 113): *חנצ'ל*; (שם **כת"י מב"צ** 3372): *אומרים שהוא אלחנצ'ל* > חנظל=*Citrullus colocynthis* (**וויד, תימן**, עמ' 115); **מכה"מ** (**ב"א ד'** 37, **שבת ב** ועוד): *חנזל* > חנظל (פר.)=*Citrullus colocynthis* (**סטיינגאס**, עמ' 432; **אחונדוב**, עמ' 362); **תפא"י** (**עוקצין** ג ה): *פקועות - דלעת יוונית קאללאקאווינטען בלשון אשכנז...* > Koloquinte (גר.)=*Citrullus colocynthis* (**גרים, מילון**, כ' 11, עמ' 1621; **ון ווייק, מילון**, א, עמ' 322).

2. **רמב"ם** (שבת ב ב עמ' כא): אלעלקם; (כלים יז יז): *צמח שגם לו יש קנים חלולין, פקועות שדה* > בדרך כלל מזוהה עלקם עם *Ecballium elaterium* (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 224-2234, ע' 292; **עיסא**, עמ' 73, ע' 6. לפיו זהו השם באנדלוס. עוד מופיע: עלקם=*Citrullus colocynthis* (לעיל, אבטיח הפקועה. **עיסא**, עמ' 50, ע' 9). רמב"ם עצמו מכיר את זיהוי עלקם עם *Citrullus colocynthis* (בערבית حنظل) אך טוען כי הוא מוטעה (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 122, ע' 158). כך גם אצל **אשבילי**, ב, עמ' 432, ע' 1700); **תנה"י** (עמ' 474, ערך 'פקע'): *שמן פקועות יש אומרים עלקם, ופירוש המשנה פקועות צמח שיש לו קנה חלול, הוא שאמרו עליו 'שפופרת של פקועות', כפי שנאמר "פקועות שדה". אמר והוא צמח שטעמו מר, וכשכובשים אותו במלח לזמן מה, הוא נעשה טעים וטוב* > עלקם - לעיל רמב"ם; **אלג'אמע** (עמ' 104, ערך 'פקועות'): *אלעלקם והו אלחנצ'ל ואמא עלי מא סמענא פליס הו אלחנצ'ל פי י"ז כלים קאל רבי' פקועות נבאת לה קצבה מגוופה [='אלעלקם' והוא 'אלחנצ'ל'. אבל לפי מה ששמענו אינו 'אלחנצ'ל'. ב(פרק) יז (מסכת) כלים, אמר רבנו: פקועות צמח שיש לו ענפים חלולים]* > לעיל רמב"ם, תנה"י; **תפא"י** (שבת ב ב, י ע"א): *ווילדער קירביס... ובערוך פי' אבטיחים מדבריים, ווילדע גורקינן, והם קטני' כדמות בצים וטעמן מר ועושי' מזרע שלהן שמן, ועל שם שפוקעין בנגיע' קטנה ומשליכין גרעיני הזרע שבתוכן נקראו פקועות מלשון פקע* > הזיהוי המובא בשם הערוך נראה ע"פ התיאור כ-*Ecballium elaterium* (ירוקת חמור מצויה).
3. **ערוך** (ח"ו עמ' 403, ערך 'פקועות'): *... וי"מ דילועי מדבריות*; **רש"י** (שבת כד ע"ב): *דלעת מדברי*; **תפא"י** (שבת ב ב, י ע"א): ווילדער קירביס > Wilder kürbis (גר.)=*Bryonia* (**ון ווייק**, **מילון**, ב, עמ' **1634**).
4. **תנה"י** (עמ' 474, ערך 'פקע'): *... והיה מי שאמר שהן אלפטר, והבאנוהו לעיל בערך 'פטר'...* > פטר=*Fungi* (**עיסא**, עמ' 85, ע' 12); **המליצה** (שש. ד' 299): *פקועות סמארוק* [ג' קטנה מעל האות ק'] פטר > סמארוּג, פטר (פר.)=*Fungi* (**סטיינגאס**, עמ' 695; **אחונדוב**, עמ' 388).
5. **תפא"י** (שבת ב ב, י ע"א): *ויש אומרים ראטהע ריבען מרים* > Rote rüben=זן של *Beta vulgaris* (**ון ווייק**, **מילון**, א, עמ' **171**).
6. ראה **עמר ושוויקי** עמ' 91-93.
7. הרמב"ם עצמו, בביאור שמות הרפואות, טוען ש'עלקם' אינו אבטיח הפקועה. לעיל הערה 1.
8. ר"י אבן ג'נאח, שמזהה את 'פקועות שדה' המקראי עם פטריות רעל, מדגיש כי הפקועות שבמשנה ('שמן פקועות') הינן *C. colocynthis*. (**אבן ג'נאח**, **שרשים** עמ' **410**).
9. **פלדמן**, **משנה**, עמ' 37-38; **פליקס**, **צומח**, עמ' 126; כך גם מסקנתם של עמר ושוויקי מתוך הניסוי שערכו בהדלקת השמן (**עמר ושוויקי**, עמ' 92-91).
10. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 73.

101

פרגים

הפרגים נזכרים במשנה פעמיים: כגידולי קיץ, בקשר לחיובם בדיני השביעית (שביעית ב ז), וברשימת הזרעים שמכינים מהם פת, אך אינם חייבים בדין החלה (חלה א ד). הם לא נזכרים בתוספתא, אך נזכרים כמה פעמים במדרשי ההלכה בהקשרים שונים (מכילתא פסחא ח; ספרי במדבר קי ועוד). הפרגים נזכרים פעם אחת בירושלמי (שביעית ב ה"ז) ופעם בבבלי (ר"ה יג ע"ב) כמשיחים לפי תומם.

הזיהויים

פרג תרבותי

- **פרג תרבותי, פרג האופיום** (*Papaver somniferum*) - מין חד-שנתי ממשפחת הפרגיים. מוצאו באגן הים התיכון, ומשם התפשט לאזורים אחרים. משרף הפרג ניתן להפיק את הסם אופיום. זרעי הפרג, שאינם מכילים את הסם, משמשים בקונדיטוריה וכן להפקת שמן מאכל. כך זיהו רנאה"י, הערוך, רש"י, ריבמ"ץ, הגלוסר בכת"י פרמה, הרמב"ם, תנה"י, כפו"פ, רע"ב, אלג'אמע, מילונו של טובי, מכה"מ ותפא"י.[1]
- מין קטנית - כנראה זן תרבות של **לוביה מצרית** (*Vigna nilotica*) - מטפס ממשפחת

לוביה מצרית

הקטניות. נפוץ בכל העולם, בעיקר באזורים טרופיים. בארץ מופיע בעמק החולה ובעמק הירדן, במישור החוף ובשפלה. תרמיליו גליליים ומכילים זרעים רבים, אכילים לאחר בישול. כך בזרעים גניזה א וזרעים גניזה ב.[2]

דורה תרבותית

- **דורה תרבותית, 'סורגום'** (*Sorghum bicolor*) - מין במשפחת הדגניים. מוצאה טרופי, שימשה מימי קדם כגידול תרבותי נפוץ. הדורה היא גידול קיץ, השורד בתנאי יובש קיצוניים. נחשבת כאחד מחמשת הדגנים החשובים ביותר מבחינה כלכלית, בעיקר כמזון חקלאי לבעלי חיים (אם כי ניתן להכין ממנה גם לחם). בעבר הייתה נפוצה מאוד באזורנו. כך זיהה רנאה"י פ"א.[3]

קנבוס

- **קנבוס, 'קנאביס'** (*Cannabis*) - סוג של צמחים חד-שנתיים במשפחת הקנבאיים, הכולל שלושה זנים עיקריים. הקנבוס הוא צמח חד-שנתי, וצמיחתו מתחילה באביב. זני קנבוס שונים נושאים חומר פסיכואקטיבי. נוסף על שימוש בו כסם, משמש הקנאביס משחר ההיסטוריה גם לייצור סיבים, שמן זרעים ועוד. כך מזוהה אצל המליצה.[4]

עיון

הזיהוי הנפוץ אצל הפרשנים לפרגים הוא **פרג תרבותי**, שמוזכר לראשונה אצל רנאה"י. הבעיה העיקרית עם זיהוי זה היא שהפרג גדל בחורף, ומהמשנה בשביעית משתמע שהפרגים גדלים בקיץ.

זיהויים נוספים שהוזכרו במקורות קדומים יחסית הם: מין קטנית - כנראה מין תרבות של **לוביה מצרית**, שנזכרה בכתבי היד מהגניזה, ודורה **תרבותית**, שנזכרה אצל רנאה"י פ"א, ומשמשת עד היום כגידול דגני חשוב. על אף קדמותם, לא מובאים זיהויים אלו אצל פרשנים נוספים.

זיהוי ייחודי נזכר אצל המליצה - **הקנבוס**. האם ייתכן שזיהוי זה קשור למסורת הזיהוי המרכזית (**פרג תרבותי**)? לשני הצמחים תכונות נרקוטיות בולטות, אם כי אין כל קשר בוטני או דמיון מורפולוגי ביניהם.

החוקרים חלוקים בשאלת הזיהוי של הפרגים: פלדמן מסכים עם המסורת של **פרג תרבותי**,[5] ופליקס עם המסורת של **דורה תרבותית**.[6] לעף מזהה עם דוחן **תרבותי** (*Panicum milliaceum*).[7]

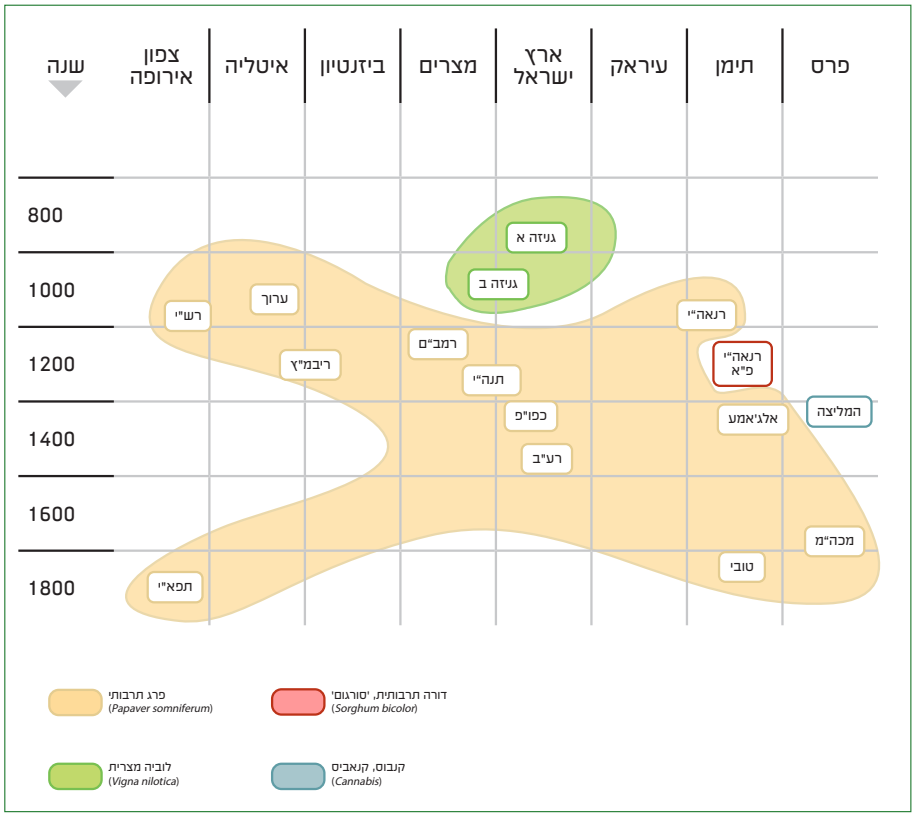

הערות:

1. **רנאה"י** (שביעית עמ' 40): *כשכאש* [ובכת"י לונ. מוסיף שכך מופיע גם בערוך] *והוא דקרי קיש קיש לפי שמשמיע קול כשכוש כשהוא בתוך אגוזיו* > להלן רמב"ם; **ערוך** (ח"ו עמ' 410, ערך 'פרגין'): *פי' מקו בל' כנען* ['לשון כנען' אצל יהודי אירופה בימי הביניים היא כינוי לשפה או שפות סלאביות (**אטקס ואחרים**, עמ' 10. ראה גם מבואו של ח"י קוהוט **ערוך השלם**, ח"א, עמ' VII)] *ובל' ערבי כשכאש ובלעז פפאוורו והוא ענין רמון אבל לא עגול כמוהו ומלא זרע כחרדל וכשמנענעו קורא קיש קיש וכשינקב יצא הכל מן הנקב והוא מתוק ועושין ממנו שמן כמו משומשמין* > Mak (שפות סלאביות)=*Papaver somniferum*; כשכאש - להלן רמב"ם; papavero (איט.)=*Papaver* (**אוניברסיטת טרייסטה**); **רש"י** (ר"ה יג ע"ב): *מק* > mac (צר.עת.)=pavot (**צר. דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 91, ע' 663) =Papaver (**ניקולוב, מילון**, עמ' 778); **ריבמ"ץ**: (שביעית ב ז עמ' קנד-קנה): *פי' בערוך מקו בלש' כנען ובלש' ערבי כשכש והוא ענין רמון אבל לא עגול כמוהו ומלא זרע כחרדל וכשמנענעו קורא קיש קיש וכשינקב יוצא הכל מן נקב והוא מתוק ועושין ממנו שמן כמו השמשמין* > לעיל ערוך; **כת"י פרמה** (א עמ' 22): *הפרגים פַּאפַּוַארִי* > Papavar (דיא. איט.)=*Papaver* (**אוניברסיטת טרייסטה**); **רמב"ם** (שביעית ב ז עמ' 144; חלה א ד עמ' 231): *אלכ'שכ'אש* > خشخاش=*Papaver somniferum* (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 318, ע' 401; **עיסא**, עמ' 134, ע' 7); **תנה"י** (עמ' 476, ערך 'פרג'): *אלכ'אשכ'אש* > לעיל רמב"ם; **כפו"פ** (פרק כו, עמ' תפד): *אלכשכאש* > לעיל רמב"ם; **רע"ב** (שביעית ב ז): *כעין רמון מלא זרע והזרע שלו מקשקש בתוכו וקורי' לו בערבי כשכ"ש ובלעז פפ"אוורוץ* [ודומה לו בחלה א ד, ושם: *כשכ"אש*]. > לעיל ערוך; **אלג'אמע** (עמ' 105, ערך 'פרגין'): *אלכ'שכ'אש* > خشخاش=*Papaver somniferum* (**וויד, תימן, עמ'** 67); **מילון מהד' טובי** (עמ' 113): *כ'שכ'אש* > לעיל אלג'אמע; **מכה"מ** (ב"א ד' 20, שביעית ב ועוד): *כ'שכ'אש* > خشخاش=Papaver somniferum (**סטיינגאס**, עמ' 461; **אחונדוב**, עמ' 368); **תפא"י** (שביעית ב ז, סח ע"א): *מאָהן* > Mohn (גר.)=*Papaver somniferum* (**ון ווייק, מילון, א**, עמ' 950; **גרים, מילון, כ'** 12, עמ' 2469).
2. **זרעים גניזה א** (אוק.): *והפריגין אלמאש* > ماش משמש כשמם של כמה מיני קטניות, אך נראה שהכוונה היא למין תרבות הקרוב ל-*Vigna nilotica* (**עיסא**, עמ' 189, ע' 9; **דינסמור ודלמן**, עמ' 36, ע' 646a). מקורות ערביים המזכירים את ה-'מאש' מתכוונים ל-*Vigna radiates* (סינונים של *Phaseolus mungo*) אשר גדל במזרח ולא באזורנו. וראה באריכות **עמר, גידולי**, עמ' 95-92); **זרעים גניזה ב:** *הפרגים אלמאש* > לעיל זרעים גניזה א.
3. **רנאה"י פ"א** (שביעית כת"י לונ): *... אלא הזכירו האורז והדוחן והפרגין והשמשמין [כך במקור], ואמרו שאם זרע את אלארז ואלדכ'ן ואלד'רה ואלסמסם... - נראה שמפרש 'פרגין' - 'ד'רה'* > ذرة= *Sorghum bicolor* (**עיסא**, עמ' 16, ע' 17; עמ' 172, ע' 14; ח'ולייידי, **פלורה**, עמ' 166. סינונים של *Andropogon sorghum; Sorghum vulgare*).
4. **המליצה** (שש. ד' 301): *שאה דאנה* > شاهدانه=*Cannabis* (**סטיינגאס**, עמ' 727; **אחונדוב**, עמ' 380; **מוזפריאן**, עמ' 98, ע' 1439).
5. **פלדמן, משנה**, עמ' 332-329.
6. **פליקס, צומח**, עמ' 127. ועיין גם **שמש, הרקע**, עמ' 187-185.
7. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 73. זיהוי זה קשור, מן הסתם לסמיכות הפרגין לדוחן בכל האזכורים במשנה, וכן אולי לזיהוי **רנאה"י פ"א**. את הדוחן שבמשנה הוא מזהה עם המין הקרוב בתכונותיו, *Setaria italica* (זיפן איטלקי).

102

פרישים

הפרישים נזכרו שלוש פעמים במשנה: בדיני הכלאים, כמין הדומה לעוזררים (כלאים א ד), בעניין מועד חיובו במעשר (מעשרות א ג) ובהקשר של דיני הטומאה (עוקצין א ו). בתוספתא נזכרו פעמיים: בהקשר של ביעור פירות שביעית (שביעית ז טז) ובדיני טומאת אוכלין (עוקצין ג ז).

הזיהויים

▪ **חַבּוּשׁ מוארך, אַסְפַּרְגֵּל, 'חבוש'** (*Cydonia vulgaris*) - עץ נשיר קטן, ממשפחת הוורדיים, הגדל לגובה של 5-8 מטר. מוצאו מצפון איראן, ומשם הובא כצמח תרבות לעיראק, אגן הים התיכון ואירופה. החבוש קרוב סיסטמטית לתפוח ולאגס, ופריו דומה להם במראהו, אף שפניו גבשושיות. צבעו בעת ההבשלה צהוב. רוב הזנים של החבוש מגדלים פירות שלא ניתן לאוכלם חיים, בשל מרירותם וחמיצותם, והם נאכלים רק לאחר בישול. כך זיהו כמעט כל הפרשנים את הפרישים.[1]

חבוש

▪ **אגס תרבותי** (*Pyrus communis*) - האגס המוכר לנו. עץ פרי ממשפחת הוורדיים. מוצאו של האגס התרבותי מאיראן. בחורשים בארץ גדל מין הבר **אגס סורי** (*P. syriaca*), שהינו אחד ממיני הבר שמהם פותחו זני תרבות, ועד היום משמש ככנה לאגס התרבותי. כך כנראה הזיהוי אצל מוה"ע.[2]

אגס תרבותי

▪ **שזיף אירופי** (*Prunus domestica*) - השזיף המוכר לנו. עץ פרי ממשפחת הוורדיים, שמוצאו מאזור הקווקז.

שזיף אירופי

פירותיו סגלגלים או עגולים, מתוקים וחמצמצים. מתאימים למאכל כפרי טרי או מיובש. בחורש בצפון הארץ גדל מין הבר **שזיף הדוב** (*P. ursina*). כך לפי הפירוש הראשון של ר"א מלונדריש.[3]

עיון

כמעט כל הפרשנים מזהים את הפרישים עם החבוש. על רקע תמימות הדעים בין הפרשנים, בולטת דעתם השונה של ר"א מלונדריש ושל מוה"ע, המורה על חקירה והסקת מסקנות באופן עצמאי. מוה"ע מעיד על עצמו לגבי זיהוי זה: *ואיני כמקיים דברים אלו אלא דברי סברא הם וה' ינקנו משגיאות*. גם מלשונו של ר"א מלונדריש נראה בבירור כי זיהויו נובע לא מציטוט גרידא של פרשן שקדם לו, אלא מעיון בדברי הירושלמי.

זיהויו של ר"א מלונדריש את 'פרישים' כשזיף אירופי נובע, כאמור, מעיון בדברי הירושלמי, אך הוא מתאפשר הודות לכך שאת 'אגסין' ו'קרוסטמילין' הוא לא זיהה עם מין זה, אלא נקט שם בשיטתו של פיה"ג.[4]

ניתן לשער שזיהויו של מוה"ע נובע, מלבד מן הדמיון בשם הלועזי, מכך שאת הזוג 'אגס' - 'קרוסטמל' הוא מזהה, בהתאמה, עם **השזיף והמשמש** (*Prunus armeniaca*),[5] והאגס, שהינו פרי מוכר וחשוב, נשאר פנוי לזיהוי במקום המתקבל על הדעת, כמו כאן.

זיהויי החוקרים: פליקס מזהה את הפרישים עם החבוש,[6] וגם פלדמן נוטה לזיהוי זה.[7] לעף מציע זיהוי מחודש - מין של **חבושן** (*Mespilus sp.*),[8] סוג הקרוב **לעוזרר** (*Crataegus*) בעל פירות קטנים, שאינו מוכר באזורנו.

הערות:

1. **ירושלמי:** (כלאים א ה"ד, עמ' 146 [ובדומה לו מעשרות א ה"ג, דף מח ע"ב]): *אמ' ר' יונה אספרלגין. ולמה נקרא שמן פרישין שאין לך מין אילן פריש לקדירה אלא מין זה בלבד*; כת"י וטיקן (עמ' 160): ספרגלין > אספרגלא=السفرجل= *Cydonia vulgaris* (**בר בהלול**, עמ' 237 ש' 22; **בר שינייא**, עמ' 51 ש' 70; **עיסא**, עמ' 64, מס' 5); **רס"ג** (עמ' 192 117): אלספרג'ל > سفرجل=*Cydonia vulgaris* (**עיסא**, שם); **רש"ג** (עמ' 175, ש' 20): אלספרגל > לעיל רס"ג; **זרעים גניזה ב:** ספרגל > לעיל רס"ג; **פיה"ג** (עמ' 140 4): ספרגל > לעיל רס"ג; **רנאה"י**

(עמ' 30; עוקצין עמ' 5): אלספרגל > לעיל רס"ג; **רנאה"י פ"א** (עמ' 32): אלספרגל > לעיל רס"ג; **זרעים גניזה א** (אוק.): ספרגל > לעיל רס"ג; **רמב"ם** (כלאים א ד עמ' קסט): אלספרג'ל [וכך אצל תנחום הירושלמי (עמ' 490, ערך 'פרש') ואצל **אלג'אמע** (עמ' 107, ערך 'פרישין')]- לעיל רס"ג; **כפו"פ** (עמ' תפב): *חבושים*; **כפו"פ ל"ע** (עמ' תשמד): ספרגל > לעיל רס"ג; **ערוך** (ח"ו עמ' 450, ערך 'פריש'): ציטוט מן הירושלמי, ובהמשך - בן סירא קראן ספרגלין ובל' *ישמעאל* ספרגל > לעיל ירושלמי ורס"ג; **ריבמ"ץ** (עמ' עט): ציטוט מן הירושלמי, ובהמשך - *ובלעז קוטוניי, לש' יווני קידוניא* > cotogno (איטלקית)=κυδωνέα (יוונית)= *Cydonia vulgaris* (**בדויאן**, מס' 1304; **לידל וסקוט**, עמ' 1005); **רש"י** (שבת קמד ע"ב): *קודוינץ* > codoinz (צרפתית עתיקה)=חבושים (קטן, **לעזים**, מס' 473, 799); **ר"א מלונדריש** (עמ' א): ... *ואולי שלשון הירושלמי שכל מינו פרוש לקדירה כלומ' שאין אוכלין אותו אלא מבושל והיינו קויינש בלע"ז* > קויינש - quince (אנגלית)= *Cydonia vulgaris* (**בדויאן**, מס' 1304); **כת"י אנטונין** (עמ' 71 17): κηδονη > הכוונה ל-κυδωνέα - לעיל ריבמ"ץ; **המליצה** (בהמ"ל): *פרישין בהי אבי* > بهى/ آبى (פר.)=C. vulgaris (**חיים, מילון, א**, עמ' 6; **שם**, עמ' 296; **אחונדוב**, עמ' 238); **מכה"מ** (בהמ"ל, כלאים א): *בי"ה* > بِه (פר.)=*C. vulgaris* (**סטיינגאס**, עמ' 209; **אחונדוב**, שם). **תפא"י** (כלאים א ד, מח ע"ב): *קוויטטען* > quitte (גר.)=*Cydonia vulgaris* (**גרים, מילון**, כר' 13, עמ' 3281).

2. **מוה"ע** (שם): "פי' בל"ר (בלשון רומי) פרי ועץ ידוע והוא מין תפוח אצל עוקצו חד והולך ומתעבה... ואל תתמה על דברי ר' יוסי (צ"ל 'ר' יונה') שאומר איספרגלין אשר בלשון ישמעאל קורין כן לחבושין כי אולי בזמן היו קוראים כן..." - לפי התיאור כוונתו כאן ל-*Pyrus communis* (דמיון בשם: פריש - פירוס).
3. **ר"א מלונדריש** (עמ' א): *פי' על פי הירושלמי פרונ"ש, שכל מינו פרוש מקדירה שאין מבשלין ממנו* > prune (אנגלית)=*Prunus domestica* (**בדויאן**, מס' 2842).
4. ע"ע 'אגסין' ו'קרוסטמילין'.
5. ע"ע 'קרוסטמילין' - עיון.
6. **פליקס, כלאים**, עמ' 93-94.
7. **פלדמן, משנה**, עמ' 128-129.
8. **לעף, פלורה**, IV, עמ' 73. הוא מזכיר גם את הזיהוי עם *Cydonia vulgaris*, אך הסיבה להכרעה היא הקרבה בין 'פרישין' ל'עוזררין', המזוהים עם *Crataegus azarolus* (**לעף, פלורה**, III, עמ' 244).

103

פרסאות[1]

הפרסאות נזכרות פעם אחת במשנה כפירות שמבשילים במשך זמן ארוך, בהקשר חיובן בדיני השביעית (שביעית ה א). באותו הקשר נזכרות בתוספתא (שביעית ד א) ובספרא (בהר א). אינן נזכרות בתלמודים.

הזיהויים

▪ **תאנים** מסוגים שונים - אצל כת"י אנטונין כתאנים המבשילות ראשונות, אצל רנאה"י, הערוך, רע"ב ומוה"ע כתאנים העושות פירות אחת לשנתיים, אצל המליצה כתאנים מפרס ואצל רמב"ם, תנה"י, אלג'אמע, מכה"מ ותפא"י באופן כללי.[2]

תאנה

▪ **תמרים** שמוצאם מפרס - כך אצל הערוך וריבמ"ץ.[3]

▪ **קנה סוכר** (*Saccharum*) - צמח עשבוני רב-שנתי ממשפחת הדגניים. מגיע עד לגובה של שבעה מטר. משמש בעיקר להפקת סוכר, אך גם להכנת משקאות אלכוהוליים ולמזון בהמות. כך התרגום המילולי של זיהויו של רנאה"י פ"א.[4]

תמר

עיון

לפי רוב הפרשנים הפרסאות הינן זן של תאנים. הערוך וריבמ"ץ מזהים דווקא עם תמרים. חלק ניכר מן הפרשנים מפרש את

קנה סוכר

פרסיות/פרסאות כשם תואר לפרי מסוים שמוצאו מפרס. זיהוי ייחודי מופיע אצל רנאה"י פ"א - קני סוכר.

החוקרים חלוקים בזיהויים: לפי פלדמן אכן מדובר בתאנים שמוצאן מפרס.[5] לעף ופליקס מזהים עם *Mimusops* (סוג עצים ממשפחת הספוטיים המצוי באפריקה).[6]

הערות:

1. בחלק מכתבי היד: *פרסיות*.
2. **כת"י אנטונין** (עמ' 73 ש' 113): *הפרסיות ταπροσυκα* > הכוונה כאן לתאנים המבשילות ראשונות (**סטאר, גלוסר**, עמ' 366: συκη - עץ תאנה; ταπρωτα - תחילה); **רנאה"י** (שביעית עמ' 41): *הפרסיות מין תאנים העושים פירות אחת לשנתיים*; **ערוך** (ח"ו עמ' 435, ערך 'פרס'): *... פ"א מין תאנים שעושין מב' שנים לב' שנים*; **רמב"ם** (שביעית ה א עמ' 151): *וכבר ביארנו שבנות שוח מין תאנים לבנות, וכן הפרסיות*; **תנה"י** (עמ' 484, ערך 'פרס'): *ממיני התאנים*; **המליצה** (שש. ד' 306): *פרסאות דרכ'תאן אנג'יר [=עצי תאנה] פרסיות שיש בנות שוח בארץ יש' שעיקרן מפרס נקרא פרסאות* > כוונתו לזן פרסי של תאנה שצומח בארץ ישראל; **רע"ב** (שביעית ה א): *מין תאני' שעושי' משתי שני' לשתי שני'*; **אלג'אמע** (עמ' 106, ערך 'פרסיות'): *נוע מן אלתין* > מילולית: מין תאנים; **מוה"ע** (ח"ו עמ' 435, ערך 'פרס'): *פי' בל"י שם כולל לכל דבר של אשתקד, וכן התאנים שגמלו בשנה אחד ומבושלים בשנה אחרת הם של שנה שעברה*; **מכה"מ** (ב"א ד' 22, שביעית ה): *אנגיר הא* > انجير ها - תאנים; **תפא"י** (שביעית ה א, עג ע"א): *מין תאני'*.
3. **ערוך** (ח"ו עמ' 435, ערך 'פרס'): *פי' הן תמרי פרסייתא שהן עושות לשתי שנים*; **ריבמ"ץ** (שביעית ה א עמ' קעג): *פי' הן תמרי פרסייתא*.
4. **רנאה"י פ"א** (שביעית ה כת"י לונ): קצב אלסכר > מילולית: קני סוכר.
5. **פלדמן, משנה**, עמ' 141.
6. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 73 (המין *M. schimperi*) כך גם לפי ליברמן (**תוספתא כפשוטה**, ב, עמ' 527); **פליקס, צומח**, עמ' 129 (המין *M. balata*).

104

פרסקים

הפרסקים[1] נזכרו במשנה פעמיים: בהקשר של דיני הכלאים, כמין הדומה לשקדים (כלאים א ד) ובהקשר של מועד חיובם במעשר (מעשרות א ב). הם נזכרו בתוספתא ארבע פעמים: לגבי הרכבה שלהם על מינים אחרים (כלאים ב טו); בהקשרים נוספים של דיני המעשרות (מעשרות א א; שם ג טז); וכמין שהשתמשו בו לקשט את הסוכה (סוכה א ז). בתלמודים נזכרו הפרסקים כמה פעמים (ירושלמי פאה ח ה"ד; בבא מציעא י ה"ד ועוד; בבלי שבת מה ע"א; עירובין כט ע"א ועוד).

הזיהוי

▪ **אפרסק** (*Prunus persica*) - האפרסק המוכר לנו, עץ פרי ממשפחת הוורדיים. מוצאו של האפרסק ממזרח אסיה, משם הגיע לפרס (ומכאן שמותיו האירופיים, ואף שמו העברי), ומשם למזרח התיכון ולאירופה. כך זיהו כל הפרשנים את הפרסקים שבמשנה.[2]

אפרסק

עיון

בין הפרשנים קיימת תמימות דעים לזיהוי הפרסקים. עם זאת, חלק מהפרשנים נמנעו מלזהות, ככל הנראה מכיוון שלא ראו בכך צורך, בגלל הדמיון הברור לשמותיו של הפרי בשפות השונות.[3]

גם החוקרים מזהים את הפרסקים עם האפרסק שלנו.[4]

הערות:

1. בחלק מן הדפוסים מופיע 'אפרסקין' וכן, למשל, בפירוש רע"ב. נראה כי 'פרסק' הינו המונח המקורי, המתאים למקבילות בשפות האירופיות ובערבית.

2. **רס"ג** (עמ' 193 118): אלכ'וך' > خوخ=*Prunus persica* (**עיסא**, עמ' 149, מס' 5; **בדויאן**, מס' 2847; **רמב"ם ביאור**, מס' 314, 397; ועיין להלן - אלג'אמע). מן השניים האחרונים עולה כי خوخ משמש כשם כללי לשני זנים - האחד, שציפתו דבוקה לגלעין (בדומה לאפרסק המוכר לנו), והשני, שציפתו נפרדת ממנו בקלות (בדומה לנקטרינה - *Prunus persica var. nucipersica*, אם כי הנקטרינה נפוצה רק החל מן המאה ה-20), ומזוהה באופן מיוחד דווקא עם הזן השני; **זרעים גניזה ב:** אלפרסק אלכוך > فرسك, خوخ= *Prunus persica* (**עיסא**, עמ' 149, מס' 5); **רנאה"י** (עמ' 30): אלכוך > לעיל רס"ג; **זרעים גניזה א** (**אוק.**): דראקין > دراقن= *Prunus persica* (**עיסא**, עמ' 149, מס' 5. אצל דינסמור ודלמן (מס' 659) מופיע: دراق); **רמב"ם** (כלאים א ד עמ' קסט): אלכ'וך' [וכך אצל תנה"י (עמ' 484, ערך 'פרסק')] > לעיל רס"ג; **כפו"פ** (עמ' תשסד): כוך > לעיל רס"ג; **אלג'אמע** (עמ' 106, ערך 'פרסקין'): *אלכ'וך' והוא שני מינים. האחד נפרד מן הגלעין ונקרא אלכ'וך' באופן מיוחד, והשני שאינו נפרד מן הגלעין ונקרא אלפרסק* > לעיל רס"ג; **ערוך** (ח"א עמ' 242, ערך 'אפרסק'): **פירסקא** > persico =*Prunus persica* (**בדויאן**, מס' 2847); **ריבמ"ץ** (עמ' עט): *הפרסקין כמשמען* > לעיל ערוך; **רע"ב** (כלאים א ד): *בלע"ז פירשאג"ס וכשהן קטנים דומין לשקדים* > לעיל ערוך; **רש"י** (שבת מה ע"א; ביצה כו ע"ב): *פירשקי"ש* > persches (צרפתית)=*Prunus persica* (**קטן**, **לעזים**, מס' 174, 877); **ר"א מלונדריש** (עמ' א): *פישק"ש* > לעיל רש"י. peach (אנגלית)=*Prunus persica* (=אפרסק); **כת"י אנטונין** (עמ' 71 18): *רודאקינא* > ροδακινέα/ροδάκινον =nectarine (אנגלית)=*Prunus persica var. nucipersica* (=נקטרינה. **לידל וסקוט**, עמ' 1573. אומנם הנקטרינה היא גידול חדש יחסית (ועיין לעיל), אך בכל אופן הכוונה היא לזן של *Prunus persica*. גם δωράκινον (שיכול אותיות של ροδάκινον) מתייחס לזן של *P. persica*, בו הציפה אינה נפרדת בקלות מן הגלעין (**לידל וסקוט**, עמ' 464). בערבית دراقن מתייחס גם כן לאפרסק - ועיין **עמר**, **גידולים**, עמ' 235 ושם הערה 6; **המליצה** (בהמ"ל): *שפתאלו* > شفتالو (פר.)= *P. persica* (**סטיינגאס**, עמ' 748); **מכה"מ** (בהמ"ל, כלאים א): *שפתאלו* > לעיל המליצה; **תפא"י** (כלאים א ד, מח ע"ב): **פירסען** > pfirsche (גר.)=*Prunus persica* (**גרים**, **מילון**, כר' 13, עמ' 1704).
3. בערבית נקרא האפרסק, מלבד خوخ, גם فرسك/فرسخ (**עיסא**, עמ' 149, מס' 5; **רמב"ם ביאור**, מס' 314).
4. **פליקס**, **כלאים**, עמ' 101-102; **לעף**, **פלורה**, IV, עמ' 73; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 102-103.

צנון

הצנון נזכר במשנה כמה פעמים: בדיני הכלאים - כמין הדומה לנפוס (כלאים א ה), כצמח שניתן לשומרו באדמה, שלא לשם השרשה (שם א ט), בדיני מעשרות (מעשרות ה ב; שם ה ח), כמין שניתן להפיק ממנו שמן, בהקשר של הדלקת הנר בשבת (שבת ב ב), ובשני הקשרים שונים של דיני הטומאה (מכשירין ד ו; עוקצין א ב). בתוספתא נזכר הצנון גם כן כמה פעמים בהקשרים שונים (ברכות ד יג; מעשרות ג טז; שבת ב ג; שם ג כג; מקוואות ה ד; עוקצין א א). נזכר בתלמודים פעמים רבות (ירושלמי מעשרות א ה"א; חגיגה ב ה"ו ועוד; בבלי ברכות לו ע"א; שבת קח ע"ב ועוד).

הזיהוי

▪ **צנון הגינה** (*Raphanus sativus*) - ירק ממשפחת המצליבים. מקורו של הצנון בדרום-מזרח אסיה, והוא בוית בעת העתיקה. האשרוש (השורש המעובה) של הצנון נאכל, וטעמו חריף. עלי הצנון משמשים אף הם כירק מאכל. מזרעי הצנון ניתן להפיק שמן. זני הצנון השונים נבדלים זה מזה בצבע האשרוש ובגודלו. כך זיהו כל הפרשנים את הצנון שבמשנה.[1]

צנון

עיון

קיימת תמימות דעים בין הפרשנים לגבי זיהוי 'צנון' עם **צנון הגינה**.

השם הארמי 'פוגלא', המופיע בבבלי כמה פעמים, קרוב מאוד לשם הערבי 'פג'ל', וייתכן כי משום כך לא ראו חלק מן הפרשנים בערבית צורך לפרש את 'צנון'.

גם החוקרים מזהים את הצנון המשנאי עם צנון הגינה.[2]

הערות:

1. **בבלי** (ברכות לו ע"א; שבת קח ע"ב; עירובין קח ע"ב - אין זיהוי ישיר, אלא כמשיח לפי תומו): **פוגלא** > فجل=*Raphanus sativus* (**בר שיניא**, עמ' 49, מס' 22; **עיסא**, עמ' 154, מס' 2; **בדויאן**, מס' 2937; **חסין וקאסם**, מס' 406; **דינסמור ודלמן**, מס' 173). אצל אסף הרופא נזכר: "הצנונות הם פוגלין, רדיץ..." (**אסף הרופא** פ' 109 ס' 42); **זרעים גניזה ב: אלפ[.]גל**. (יש להניח: 'פוגל') > להלן רמב"ם. **פיה"ג** (עמ' 138 5): **פוגלא העגולים** > לעיל בבלי; **רנאה"י**: (עמ' 30): אלבקל; (מסכת שבת פרק ב, עמ' 49): **אלפגל** > 'אלבקל' - بقل=*Raphanus sativus* (**וויד, תימן**, עמ' 125. נראה כי שם זה מקובל בתימן בלבד); 'אלפגל' - فجل=*Raphanus sativus* (**עיסא**, עמ' 154, מס' 2; **בדויאן**, מס' 2937; **חסין וקאסם**, מס' 406; **דינסמור ודלמן**, מס' 173); **רנאה"י פ"א** (עמ' 32): אלפגל > לעיל רנאה"י; **רמב"ם** (כלאים א ה עמ' קסט): **אלפג'ל** [וכך אצל תנה"י (עמ' 508, ערך 'צנן') ואצל **אלג'אמע** (עמ' 109, ערך 'צנון')] > לעיל רנאה"י; **ערוך** (ח"ז עמ' 28, ערך 'צנן'): **ובלישנא דרבנן שמו פוגלא ובל' ישמעאל שמו פגול ובלע"ז ארמורשא** > armoraccio; ramolaccio (**איטלקית**)= *Raphanus sativus* (**בדויאן**, מס' 2937; **פיאניג'יאני, אטימולוגיה** - http://etimo.it/?term=armoraccio, 26.6.23); **ריבמ"ץ** (עמ' פ): **פי' צנון בבלי פוגלא, לעז רדיצי, יווני רפנין** > radice (**איטלקית**)=ραφανιον; ραφανις (**יוונית**) =*Raphanus sativus* (**שם** - 26.6.23 http://www.etimo.it/?term=radice. **כיום** radice משמש במשמעות 'שורש'); **לידל וסקוט**, עמ' 1566; **דיוסקורידס** II, מס' 137); **רש"י** (**עבודה זרה יא ע"א**): **רפנא** > rafne (צרפתית)=*Raphanus sativus* (**קטן, לעזים**, מס' 1781); **כת"י אנטונין** (עמ' 71 **20**): ραπανιον=ραφανιον > *ρεπανην* (**לידל וסקוט**, עמ' 1564), וראה לעיל ריבמ"ץ; **המליצה** (בהמ"ל): *הנפוס והצנון... תורף סיאה וספיד* > ترف سياه وسفيد (פר.) - **צנון שחור ולבן; מכה"מ** (בהמ"ל, כלאים א): **תרב** > ترب (פר.)=*R. sativus* (**סטיינגאס**, עמ' 292); **תפא"י** (כלאים א ה, מח ע"ב): **רעטעי'ג** (צ"ל **רעטטי'ג**, וכך במהדורות מאוחרות) > rettig (גר.)=*Raphanus* (**גרים, מילון, כר'** 14, עמ' 828).
2. **לעף, פלורה**, IV, עמ' 74; **פליקס, כלאים**, עמ' 79; **פלדמן, משנה**, עמ' 207-208. הוא לא נוקב בשם המין, אך משתמע מדבריו שמדובר בצנון הגינה המוכר.

106

צפצפה[1]

הצפצפה נזכרת פעם אחת במשנה בהקשר של הדמיון בינה ובין הערבה, ואי-כשרותה לנטילה עם הלולב (סוכה ג ג). נזכרה פעמיים סמוכות בתוספתא באותו הקשר (סוכה ב ז - ושם 'צפצף'). בספר יחזקאל (יז ה) נזכרת צפצפה בהקשר חקלאי, ובסמוך לביטוי *מים רבים*.

הזיהוי

▪ מין מסוים של **ערבה** (*Salix sp.*) - סוג של עצים דו ביתיים ממשפחת הערבתיים. הערבה נפוצה בעיקר באזורים ממוזגים וקרים בחצי הכדור הצפוני. בארץ גדלים חמישה מינים של ערבה. הערבה משמשת במקומות רבים כעץ נוי, וידועה ברפואה העממית כבעלת סגולות ריפוי שונות. כך בפירוש אצל המליצה, רע"ב ומכה"מ.[2]

ערבה

עיון

ההקשר שבו נזכרת הצפצפה במשנה הוא של **דמיון ושוני בינה ובין הערבה**. היחס 'ערבה' - 'צפצפה' סבוך, עד כדי כך שלפי המופיע בסידור רס"ג התחלפו השמות במקומות שונים, ויש הקוראים למין הכשר צפצפה ולפסול - ערבה. עניין זה לא נדון כאן באריכות, בין השאר מכיוון שכמעט שאין אצל הפרשנים התייחסות לשמות שונים, אלא עיקר ההתייחסות היא לתכונות שונות.

חלק מן הפרשנים מזהים את הצפצפה כמין ערבה, אלא שהיא שונה מזו הניטלת בחג הסוכות.

בירושלמי ובבבלי מופיעה תכונה מורפולוגית המבדילה בין הצפצפה לערבה - דמיון למגל. הכוונה אינה ברורה. בתוספתא מופיע הבדל אחר - דמיון ל'מסר'. בשני התלמודים מובאות תכונות אלו כסותרות.[3]

עוד מופיע בבבלי שהצפצפה גדלה על ההרים (כנראה בניגוד לערבה הגדלה על גדות הנהר - 'ערבי נחל', וזאת בסתירה לדברי התוספתא). תכונה זו מופיעה גם אצל המליצה ומכה"מ.

אין מבין הפרשנים מי שנקב בשם של צמח השונה מן הערבה לזיהוי הצפצפה.

זיהוי החוקרים: לפי לעף הצפצפה היא מין ערבה - (*Salix*).[4] לפי פליקס - מיני צפצפה (*Populus*).[5] פלדמן מביא שתי אפשרויות אלו ואינו מכריע ביניהן, אף שדעתו נוטה לשיטתו של לעף.[6]

הערות:

1. כת"י קויפמן: *צפצפת*.
2. **המליצה** (שש. ד' 325): ביד כוהי > بيد كوهى - מילולית: ערבה הררית. מזוהה אולי עם *Salix Acmophylla* (ערבה מחודדת) http://zibaei**3000**.blogfa.com/post-**103**.aspx, **08.12.19**, אם כי זהו המין המקובל בארץ ישראל למצוות ערבה; **רע"ב** (סוכה ג ג): *מין ערבה ועלה שלה עגול*; **מכה"מ** (ב"א ד' 66, סוכה ג): ביד כוהי יא גְנגלי > מילולית: ערבה הררית או יערית. ערבה הררית - לעיל המליצה. לפי **מוה"ע** זהו *מין עץ כמו ערבה* (ח"ז עמ' 36, ערך 'צפצפה').
3. **ירושלמי** (סוכה ג ה"ג ל ונ): *אי זו היא שלצפצפת העשויה כמין מגל* [בתוספתא: *איזהו צפצף העשוי כמין מסר*]; **בבלי** (סוכה לד ע"א וט134): *פרט לצפצפה שגדלה על ההרים*; (שם): *צפצפה קנה שלה לבן ועלה שלה עגול ופיה דומה למגל* [בתוספתא: *איזו היא ערבה פסולה קנה שלה לבן ועלה שלה עגול*].
4. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 73.
5. **פליקס, צומח**, עמ' 135.
6. **פלדמן, משנה**, עמ' 256-257.

107

קוצה

הקוצה נזכרת פעם אחת במשנה בהקשר של דיני השביעית, כצמח המשמש לצביעה (שביעית ז א). עוד נזכרת פעם אחת בספרי דברים, כמין הפטור ממעשר (פיסקא קה). נזכרת פעמים אחדות בתלמודים (ירושלמי מעשרות ה ה"ח ועוד; בבלי ב"ק קא ע"ב ועוד).

הזיהויים

קורטם הצבעים

▪ **קורטם הצבעים, 'חריע'** (*Carthamus tinctorius*) - מין של צמח קוצני ממשפחת המורכבים. שימש בעבר בתעשיית הצבע, להפקת צבענים אדומים וצהובים. כמו כן, משמש להפקת שמן מזרעיו. כך אצל הרמב"ם, תנה"י ('והיה מי שאמר'), כפו"פ, רע"ב ואלג'אמע.[1]

▪ **פואת הצבעים** (*Rubia tinctorum*) - מטפס עשבוני רב-שנתי, ממשפחת הפואתיים. השורש שימש למן העת העתיקה להפקת צבען אדום לצביעת בדים. נפוץ בדרום אסיה ובמערבה ובדרום מזרח אירופה. נדיר בארץ - בעמק בית שאן וברמת הגולן. כך אצל הערוך, רש"י (במסכת שבת) ותנה"י (כדעה ראשונה).[2]

פואת הצבעים

- **איסטיס הצבעים** (*Isatis tinctorial*) - מין במשפחת המצליבים. נפוץ בדרום אירופה ובמערב אסיה. שימש גם הוא (כמו הניל המכסיף) להפקת צבע האינדיגו. כך אצל רש"י (במסכת פסחים).[3]

איסטיס הצבעים

- **ניל הצבעים** (*Indigofera tinctoria*) - שיח ממשפחת הקטניות, המתנשא לגובה של 1-2 מטר. עליו שימשו להפקת צבע האינדיגו. נפוץ במזרח אפריקה ובדרום אסיה. בארץ גדל בנאות מדבר בבקעה וסביב ים המלח מין בר קרוב - **ניל מכסיף** (*I. articulata*), שגם ממנו הפיקו בעבר את האינדיגו. כך אצל רנאה"י פ"א.[4]

ניל הצבעים

- **רכפת הצבעים** (*Reseda luteola*) - צמח ממשפחת הרכפתיים. יכול להופיע כחד-שנתי או כדו-שנתי. תפוצתו העולמית נרחבת, בארץ נדיר יחסית. בעבר הפיקו ממנו צבע צהוב, והוא אף תורבת למטרה זו. כך כנראה אצל מכה"מ.[5]

רכפת הצבעים

עיון

המשותף לכל הזיהויים הוא שמדובר בצמחים ששימשו בעבר לצביעה. מאידך גיסא, השם 'קוצה' נדיר, ולא נראית קרבה אטימולוגית התואמת את אחד הצמחים הללו בשפה כלשהי (מלבד, אולי, זיהויו של ריבמ"ץ, 'קוקי', שאינו

מובן).[6] נראה כי במידה רבה כל פרשן מזהה את הקוצה עם צמח ששימש לצביעה והיה נפוץ באזור מגוריו.

רנאה"י פ"א מזהה את הקוצה עם **ניל הצבעים**, הנפוץ בדרום אסיה. הערוך מזהה עם **פואת הצבעים**, הנפוצה באירופה ובארצות הים התיכון, וכך מזהים גם רש"י (במסכת שבת) ותנה"י (כדעה ראשונה). רש"י (במסכתות פסחים וב"ק) מזהה עם **איסטיס הצבעים**, הנפוץ בעיקר באירופה. רמב"ם, בשם 'קצת מפרשים', מזהה את הקוצה עם **קורטם הצבעים** הים-תיכוני, הנפוץ בצפון אפריקה. כך גם אצל תנה"י, אלג'אמע, כפו"פ ורע"ב. אצל מכה"מ מזוהה הקוצה עם **רכפת הצבעים**, בעלת תפוצה אירו-אסיאנית רחבה.

ככלל, החוקרים מזהים עם הסוג קורטם: לפי פליקס מדובר בקורטם הצבעים,[7] לעף מדבר על זן מסוים שלו (*Carthamus tinctorius var. typicus*)[8] ואילו פלדמן מתייחס לשם הסוג בלבד.[9]

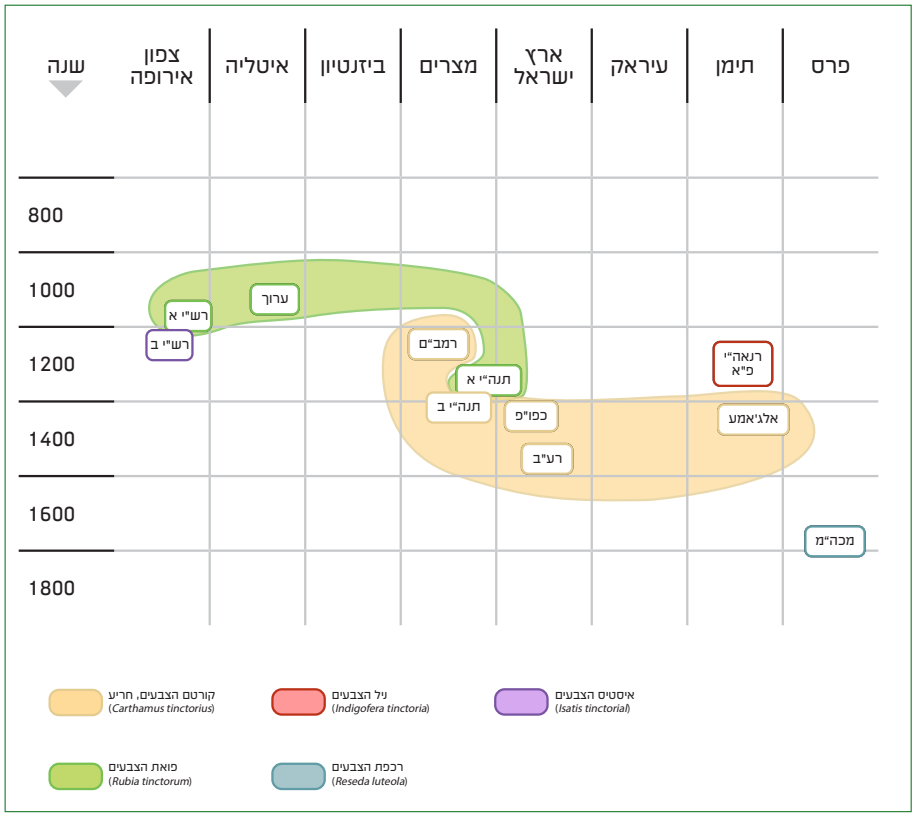

הערות:

1. **רמב"ם** (שביעית ז א עמ' 155): *ממיני הצובעין פירשוהו קצת מפרשים אלעצפר* > عصفر= *Carthamus tinctorius* (**עיסא**, עמ' 40, ע' 16; **בדויאן**, עמ' 148, ע' 877; **רמב"ם, רוזנר**, עמ' 230-231, ע' 300 - שם הוא נזכר גם בשם قرطم, המזוהה גם כן עם מין זה; **תנה"י** (עמ' 522-524, ערך 'קוץ'): *... והיה מי שאמר שהוא עצפר ונאמר לעיל ששם אלעצפר חריע ופירוש המשנה לא אמר מהו בדיוק אלא אמר שהוא מין צבע. ואחד הפרשנים אמר שהוא אלעצפר* > עצפר - לעיל רמב"ם; **כפו"פ** (פרק יט, עמ' תמ): *ונקרא אל עצפור*; (פרק מח, עמ' תרסא): *וקוצה אל עצפר וצבעו אדמוני, והוא פרח זרע אל קרטם ודומה לשערות הזעפרן, ובארץ כנען ראיתי שנותנין אותו בתבשיל במקום זעפרן, וכן כיוצא בהם* > עצפור - לעיל רמב"ם; قرطم=*Carthamus tinctorius* (**עיסא**, עמ' 40, ע' 16; **בדויאן**, עמ' 148, ע' 877; **רמב"ם, רוזנר**, עמ' 230-231, ע' 300); **רע"ב** (מעשרות א א): *שקורין בערבי אלעצפור*; (שביעית ז א): *מין ממיני הצבעי' יש אומרים שהוא אלעצפור בערבי* > לעיל רמב"ם; **אלג'אמע** (עמ' 117, ערך 'קוצה'): *נוע מן אלצבאג' שרחה בעץ' אלשארחין [=מין של צבע, פירשוהו מקצת הפרשנים] אלעצפור* > לעיל רמב"ם.
2. **ערוך** (ח"ז עמ' 175, ערך 'קצה'): *וקוצה הוא פואה ומפורש במקומו ובלעז רוייא* > roja, rujja (איט. דר.)=*Rubia tinctorum* (**אוניברסיטת טרייסטה**. כך הוא השם העממי באזור Abruzzi); **רש"י** (שבת סח ע"א): *וורנצ"א* [ושם מפרש סטיס - ווישד"א. בכמה מקומות במסכת שבת מפרש פואה - וורנצ"א. ועיין תוס' הרא"ש שבת סו ע"ב]; > warance (**צר.עת.**)=garance (**צר.עת.**; **צר. דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 75, ע' 538; שם עמ' 148, ע' 1068. ועיין אצל **גודפרוי, צרפתית**, עמ' 541 ע' Rubia=(warancure (**ניקולוב, מילון**, עמ' 635); **תנה"י** (עמ' 522-524, ערך 'קוץ'): *ופירשוהו אלפוה...* > فوة=*Rubia tinctorum* (**עיסא**, עמ' 157, ע' 17).
3. **רש"י** (פסחים נו ע"ב): *ווישר"א [צ"ל: ווישד"א]*; (ב"ק קא ע"ב): *גוודא בלע"ז* > Wesde (**צר. עתיקה**)=guide (**צר. דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 148, ע' 1071) =*Isatis tinctoria* (איסטיס הצבעים). הצבע הכחול (אינדיגו) המופק מאיסטיס הצבעים ומהניל המכסיף נקרא אצל חז"ל 'קלא אילן', ונזכר בדיון על אודות צבע התכלת שבו צובעים את גדילי הציצית (בבלי ב"ק צג ע"ב. וראה **רענן, איסטיס**, https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=34546, 25.1.22).
4. **רנאה"י פ"א** (שביעית עמ' 50): נראה שמפרש קוצה 'אלחור' > حور=*Indigofera tinctoria* (**ח'זליידי, פלורה**, עמ' 112).
5. **מכה"מ** (ב"א ד' 23, שביעית ז): **אספרך** > اسپرك (פר.)=*Reseda* (**מוזפריאן**, עמ' 454, ע' 6293). נראה שהכוונה כאן ל-*R. luteola* (רכפת הצבעים). במילונים מופיע תיאור בלבד: 'צמח ממנו מפיקים צבען צהוב' (**סטיינגאס**, עמ' 48; **חיים, מילון**, א, עמ' 75).
6. **ריבמ"ץ** (שביעית ז א עמ' קפג): *פי' קוקי* > לא מזוהה (אולי קשור אטימולוגית: קוצה-קוקי).
7. **פליקס, צומח**, עמ' 197. לדבריו, השמות 'קוצה' ו'חריע' הינם נרדפים.
8. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 73; זן זה הינו קוצני (ומכאן השם 'קוצה'). עם הזן הלא-קוצני, *Carthamus tinctorius var. inermis*, מזוהה לעף את 'חריע' (שם עמ' 70).
9. **פלדמן, משנה**, עמ' 334-333. בזיהוי החריע הוא מציין את המין *Carthamus tinctorius*, אך מתייחס אליו בהיבט של ייצור שמן ולא של צביעה.

108

קורנית

הקורנית נזכרת שלוש פעמים במשנה: בהקשר של דיני שביעית ומעשר כצמח המשמש לעיתים לתיבול ומאכל ולעיתים כחומר בעירה (שביעית ח א; מעשרות ג ט) **ובהקשר של דיני טומאת אוכלים** (עוקצין ב ב). **עוד נזכרת בתוספתא כמה פעמים** (שביעית ה טו; שבת ח לא; עוקצין ב ג ועוד). **הן במשנה והן בתוספתא, נזכרת תמיד בצירוף אזוב וסיאה.**

הזיהויים

▪ **אזוב** (*Origanum*) - סוג במשפחת השפתניים. בארץ ובסביבותיה נפוץ המין **אזוב מצוי**, **'זעתר'** (*Origanum syriacum*). נראה שלפחות אצל חלק מן הפרשנים, הכוונה היא למין התרבות הקרוב אליו - **אזוב תרבותי** (*Origanum majorana*), שאינו מצוי בארץ. שני מינים אלה הינם בני שיח רב-שנתיים, המשמשים לתיבול וכצמחי מרפא. נראה שזהו הזיהוי בירושלמי, וכך גם בדעה הראשונה בבבלי. זיהוי זה מופיע גם בזרעים גניזה ב, בערוך, בריבמ"ץ ובמליצה.[1]

אזוב מצוי, 'זעתר'

אזוב תרבותי, מיורן

▪ **קורנית** (*Thymus*) - על הסוג קורנית, הנמנה עם משפחת השפתניים, נמנים מינים שונים של בני שיח המשמשים לתבלין. בארץ נפוצה **הקורנית המקורקפת** (*T. capitatus*), אך חלק מן הזיהויים הינם עם המין **בת קורנית פשוטה** (*T. vulgaris*) - התבלין הקרוי בפינו כיום **תימין**. כך מזוהה בבבלי

קורנית מקורקפת

בת קורנית פשוטה, תימין

(כדעה שנייה), אצל ריבמ"ץ, רמב"ם, תנה"י ואלג'אמע. ייתכן שלזיהוי זה כיוון גם מילון מהדורת טובי, ואולי אף אצל רנאה"י ורנאה"י פ"א. רע"ב מזכיר גם הוא את שמו הערבי של הצמח, אך יוצר האחדה מוטעית בינו לבין הזיהוי עם הצתרה.[2]

צתרה ורודה

▪ **צתרה** (*Satureja*) - סוג של צמחים ארומטיים ממשפחת השפתניים. חלק ממיני הצתרה משמשים כתבלין. בארץ נפוצים שלושה מינים. כך מזהים הערוך (בדעה שנייה), רש"י. רע"ב מזכיר גם את השם הצרפתי שהזכיר רש"י, אך נראה שמדובר בשיבוש.[3]

טרגון

▪ **לענה דרקונית, 'טרגון'** (*Artemisia dracunculus*) - עשב רב-שנתי ממשפחת המורכבים, הנפוץ בחצי הכדור הצפוני. משמשת למן העת העתיקה כצמח תבלין ומרפא. כך מזהה תפא"י.[4]

▪ **ריחן מצוי, 'בזיליקום'** (*Ocimum basilicum*) - צמח תבלין ממשפחת השפתניים. היוונים העריכו את תכונותיו של הצמח עד שקראו לו "מלך התבלינים". משמש באופן נרחב ברפואה העממית. זהו אחד מן הזיהויים של המליצה, נוסף ל**טיון השמש** (*Inula helenium*) - עשבוני רב שנתי גבוה ממשפחת המורכבים, ול**כלך החלתית** (*Ferula*

טיון השמש

ריחן מצוי

assafoetiuda) - עשבוני רב שנתי גבוה אף הוא, ממשפחת הסוככיים (ע"ע 'חילתית').[5]

כלך החלתית

עיון

זיהויי הקורנית הם עם צמחי תבלין. רובם הגדול - ממשפחת השפתניים, בדומה לזיהויי ה'אזוב' וה'סיאה' (ע"ע) הנזכרים לצידה.

נראה כי הירושלמי מזהה את הקורנית עם מין ממיני האזוב, וכך גם הדעה הראשונה בבבלי. בעקבות התלמודים מזהים כך עוד כמה פרשנים.

הדעה השנייה בבבלי מזהה עם המין הקרוי בימינו קורנית, וכך עולה גם אצל רימב"ץ (כדעה שנייה), רמב"ם ותנה"י. רע"ב מזכיר שם זה, אך מאחד זיהוי זה עם זיהויו של רש"י. השם שמופיע אצל רמב"ם מופיע גם אצל אלג'אמע, אך ייתכן שמתכוון שם **לאזוביון שעיר** (*Lavandula pubescens*), גם הוא ממשפחת השפתניים.

השם המופיע אצל רנאה"י ורנאה"י פ"א אינו מזוהה. ייתכן שזהו שיבוש של 'פחייה' המופיע אצל אלג'אמע.

הזיהוי כצתרה - מופיע לראשונה אצל הערוך (כדעה שנייה), וכן אצל רש"י. כאמור, רע"ב מאחד בין זיהוי זה לזיהוי של הרמב"ם.

זיהויים ייחודיים: המליצה מביא ארבעה זיהויים שונים, שרק אחד מהם נמנה עם משפחת השפתניים. תפא"י מזהה עם לענה דרקונית. מילונו של טובי מזכיר את השם חשיש. אומנם, לא ברור אם הכוונה לשם קיבוצי של עשבים, או לזיהוי הספציפי (והתמוה) של הקנאביס. ייתכן שמדובר בכלל בשיבוש של 'חאשה' (קורנית מקורקפת), שהוזכר אצל הרמב"ם ואלג'אמע. הזיהוי המופיע אצל מוה"ע אינו ברור - השם הערבי דומה לזה הנזכר אצל רמב"ם ואחרים, אך השם היווני אינו מזוהה.[6]

זיהוי החוקרים: מוסכם על החוקרים כי יש לזהות את הקורנית עם המין **קורנית מקורקפת.**[7]

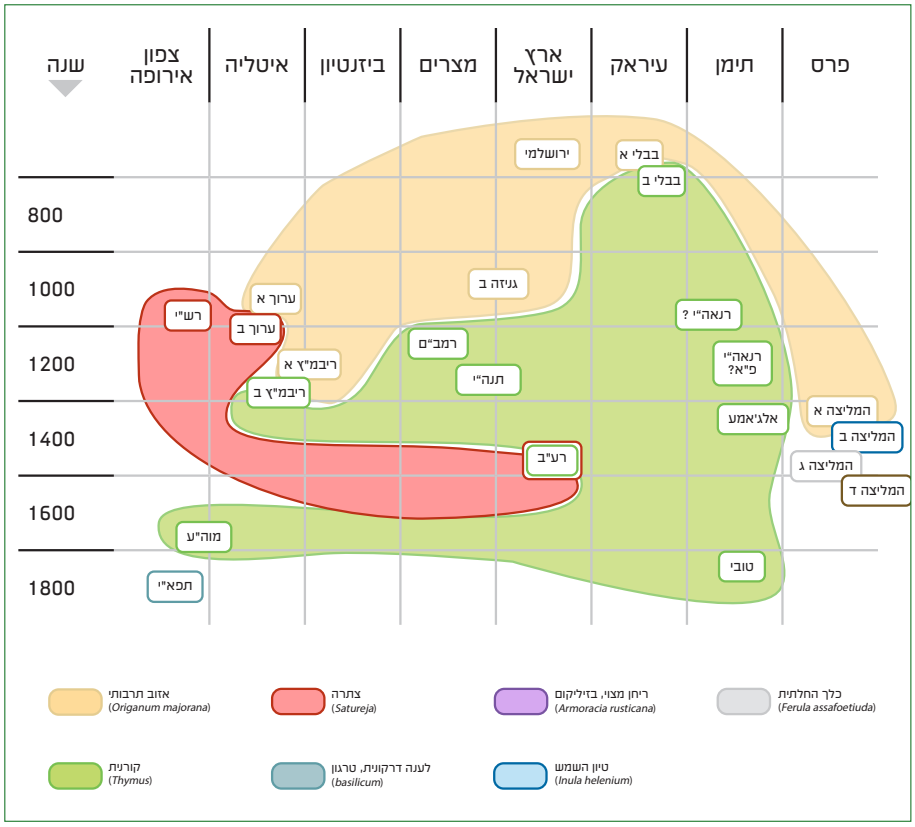

הערות:

1. **ירושלמי** (שביעית ז ה"ב ל, וט, ונ): *קורניתא* > קורניתא (סור.) - כמה מינים ממשפחת השפתניים, ייתכן שהכוונה כאן ל-*Origanum majorana* (**פיין סמית, תזאורוס**, ב, עמ' 3567.); **בבלי** (שבת קכח ע"א אוק366): *קורנית'* > קורניתא - לעיל ירושלמי; **זרעים גניזה ב:** *והקורנית אלקורניה* > נראה כי הכוונה ל-قرنية=*Origanum* (**פיין סמית, תזאורוס**, א, עמ' 1391); **ערוך** (ח"ו עמ' 2, ערך 'סאה'): *אוריגנו... וכולן מיני אזוב הן* > origano (איט.)=*Origanum* (אזוב, אזובית); **ריבמ"ץ** (שביעית ח א): *קורנית אוריגנו...* > אוריגנו - לעיל ערוך; **המליצה** (שש. ד' 336): *קורנית שמשאד...* > شمشاد (פר.)=*Origanum majorana* (**סטיינגאס**, עמ' 760. שכיח יותר הזיהוי של شمشاد עם *Buxux* (לעיל, ע' אשכרוע), אך לא סביר כי זו הוראתו כאן).
2. **בבלי** (שבת קכח ע"א אוק366): [מופיע גם ברי"ף שם] *חאשי* [וט108: חשא'] >חשא (סור.)=thyme=*Thymus* (**פיין סמית, תזאורוס**, א, עמ' 1391); **רנאה"י** (יג 5 עוקצין): *אלסחאיה* > לא מזוהה. אולי שיבוש של 'פחיה' - להלן אלג'אמע; **רנאה"י פ"א** (שביעית ח כת"י בהמ"ל 1): *אלסאיחה* > לעיל רנאה"י; **ריבמ"ץ** (שביעית ח א): *קורנית... ויש אומ' טומו* > tumu, tummu, toma (**דיאלקטים איטלקיים שונים**) - *Thymus vulgaris* (**בת קורנית פשוטה, אוניברסיטת טרייסטה**); **רמב"ם** (שביעית ח א עמ' 157; מעשרות ג ט עמ' 205): *אלחאשא* > חאשא=*Thymus capitatus* (קורנית מקורקפת. **רמב"ם, רוזנר**, עמ' 121-122, ע' 157; שם עמ' 249-250, ע' 319; **עיסא**, עמ' 180 ער' 23; **בדויאן**, עמ' 586, ע' 3412. שמו המדעי כיום הוא *Coridothymus capitatus*. השם *Thymus* מתאר מין קרוב - בת-קורנית); **תנה"י** (עמ' 360, ערך 'סאה' בסופו): *וקורנית חאשא*; (עמ' 558, ערך 'קרן'): *שם צמח שמכנים אותו חאשא* > לעיל רמב"ם: **רע"ב** (מעשרות ג ט): *בערבי חש"א ובלע"ז שדד"יאה*; (עוקצין ב ב): *וסיאה וקורנית מין אזוב הם... שדריאה בלע"ז.* > לעיל רמב"ם, רש"י; נראה שלפנינו האחדה מוטעית של זיהויי רמב"ם ורש"י; **אלג'אמע** (עמ' 118, ערך 'קורנית'): *אלחאשא וקיל אנה אלדי יסמא פי בעץ' אלבלאד [=וי"א שהוא זה שנקרא בחלק מן הארצות] אלפחייה* > חאשא - לעיל רמב"ם; فحية מזוהה בדיאלקט תימני עם *Thymus vulgaris* (בת קורנית פשוטה. **פיאמנטה, תימנית**, עמ' 367. וראה **עמר וקאפח**, עמ' 16-17) או עם *Lavandula pubescent* (אזוביון שעיר. ראה **עמר וקאפח**, שם); לא ברור אם 'יש אומרים' הינה דעה נוספת בזיהוי הקורנית, או שזהו ניסיון לזהות את 'חאשא' שהובא ככל הנראה כציטוט מרמב"ם; **מילון מהד' טובי** (עמ' 116): *חשישה* [ומפרש שם טובי 'מין עשב'] > حشيش, حشيشة - שם כללי לעשבים. באופן פרטי מורה על *Cannabis sativa* (קנאביס תרבותי. **ווד, תימן**, עמ' 414,68; **ח'ולייידי, פלורה**, עמ' 72; **עיסא**, עמ' 38, ע' 7); ייתכן כי יש כאן שיבוש של 'חאשא' - לעיל אלג'אמע.
3. **ערוך** (ח"ו עמ' 2, ערך 'סאה'): *... ויש אומרים סטורייא וכולן מיני אזוב הן* > satureia (לט.)=*Satureja* (**גלייר**, עמ' 1695); **רש"י** (נדה נא ע"א): *שדריאה*; (שבת קכח ע"א): *חשי שדריאה וללשון הראשון לא פורש* [כלומר, למי שמפרש 'צתרי' (אזוב) - 'שדריא"ה', לא ידוע כיצד מפרש 'חשי' (קורנית)] > Sadree (**צר.** עתיקה)=sariette (**צר. דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 126, ע' 920; **גודפרוי, צרפתית**, עמ' 471) =Satureja (**ניקולוב, מילון**, עמ' 827); **רע"ב:** ראה לעיל הע' 2.
4. **תפא"י** (שביעית ח א, עח ע"ב): *ציטוועדקרויט* > Zittwerkraut, Zitwerkraut (גר.)=*Artemisia dracunculus* (**גרים, מילון**, כ' 31, עמ' 1713; **ון ווייק, מילון**, א, עמ' 126).
5. **המליצה** (שש. ד' 336): *קורנית ראסן ניז אנגוזאד ניז שאספרם* > راسن (פר.)=*Inula helenium* (טיון השמש. **סטיינגאס**, עמ' 563; **אחונדוב**, עמ' 373. על השימוש בצמח זה בימי הביניים ראה: **סרי ועמר**, עמ' 72); انگژد (פר.) =*Ferula assafoetiuda* (כלך החלתית. **סטיינגאס**, עמ' 114; **חיים, מילון**, א, עמ' 166); شاهسپرم, شاه اسفرم=*Ocimum basilicum* (ריחן מצוי, בזיליקום. **סטיינגאס**, עמ' 727; **חיים, מילון**, ב, עמ' 166) או *O. minimum* (**סטיינגאס**, עמ' 726, 727; **אחונדוב**, עמ' 381).
6. **מוה"ע** (ערך קרנית): *פי' בל"ר כתר והוא מין עשב הנקרא בל"י אסטפני פירושו כתר... ונקרא בלשון ישמעאל*

חשאי > לא ברור מה כוונתו ב-'אסטפני' [στεφανη=כתר. לפי קוהוט (ערוה"ש שם וכן ח"א עמ' 137, ע' 'אסטפניני') כוונתו ל- σταφυλινος=גזר. ודבריו קשים]; 'חשאי' - נראה כי מדובר ב- حاشا - לעיל רמב"ם.

7. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 73; **פלדמן, משנה**, עמ' 311-313; **פליקס, צומח**, עמ' 137.

קושט[1]

הקושט נזכר במשנה פעם אחת, כצמח תבלין ובהקשר של דיני מעשר וטומאת אוכלים (עוקצין ג ה). בספרי דברים (קז) נזכר בהקשר דומה, ושם נאמר שהוא נמנה עם *משביחי אכילה ושתייה*. הוא אינו נזכר בתוספתא. נזכר בתלמודים כמה פעמים (ירושלמי חגיגה ג ה"ד ועוד; בבלי כריתות ו ע"א ועוד) - בין השאר כאחד מסממני הקטורת.

זנגביל המלמלה

Saussurea lappa

הזיהויים

▪ אחד משני המינים הבאים, אשר החוקרים חלוקים בדעתם איזה מהם הוא זה אשר נקרא בימי הביניים costus באירופה, או 'קסט' בערבית: א. **זנגביל המלמלה** (*Costus speciosus*) - צמח רב-שנתי המגיע לגובה של שלושה מטרים, בעל עלים ארוכים. קנה השורש לבן, ובתוכו מצויים חומרים המשמשים כבושם, תבלין ורפואה. ב. *Saussurea lappa* - צמח רב-שנתי ממשפחת המורכבים. גדל בהודו ובסביבה. מהשורש מפיקים אבקה שמשמשת כתבלין וכמרכיב בתערובות לקטורת.[2]

▪ **לווג', לאוסטיאן** (*Levisticum officinale*) - צמח תבלין ממשפחת הסוככיים. דומה במראהו לסלרי ולפטרוזיליה. כך אולי יש להבין את הזיהוי של פיה"ג.[3]

▪ שרף של **לְבֹנָה** (*Styrax*) - סוג עצים במשפחת הלבניים, או של **אלת טרבינת** (*Pistacia terebinth*) - מין אלה הנפוץ בחורש הים-תיכוני בדרום אירופה - מטורקיה ועד ספרד - קרוב לאלה הארץ-ישראלית (*P. palaestia*). כך מזוהה אצל מכה"מ.[4]

לווג'

עיון

כמעט כל הפרשנים זיהו את הקושט עם הצמח הנקרא בערבית 'קסט' (قسط) ובלטינית costus. החוקרים נחלקו על זהותו של צמח זה - *Costus speciosus* או *Saussurea lappa*.

לבנה

הזיהוי של הקושט עם 'כשרתא', המופיע בפיה"ג, אינו ברור - ישנן כמה אפשרויות זיהוי לשם זה. ממקורות בתקופת הגאונים נראה אפשרי גם כי 'כשרתא' אינו צמח מסוים, אלא תערובת של שמן ובשמים שונים. הערוך מביא גם הוא את 'כשרתא', אך מאחד זיהוי זה עם *costus* הלטיני.

אלת טרבינת

זיהוי ייחודי מופיע אצל מכה"מ - שרף של עץ מסוים - מין של לבנה או אלה.

החוקרים חלוקים בדעותיהם:[5] לעף מזהה את הקושט המשנאי עם *Saussurea lappa* ופלדמן מצטטו.[6] פליקס מציין באופן כללי כי מדובר בצמח בושם טרופי, ומציין את הזיהוי המקובל, לדבריו, עם מיני *Costus*, אף שלדעתו הזיהוי כלל אינו ברור.[7] עמר מעדיף לזהות את הקושט עם *Costus speciosus*.[8]

הערות:

1. בכת"י קויפמן וכת"י פרמה: *כושת*.
2. **רש"ג** (עמ' 174, ש' 1): *הקושט והוא אלקסט* > להלן רמב"ם; **ערוך** (ח"ז עמ' 223, ערך 'קשט'): *פי' כשרתא בלישנא דרבנן ובלעז קושטו* > קושטו - *Costus* (סוג הנמנה עם משפחת הזנגוויליים. **גלייר**, עמ' 452: Sausurella lappa, וראה להלן רמב"ם); **רמב"ם** (כריתות א א עמ' 676; עוקצין ג ה עמ' תשלג): *אלקסט* > قسط *Costus speciosus* (מין ממשפחת הזנגוויליים); *Saussurea lappa* (מין ממשפחת המורכבים). החוקרים חלוקים בדעותיהם איזהו הצמח אשר היה מוכר בתקופה הקלאסית ובימי הביניים כ-Costus, ובערבית قسط. ראה: **עמר**, **קטורת**, עמ' 118-119; **רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 266-267, ע' 338; **תנה"י** (עמ' 564, ערך 'קשט'): *הוא אלקסט* > לעיל רמב"ם; **המליצה** (*שש*. ד' 359): *קשט אל קסט* > قسط=*Costus* (**סטיינגאס**, עמ' 969; **אחונדוב**, עמ' 390); **רע"ב** (עוקצין ג ה): *הקושט - כך שמו בלע"ז ובערבי* > לעיל ערוך, רמב"ם; **אלג'אמע** (עמ' 119, ערך 'קושט'): *אלקסט* > לעיל רמב"ם; **מוה"ע** (ח"ז עמ' 223, ערך 'קשט'): *פי' בל"י ורו' וערבי מין בשם והוא עץ קטן וריחו טוב וטעמו מר אבל חריף מאוד והלבן אשר הוא קל הוא נבחר* > לעיל ערוך, רמב"ם; **תפא"י** (עוקצין ג ה): *קאסטוואורצעל. והוא אחד מסממני הקטורת* > Kostwurzel (גר.)=*Costus* (ון ווייק, **מילון**, א, עמ' 380); *Saussurea lappa* (מין ממשפחת המורכבים). ראה לעיל רמב"ם.
3. **פיה"ג** (עוקצין עמ' 144 ש' 7): *פ' כשרתא בל' רבנן* [כך מובא גם ברש"י ברכות מג ע"א] > כשרתא (סור.)=كاشم (**בר בהלול**, ב, עמ' 596) =*Levisticum officinale* (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 158, ע' 203). יש מן החוקרים המזהים שם זה עם צמח אחר (**סוקולוף**, **ברוקלמן**, עמ' 660: chameleon, אולי הכוונה ל-*Houttuynia cordata*). אומנם, לפי מקורות שונים מתקופת הגאונים כשרתא איננה שם של צמח אלא של תערובת של בשמים שונים בשמן. ראה למשל ספר האשכול (**אוצר הגאונים**, א, ח"ב: אוצר הפירושים, עמ' 61) וכן בפירוש רבנו חננאל (**אוצר הגאונים**, א, נספחים, עמ' 54). 'כשרתא' נזכר גם בבבלי ברכות מג ע"א, כדבר שמברכים עליו בורא עצי בשמים, אך לא ניתן להסיק משם אם מדובר בשם צמח או בתערובת סממנים.
4. **מכה"מ** (ב"א ד' 179): *חסן לבו* > حسن لبه - שרף של *Styrax* (**סטיינגאס**, עמ' 420; **חיים**, **מילון**, א, עמ' 642), או של *Pistacia terebinth* (**אחונדוב**, עמ' 383. השרף של מין זה הוא המקור הקדום להפקת טרפנטין, ששימש ברפואה העתיקה למטרות שונות).
5. ראה בהרחבה - **רענן**, **קושט**, 25.1.22, http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=17059.
6. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 73 [ערך 'כשת']. 75. סינונים של *Aucklandia costus*; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 313-314.
7. **פליקס**, **צומח**, עמ' 197.
8. **עמר**, **קטורת**, עמ' 119. בדבריו הוא מזכיר גם את *Saussurea lappa*, אשר לדבריו נקראה בשם דומה, ולדעתו שני צמחי בושם אלו נקראו בשם זהה בספרות הקלאסית, והם תוארו כמין שחור ומין לבן (משובח יותר).

110

קטף[1]

הקטף נזכר פעמיים באותה משנה כחלק מרשימה של צמחי בושם. שם נחלקו התנאים לגבי שאלת חיובו בדיני השמיטה, והסבור שאין בו חיוב שביעית, מנמק בכך שהקטף *אינו פרי* (שביעית ז ו). נזכר גם פעמיים בתוספתא, בהקשר דומה (שביעית ה יב) וכחלק מדיונים על הונאה במכר - *ולא יהיה מערב... חלב חמור בקטף* (ב"ב ה ו). נזכר עוד פעם אחת בספרא (ויקרא חובה יב). נזכר כמה פעמים בתלמודים, בין השאר בברייתא הנוגעת לסממני הקטורת - *הצרי אינו אלא שרף הנוטף מעצי הקטף* (בבלי כריתות ו ע"א ועוד) ובהקשרים נוספים (ירושלמי ערלה א ה"ז ועוד; בבלי שבת כג ע"א ועוד) המזכירים את השרף שלו. במדרש מזוהה הקטף עם הצרי המקראי (ב"ר תיאודור-אלבק מקץ צא).

הזיהויים

- **מור הגלעד** (*Commiphora gileadensis*) - שיח ממשפחת הבושמיים הגדל בדרום חצי האי ערב ובקרן אפריקה. צמח נדיר זה ידוע בזכות הבושם היקר שהופק מן המוהל שבענפיו. לצמח נודעו גם סגולות רפואיות נדירות במשך הדורות. ככל הנראה, זהו ה'אפרסמון' הקדום, הנזכר במקורות. כך מזהים רנאה"י, ערוך, רמב"ם, תנה"י, המליצה, אלג'אמע, תפא"י ואולי יש להבין כך גם את המסורת אצל זרעים גניזה ב.[2] יש מהפרשנים שלא נקבו בשם של צמח, אך זיהו את הקטף עם הצרי המקראי או האפרסמון המשנאי - שניהם מזוהים בדרך כלל עם מין זה.[3]

מור הגלעד

▪ **אלת המסטיק** (*Pistacia lentiscus*) - שיח ירוק-עד ממשפחת האלתיים. גובהו נע בין חצי מטר לשניים. נפוץ כמעט בכל חלקי הארץ. הצמח מכיל שרף בעל ריח טיפוסי ונעים. מהשרף נהגו להכין גם חומר לעיסה, ששימש לתיבול ולמרפא. כך הזיהוי בזרעים גניזה א וכפו"פ.[4]

אלת המסטיק - פירות

▪ שרף של **ליקוידאמבר מזרחי** (*Liquidambar orientalis*) - עץ נשיר הגדל בסמוך לנחלים ואזורים מוצפים באזור טורקיה. ריחו של השרף מתקתק ונעים, והוא משמש בעיקר ברפואה המסורתית. זוהי אחת משתי אפשרויות להבין את זיהויו של רנאה"י פ"א. אפשרות נוספת היא שמדובר בשרף מיובש של אחד ממיני ה**לִבְנֶה** (*Styrax*). בארץ נפוץ ה**לבנה הרפואי** (*Styrax officinalis*), שהינו עץ נמוך בעל זרעים רעילים, שהשרף שלו שימש בעבר לתמרוקים ותרופות.[5]

ליקוידאמבר מזרחי

▪ **מין שזיף בר** (*Prunus spinosa*) - ממשפחת הוורדיים. מופיע כשיח או כעץ קטן. יליד אירופה, מערב אסיה,

לבנה רפואי

שזיף הבר

ובאופן מקומי בצפון מערב אפריקה. דומה למין **שזיף דובדבני** (*Prunus cerasifera*) שכמה פרטים שלו התגלו במורדות החרמון. כך הזיהוי אצל רש"י.[6]

עיון

המשותף לרוב הזיהויים של הקטף הוא היותם צמחים בעלי שרף ריחני, כפי ההקשר ברוב המקורות התנאיים. הזיהוי המרכזי - מור הגלעד - הוא הזיהוי המקובל של הצמח שממנו הפיקו את בושם האפרסמון היוקרתי. חלק מהפרשנים לא זיהו ישירות עם צמח זה, אלא עם הצרי המקראי, שגם הוא נקשר לזיהוי זה.

מסורת קדומה נוספת, שהובאה בכתב יד מהגניזה, מזהה את הקטף עם אלת המסטיק. כפו"פ הביא גם הוא זיהוי זה, אך באופן מפתיע הוא כותב כי קיבל מסורת זו מאביו. רוצה לומר שמסורת זו נודעה דווקא באירופה, והוא לא פגש בה בשהותו בארץ

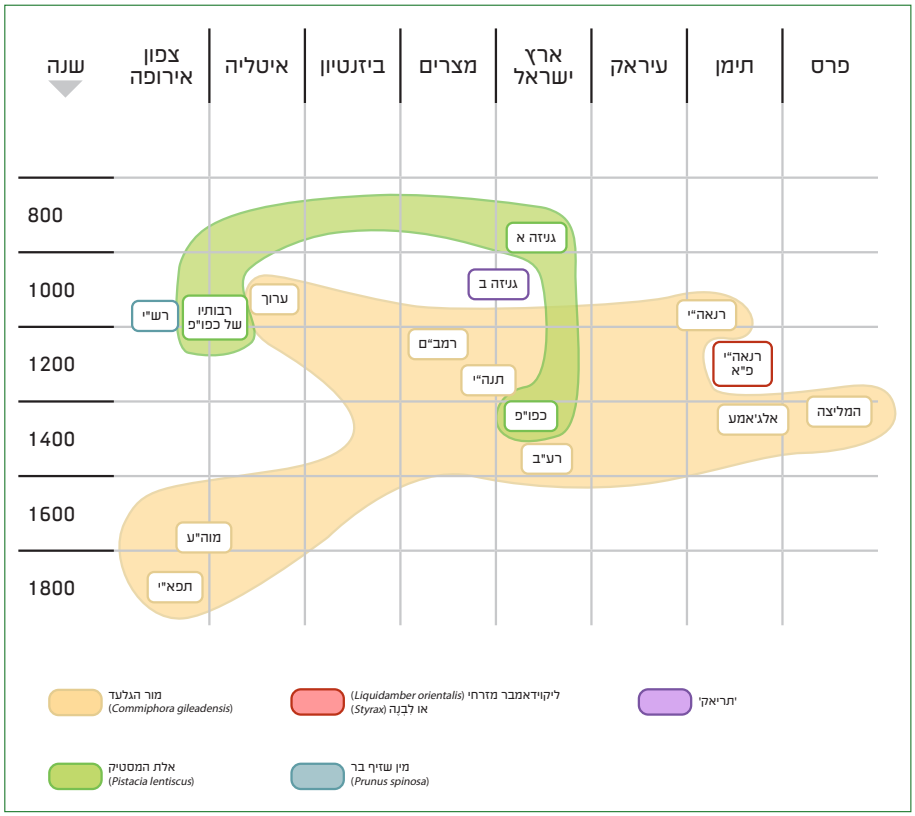

ישראל. ייתכן שהעדיף בכל זאת את המסורת הזו מכיוון שבארץ נפוצה מאוד אלת המסטיק, שהינה חלק חשוב בנוף הצומח הטבעי, ואילו את מור הגלעד כלל לא יכול היה לפגוש בארץ בתקופתו.[7]

שני זיהויים שונים מובאים אצל שני פרשנים: רנאה"י פ"א מזהה עם העץ ליקוידאמבר מזרחי או עם עץ הלבנה, ורש"י מזהה את הקטף עם מין של שזיף הבר.

זיהויי החוקרים: לעף מזהה את הקטף עם הסוג לבנה, ללא ציון מין מסוים.[8] פלדמן מציין את הזיהוי עם לבנה רפואי, ומזכיר גם את הזיהוי של דלמן עם מלוח קיפח (*Atriplex halimus*), הנקרא בערבית قطف.[9] פליקס ועמר, לעומתם, מזהים את הקטף, כפי שזיהו רוב הפרשנים, עם מור הגלעד.[10]

הערות:

1. כת"י קויפמן: *קטב*.
2. **זרעים גניזה ב:** *קטב אלתריאק* > תריאק הינו דרך כלל תרכובת רפואית שהרכבה משתנה ממקום למקום. אחד הרכיבים של התריאק היה *Commiphora gileadensis*, ואולי לכך כוונתו כאן. יש לציין כי בפירושו לתורה זיהה רס"ג עם התריאק את ה'צרי' שהובל למצרים בידי אורחת הישמעאלים (בראשית לז כה). ה'צרי' זוהה בדרך כלל עם *C. gileadensis*, וכך לפנינו קישור נוסף בין מין זה ובין התריאק. ביחס לזיהוי זה של רס"ג עיין בהרחבה: **עמר, זמרת; רנאה"י** (שביעית עמ' 41): בלסאן > להלן רמב"ם; **ערוך** (ח"ז עמ' 84, ערך 'קטף'): *פ' בלעז בלסמ"ו והוא תרג' צרי, והוא אפרסמון כמו שפי' במקומו* > Balsamum (לט.) = *Commiphora gileadensis* (**לואיס ושורט**, עמ' 221. סינונים - *Amyris opobalsamum*); **רמב"ם** (שביעית ז ו עמ' 156): *שגרה* [=*עץ*. מילה זו מופיעה בכתה"י בכתיבה שונה ונראה שהוכנסה מאוחר יותר לתוך מרווח קטן מדי.] אלבלסאן *בלי ספק* > بلسان=*Commiphora gileadensis* (**עיסא**, עמ' 55, ע' 7. סינונים של *Commiphora opobalsamum*); **תנה"י** (עמ' 526, ערך 'קטף'): *עצי הקטף עצי אלבלסאן... ונאמר לעיל שצרי שמן* אלבלסאן > לעיל רמב"ם; **המליצה** (שש. ד' 339): *קטף* בלסאן *קטף בעירה* > بلسان=*Commiphora gileadensis* (**סטיינגאס**, עמ' 197; **אחונדוב**, עמ' 531); בעירה - לא מזוהה; **אלג'אמע** (עמ' 113, ערך 'קטף'): *שגרה'* אלבלסאן > לעיל רמב"ם; **תפא"י** (שביעית ז ו, עז ע"ב): באלזאם > Balsam הוא שמם של מיני בושם שונים, ביניהם *Commiphora gileadensis* (**ון ווייק, מילון**, א, עמ' 354. סינונים של *Commiphora opobalsamum*).
3. **ריבמ"ץ** (שביעית ז ו עמ' קפח): *תרג' צרי קטף*; **ר"ש** (שביעית ז ו, גורס 'קטב'): *כמו קטף והוא צרי (בראשית מג) דמתרגמינן קטף*; **רע"ב** (שביעית ז ו): אלן*(!) אפרסמון*; **מוה"ע** (ח"ז עמ' 84, ערך 'קטף'): *כל המיצים העבים הנוזלים מהעצים נקראו קטף בשם כללי אבל בשם פרטי העץ שממנו נוזל הצרי נקרא כן והצרי עצמו.*
4. **זרעים גניזה א** (קימ.1): אלמצטכא > مَصطَكى הוא השרף של *Pistacia lentiscus*, ששימש כתבלין וסממן מרפא; **כפו"פ** (פרק מח, עמ' תרסב): *פי' הוא מצטכא כך קיבלתי מאבא מורי זלה"ה* > מצטכא הוא השרף של *Pistacia lentiscus*, הנקרא בשפות אירופיות שונות mastic. כך מזהה גם דון יצחק אברבנאל את הצרי המקראי (**אברבנאל, שמות**, ז ע"ב).
5. **רנאה"י פ"א** (שביעית ז כת"י בהמ"ל 1): אלאצטיראק [בדפוס - אסטיראק].> اسطرك הוא שמם של שני

חומרי מרפא: שרף נוזלי של *Liquidambar orientalis* ושרף מיובש של *Styrax*. על שני הזיהויים ראה: **רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 177-178, ע' 228. אצל עיסא מופיעה האפשרות השנייה, והמין המדובר שם הוא *Styrax officinalis* (לבנה רפואי. **עיסא**, עמ' 175, ע' 8). עפ"י עמר אפשרות זו מסתברת פחות לזיהוי עם 'קטף' מכיוון שלא ניתן להפיק בושם ריחני ממין זה (**עמר**, **קטורת**, עמ' 71-72, ועיין שם ובהערות). אולי הכוונה למין *Styrax benzoin* מן המזרח הרחוק, ממנו אכן הפיקו שרף לתעשיית הבשמים.

6. **רש"י** (נדה ח ע"א): *מין אילן ואין עושה פרי אלא שרף*; (שבת כג ע"א): *פרונלי"ר של יער כמו שאנו עושים משל שרף* > Prunelier (צר. עתיקה)=Prunellier (צר.)=*Prunus spinosa* (**דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 119, ע' 862). הזיהוי אינו ברור מיוון שלעץ זה אין שרף ריחני.
7. על הפסקת גידול *C. gileadensis* בארץ - ראה: **עמר ואילוז**, עמ' 61-63.
8. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 73.
9. **פלדמן**, **משנה**, עמ' 314.
10. **פליקס**, **צומח**, עמ' 139; **עמר**, **קטורת**, עמ' 68-69. סינונים של *C. opobalsamum*.

111

קידה לבנה

קידה לבנה נזכרת פעם אחת במשנה בהקשר של דיני הכלאים, שם נאמר כי אין להרכיב את הירק פיגם על הקידה, בשל האיסור להרכיב ירק על אילן (כלאים א ח). כמו כן, נזכרת הקידה בתלמוד הבבלי פעם אחת (עירובין לד ע"ב). בתנ"ך נזכרת 'קידה' כאחד מן המרכיבים של שמן המשחה (שמות ל כד) ובמקום נוסף, יחד עם 'קנה' (יחזקאל כז יט).

זנגביל המלמלה

Saussurea lappa

הזיהויים

▪ אחד משני המינים הבאים, אשר החוקרים חלוקים בדעתם איזה מהם הוא זה אשר נקרא בימי הביניים costus באירופה, או 'קסט' בערבית: א. **'זנגביל המלמלה'** (*Costus speciosus*) - צמח רב-שנתי המגיע לגובה של שלושה מטרים, בעל עלים ארוכים. קנה השורש לבן, ובתוכו מצויים חומרים המשמשים כבושם, תבלין ורפואה; ב. *Saussurea lappa* - צמח רב-שנתי ממשפחת המורכבים. גדל בהודו ובסביבה. מהשורש מפיקים אבקה שמשמשת כתבלין וכמרכיב בתערובות לקטורת. כך זיהה רס"ג (בשם יש אומרים), רנאה"י, ערוך וריבמ"ץ.[1]

▪ מין של **קינמון** (*Cinnamomum sp.*) - סוג המכיל למעלה מ-250 מינים של עצים ושיחים ממשפחת העריים. תבלין הקינמון המוכר לנו מופק מחלקם הפנימי של ענפי כמה מהמינים בסוג. לקינמון טעם חריף־מתוק, והוא מפיץ ריח חזק. שימש בעבר בטקסי פולחן בתרבויות שונות, ואף נמנה עם מרכיבי שמן המשחה.[2] כך בזיהוי הראשון אצל רס"ג, וכן אצל תפא"י.[3]

קינמון ציילוני

▪ **'עץ הבושם ההודי'** (*Aquilaria agallocha*) - עץ גבוה ממשפחת המתנניים. חלקיו המעוצים מכילים שרף ריחני, ושבבי העץ שלו נמכרים כסממן קטורת, ומפיצים ריח נעים בעת שריפתם על גחלים. כך הוא הזיהוי אצל המליצה.[4]

עץ הבושם ההודי

▪ **אוגניית הציפורן** (*Syzygium aromaticum*) - עץ תבלין טרופי ירוק-עד ממשפחת ההדסיים. מוצאו מאיי מלוקו שבמזרח אינדונזיה. ניצן הפרח הסגור, צורתו דומה למסמר ולאחר ייבושו משמש כתבלין הקרוי בפינו ציפורן. כך הוא הזיהוי אצל מכה"מ.[5]

אוגניית הציפורן

עיון

המשותף לזיהויי הקידה הלבנה הוא **בהיותם צמחי ריח - בושם וקטורת**. זאת, יש להניח, בשל ההקשר של הקידה המקראית.[6]

מסורת הזיהוי המרכזית מזהה את 'קידה

לבנה' עם costus - קסט, המזוהה עם **זנגביל המלמלה** או לחלופין עם *Saussurea lappa*. דעת רס"ג, מזהה את 'קידה לבנה' עם אחד ממיני הקינמון, וכך הזיהוי גם אצל תפא"י.[7] זיהויים ייחודיים מופיעים אצל המליצה - **עץ הבושם ההודי**, ואצל מכה"מ - **תבלין הציפורן**.

זיהוי שמובא בכת"י אנטונין אינו ברור, וייתכן שהינו טעות סופר.[8] וזיהוי נוסף בזרעים גניזה ב אינו ברור כל צורכו, אף שנראה קשור לזיהוי עם costus-קסט.[9]

כלל הזיהויים הללו מעוררים בעיה, שהרי מקורם באזורים הטרופיים בהודו ובדרום-מזרח אסיה, ואילו באזורנו היה ניתן לפוגשם רק כמוצר צריכה - סממן קטורת, בושם או תבלין, בעוד במשנה נזכרת הקידה הלבנה כצמח חי בהקשר חקלאי. ייתכן שבשל כך העדיפו חלק מן הפרשנים שלא לזהות את הקידה הלבנה עם מין ספציפי, אלא רק לתארה באופן כללי כעץ בעל ריח טוב.[10] יש לציין שבבבלי צוין במפורש כי יש להבדיל בין 'קידה' ובין 'קידה לבנה' - הראשון מוגדר כירק, והשני כאילן.[11]

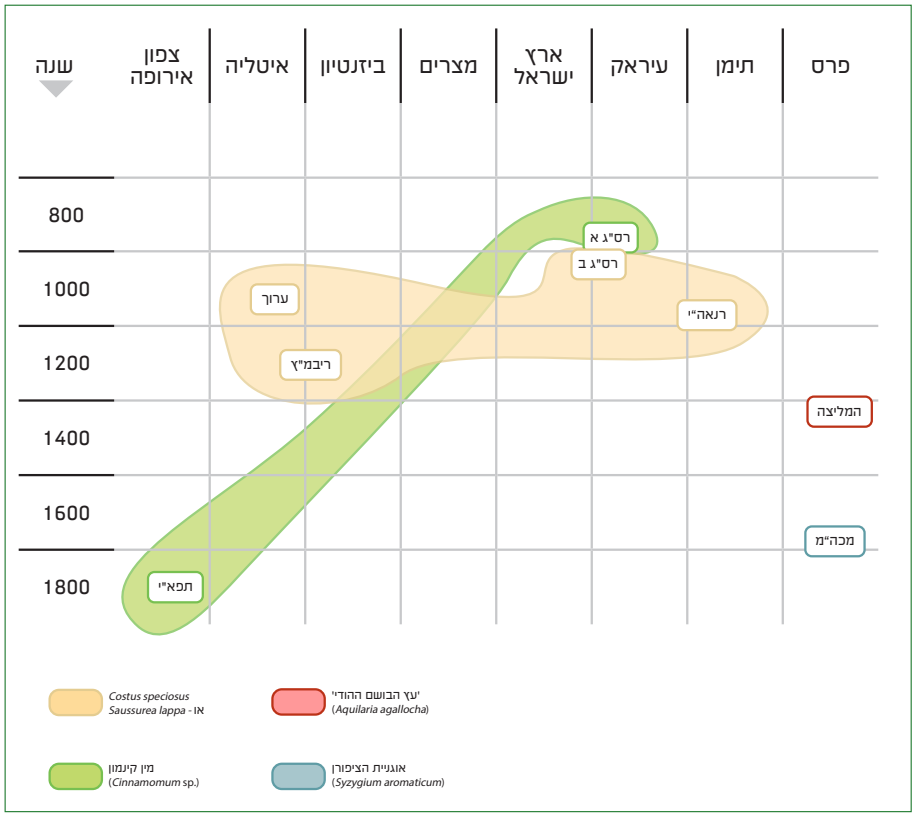

החוקרים נחלקו בקשר לזיהוי הקידה:[12] לעף מזהה את 'קידה לבנה' עם מין של הסוג הקרוי בלשוננו קידה (*Calycotome sp.*).[13] המין הנפוץ באזורנו הוא קידה שעירה (*Calycotome villosa*) - שיח בר קוצני, שמפרחיו נהגו להפיק בימי הביניים שמן ריחני בו השתמשו גם לרפואה.[14] ייתכן כי הסיבה לזיהוי נעוצה בדמיון לשמו הערבי של הצמח - قندول, قندل.[15]

פליקס מעלה שתי אפשרויות לזיהוי: **א. פונקירוס תלתני** (*Poncirus trifoliata*).[16] **ב. שבר לבן** (*Peganum harmala*).[17] נראה כי השיקולים שהנחו את פליקס בזיהויים אלו קשורים דווקא בהיבטים הבוטניים, ובראשם היתכנות הרכבת הפיגם (*Ruta bracteosa*)[18] על גבי הקידה, כפי שנאמר במשנה, ואילו להיבט האטימולוגי-פילולוגי לא ניתן כאן מקום.[19]

פלדמן זיהה את הקידה עם **קידה שעירה**, אך בנוגע לקידה לבנה הוא מציין שני זיהויים: **קושט** (*Costus*, סוג ארומטי ממשפחת הזנגוויליים); **קינמון הכסיה** (*Cinnamomum cassia*).[20]

הערות:

1. **רס"ג:** (עמ' 194 127): ... ויקאל [=*ויש אומרים*] כיסת; (בפירושו לתורה, שמות ל כד, על "וקדה"): *קסט* > كشت=قسط=*Costus speciosus* (**עיסא**, עמ' 58, מס' 15; **בדויאן**, מס' 1207). אבן אלביטאר, בעקבות דיוסקורידס, מציין כי ישנם כמה מינים של قسط (**אבן אלביטאר**, **תפסיר** I, מס' 16); **רנאה"י** (עמ' 30): *קסט אביץ* > מילולית - 'קסט' לבן - לעיל רס"ג (**דיוסקורידס** מציין כי הזן הערבי של Costus, שצבעו לבן, הוא המשובח ביותר); **ערוך** (ח"ז עמ' 64, ערך 'קדה'): *וזו קידה לבנה מין אילן אבל קידה סתם מין ירק... פירוש קידה לבנה קושט"ו בלעז ויש לו ריח טוב* > costo (איטלקית)=*Costus speciosus* (**בדויאן**, מס' 1207); **ריבמ"ץ** (עמ' פב): *פי' לעז קושטו ויש לו ריח טוב* > לעיל ערוך.
2. לזיהוי הקינמון המקראי, ראה **עמר**, **מקרא**, עמ' 182-184.
3. **רס"ג:** (עמ' 194 127): *קרפה* > قرفة=*Cinnamomum sp.* قرفة שימש במקומות שונים כשמם של מינים שונים של סוג זה. מדברי רמב"ם משתמש כי قرفة זהו שמו של *Cinnamomum zeylanicum* (=קינמון ציילוני. **רמב"ם ביאור**, מס' 95; **עיסא**, עמ' 49, מס' 5), ואילו אחרים מזהים אותו עם *Cinnamomum cassia* (=קינמון הכסיה, 'קציעה' לפי תרגום השבעים והוולגטה. ועיין **עמר**, **קטורת**, עמ' 104-105); **תפא"י** (כלאים א ח, מט ע"א): **ווייסען** (=לבן) *צימטבוים* > zimtbaum (גר.)=*Cinnamomum zeylanicum* (**גרים**, **מילון**, כר' 31, עמ' 1377). הזיהוי כאן הוא עם 'קידה' סתם, עם התואר 'לבן'. לא מוכר מין ספציפי הנקרא 'קינמון לבן' בגרמנית.
4. **המליצה** (בהמ"ל): קדה עוד > عود (**פר.** וגם ער.)=*Aquilaria agallocha* (**יוונית** - Aloexylon agallochon. **חיים**, **מילון**, ב, עמ' 395; **אחונדוב**, עמ' 384).
5. **מכה"מ** (בהמ"ל, כלאים א): קרנפל *ספיד* > قرنفل (פר.)=*Syzygium aromaticum* (**אחונדוב**, עמ' 391). ספיד - לבן. למעשה מזהה מכה"מ את 'קידה' עם מין זה, ואת התואר 'לבנה' הוא מתרגם מילולית. לא ברור אם התכוון בכך לזן ספציפי.

6. לזיהוי הקידה המקראית, ראה **עמר**, **מקרא**, עמ' 206-207.
7. לפי פליקס כך זוהתה 'קדה' המקראית (שמות ל כה) ע"י התרגומים, וכך סובר גם פליקס עצמו (**פליקס בשמים**, עמ' 108-109). אך כבר בבבלי (עירובין לד ע"ב) נזכר: "אמר רב פפא: קידה לחוד, וקידה לבנה לחוד", וראה להלן.
8. **כת"י אנטונין** (עמ' 71 25): κλαδην - ככל הנראה מדובר בטעות סופר, כיוון שגם הערך הבא 'יחור' מתורגם באותו אופן, וביוונית κλάδος ;κλάδιον=חוטר, נצר, זמורה.
9. **זרעים גניזה ב**: *קשטה* > לא ברור. אולי יש לזהות עם قسط.
10. **רמב"ם** (כלאים א ח עמ' קע): *מין עץ שריחו טוב תרגום וקדה וקציעתא ואומר קציעות כל בגדותיך* [כך גם אצל **אלג'אמע** (עמ' 111, ערך 'קדה')] > אף על פי שרמב"ם לא מזהה באופן ספציפי, 'קציעתא' מזוהה עם קינמון הכסיה - *Cinnamomum cassia* (**פליקס, בשמים**, עמ' 107); **כפו"פ** (עמ' תשסה): *מין אילן בעל ריח טוב תרגום קדה וקציעתא*; **רע"ב** (כלאים א ח): *מין אילן של בשמים תרגום קדה קציעה*; **רש"י** (עירובין לד ע"ב, על 'קידן'): *בושם ושמו קידה*.
11. **בבלי** (עירובין לד ע"ב): *אמר רב פפא קידה לחוד וקידה לבנה לחוד*.
12. להרחבה ראה: **רענן**, **קידה**, *https://www.daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=21653, 17.7.22*.
13. **לעף**, **פלורה**, IV, עמ' 73. פליקס דוחה את זיהויו של לעף, מכיוון שמדובר בירק ולא בשיח מעוצה (**פליקס בשמים**, עמ' 109 הערה 11).
14. **אבן אל ביטאר ג'אמע** II, עמ' 108-109. וראה גם: **עמר**, **אלתמימי**, עמ' 81 ובהערות שם.
15. **עיסא**, עמ' 37, מס' 5; **דינסמור ודלמן**, מס' 417.
16. שיח בעל פירות ריחניים ממשפחת הפיגמיים שמקורו בסין.
17. שיח בר ערבתי ממשפחת הזוגניים הנפוץ בארץ.
18. ע"ע 'פיגם'.
19. **פליקס, כלאים**, עמ' 159-161 ושם הערה 27.
20. **פלדמן, משנה**, עמ' 86.

112

קינרס

הקינרס נזכר במשנה פעמיים: בהקשר של כלאי הכרם (כלאים ה ח) ובהקשר של דיני הטומאה (עוקצין א ו). עוד נזכר פעם אחת בתוספתא כלאים, בהקשר דומה (כלאים ג יב) ופעם אחת בירושלמי (כלאים ה ה"ז).

הזיהויים

▪ **קנרס תרבותי, 'ארטישוק'** (*Cynara scolymus*) - צמח תרבות קוצני רב-שנתי ממשפחת המורכבים. מוצאו של הארטישוק במערב הים התיכון, ומשם התפשט לשאר חלקי אגן הים התיכון. החלקים הנאכלים בארטישוק הינם המצעית הרכה של התפרחת ('תחתיות ארטישוק' ו'לבבות ארטישוק') ובסיסי החפים המחוברים אל המצעית (ה'עלים' או ה'קשקשים'). כך הזיהוי אצל רמב"ם, תנה"י, כפו"פ (בפירוש ראשון), אלג'אמע, המליצה, וכך גם בכת"י אנטונין.[1]

ארטישוק

▪ **מין של חוחן** - *Onopordum acanthium* - קוץ זקוף רב-שנתי, ממשפחת המורכבים. מתנשא לגובה של 60 ס"מ. נפוץ באירופה - בעיקר בארצות הים התיכון. בעבר נהגו לאכול את מצעית התפרחת, בדומה לארטישוק, המשתייך לאותה המשפחה (התפרחות בעלות מבנה דומה, אף שתפרחתו של החוחן קטנה בהרבה מזו של הארטישוק). בארץ מצויים מיני חוחן אחרים הקרובים

חוחן הקינרס

אליו. כך זיהה כפו"פ (בשם יש אומרים).[2]

▪ **חציל** (*Solanum melongena*) - צמח מאכל רב-שנתי ממשפחת הסולניים. בשרו לבן וספוגי, ונאכל לאחר בישול או טיגון. עליו וגבעוליו רעילים, בדומה למינים רבים ממשפחתו. כך מזוהה הקינרס בזרעים גניזה א ובזרעים גניזה ב, וכן אצל רנאה"י ואצל רנאה"י פ"א.[3]

חציל

עיון

המסורת הפרשנית המרכזית מזהה את הקינרס שבמשנה עם **קנרס תרבותי** - **ארטישוק**. הקרבה בין השם במשנה לשם היווני κινάρα מהווה חיזוק למסורת זו.

הזיהוי השני של כפו"פ מתייחס, ככל הנראה, למין אחר ממשפחת המורכבים - *(Onopordum acanthium)* - המשמש למאכל, בדומה לארטישוק.

הערוך ורע"ב מפרשים 'קינרס' - 'קרדו',[4] ריבמ"ץ מפרש 'אקנידיס',[5] ותפא"י 'דיסטעלן'.[6] כולם מינים קוצניים ממשפחת המורכבים, וייתכן אף שמשמשים מעין שם כולל למינים שונים.

זיהוי רנאה"י ורנאה"י פ"א - **חציל** - הינו יוצא דופן, אך ניתן לראות קשר ברור בינו ובין דברי תנה"י כי בפי העם נקרא החציל 'עכביות'.[7]

החוקרים מזהים את 'קינרס' עם זנים של **קנרס תרבותי** ושל **קנרס הגבעול** (*C. cardunculus*).[8]

הערות:

1. **רמב"ם** (עוקצין א ו עמ' תשכג): *אלקנאריה, והוא אלחרשף הידוע במערב בשם אלכ'רשף* [כלאים ה ח, עמ' קכד: אלקנאריה] > قنارية=חרשף=خرشف=*Cynara scolymus* (**עיסא**, עמ' 64, מס' 19; **רמב"ם ביאור**, מס' 154; **אבן אלביטאר**, **ג'אמע** II, עמ' 18. خرشف משמש גם כשמו של מין קרוב - *Cynara cardunculus* (עיסא שם, מס' 18). גם אבן אלביטאר מציין כי ישנם כמה מיני חרשף. עם זאת, את 'עכביות' (עוקצין ג ב) מתאר רמב"ם: *... ועליו קוצים רבים קולפים הקוצים וזורקים ואחר כך קולפים אותו הקלח ונאכל חי ומבושל*

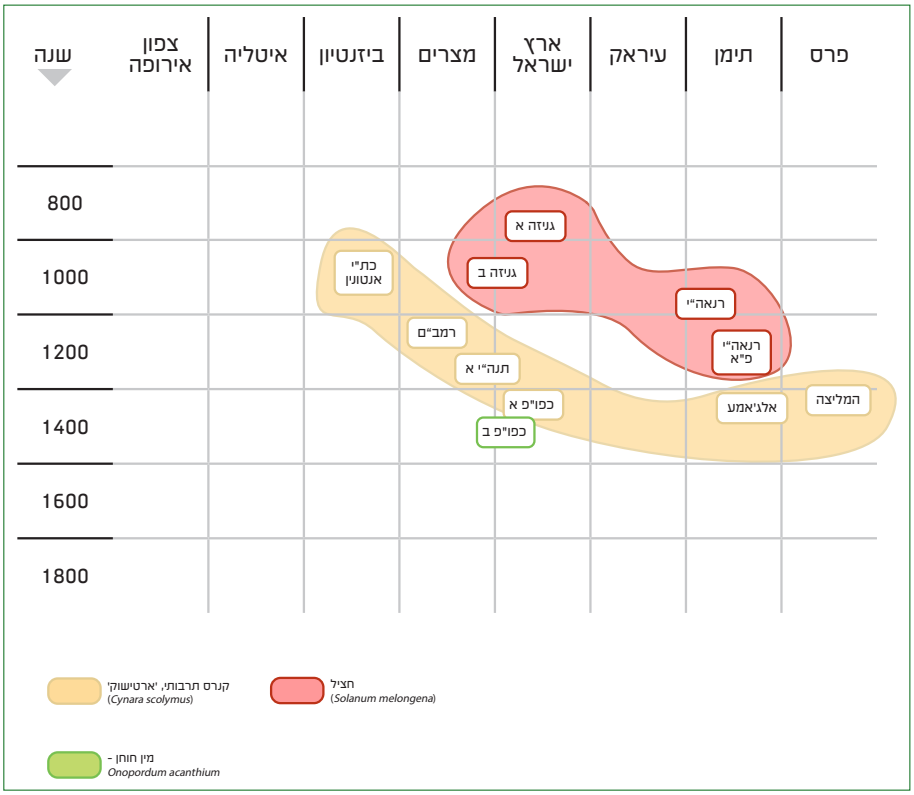

עם בשר וגם מטוגן... והספרדים קוראין אותו אלכ'רשף ושמו הידוע במערב 'אפזאן אל מקלוב' - תיאור ושמות המתאימים ל-*C. scolymus* (**רמב"ם ביאור** שם), אך הוא לא מזהה באופן ישיר בין 'קינרס' לבין 'עכביות'. ר"י קאפח מזהה, אולי מסיבה זו, את 'קינרס' עם מין אחר שהוא קורא לו *Cymbopogon cardunculus* [עוקצין א ו, עמ' תמו הערה 32]. לא מוכר מין כזה. *Cymbopogon* הוא שם של סוג דגני - רַב-זָנָן, שמספר מינים שלו משמשים למאכל ונקראים *lemon grass* (עשב לימון). אולי התכוון ל-*Cynara cardunculus*; **תנה"י** (עמ' 544, ערך 'קנרס'): *קנרס ועכביות הם קוצים שגמלים אוכלים הנקראים חרשף* [לגבי 'עכביות' - ראה להלן כפו"פ. ועיין אצל תנה"י, ערך 'עכב', שם מביא כמה זיהויים של 'עכביות'] > לעיל רמב"ם. עם זאת, ישנה בעיה בכך שנראה כי כאן מתייחס למין בר; **כפו"פ** (עמ' תשנז): *אלקבריאה* > לא מזוהה. נראה כי זהו שיבוש של 'קנאריה' (הערות המהדיר, עמ' תשנז הערה 6) - לעיל רמב"ם. אומנם, ייתכן כי הכוונה ל-*Capparis spinosa*=قَبر (=צלף קוצני. **עיסא**, מס' 38, עמ' 13; **דינסמור ודלמן**, מס' 183), אך אין לכך כל חיזוק נוסף; **אלג'אמע** (עמ' 118, ערך 'קורנס'): *אלקראנייה* > נראה כי זהו שיבוש של 'קנאריה' - לעיל רמב"ם. אומנם, قرانيا מזוהה עם *Cornus mas* (**עיסא**, עמ' 58, מס' 7, **אבן אלביטאר**, **תפסיר** I, מס' 128), אך שם זה הינו יווני במקורו, וכן זיהוי עצמאי ומחודש כזה אינו מתאים לאלג'אמע, אשר בדרך כלל מצטט את רמב"ם, ועל כן לא נראה שלכך הכוונה, אלא, כאמור, שיבוש של 'קנאריה'; **המליצה** (בהמ"ל): *כנגר* > כנגֹר (פר.)=*C. cardunculus* (**סטיינגאס**, עמ' 1056); **כת"י אנטונין** (עמ' 72 57): *κηναρα* > *Cinara scolymus*=κινάρα (**לידל וסקוט**, עמ' 951).

2. **כפו"פ** (עמ' תשנז): *... וי"א שהוא אלכנגר והוא אלדאר... ונקרא עכביות* > 'אלדאר' - לא מזוהה; كنجر= *Onopordum acanthium* (=**עיסא**, עמ' 128, מס' 6; **רמב"ם ביאור**, מס' 362). גם מין זה הינו קוץ ממשפחת המורכבים, הנפוץ באירופה ואסיה. ניצני הפרחים שלו משמשים כתחליף לארטישוק. אומנם, كنجر מזוהה גם עם *Cynara scolymus* (**עיסא**, עמ' 64, מס' 19), אך אם 'קבריאה' הוא שיבוש של 'קנאריה' (=*C. scolymus*), אז 'כנגר' לא יכול להיות מזוהה גם כן עם מין זה. כמו כן מובא אצל תנה"י (ערך 'עכב', עמ' 418) כי 'כנגר' נקרא גם 'שכאעא', ו-شكاعى מזוהה עם *Onopordon acanthium* (**עיסא**, עמ' 128, מס' 6; **רמב"ם ביאור**, מס' 362). יש להעמיק בדיון לגבי זיהוי 'קינרס' ו'עכביות' (עוקצין ג ב) כאותו צמח. ייתכן כי המקור לכך הוא דברי המדרש על בראשית ג יח: *וקוץ ודרדר תצמיח לך קוץ זה קנרס דרדר אלו עכביות ויש מחליפין קוץ אלו עכביות דרדר זה קנרס שהיא עשוייה דרין דרין*. זאת, אף על פי ששם הם מתוארים כמינים שונים, גם אם קרובים. סיבה נוספת היא ש- *Cynara scolymus* נקרא בערבית גם عكوب. ועיין לעיל הערה 1, שרמב"ם לא זיהה בפירוש בין שני צמחים אלו.

3. **זרעים גניזה א (אוק.): באנדי'ג'ן** > باذنجان=*Solanum melongena* (**עיסא**, עמ' 171, מס' 16; **בדויאן**, מס' 3242; **אבן אלביטאר**, **ג'אמע** I, עמ' 80). על זיהוי זה ראה: **עמר**, **חידושים**, עמ' 87-88. אצל תנה"י מובא כי אלבאנדג'אן' נקרא בפי *העם 'עכביות*, וכן מובא שם כי רש"ג מזהה את 'עכביות' עם צמח הדומה ל-'אלבאנדג'אן'. ועיין להלן הערה 2 לגבי הקשר בין 'קנרס' ו-'עכביות' (וכן תנה"י, עמ' 418, ערך 'עכב'); **זרעים גניזה ב: אלבאדנגאן** > לעיל זרעים גניזה א. **רנאה"י** (עמ' 30; עוקצין עמ' 5 - קורס 'קרנס'): **אלאבדנגאן** > לעיל זרעים גניזה א; **רנאה"י פ"א** (עמ' 36 - גורס 'קרנס'): **אלאבאדנגאן** > לעיל זרעים גניזה א.

4. **ערוך** (ח"ו עמ' 196, ערך 'עכביות'): *פי' ירקות שהן מרין וצריך למתקן ע"י האור ברותחין... קונרס בלעז קרדו* > cardo (איטלקית) משמש כשמם של כמה מיני קוצים, ביניהם מיני *Carduus* (=קרדה), *Dipsacus* (=קרד) ו-*Picnomon* (=בן קוצן. **בדויאן**, מס' 659, 1432, 2674). ועיין **כסלו**, **קוץ**, עמ' כט-ל, שם מביא מינים רבים הנקראים בצרפתית *Cynara scolymus*. chardon) נקרא באיטלקית cardo senza spina, ובדומה לו מינים רבים אחרים הנקראים בשם זה בתוספת שמות לוואי אחרים; **רע"ב** (כלאים ה ח): *בערבי כרפו"ש ובלע"ז קרד"ו* > לגבי 'קרדו' - לעיל ערוך. خرفوش ו- خرفيش יכולים להיות שמם של מינים קוצניים רבים ממשפחת המורכבים. במצרים, خرفوش הוא שמם של *Carduncellus eriocefallus* (=קרדנית צמירה) ושל *Onopordum alexandronium* (=חוחן אלכסנדרוני. **בולוס**, **פלורה**, 4, עמ' 538). כמה מינים קוצניים ממשפחת המורכבים נקראים خرفيش בצירוף שם לוואי. כך למשל خرفيش الحمار= *Cynara syriaca* (=קנרס סורי. **עיסא**, עמ' 64, מס' 22), ועל כן ייתכן ש- خرفيش הוא מין קוצני נאכל ממשפחת המורכבים (אולי אף *Cynara scolymus*).

כמו כן 'כרפוש' יכול להיות שיבוש של 'חרשף' (שיכול אותיות) - לעיל רמב"ם. במקרה זה יש כאן שילוב שגוי של שתי מסורות - רמב"ם וערוך). מן הסתם ישנו גם קשר ל'חרשף' (שיכול אותיות) - לעיל רמב"ם.

5. **ריבמ"ץ** (עמ' קיח): *לעז יווני אקנידיס* > לא מזוהה. הכוונה היא בוודאי לצמח קוצני כלשהו, מכיוון ש-ἀκαν פירושו קוץ (**לידל וסקוט**, עמ' 47), ומינים קוצניים שונים נקראים ἀκανθα, ἀκανθιον ועוד (למשל - **דיוסקוריד** III, מס' 18, 19, 20).

6. **תפא"י** (כלאים ה ח): *דיסטעלן. והוא דרדר שנזכר בתורה* > distel (גר.) - מיני קוצים ממשפחת המורכבים (**גרים**, **מילון**, כר' 2 עמ' 1192).

7. **תנה"י**, עמ' 418, ערך 'עכב'. ועיין לעיל הערה 3.

8. **פליקס**, **צומח**, עמ' 141 (הוא מזהה עם *Cynara scolymus*); **לעף**, **פלורה**, IV, עמ' 73 (הוא כותב *Cynara cardunculus*, אך מוסיף את השם העממי *Artischocke*, וכפי הנראה מתכוון אכן ל-*C. scolymus*, שנחשב בעבר לתת מין של *C. cardunculus*); **פלדמן**, **משנה**, עמ' 209-212.

קיסוס

הקיסוס נזכר במשנה שלוש פעמים: בדיני כלאי הכרם, כמין זרע (כלאים ה ח), כצמח מטפס, בהקשר של דיני הסכך (סוכה א ד) ובהקשר של דיני טומאה, כצמח שמאהיל על הטומאה וחוצץ בפניה (אהלות ח א). נזכר עוד פעמיים בתוספתא (כלאים ג יג; עירובין א ז) בהקשרים דומים. נזכר פעמיים בתלמודים (ירושלמי סוכה א ה"א; בבלי ט ע"ב).

קיסוס

הזיהויים

▪ **קיסוס החורש** (*Hedera helix*) - מטפס ירוק-עד רב-שנתי, המצוי ביערות אירופה ובחורש הים-תיכוני. חורשי הגליל העליון הינם גבול תפוצתו הדרומי העולמי. הקיסוס עשוי לטפס לגובה של 20-30 מטר, וכן להתפשט אופקית ולכסות משטחים רחבים. מוכר ברפואה העממית כצמח מרפא. כך הוא הזיהוי בירושלמי, וכך הביאו פיה"ג, כפו"פ (כדעה שנייה), ריבמ"ץ, ערוך, רש"י, רע"ב ותפא"י. ייתכן גם כי לכך כיוונו רנאה"י, זרעים גניזה א, רמב"ם, תנה"י, אלג'אמע - אף שנראה סביר שהכוונה אצלם היא ל**חבלבל השדה** (להלן).[1]

חבלבל השדה

▪ **חבלבל השדה** (*Convolvulus arvensis*) - מין של שיח מטפס או שרוע רב-שנתי, ממשפחת החבלבליים. פרחיו של החבלבל פעמוניים, בצבעי ורוד או

לפופית הקיסוס

לבן. תפוצתו העולמית רחבה, והוא נפוץ בצפון הארץ ובמרכזה. כך הוא הזיהוי הראשון של כפו"פ, ונראה שכך יש להבין גם את זיהוים של רנאה"י, זרעים גניזה א, רמב"ם, תנה"י ואלג'אמע.[2] אפשרות נוספת שעולה בפירוש אחד מן הגאונים היא שמדובר במין קרוב - **לפופית הקיסוס** (*Ipomoea hederacea*) - הנמנה אף הוא עם משפחת החבלבליים.[3]

נרקיס

- אחד ממיני ה**נרקיס** (*Narcissus sp.*) - סוג ממשפחת הנרקיסיים. מיני הנרקיס הינם גיאופיטים בעלי בצל. בישראל גדלים שני מיני בר - נרקיס מצוי ונרקיס סתווי. כך זיהה מוה"ע.[4]

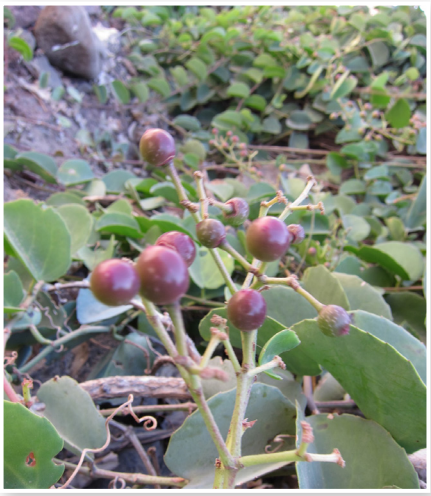

קיסוסן עגול עלים

- אחד ממיני ה**קיסוסן** (*Cissus ampelocissus*) - סוג במשפחת הגפניים, המונה מאות מיני מטפסים. ייתכן כי מדובר ב**קיסוסן עגול עלים** (*Cissus rotundifolia*), הנפוץ בחצי האי ערב ובמזרח אפריקה. כך מזוהה ברנאה"י פ"א.[5]

אוגניית הציפורן

- **אוגניית הציפורן** (*Syzygium aromaticum*) - עץ תבלין טרופי ירוק-עד ממשפחת ההדסיים. מוצאו מאיי מלוקו שבמזרח אינדונזיה. ניצן הפרח הסגור, שצורתו דומה למסמר, משמש לאחר ייבושו כתבלין הקרוי בפינו ציפורן. כך בכת"י אנטונין.[6]

עיון

המסורת המרכזית, המתחילה בירושלמי, ומופיעה אצל חלק גדול מהפרשנים, מזהה את הקיסוס שבמשנה עם **קיסוס החורש** (κισσός היווני). ייתכן כי זיהום של רנאה"י, רמב"ם, תנה"י ואלג'אמע - 'לבלאב' - נמנה גם הוא עם מסורת זו, אם כי סביר לפרש זיהוי זה כמכוון **לחבלבל השדה**. על כל פנים נראה כי כפו"פ (בפירושו הראשון), המסתמך תדיר על רמב"ם, הבין אותו באופן השני, ולכן זיהה את הקיסוס המשנאי עם **חבלבל השדה**.[7] זיהוי בכיוון זה היה קיים כנראה כבר בתקופת הגאונים, כפי שמובא בפ"א מן הגאונים, שציטוט ממנו מובא בהוספות לפיה"ג. לפי פירוש זה יש לזהות את הקיסוס שבמשנה עם מין דומה מאותה המשפחה - **לפופית הקיסוס**.

רנאה"י פ"א מזהה את הקיסוס עם מין קיסוסן המוכר בתימן (אף שנפוצים שם גם מיני חבלבל ולפופית).[8] יש כאן לכאורה נדידת מסורת מסיבות גיאו-אקלימיות.

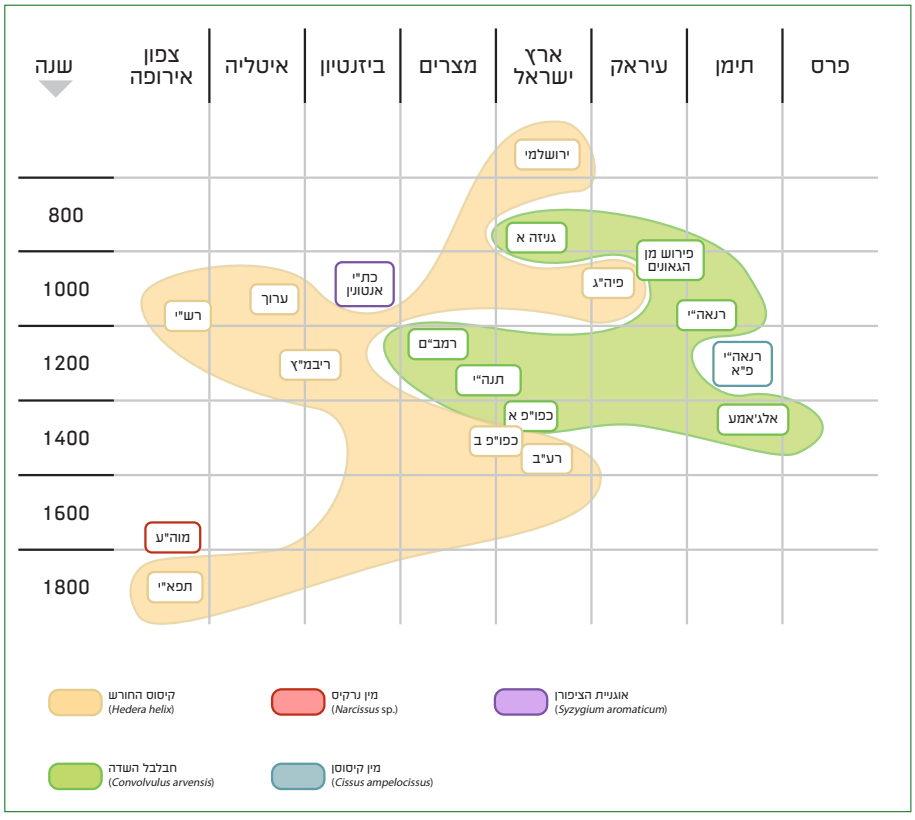

זיהויו של מוה"ע - נרקיס - חריג, ונובע מסברה שנוגעת להקשר של האזכור: מיקומו במשנה בין 'אירוס' ובין 'שושנת המלך' - ככל הנראה עשבוניים בעלי פרחים בולטים ומרשימים. כמו כן הוא יוצר את הקישור הלשוני: 'קיסוס'-'נרקיסוס'. את הקיסוס שבמסכת סוכה הוא מזהה אכן עם קיסוס החורש.[9]

זיהויו של כת"י אנטונין - אוגניית הציפורן - חריג אף הוא, ונראה שלא מתאים להקשר. אין מדובר בצמח מטפס, ואף לא בצמח הגדל באזור הים התיכון והמזרח התיכון, אלא בעץ הגדל במזרח אסיה, שאת תוצרתו ייבאו כמוצר צריכה לאזורנו.[10]

החוקרים מזהים את הקיסוס המשנאי עם קיסוס החורש.[11]

הערות:

1. **ירושלמי** (כלאים ה ה"ח, עמ' 163): *קיסוסא* > *Hedera helix*=κισσός (**דיוסקורידס** II, מס' 210; **לידל וסקוט**, עמ' 954; ספר אסף פ' 155 ס' 106); **זרעים גניזה ב:** אללבלאב > להלן רמב"ם. **פיה"ג** (אהלות ח א, עמ' 87 2-1): *הילבאנא בלש' רבנן וכך פיר' בשאילות* > לא מופיע במילונים. נראה שיש לזהות שם זה עם השם הסורי 'חלבנא'=*Hedera helix* (כך במהדיר שם, הערה 4); **פ"א מן הגאונים** (פיה"ג הוספות והערות עמ' 170): *הקיסוס חוסן סאעה ויקאל ורק אלכיאר ויקאל אלבילב* > 'ורק אלכיאר': מילולית: עלי ה'מלפפון' (*Cucumis sativus*) - לא מזוהה; לגבי 'אלבילב' סביר כי מדובר ב'אללבלאב' - להלן רמב"ם; حسن ساعة=*Ipomoea hederacea* (=לפופית הקיסוס. **עיסא**, עמ' 99, מס' 19). הסוג *Ipomoea* קרוב מאוד לסוג *Convolvulus*, הנמנה כמותו עם משפחת החבלבליים - ראה להלן רמב"ם וכפו"פ; **רנאה"י** (עמ' 30, שם גורס: 'קיסום'): אללבלאב > להלן רמב"ם; **זרעים גניזה א** (**אוק.**): אלבלאב > להלן רמב"ם; **רמב"ם** (כלאים ה ח עמ' רג; אהלות ח א עמ' רפ): אללבלאב > לבלאב=*Convolvulus arvensis* (=חבלבל השדה. **עיסא**, עמ' 56, מס' 8; **רמב"ם ביאור**, מס' 207; **אבן אלביטאר**, **תפסיר** IV, מס' 35); לבלאב/ לבלאב כביר=*Hedera helix* (=קיסוס החורש. **עיסא**, עמ' 91, מס' 2; **רמב"ם ביאור** שם; **אבן אלביטאר**, **תפסיר** II, מס' 161). מדברי רמב"ם עצמו בביאור שמות הרפואות לא ניתן להסיק באופן חד-משמעי לאיזה מן המינים מתכוון, מכיוון שמביא שם שמות נרדפים רבים שחלקם מזוהים עם מין זה, והאחרים עם המין השני. השם הספרדי שמובא שם - 'קריאולה' - מזוהה בוודאות עם חבלבל השדה - להלן כפו"פ; **תנה"י** (עמ' 546, ערך קסם): *הוא לבלאב ונקרא גם בלשון הערבית קיסום* > 'לבלאב' - לעיל רמב"ם. 'קיסום' - הכוונה היא ככה"נ ל'קסוס': قسوس=לבלאב (ראה **אבן אלביטאר**, **ג'אמע** IV, עמ' 19); **כפו"פ** (עמ' תשנז): *קוריאולא... ואחרים פירשו אילרא* > 'קוריאולא' - *Convolvulus arvensis*=correhuela/correguella (=חבלבל השדה. **עיסא**, עמ' 56, מס' 8; **רמב"ם ביאור** שם; **אבן אלביטאר**, **תפסיר** IV, מס' 35); 'אילרא' - להלן ערוך. **אלג'אמע** (עמ' 116, ערך 'קיסוס'): אללבלאב > לעיל רמב"ם; **ערוך** (ח"ז עמ' 148-149, ערך 'קסוס'): **אילר"א** > ellera (איטלקית)=*Hedera helix* (**בדויאן**, מס' 1782); **ריבמ"ץ** (עמ' קיח): *ירוש'... הקיסוס קיסוסא... בערוך... אילדא ואיני יודע מהו...* > לעיל ירושלמי וערוך; **רע"ב** (כלאים ה ח, גורס: 'קיסום'): *אדר"א בלע"ז שמדלין אותו על החנויות ועל החלונות* > להלן רש"י; **רש"י** (סוכה ט ע"ב; שם יא ע"א) **יידרא** > iedra (צרפתית עתיקה)=*Hedera helix* (**קטן**, **לעזים**, מס' 759,755); **תפא"י** (כלאים ה ח): *עפאקדויט* > efeu (גר.)=*Hedera* (**גרים**, **מילון**, כר' 3, עמ' 32).
2. ראה לעיל הע' 1.

3. שם.
4. מוה"ע (שם): *פי' בל"י רומי וערב מין נטע עצים הנסבך בכותל... וזה עניין 'הדלה את הקיסוס'. אבל ענין 'הארוס והקיסוס' לפי דעתי אחר הוא, והוא פרח הנקרא בל"י ורומי נרקיסוס...* > *Narcissus sp.*=νακίσσος (**דיוסקורידס** IV, מס' **161**; **לידל וסקוט**, עמ' **1160**).
5. **רנאה"י פ"א** (עמ' **36**): *אלעלפק* (וכך גם בפירוש רנאה"י סוכה א, עמ' **4**) > *Cissus ampelocissus*=علفق (http://www.spana-syria.org/Atlas/Camel/WebPage**4/6**.htm, **11.2.20**). Cissus **הינו סוג של** מטפסים ממשפחת הגפניים. בתימן מוכרים לפחות שני מינים הנמנים עימו (**וודּ**, **תימן**, עמ' **193**). *Cissus ampelocissus* **לא נמצא, וייתכן שיש כאן בעצם שני סוגים:** *Cissus* **ו-***Ampelocissus* **(גם הוא ממשפחת הגפניים).**
6. **כת"י אנטונין** (עמ' **72 53**): *καρεοφυλο* > *Eugenia caryophyllata*=καρυοφυλλον (**לידל וסקוט**, עמ' **881**. **זהו סינונים של** *Eugenia aromatica*).
7. **גם ר"י קאפח מבין כך את זיהוי רמב"ם - אהלות ח א, עמ' קעב הערה 11.**
8. **וודּ, תימן**, עמ' **233-234**.
9. **לעיל ירושלמי.**
10. **שרי ציפורן**, עמ' **950**.
11. **לעף, פלורה**, IV, עמ' **74**; **פליקס, צומח**, עמ' **142**.

קיק

שמן הקיק נזכר פעם אחת במשנה כשמן שאין להשתמש בו להדלקת נר של שבת (שבת ב א).

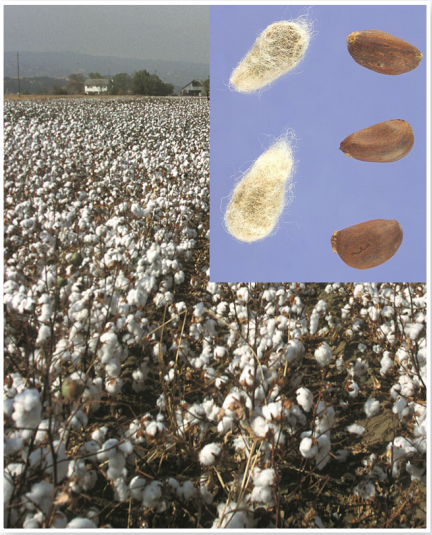

כותנה

קיקיון מצוי

הזיהויים

▪ שמן מן החי - עוף ששמו קיק. שיטה כזו מופיעה בשני התלמודים, ומצוטטת אצל חלק מהפרשנים.[1]

▪ שמן המופק מזרעים של **כותנה** (*Gossypium*) - כך מזהה רב יצחק בבבלי, וכך אצל רנאה"י, רש"י, רע"ב, מילון מהדורת טובי ותפא"י.[2]

▪ **קיקיון מצוי** (*Ricinus communis*) - מין שיח במשפחת החלבלוביים. קליפת הקיקיון וזרעיו מכילים רעל. מזרעיו מופק שמן הקיקיון, המשמש ברפואה, כחומר סיכה ובשימושים נוספים. כך מזהה ריש לקיש בבבלי, וכך מופיע בכת"י דה לאנג 16, רמב"ם, תנה"י, רע"ב ('ויש מפרשים'), מוה"ע. ייתכן שלכך כיוונו גם המליצה ומכה"מ.[3]

▪ **קיסוס החורש** (*Hedera helix*) - מטפס ירוק-עד המצוי בחורש ים-תיכוני. נפוץ בצפון הארץ. מוכר ברפואה העממית כצמח מרפא. כך מופיע בשם רבי יוסא בירושלמי.[4]

▪ **קרא פשוט, 'דלעת הבקבוק'** (*Lagenaria vulgaris*) - מין חד-

שנתי ממשפחת הדלועיים. נחשב כאחד המינים הראשונים שבויתו בידי אדם. משמש למאכל אדם ובהמה, זו להכנת כלים שונים מקליפתו. תנה"י והמליצה הזכירו שם זה בזיהויים (וראה להלן).[5]

קיסוס

עיון

המשותף לרוב הזיהויים הוא, מן הסתם, **האפשרות להפקת שמן.**

בשני התלמודים מופיעה מסורת שלפיה הקיק אינו צמח, אלא שומן המופק מעוף בשם זה. חלק מהפרשנים מצטטים מסורת זו.

דלעת הבקבוק

מבין המסורות המזהות עם צמחים שונים, בולטים הזיהויים המובאים לראשונה בבבלי: שמן המופק מ**כותנה** והקיקיון **המצוי** (המזוהה בבבלי גם עם הקיקיון המקראי - 'קקיון דיונה'). חלק מהפרשנים מביאים זיהוי אחד, וחלקם את שני הזיהויים במקביל.

הזיהוי שהובא בשם רש"י (**כותנה**) אינו הכרעה ישירה בדבר זהותו של שמן הקיק שבמשנה, אלא מתייחס לזיהוי המובא בבבלי - 'משחא דקאזא'. מאידך גיסא, את הפירוש האחר בבבלי - 'קיקיון דיונה' - הוא אינו מזהה עם מין מסוים. נראה שהדבר נובע גם מכך שהקיקיון **המצוי** לא היה מוכר באירופה. נראה שזו גם הסיבה לזיהוי המובא אצל תפא"י.

תנה"י מציין כי יש המזהים את הקיקיון עם **קרא פשוט**. זיהוי זה מוכר ביחס לקיקיון המקראי,[6] אך לא נראה שהוא מגייס זיהוי זה כדי לזהות את שמן הקיק. המליצה, לעומתו, מביא מין זה כזיהוי ל'קיק' (אם כי לא ל'שמן קיק', אותו הוא מזהה עם קיקיון **מצוי**).

אצל הערוך לא מופיע זיהוי קונקרטי, אלא רק תיאור כללי מאוד - פרי שעושים ממנו שמן.[7]

החוקרים מסכימים כי יש לזהות את הקיק עם הקיקיון המצוי.[8]

הערות:

1. **ירושלמי** (שבת ב ה"א ל): *ולא בשמן קיק... ר' יונה ר' זעירא בשם רב יהודה עוף הוא ושמו קיק תני ר' ישמעאל ואת הקאת זה קיק* > κεξ=שחפית (**לידל וסקוט**, עמ' 947). לזיהויים נוספים של עוף זה ראה **עמר ושוויקי**, עמ' 69; **בבלי** (שבת כא ע"א מינ95): *מאי שמן קיק אמ' שמואל עוף אחד יש בכרכי הים וקיק שמו*; **רנאה"י** (שבת עמ' 50): *קיק אמר שמואל שהוא עוף בים ושמו קיק*; **ערוך** (ח"ז עמ' 179, ערך 'קק'): *גמרא עוף יש בכרכי הים וקיק שמו. ירושלמי תני ר' ישמעאל ואת הקאת זה קיק ותר"י קקא... ; תנה"י* (עמ' 530, ערך 'קיק'): *שמן קיק... ואמרו ששמן קיק הוא שומן עוף הנמצא על יד הים*; **אלג'אמע** (עמ' 126 לגבי 'שמן קיק'): *... וקיל עוף אחד יש בכרכי הים*; **מוה"ע** (ח"ז עמ' 179, ערך 'קק'): *פי' קיק בל"י מין עוף ואומרי' שיושב בימים.*
2. **בבלי** (שבת כא ע"א מינ95): *אמ' רב יצחק משחא דקאזא* > קזא, קאזא (ארמ. בב.) - זרע של *Gossypium* (**סוקולוף**, **בבלית**, עמ' 1004 וע"ש. סורית חדשה: 'קוזא' - **פיין סמית**, **תזאורוס**, ב, עמ' 3515); **רנאה"י** (שבת עמ' 50): *... ורב יצחק בריה דרב יהודה אמר 'דהן [=שמן] אלקז'...* > דהן אלקז - נראה כתרגום של 'משחא דקאזא' - לעיל בבלי; **רש"י** (שבת כא ע"א על 'משחא דקאזא'): *שמן שעושין מגרעיני צמר גפן שקורין קוטו"ן* > coton (**צר.עת.**; **צר. דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 33, ע' 265)=*Gossypium* (**ניקולוב**, **מילון**, עמ' 583); **רע"ב** (שבת ב א, דפוסים מאוחרים): *שמן היוצא מגרעינים שבתוך הצמר גפן שקורין קוטו"ן...* > לעיל רש"י; **מילון מהד' טובי** (עמ' 120): *שמן קיק - צליט אלברעם חק אלעטֶב* [ומפרש שם טובי: *שמן הפקעות של הכותנה*] > עטב=*Gossypium herbaceum* (**עיסא**, עמ' 89, ע' 4).
3. **בבלי** (שבת כא ע"א מינ95): *ריש לקיש אמ' קקיון דיונה אמ' רבה בר בר חנה לדידי חזי לי קיקיון דיונה וליצלוליבא דמי[א]* > צלוליבא (סור)=*Ricinus communis* (**סוקולוף**, **בבלית**, עמ' 963; **פיין סמית**, **תזאורוס**, ב, עמ' 3401. ועיין שם במילונאים הסורים המזהים אותו עם خروع, שמו הערבי של *R. communis*. אף שלדברי רבב"ח 'קיקיון דיונה' דומה לצלוליבא, נראה שכוונת התלמוד לזהות בין השניים, כאשר 'קיקיון דיונה' אינו שם כללי לעץ, אלא 'העץ ההיסטורי' מסיפור יונה הנביא, שאותו ראה, לדבריו, רבב"ח); **כת"י דה לאנג** 16 (עמ' 298 ש' 3): *קיק קִיקָנֵיֶליאוֹן* > κικι=*Ricinus communis* (**לידל וסקוט**, עמ' 951). שמן ελαιον=שמן (**לידל וסקוט**, עמ' 527); **רמב"ם** (שבת א ב עמ' כ): *שמן קיק דהן אלכ'רוע* > خروع=*Ricinus communis* (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 314, ע' 396; **עיסא**, עמ' 156, ע' 17). [יצויין כי במהדורה קדומה של כת"י רמב"ם: 'דהן אלקלקאס' - (*Colocasia*) **רמב"ם**, **הופקינס**, עמ' 40). צמח זה אינו מוכר כגידול להפקת שמן]; **תנה"י** (עמ' 530, ערך 'קיק'): *שמן קיק פירשוהו שמן אלכ'רוע ויש אומרים שהוא כמו קיקיון, והקיקיון אף הוא אלכ'רוע... אך רוב דבריהם של המפרשים שהוא שמן אלכ'רוע* > כ'רוע - לעיל רמב"ם; **המליצה** (שש. ד' 342): *... שמן קיק קיקיון רוג'ן [=שמן] ביד אנגִיר* > بِيد انجِير=*Ricinus communis* (**סטיינגאס**, עמ' 218, 595. **חיים**, **מילון**, א, עמ' 310, 974) או *Croton tiglium* (עץ ממשפחת החלבלוביים, מזרעיו מפיקים שמן המשמש ברפואה המסורתית. **אחונדוב**, עמ' 371); **רע"ב** (שבת ב א, דפוסים מאוחרים): *... ויש מפרשים קיקיון דיונה והוא עשב שעליו גדולים ונקרא בערבי כרו"ע* > לעיל רמב"ם; **מוה"ע** (ח"ז עמ' 179, ערך 'קק'): *... וגם קיק בלשונם מין נטע אשר מגרעוניו* [כך במקור] *עוצרים שמן לנרות ולרפואה* > κικι=*Ricinus communis* (**לידל וסקוט**, עמ'

951); **מכה"מ** (בהמ"ל): ביד אנגִיר > לעיל המליצה.

4. **ירושלמי** (שבת ב ה"א ל): *ולא בשמן קיק רבי יוסה בשם רבי (אילא) לייא קיסוסא* > *Hedera helix*=κισσός (**דיוסקורידס**, **גודייר**, עמ' 225, ח' II, ע' 210; **לידל וסקוט**, עמ' 954).
5. **תנה"י** (עמ' 530, ערך 'קיק'): *שמן קיק... ופירשו גם קיקיון אליקטין...* > يقطين=*Lagenaria vulgaris* (**עיסא**, עמ' 104, ע' 2; **דינסמור ודלמן**, עמ' 39, ע' 705, שם מצוין כי שם זה בשימוש בסוריה; **רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 261-262, ע' 332, לדבריו זהו שם נרדף ל-قرع במצרים, ובמקומות אחרים זהו שם כולל לדלועיים. לפי אבן אלביטאר זהו שם כולל לצמחים שרועים, גם לא דלועיים (**אבן אלביטאר**, **ג'אמע**, ב, עמ' 519); **המליצה** (שש. ד' 342): *קיק כדו...* > كدو=קישוא, דלעת (**סטיינגאס**, עמ' 1019; **חיים**, **מילון**, ב, עמ' 621; **אחונדוב**, עמ' 333). ככל הנראה הכוונה למין *Lagenaria vulgaris*. מוצאם של מיני הקישוא והדלעת הנפוצים בשווקים כיום (הנמנים עם הסוג *Cucurbita*) הוא בעולם החדש, ולא היו מוכרים בעולם הישן במאות ה-14-15.
6. כך בתרגום השבעים ובמקומות נוספים. וראה **עמר**, **מקרא**, עמ' 179-177; **אלבוים**, **כלאים**, עמ' 46 ע' דלעת יוונית.
7. **ערוך** (ח"ז עמ' 179, ערך 'קק'): *גמרא עוף יש בכרכי הים וקיק שמו. ירושלמי תני ר' ישמעאל ואת הקאת זה קיק ותר"י קקא... ר"ל אמר קיקיון דיונה, פי' יש לו פרי שעושין ממנו שמן.*
8. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 73; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 275; **פליקס**, **צומח**, עמ' 143.

קישות

בתנ"ך נזכרו 'קִשֻּׁאִים' פעם אחת, תוך כדי תלונות בני ישראל בהזכירם את רשימת המאכלים שנאכלו במצרים (במדבר יא ה). במשנה נזכרו 'קישות' ו'קישואים' פעמים רבות (כלאים א ב; שם ב יא; שם ג ד; שם ג ה; תרומות ב ו; שם ג א; מעשרות א ד; שם א ה; בבא מציעא ז ה; עוקצין ב א; שם ב ט) בהקשרים שונים. בין השאר נזכר שם כמין הדומה למלפפון, וכמאכל העלול להיות מר. הקישות נזכר גם בתוספתא (ברכות ו ה; דמאי ה י ועוד) ובתלמודים (ירושלמי תרומות ב ה"ג; מעשר שני ד ה"א; בבלי ברכות נז ע"א; יבמות פט ע"א ועוד).

הזיהויים

▪ **מלון הקת'א** (*Cucumis melo Var. chate*) - זן תרבותי של המין מלון (*Cucumis melo*), השייך למשפחת הדלועיים. בניגוד לרוב הזנים המוכרים, זן זה אינו מתוק. לתתי זן שונים צורות שונות - הנפוץ בהם הוא זה בעל הפרי הארוך, המגיע עד ל-80 ס"מ. נאכל חי או מבושל. כך הזיהוי אצל רס"ג (בפירושו לתורה), רנאה"י פ"א, רמב"ם, תנה"י וכפו"פ, וכך גם בתרגום ירושלמי לתורה. גם רע"ב מזכיר את השם הערבי של מין זה, בצמידות לשם האירופי של הזיהוי המרכזי השני (מלפפון).[1]

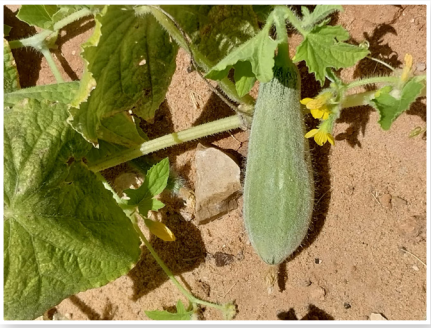

מלון הקת'א

▪ **מלפפון** (*Cucumis sativus*) - המלפפון שלנו. שמו המדעי העברי - קישוא תרבותי. מטפס ממשפחת הדלועיים. הפירות עסיסיים ועשירים במים, אך אינם מתוקים. מוצאו בהודו, אך גדל באזורנו החל מהעת העתיקה. כך אצל ריבמ"ץ, רש"י, רע"ב, המליצה, מכה"מ ותפא"י.[2]

מלפפון

עיון

שני הזיהויים נמנים עם הסוג *Cucumis*, ממשפחת הדלועיים. מסורת זיהוי ברורה עוברת אצל הפרשנים בערבית - קת'א ופקוס, שהינם ככל הנראה שני שמות לאותו מין. ככל הנראה, מין זה הוא **מלון הקת'א**. לעומת זאת, ישנה מסורת זיהוי אירופית שבאה לידי ביטוי אצל רש"י וריבמ"ץ (וכן מופיעה בחיבור הפרסי מכה"מ), הקושרת בין הקישות **למלפפון** שלנו. רע"ב מצטט את שתי המסורות כזיהוי אחד, כפי שהוא עושה גם בזהותו את המלפפון שבמשנה.

כשמעמידים את הצמחים המשנאיים 'מלפפון' ו'קישות' זה מול זה מתקבלת תמונה מעניינת: ישנם חילופים בין המסורת הערבית והמסורת האירופית. הראשונה מזהה 'מלפפון' עם המלפפון שלנו ו'קישות' עם זן של מלון, והשנייה, לעומת זאת, מזהה 'מלפפון' עם המלון שלנו ו'קישות' עם המלפפון שלנו. ייתכן ששתיהן מתבססות על מסורת אחת לגבי הזוג 'קישות'-'מלפפון', אשר התפצלה לשתיים בשאלה מיהו מי. עוד

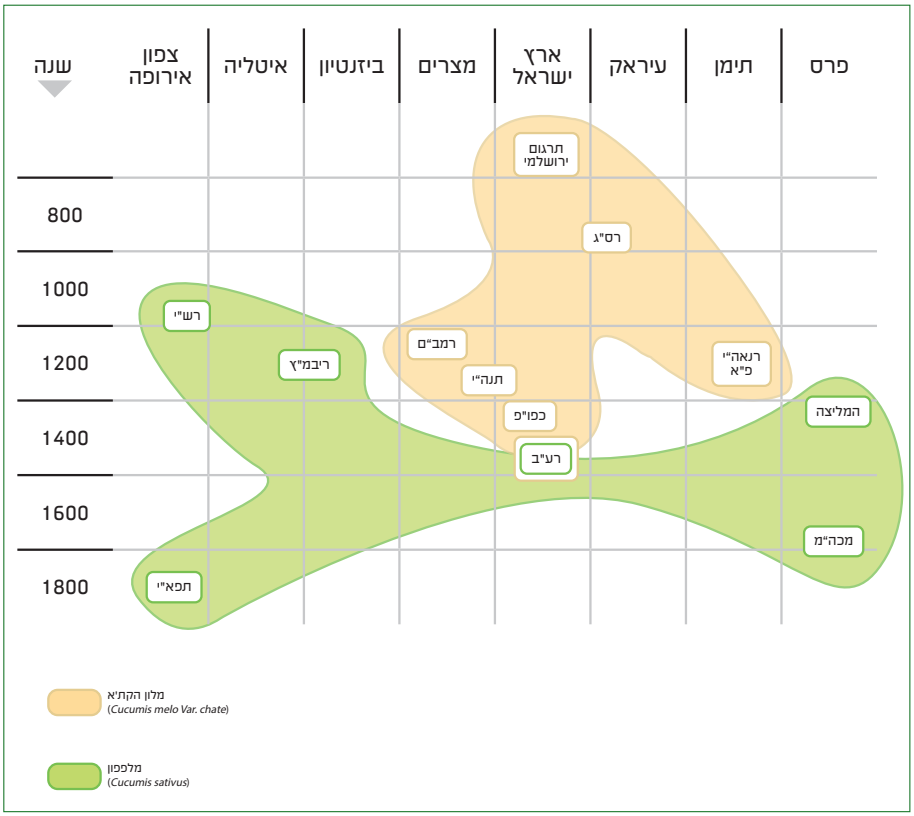

ניתן לשער כי פרשני אירופה, הקרובים יותר לשפה היוונית, זיהו את 'מלפפון' כמלון (*Cucumis melo*), ובעקבות כך את 'קישות' עם המלפפון שלנו. הפרשנים בערבית, לעומת זאת, שסביר שלא הכירו את המונח היווני, זיהו להפך.

בתרגום אונקלוס לתורה מזוהים לכאורה הקישואים עם מין שלישי - (*Cucumis anguinus*) – הקרוב לשני הזיהויים הקודמים.[3]

בתרגום השבעים (במדבר יא ה) מזוהה 'קישוא' עם דלעת הבקבוק (*Lagenaria vulgaris*).[4]

בין החוקרים הדעות חלוקות: פליקס מקבל את המסורת המזהה אותו עם מלון הקת'א.[5] לעומתו, צ'יז'יק, פלדמן ולעף מסכימים לזיהוי 'קישות' עם המלפפון שלנו.[6]

הערות:

1. **רס"ג:** לא מפורש. בפירושו לתורה על הפסוק "זכרנו את הדגה... את הקשאים ואת האבטיחים" (במדבר יא ה) הוא מתרגם "הקשואים": *אלקת'א* > להלן רמב"ם; **זרעים גניזה ב:** *אלקת[..ו]אל[...]* >ככל הנראה הכוונה בזיהוי הראשון ל'קתא' - להלן רמב"ם; **רנאה"י פ"א** (תרומות ג עמ' 4): *אלקתא* > להלן רמב"ם; **רמב"ם** (כלאים א ב עמ' קסז): *אלקת'א* [וכן גם בתרומות ב ו, מעשרות א ד ועוד. וכן אצל **תנה"י** (עמ' 562, ערך 'קשא')]; (עוקצין ב א עמ' תשכג): *אלפקוס* > ישנה אי בהירות סביב זיהוי השמות הערביים של המינים הנקראים אצלנו 'מלפפון' ו'מלון' וקרוביהם, הנמנים עם הסוג *Cucumis* (עיין למשל **עיסא**, עמ' 61, מס' 17; עמ' 62, מס' 9; **בדויאן**, מס' 1268; **אבן אלביטאר**, **תפסיר** II, מס' 119 - שם המהדיר מזהה שמות אלו כ- *Cucumis sativus*, בעוד עיון במקור היווני [**דיוסקורידס** II, מס' 163] מעלה כי מדובר ב- *Cucumis melo*). נראה כי הכוונה כאן ל-*Cucumis melo var. chate* (**עיסא**, עמ' 62, מס' 5; **דינסמור ודלמן**, מס' 706). כך גם מכריע ז' עמר (**עמר, גידולי**, עמ' 286). רמב"ם עצמו כותב כי فقوس הוא מין מוארך של قثاء (**רמב"ם ביאור**, מס' 343); **כפו"פ** (עמ' תשמב): *אלפקוס* [וכן גם בעמ' תפה] > לעיל רמב"ם (הזיהוי כאן ברור יותר בעקבות דינסמור ודלמן (לעיל הערה 1), המביאים את השמות השגורים בפי ערביי ארץ ישראל); **רע"ב** (כלאים א ב): *בערבי פאקו"ס ובלע"ז קוקומברו"ש* > לגבי 'פאקוס' - לעיל רמב"ם. לגבי קוקומברו"ש - להלן רש"י. יש כאן, בעצם, שני זיהויים סותרים - בדומה לפירושו ל'מלפפון' (ע"ע); **תרגום ירושלמי** (במדבר יא ה) על "הקשאים" - *קטיא* > *קטותא*=القثاة (**בר שינייא**, עמ' 49 ש' 20-21). 'קטותא' היא צורה נוספת ל'קטיא' (**ראה פיין-סמית, סורית**, עמ' 500, ערך 'קטותא'). אומנם בסמוך נזכר גם 'קטיא דשינא', לו נותן בר שינייא שתי אפשרויות תרגום: القثاة والخيار, אך יש להעדיף את הצורה המקורית ללא שם הלוואי, וכן אין סיבה לסטות מן הדרך הפרשנית המקובלת על הפרשנים בערבית. וראה לעיל רמב"ם.
2. **ריבמ"ץ** (עמ' עו): *קוקומירי* > cocomero (איטלקית)=*Cucumis sativus* (**בדויאן**, מס' 1267; **האנלט אנציקלופדיה** III, עמ' 1520). אומנם, זיהוי נוסף לשם זה הוא *Citrullus vulgaris* (='אבטיח' בלשוננו. **בדויאן**, מס' 1060). כך הוא נקרא גם באיטלקית מודרנית, בעוד המלפפון נקרא cetriolo (**האנלט אנציקלופדיה** שם). ישנם מקומות באיטליה שבהם גם כיום נקרא המלפפון cocomero (**סימונה, איטלקית** http://briciole.typepad.com/blog/**2007/07**/cocomero.html, **15.3.20**). ככל הנראה חל חילוף

שמות: *Citrullus* הלטיני הפך באיטלקית ל-cocomero, ו-*Cucumis* הפך ל-cetriolo. ראיה לכך היא השתמרות שמו של המלפפון בשפות אירופאיות אחרות - צרפתית, גרמנית, אנגלית ועוד. כאן הועדף הזיהוי כ-*Cucumis sativus*, מכיוון שסביר ביותר כי ריבמ"ץ יסכים לזיהוי ה'אבטיח', הנזכר פעמים רבות במשנה, כ-*Citrullus vulgaris*. בפעמים שבהן נזכר האבטיח בפירושו לא טורח ריבמ"ץ לזהותו, ולא נראה כי יש מחלוקת בין הפרשנים לגבי זיהוי זה. **רש"י**: בפירושו לתורה (במדבר יא ה) מתרגם "הקישואים": *קוקומברו"ש* > Concombre (צרפתית)=*Cucumis sativus* (בדויאן שם); **רע"ב** (כלאים א ב): בערבי *פאקו"ס* ובלע"ז *קוקומברו"ש* > לגבי 'פאקוס' - לעיל רמב"ם. לגבי קוקומברו"ש - להלן רש"י. יש כאן, בעצם, שני זיהויים סותרים - בדומה לפירושו ל'מלפפון'; **המליצה** (בהמ"ל): *קתא כ"יאר קישואים* > قثّا, خيار (פר.)=*Cucumis sativus* (**סטיינגאס**, עמ' 955; **חיים, מילון**, א, עמ' 768); **מכה"מ** (בהמ"ל, כלאים א): כ"יאר > خيار (פר.)=מלפפון (**אחונדוב**, עמ' 389); **תפא"י** (כלאים א ב, מח ע"א): גורקען > gurke (גר.)=*Cucumis sativus* (**גרים, מילון**, כר' 9, עמ' 1158).

3. **תרגום אונקלוס** (במדבר יא ה) מתרגם "הקישאים" - בוציניא > בוצינא=*Cucumis anguinus* (**פיין-סמית, סורית**, עמ' 39). מין ממשפחת הדלועיים, הנמנה עם אותו הסוג של המלפפון והמלון. בעל פירות ארוכים במיוחד, המגיעים עד לאורך של שני מטר. נפוץ בעיקר בהודו ודרום-מזרח אסיה. מין זה נקרא באנגלית serpent gourd, כלומר 'דלעת הנחש', אך אין הכוונה לסוג *Bryonia*. ייתכן שמדובר בזן ארוך מפותל של מלון הקתא אותו מזכיר פליקס (**פליקס, כלאים**, עמ' 51, ועיין שם גם בהערה 27).
4. 'הקשואים' מתורגם שם *Lagenaria vulgaris* =σικυας (**לידל וסקוט**, עמ' 1598).
5. **פליקס, כלאים**, עמ' 50-51.
6. **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 827. **לעף, פלורה**, IV, עמ' 74; **פלדמן, משנה**, עמ' 216-219.

קנבס[1]

הקנבס נזכר במשנה ארבע פעמים: בדיני כלאי הכרם (כלאים ה ח); פעמיים בדיני כלאי הבגד (שם ט א; שם ז) כמין שמותר לערב את סיביו עם צמר; ופעם אחת בהקשר של טומאת בגדים (נגעים יא ב). הקנבס נזכר בתוספתא פעם אחת בהקשר של החומרים אותם ניתן להביא למקדש (מנחות ט יז). נזכר בתלמוד הבבלי פעם אחת (מנחות טו ע"ב).

הזיהויים

▪ **'קנבוס'** (*Cannabis sativa*) - מין בסוג קנאביס. עשבוני חד-שנתי. משמש בעיקר להפקת סיבים לתעשייה, וכן להפקת שמן מהזרעים. בשם קנבוס מכונים זנים שאינם משמשים למטרות נרקוטיות, בניגוד לזנים ולמינים אחרים של קנאביס המשמשים למטרות כאלו. כך זיהו כל הפרשנים את הקנבס.[2]

קנבוס

עיון

ישנה הסכמה בין הפרשנים על זיהוי הקנבס במשנה עם הקנבוס. למותר לציין כי לזיהוי אחיד זה תרמה הקרבה האטימולוגית של שמות צמח זה בשפות השונות.

גם החוקרים מזהים כך את הקנבס.[3]

הערות:

1. בדפוסים - 'קנבוס'.
2. **זרעים וגיזה ב:** אלק[נ]ב > להלן רנאה"י. **רנאה"י** (עמ' 36): אלקנב > قنب=*Cannabis ;Cannabis sativa* (=תתי מין של קנביס תרבותי. **עיסא**, עמ' 38, מס' 7; **בדויאן**, מס' 834,833; **רמב"ם ביאור**, מס' 348; **דינסמור ודלמן**, מס' 1580); **רמב"ם** (כלאים ה ח עמ' רג; רטו): אלקנב [כך גם אצל תנה"י (עמ' 542, ערך 'קנבס'), וכן אלג'אמע (עמ' 115, ערך 'קנבס')] > לעיל רנאה"י; **כפו"פ** (עמ' תשנז): אלקנב > לעיל רנאה"י;

ערוך (ח"ז עמ' 131, ערך 'קנבס' - הערוך גורס 'קנבס' גם במקום 'קרבס', ועל כן מפרש גם: *יש מפרשים ממיני תבלין הוא כמו כמון או כרוויא* - ע"ע 'קרבס'): **פי'** *מין פשתן הוא ובלעז קנפי* > canapé (איטלקית)=*Cannabis sativa* (**בדויאן**, מס' 833); **ריבמ"ץ** (עמ' קיח): *קנבו* > cannabus (לטינית)=*Cannabis sativa* (**פיאניג'יאני**, **אטימולוגיה** - 26.6.23 http://www.etimo.it/?term=canapa; **רע"ב** (כלאים ה ח): *קנאפ"ו בלע"ז ובערבי קינ"ב* > לגבי 'קינב' - לעיל רנאה"י; לגבי קנאפ"ו - Canapo (איטלקית) =*Cannabis sativa* (**שם** - 26.6.23 ,http://www.etimo.it/?term=canapo); **רש"י** (מנחות טו ע"ב): *קנבא* > Cheneve (צרפתית עתיקה)=*Cannabis sativa* (**בלונדהיים**, מס' 198; **קטן**, **לעזים**, מס' 1967); **ר"ש** (כלאים ה ח): *קנבא* > לעיל רש"י; **כת"י אנטונין** (עמ' 72 56): *καναβην* > καννάβις (יוונית)=*Cannabis sativa* (**לידל וסקוט**, עמ' 874; **דיוסקורידס** III, מס' 165); **מכה"מ** (בהמ"ל, כלאים ה): *שאה דאנה* > شاهدانه (פר.)=זרעי קנבוס (**סטיינגאס**, עמ' 727; **תפא"י** (כלאים ה ח): **האנף** > hanf (גר.)= *Cannabis sativa* (**גרים**, **מילון**, כר' 10, עמ' 431).

3. **פליקס**, **צומח**, עמ' 145; **לעף**, **פלורה**, IV, עמ' 73; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 279-281.

117

קפלוטות

הקפלוטות נזכרים במשנה ארבע פעמים: בדיני מעשר שני, כרכיב בתבשיל דגים (מעשר שני ב א); בדיני נדרים, כמין הדומה לכרישין (נדרים ו ט) ובדיני טומאת אוכלים, כמין בעל שורש (עוקצין א ב; עוקצין א ג). עוד הם נזכרים כמה פעמים בתוספתא: בדיני התרומה, כמין המשתמר ימים אחדים (תרומות ד ה); בדיני פאה, כמין הנלקט מן השדה בבת אחת (פסחים ג כ); בדיני טומאת אוכלים (עוקצין א א) ועוד. נזכרים פעמים רבות בירושלמי (ברכות ו ה"ב ועוד) וכמה פעמים בבבלי (ביצה יז ע"ב ועוד).

הזיהויים

▪ **שום הכרש, כרישה, 'לוף'** (*Allium porrum*) - ירק מאכל ממשפחת השומיים, תורבתה מהמין **שום גבוה** (להלן). לכרישה עלים גבוהים רחבים וחזקים, והיא בעלת בצל לבן ומוארך. משמשת בבישול ובתיבול, ומהווה מרכיב בתעשייה לאחר ייבוש. כך מזהה הערוך, רש"י, ריבמ"ץ (בשם 'יש אומרים'), רע"ב, מוה"ע ומכה"מ.[1]

כרישה

▪ **בצלצל, 'בצל אשקלון', 'שאלוט'** (*Allium cepa var. aggregatum*) - מין בעל בצל ממשפחת השומיים. בעבר סווג כמין עצמאי, אך היום נחשב כתת מין של **בצל הגינה** (*Allium Cepa*). הבצלים הקטנים מסודרים במקבצים, בדומה לשיני השום התרבותי. כך כנראה הזיהוי אצל רנאה"י, רמב"ם, תנה"י, המליצה, אלג'אמע ותפא"י.[2] אומנם, התיאור אצל תנה"י (ראשים גדולים, חריפות יתרה)

בצלצל שאלוט

מתאים יותר לזנים אחרים של **בצל הגינה**.

- **שום גבוה** (*Allium ampeloprasum*) - מין קרוב ל**שום הגינה התרבותי** המוכר משימושיו במטבח. שום גבוה מתנשא לגובה שבין מטר לשניים. בעל תפרחת כדורית וגדולה. כך אצל ריבמ"ץ (בדעה ראשונה).[3]

שום גבוה

- **כרוב הגינה** (*Brassica oleracea var. Capitata*) - ירק הסלט המוכר, שעליו ערוכים ככדור. נמנה עם משפחת המצליבים. כך מזהה מהרי"ל.[4]

כרוב הראש

עיון

המשותף לרוב הזיהויים של הקפלוטות הוא בהיותם **צמחים בעלי בצל ממשפחת השומיים - קרובים לבצל ולשום התרבותיים**. מן המשנה ומן הירושלמי נראה קשר הדוק בין הקפלוטות לכרישים, שמזוהים על פי רוב עם הכרישה (ע"ע 'כרישים'). אומנם, ברור כי אין מדובר בשמות נרדפים, שהרי נאמר כי *'הנודר... מן הכרישים מותר בקפלוטות'* (נדרים ו ט). כמו כן, הם נמנים עם מיני הבצלים: *'השום והבצלים והקפלוטות'* (עוקצין א ב).

חלק מהפרשנים מזהים עם מין כרישה בעלת בצל ניכר, ואחרים מזהים את הקפלוטות עם הכרישה באופן כללי.

הפרשנים בערבית - רנאה"י, רמב"ם, תנה"י ואלג'אמע - מזהים אותו עם 'כראת' שאמי'. אף ש'כראת" משמש בערבית כשמה של הכרישה יש לזהות כאן שם זה (בוודאי אצל רמב"ם) דווקא עם **הבצלצל**, 'שאלוט'. מאידך גיסא, התיאור שמביא רנאה"י מתאים פחות למין זה, ונראה שכוונתו לזן אחר של **בצל הגינה**.

תפא"י מזהה גם הוא את הקפלוטות עם השאלוט. הוא אומנם מביא שני זיהויים שונים לכאורה ('ויש אומרים'): בדעה הראשונה הוא מוסר את זיהוי רמב"ם וסיעתו, ובדעה השנייה נראה כי הוא מתכוון למסור את דעת הערוך. אלא שבסופו של דבר, שני

השמות שמביא מורים על אותו הצמח.

הן המליצה והן רע"ב בנדרים מתרגמים מילולית את זיהוי רמב"ם, כלומר השאלוט הגדל באלשאם - ארץ ישראל.

ריבמ"ץ מביא (כדעה ראשונה) את הזיהוי עם מין הבר של שום גבוה.

יוצא דופן הוא הזיהוי של המהרי"ל עם **כרוב הגינה**. הסיבה לכך ודאי קשורה ל'ראש' הנמצא בשמם של הקפלוטות[5] ובשמו הלועזי של כרוב הגינה.

החוקרים מסכימים לזיהוי עם **הכרישה**. לפי לעף ופליקס מדובר בבצל שלה.[6] פלדמן וכסלו מזהים עם זן מסוים, בעל בצל מעובה יחסית.[7]

הערות:

1. **ערוך** (ח"ז עמ' 164): *פי' כרישין שיש להן ראש שמן קפלוטות, בל' יון קורין לראש קיפאלי [גרסא אחרת: קיפל]* > κεφαλωτός=בעל ראש. הכוונה היא לכרישה (Allium porrum) אשר לה 'ראש', כלומר בצל (איבר תת-קרקעי, לא שם הצמח). על זיהויו של הערוך את 'כרישים' - ע"ע. בין החוקרים ישנן כמה שיטות לבידול המינוח 'כרישין'-'קפלוטות': חלקים שונים של אותו הצמח; שם הצמח ושם איבר שלו; שתי צורות גידול שונות של מין אחד; שני מיני תרבות או זנים הקרובים זה לזה. ראה סיכום הדעות אצל **רענן, כרישה**, http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=16182 15.12.19; **רש"י** (ביצה יז ע"ב): *קפלוטות - כרתי, פוריש בלעז* > Porels(?) (צר. עתיקה)=poireaux (צורת רבים של poireau צר. **דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 117, ע' 846)=*Allium porrum* (ון ווייק, מילון, א, עמ' 58); **ריבמ"ץ** (כלאים א ב עמ' עז): *כרישי שדה. קפלוטין, לעז פורי ארדילי, ויש אומ' פורי קפיטינוטי* > *Allium porrum*= porrum capitatum (כרישה) אשר מניחים את חלקה התחתון להתעבות, ולא חותכים את עליה (**גלייר**, עמ' **1407**). המונח הלטיני capitanotum מקביל ל-κεφαλωτόν היווני, שפירושו - בעל ראש (**לידל וסקוט**, עמ' **946**) ומתייחס לכרישים (*Allium porrum*) שנזרעים מרוחקים זה מזה ומפתחים בצלים גדולים יותר ('ראשים'. **פלדמן, משנה**, עמ' 213; **פליקס, כלאים**, עמ' 62). לא ברור אם הפירוש השני חל גם על 'קפלוטין', או שלפי פירוש זה 'כרישי שדה' לחוד ו'קפלוטין' לחוד; **רע"ב** (עוקצין א ב): *והקפלוטות - כרתי. חציר בלשון מקרא, בערבי כוראת, ובלע"ז פור"וש* [ודומה לו במעשר שני ב א: *פורו"ש*] (נדרים ו ט): *קפלוטות - מין ממיני הכרתי הגדלי' בא"י* > porro (איט.)=*Allium porrum* (שום הכרש, 'כרישה', 'לוף'); **מוה"ע** (ח"ז עמ' 164): *פי' בל"י מין כרישין ולהם ראש; מכה"מ* (ב"א ד' 31 מעשר שני ב): *כאל;* (שם ד' 177, עוקצין א ועוד): *אלאלה צנג* > كل=*Allium porrum* (**סטיינגאס**, עמ' **1007**). אלאלה צנג > לא מזוהה עם *Ranunculus* (=נורית). **מוזפריאן**, עמ' **449**, ע' **6218**).
2. **רנאה"י** (עוקצין עמ' 5): *אלכראת אלשאמי* > להלן רמב"ם; **רמב"ם** (תרומות ט ז עמ' **191**): *והקפלוטות הם אלכראת' אלשאמי* [וכך גם במקומות נוספים: מעשר שני ב א; נדרים ו ז; עוקצין א ב] > كراث شامي=*Allium ascalonicum* (**רמב"ם, רוזנר**, עמ' 154-155, ע' 198; **עיסא**, עמ' 9, ע' 6); **תנה"י** (עמ' 548, ערך 'קפלט'): *כראת שאמי ולה ראשים גדולים, והיא חריפה ביותר, רבת חריפות וחדות* > לעיל רמב"ם; **המליצה** (שש. 351): *גנדנא שאמי... כראת תאזי [=ערבית]* > נראה שהוא מתרגם מילולית את 'אלכראת' אלשאמי' הנזכר אצל פרשנים אחדים, ומציין כי 'גנדנא' הפרסי הינו בערבית 'כראת'. گندنه (פר.)= كراث (ער.)= *Allium porrum*

(כרישה). אך הצירוף עצמו كراث شامي= *Allium ascalonicum* (בצל שאלוט); **אלג'אמע** (עמ' 116, ערך 'קפלוטות'): **אלכראת' אלשאמי** > לעיל רמב"ם; **תפא"י** (מעשר שני ב א, קיב ע"ב): **מין בצל שאלאָטען בל"א. וי"א מין כרתי אשלויך בל"א** > Schalote (גר.)=*Allium ascalonicum* (**ון ווייק, מילון, א, עמ' 56; גרים, מילון, כ' 14, עמ' 2099**); **זו גם הוראתו של** Aschlauch (**ון ווייק, מילון, שם; גרים, מילון, כ' 1, עמ' 585. אומנם גזירת השם היא מ-**Lauch (*Allium porrum*), **וייתכן שעל כן כתב 'מין כרתי', אך בסופו של דבר נראה כי הוראת שני השמות זהה), אף שהפרשן הביא אותן כשתי דעות שונות.**

3. **ריבמ"ץ** (כלאים א ב עמ' עז): **כרישי שדה. קפלוטין, לעז פורי ארדילי** > *Allium*=Porrandello *ampeloprasum* (**אוניברסיטת קטאניה. עיין גם לעף, פלורה, ב, עמ' 138**).
4. **ספר מהרי"ל - מנהגים** (הלכות איסור והיתר משערי דורא ד"ה [יג] איסור): **אבל קפלוט שקו' קאפוש או ווישקרוט** > Kappus, Weißkraut (גר.)=*Brassica oleracea var. Capitata* (**גרים, מילון, כ' 11, עמ' 201**).
5. **לעיל הערה 1.**
6. **לעף, פלורה, ד, עמ' 74; פליקס, צומח, עמ' 197.**
7. **פלדמן, משנה, עמ' 212-214, כסלו, כרישים, עמ' 77-78. כך מביא גם ר"י קאפח בהערותיו לפירוש רמב"ם למשנה למסכת כלאים (רמב"ם, קאפח, א, עמ' קסח, הערה 18).**

קצח

הקצח נזכר שלוש פעמים בספר ישעיהו, כצמח הנזרע על ידי הפצה (ולא בזריעה), ונידוש במקל (ישעיהו כח כה; שם כז - פעמיים).[1] נזכר שלוש פעמים במשנה: שנחלקו תנאים אם יש להגדירו כאוכל, לעניין טומאה ומעשר (עדויות ה ג; טבול יום א ה; עוקצין ג ו). כמו כן, נזכר פעמיים בתוספתא, גם כן בהקשר של טומאה (תרומות ה ז; טבול יום א ב). נזכר בתלמודים (ירושלמי דמאי ב ה"א; בבלי ברכות מ ע"א ועוד).

הזיהוי

קצח תרבותי

▪ **קצח תרבותי** (*Nigella sativa*) - מין חד-שנתי ממשפחת הנוריתיים, שזרעיו משמשים כתבלין, ובעבר שימשו גם לרפואה. מינים אחרים של הסוג קצח גדלים בר בארץ ישראל. כך מזהים כל הפרשנים.[2]

עיון

הזיהוי עם הקצח התרבותי מוסכם על כלל הפרשנים. חלק מהפרשנים מזכירים את הדמיון שבין הקצח והכמון, בעקבות ההצמדה ביניהם בכתובים - *וְהֵפִיץ קֶצַח וְכַמֹּן יְזָרֵק... כִּי לֹא בֶחָרוּץ יוּדַשׁ קֶצַח וְאוֹפַן עֲגָלָה עַל כַּמֹּן יוּסָּב*...(ישעיהו כח כה, כז), ואכן, דמיון מסוים בין המינים קשור לעוצמת הריח שלהם.

גם החוקרים מסכימים לזיהוי זה.[3]

הערות:

1. ראה עמר, מקרא, עמ' 112. הסקירה המובאת שם מורה על זיהויו החד-משמעי של הקצח המקראי בדומה לזיהויו במשנה.

2. **פיה"ג** (טבול יום עמ' 137 ש' 3): *פ' שוניז בטיית דומה לכמון אלא שקצח שחור שנ' והפיץ קצח וכמון יזרוק* > להלן **רמב"ם**; **רנאה"י** (עדויות עמ' 6): *אלקזח* > قزحة=*Nigella sativa* (**עיסא**, עמ' 125, ע' 3. שם נזכר כי זהו שמו בסוריה); **ערוך** (ח"ז עמ' 175, ערך 'קצח'): *פי' קצח דומה לכמון אלא שהקצח שחור ובלעז ניי"א* > לעיל פיה"ג ולהלן רש"י; **רש"י** (ברכות מ ע"א): *ניילא* [כך מזהה רש"י גם את 'שיצניתא' - פסחים לה ע"א] > neele (**צר. עתיקה**)=nielle (**צר. דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' **101**, ע' 737) =*Nigella* (**ניקולוב**, **מילון**, עמ' 757); **רמב"ם** (עדויות ה ג עמ' 369): *אלשוניז*. [וכן טבול יום א ה; עוקצין ג ו] > شونيز=*Nigella sativa* (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 288-289, ע' 365; **עיסא**, עמ' 153, ע' 3); **תנה"י** (עמ' 552, ערך 'קצח'): *הוא אלשוניז וידוע בעם בשמו אלכמון אלאסוד* > كمون اسود=*Nigella sativa* (**עיסא**, עמ' 153, ע' 3); **המליצה** (ס"פ ד' 62): *שוניז* > شونيز (פר.)=*Nigella sativa* (**חיים**, **מילון**, ב, עמ' 228; **אחונדוב**, עמ' 380. שם זה מזוהה ככל הנראה גם עם תבלינים אחרים מן הצומח, דוגמת פלפל, כוסבר ושומשום (**סטיינגאס**, עמ' 767), אך נראה כי הוראתו העיקרית הינה, כבערבית, *Nigella sativa*); **רע"ב** (עדויות ה ג): *זרע שחור שקורי' לו ניי"לו בלעז ורגילי' לתת אותו בלחם שהרגיל בו אינו בא לידי כאב לב* [ודומה לו בטבול יום א ה; עוקצין ג ו] > לעיל ערוך; **אלג'אמע** (עמ' 117, ערך 'קצח'): *אלשוניז, והי אלחבה אלסודא [=והוא זרע שחור] מן כי לא בחרוץ יודש קצח* > حبة سوداء= *Nigella sativa* (**עיסא**, עמ' 153, ע' 3); **מכה"מ** (ב"א ד' 174, טבול יום א): *שוניז יא [=או] סייה דאנה* > شونيز - לעיל המליצה; سياه دانه=*Nigella sativa* (**סטיינגאס**, עמ' 714; **חיים**, **מילון**, ב, עמ' 144; **אחונדוב**, עמ' 380); **מילון מהד' טובי** (עמ' 116): *קחטה סודא* [ומפרש שם טובי 'מין תבלין שחור']; (שם כת"י מב"צ 3372): *קחטה* > قحطة=*Nigella sativa* (**עיסא**, עמ' 153, ע' 3. מצוין שם כי זהו השם בתימן); **תפא"י** (עדויות ה ג; עוקצין ג ו): *קימעל שחור* [בטבול יום א ה כותב 'קימעל' סתם, אך סביר כי אין כוונתו לזהות שם באופן שונה] > Schwarzkümmel (**גר.**)=*Nigella* (**גרים**, **מילון**, כ' 15, עמ' 2337).

3. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 74; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 295-294; **פליקס**, **צומח**, עמ' 147.

קרבס

הקרבס נזכר פעם אחת במשנה בהקשר של כלאי זרעים (כלאים ב ה) כזרע הנשאר בשדה לשלוש שנים.[1]

הזיהויים

▪ **כרויה תרבותית, 'קימל'** (*Carum carvi*) - צמח ממשפחת הסוככיים, דומה בצורתו לצמח הגזר. צומח באסיה ובאירופה. פירותיו של הצמח דומים במראיהם לפירות הכמון, וכמותו הם משמשים כתבלין. הצמח הוא חד-שנתי, דו-שנתי ולפעמים גם תלת-שנתי. כך הוא כנראה הזיהוי בירושלמי, וכך זיהו רס"ג, רש"ג, רמב"ם, ערוך, וריבמ"ץ.[2]

כרויה תרבותית

▪ **עירית גדולה** (*Asphodelus microcarpus*) - גיאופיט ממשפחת העיריתיים. העירית בולטת בעיקר במקומות שבהם מתקיימת רעייה אינטנסיבית, בשל היותה מוגנת מאכילת בעלי חיים על ידי רעלים ומחטים מיקרוסקופיות הנמצאות בתאים. נפוצה כמעט בכל חלקי הארץ. השורש המעובה יכול להישאר כמה שנים בקרקע. כך זוהה הקרבס בזרעים גניזה ב.[3]

עירית גדולה

▪ **כרוב הראש** (*Brassica oleracea var. Capitata*) - ירק מוכר ממשפחת המצליבים. כך הוא לכאורה הזיהוי בכת"י אנטונין (וראה להלן בעיון).[4]

עיון

לקרבס זיהוי מרכזי אחד - כרויה תרבותית.

זרעים גניזה ב מביא זיהוי ייחודי - עירית גדולה.

זיהויו של כת"י אנטונין תמוה, אך ייתכן כי הוא מתייחס, לפחות מבחינת התעתיק, לפירוש הירושלמי.[5]

החוקרים מזהים את הקרבס עם הכרויה התרבותית.[6]

כרוב הראש

הערות:

1. ברבים מכתבי היד והדפוסים מופיע 'קנבס' או 'קנבוס'. עם זאת גרסת הירושלמי הינה 'קרבס', והזיהויים המובאים להלן, השונים מן הזיהוי החד-משמעי של הקנבס-קנבוס (ע"ע) מורים בסבירות רבה על הגרסה 'קרבס'.
2. **ירושלמי** (כלאים ב ה"ה, עמ' 150): כרביי > לא מזוהה במילונים. פליקס ולעף מזהים אותו עם *Carum carvi* (**פליקס, כלאים**, עמ' 221; **לעף, פלורה**, III, עמ' 438. ועיין **עמר וסרי**, עמ' 191); **רס"ג** (עמ' 196 133): כרויה > كرويا=*Carum carvi* (**עיסא**, עמ' 41, מס' 2; **בדויאן**, מס' 880; **אבן אלביטאר**, **תפסיר** III, מס' 54; **אבן אלביטאר**, **ג'אמע** IV, עמ' 65; **רמב"ם ביאור**, מס' 195. סינונים של *Apium carum*); **רש"ג** (עמ' 175, ש' 23): כרויא > לעיל רס"ג; **רמב"ם** (כלאים ב ה עמ' קעה): י"א אלכרויה [אצל תנה"י (עמ' 554, ערך 'קרבס'): כראויא; **אלג'אמע** (עמ' 117, ערך 'קרבס'): אלכרויא] > לעיל רס"ג; **ערוך** (ח"ז עמ' 131, ערך 'קנבס' - גורס כאן 'קנבוס'): *יש מפרשים ממיני תבלין הוא כמו כמון או כרוייא* > לעיל רס"ג; **ריבמ"ץ** (עמ' פח): *ראינו במשניות כתוב בהן קנבס והוא טעות אלא קרבס, גרסי' בירוש' אי זהו קרבס קרביי* > לעיל רס"ג.
3. **זרעים גניזה ב: עוצלאן.** عوصلان=*Asphodelus microcarpus* (עירית גדולה. **דינסמור ודלמן**, עמ' 85, ע' 1673. נראה כי שם זה ייחודי לאזור א"י-לבנון).
4. **כת"י אנטונין** (עמ' 71 31): *κραββη* > ניתן לראות ב-κραββη תעתיק יווני של 'קרביי' המופיע בירושלמי. אם כי למעשה הוראת מילה זו היא *Brassica oleracea var. Capitata* (=כרוב הראש), ובמילה כמעט זהה (κραββην) זיהה כת"י אנטונין את 'כרוב' [ע"ע 'כרוב'], ואם זו אכן הכוונה - הדבר תמוה.
5. לעיל הע' 4.
6. **פליקס, צומח**, עמ' 148; **לעף, פלורה**, IV, עמ' 74.

קרוסטמילין[1]

הקרוסטמילין נזכרו שלוש פעמים במשנה, תמיד כחלק מרשימה של מינים הדומים זה לזה: לעניין דין הכלאים (כלאים א ד); לעניין מועד חיובם במעשר (מעשרות א ג) ובהקשר של דיני הטומאה (עוקצין א ו). נזכרו פעם אחת בתוספתא, גם כן בדיני הטומאה (עוקצין ג ז). כמו כן, הם נזכרו בירושלמי כמה פעמים (תרומות יא ד; מעשרות א ב ועוד).

הזיהויים

▪ **אגס תרבותי** (*Pyrus communis*) - האגס המוכר לנו. עץ פרי ממשפחת הוורדיים. מוצאו של האגס התרבותי מאיראן. כך זיהו רס"ג, זרעים גניזה ב, רנאה"י (בפירושו הראשון), רמב"ם, תנה"י, כפו"פ, המליצה ואלג'אמע.[2]

אגס

▪ מין בר של **אגס** (*Pyrus*). בחורשים בארץ גדל מין הבר **אגס סורי** (*P. syriaca*), שהינו אחד ממיני הבר שמהם פותחו זני תרבות, ועד היום משמש ככנה לאגס התרבותי. כך זיהו פיה"ג, ערוך (בפירושו השני), ריבמ"ץ (בפירושו השני), ר"ש ורע"ב.[3]

אגס סורי

▪ אפשרות קרובה לשני הזיהויים הקודמים - מין או זן של אגס ששמו בפי הרומאים היה Crustumine, ונחשב משובח במיוחד - כך נראה שיש להבין את הזיהוי בכת"י אנטונין, בערוך ובריבמ"ץ.[4]

▪ **משמש** (*Prunus armeniaca*) - עץ פרי מוכר ממשפחת הוורדיים. פירותיו המתוקים צהובים-כתומים, עגולים וקטיפתיים. כך כנראה אצל רנאה"י פ"א ואצל מוה"ע.[5]

▪ זן של תפוחים קטנים שנקרא בעבר בערבית 'תפוח פאטימי'. כך כנראה יש להבין את הזיהוי של רש"ג, הזיהוי השני המופיע ברנאה"י (בשם ר' שמעון) וכך אצל כפו"פ ל"ע.[6]

▪ **דובדבן** - קבוצת מינים מן הסוג *Prunus* ממשפחת הוורדיים, אשר להם פירות קטנים אדומים. לדובדבן שני מיני מאכל עיקריים - חמוץ (*Prunus cerasus*) ומתוק (*Prunus avium*, נקרא גם גודגדן), והם גדלים באזורים קרירים באסיה, אירופה וצפון אמריקה. באזורנו מגדלים את הדובדבן בעיקר באיראן ובטורקיה. זיהוי זה מופיע אצל מכה"מ, וכאפשרות שנייה אצל המליצה.[7]

משמש

דובדבן

עיון

כל הזיהויים הם עם **עצי פרי ממשפחת הוורדיים**, שהרי 'קרוסטמילין' קרובים ל'אגסין' (ע"ע) שבמשנה, המזוהים עם האגס או השזיף.

המסורת המרכזית של הפרשנים בערבית, שלפיה האגסים שבמשנה הינם השזיפים שלנו, מזהה את הקרוסטמילין הסמוכים להם עם **האגסים** שלנו.

רנאה"י פ"א וכן מוה"ע, שזיהו אף הם את האגס שבמשנה עם השזיף, מזהים ככל הנראה את הקרוסטמילין עם **המשמש**. למעשה נראה כי יש כאן מסורת ייחודית לשני המקורות הללו, אם כי קיומה של זיקה בין שני פרשנים אלו מפליאה במקצת עקב הריחוק הגיאוגרפי - תימן מזה, ומערב אירופה מזה. ההיגיון בזיהוי הזוג 'אגס'

- 'קרוסטמל' כפי שזיהו פרשנים אלו הינו ברור למדי. זיהוי 'אגס' כשזיף נובע מן השם הערבי, כפי שזיהו רוב הפרשנים בערבית. הזיהוי יוצא הדופן של 'קרוסטמל' עם משמש, נובע הן מן הקרבה בין שני המינים (הנמנים שניהם עם הסוג *Prunus*), כפי שמתחייב מן ההקשר במשנה (ורוב הפרשנים בערבית צריכים אכן להתמודד עם קושי זה של אי הדמיון בין השזיף לאגס),[8] והן ממשמעות המונח ביוונית χρυσομηλον (מילולית: תפוח זהב), שבהחלט מתאים לצבעו של המשמש.[9]

מסורת אחרת בערבית, שלפיה האגסין במשנה מזוהים עם אגס תרבותי, מזהה את הקרוסטמל עם מין פרי ארץ-ישראלי, שהוא ככל הנראה 'התפוח הפאטימי' שנזכר במקורות מימי הביניים.

מסורת אירופית מזהה את 'קרוסטמל' עם זן ייחודי של אגס תרבותי, שייתכן שהוא הזן המתואר בכתבים רומאיים ונקרא שם בשם Crustumine. במסורת זו נראית התייחסות ברורה לשם המשנאי, שמקורו יווני.[10]

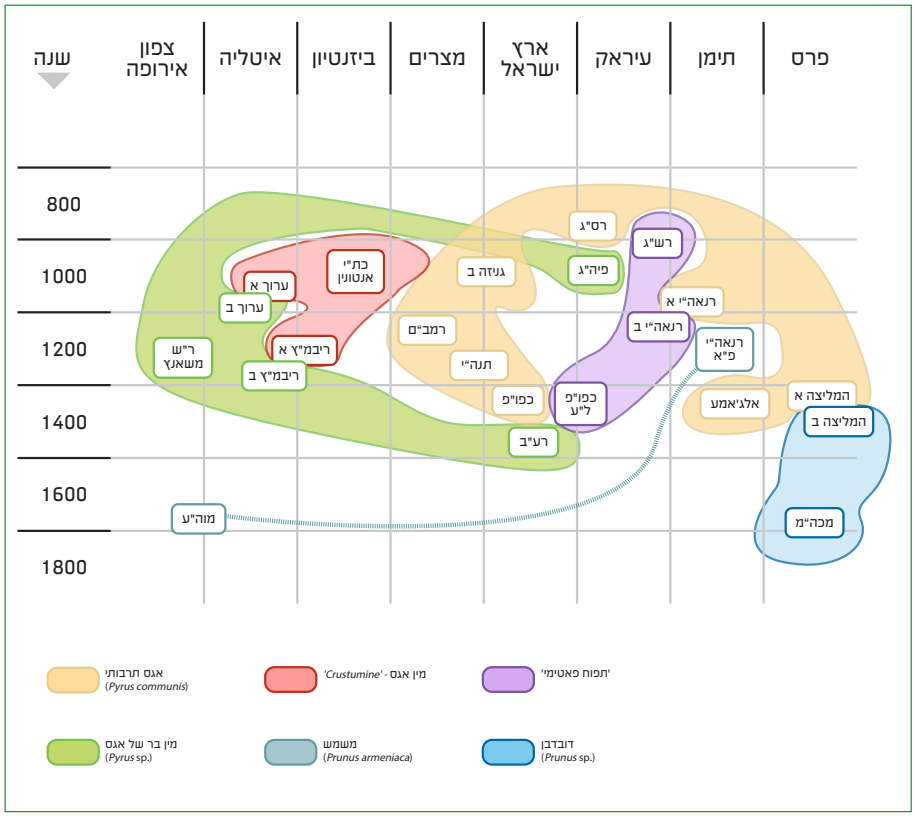

מסורת אחרת, שמקורה בפיה"ג, ומובאת כפירוש נוסף אצל הערוך וריבמ"ץ מדברת כנראה על מין בר קרוב, המתואר כבעל פירות קטנים ('תפוחים' או 'אגסים') 'הדומים לעפצים'.[11]

מסורת פרסית מזהה את הקרוסטמלין עם **הדובדבן**, השכיח באזור אירן.

החוקרים מזהים את הקרוסטמילין שבמשנה כזן של **אגס תרבותי**, הנזכר בכתבים הרומאיים, בדומה למסורת האירופית הנזכרת לעיל.[12]

הערות:

1. בדפוסים - 'קרסתומלין'.
2. **רס"ג** (עמ' 192 116): **אלכמתרי** < كمثرى= *Pyrus communis* (**עיסא**, עמ' 151, מס' 13; **בדויאן**, מס' 2893; **אבן אלביטאר**, **תפסיר** I, מס' 123 ובמהדיר); **זרעים גניזה ב:** אלכומתרי > לעיל רס"ג; **רנאה"י** (עמ' 30): אלכמתרי [וכך גם בעוקצין (עמ' 5)] ואמר ר' *שמעון שהוא נקרא בא"י אלפטומי* > לגבי 'אלכמתרי' - ראה לעיל רס"ג. לגבי 'אלפטומי' - אף שמלשונו משתמע כי 'אלפטומי' הוא שמו הארץ-ישראלי של 'אלכמתרי', נראה יותר כי זוהי דעה אחרת, הקשורה בזיהויו של כפו"פ ל"ע - ראה להלן הע' 6; **זרעים גניזה א** (**אוק.**): אלכומתרא > לעיל רס"ג; **רמב"ם** (כלאים א ד עמ' קסט): אלכמתרי [וכך גם אצל תנה"י (עמ' 558, ערך 'קרסטמל'), ואצל **אלג'אמע** (עמ' 119, ערך 'קרוסטמלין')] *וידוע בפי ההמון אצלינו בשם* אלאנג'אץ > לעיל רס"ג. לגבי זיהוי انجاص עם *Pyrus communis*, ראה **עיסא**, עמ' 151, מס' 13, שם נזכר כי זהו שמו בסוריה ותימן; **בדויאן**, מס' 2893; **דינסמור ודלמן**, מס' 674. ועיין **רמב"ם ביאור**, מס' 14; **כפו"פ** (עמ' תפב): אלכמתריא; (עמ' תשסד): אנגאץ והוא כמתרי > 'אלכמתריא' - לעיל רס"ג; 'אנגאץ' - לעיל רמב"ם; **המליצה** (בהמ"ל): אמרוד ניז *[=או]* חב אלמלוך > امرود (פר.)=*Pyrus communis* (**סטיינגאס**, עמ' **100**). חב אלמלוך - להלן הערה 7.
3. **פיה"ג** (עמ' **140** 5-6): *פ' תפוחים קטנים דומין לעפצי שעפצי בל' קו' מולין* - להלן ערוך; **ערוך** (ח"ז עמ' 209-208, ערך 'קרסטמל'): *פי' כרוסמילי ובלעז פירא מילין... פי' (אולי: פ"א) תפוחים קטנים שדומין לעפצים הנקראים מילין* > 'כרוסמלי' - במספר מקורות רומאיים נזכר מין אגס בשם Crustumine, שנחשב למשובח במיוחד (הפניה למקורות אצל **פליקס**, **כלאים**, עמ' 93, וכן עיין **עמר**, **גידולי**, עמ' 229). קוהוט (ערוך השלם שם) מזהה קרוסטמל עם χρυσομηλον (מילולית: תפוח זהב) =*Cydonia oblonga* (=חבוש. **לידל וסקוט**, עמ' **2010**), אך פליקס חולק עליו מן הטעם שהחבוש מזוהה בוודאות עם 'פריש', המופיע בהמשך המשנה.; 'מילין' - נראה כי הכוונה למין בר של הסוג *Pyrus*. μηλέα (יונית)=תפוח (**לידל וסקוט**, עמ' **1126**), לפי פליקס ועמר סביר כי מדובר ב-*Pyrus syriaca* (=אגס סורי. **פליקס**, **כלאים שם**; **עמר**, **גידולי שם**). מתוך דברי הערוך לא ברור אם אכן יש כאן שני פירושים או פירוש אחד, אך מתוך דברי ריבמ"ץ המביא את דברי הערוך (גם אם לא מזכירו בפירוש) ניתן לראות שראה כאן שני פירושים שונים. ביקר הערך (כר' א, עמ' קלו) מופיעה הגרסה הבאה: *פי' כרוסמיל"י. פי' אחר אגסים ובלעז פירימילי פ"א* (אולי פי') *תפוחים קטנים שדומין לעפצים הנקראים מילין*. לפי גרסה זו מובן יותר: יש כאן שני פירושים - האחד 'כרוסמילי' והשני 'פירימילי' - מין אגס בר; **ריבמ"ץ** (עמ' עט): *פי' מין אגסים הן ונקראין כרוסומולי. פ"א אגסין קטנין שדומין לעפצים ובלעז קלפריצי* > 'כרוסולמולי' - לעיל ערוך. 'קלפריצי' - לא מזוהה; **רע"ב** (כלאים א ד): *מין אגסים קטנים הדומים לעפצים שקורין מילין* > לעיל ערוך; **ר"ש** (כלאים א ד): *מין של אגסים הן ופירש בערוך שדומים לעפצים שקורין מילין* > לעיל ערוך.

4. **כת"י אנטונין** (עמ' 71 16): *κροσταλιν* > ראה לעיל הערה 3 בזיהוי הערוך, על אודות Crustumine, וכן בזיהויי ריבמ"ץ ורע"ב שם.
5. **רנאה"י פ"א** (עמ' 32): אלברקוק > בדרך כלל מזוהה برقوق עם *Prunus domestica* (=שזיף אירופי. **עיסא**, עמ' 149, מס' 1, שם נזכר כי זהו שמו במצרים ובמע'רב; **בדויאן**, מס' 2842. רמב"ם, מס' ביאור 14. וע"ע 'אגסין'. אומנם, במקומות מסוימים برقوق הוא שמו של *Prunus armeniaca* (=משמש), כך בספרד ויוון (**עיסא**, עמ' 17, מס' 148) וכך בתימן (**קאפח**, **מחברת**, עמ' 32, **וד**, **תימן**, עמ'), אך לא סביר שלכך התכוון רמב"ם. כאמור, בתימן זהו שמו של *Prunus armeniaca* (=משמש), ועקב האוריינטציה התימנית הברורה של פירוש זה נראית האפשרות השנייה סבירה יותר (**קאפח**, **מחברת**, עמ' 32; **וד**, **תימן**, עמ' 137). את בן זוגו של 'קרוסטמל' - 'אגס' - מפרש רנאה"י פ"א: 'אננאץ', שבתימן זהו *Prunus domestica* (**וד**, **תימן**, עמ' 138). מעניין כי גם במילונו של בר שינייא מתורגם المشمش=ברקוקיא; **מוה"ע** (ח"ו עמ' 450, ערך 'פריש'): *והקרוסטומלין נקראין בל' יוון כרסומלין פי' פרי של זהב, והוא הנקרא בל' ישמעאל ברקוק וצורתו כמו אגס* > ככל הנראה כוונתו כאן ל-*Prunus armeniaca* דווקא - זאת עפ"י התיאור - צבע זהוב, צורה דומה ל'אגס' (=*Prunus domestica*). באמרו 'אגס' הוא מתכוון ל-*Prunus domestica*, אותו הוא מתאר כ"פרי מלא מיץ ובתוכו פרי כמו שקד קטן". גם בוכסטורף מזהה כך את 'קרוסטמילין' (**בוכסטורף**, **לקסיקון** II, עמ' 1061). חיזוק לכך ניתן גם למצוא בשם 'ברקוק' אשר מזוהה עם מין זה בספרד (**עיסא**, עמ' 148, מס' 17. וכן בתימן) - ארץ מוצאו של פרשן זה.
6. **רש"ג** (עמ' 175, ש' 19-20): *יס' באלש' אלפטדמי וליס הו באלע'* (נקרא באלשאם 'אלפטדמי' ואינו נמצא בעראק') - ראה להלן כפו"פ ל"ע; **רנאה"י** (עמ' 30): *ואמר ר' שמעון שהוא נקרא בא"י אלפטומי* > להלן כפו"פ ל"ע; **כפו"פ ל"ע** (עמ' תשמד): *אלפרטמי והוא נמצא בארץ כנען ולא בבבל* > לפי עמר מדובר כנראה בזן של תפוחים קטנים, שנקראו تفاح فاطمي - תפוח פאטימי (**עמר**, **גידולי**, עמ' 226).
7. **המליצה** (בהמ"ל): אמרוד ניז *[=וגם]* חב אלמלוך > حب الملوک (פר.)=דובדבן; אמרוד - לעיל הערה 2; **מכה"מ** (בהמ"ל, כלאים א): אלבאלו > بالو (פר.)=דובדבן (**סטיינגאס**, עמ' 151).
8. כפי שכותב מוה"ע (שם): *וצורתו כמו אגס, ולכן חלקו אם הם כלאים, ואם יהיו פירות אילו כדברי המפרשים בודאי כלאים הם.*
9. בעל מוה"ע (שם) מעיד על פירושו זה ל'קרוסטמל' (כמו גם על פירושו ל'אגס', 'פריש' ו'עוזרר'): *ואיני כמקיים דברים אלו אלא דברי סברא הם וה' ינקנו משגיאות.*
10. עיין לעיל ערוך בהערה 4.
11. כך מזהה גם ר' אליהו מלונדריש (מאה 13, אנגליה. ר"א מלונדריש, עמ' א).
12. **לעך**, **פלורה**, IV, עמ' 74; **פליקס**, **כלאים**, עמ' 93; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 97; **עמר**, **גידולי**, עמ' 229.

121

קרקס[1]

הקרקס נזכר פעם אחת במשנה כצמח הפטור, לדעת ר' מאיר, ממעשר ומדיני השביעית (מעשרות ה ח). **נזכר גם פעם אחת בתוספתא** (מעשרות ג טו: אף הקלקס[2] שעקציהן קטנים והלקטיהן מרובין). **הירושלמי** (מעשרות ה ה"ח) **מצטט את התוספתא.**[3]

הזיהויים

▪ **קולקס הקדמונים, 'קולוקסיה'** (*Colocasia antiquorum*) - צמח בעל פקעת ממשפחת הלופיים. שמו העממי בשפות שונות (יחד עם מינים נוספים הקרובים אליו) הינו 'אוזני הפיל', בגלל הצורה והגודל של עליו. מדובר באחד מגידולי התרבות הקדומים ביותר במזרח אסיה הטרופית, גודל בארץ ישראל כצמח מאכל למן התקופה הרומית. פקעת הקולקס ראויה לאכילה אחרי בישול או אפייה, המפרקים את החומר הרעיל שהיא מכילה. כך מזהים את הקרקס כמעט כל הפרשנים.[4]

קולקס הקדמונים

▪ **שיזף השיח** (*Ziziphus lotus*) - מין שיח במשפחת האשחריים. השיח סבוך וקוצני. פריו של השיזף אכיל, אך אינו נחשב משובח במיוחד. קרובו של המין **שיזף מצוי**. ייתכן כי לכך כיוון המליצה בזיהויו.[5]

שיזף השיח

עיון

רוב גדול של הפרשנים מזהה את הקרקס

עם המין הקרוי קולקס הקדמונים. בפירוש הרמב"ם נאמר שמדובר במין קטנית, אך בכתב היד מופיעה תוספת בשוליים ובה הזיהוי המקובל הנ"ל. המליצה מפנה גם הוא לשם הערבי של קולקס הקדמונים, אך הוא כותב שהוא *מין ממיני הכרוב*.

זיהויו של המליצה - שיזף מצוי - תמוה, ולא ברור למה הייתה כוונתו בדיוק.

זיהויי החוקרים: צ'יז'יק, פלדמן ופליקס מסכימים כי יש לזהות את הקרקס עם קולקס הקדמונים.[6] **לעף מבחין בין קולקס לקרקס: את הקולקס הוא מזהה עם מין זה,**[7] **בעוד הקרקס מזוהה אצלו עם השורש הנאכל של צמח המים נלומבו (*Nelumbo*).**[8]

הערות:

1. בחלק מכתבי היד והדפוסים: *קלקס*.
2. כך לפי רוב הגרסאות.
3. ל ונ: *אילו הן הקריקס כל שעוקציהן מעוטין והלקטיהן מרובין". וט: אילו הם הקריקן(!) כל שעוקציהן מעוטין וחלטיהן(!) מרובים.*
4. **זרעים גניזה ב:** *הקרִיקִיס קלקאס* > להלן רמב"ם; **ערוך** (ח"ז עמ' 215, ערך 'קרקס'): פי' *כמשמעו בל' ערבי קלקס והוא ממין הלוף* > להלן רמב"ם; **ריבמ"ץ** (מעשרות ה ח עמ' שיב): *אלו הן הקריקס כל שעוקציהן מעוטין והלקטיהן מרובין מה דמי ליה א"ר יוסי כגון הלו קונייתא. פי' קונייתא הוה ידיע להן טפי מלוף* [ועיין שם הע' 90] > מדבריו ניתן להבין שמזהה את 'קריקס' עם 'לוף'. בזהותו את לוף מביא ריבמ"ץ שלוש אפשרויות זיהוי (שהובאו ע"י הערוך). כאפשרות השלישית מובאת *Colocasia antiquorum* (=קולקס הקדמונים, 'קולוקסיה'. ע"ע 'לוף'). על פי פשטות הניסוח כאן, לפיה ברור לו כי הקריקס הינו 'לוף', סביר להניח כי הוא אכן נוקט כאן כאפשרות זו; **רמב"ם** (מעשרות ה ז עמ' 210): *וקרקס וקוטנין ממיני אלו העדשים גם כן*. סימנייה שנוספה מאוחר יותר סמוך למילה 'קרקס' מפנה לצד הגיליון ושם נכתב במאונך: *אלקלקאס* > *Colocasia antiquorum*=قلقاس (**רסולי**, **אלמעתמד**, עמ' 444,309. נקרא שם גם اذان الفيل (אוזני הפיל); **עיסא**, עמ' 23, ע' 3. סינונים של *Arum colocasia*; **בדויאן**, עמ' 83, ע' 496; **דינסמור ודלמן**, עמ' 89, ע' 1769); **תנה"י** (עמ' 560, ערך 'קרקס'): *הוא אלקלקאס* > לעיל רמב"ם; **רע"ב** (מעשרות ה ח): *אף הקורקס בערבי קלקאס והוא מין ממיני הכרוב*; **תפא"י** (מעשרות ה ח, קיא ע"א): *וואסעסר באהנען וטובי' לשלשל ולאצטומכא* > Wasserbohne (גר.)=*Colocasia* (**פריש**, **מילון**, ב, החלק הלטיני עמ' 20).
5. **המליצה** (בהמ"ל): *כנאר אסמאן* > כנאר=*Ziziphus lotus* (**חיים**, **מילון**, ב, עמ' 666; **אחונדוב**, עמ' 405). אסמאן - לא מזוהה.
6. **צ'יז'יק**, **אוצר**, עמ' 685; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 216-215; **פליקס**, **צומח**, עמ' 149.
7. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 73. לסקירה רחבה על זיהויי הפרשנים ל-קלקס/קרקס ראה: **שמש**, **הקולקס**.
8. שם עמ' 74. פליקס מזהה כך את 'גריס הקילקי' הנזכר במעשרות ה ח ובמקומות נוספים (**פליקס**, **צומח**, עמ' 140).

122

ראשי בשמים

הביטוי ראשי בשמים נזכר במגילת שיר השירים (ד יד) ובספר שמות (ל כג) נזכר ביטוי קרוב (*בשמים ראש*). במשנה נזכרים ראשי בשמים פעם אחת, בתוך מחלוקת תנאים לגבי האפשרות לקחתם בכספי מעשר שני ויכולתם לקבל טומאת אוכלים (עוקצין ג ה). נזכר בתוספתא בהקשר של תערובות (מעשר שני א יח) ובספרי דברים, כחלק ממשביחי אכילה שניתן לקחתם בכסף מעשר (קז). עוד נזכרים ראשי בשמים פעמים ספורות בתלמודים (ירושלמי חגיגה ג ה"ד ועוד; בבלי נדה נא ע"ב).

הזיהויים

▪ **עץ אגוז המוסקט, מוסקטית ריחנית** (*Myristica fragrans*) - עץ גבוה ירוק-עד ממשפחת המיריסטיסאה. מקורו באיי בנדה שבאינדונזיה. פריו הצהוב בשרני. מהזרעים מפיקים את התבלין הנקרא "אגוז מוסקט". מהמעטה האדום שמקיף את הזרע מפיקים את התבלין הנקרא מַשְׁיָה. כך מופיע אצל פיה"ג בשם 'השאילות', אצל הערוך ואצל תפא"י (כאפשרות ראשונה). הרמב"ם ורע"ב מציעים מין זה כדוגמה אחת (מתוך כמה) לראשי בשמים.[1]

אגוז מוסקט

▪ **אוגניית הציפורן** (*Syzygium aromaticum*) - עץ תבלין טרופי ירוק-עד ממשפחת ההדסיים. מוצאו מאיי מלוקו שבמזרח אינדונזיה. ניצן הפרח הסגור, שצורתו דומה למסמר, משמש לאחר ייבושו כתבלין, הקרוי בפינו ציפורן. כך מופיע בתפא"י (בשם 'יש אומרים'), וכן מזכירו הרמב"ם כדוגמה נוספת לראשי בשמים.[2]

אוגניית הציפורן

קינמון ציילוני

▪ מיני **הקינמון** (*Cinnamomum*) - סוג הכולל כמה מיני עצים שמקליפת גזעם מפיקים תבלין. מקורם של רוב מיני הקינמון בדרום מזרח אסיה. הרמב"ם מציין כאן שני מינים, כדוגמה נוספת לצמחים הנחשבים כראשי בשמים: ה**קינמון** המוכר לנו מן המטבח (*Cinnamomum zeilanicum*) ומין דומה לו (*Cinnamomum citriodorum*).[3]

נרד

▪ **נרד** (*Nardostachys jatamansi*) - צמח בושם רב-שנתי ממשפחת הוולריאניים, הגדל באזורים הרריים במזרח אסיה. כל חלקיו של הנרד מפיקים ריח חריף לאחר ייבושם. גם הוא מובא אצל הרמב"ם כדוגמה לראשי בשמים.[4]

▪ בושם המופק מן החי: **מושק** - בושם המופק מהפרשות של איילי מושק או **ענבר אפור** (*Ambergris*) - בושם המופק מהפרשות של הלוויתן ראשתן (*Physeter catodon*) - מכה"מ מביא את שתי האפשרויות הללו כזיהויים אפשריים.[5]

אייל מושק סיבירי

מושק האיילים - תרמילים

עיון

השם 'ראשי בשמים' נראה במבט ראשון כשם קיבוצי, וכך אומנם מפרשים הרמב"ם (שמביא כמה דוגמאות למינים שנכללים בשם זה) ורע"ב, וכך מובא בשם הרמב"ם גם אצל תפא"י.

מסורת אחרת, לעומת זאת, מזהה את 'ראשי בשמים' עם מין ספציפי - **עץ אגוז המוסקט**. כך מופיע אצל פיה"ג בשם 'השאילות', אצל הערוך ואצל תפא"י (כאפשרות ראשונה). יש לציין כי גם רמב"ם ורע"ב מונים מין זה כאחד מראשי הבשמים.

זיהוי אחר מופיע אצל תפא"י - **אוגניית הציפורן**. הרמב"ם מזכיר גם את המין הזה כדוגמה לאחד מראשי הבשמים.

זיהוי ייחודי מופיע אצל מכה"מ - שני סממני בושם מן החי.

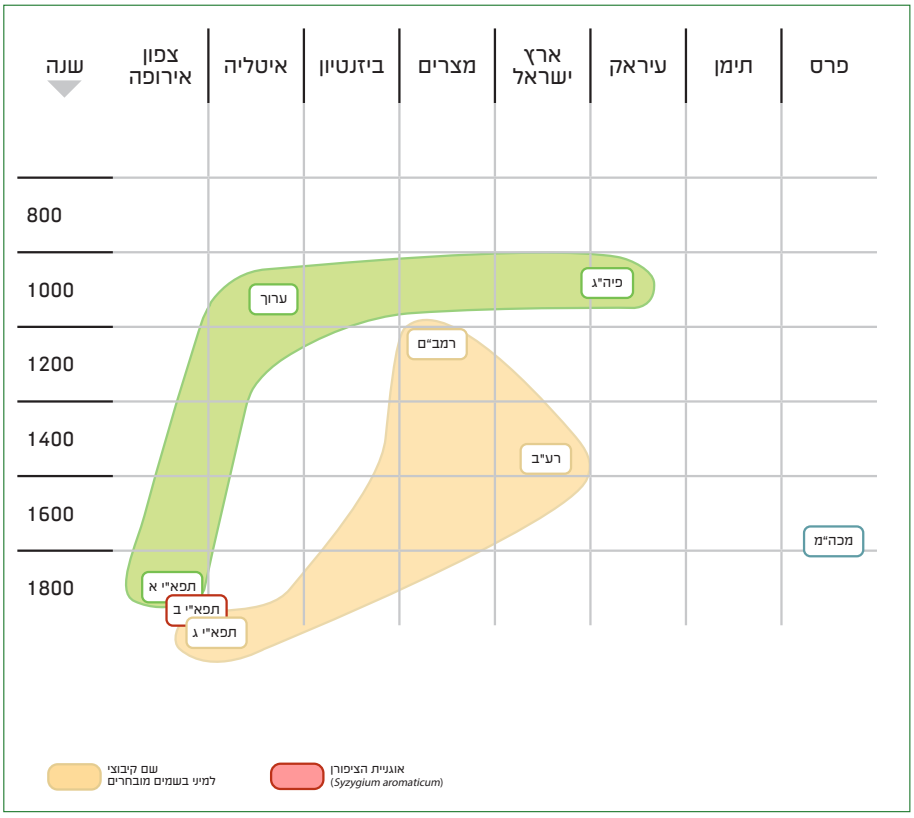

החוקרים סברו שלא מדובר במין ספציפי: לעף מפרש שם זה כשם קיבוצי - 'בשמים'.[6] פלדמן ופליקס אינם כוללים את ראשי הבשמים בחיבוריהם, ונראה כי הסכימו לפענוח של לעף.

הערות:

1. **פיה"ג** (עוקצין עמ' 145 ש' 2): *פ' בשאילות גוז בואה* > جوز بوا=*Myristica fragrans* (**עיסא**, עמ' 122, ע' 6); **ערוך** (ח"ז עמ' 234, ערך 'ראש'): *פי' ראשי בשמים בלעז מוסקאטא* > muscata (לט.) - אגוז ריחני (**דו קאנז'**, **לטינית**, כ' 5, עמ' 555), ככל הנראה *Myristica fragrans*; **רמב"ם** (עוקצין ג ה עמ' תשלג): *וראשי בשמים כל מיני הצמחים הריחניים, וקוראין אותן ראשי בשמים כדרך שקוראין אותן ההמון במצרים אטראף אלטיב, והן כגון אלקרפה ואלקרנפל וג'וז אלטיב ואלסנבל ואלסאדג' ואלבסבאסה, וכל שאר הדומה לאלו ממיני הצמחים שמתבלין בהן את האכלין ונותנין בהן ריח וערבות* > قرفة=*Cinnamomum zeilanicum* (**בדויאן**, עמ' 177, ע' 1039; **עמר**, **קטורת**, עמ' 124-125. לפי אבן אלביטאר قرفة הינה סוג של ضار صيني, ונקראת גם قرفة القرنفل (**אבן אלביטאר**, **ג'אמע**, א, עמ' 359). שם זה מזוהה גם הוא עם *Cinnamomum zeilanicum* (**עיסא**, עמ' 49, ע' 5). ראה גם: **רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 77-78, ע' 95, ולפי המהדיר שם אין הכוונה למין זה, שלדבריו לא היה מוכר באותה תקופה, אלא לאחד מן המינים האחרים הנמנים עם אותו הסוג); قرنفل=*Syzygium aromaticum* (**עיסא**, עמ' 78, ע' 14. סינונים - *Eugenia aromatica*. זהו גם שמם של הסוג *Dianthus* [ציפורן - **עיסא**, עמ' 70, ע']) ושל *Reseda alba* [רכפה לבנה. **עיסא**, עמ' 154, ע' 4]); جوز الطيت, بسباسة= *Myristica fragrans* (**עיסא**, עמ' 122, ע' 6. **רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 31, ע' 38, עמ' 59, ע' 71. ג'וז אלטיב הוא התבלין המיוצר מן הזרעים, בעוד שהבסבאסה היא המשיה, המיוצרת מן המעטה הדק העוטף את הזרעים); سنبل= *Nardostachys jatamansi* (**עיסא**, עמ' 123, ע' 9; **רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 203, ע' 265); سادج= *Cinnamomum citriodorum* (**עיסא**, עמ' 49, ע' 4); **רע"ב** (עוקצין ג ה): *כגון אגוז מוסק"אטו ונרד וכיוצא בהם שנותנים ריח ערב* > לעיל ערוך; **תפא"י** (עוקצין ג ה): *מוסקאטנוס... ולהרמב"ם כאן הוא שם כולל לכל הבשמים המובחרים, וראשי ר"ל מובחרי בשמים* > Muskatennuss (גר.)=*Myristica fragrans* (**ון ווייק**, **מילון**, א, עמ' 871).
2. **רמב"ם**: ראה לעיל הע' 1; **תפא"י** (עוקצין ג ה): *... וי"א נעגליין בל"א. ולהרמב"ם כאן הוא שם כולל לכל הבשמים המובחרים, וראשי ר"ל מובחרי בשמים* > Neglen (גר.)=*Syzygium aromaticum* (**ון ווייק**, **מילון**, א, עמ' 515. סינונים של *Eugenia aromatica*).
3. לעיל הע' 1.
4. שם.
5. **מכה"מ** (ב"א ד' 179, עוקצין ג): *משך וענבר* > مشك - מושק (**סטיינגאס**, עמ' 1247; **חיים**, **מילון**, ב, עמ' 907); عنبر - *Ambergris* (**סטיינגאס**, עמ' 869; **חיים**, **מילון**, ב, עמ' 391).
6. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 74.

123

רגלה[1]

הרגילה נזכרת שלוש פעמים במשנה: כצמח מאכל חד-שנתי החייב בשביעית (שביעית ז א; שביעית ט ה) ובהקשר של דיני הכשרת מאכלים לקבלת טומאה (עוקצין ג ב). עוד נזכרה פעם אחת בתוספתא (שביעית ז יג) ופעם בספרא (בהר ב) בהקשר דומה. אינה נזכרת בתלמודים.

הזיהויים

▪ **רגלת הגינה** (*Portulaca oleracea*) - צמח בשרני וחד-שנתי ממשפחת הרגלתיים, שעליו נאכלים. תפוצתה של הרגלה רחבה - מן המזרח התיכון, אסיה, צפון אפריקה ועד לדרום אמריקה. בארץ נחשבת כפולש ותיק, וגדלה כעשב רע בשדות ובשוליהם. זהו גם הזיהוי הרווח ל'חלגלוגות' (ע"ע). כך פיה"ג, רנאה"י פ"א, הערוך וכל הפרשנים הבאים אחריהם.[2]

רגלת הגינה

▪ **לחך שסוע** (*Plantago coronopus*) - צמח עשבוני ממשפחת הלחכיים, המצוי בעיקר באזורי הספר בארץ ישראל. העלים הצעירים משמשים כירק סלט, ויש המגדלים אותו לשם כך. כך מזהה רס"ג.[3]

לחך שסוע

▪ **דלעת הנחש** (*Bryonia*) - סוג ממשפחת הדלועיים. רוב המינים בסוג רעילים במידה כזו או אחרת. ייתכן שכך יש להבין את הזיהוי בכת"י אנטונין, אם כי כוונתו אינה ברורה.[4]

עיון

רובם הגדול של הפרשנים זיהה את הרגילה עם **רגלת הגינה**, הנקראת כך גם בערבית.

אצל רס"ג מופיע זיהוי ייחודי - לחך שסוע, שגם הוא, כרגלה, משמש למאכל.[5] נראה כי גם כאן יש דמיון לשם הערבי.

בכתב יד אנטונין מופיע זיהוי מוקשה, ייתכן שכוונתו לדלעת הנחש. זיהויים נוספים שאינם ברורים דיים מובאים אצל ריבמ"ץ, ואצל תפא"י בעוקצין.[6]

החוקרים מסכימים לזיהוי עם **רגלת הגינה**.[7]

דלעת הנחש סורית

הערות:

1. בחלק מכתבי היד והדפוסים: *רגילה*.
2. **פיה"ג** (עוקצין עמ' 143 ש' 13): *הרגילה היא זרע של חלגלוגות וכך קורין אותה בטיית בזר [=זרע] רגלה* > להלן רמב"ם; **רנאה"י פ"א** (שביעית ט עמ' 53): *אלרגלה* > להלן רמב"ם; **ערוך** (ח"ז עמ' 253, ערך 'רגילא'): *פי' עשב הנקרא פורקקלא ובלשון ערבי שמו רגלא* > porcacchia (דיאלקטים איטלקיים שונים)=*Portulaca oleracea* (**אוניברסיטת טרייסטה**); **רמב"ם** (שביעית ז א עמ' 155): *אלרגלה, והיא אלבקלה אלחמקא*; (עוקצין ג ב): *אלרגלה* > رجلة, البقلة الحمقاء=*Portulaca oleracea* (**עיסא**, עמ' 147, ע' 10; **רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 50-49, ע' 59); **ר"ש** (שביעית ז א): *יש אומר דהן חלגלוגות*; (שביעית ט ה): *מין ירק*; (עוקצין ג ב): *עשב שקורין פורפ"א בלע"ז* > נראה שזיהויו דומה לזיהוי הרא"ש להלן; **תנה"י** (עמ' 572, ערך 'רגל'): *אלרג'לה* > לעיל רמב"ם; **רא"ש** (שביעית ז א): *הרגילה - חלוגלוגות ובלעז פורפי"ר* > pourpier (צר.)=*Potulaca oleracea* (**ון ווייק, מילון**, א, עמ' 1054); **כפו"פ** (פרק מח, עמ' תרסא): *חלגלוגות*; **המליצה** (ס"פ ד' 65): *כורפא בקלת אל חמקא* > خرفه, بقلة الحمقاء (פר.)=*Potulaca oleracea* (**סטיינגאס**, עמ' 455; **חיים**, **מילון**, א, עמ' 1059; **אחונדוב**, עמ' 159, 346); **רע"ב** (שביעית ז א): *הם חלגלוגות ובלעז בירדולג"יש*; (עוקצין ג ב): *והרגילה כך שמה בערבי, ובלעז פורק"קלה* > verdolaga (ספ.)=*Portulaca oleracea*; **אלג'אמע** (עמ' 120, ערך 'רגלה'): *אלרגלה והי [=והיא] אלבקלא אלחמקא* > ציטוט דברי רמב"ם; **מכה"מ** (ב"א ד 23, שביעית ז ועוד): *כ'ולפה* > לעיל המליצה; **תפא"י** (שביעית ט ה, פא ע"ב): *בארצעלקרויט והוא חלוגלוגות* > Borzelkraut (גר.)=*Portulaca oleracea* (**ון ווייק, מילון**, א, עמ' 1054; **פריש**, **מילון**, ב החלק הלטיני עמ' 83; **גרים**, **מילון**, כ' 2, עמ' 247).

3. **רס"ג** (עמ' 195 ע' 132): *ירק שייקרא לו רג'ל אלגראב [מילולית: רגל העורב]* > رجل الغراب=*Plantago coronopus* (**עיסא**, עמ' 142, ע' 13; **אבן אל ביטאר מציין כי שמו היווני הוא** κορωνόπους. **אבן אלביטאר**, **תפסיר**, עמ' 186, **לידל וסקוט**, עמ' 983. כמה צמחים נוספים מזוהים עם שם זה במקומות שונים, למשל: *Carum ammoides* (מין ממשפחת הסוככיים, **עיסא**, עמ' **40**, ע' 18); *Roemeria hybrida ssp. Dodecandra* (בן פרג סגול. **פלורה סעודיה**). ייתכן שהזיהוי קשור לדמיון הלשוני 'רגילה'-'רג'ל'.
4. **כת"י אנטונין** (עמ' 73 ש' 119): *βρονεα* > לא ברורה כוונתו. ייתכן שהכוונה ל- βρυωνία=*Bryonia* (דלעת הנחש. **לידל וסקוט**, עמ' 332).
5. **קריספיל**, **ילקוט**, ג, עמ' 565.
6. **ריבמ"ץ** (שביעית ז א עמ' קפג): *הרגילה. איני יודע מהו, אלא בלשון יוון רפנו סיפרגא* > לא מזוהה. אולי יש קשר ל-ῥάφανος=כרוב או ῥάφανις=צנון; **תפא"י** (עוקצין ג ב): *מין צמח הנקרא פירטישאק* > פירטישאק - לא מזוהה.
7. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 74; **צ'יז'יק**, **אוצר**, עמ' 837; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 219-221; **פליקס**, **צומח**, עמ' 197.

124

רימין

הרימין נזכרו פעמיים במשנה: פעם אחת (דמאי א א) כצמח שנפטר מדין הדמאי בשל חוסר חשיבותו, ופעם נוספת בהקשר של דיני הכלאים, כצמח הדומה לשזיפין (כלאים א ד). בתוספתא נזכרו פעם אחת, בהקשר דומה של דין הדמאי (דמאי א א).

הזיהויים

▪ **שיזף מצוי** (*Ziziphus spina-christi*) - עץ סבוך קוצני מאוד ממשפחת האשחריים. גובהו הממוצע הוא בין 3-5 מטר, אך הוא יכול להגיע גם לגובה של עשרה מטר. פירותיו של השיזף אכילים, אם כי אינם משובחים במיוחד. מדובר במין קרוב לשיזף המוכר לנו - שיזף תרבותי. כך זיהו רוב הפרשנים את הרימין.[1]

שיזף מצוי

▪ **בן חוזרר תרבותי** (*Sorbus domestica*) - עץ במשפחת הוורדיים, הגדל לגובה של 15-20 מטר, אם כי לעיתים מופיע גם כשיח בגובה 3 מטר. הפירות בצורה תפוחית או אגסית, והם נאכלים אחרי תקופת הבחלה. השימוש הנפוץ בפרי הוא בהכנת סיידר במקומות מסוימים באירופה. קיימת אפשרות

בן חוזרר תרבותי

שלכך כיוון הבבלי, וכך כנראה הזיהוי הראשון אצל ריבמ"ץ.[2]

- **שזיף אירופי** (*Prunus domestica*) - השזיף המוכר לנו. עץ פרי ממשפחת הוורדיים, שמוצאו מאזור הקווקז. זיהוי זה מופיע אצל תפא"י במסכת כלאים, כשהוא מדגיש כי הכוונה היא לזן של פירות עגולים (ולא מוארכים).[3]

שזיף אירופי

- **'אוסנה'** (*Rubus fruticosus*) - שיח של פירות יער ממשפחת הוורדיים, נמנה עם הסוג פטל. צבעו של הפרי הבשל שחור. נפוץ באירופה. בארץ גדל בגדות נחלים מין בר קרוב - **פטל קדוש** (*R. sanguineus*). כך אצל תפא"י במסכת דמאי.[4]

אוסנה

עיון

מסורת הזיהוי המוסכמת על הפרשנים בערבית, שנתלית בזיהוי הבבלי ל'רימין' היא **שיזף מצוי**.

אצל רוב הפרשנים בערבית מובא השם הערבי 'נבק'. רנאה"י פ"א הינו היחיד שלא מביא שם זה, אלא את השם 'דום', המובא גם אצל כפו"פ, שם הוא מציין כי שם זה מקובל ב'ארץ כנען', וכך גם אצל אלג'אמע.

מדברי הערוך וריבמ"ץ עולה כי באירופה היו מוכרות מסורות אחרות לזיהוי 'רימין'.[5] סביר כי הדבר נובע גם מן העובדה ששיזף מצוי הינו מין בעל תפוצה סודנית, ואינו נפוץ באירופה.[6]

שני הזיהויים של ריבמ"ץ (**בן חוזרר תרבותי** ו'אגס סין') עוסקים במינים ממשפחת הוורדיים, שאינם קרובים בוטנית לשיזף, איתו הוא זיהה את 'שזפין'. אומנם, קיים דמיון חיצוני בגודל הפרי, בצורתו ובגווניו בין בן חוזרר תרבותי ובין שיזף מצוי. כמו כן, הזיהוי עם בן חוזרר תרבותי תואם את האפשרות השנייה בזיהוי 'כנרי' שבבבלי.

אצל תפא"י מופיעים שני זיהויים מחודשים. בכלאים הוא מזהה את הרימין עם השזיף שלנו, ומסביר כי מדובר בזן של פירות עגולים (לעומת השיזפין הנזכרים בסמוך, אותם הוא מזהה עם זן שפירותיו מוארכים) בדמאי הוא מזהה את הרימין עם פרי היער אוסנה.[7]

זיהוי החוקרים: פליקס ולעף מזהים את הרימין עם שיזף מצוי.[8] **פלדמן מזהה אותם עם שיזף השיח (*Ziziphus lotus*).**[9]

הערות:

1. **בבלי** (ברכות מ ע"ב): כנדי > לא מזוהה. נראה כי זהו שיבוש של 'כנרי' [בבלי בבא בתרא מח ע"ב: *טאבי תלא לפאפי אכינרא וזבין*; הלכות גדולות (עמ' 97): *שתיתא דכנארי ודגוביידי ודשיסקי בורא פרי העץ דלעילויא אישתני*], שיכול להתפרש בשני אופנים: 1. כנרא=النبق=*Ziziphus spina-christi* (**בר בהלול**, עמ' 907; **בר שינייא**, עמ' 51 ש' 75; **עיסא**, עמ' 192, מס' 8; **בדויאן**, מס' 3653; **רמב"ם ביאור**, מס' 269; **אבן אלביטאר**, ג'אמע III, עמ' 4-5) *Rhamnus nabeca* הינו סינונים של *Z. spina-christi* (פלורה אוריינטליס II, עמ' 13). מעניין כי אצל בר שינייא מופיע גם זוזפא=الغبيراء (=*Sorbus domestica*), בעוד אצל פיין-סמית שאת 'כנרא' מזהה עם *Sorbus domestica* (**פיין-סמית סורית**, עמ' 219), זוזפא הוא *Ziziphus* (שם, עמ' 112); 2. כנרא=*Sorbus domestica* (=בן חוזרר תרבותי. **פיין-סמית סורית**, עמ' 219). ייתכן שזיהוי זה קשור לדעה אחרת המובאת אצל בר בהלול ומזהה את 'כנרא' עם 'עוזרא' - וע"ע 'עוזרר', שם אחת המסורות מזהה 'עוזרר' עם *Sorbus domestica*. **צרי הגוף** (עמ' 144,138) מזהה את 'רימין' עם 'נבק', אך מוסיף *והוא עץ העוזררין*. מאידך גיסא, את 'עוזרריין' הוא מזהה עם 'זערור' ו'קורמש' (שבעצמם מזוהים עם שני מיני ורדיים - ע"ע 'עוזררים'). נראה כי במקרה של הבבלי יש להעדיף את אפשרות 1, המופיעה במילונים הקדומים ומתאימה לקשר שיזפין-רימין. ומתאימה גם לפלורה של האזור. נראה שגם רוב הפרשנים הבינו כך, מכיוון שכמעט כולם מזהים את 'רימין' עם *Ziziphus spina-christi*. לעומת זאת ייתכן מאוד שריבמ"ץ משקף דווקא את האפשרות השנייה - וראה להלן הע' 2; **רס"ג** (עמ' 193 119): אל*[...]* > המהדיר שם משלים מדעתו 'אל[נבק]' - להלן רש"ג; **רש"ג** (עמ' 175, ש' 6): *אלנבק* > النبق=*Ziziphus spina-christi* (**עיסא**, עמ' 192, מס' 8; **בדויאן**, מס' 3653; **רמב"ם ביאור**, מס' 269; **אבן אלביטאר**, ג'אמע III, עמ' 4-5); **רנאה"י** (עמ' 26): *אמר התלמוד כינאדי והוא אלנבק* > לעיל רש"ג **רנאה"י פ"א** (עמ' 27): **אלדום** > دوم=*Ziziphus spina-christi* (**עיסא**, עמ' 192, מס' 8; **אבן אלביטאר**, ג'אמע III, עמ' 4-5). במקורות אלו נזכר כי שם זה קיים בפי "חלק מן הערבים". ועיין להלן כפו"פ שכותב כי 'דום' הינו 'נבק' בפי תושבי ארץ-ישראל. אומנם, دوم משמש גם כשם למינים אחרים, ביניהם *Hyphaene thebaica* (=דקל הדום), אך לא סביר כי כאן הכוונה למינים אלו. עוד יש לציין כי ע"פ ווד, ישנם כמה שמות המקובלים בתימן ל- *Z. spina-christi*, ו-دوم אינו אחד מהם; **רמב"ם** (כלאים א ד עמ' קסט; דמאי א א עמ' קלב): *אלנבק* [וכך אצל תנה"י (עמ' 578, ערך 'רים')] > לעיל רש"ג; **כפו"פ**: (עמ' תקכו): *והוא אלנבק בלשון ארץ מצרים, ואלדום בארץ כנען, ואילנו אלסדר* [ובעמוד תשסד: *נבק והוא אלדום*] > לעיל רש"ג ורנאה"י פ"א; **כפו"פ ל"ע** (עמ' תשמד): אלנבק > לעיל רש"ג; **אלג'אמע** (עמ' 120, ערך 'רימין'): *אלנבק והו אלדום* > לעיל רש"ג, רנאה"י פ"א; **המליצה** (בהמ"ל): נבק > نبق (פר.)= *Z. spina-christi* (**סטיינגאס**, עמ' 1385).
2. **בבלי**: לעיל הע' 1; **ריבמ"ץ**: (עמ' מד): סורכי; (עמ' פ): צינפידי > 'סורכי' - לא מזוהה. ייתכן שהכוונה ל'סורבי':

sorbo (איטלקית)=*Sorbus domestica* (**בדויאן**, מס' 3252. שם זה משמש גם את *Pyrus aria* (**בדויאן**, מס' 2890). אפשרות זו תואמת את האפשרות השנייה בפירוש 'כנרי' - לעיל בבלי. 'צינפירי' - לא מזוהה. ייתכן שיש לקרוא מילה זו כ-Cina pero (מילולית: אגס סין), ואם כן - הכוונה לפרי הדומה לאגס (סביר שנמנה עם הסוג *Pyrus*), שמקורו במזרח אסיה. בימינו מוכרים מינים שונים של הסוג *Pyrus* שמקורם במזרח הרחוק, ביניהם גם המין *P. ussuriensis* הנקרא באנגלית Chinese pear (=אגס סיני), וקוטרו עד 4 ס"מ, אם כי לא ברור איזה מין אסיאתי היה מוכר באירופה במאה ה-12, ועל כן ניתן לקבוע לאיזה מין בדיוק התכוון ריבמ"ץ, גם אם קריאתנו את זיהויו נכונה.

3. **תפא"י** (כלאים א ד): *מין פפלוימען ואפשר הפפלוימען הסגלגלין. ושזפין הן פפלוימען* ארוכין > pflaumen (גר.)= *Prunus domestica* (=שזיף אירופי).
4. **תפא"י** (דמאי א א): **בראמבעער** > brombeeren (גר.)=*Rubus fruticosu* (=אוסנה).
5. **ערוך** (ח"ו עמ' רפא, ערך 'רמי'): *פולצרק"י* > לא מזוהה. קוהוט מנסה לקשור שם זה אל faba ('פול'), **עפ"י כתב יד שבו מופרדת המילה לשני חלקים = "פול-צרקי"**, אך דבריו נראים רחוקים (**ערוך השלם** ח"ד, עמ' 263, ערך 'כנר'); **רע"ב** (דמאי א א): *פי' הערוך פולצרא"קי בלע"ז*.
6. מין התרבות *Ziziphus jujube*, לעומת זאת, מוכר באירופה החל מראשית הספירה (**מור, עציים**, עמ' 795), ועל כן לא נמנעו הערוך וריבמ"ץ מלזהות אותו עם 'שזפין'.
7. יש לציין כי בדפוסים שלנו, מפורש בכלאים כי בדמאי הזיהוי שונה.
8. **פליקס, כלאים**, עמ' 104-105; **לעף, פלורה**, IV, עמ' 74.
9. **פלדמן, משנה**, עמ' 257-258.

125

רכפה

הרכפה נזכרת במשנה פעם אחת בהקשר של דיני השביעית, כאחד מהמינים המשמשים לצביעה (שביעית ז ב). עוד נזכרה פעם אחת בתוספתא כאחד ממיני הזרעים החייבים בכלאים (כלאים ג יב).'בצל של רכפה' המופיע במשנה ובתוספתא מזוהה על ידי הפרשנים בנפרד מ'רכפה' סתם, ונדון בנפרד בערך הבא.

הזיהויים

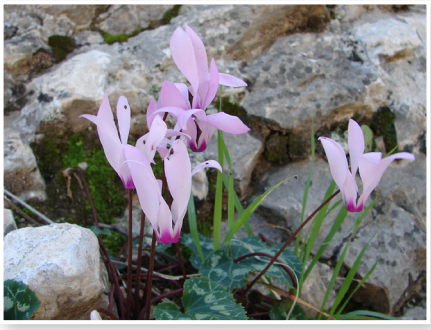

רקפת

ערטנית השדות

- **רקפת מצויה** (*Cyclamen persicum*) - גיאופיט ממשפחת הרקפתיים. הרקפת מוכרת בעיקר בזכות היופי של פרחיה ועליה. בפקעת של הרקפת מצויים חומרים מקציפים - 'ספונינים', שהינם החומרים הפעילים בסבון, ועל פי רוב רעילים. כך אולי יש להבין את הזיהוי המובא בזרעים גניזה ב, וכך הביאו הערוך (כדעה ראשונה), ריבמ"ץ (שמצטט את הערוך), תנה"י (כדעה דחויה), רע"ב (בלי לנקוב בשם הצמח) ואלג'אמע (בשם הערוך).[1]

- **ערטנית השדות** (*Leontice leontopetalum*) - גיאופיט ממשפחת הערטניים. לערטנית פריחה צהובה, והיא נפוצה בשדות ובשוליהם. הערטנית גדלה כמעט בכל אזורי הארץ, ושכיחה במיוחד בצפון מערב הנגב. הפקעת של הערטנית מכילה אף היא ספונינים, ומשמשת לניקוי ולתרופה עממית. לאחר בישול הפקעת אכילה. זוהי אפשרות נוספת להבנת הזיהוי של זרעים גניזה ב.[2]

רכפת הצבעים

▪ **רכפת הצבעים** (*Reseda luteola*) - צמח ממשפחת הרכפתיים. יכול להופיע כחד-שנתי או כדו-שנתי. תפוצתו העולמית נרחבת, בארץ נדיר יחסית. בעבר הפיקו ממנו צבע צהוב, והוא אף תורבת למטרה זו. כך מזוהה הרכפה אצל הרמב"ם ואולי גם רנאה"י ואלג'אמע.[3]

▪ **עץ הברזיל ההודי** (*Caesalpinia sappan*) - עץ ממשפחת הקטניות, שמוצאו מאסיה הטרופית. ניתן לייצר ממנו צבע אדמדם הנקרא ברפאלין, ששימש בעבר בתעשית הטקסטיל. כך מזהה הערוך (בדעה שנייה), וכך גם תנה"י, כפו"פ והמליצה.[4]

עץ הברזיל ההודי

▪ המין הנקרא *Mallotus philippinensis* - עץ ממשפחת החלבלוביים. תפוצתו העיקרית בדרום ובדרום מזרח אסיה, כמו גם באפגניסטן ובאוסטרליה. מזרעיו מפיקים צבען צהוב-כתום. זהו זיהוי יחידאי של מכה"מ.[5]

עיון

נראה כי לרכפה שתי מסורות זיהוי מרכזיות. האחת מזהה עם הצמח הנקרא בערבית 'רקף', שם הקרוב אטימולוגית ל'רכפה', והיא מופיעה לראשונה בזרעים גניזה ב. לא ברורה כוונתו, מכיוון שמוכרים לנו שני מינים הנקראים כך אך הם אינם מכילים חומרי צביעה (זאת, אף שבכתב היד מצוין בפירוש כי מדובר בצמח המשמש לצביעה, כפי שברור גם מן ההקשר במשנה).

אומנם, ייתכן שהצמחים הללו שימשו בתעשיית הצביעה כממיסים לחומרי צביעה. אצל מפרשים מאוחרים יותר ברור כי הכוונה בזיהוי זה לרקפת - כך אצל הערוך (כדעה ראשונה), ריבמ"ץ (שמצטט את הערוך), תנה"י (שמביא זיהוי זה כדעה שנייה ודוחה אותו מכיוון שאינו משמש לצביעה), רע"ב (שמצטט את הערוך מבלי לנקוב בשם הצמח) ואלג'אמע (בשם הערוך). המין השני שנקרא בשם זה הוא **ערטנית השדות**. בדומה לרקפת, גם הערטנית מכילה ספונינים, שיכולים לשמש בתעשיית הצבע.

המסורת השנייה מזהה עם הצמח הנקרא **בערבית** 'בקם'. גם שם זה מוכר כשמם של שני מינים, שניהם אכן משמשים לצביעה. הכוונה המקורית הינה מן הסתם לצמח העשבוני **רכפת הצבעים**, הגדל בר בארץ, ושימש להפקת צבען צהוב, ויש להניח שלכך הכוונה אצל רמב"ם. עם זאת, הערוך (שהביאו כדעה שנייה) זיהה שם זה **כעץ הברזיל ההודי** ששימש להפקת צבען אדום,[6] וכך גם הביאו תנה"י, כפו"פ והמליצה. לא ברור לאיזה צמח התכוונו רנאה"י ואלג'אמע.

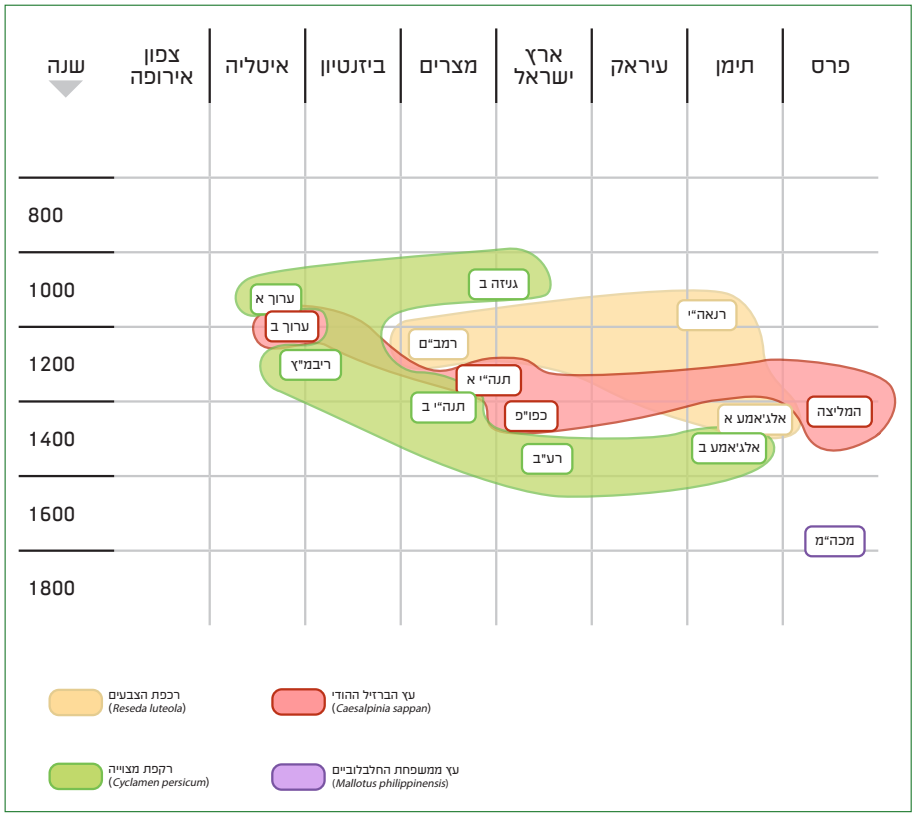

זיהוי ייחודי מופיע אצל מכה"מ - *Mallotus philippinensis* - המשמש גם הוא להפקת צבע.

החוקרים מזהים את הרכפה עם רכפת הצבעים.[7]

הערות:

1. **זרעים גניזה ב:** *והָרְכָפה אלדקף יצבע בה [=ה'רקף' שצובעים בו]* > رقف/ركف מוכרים כשמותיהם של *Cyclamen persicum* (**דינסמור ודלמן**, עמ' 59, ע' **1120**. סינונים של *Cyclamen latifolium*. **עיסא**, עמ' 63, ע' **12**: *Cyclamen europaeum* - מין קרוב) ושל *Leontice leontopetalum* (=ערטנית השדות. **בדויאן**, עמ' 357, ע' **2067**). מינים אלו לא משמשים להפקת חומרי צביעה, אם כי פקעותיהם מכילות ספונינים המשמשים כחומר פעיל בתרופות, ויכולים לשמש גם כממיסי צבע; **ערוך** (ח"ז עמ' 277, ערך 'רכפה'): *פי' בלשון ישמעאל שגר מרים והן עיקרין שחופרין מן הארץ ושולקין אותן ושותין המים ומי שיש תלעים בבטנו ימיתם...* > שגר מרים - להלן תנה"י; **ריבמ"ץ** (שביעית ז ב עמ' קפה): *בלש' ישמעאל שגר מרים הן, והן עיקרין שחופרין מן הארץ וכותשין אותן וסוחטין אותן ושותין המים, ומי שיש לו תולעים בבטנו ימיתם* > להלן תנה"י; **תנה"י** (עמ' 582, ערך 'רכף'): *... ויש אומרים שהוא מה שהרופאים כינו בכ'ור מרים והוא ידוע בעם בשמו שג'רה מרים, ואין זה מן הדברים הצובעים, ומבלבל שנזכר עם פואה* > بخور مريم, شجرة مريم=*Cyclamen* (**עיסא**, עמ' 63, ע' 12; **רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 287-288, ע' 364). מספר צמחים נקראים בח'ור (=קטורת) מרים (כגון *Leontice leontopetalum* - ערטנית השדות), וכן מספר צמחים נקראים שג'רת (=עץ, עשב) מרים (כגון *Anastatica hierochuntica* - שושנת יריחו אמיתית). הרקפת הינה הצמח היחיד הנקרא בשני השמות. רמב"ם בביאור שמות הרפואות, בבואו לבאר את השם 'בח'ור מרים', מדגיש כי אין הכוונה שם לרקפת אלא לערטנית, ומכאן שיש שכינו כך בתקופתו גם את הרקפת (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 44-45, ע' 55. וראה עוד **עמר**, **ביטאר**, עמ' 69 הע' 70; שם עמ' 74 הע' 72). אבן אלביטאר מציין כי באלשאם נקראת הרקפת 'רכף' - ומכאן ההגיון שמאחורי זיהויה עם הרכפה (**אבן אלביטאר**, **ג'אמע**, א, עמ' 115); **רע"ב** (שביעית ז ב): *שרשים שתחת הקרקע, ושולקי' אותן ושותי' מימיהן ומי שיש לו תולעים בבטנו ימיתם*; **אלג'אמע** (עמ' 121, ערך 'רכפה'): *... וקאל פי אלע' הי [=ואמר בערוך שהיא] שגרה מרים והן עיקרין שחופרין מן הקרקע ושולקין אותן ושותין המים ומי שיש לו תולעים בבטנו ימיתם* > לעיל ערוך.
2. לעיל הע' 2.
3. **רנאה"י** (שביעית עמ' 41): *אלבחם* > לא מזוהה. אולי שיבוש של 'בקם' - להלן רמב"ם; **רמב"ם** (שביעית ז ב עמ' 155): *אלבקם* > بقم=*Reseda luteola* (=רכפת הצבעים. **עיסא**, עמ' 154, ע' **20**. איברי הצמח מכילים לוטיאולין - חומר צביעה צהוב, ואכן נהגו להפיק ממין זה צבע צהוב לצביעת בדים. עיין **קריספיל**, **ילקוט**, ה, עמ' 1336-1337); *Caesalpinia sappan* ('עץ הברזיל ההודי'. **עיסא**, עמ' 36, ע' **1**; **בדויאן**, עמ' 128, ע' 768, שם הוא מופיע בשם بقم هندي [=בקם הודי]). יש להניח שהתכוון לאפשרות הראשונה, שהרי במשנה מדובר בצמח עשבוני הגדל בארץ (והברזיל הינו עץ הגדל באזור הודו); **אלג'אמע** (עמ' 121, ערך 'רכפה'): *רכפה אלבקם* > לעיל רמב"ם. לא ברור לאיזו מן האפשרויות התכוון ב-'בקם'. תחומי התפוצה של שני המינים האמורים אינם כוללים את תימן, ולא מוכר מן הפלורות צמח הנקרא כך בתימן. פיאמנטה מביא במילונו כמה אפשרויות, אך הן אינן מסייעות להבהרת התמונה (**פיאמנטה**, **תימנית**, א, עמ' 36). ייתכן שכאן ציטט המחבר את רמב"ם מבלי להכיר את הצמח עצמו.
4. **ערוך** (ח"ז עמ' 277, ערך 'רכפה'): *... וי"מ ברזיל בקם בל"ע* > ברזיל, بقم=*Caesalpinia sappan* (**עיסא**,

עמ׳ 36, ע׳ 1; **בדויאן**, עמ׳ 128, ע׳ 768, שם הוא מופיע בשם بقم هندي [=בקם הודי]); **תנה״י** (עמ׳ 582, ערך ׳רכף׳): *שם אלבקם במ״ם, וצובעים בה באדום כמו אלפוה* > בקם - לעיל ערוך ורמב״ם. נראה שהתכוון כאן דווקא לזיהוי הערוך, מכיוון שמתאר אותו כמקורו של צבען אדום, כעץ הברזיל (בעוד מן הרכפה מפיקים צבען צהוב); **כפו״פ** (פרק מח עמ׳ תרסב): *פי׳ והוא אלבקם והוא עץ אדום* > לעיל רמב״ם. כאן ברור שזיהה עם *Caesalpinia sappan* - ׳עץ אדום׳; **המליצה** (ס״פ ד׳ 68): *ריכפא דבר שצובעין בו בארץ ישר׳ ונקרא דאר פניאן* > נראה כי הכוונה ל- دار پرنيان (פר.)=*Caesalpinia sappan* (**סטיינגאס**, עמ׳ 496).

5. **מכה״מ** (בהמ״ל, שביעית ז): *קמביל* > قنبيل=*Mallotus philippinensis* (**אחונדוב**, עמ׳ 245, 332; **עיסא**, עמ׳ 114, ע׳ 2).
6. ריבמ״ץ מביא זיהוי זה ביחס ל-׳אסטס׳, אך הוא מודע לבעייתיות הזיהוי עם עץ, מכיוון שבמשנה מדובר על ׳ספיחי איסטיס׳ (כלאים ב ה), ועל כן הוסיף: ולא מס׳ (=מסתבר) דברזי עץ הוא וספיחים לא הוו אלא למיני זרעים (**אלבוים**, **כלאים**, עמ׳ 38).
7. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ׳ 74; **פלדמן**, **משנה**, עמ׳ 335; **פליקס**, **צומח**, עמ׳ 139.

126

רכפא (בצל של רכפא)

'בצל של רכפא' נזכר פעם אחת במשנה כצמח הפטור מן המעשר (מעשרות ה ח). נזכר גם פעם אחת בתוספתא בצירוף תיאור - *אי זהו בצל של רכפה כל שאין עוקצן מעוך לתוכו. רבן שמעון בן גמליאל אומר כל שאין לו [אלא] קליפה אחת* (מעשרות ג טו). הפרשנים מזהים אותו בנפרד מ'רכפא' סתם - עיין בערך דלעיל.

הזיהויים

- מין כלשהו בעל בצל. כך אצל רוב הפרשנים.[1]
- **צבעוני ההרים** (*Tulipa Montana*) - גיאופיט ממשפחת השושניים. הפרח דמוי גביע, בעל שישה עלים. הבצל של הצבעוני הוא חד-שנתי. בכל עונת פריחה מועבר חומר הזנה מהבצל לניצן, הבצל הישן מתרוקן ובמקומו נוצר בצל חדש. מוצאו במזרח התיכון, והוא נפוץ בארץ בעיקר בגולן, בגליל, בכרמל, בהרי שומרון, בהרי יהודה, ובשפלה. כך זיהה המליצה.[2]

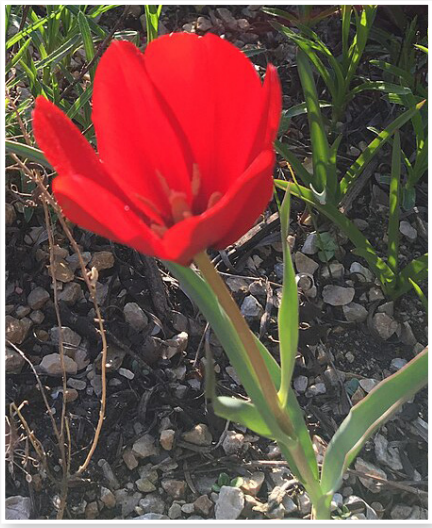

צבעוני ההרים

עיון

הירושלמי (בעקבות התוספתא) זיהה את 'בצל של רכפה' כבצל בעל תכונות פיזיות מיוחדות ('עוקצו נמעך לתוכו', 'אין לו אירס').

רוב הפרשנים מזהים באופן כללי את 'בצל של רכפה' כבצל חריף הגורם לדמעות. הרמב"ם כותב שייתכן וזהו בצל שמיוחס למקום מסוים.

המליצה הוא היחיד שמזכיר זיהוי ספציפי עם צמח בעל פקעת - **צבעוני**.

זיהוי החוקרים: לפי פליקס וליברמן 'רכפה' כאן מציינת שם מקום.[3]

הערות:

1. **ירושלמי** (מעשרות פ"ה ה"ז ל ונ): *אי זהו בצל שלרכפה כל שעוקצו נמעך לתוכו רבן גמליאל או' כל שאין לו* אירס; **רנאה"י** (מעשר ראשון כת"י לונ): *של רפכה* [צ"ל רכפה. בדפוס (מעשר ראשון עמ' 12): רכבה] - *בצל חריף שכל האוכלו עיניו דומעות תרג' חשרת מים (שמ"ב כב) מרכפת דמיין;* **ערוך** (שם עמ' 277, לגבי 'בצל של רכפא'): כבר פי' בע' קילקי. פ"א בצל של רכפא בצל *קשה שהאוכלו מדמע;* **רמב"ם** (מעשרות ה ז עמ' 210): *הוא בצל שכולו שכבה אחת חריף מאוד, אם נגע בעין של אדם ניגר ממנה דמע רב... ואפשר שהם מיוחסים לאיזה מקומות;* **אלג'אמע** (עמ' 21, ערך 'בצל של רכפה'): *הו בצל לה טבקה ואחדה חריף גדן אדי דנא מן עין אלאנסאן סאל מנהא דמע כת'יר* [=*הוא בצל אשר לו שכבה יחידה, חריף מאוד, אם נגע בעין של איש, נזלו ממנה הרבה דמעות*] > לעיל רמב"ם.
2. **המליצה** (ס"פ ד' 68): רכפא [נראה כי כוונתו כאן לפרש 'בצל של רכפה', שהרי קודם לכן הביא ערך 'רכפה' אחר, שם זיהה את 'רכפה' עם 'דבר שצובעין בו' - עץ הברזיל, בדומה לפרשנים אחרים (עיין לעיל, ע' 'רכפה'), וכאן מציין צמח בעל בצל] לאלה כוהי [=*הרדי*] > ערדי=*Tulipa* (**סטיינגאס**, עמ' 1095; **חיים**, **מילון**, ב, עמ' 751). הכוונה כאן ככל הנראה ל-*Tulipa Montana* (**מוזפריאן**, עמ' 564, ע' 7862), הנפוץ באיראן.
3. **פליקס**, **צומח**, עמ' 153; **תוספתא כפשוטה**, ב, עמ' 708.

127

שבת

השבת נזכר במשנה שלוש פעמים: בהקשר של דיני פאה (פאה ג ב), בדיני המעשר, כצמח בעל שלושה חלקים חשובים - *זרע ירק וזירין* (מעשרות ד ה) וכתבלין לתבשיל בנוגע להלכות תרומה ולדיני טומאה (עוקצין ג ד). עוד נזכר שלוש פעמים בתוספתא: בהקשר של דיני מעשר (שביעית ב ז), כמין העושה כלאיים עם הגופנין הכסבר והכרפס (כלאים א א) ובדיני הטומאה, כמין בעל שורש (עוקצין א א). נזכר כמה פעמים בתלמודים (ירושלמי פאה ב ה"א ועוד; בבלי ברכות לט ע"א ועוד).

הזיהויים

▪ **שבת ריחני, 'שמיר'** (*Anethum graveolens*) - צמח חד-שנתי ממשפחת הסוככיים. העלים הירוקים של השמיר משמשים במטבח לתיבול, ואילו הזרעים משמשים בתעשיות המזון השונות ובתעשיית הטבק. משמש גם ברפואה העממית. כך מזהים את השבת כמעט כל הפרשנים.[1]

שבת ריחני, שמיר

▪ **שומר פשוט** (*Foeniculum vulgare*) - צמח רב-שנתי גבוה ממשפחת הסוככיים. לשומר ריח חזק של אניס, והוא משמש כצמח תבלין רב שימושי. היום נפוץ זן בעל גבעול מעובה, המשמש כמעין פקעת לסלט ולבישול. משמש גם ברפואה הטבעית כטיפול למגוון בעיות. כך מופיע אצל אלג'אמע (נוסף וסמוך לזיהוי הקודם).[2]

שומר פשוט

גד השדה

- **גד השדה, 'כוסברה'** (*Coriandrum sativum*) - צמח חד-שנתי ממשפחת הסוככיים. לצמח ריח אופייני חזק, ועליו משמשים לתיבול. תפוצתו העיקרית בארצות הים התיכון, והוא מגודל בתרבות באזורים נרחבים נוספים. בארץ גדל בעיקר בשדות של תבואות חורף בקרקע כבדה, אם כי אינו נפוץ. כך מופיע במילון מהד' טובי.[3]

כמנון האניס

- **כמנון האניס** (*Pimpinella anisum*) - צמח עשבוני חד-שנתי ממשפחת הסוככיים. לפירות האניס שימושים שונים ברפואה העממית, והם גם משמשים להכנת משקאות חריפים. כך מובא בתפא"י בעוקצין.[4]

עיון

כל הזיהויים כאן הם עם צמחי תבלין ממשפחת הסוככיים. כמעט כל הפרשנים מסכימים שיש לזהות את השבת עם המין **שבת ריחני** - **'שמיר' בלשוננו**. בזיהוי המופיע אצל אלג'אמע מופיע, לצד הזיהוי הקודם, זיהוי נוסף - **שומר פשוט**. ייתכן שרצה לבטא את הדמיון שביניהם ולא לזהות את שני השמות עם מין אחד,[5] או שטעה בפירוש 'שבת' הערבי, מכיוון שהשבת הריחני אינו נפוץ בתימן.[6]

זיהויים ייחודיים מופיעים במילונו של טובי - **כוסברה** (אולי מהסיבה הנזכרת לעיל אצל אלג'אמע), ואצל תפא"י (כדעה שנייה) - **כמנון האניס**. שניהם שייכים למשפחת הסוככיים ומשמשים כתבלין.

זיהוי הפרשנים: גם על החוקרים מוסכם זיהוי השבת עם השבת ריחני.[7]

הערות:

1. **רנאה"י** (פאה עמ' 22): *אלשבת* > להלן רמב"ם. ומוסיף שם: והוא דומה לראזיאנג رازيانج=*Foeniculum vulgare* (שומר פשוט. **עיסא**, עמ' 84, ע' 11). השומר והשבת נמנים שניהם עם משפחת הסוככיים, ויש ביניהם דמיון רב בפריחה ובעלים; **ערוך** (ח"ח עמ' 24, ערך 'שבת'): **אניט"ו** > aneto, anitu (דיאלקטים איטלקיים שונים) =*Anethum graveolens* (**אוניברסיטת טרייסטה**); **רש"י** (ברכות לט ע"א, על 'שיבתא'; נזיר נו ע"ב; נדה נא ע"א) **אני"ט** > aneid (צר. עתיקה)=aneth (צר. **דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 6, ע' 42. דומה לו עמ' 7, ע' 44 - שם מזהה 'אניטו' - aneto [איט.]) =*Anethum* (*Anethum graveolens*, מין יחיד בסוגו; **רמב"ם** (פאה ג ב עמ' 68): *אלשבת*'. [וכן הוא בעוקצין ג ד] > شبث=*Anethum graveolens* (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 287, ע' 363; **עיסא**, עמ' 17, ע' 10); **תנה"י** (עמ' 600, ערך 'שבת'): *הוא אלשבת גם בערבית* > לעיל רמב"ם; **רע"ב** (עוקצין ג ד): *השבת - מין ירק הוא, וכן שמו בערבי*. ובלע"ז **אניט"ו** [ודומה לו בפאה ג ב ובמעשרות ד ה] > לעיל ערוך, רמב"ם; **אלג'אמע** (עמ' 124, ערך 'שבת'): *אלשבת*... > שבת - לעיל רמב"ם; **מכה"מ** (בהמ"ל, פאה ג ועוד): *שוית* > شوت, شبت= *Anethum graveolens* (**סטיינגאס**, עמ' 370; **חיים**, **מילון**, ב, עמ' 171; **אחונדוב**, עמ' 380); **תפא"י** (פאה ג ב, יח ע"ב): דילקרויט; (עוקצין ג ד): ... *ויש אומרים דילל בלשון אשכנז* > Dillcraut, Dill (**גר.**)=*Anethum graveolens* (**ון ווייק**, **מילון**, א, עמ' 972. סינונים של *Peucedanum graveolens*).
2. **אלג'אמע** (עמ' 124, ערך 'שבת'): *אלשבת והו אלשמאר* > שבת - לעיל רמב"ם; شمار= *Foeniculum vulgare* (**עיסא**, עמ' 84, ע' 11; **רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 276-277, ע' 351; **רסולי**, **אלמעתמד**, עמ' 216; וד, **תימן**, עמ' 209). ייתכן שרצה כאן לבטא את הקרבה שבין שני המינים (וראה **תוספתא** כלאים א א, וע"ע 'גופנים'), או שטעה בפירוש 'שבת' הערבי, מכיוון ש-*A. graveolens* אינו נפוץ בתימן.
3. **מילון מהד' טובי** (עמ' 118): כבזרה [ומפרש שם טובי: *גד השדה, מין עשב המשמש לתבלין*]. > كبسرة=*Coriandrum sativum* (וד, **תימן**, **עמ' 210**).
4. **תפא"י** (עוקצין ג ד): **אניס**... > Anis, Aneis (**גר.**)=*Pimpinella anisum* (**גרים**, **מילון**, כ' 1, עמ' 377; **ון ווייק**, **מילון**, א, עמ' 999. עוד מזוהה שם זה עם זנים של *Foeniculum vulgare* [שומר פשוט. ון ווייק, **מילון**, א, עמ' 549-550]).
5. כפי שמופיע אצל רנאה"י. לעיל הערה 1.
6. ע"פ ח'ולייד'י מין זה נדיר כגידול תרבות בתימן. ייתכן שבתקופות קדומות כלל לא גדל שם.
7. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 74; **צ'יז'יק**, **אוצר**, עמ' 462; **פליקס**, **צומח**, עמ' 154.

128

שוח (בנות שוח)

בנות שוח נזכרות שלוש פעמים במשנה: כצמח שנפטר מדין הדמאי בשל חוסר חשיבותו (דמאי א א), כפרי שמבשיל במשך זמן רב, לגבי חיובו בדיני השביעית (שביעית ה א) וכמין שאסור למכור לעובד כוכבים, שמצוי שישתמש בו כמנחה לעבודה זרה (ע"ז א ה). עוד נזכר פעם אחת בתוספתא לגבי חיובו בפאה (פאה א ז), וכן פעם אחת בספרא (בהר א).

הזיהויים

▪ זן של **תאנים לבנות** - כך מובא בבבלי, ובעקבותיו אצל זרעים גניזה א, זרעים גניזה ב, רס"ג, רנאה"י, הערוך, רש"י, רמב"ם בדמאי, תנה"י, רע"ב, אלג'אמע, מילונו של טובי, מכה"מ ותפא"י.[1]

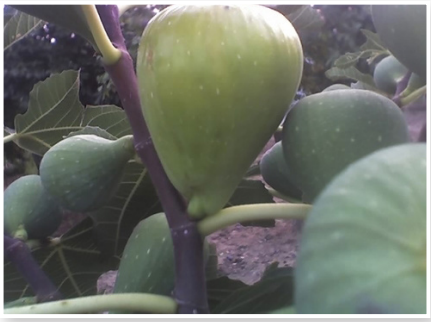

תאנים

▪ **אורן הצנובר** (*Pinus pinea*) - מין עץ ממשפחת האורניים. מוצאו אירופאי, והוא גדל בארץ כמין תרבות. גובהו הממוצע נע בין 12 ל-20 מטר. עליו של האורן מחטיים. האצטרובלים מכילים זרעים, הם הצנוברים, ומבשילים לאורך זמן רב. שרף העץ והצנוברים שימשו ברפואה העממית למן העת העתיקה. כך מפרשים החוקרים את הזיהוי המובא בירושלמי.[2]

אורן הצנובר

▪ **שקמה** (*Ficus sycomorus*) - עץ גדול ממשפחת התותיים, בן סוגה של התאנה. הפרי של השקמה אכיל, אך לא נחשב כמשובח במיוחד. כך מביא הרמב"ם במסכת ע"ז.[3]

שקמה

שקמה - פגות

- **מוז, 'בננה'** (*Musa paradisiaca*) - צמח טרופי דמוי עץ ממשפחת המוזיים, מוצאה מדרום מזרח אסיה. הבננה מוגדרת כעשב, משום שאין לה גזע מעוצה אלא גבעול מעובה. הובאה לארץ רק לאחר הכיבוש הערבי.[4] כך אצל רנאה"י פ"א.[5]
- **משמש** (*Prunus armeniaca*) - כך מזוהה אצל המליצה.[6]

בננה

עיון

אין הרבה מן המשותף לזיהויים, מלבד היותם עצים (או דמויי עץ, במקרה של הבננה) שפירותיהם או זרעיהם משמשים למאכל.

בשני התלמודים מופיע זיהוי של בנות שוח. לפי הבבלי בנות שוח הן זן של **תאנים לבנות**. כמעט כל הפרשנים הולכים בדרך זו. בירושלמי זוהו בנות שוח עם *פיטיריה*. ליברמן ופליקס סוברים כי הכוונה היא **לאורן הצנובר**

משמש

(וכך, לדבריהם, אכן יש לזהות את הצמח). לפי דעתם, גם פירוש הבבלי מיוסד על זיהוי זה, שכן קיים ביוונית שיתוף השם בין תוצר של אורן לתאנים.[7] הערוך, לעומת זאת, מצטט את הירושלמי, ומזהה את 'פיטיראה' כתאנים לבנות, כפירוש הבבלי. ריבמ"ץ מצטט את שני התלמודים, אך לא מזהה בעצמו.[8]

רמב"ם בע"ז מזהה עם זן של **שקמה**. ייתכן שעקב הקרבה הבוטנית בין מין זה לתאנים אין סתירה מהותית בין זיהוי זה לזיהויו בדמאי, שם מזהה כבבלי.

אצל רנאה"י פ"א מופיע זיהוי ייחודי - **בננה** (שהובאה לארץ רק לאחר הכיבוש המוסלמי). אומנם, ייתכן שיש כאן שיבוש, וכוונתו דומה לרמב"ם. זיהוי ייחודי נוסף מופיע אצל המליצה - **משמש**.

זיהויי החוקרים: כאמור לעיל, ליברמן ופליקס מזהים את בנות השוח עם **אורן הצנובר**. לפי פלדמן בנות השוח הינן זן של תאנים.[9]

הערות:

1. **בבלי** (ברכות מ ע"ב אוק366): *בנות שוח - אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: תאיני חוורתא* [מילולית - *תאנים לבנות*. ודומה לו ע"ז יד ע"א אוק366: *תאיני חיוארתא*] > ליברמן טוען כי יסודו של פירוש זה בזיהוי בנות שוח עם *Pinus pinea*, וזאת עקב שיתוף השם ביוונית בין תוצר של מין אורן ובין תאנים (בכמה מקומות בספרות הקלאסית נזכר שרף של מין אורן מסוים בשם συκῆ, שהוראתו היא: תאנה, עץ התאנה (**תיאופסרסטוס, צמחים**, 1, עמ' 214 - ספר III , ח' IX, פסקה 3; **פליניוס, טבע**, 4, עמ' 416, ספר XVI, פסקה 44). לפי ליברמן זהו הדבר שעמד בבסיס זיהוי בנות שוח עם 'תאנים לבנות'; **זרעים גניזה א** (אוק.): *בנות שוח יקול פי תלמוד בבל תאני חוארי* > לעיל בבלי; **זרעים גניזה ב:** *ובנות שוח תין אביץ* > להלן רס"ג; **רס"ג** (עמ' 184 מס' 76): *תין אביץ' [מילולית: תאנים לבנות]*; **רנאה"י** (דמאי עמ' 26): *תאנים יבשים לשלש שנים והם תאנים לבנות, אמר התלמוד: תאיני חיוארי*; **ערוך** (ב 128, ערך 'בנות שוח'): *פי' בנות שוח תאנים לבנות... וכעניין שפירשנו הן מפורשין בתלמוד א"י בגמ' דהא מתניתין: מהו בנות שוח - פיטיראה, ופי' בל"י מין תאנים כאשר אמרנו*. נראה כי לפנינו ניסיון להרמוניזציה בין התלמודים; **רש"י** (ראש השנה טו ע"ב): *מפרש במסכת עבודה זרה תאיני חיורתא*; **רמב"ם** (דמאי א א עמ' 85): *מין תאנים לבנים שעושים פירות משלוש שנים לשלוש שנים* (ודומה לו שביעית ה א); **תנה"י** (עמ' 78, ערך 'בנה'): *בנות שוח ובנות שבע יש להן אותו מובן [ומביא* שם הסבר פונולוגי לזהות בין שני השמות*], והוא מין תאנים שצבען לבן* [ובדומה לו בערך 'שוח' עמ' 602]; **רע"ב** (שביעית ה א): *תאני' לבנו' המגדלו' מג' שני' לג' שני'*; (עבודה זרה א ה): *מין ממיני התאנים הגדולים הלבנים*; **אלג'אמע** (עמ' 20, ערך 'בנות שוח'): *נוע מן אלתין אביץ' מא יטעם ן' תלאתה אעואם אלי ת'לאת'ה אעואם [=מין של תאנים לבנות, אשר יאכיל משלוש שנים לשלוש שנים] וקאל פי אוול ע"ז אן בנות שוח נוע מן אלגמיז [=ואמר ב(פרק) ראשון (מסכת) ע"ז שבנות שוח מין של 'אלג'מיז']* > לעיל רמב"ם; **מילון מהד' טובי** (עמ' 88) בלס אביץ' [ומפרש שם טובי: *תאנים לבנות*] > بلس=*Ficus carica* (**תאנה. וויד, תימן, עמ' 69.** זהו גם שמו של *Ficus palmate* [פיקוס בת השקמה. **שם**, עמ' 71]). ابيض - לבן; **מכה"מ** (בהמ"ל, דמאי א ועוד): *אנגיר ספי'ד* > מילולית: תאנים לבנות; **תפא"י** (דמאי א א, לב ע"ב): *תאני' לבני' הגדלים ביער*.

2. **ירושלמי** (שביעית ה ה"א ל, וט, ונ): *מהו בנות שוח - פיטידיה* > לפי ליברמן ופליקס יש לגרוס פיטידיה/פיטדיאה - πιτύδιον - פירות אכילים של מין אורן (**לידל וסקוט**, עמ' **1409**. מילולית: 'של האורן'. בלטינית: pitydia - פירות של אחד ממיני האורן, ראה **פליניוס**, **טבע**, **4**, עמ' **312**, ספר XV פסקה **36**). כאן מדובר כנראה במין Pinus pinea (**תוספתא כפשוטה**, א, עמ' **132-133**; **פליקס**, **שביעית**, א, עמ' **298-300**. ועיין **גרינפילד ואחרים**, עמ' **78**, **165**, שם ישנה השוואה בין 'שוחא' הארמי ל- πίτυν היווני, הנמצאים ברשימת עצי הבערה של המזבח בספר 'צוואת לוי').
3. **רמב"ם** (ע"ז א עמ' **382**): מין ממיני אלגמיז > جميز=*Ficus sycomorus* (**עיסא**, עמ' **83**, ע' **15**).
4. **ווטסון**, **חידוש**, עמ' **54-51**.
5. **רנאה"י פ"א** (דמאי עמ' **27**; שביעית ה עמ' **48**): אלמוז > موز=*Musa paradisiaca* (ח'ולייידי, **פלורה**, עמ' **143**. **עיסא**, עמ' **121**, ע' **5**). ייתכן שלפנינו שיבוש 'גמיז' - 'מוז'.
6. **המליצה** (בהמ"ל): דרכ'ת *[=עץ]* זרדאלו יא אנגיר > زردالو=*Prunus armeniaca* (**סטיינגאס**, עמ' **614**; **חיים**, **מילון**, א, עמ' **1009**; **אחונדוב**, עמ' **402**); انجير - תאנה.
7. בכמה מקומות בספרות הקלאסית נזכר שרף של מין אורן מסוים בשם συκῆ, שהוראתו היא: תאנה, עץ התאנה (**תיאופרסטוס**, **צמחים**, **1**, עמ' **214** - ספר III , ח' IX, פסקה **3**; **פליניוס**, **טבע**, **4**, עמ' **416**, ספר XVI, פסקה **44**). ראה **תוספתא כפשוטה**, א, עמ' **132-133**.
8. **ריבמ"ץ** (דמאי א א): (מצטט את הירושלמי ואת הבבלי); (שביעית ה א): (מצטט את הירושלמי, ומוסיף): *וגרסי' בנות שוח הן חרובין* > זיהוי זה מבוסס על דברי הירושלמי (שם): *היא חרובין היא בנות שוח*, אלא שכוונת הדברים שם הינה להשוות את דינן של בנות השוח לחרובים ולא לזהותן עם החרובים.
9. **תוספתא כפשוטה**, א, עמ' **132-133**; **פליקס**, **שביעית**, א, עמ' **298-300**; **פלדמן**, **משנה**, עמ' **141**.

שומנית

השומנית נזכרה במשנה פעם אחת בדיני הכלאים, כמין הדומה לשום (כלאים א ג). לא נזכרה בתוספתא או במדרשים.

הזיהוי

שום גבוה

▪ מין בר של **שום** (*Allium*) - סוג במשפחת הנרקיסיים. כל מיני השום הם גיאופיטים בעלי בצל. הפרשנים השונים לא נוקטים בשם של מין מסוים, אלא מספקים תיאור כללי. כך אצל כל הפרשנים שזיהו את השומנית, אם כי לא כולם שווים בתיאור של המין.[1]

עיון

כל הפרשנים קושרים בין **שומנית לשום**, בעקבות האמור במשנת כלאים, והדמיון בשמות, כמובן.

רס"ג, רמב"ם וכפו"פ מזהים שלושתם את 'שומנית' עם מין בר של **שום בעל בצל אחד**, ולא בצלצלים קטנים מאוחים. רנאה"י, לעומתם, לא מוסיף את תיאור הבצל. נראה כי זיהוי רש"ג הוא עם מין **שום קטן**. רע"ב משלב בין פירוש רס"ג וסיעתו לבין פירוש רש"ג. ואכן, בהחלט תיתכן חפיפה בין האפשרויות השונות, למשל: סביר כי מין הבר שאליו התכוונו רס"ג, רנאה"י וכו' קטן יותר **משום הגינה**.

הן 'תומניתא' שבירושלמי, והן זיהויים של כת"י אנטונין ושל כפו"פ ל"ע הינם בעצם שום כלשהו - ייתכן מין בר או זן תרבות בעל בצל קטן יחסית.

זיהוי החוקרים: פליקס לא מזהה את 'שומנית' באופן נחרץ, אלא כותב רק כי זהו אחד ממיני הבר של שום הטובים למאכל, ומביא כאפשרות נוספת את **שום החיזום** (*Allium schoenoprasum*), מין תרבותי בעל בצל קטן ומוארך, הדומה לבצלצלי שום הגינה.[2]

לעף מזהה את 'שומנית' עם *Allium sativum var. ophioscordon*, זן של שום הגינה.[3]

הערות:

1. **ירושלמי** (כלאים א ה"ג, עמ' 146): *תומניתא* > 'תומניתא' הינה הצורה הארמית המקבילה למילה 'שומנית' (שום=תום). במילון מופיע: תומניתא - garlic-like, תואר שמשמעו 'דומה לשום', 'שומי' (**פיין-סמית**, עמ' 608); **רס"ג** (עמ' 191 מס' 112): *שום הבר והוא זה שראשו גרעין אחד* > נראה כי הכוונה לאחד ממיני הבר של הסוג *Allium*, אשר לו בצל אחד ולא בצלצלים מאוחים; **רש"ג** (עמ' 175, ש' 18): *אלתוימה* > סביר להניח כי זוהי הטיה של ثوم (=*Allium sativa*=שום הגינה) במשקל فُعَيْل (בצורת נקבה), שמשמש במשמעות של הקטנה. אם כן, ثويمة=שום קטן; **זרעים גניזה ב:** *אלתום צגאר*> מילולית: השום [ה]צעיר/קטן; **רנאה"י** (עמ' 30): *השום המדברי* > לעיל רס"ג; **רנאה"י פ"א** (עמ' 32): *אלתרמיד* - לא מזוהה. ייתכן שיש לקרוא בכתב היד 'תרמיז', אך גם מילה זו אינה מופיעה במילונים. שם קרוב אחר הוא 'תרביד'=*Ipomoea thurpethum*, צמח ששורשיו נאכלים; **רמב"ם** (כלאים א ג עמ' קסט): *השום המדברי, וראשו גרגר אחד גדול והרופאים משתמשים בו* [ובדומה לו אצל תנה"י (עמ' 604, ערך 'שום') ואצל **אלג'אמע** (עמ' 126, ערך 'שומנית')] > לעיל רס"ג. רמב"ם עצמו מביא בביאור שמות הרפואות צמח המכונה גם ثوم بري, (**רמב"ם ביאור**, מס' 282) אך שם מדובר ב-*Teucrium scordium* (=**געדת הביצות**. **עיסא**, עמ' 179, מס' 13. ועיין גם **דיוסקורידס** III, מס' 125) - צמח ממשפחת השפתניים, שאינו קרוב כלל לשום, ונקרא כך רק בגלל ריחו (**אבן אלביטאר**, **ג'אמע** III, מס' 106); **כפו"פ** (עמ' תשמג): *שום מדברי וראשו גוף אחד גס ואינם חלקים מחוברים כמו האחרים ונכנס ברפואות וכן כתב הרמב"ם* > לעיל רס"ג; **כפו"פ ל"ע** (עמ' תשמד): *השום* > לא ברור למה הכוונה, שכן במשנה 'שום ו'שומנית' הינם צמחים שונים; ערוך (ח"ח עמ' 96, ערך 'שם'): ירו' *תומניתא*; **ריבמ"ץ** (עמ' עח): *ירושלמי תומניתא, פי' ר' ניסים ז"ל מקום הוא ונקרא כך, והשום שבו משונה משאר המקומות*; **רע"ב** (כלאים א ג): *שום מדברי והוא קטן מן השום הגדל בגנים*; **כת"י אנטונין** (עמ' 70 ש' 11): *Allium*=σκόροδον > *σκορδα sativum* (**דיוסקורידס** II, מס' 182; **לידל וסקוט**, עמ' 1614). לא ברור למה הכוונה, שכן במשנה 'שום ו'שומנית' הינם צמחים שונים.
2. **פליקס כלאים**, עמ' 86-87; **פלורה פלסטינה** IV טקסט, עמ' 78.
3. **לעף**, **פלורה**, IV, עמ' 74.

130

שומשמין

השומשמין נזכרים כמה פעמים במשנה: כגידול קיץ, לעניין חיובו בשביעית (משנה שביעית ב ז), כמין שניתן להכין ממנו לחם, אך אינו חייב בחלה (חלה א ד), כמין שניתן להפיק ממנו שמן, בהקשר של הדלקת הנר בשבת ובהקשר של נדרים (שבת ב ב; נדרים ו ט) ולעניין טומאה (טבול יום א ה; מכשירין א ו). עוד נזכרו פעמים אחדות בתוספתא ובמדרשי ההלכה בהקשרים שונים (תוספתא תרומות י טו; שבת ב ג; עוקצין ב ט ועוד; מכילתא פסחא ח; ספרא בהר א ועוד). הם נזכרים כמה פעמים בתלמודים (ירושלמי דמאי ב ה"א ועוד; בבלי שבת מז ע"ב ועוד).

הזיהויים

▪ **שומשום** (*Sesamum indicum*) - צמח חד-שנתי ממשפחת השומשמיים, שזרעיו נאכלים. גדל בעיקר בבורמה, הודו, סין ואתיופיה. זרעיו, המצויים בתוך תרמיל, מכילים לעיתים למעלה מ-50% שמן. מן השומשום מכינים בין השאר טחינה וחלווה. כך זיהו כמעט כל הפרשנים.[1]

שומשום

יסמין ריחני

▪ **יסמין** (*Jasminum*) - סוג ממשפחת הזיתיים המונה כ-200 מינים. הצמח נפוץ בגינות נוי בזכות פרחיו הלבנים וריחם הנעים. בארץ גדל מין הבר **יסמין שיחני**, שפרחיו צהובים, בעיקר בגליל העליון, בשומרון, בגלבוע ובחרמון. כך מזוהה בכתב יד דה לאנג 16.[2]

כוכבית מצויה

▪ **כוכבית מצויה** (*Stellaria media*) - צמח חד-שנתי ממשפחת הצפורניים. נחשבת כעשב רע, ומצויה ברוב חלקי הארץ. נאכלת טרייה, ומשמשת ברפואה העממית כתרופה למגוון בעיות. ייתכן שכך יש להבין את הזיהוי המובא בכת"י פרמה. אפשרות נוספת היא שמדובר ב**ענבי השועל** (*Ribes nigrum*) - שיח במשפחת הדומדמנתיים, הנושא פירות עגולים קטנים ושחורים, בעלי טעם מתקתק.[3]

ענבי שועל

▪ זרע של **פשתה** (*Linum*) - מין במשפחת הפשתיים. משמשת כמקור לסיבים בטקסטיל כבר משחר ההיסטוריה, הסיבים מופקים מגבעולי הצמח. מאז המאה ה-19 משמשת בתעשיית השמן, המופק מן הזרעים. כך זיהה תפא"י.[4]

זרעי פשתה

עיון

רוב הפרשנים מסכימים כי יש לזהות את השומשמין עם השומשום.

עם זאת, קיימות עוד שלוש מסורות זיהוי: **יסמין**, ממנו נהגו להפיק שמן בימי הביניים;

פשתה שגם היא שימשה בזמנים מאוחרים באופן דומה; מסורת שלישית שאינה ברורה כל צורכה נמצאת בכת"י פרמה.

החוקרים מסכימים גם הם כי יש לזהות את השומשמין עם **השומשום**.[5]

הערות:

1. **רנאה"י** (שביעית ב ז): (שבת עמ' 49): אלסמסם > להלן רמב"ם; **רנאה"י פ"א** (שביעית כת"י לונ): אלסמסם > להלן רמב"ם; **ערוך** (ח"ח עמ' 109, ערך 'שמשם'): *פי' בל' ישמעאל סמסם ובלע"ז סיסומ"י זרעונין ירוקין הן* > להלן רמב"ם; Sesamo (איט.)= *Sesamum indicum*; **ריבמ"ץ** (שביעית ב ז עמ' קנה): *מסמי* (ככל הנראה שיבוש של 'סיסמי'. בספר אור זרוע סי' רטז הביא בשם ריבמ"ץ: *סימסמי*) > לעיל ערוך; **רמב"ם** (שביעית ב ז עמ' 144; חלה א ד עמ' 232): אלסמסם > **עיסא**, עמ' 168, ע' 1; **רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 205-206, ע' 268); **המליצה** (שש. ד' 392): כונג"יד > كنجِد=*Sesamum indicum* (**סטיינגאס**, עמ' 1053; **אחונדוב**, עמ' 377. סינונים של *S. orientale*); **רע"ב** (שביעית ב ז): *כמין זרע ארוך ובארץ ישראל ממנו הרבה וקורין לו בערבי סומס"ם*; (שבת ב ב): *שומשמין כך שמו בערבי והוא זרע דק מתוק ובארץ ישראל ממנו הרבה* (ודומה לו בטבול יום א ה, ומוסיף: *ועושים ממנו שמן שומשמין*) > לעיל רמב"ם;
מילון מהד' טובי (עמ' 119): *שומשמין* - גלגלאן; (שם כת"י מב"צ 3285): סליט גלגלאן (ומפרש שם טובי: *שמן שומשמין*) > جلجلان=*Sesamum indicum* (**עיסא**, עמ' 168, ע' 1; **רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 205-206, ע' 268); **מכה"מ** (ב"א ד' 20, שביעית ב): כונגיד > לעיל המליצה.
2. **כת"י דה לאנג** 16 (עמ' 298 ש' 6): *שמשמין* זַנְבַּקַאן > ζαμβαξ (יוונ. ביזנ.)=Sambacum, Iasminum (לט. **דו קאנז'**, **יוונית**, א, עמ' 456) =*Jasminum* (יסמין). ההקשר בכתב היד הוא 'שמן שומשמין' (שבת ב ב). בימי הביניים היו מפיקים שמנים ארומטיים ממיני *Jasminum* (ראה למשל **רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 281, ע' 356).
3. **כת"י פרמה** (א עמ' 22): **פאפירני** > **אולי** הכוונה ל-Paperina (איט.)=*Stellaria media* (כוכבית מצויה. **אוניברסיטת טרייסטה**) או ל-Piperella (איט. עתיקה)=*Ribes nigrum* (ענבי השועל. **אוניברסיטת טרייסטה**).
4. **תפא"י** (שביעית ב ז, סח ע"א): **ליינזאאמען** (וכן הוא בשבת ב ב. בדפוסים מאוחרים מופיעה שם הערת בן המחבר המביא את פירוש רע"ב) > Leinsaamen (גר.)=*lini semen* (לט. **פריש**, **מילון**, א עמ' 603. ון ווייק, **מילון**, א, עמ' 765: Leinsamen=*Linum usitatissimum* [פשתה תרבותית, פשתן]) - מילולית: זרע של *Linum* (פשתה).
5. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 74; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 278-275; **פליקס**, **צומח**, עמ' 157.

131

שושנת המלך

השושנה נזכרה בתנ"ך כמה פעמים כצמח נוי - רובן בשיר השירים (ב ב; ו ב ועוד). במשנה נזכרה 'שושנת המלך' נזכרה פעם אחת - כמין זרע, בדיני כלאי הכרם (כלאים ה ח). נזכרה גם בתוספתא (כלאים ג יג) בהקשר דומה.

הזיהויים

שושן צחור

שושן כלקדוני

▪ **שושן צחור** (*Lilium candidum*) - גיאופיט בעל בצל גדול ממשפחת השושניים. עמוד הפריחה שלו עשוי להגיע לגובה של שני מטרים. מוצאו במזרח הים התיכון, אך הוא התפשט ברחבי אירופה בתקופה הצלבנית על ידי צליינים שהביאוהו מארץ ישראל. לשושן שישה עלי כותרת גדולים ולבנים, ושישה אבקנים שבראשם אבקה כתומה. כיום הוא נדיר בארץ, וניתן למצאו באזורים סלעיים בכרמל ובמערב רכס הרי מירון. כך יש להבין כנראה את הזיהוי בירושלמי, וכך ציטט גם ריבמ"ץ בשמו.[1]

▪ **שושן כלקדוני** (*Lilium chalcedonicum*) - מין של שושן הנפוץ באזור יוון. פרחיו אדומים-כתומים, ועלי הכותרת מוארכים ומופשלים לאחור. כך הוא הזיהוי בכת"י אנטונין.[2]

▪ **כלנית מצויה** (*Anemone coronaria*) - גיאופיט מוכר ובולט, בעל פקעת קטנה. נפוץ בארצות הים התיכון וברוב חלקי הארץ - לעיתים במרבדי פריחה מרשימים. הפרח מופיע בדרך כלל בצבע אדום, אך ניתן למצוא פרטים בעלי צבעים שונים - לבן, ורוד, סגול ועוד. כך

הזיהוי בזרעים גניזה א וברמב"ם, וכן אצל כפו"פ, תנה"י ואלג'אמע.[3]

▪ אחד משני המינים הבאים: **דבשה רפואית** (*Melilotus officinalis*) - צמח עשבוני, חד-שנתי או דו-שנתי, ממשפחת הקטניות. מגיע לגובה של עד 2 מטר. פרחיו צהבהבים, מלבלבים באביב או בתחילת הקיץ. נפוץ באירופה ובאסיה. משמש ברפואה העממית לטיפול במגוון מחלות. באזורנו נפוץ המין הקרוב - **דבשה לבנה** (*Melilotus albus*); **גביעונית מלכותית** - *Fritillaria imperialis* - גיאופיט בעל בצל ממשפחת השושניים, אשר לו פרחים כתומים-אדומים הסדורים במעגל ונדמים ככתר. מין זה מצוי במערב ומרכז אסיה - מטורקיה ועד למרגלות הרי ההימלאיה. באזורים הים-תיכוניים בארץ

כלנית

דבשה לבנה

דבשה רפואית

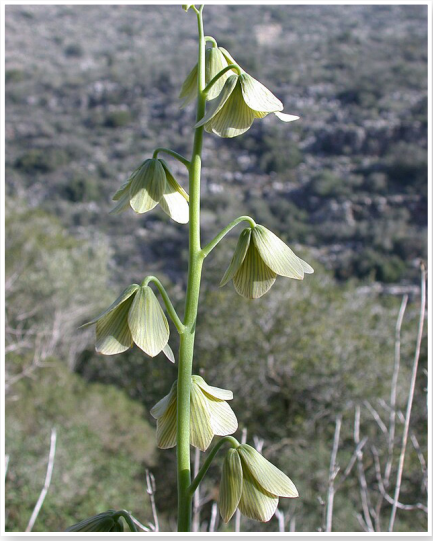

גביעונית לבנון

גדלה **גביעונית הלבנון** (*F. persica*). כך אצל רנאה"י פ"א.[4]

- **ורד** (*Rosa*) - סוג במשפחת הוורדיים, המונה מאות מינים של שיחים ומטפסים, ואלפי זני תרבות. למיני הבר בדרך כלל חמישה עלי כותרת, ולזני התרבות, על פי רוב, מספר רב של עלי כותרת המסודרים בשכבות מעגליות צפופות. הוורד מוכר בעיקר כצמח נוי, וכן כצמח מרפא ובושם. כך זיהה ריבמ"ץ (בשם הערוך), המצוטט גם אצל רע"ב, וכן הזיהוי אצל מכה"מ. זיהוי זה מופיע (אך נדחה) גם אצל ר"ש משאנץ.[5]

ורד

- **ריחן מצוי - בזיליקום** (*Ocimum basilicum*) או אחד ממיני הריחן הקרובים אליו. כמה מינים וזנים ארומטיים ממשפחת השפתניים הידועים כצמחי תבלין. כך הוא הזיהוי אצל המליצה.[6]

ריחן

עיון

המשותף לכל הזיהויים של שושנת המלך הוא שמדובר בצמחים בעלי פריחה מרשימה המשמשים לנוי.

זיהויו של הירושלמי - **שושן צחור** - נזכר רק אצל ריבמ"ץ שמצטט אותו. נראה כי ריבמ"ץ מכיר שם זה, ואולי אף מתקן אותו מ'קרינטון' ל'קרינון'. אף שבהמשך מביא דעה נוספת בשם הערוך, דיוק לשונו מראה שכנראה גם הוא סבור לזהות כך.[7]

כת"י אנטונין מזהה עם מין אחר מאותו סוג - *Lilium chalcedonicum* - הנפוץ באזור יוון.

רנאה"י פ"א מזהה באופן ייחודי את 'שושנת המלך' ככל הנראה עם **דבשה רפואית**,

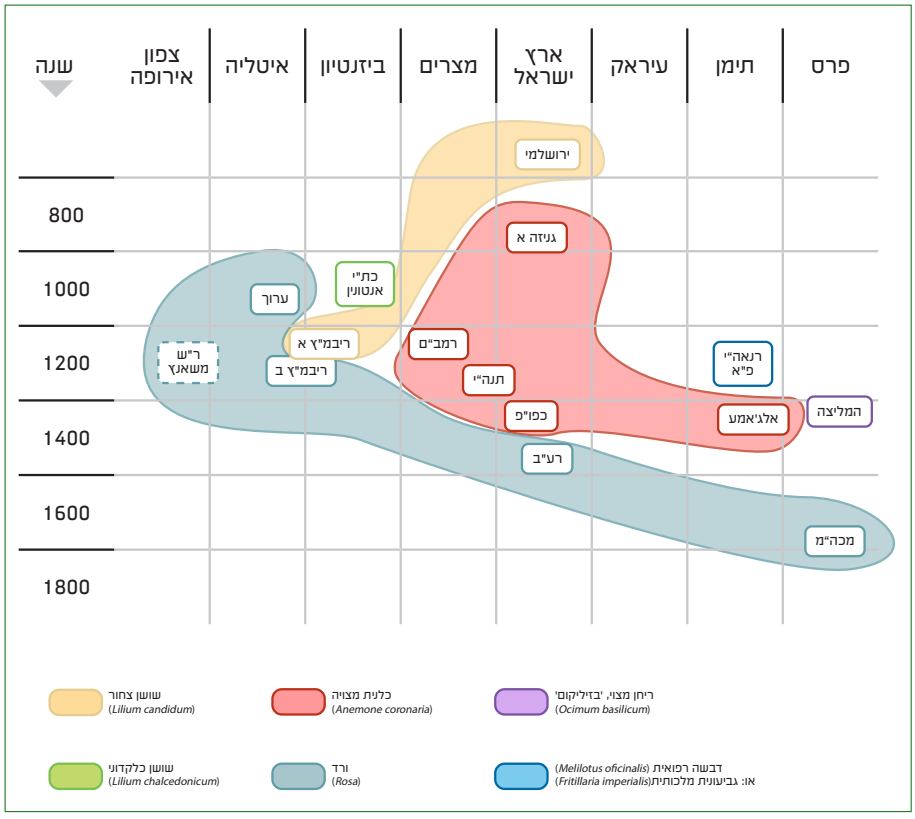

או מין קרוב.[8] עם זאת, ייתכן כי כוונתו לגביעונית מלכותית, הנמנית עם משפחת השושניים, בדומה לשושן צחור.

בזרעים גניזה א, אצל רמב"ם, ובעקבותיו אצל תנה"י, כפו"פ ואלג'אמע, מזוהה 'שושנת המלך' עם כלנית מצויה.

ריבמ"ץ מביא בשם הערוך זיהוי נוסף (שלא מופיע בערוך שבידינו) - מין של ורד, ובעקבותיו מזהה כך גם רע"ב. נראה כי יש כאן מסורת אירופית, אם כי ניתן למצוא סימן מקדים לזיהוי זה בתרגום הארמי לשיר השירים ב א-ב, המתרגם 'שושנה' - 'ורדא'.[9] גם ר"ש משאנץ בפירושו למשנה (כלאים ה ח) מביא פירוש זה ('רוז"א'), אך הוא דוחה אותו, זאת, משום שבתוספתא (כלאים ג יג) נזכר כי 'שושנת המלך' הינה 'מין זרעים' (=עשבוני), בעוד 'רוז"א' הינו שיח.[10] דיון זה מופיע למעשה גם אצל תפא"י, אשר שולל מראש את הזיהוי עם הורד, ומביא זיהוי חלופי, שאיננו ברור לנו.[11]

זיהוי ייחודי - בזיליקום - מופיע אצל המליצה.

החוקרים מזהים את 'שושנת המלך', כירושלמי, עם שושן צחור.[12]

הערות:

1. **ירושלמי** (כלאים ה ה"ח, עמ' 163): *קרינטון* > נראה שהכוונה ל-κρίνον (**פליקס עולם**, עמ' 236, וכפי שמצטט להלן ריבמ"ץ)=*Lilium candidum* (**לידל וסקוט**, עמ' 996; **דיוסקורידס** III, מס' 116); **ריבמ"ץ** (עמ' קיח): *ירוש'... ושושנת המלך קרינון, לשון יון שושנה קרינון* > לעיל ירושלמי.
2. **כת"י אנטונין** (עמ' 72 52-53): *קרינון πορφυρουν* > *Lilium chalcedonicum*=κρίνον (**לידל וסקוט**, עמ' 996; **דיוסקורידס** III, מס' 137).
3. **זרעים גניזה א** (**אוק.**): **אלברקוק** > برقوق= *Anemone coronaria* (**דינסמור ודלמן**, מס' 5; **עיסא**, עמ' 17, מס' 6). שם זה מקובל דווקא באזור סוריה (שם). برقوق הוא גם שמו של *Prunus domestica*, אלא שלפי ההקשר במשנה אין מדובר בעץ אלא בעשבוני; **רמב"ם** (כלאים ה ח עמ' רג): *שקאיק אלנעמאן* > شقاءق النعمان=*Anemone coronaria* (**עיסא** שם; **בדויאן**, מס' 360; **רמב"ם ביאור**, מס' 359). כך גם אצל תנה"י (עמ' 634, ערך ששן), ומוסיף שם עוד: *והוא 'אלחואן' והוא 'אלשקאיק'. ונקרא 'אלסוסאן' 'שושן'... ו'אלורד' גם כן.* וכן אצל **אלג'אמע** (עמ' 129, ערך 'שושנת המלך'); **כפו"פ** (עמ' תשנז): *שאקיק אלנעמן והוא ורד אדום חזק הצבע* > לעיל רמב"ם.
4. **רנאה"י פ"א** (עמ' 36): **אכליל אלמלך** (=מילולית: כתר המלך) > اكليل الملك=*Melilotus officinalis* (**עיסא**, עמ' 116, מס' 20; **בדויאן**, מס' 2254; **אבן אלביטאר**, **תפסיר** III, מס' 38); *Fritillaria imperialis* (=**גביעונית מלכותית**. **בדויאן**, מס' 1660).
5. **ריבמ"ץ** (עמ' קיח): (בשם הערוך [לא מופיע בערוך שבידינו]): *שושנת רוסא* > rosa (איטלקית)=*Rosa sp.* (**בדויאן**, מס' 2987); **רע"ב** (כלאים ה ח) *רוזי"ן* > לעיל ריבמ"ץ; **מכה"מ** (בהמ"ל, כלאים א): **גל סדך** > گل سرخ (פר.)=ורד (**חיים, מילון**, ב, עמ' 723; למעשה הוראת כל אחת מן המילים בנפרד הינה ורד. משמעות הצירוף של שתיהן היא ככל הנראה 'פרח הוורד'); **ר"ש** (כלאים ה ח): *רוז"א* > לעיל ריבמ"ץ. בהמשך דוחה ר"ש זיהוי זה, ועיין להלן בעיון.
6. **המליצה** (בהמ"ל): *שאספרום* > شاه سپرم (פר.)=*Ocimum basilicum* (**סטיינגאס**, עמ' 727, **אחונדוב**, עמ' 381).
7. לעיל הערה 1 - "לשון יוון שושנה קרינון" - כלומר הוא מזהה 'שושנה' עם 'קרינון'.
8. דבשה רפואית אינה מצויה בתימן. עם זאת ייתכן שהוא מוסר שם שקיבל מפרשן באזור אחר.
9. גם אצל **אסף הרופא** מופיע *שושן יבש, הוא רודון קסירון* (**אסף הרופא** פ' 125 ס' 41): ורד=*Rosa sp.*=ροδον (**לידל וסקוט**, עמ' 1573; **דיוסקורידס** I, מס' 130. קסירון - ξηρον - מילולית: יבש). בכל אופן, אין במקורות אלו התייחסות ל'שושנת המלך', אלא ל'שושן' או 'שושנה' סתם.
10. יתרה מזאת - באותו מקום עצמו נזכר גם 'ורד' המתואר כ'מין אילן'.
11. **תפא"י** (כלאים ה ח): *איננה ראזע שלנו הגדילה באילן. וזאת מין זרעים היא ונ"ל שהיא הנקראת אצלינו פויסטראזע. ואין לה ריח.* פויסטראזע - ככל הנראה צ"ל *faustrose* - לא מזוהה.
12. **פליקס, צומח**, עמ' 158; **לעף, פלורה**, IV, עמ' 74. לגבי זיהוי 'שושנה' עיין **פליקס, עולם**, עמ' 234-240, וכן **כסלו, שושנים**, עמ' רנב-רסב.

132

שזיפים[1]

השזפין נזכרו במשנה פעם אחת בהקשר של דיני הכלאים (כלאים א ד), כמין הדומה ל'רימין'. הם נזכרו גם בתוספתא פעם אחת, בהקשר של דיני הפאה (פאה א ז). נזכרו פעמיים בתלמודים (ירושלמי א ה"ד; בבלי יומא פא ע"א).

הזיהויים

▪ **שיזף תרבותי** (*Ziziphus jujuba*) - עץ או שיח נשיר ממשפחת האשחריים. מוצאו של השיזף באסיה, אך הוא נפוץ כעץ פרי גם במזרח התיכון, באפריקה וחלקים של אירופה. פירות השיזף מוארכים וקליפתם חלקה, המגיעה לצבע חום-אדמדם בזמן ההבשלה. הפירות רכים ומתוקים, נאכלים טריים, מיובשים או מבושלים. כך זיהו כמעט כל הפרשנים.[2]

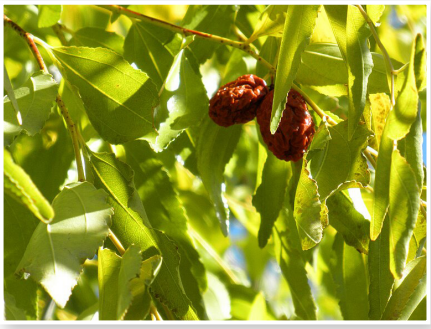

שיזף תרבותי - פירות בשלים

▪ **שזיף אירופי** (*Prunus domestica*) - השזיף המוכר לנו. עץ פרי ממשפחת הוורדיים, שמוצאו מאזור הקווקז. פירותיו סגלגלים או עגולים, מתוקים וחמצמצים. מתאימים למאכל כפרי טרי או מיובש. בחורש בצפון הארץ גדל מין הבר **שזיף הדוב** (*P. ursina*). כך זיהה רש"י וכן תפא"י.[3]

שזיף אירופי

עיון

המסורת המרכזית, המוסכמת כמעט על כל הפרשנים למשנה, מזהה את השזפין עם

שיזף תרבותי. יש לשער כי הקרבה בין השם העברי לשמות היווני והלטיני, וכן לשם הערבי زفيزف, תרמו להסכמה זו.[4]

זיהויו של רש"י את 'שזפין' עם **שיזף אירופי** הינו חריג.[5] אומנם, הוא מצטרף בכך לפרשנים אירופיים נוספים שזיהו באופן חריג צמחים מסוימים במשנה עם מין זה.[6] המשותף לאותם פרשנים הוא שלא זיהו את 'אגס' עם שזיף אירופי, בניגוד לפרשנים בערבית.[7] יש לציין כי שיזף תרבותי נפוץ ומוכר גם באירופה מתחילת האלף הראשון לספירה,[8] ועל כן לא ניתן לתרץ את זיהויו של רש"י בכך שלא הכיר מין זה. נראה כי זיהויו של רש"י הכה שורשים באירופה, ועל כן מופיע זיהוי זה בתפא"י (המאה ה-19). יש לשער שזו גם הסיבה להתקבעות 'שזיף' כשמו העברי של *P. domestica*, דרך ספרות העברית החדשה באירופה.[9] בן יהודה במילונו כותב כי 'שזיף' הינו *Ziziphus*, ומוסיף: *ושזיף במשמ' prunus ...plum נוהג בדבור ובספרות היום*, ובהערה מוסיף שהסיבה לכך היא צבעו השזוף.[10]

החוקרים מזהים את השזפין שבמשנה עם **שיזף תרבותי**.[11]

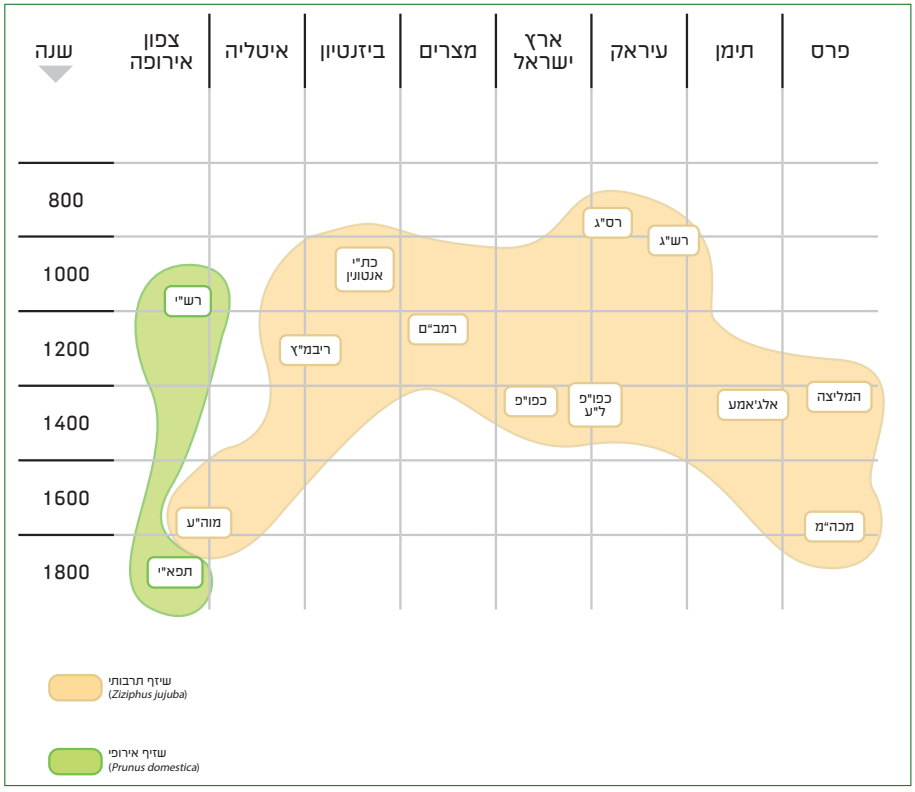

הערות:

1. כך בכת"י קויפמן. בכתבי יד ובדפוסים שונים: *שזפין*; *שיזפין*.
2. **רס"ג** (עמ' 193 119): **אלענאב** > عناب=*Ziziphus jujube* (**עיסא**, עמ' 192, מס' 7; **בדויאן**, מס' 3652; **רמב"ם ביאור**, מס' 291; **אבן אלביטאר**, **ג'אמע** II, עמ' 165); **רש"ג** (עמ' 175, ש' 21): **אלענאב - לעיל רס"ג**; **זרעים גניזה א** (**אוק.**): **אלעונאב** > **לעיל רס"ג**; **רמב"ם** (כלאים א ד עמ' קסט): **אלענאב** [**וכך אצל אלג'אמע** (עמ' 124, ערך 'שזפין')] > **לעיל רס"ג**; **כפו"פ** (עמ' **תשסד - גורס 'שזיפין'**): **ענאב** > **לעיל רס"ג**; **כפו"פ ל"ע** (עמ' **תשמד - גורס 'שזיפין'**): **אלעונאב** > **לעיל רס"ג**; **מוה"ע** (ח"ז עמ' 44, ערך שזף): **פי' בל"י** ורו' מין עץ ופרי אדום... *כזית קטן ובתוכו גרעין גדול* > ζίζυφον (יוונית)=zizyphum; jujuba (לטינית)=*Ziziphus jujuba* (**לידל וסקוט**, עמ' 756; **מילון אטימולוגי -** http://www.etymonline.com/index.php?search=jujube&searchmode=none **23.03.20**); **ריבמ"ץ** (עמ' פ): *לעז שיזפין זיזיבי יוני זיזופא* > **לעיל מוה"ע**; **כת"י אנטונין** (עמ' 71 19): *ζηνζηφϊ* > **לעיל מוה"ע**; **המליצה** (**בהמ"ל**): *שיזפין עונאב* > عناب (פר.)=*Ziziphus jujuba* (**חיים**, **מילון**, ב, עמ' **390**; **אחונדוב**, עמ' 296); **מכה"מ** (בהמ"ל, כלאים א): **ענאב** > **לעיל המליצה**.
3. **רש"י** (יומא פא ע"א): **פרוניש** > prunier ;prunes (צרפתית)=*Prunus domestica* (**קטן**, **לעזים**, מס' 735; **בדויאן**, מס' 2842); **תפא"י** (כלאים א ד, מח ע"ב): *הוא הנקרא פלוימן* > pflaumen (גר.)=*Prunus domestica* (=שזיף אירופי).
4. **עיסא**, עמ' 192, מס' 7; **רמב"ם ביאור**, מס' 291; **אבן אלביטאר**, **ג'אמע** II, עמ' 165.
5. גם את 'דורמסקין' (ברכות לט ע"א; בבא קמא קטז ע"ב), 'פגעין' (שבת קמד ע"ב) ו'שיסקי' (בבא מציעא ס ע"א) מזהה רש"י באותו אופן. א' שמאלי מנסה להוכיח שאכן יש לזהות כך במשנה, וכהוכחה לכך הוא מראה שטוביה הרופא (המאה ה-17) קרא כך ל- *P. domestica*. ככל הנראה נתעלם ממנו זיהויו של רש"י עצמו, ובכל אופן לא נראה כי יש בסיס לדבריו (הוא מנסה להוכיח זאת מכך שהמינים שנזכרים קודם לכן נמנים גם כן עם משפחת הוורדיים, אך הוא מתעלם דווקא מזיהוי 'רימין' בן זוגו של 'שיזפין'. **שמאלי**, **ורדיים**, עמ' 221).
6. ר"א מלונדריש לגבי 'פרישים'; ריבמ"ץ 1 לגבי 'עוזררים' - עיין בערכים אלו.
7. ע"ע 'אגסין'.
8. **מור**, **עצים**, עמ' 795.
9. נראה שקביעת 'שיזף' כשמו של *Ziziphus sp.*, כפי שמקובל היום, הינה מאוחרת, ובאה 'לתקן את המעוות' ולבטא את דעת המחקר (ראה להלן). עם זאת, לא ניסו לעקור את 'שזיף' אלא להוסיף מונח אחר לצידו. אצל בן יהודה *Ziziphus* נקרא 'שזיף' ולא 'שיזף' - ראה בסמוך.
10. **בן יהודה כר' 14**, עמ' **7006** ושם הערה 3.
11. **פליקס**, **כלאים**, עמ' **104**; **פלדמן**, **משנה**, עמ' **131-133**; **לעף**, **פלורה**, IV, עמ' **74**. *Ziziphus vulgaris* הינו סינונים של *Z. jujuba*.

133

שחליים

השחליים נזכרים פעם אחת במשנה כמין המתעשר גם כזרע וגם כירק (מעשרות ד ה). הם נזכרים כמה פעמים בתוספתא בהקשרים שונים (שביעית ב ט; שבת יד יב ועוד), ופעמיים במדרשי ההלכה כזרע נאכל החייב במעשר (ספרא בחוקותי ה; ספרי דברים קה). נזכרים כמה פעמים בתלמודים (ירושלמי מעשרות ד ה"א ועוד; בבלי ברכות נז ע"כ ועוד).

הזיהויים

▪ **שחליים תרבותיים, 'רשאד'** (*Lepidium sativum*) - מין חד-שנתי במשפחת המצליבים, אותו מגדלים בעיקר לצריכת עליו הטריים, שטעמם חריף. זרעיו משמשים כתבלין, בדומה לחרדל. כך מזהים רוב הפרשנים.[1]

שחליים תרבותיים

▪ **גרגיר הנחלים** (*Nasturtium officinale*) - צמח עשבוני רב-שנתי ממשפחת המצליבים. גדל בסביבה לחה. אורכם של הגבעולים בין 15 ל-80 ס"מ. נושא תרמילי פרי בעלי זרעים. טעמו מזכיר את החרדל, משמש כצמח תבלין ומרפא. כך אולי יש להבין את הזיהוי של רמב"ם.[2]

גרגר הנחלים

▪ **חרדל לבן** (*Sinapis alba*) או **כרוב שחור** (*Brassica nigra*) - שני מינים קרובים ממשפחת המצליבים, דומים במראה ובטעם, ומשמשים ביחד להכנת הממרח חרדל. נראה כי המליצה מכיר זיהוי כזה.[3]

חרדל לבן

כרוב שחור

עיון

בתלמודים ובפירושי הגאונים לא טרחו לזהות את השחליים, אולי מכיוון שהם היו מוכרים לכולם בשם זה. כל הזיהויים כאן הם עם צמחים ממשפחת המצליבים, שעליהם נאכלים וזרעיהם משמשים כתבלין. מביניהם נראה כי הזיהוי המקובל על הפרשנים הוא שחליים תרבותיים. כשייתכן שאצל פרשנים מסוימים הכוונה היא למינים אחרים ממשפחת המצליבים בעלי תכונות דומות.

מוה"ע מביא תיאור של הצמח (*חם ויבש וטעמו חד*) ושימושיו, בלי זיהוי חד-משמעי.[4] מכה"מ מביא זיהוי לא ברור.[5]

הזיהוי עם שחליים תרבותיים מקובל גם על החוקרים.[6]

הערות:

1. **רש"י** (שבת קמ ע"א; עירובין כח ע"א; יומא יח ע"ב; שם מט ע"א; ע"ז ל ע"ב): קרשון > Cresson (צר. עתיקה; צר. **דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 35, ע' 275. וע"ע 'כרפס של נהרות', שמזהה שם כך לפי שיטה אחת) =*Lepidium sativum* (ון ווייק, **מילון**, א, עמ' 748); **רמב"ם** (מעשרות ד ה עמ' 207): חב אלרשאד > حب الرشاد=*Lepidium sativum* (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 126-127, ע' 163. וראה עוד **עמר**, **גידולי**, עמ' 299 ובהערות שם. אצל עיסא מכונה מין זה رشاد بري (**עיסא**, עמ' 108, ע' 1). אומנם, حب الرشاد מזוהה אצל עיסא

עם *Nasturtium officinale* (גרגיר הנחלים. **עיסא**, עמ' 124, ע' 1); **תנה"י** (עמ' 608, ערך 'שחל'): *שחלים וגרגר חב אלרשאד ואלרשאד עצמו*. [מעשרות ד ה: *אין מתעשר זרע וירק אלא השחלים והגרגיר בלבד*. לפי תנה"י הכוונה ב'שחלים וגרגיר' היא לעלים ('רשאד עצמו') ולזרעים ('חב אלרשאד') של אותו הצמח. ולפי זה אינו זהה 'גרגר' כאן ל'גרגר של אפר', שאותו זיהה תנה"י אחרת (ע"ע)] > לעיל רמב"ם; **המליצה** (שש. ד' 396): *שחליים כ'רדל אם כרדה [=ואצלי] ספנדאן* > خردل מזוהה עם זרעי החרדל (*Brassica nigra* או *Sinapis alba*. **סטיינגאס**, עמ' 454), אך בערבית خردل فارسي (=חרדל פרסי) מזוהה דווקא עם *Lepidium sativum*; سپندان מזוהה עם כמה מינים מצליבים שזרעיהם נאכלים, ביניהם *Lepidium sativum* (**סטיינגאס**, עמ' 652; **אחונדוב**, עמ' 183, ושם سپندانک. עוד מזוהה سپندان כנראה עם *Nasturtium officinale* [גרגיר הנחלים] ועם החרדל [*Brassica nigra* או *Sinapis alba*. **סטיינגאס**, שם]). **לא ברור אם יש כאן זיהוי אחד או שניים. ייתכן כי הכיר את הזיהוי עם החרדל, אך דעתו הייתה לקבל את הזיהוי עם *Lepidium*. מאידך גיסא, ייתכן כי הוא מציין כאן שני שמות נרדפים, ומוסיף כי אצלו (=בסביבתו) השם הוא** سپندان; **רע"ב** (מעשרות ד ה): *בערבי חב אלשאר (שיבוש של 'אלרשאד') ובלעז קרישון* > לעיל רש"י ורמב"ם; **אלג'אמע** (עמ' 124, ערך 'שחלים'): *חב אלרשאד והו אלחלף* > חב אלרשאד - לעיל רמב"ם; حلف=*Lepidium sativum* (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' 127-126, ע' 163; **וד**, **תימן**, **עמ'** 126); **תפא"י** (מעשרות ד ה, קי ע"א): *קרעססע* > Kresse (גר.) =*Lepidium sativum* (**וו ווייק**, **מילון**, א, עמ' 748. עוד מזוהה Kresse עם *Nasturtium officinale* [גרגיר הנחלים. **וו ווייק**, **מילון**, א, עמ' 882]).

2. לעיל הע' 1.
3. שם.
4. **מוה"ע** (ח"ח עמ' 51, ערך 'שחלים'): *פי' מין ירק חם ויבש וטעמו חד מועיל לפתוח האיברים אטומים*.
5. **מכה"מ** (בהמ"ל, מעשרות ד): *תכ'ם [=זרעים] תיז הא* > לא מזוהה.
6. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 74; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 225-224; **פליקס**, **צומח**, עמ' 159.

134

שיבולת שועל

שיבולת שועל נזכרה ארבע פעמים במשנה: בדיני הכלאים, כמין הדומה לשעורה (כלאים א א), פעמיים בהלכות הפרשת חלה, כאחד המינים החייבים בחלה ובדין החדש (חלה א א; מנחות י ז), וכאחד המינים שניתן להכין מהם מצה בפסח (פסחים ב ה). נזכרה פעם אחת בירושלמי (חלה פ"ד ה"א).

הזיהויים

שיבולת שועל תרבותית

- **שיבולת שועל תרבותית** (*Avena sativa*) - מין דגן - מהחשובים שבגידולים החקלאיים בעולם. ניתן לטחון את זרעיו לקמח, אך הם נאכלים בעיקר בצורות אחרות - דייסה, גרנולה ועוד, וכן הוא משמש גם כמספוא לבהמות. בארץ נפוץ מאוד מין הבר **שיבולת שועל נפוצה** (*A. sterilis*). כך זיהה בערוך (בשם יש אומרים), וכך הביאו גם רגמ"ה, רש"י, רע"ב ותפא"י,[1] וכן בחיבורים נוספים מרחבי אירופה, הדנים בהלכות חמץ ומצה.[2]

- **שיפון תרבותי** (*Secale cereale*) - מין דגן - אף הוא מן החשובים שבגידולים

שיפון תרבותי

החקלאיים. במראהו הכללי דומה לחיטה ולשעורה. השיפון עמיד לקור יותר מן הדגנים הנפוצים האחרים ועל כן נפוץ בעיקר במרכז אירופה ובצפונה. השיפון התרבותי לא גדל בארץ, אך בגולן ובחרמון ניתן למצוא (אף שהוא נדיר) מין בר קרוב - **שיפון ההרים** (*S. montanum*). את זרעי השיפון טוחנים לקמח, והוא משמש לאפיית לחם. השיפון משמש גם כמספוא לבהמות וכן להכנת בירה. כך זיהה הערוך בפירושו הראשון.[3]

- אחד ממיני **השעורה** (*Hordeum sp.*) - סוג במשפחת הדגניים עליו נמנים מיני תרבות חשובים. בארץ מצויים מספר מיני בר, ביניהם **שעורת התבור** (*H. spontaneum*) הגדלה בצפיפות על שטחים נרחבים ברחבי הארץ, וכן מיני התרבות - **שעורה תרבותית** (נקראת גם שעורה שש טורית - *H. vulgare*) ו**שעורה דו טורית** (*H. distichum*) - המשמשים בעיקר כמספוא לבהמות, וכן להכנת בירה ולאכילה בתבשיל ('גריסי פנינה'). השעורה זקוקה לכמות פחותה של מים מאשר החיטה, וכך ניתן לגדלה באזורים שחונים יחסית, והיא תניב יבול גם בשנים שחונות יותר. בעבר נחשב לחם השעורים למאכל עניים.

שעורת התבור

שעורה שש טורית ודו טורית

עיון

דורה תרבותית

רבים מן הפרשנים לא זיהו את 'שיבולת שועל' עם מין מסוים. חלק מן הפרשנים **תרגמו שם זה מילולית לשפתם.** בעקבות התלמודים, חלק מהפרשנים גם הזכירו שמדובר ב'מין שעורים'.[4]

התרגום הערבי - 'סנבל אלת'עלב' - לא מופיע במילונאות הערבית בכלל ובזו הבוטנית בפרט. לאור זאת נראה כי רוב הפרשנים אינם מזהים מין ספציפי מכיוון שאין בידם זיהוי שכזה. במקום זאת הם מתרגמים מילולית את הביטוי, כפי שמופיע כבר בבבלי ואצל פרשנים נוספים שקדמו להם. באופן עקרוני, לא ניתן להוכיח שהם סותרים את שני הזיהויים הספציפיים שבידינו, אף אם לא ניתן לקשר ביניהם באופן ברור. יוצא מכלל זה הוא רנאה"י פ"א, אשר מתאר את שיבולת השועל שבמשנה באופן מוחשי כשעורה. מתיאורו לא נראה כי הוא מתכוון לשיבולת שועל שלנו.[5]

מסורת אירופית ענפה מזהה את שיבולת שועל שבמשנה עם **שיבולת שועל תרבותית.**

זיהויו של הערוך - **שיפון תרבותי** - ייחודי. מסורת הזיהוי האירופי מזהה עם מין זה את 'שיפון' שבמשנה (ע"ע).

זיהוי החוקרים: צ'יז'יק ופלדמן מזהים את שיבולת השועל המשנאית עם מין של **שיבולת שועל**,[6] כפי שמורה התקבעות השם העברי המודרני. גם כסלו תומך בזיהוי זה.[7]

לעף מזהה אותה עם **דורה תרבותית** (*Sorghum cernuum*, סינונים של *S. bicolor*), בגלל הדמיון החיצוני לזנב שועל.[8] פליקס מזהה אותה עם **שעורה דו טורית** (*Hordeum distichum*).[9] כחיזוק לכך הוא מביא את תיאורו של רנאה"י פ"א: *שזה מחודד משני צדדים*.[10]

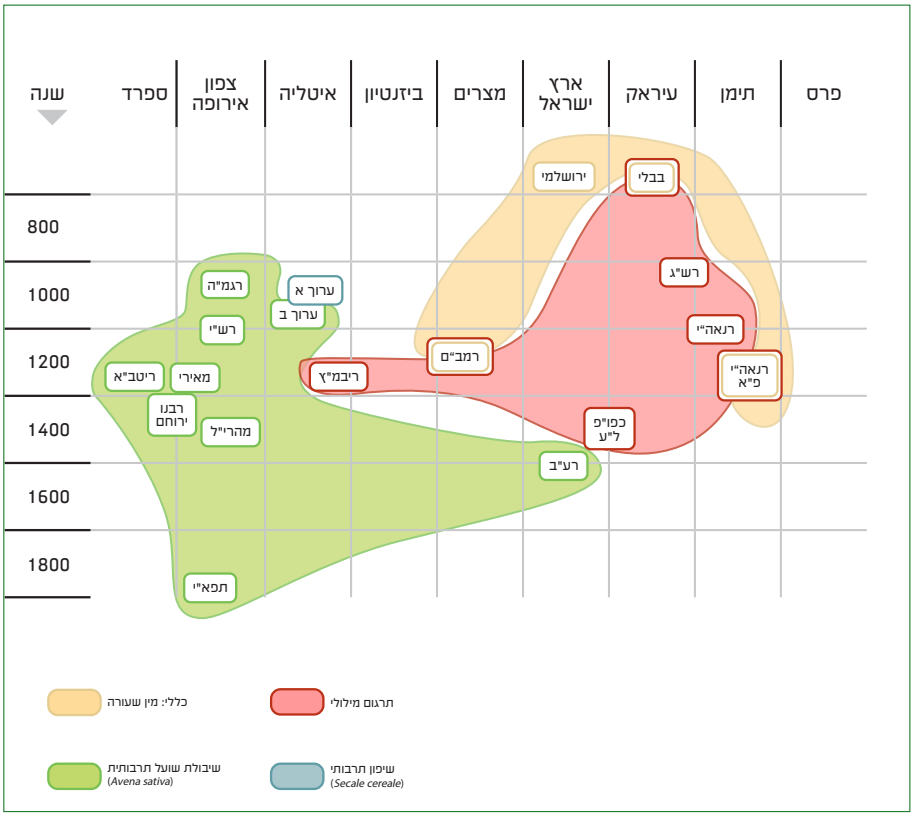

הערות:

1. **רגמ"ה** (מנחות ע ע"ב, על 'שבולי תעלא' הארמית): **אבינא** > להלן **רש"י**; **רש"י** (פסחים לה ע"א): **אביי"א** *שיבולת שלה עשוי כזנב שועל* > Aveine (**צרפתית עתיקה. קטן, לעזים**, מס' 612)=Avoine (**צרפתית**)=*Avena sativa* (**בדויאן**, מס' 589); **ערוך** (ח"ח עמ' 13, ערך 'שבל'): (בשם י"א): **וינ"ה** *העשויה כזנב שועל*: Vena (איטלקית)=*Avena sativa* (**בדויאן**, מס' 589); **רע"ב** (כלאים א א): *שעורים מדבריים ובלע"ז אוינ"א* > **לעיל ערוך**; **תפא"י** (כלאים א א, מח ע"א): **האפער** > hafer/haber (גר.)=*Avena sativa* (**גרים, מיילון**, כר' 10 עמ' 126; שם עמ' 77).
2. אזור פרובנס וספרד: **המאירי** (מאה 13-14, פרובנס), פסחים לה ע"א: *ושבולת שועל הנקראת בלשון לעז* **אבינ"א**; וכך גם **חידושי הריטב"א** (מאה 13-14, ספרד) פסחים לה ע"א; **רבנו ירוחם** (מאה 14, ספרד), תולדות אדם וחוה נתיב ה ח"ג דף מא טור א ד"ה 'חלק שלישי'; **אבודרהם** (מאה 14, ספרד) סדר ההגדה ופירושה, ד"ה 'והמצוות שאדם'. אזור אשכנז: **ספר מהרי"ל** (מאה 14, אשכנז) (מנהגים) הלכות אפיית המצות ד"ה 'דרש': *שבולת שועל פירוש האבר*; **לקט יושר** (מאה 15, אשכנז) ח"א עמוד עד עניין ג: *שבולת שועל... האברן*; **מנהגי מהר"ש מנוישטט** (מאה 14, אשכנז) סימן מד ד"ה 'וילפינן': *ושבולת שועל הבר"ן*.
3. **ערוך** (ח"ח עמ' 13, ערך 'שבל'): **סיגאל"א** > Segale (איטלקית)= *Secale cereale* (**בדויאן**, מס' 3127).

4. **ירושלמי:** (חלה א ה"א, עמ' 311): *'שורה' - זו שיבולת שועל, ולמה נקרא שמה שורה, שהיא עשויה כשורה*; (שם עמ' 312): *שיבולת שועל מין שעורים*; **בבלי** (פסחים לה ע"א; מנחות ע ע"א-ע"ב): *שיבולת שועל ושיפון מין שעורים... שיבולת שועל - שבולי תעלא*; **רש"ג** (עמ' 175, ש' 11): **סנבוט אלתעלב** > سنبل الثعلب=מילולית: שיבולת שועל. לא מופיע במילונים; **רנאה"י** (עמ' 29): לא מפורש; (מנחות - קדשים א עמ' 6): **סנבלת אלתעלב** > לעיל רש"ג; **רנאה"י פ"א** (עמ' 31): **סנבלה אלתעלב** > לעיל רש"ג. ומוסיף (לגבי שעורה ושיבולת שועל): *שכולם שעורים, אלא שזה מחודד משני צדדים וזה מארבעה צדדין*; **רמב"ם** (כלאים א א עמ' קסז): **סנבל אלת'עלב**, *והיא השעורה המדברית* > לעיל רש"ג; **כפו"פ ל"ע** (עמ' תשמג): **סנבל אלתעלב** > לעיל רש"ג; **ריבמ"ץ** (עמ' עו): *אי'ספיק' בולפי* > Spiga volpe (איטלקית) - מילולית: שיבולת שועל. לא מופיע במילונים.
5. **פליקס, כלאים**, עמ' 24.
6. **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' 807; **פלדמן, משנה**, עמ' 62-64.
7. כסלו דוחה את זיהויו של פליקס עקב דמיון יתר בין מיני השעורה השונים, שקשה לתאר כי בתקופת המשנה הבחינו ביניהם עד כדי נתינת שמות שונים. את הקשר בין השעורה ל-*Avena* הוא מוצא לא בדמיון חיצוני ביניהם, אלא בהיות ה-*Avena* גדלה כעשב רע בשדות שעורה. עיין בהרחבה: **כסלו, שיבולת**, עמ' 162-166.
8. **לעף, פלורה**, I, עמ' 738.
9. **פליקס, כלאים**, עמ' 24. הוא דוחה את זיהויו של לעף עקב היעדר דמיון צורני בין הדורה לשעורה, וכן בגלל היות הדורה גידול קיץ, בעוד השעורה הינה גידול חורף. מאותה סיבה הוא חולק על צ'יז'יק וכסלו, וכן גם עקב היעדר הוכחה לכך שגידלו *Avena* בארץ-ישראל בתקופה הנדונה. עיין גם **פליקס, שיבולת**, עמ' 171-178.
10. עיין לעיל הע' 3.

135

שיפון

השיפון נזכר במשנה חמש פעמים: בדיני הכלאים, כמין הדומה לכוסמין (כלאים א א), פעמיים בהלכות הפרשת חלה, כאחד המינים החייבים בחלה ובדין החדש (חלה א א; מנחות י ז), כאחד המינים שניתן להכין מהם מצה בפסח (פסחים ב ה); וכן הוזכר עובי הקנה שלו כמדד לגודל של נקב, בהקשר של דיני טומאה (כלים ט ח).

הזיהויים

▪ **שיבולת שועל תרבותית** (*Avena sativa*) - מין דגן - מהחשובים שבגידולים החקלאיים בעולם. ניתן לטחון את זרעיו לקמח, אך הם נאכלים בעיקר בצורות אחרות - דייסה, גרנולה ועוד, וכן הוא משמש גם כמספוא לבהמות. בארץ נפוץ מאוד מין הבר **שיבולת שועל נפוצה** (*A. sterilis*). כך נראה שיש להבין את הזיהוי בבבלי, וכך גם אצל רש"ג, רמב"ם, תנה"י, אלג'אמע ורע"ב (בפירושו למסכת כלים).[1] ייתכן גם כי זוהי כוונת הזיהוי אצל רנאה"י ורנאה"י פ"א ובמילון מהד' טובי.[2]

שיבולת שועל תרבותית

▪ **שיפון תרבותי** (*Secale cereale*) - מין דגן - אף הוא מן החשובים שבגידולים החקלאיים. במראהו הכללי דומה לחיטה ולשעורה. השיפון עמיד לקור יותר מן הדגנים הנפוצים האחרים ועל כן נפוץ בעיקר במרכז אירופה ובצפונה. השיפון

שיפון תרבותי

התרבותי לא גדל בארץ, אך בגולן ובחרמון ניתן למצוא (אף שהוא נדיר) מין בר קרוב - **שיפון ההרים** (*S. montanum*). את זרעי השיפון טוחנים לקמח, והוא משמש לאפיית לחם. השיפון משמש גם כמספוא לבהמות וכן להכנת בירה. כך זיהו רס"ג, רגמ"ה, רש"י, ריבמ"ץ, מוה"ע, ותפא"י, ורע"ב (בפירושו למסכת כלאים),[3] וכן בחיבורים נוספים מרחבי אירופה, הדנים חמץ ומצה.[4]

חיטת הספלטה

▪ **חיטת הספלטה, כֻּסֶּמִין** (*Triticum spelta*) - מין של חיטה, דומה מאוד לחיטה דו-גרגרית. חיטת הספלטה נחשבת היום כמוצר בריאות, בשל האחוז הגבוה של החלבון והסיבים התזונתיים שהיא מכילה. כך הוא הזיהוי בערוך ובדעה השנייה אצל ריבמ"ץ.[5]

בן חיטה ביצני

▪ **בן חיטה ביצני** (*Aegilops geniculata*) - מין דגן בר חד-שנתי, הנפוץ גם הוא באזורים רבים בארץ. מגיע לגובה של 10-30 ס"מ. אף שמדובר במין בר, שאינו משמש כגידול חקלאי, כך מסתבר להבין את הזיהוי אצל כפו"פ ל"ע.[6]

עיון

שלוש המסורות המרכזיות מזהות את השיפון עם שלושה מינים של דגני מאכל מרכזיים.

מסורת בולטת מתחילה בבבלי וממשיכה באופן ברור אצל רש"ג ורמב"ם, וייתכן כי גם אצל רנאה"י ורנאה"י פ"א, מזהה את השיפון שבמשנה עם **שיבולת שועל תרבותית.**

באופן מפתיע, מצטרף רס"ג, כיחיד מבין הפרשנים בערבית, למסורת אירופית הכוללת את רש"י וריבמ"ץ, וממשיכה בדורות שלאחריהם ברחבי אירופה, ומזהה את השיפון

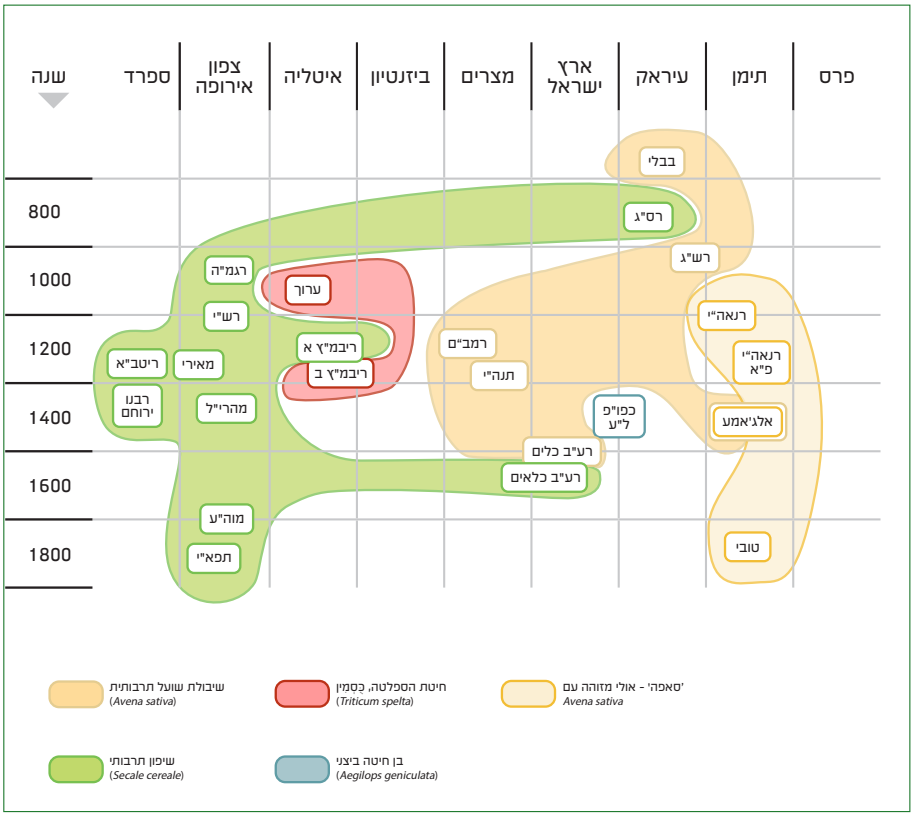

המשנאי עם המין הנקרא אצלנו **שיפון תרבותי**. מין זה גדל בעיקר בצפון אירופה.[7] בהנחה סבירה כי ישנו רקע משותף לזיהוי זה אצל רס"ג ובאירופה, ייתכן לשער כי זיהויו זה של רס"ג נדד והגיע לארצות אירופה. או לחלופין שמסורת קדומה יותר, אותה פגש רס"ג (אולי בארץ ישראל) היא גם המקור לזיהויי הפרשנים באירופה.

הערוך (המצוטט גם אצל ריבמ"ץ) מביא זיהוי עצמאי - **חיטת הספלטה**.[8] זיהוי זה בעייתי מול דברי הבבלי, הגורס כי 'שיפון' הינו מין שעורים. לעומת זאת, ייתכן מאוד כי יש קשר בין זיהוי זה לבין דברי הירושלמי כי 'שיפון' הינו מין כוסמין - את הכוסמת זיהה הערוך כחיטה דו-גרגרית (*Triticum dicoccum*).

ישנה סתירה ברורה בין זיהוי רע"ב בכלאים (**שיפון תרבותי**) ובין זיהויו בכלים (**שיבולת שועל תרבותית**). אם אין כאן תוספת מאוחרת, נראה כי רע"ב ציטט שתי מסורות שונות (אירופית וערבית) בשני מקומות שונים. שמא יש כאן סימן לכך שבעת כתיבת הפירוש לטהרות, שמן הסתם נכתב לאחר הפירוש לזרעים, חזר בו רע"ב מן המסורת

האירופית וציטט את זו הערבית, אולי בעקבות מפגשו עם המציאות הארץ-ישראלית.

החוקרים חלוקים ביניהם. לעף מזהה את השיפון שבמשנה עם **שיבולת שועל תרבותית.**[9] צ'יז'יק ופלדמן מזהים אותו עם **שיפון תרבותי.**[10] ופליקס מזהה אותו עם **חיטת הספלטה.**[11]

הערות:

1. **בבלי** (פסחים לה ע"א; מנחות ע ע"א-ע"ב): *שיבולת שועל ושיפון מין שעורים... שיפון* - *דישרא* > דושרא= *Avena sativa* (**סוקולוף, בבלית**, עמ' 337; **בר בהלול**, עמ' 30). דושרא=دوسر - ראה להלן רש"ג; **רש"ג** (עמ' 175, ש' 11): **דוסר** > دوسر=*Avena sativa* (חסין וקאסם, מס' 668). שם נוסף בערבית למין זה: شوفان. ברמב"ם: "דוסר הוא אלחֿרטאל" (**רמב"ם ביאור**, מס' 87). خرطال=*Avena fatua*; *Avena sativa* (**עיסא**, עמ' 28, מס' 10,8; **דינסמור ודלמן**, מס' 1895). אצל אבן אלביטאר דוסר הוא שם הכולל כמה מיני עשבים רעים, ביניהם *Lolium temulentum* (**אבן אלביטאר**, ג'אמע II, עמ' 118); אפשרות נוספת להבנת הזיהוי פה: دوسر= *Aegilops geniculata* (=בן חיטה ביצני. ע'אפקי, מס' 249; **עיסא**, עמ' 183, מס' 14). סינונים של *Triticum ovatum; Aegilops ovata*. על ההתלבטות בין שתי אפשרויות הזיהוי של دوسر עיין: **עמר**, **שיפון**. כך או כך, סביר כי הזיהוי נובע גם מן הדמיון לשם המובא בבבלי: דישרא/דושרא - דוסר; **רמב"ם** (כלאים א א, עמ' קסז): *מין שעורה מדברית וצורת זניהם שווה כלומר צורת הכוסמין והשיפון*; (כלים ט ח, עמ' קב): **אלדוסר** *והוא ממיני השעורים* > לעיל רש"ג. סביר כי כאן שני מרכיבי הזיהוי באים בעקבות הבבלי; **תנה"י** (עמ' 620, ערך 'שפן'): *מין שעורת בר הנקראת דוסר*; **אלג'אמע** (עמ' 127, ערך 'שיפון'): *מין שעורת בר הנקראת אלדוסר, ובחלק מן הארצות אלסאפה* > לגבי 'דוסר' - לעיל רש"ג. סאפה - להלן רנאה"י (הע' 2). ייתכן שיש כאן רצון לשלב בין זיהויי רמב"ם ורנאה"י; **ערוך** (ח"ג עמ' 168, ערך 'דשרא'): *שיפון דישרא*; **רע"ב** (כלים ט ח): **ויינ"א** > Vena (איטלקית)=*Avena sativa* (**בדויאן**, מס' 589).
2. **רנאה"י** (עמ' 29: לא מפורש; מנחות - קדשים א עמ' 6): *סאפה* > לא מופיע במילונים. سافية= *Setaria glauca=Panicum glaucum* (=זיפן כחלחל, מין ממשפחת הדגניים. **עיסא**, עמ' 133, מס' 15; **בדויאן**, מס' 3172), אך זהו מין בר הגדל כעשב רע. אלג'אמע (**רדב"י אלג'אמע**, עמ' 127, ערך 'שיפון') מביא את זיהוי הרמב"ם (מין שעורים, 'דוסר'), ומוסיף כי בארצות אחרות שמו הוא 'סאפה'. לא ניתן להסיק מכאן האם הוא משיח לפי תומו, או שמא הוא מעוניין לזהות את פירוש רנאה"י ורנאה"י פ"א עם פירוש הרמב"ם ואלו שפירשו כמותו. כך גם לא ניתן להסתמך על זיהויו של פיאמנטה, שמצטט את אלג'אמע ומקורות דומים, מהם לא ניתן להסיק באופן עצמאי על המין המדובר; **רנאה"י פ"א** (עמ' 31): *סאפה*; **מילון מהד' טובי** (עמ' 119): *סאפה* > לעיל רנאה"י.
3. **רס"ג** (עמ' 187 93): *שילם* > شيلم=*Secale cereale* (**חסין וקאסם**, מס' 690). בדרך כלל מזהים את شيلم עם *Lolium temulentum* (=זון משכר), אך די ברור כי לא לכך התכוון רס"ג, ושכאן מדובר במין המשמש למאכל. סביר כי זיהוי شيلم עם *Secale cereale*, המופיע בספר המתאר את גידולי התרבות בעיראק, מתאים לתרגומו של רס"ג, שפעל בבבל; **מוה"ע** (ח"ח עמ' 163, ערך 'שפן'): *[שיפון] פי' בלשון יוני שבלת שועל, אבל בלשון משנה הוא מין דגן אחר אשר ממנו בכל ארצות צפון עושים פת מדי יום ביום ורגילים לאכלו יותר מפת חטים* > מוה"ע מודע להוראת המילה היוונית Avena=σίφων ('שבולת שועל' בלשונו ובלשוננו. **בוכסטורף**, **לקסיקון** II, עמ' 1243), אך הוא חולק עליה ומקבל את הזיהוי עם *Secale sereale* - להלן ריבמ"ץ; **ריבמ"ץ**:

(עמ' עו): **סיקרא** < Segale=Secàra (**איטלקית**)=*Secale cereale* (**פיאניג'יאני, אטימולוגיה** - http://www.etimo.it/?term=segale, **26.6.23**; **בדויאן**, מס' 3127); **רגמ"ה** (מנחות ע ע"ב, על 'דשרא' הארמית): *שיגלא* < **להלן רש"י; רש"י** (פסחים לה ע"א): *שייגלא* < seigle (**צרפתית**)=*Secale cereale* (**בדויאן**, מס' 589); **תפא"י** (כלאים א א, מח ע"א): *ראָגגען* < roggen (**גר.**)=*Secale cereale* (**גרים, מילון**, כר' 14, עמ' 1111); **רע"ב** (כלאים א א): *סיגל"א* < *לעיל רש"י*.

4. **פרובאנס וספרד: המאירי** (מאה 13-14, **פרובאנס**), פסחים לה ע"א: *ושיפון הנקרא בלשון לועז שיגי"ל*; **חידושי הריטב"א** (מאה 13-14, ספרד) פסחים לה ע"א: *שיפון פרש"י שהוא הנקרא שג"ל ויש שקורין אותו סינט"ן*; **רבנו ירוחם** (מאה 14, ספרד), תולדות אדם וחוה נתיב ה ח"ג דף מא טור א ד"ה 'חלק שלישי': *ושיפון הוא הנקרא בלעז סינטינו* < centeno (**ספרדית**)=*Secale cereale* (http://es.wikipedia.org/wiki/Centeno, **24.3.20**). אשכנז: **ספר מהרי"ל** (מאה 14, אשכנז - מנהגים) הלכות אפיית המצות ד"ה 'דרש': *שיפון קורן או רוגין*; שם, הלכות איסור והיתר משערי דורה, ד"ה 'בישולי': *שיפון שוקו' ראוקן*. roggen (**גר.**)=*Secale cereale* (**בדויאן**, מס' 3127). **לקט יושר** (מאה 15, אשכנז) ח"א עמוד עד עניין ג: *שיפון... קורן*; **מנהגי מהר"ש מנוישטט** (מאה 14, אשכנז) סימן מד ד"ה 'וילפינן': *ושיפון קהר"ן*". korn (**גר.**)=rye (**אנגלית**)=*Secale cereale* (**מילון אטימולוגי - 24.3.20** http://www.etymonline.com/index.php?term=corn).

5. **ערוך** (ח"ג עמ' 168, ערך 'דשרא'): **אספילתא** < Spelta=*Triticum spelta* (**בדויאן**, מס' 3482); **ריבמ"ץ**: (עמ' עו, בשם הערוך): *איספילתא* < *לעיל ערוך*.

6. **כפו"פ ל"ע** (תשמג): **אלדוסר**, *פירשו הרופאים שהוא עשב שידמה עליו לעלי חטה אך הוא יותר רך ולפריו שתים או שלש מחיצות* < دوسر=*Triticum ovatum* (סינונים של *Aegilops geniculate*. **ע'אפקי**, מס' 249; **עיסא**, עמ' 183, מס' 14). התיאור המובא כאן תואם באופן כמעט מלא את התיאור המובא אצל ע'אפקי. נראה כי תוספת זו היא של כפו"פ עצמו, ולא חלק מן ה'פירוש בלשון ערבי'. אומנם, באנציקלופדיה החקלאית מתוארת בסוג *Avena* תופעה של "גרגרים כפולים מדומים", שבה מתקבל גרגר בעל עטיפה כפולה - ארבעה מוצים במקום שניים (**ארנון, חקלאות גידולי שדה**, עמ' 353). ייתכן כי זו כוונת הפירוש כאן, אם כי אין דמיון רב בין ה-*Avena* לבין החיטה. 'דוסר' הובא גם אצל פרשנים נוספים (לעיל, הערה 1), אלא ששם סביר היה יותר לזהות עם *Avena*, אף שאין לשלול אצלם גם את אפשרות הזיהוי הזו.

7. **פלורה אירופה** IV, עמ' **203-204**.

8. מצוטט ע"י ספר אבודרהם (מאה 14, ספרד) סדר ההגדה ופירושה, ד"ה 'והמצוות שאדם': *ושיפון מפרש בערוך שקורין אותו בערבי דוסר ובלעז אשפילטא*.

9. **לעף, פלורה**, I, עמ' **687**.

10. **צ'יז'יק, אוצר**, עמ' **816**; **פלדמן, משנה**, עמ' **58-57**.

11. **פליקס, כלאים**, עמ' **29**.

136

שיתים

השיתים מופיעים פעם אחת במשנה כצמח שנפטר מדין הדמאי בשל חוסר חשיבותו (דמאי א א). כמו כן, נזכרו פעמיים בתוספתא: בהקשר דומה לזה שבמשנה (דמאי א א) וכאחד מהשלבים בהבשלת פירות התאנה, בקשר לדיני השביעית (שביעית ד כ).

תאנה

הזיהויים

- **תאנים גרועות** או זן של **תאני בר** - כך נזכר במפורש בבבלי, וכך נראה גם מן הירושלמי. רוב הפרשנים הלכו בדרך זו.[1]

ערמון

- **ערמון** (*Castanea sativa*) - עץ גדול ממשפחת האלוניים בעל פרי אכיל. נפוץ בדרום אירופה ובטורקיה. פריו של הערמון הוא אגוז המוגן בקליפה מבריקה. משמש למאכל, בדרך כלל לאחר קלייה או בישול. כך זיהה רס"ג כדעה ראשונה.[2]

- **משמש** (*Prunus armeniaca*) - עץ פרי מוכר ממשפחת הוורדיים. רס"ג מביאו כדעה שנייה.[3]

משמש

- מין בר של **שזיף** (*Prunus spinosa*) - שיח או עץ קטן ממשפחת הוורדיים, הנפוץ כמעט בכל אירופה. דומה למין **שזיף דובדבני** (*Prunus cerasifera*) שכמה פרטים שלו התגלו במורדות החרמון. כך מובא בספר 'עיקרי התלמוד' בשם רש"י.[4]

שזיף בר

▪ **חבושן גרמני, 'מדלאר'** (*Mespilus germanica*) - עץ פרי ממשפחת הוורדיים. הפירות של החבושן חמוצים מאוד, והם מבשילים רק לאחר הנשירה מן העץ. הפירות נאכלים חיים או כחלק מלפתן או ריבה. כך אצל מוה"ע.[5]

עיון

חבושן גרמני

לפי רוב גדול של הפרשנים יש לזהות את השיתין כתאנים - תאני בר או זן מסוים של תאנים גרועות. זיהוי זה מופיע במפורש בבבלי, ונראה שכך גם כוונת הירושלמי.

עם זאת, מופיעים אצל חלק מן הפרשנים זיהויים עם עצי פרי שונים: רס"ג מביא שתי אפשרויות זיהוי - **ערמון ומשמש**; בספר עיקרי התלמוד מובא בשם רש"י הזיהוי עם מין **שזיף בר**; מוה"ע מציע לזהות עם המין הנקרא **חבושן גרמני**, כנראה בגלל הדמיון של השם היווני המובא במשנה. עם זאת, הוא מסתייג מהצעה זו כדי לא לחלוק במפורש על הבבלי.

אצל המליצה מובא זיהוי שאינו ברור.[6]

לעף ופליקס מזהים את השיתין עם תאנים הנושרות מוקדם,[7] ואילו פלדמן מזהה כזן גרוע של תאנים.[8]

הערות:

1. **ירושלמי** (דמאי א ה"א ל, ונ): *אילו הן השיתים* רבי *שמעון בריה* דרבי *אבי אמר אילו שהן יוצאות מתחת העלין* [וט: *אילו הן שהם יוצאות מתחת העליון*] > הכוונה היא לתאנים שצומחות מתחת לעלים, ואינן חשופות לאור השמש, ועל כן אינן מתפתחות כראוי (**תוספתא כפשוטה**, א, עמ' 192); **בבלי** (ברכות מ ע"ב אוק366): *מאי שיתין* אמר רבה בר בר חנה *מיני תאנה*; **רש"ג** (עמ' 175, ש' 6): *השתים* - ר' *יוחנן* אמ' *מין תאנים*; **זרעים גניזה ב**: *השיתים אלתין [=תאנים]* ס'לון > לא ברור; **רנאה"י** (דמאי עמ' 26): *השיתין התאנים הלבנים* (ומצטט את

הבבלי); **רנאה"י פ"א** (דמאי עמ' 26): *השיתין - תאנים שהזרעים שבהן קשים שאינן ראויים לעשותן דבילה*; **ערוך** (ח"ח עמ' 185, ערך 'שתין'): [מצטט את הבבלי]; **רש"י** (עירובין יח ע"א): *מיני תאנים רעות כדאמר במסכת ברכות*; **ריבמ"ץ** (דמאי א א): *מין תאינין הן מן המינין הפחותין* [ומצטט את הירושלמי]; **רמב"ם** (דמאי א א עמ' 85): *מין תאנים מדבריות*; **תנה"י** (עמ' 616, ערך 'שית'): *מין תאני בר*; **רע"ב** (דמאי א א): *תאני מדבריות*; **אלג'אמע** (עמ' 129, ערך 'שיתין'): *קאל פי אלשרח אלעדני איצ'א אסם לנוע מן אלתין אלברי* > לעיל **רמב"ם**; **מכה"מ** (בהמ"ל, דמאי א): אנגיר צחראי > انجير صحرائى - מילולית: **תאני בר**; **תפא"י** (דמאי א א, לב ע"א): **ווילדע פייגען** > מילולית: **תאני בר**.

2. **רס"ג** (עמ' 183 מס' 73): **אלשאה בלוט** > شاهبلوط=Castanea sativa (**עיסא**, עמ' 43, ע' 3).
3. **רס"ג** (עמ' 183 מס' 73): ... **ויקאל** *[=ויש אומרים]* **אלמשמאש** > مشمش=*Prunus armeniaca* (**עיסא**, עמ' 148, ע' 17; **חסין וקאסם**, עמ' 13, ע' 40).
4. מתוך **עקרי התלמוד** לר' אברהם ב"ר שמואל זכות (כת"י): *ופרש"י יש אומרין ששמן פרוניילאש.* > Prunele (צרפ. עתיקה)=Prunelle (צר.)=*Prunus spinosa*.
5. **מוה"ע** (ערוך שם): *אם לא היו דברי ר' יוחנן הייתי אומר שפירושו בל"י ורו' מין פרי עגול ולו ג' או ד' גרעינין קשים ואינו ראוי לאכילה בעת אשר נלקט מן העץ אבל נטמן בתבן ימים רבים עד היותו רך* > σητάνιον (כך לפי קוהוט שם) =ἐπιμηλις=*Mespilus germanica* (**לידל וסקוט**, עמ' 646,1595).
6. **המליצה** (שש. ד' 400): **בוסתאן אברוז** > بستان ابروز/ اپروز. הזיהוי בעייתי במקצת. כיום מזוהה שם זה עם צמחי נוי שונים, שאינם מתאימים להקשר במקורות, ובעיקר עם *Amaranthus tricolor* (ירבוז תלת גוני. **סטיינגאס**, עמ' 185), שמוצאו בעולם החדש, ולא היה מוכר בעולם הישן במאה ה-14. עם זאת, ככל הנראה מדובר בצמח עשבוני כזה או אחר. ייתכן כי מדובר ב- *Ocimum basilicum* (ריחן מצוי, בזיליקום. **אבן אלביטאר**, **תפסיר**, עמ' 191; **עיסא**, עמ' 126, ע' 4), או *Rumex brittanica* (חומעה בריטנית. **אבן אלביטאר**, **תפסיר**, עמ' 269).
7. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 74; **פליקס**, **צומח**, עמ' 197.
8. **פלדמן**, **משנה**, עמ' 142-141.

137

שמרקעין

השמרקעין נזכרים במשנה פעם אחת בהקשר של דיני הכשרת מאכלים לקבלת טומאה (עוקצין ג ב), ואינם נזכרים בכל מקור תנאי אחר.

הזיהויים

- מין מסוים של **בצל**. כך מביאים כמעט כל הפרשנים.[1]
- **כמהין** (*Tuber*) - מינים של פטריות מאכל שגדלות מתחת לפני הקרקע. הכמהין נחשבים כמזון יוקרתי ומחירם גבוה. כך כנראה זיהה המליצה.[2]

בצל הגינה

כמהין

עיון

רוב הפרשנים מזהים את השמרקעין עם מין **בצל**. אצל הערוך אין אפיון מיוחד, אלא רק 'מין בצל', וכך הוא מצוטט אצל ר"ש ואצל אלג'אמע (כדעה שנייה).

אצל פרשנים אחרים מאופיינים השמרקעין כמין בצל חריף במיוחד. כך אצל רמב"ם, תנה"י, רע"ב, אלג'אמע (כדעה ראשונה), מכה"מ ותפא"י.

דעה ייחודית מובאת אצל המליצה - **כמהין**. זיהוי זה נשען כנראה על הסמיכות במשנה - 'שמרקעין ופטריות', ואולי גם על הקרבה הפונטית המסוימת בין 'שמרקעין' ו'כמהין'.

החוקרים מזהים את השמרקעין, בניגוד לדעת רוב הפרשנים, דווקא עם הכמהין.[3]

הערות:

1. **ערוך** (ח"ח עמ' 108, ערך 'שמרקע'): *פי' מין בצל*; **רמב"ם** (עוקצין ג ב עמ' תשלא): *ושמרקעין בצל דק חריף מאד משתמשין בו לרפואה*; **תנה"י** (עמ' 624, ערך 'שמרקע'): *מין בצל בר חריף מאוד שמשתמשים בו לריפוי*; **ר"ש** (עוקצין ג ב): *פי' בערוך מין בצל*; **רע"ב** (עוקצין ג ב): *מין בציל(!) חריף*; **אלג'אמע** (עמ' 126, ערך 'שמרקעין'): *בצל דק חאד [=בצל דק חריף], וקאל אלע' [=ואמר הערוך] שמרקיע ופטריות מין בצל*; **מכה"מ** (ב"א ד' 178, עוקצין ג): *שמרקעין פייאז תונד* > پیاز تند - מילולית: בצל חריף; **תפא"י** (עוקצין ג ב): *בצל חריף מאוד*; (בדפוסים מאוחרים שם): *מין בצל חריף מאוד וגדל גם כן מעצמו בלי זריעה*.
2. **המליצה** (שש. ד' 407): *שמרקעין ופטריות כמאי וסמארוג' אלפטר* [ראה לעיל, ע' פטריות] > נראה שהכוונה ל- Tuber كمأة (**סטיינגאס**, עמ' 1048; **אחונדוב**, עמ' 395), אולי קשור לדמיון הפונטי 'שמרקעין'-'כמהין'.
3. **לעף**, **פלורה**, ד, עמ' 74; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 363-361; **פליקס**, **צומח**, עמ' 162.

138

שעועית

השעועית[1] נזכרה במשנה פעם אחת בהקשר של דיני הכלאים, כמין הדומה לפול לבן (כלאים א א). לא נזכרה בתוספתא. נזכרה פעם אחת בתלמוד הירושלמי (כלאים א א) - *למה נקרא שמה שעועית שהיא משעשעת את הלב ומהלכת את בני מיעים.*

הזיהויים

▪ **לוביה אפונת הבקר** (*Vigna sinensis*) - קטנית מאכל שמוצאה מאפריקה, והתפשטה לאגן הים התיכון דרך מצרים בעת העתיקה. למין זה כמה זנים. כך כנראה יש להבין את הזיהוי בירושלמי ובעקבותיו אצל רס"ג, זרעים גניזה א, רמב"ם, כפו"פ, כפו"פ ל"ע, אלג'אמע, המליצה ורע"ב.[2]

לוביה אפונת הבקר

▪ **אפונת הגינה, אפון מתורבת** (*Pisum sativum*) - קטנית מאכל שמוצאה במזרח התיכון. לאפונה תרמילים הנושאים זרעים עגולים וירוקים. זרעי האפונה נאכלים מבושלים, והם נחשבים מקור בריא לחלבון מן הצומח. כך זוהתה השעועית אצל רנאה"י ורנאה"י פ"א.[3]

אפונת הגינה

בקיה תרבותית

- **בקיה תרבותית** (*Vicia sativa*) - צמח עשבוני ממשפחת הקטנית. מין הגדל בר בארץ ישראל, אך גם מגודל בתרבות כמספוא לבעלי חיים. תפוצתה העיקרית של הבקיה התרבותית בארצות הים התיכון, במזרח התיכון ובדרום אירופה. כך זיהו הערוך וריבמ"ץ.[4]

עיון

כל הפרשנים מזהים את השעועית שבמשנה **עם מיני קטנית**.

המסורת המרכזית מזהה את 'שעועית' **עם לוביה אפונת הבקר**.

אצל רנאה"י ורנאה"י פ"א הזיהוי הוא **עם אפונת הגינה**, כשהשם המובא אצלם הינו השם המקובל בתימן למין זה.

הסוג לוביה הינו בעיקר בעל תפוצה טרופית, וגבול תפוצתו הצפוני הוא דרום אירופה.[5] הסוג בקיה, לעומת זאת, נפוץ דווקא באזורים ממוזגים, ואת **הבקיה התרבותית** מגדלים בכל אירופה.[6] על כן, נראה שפירוש הערוך, המצוטט גם אצל ריבמ"ץ, משקף מסורת אירופית, שמקורה אולי באשכנז.

לעף מזהה את 'שעועית' עם זן של **לוביה אפונת הבקר**,[7] צ'יז'יק מסתמך על פירוש הירושלמי, מביא כמה אפשרויות, אך לא מכריע ביניהן.[8] פליקס מזהה עם המין הקרוב *Vigna nilotica*.[9]

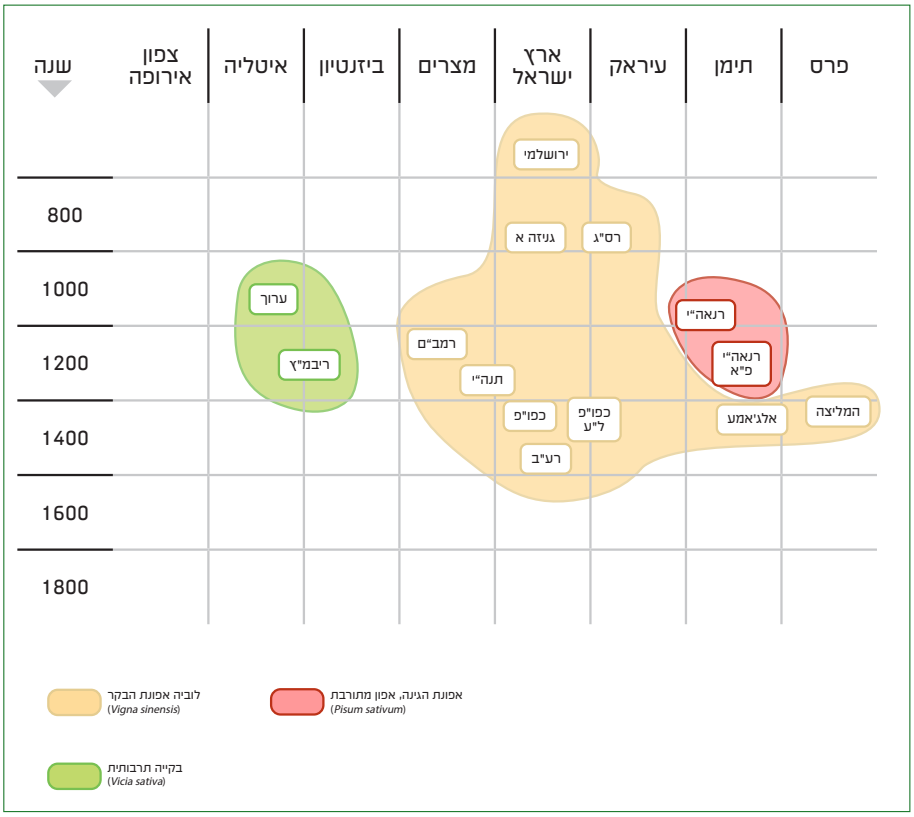

הערות:

1. נוסח הדפוסים - שעועים.
2. **ירושלמי** (כלאים א ה"א עמ' 146): *פסילתה* [שם זה נזכר גם בירושלמי ביצה א ה"י ובבבלי עבודה-זרה דף לח ע"ב] > φάσηλος (יוונית) ו-phasēlus (לטינית) הינם ככל הנראה *Vigna sinensis* (**לידל וסקוט**, עמ' 1918; גלייר, עמ' 1372. **לעף**, **פלורה**, II, עמ' 510. ע"ע 'פול לבן'); **רס"ג** (עמ' 188 97): **אללוביא** > لوبياء=*Vigna sinensis* (**חסין וקאסם**, מס' 137; **עיסא**, עמ' 189, מס' 11,10. באחרון מופיע גם *Phaseolus vulgaris* (=שעועית מצויה), מין שמקורו באמריקה, וכן *Dolichos lubia*, שהוא שם נרדף ל-*V. sinensis*); **זרעים גניזה א** (**אוק.**): *לוביה* > לעיל רס"ג; **רמב"ם** (כלאים א א, עמ' קסז): **אללוביה** [וכך גם אצל תנה"י (עמ' 626, ערך 'שעע')] > לעיל רס"ג; **כפו"פ**: (עמ' תשמב) *לוביה* > לעיל רס"ג; **כפו"פ ל"ע** (עמ' תשמד) **אלמאש** > ماش=*Phaseolus mungo* (=שעועית המונג. **עיסא**, עמ' 138, מס' 1; **בדויאן**, מס' 2627. כך לפי **שמש ירקות**, הערה 13); ماش=*Vigna nilotica* (=לוביה מצרית. בלשונו של פליקס - לובייה הנילוס. **פליקס כלאים**, עמ' 37); *Vigna sinensis* לוביה אפונת הבקר. **עיסא**, עמ' 189 10,9; **בדויאן**, מס' 3598. כך לפי **פליקס כלאים**, עמ' 43,37. לדיון ארוך לגבי זיהוי 'מאש' ראה: עמר גידולי, עמ' 93-95); **אלג'אמע** (עמ' 127, ערך 'שעועית'): **אללוביא והי אלדגרה** [**במילון מהד' טובי** (עמ' 120): *שעועית - דגרה*] > לגבי 'לוביא' - לעיל רס"ג; בֻּגֵר/

لِجرة=*Vigna sinensis* (**וויד תימן**, עמ' 158; **עיסא**, עמ' 189, מס' 11,10). אצל אבן אלביטאר (**אבן אלביטאר**, **ג'אמע** II, עמ' 89) מופיע لوبيا (لجر=*Dolichos lubia*=*Vigna sinensis*); **המליצה** (בהמ"ל): **לוביא** > لوبيا (פר.)= *Vigna sinensis* (**אחונדוב**, עמ' 399. מביא שם את הסינונים *Dolichos lubia*); **רע"ב** (כלאים א א): *והשעועית, קורין לה בערבי לוביא"ה* > לעיל רס"ג.

3. **רנאה"י** (עמ' 29): **אלעתר**: عتر=*Pisum sativum* (**וויד תימן**, עמ' 156 ערך *Lathyrus*). שם מתואר זן בשם pumilio אותו מגדלים בתימן. ועיין עוד ערך 'שעועית', בזיהויו של רנאה"י. גם אצל **פיאמנטה**, **תימנית** (כר' II, עמ' 314) מתורגם: Green peas; **רנאה"י פ"א** (עמ' 31): **אלעתר** > לעיל רנאה"י.
4. **ערוך** (ח"ו עמ' 301, ערך 'פול'): *שעועית פסילתא* (ציטוט מהירושלמי)... *שעועית* ביצי > נראה כי הכוונה ל-*Vicia sativa* (**בדויאן**, מס' 3594 - באיטלקית: Veccia coltivata; Veccia comune); **ריבמ"ץ** (עמ' עו בשם הערוך): *שעועית* ביצי > לעיל ערוך.
5. **פלורה פלסטינה** II טקסט, עמ' 223; **פלורה אירופה** II, עמ' 128.
6. **פלורה פלסטינה** שם, עמ' 194. **פלורה אירופה** שם, עמ' 134.
7. **לעף**, **פלורה**, IV, עמ' 74.
8. **צ'יז'יק**, **אוצר**, עמ' 825.
9. **פליקס**, **כלאים**, עמ' 42.

139

שקמה[1]

השקמה נזכרה בתנ"ך כמה פעמים (מלכים א י כז; ישעיהו ט ט ועוד) - תמיד בלשון רבים: 'שִׁקְמִים'. במשנה נזכרה השקמה פעמים רבות: כצמח שפירותיו נפטרו מדין הדמאי בשל חוסר חשיבותם (דמאי א א), לעניין דיני הכלאים הנוהגים בו (כלאים א ח; שם ו ד), בהקשר של עבודות המותרות והאסורות בשביעית (שביעית ד ה) ובהקשרים שונים של דיני הקניין והנזיקין (בבא בתרא ב ז, שם ב יא ועוד). באחד המקומות נזכרת 'קורת שקמה' (בבא מציעא ט ט). נזכרה גם בתוספתא פעמים רבות בהקשרים אלו ונוספים (עבודה זרה ו ח; זבחים יא יז; מנחות ט יד ועוד). התלמודים מזכירים את השקמה במקומות רבים.

הזיהויים

שקמה

▪ **פיקוס השקמה, 'שקמה'** (*Ficus sycomorus*) - עץ פרי ממשפחת התותיים, הנמנה עם הסוג פיקוס, כקרובתה התאנה. מקור השקמה במזרח אפריקה, שם היא מתרבה באופן טבעי. ההפריה של פרחי העץ נעשית באמצעות מין צרעה ייחודי, שאינו מצוי בארץ, ובשל כך לפגות השקמה (ה'פירות') אין זרעים. ובארץ ניתן להרבות אותו רק באמצעות נטיעת ייחורים. בארץ גדלים השקמים במישור החוף, בשפלה ובעמקי הצפון. פגות השקמה גדלות באשכולות על גזע העץ ועל הענפים הוותיקים. הן אכילות, אם כי אינן נחשבות כמשובחות במיוחד. עיקר גידולם על ידי אדם נעשה לשם צל, ולצורך שימוש בעץ לבנייה ולהסקה. כך זיהו כמעט כל הפרשנים את השקמה שבמשנה.[2]

תות לבן

דולב מזרחי

- אחד ממיני ה**תות** (*Morus sp.*) - סוג של עצי פרי נשירים ממשפחת התותיים (שאינם קרובים של תות השדה, הנמנה עם משפחת הוורדיים). מוצאם של מיני התות במרכז אסיה ובדרומה. בארץ גדלים שני מיני תות - **תות לבן** (*Morus alba*) הידוע בהיות העלים שלו מזון מועדף עבור טוואי המשי, ו**תות שחור** (*Morus nigra*) - הנושא טעם פירותי עשיר יותר. ייתכן שכך יש להבין את הזיהוי המובא בערוך.[3]

- **דולב מזרחי** (*Platanus orientalis*) - עץ גבוה ממשפחת הדולביים. גדל בר בנחלי צפון הארץ, ומשמש גם כעץ נוי וצל. כך אולי יש להבין את הזיהוי בבבלי ואצל ריבמ"ץ.[4]

עיון

הזיהוי העיקרי, שמוסכם על רוב הפרשנים, הוא **פיקוס השקמה**.

פירושו של הבבלי לא ברור. ייתכן שיש לזהותו עם דולב מזרחי. בעקבות הבבלי הלך ריבמ"ץ. גם ר"ש ורע"ב נתלו בצורה זו או אחרת במסורת זו.[5]

הערוך זיהה את השקמה עם עץ **התות**. ניתן להסביר את השוני אל מול שאר הפרשנים בכך שמוצאו של פיקוס השקמה ממזרח אפריקה הטרופית,[6] והוא כלל אינו נפוץ באירופה.[7] על רקע זה ניתן להבין את הזיהוי עם התות - הנפוץ בדרום אירופה.[8]

גם החוקרים מזהים את השקמה שבמשנה עם פיקוס השקמה.[9]

הערות:

1. כת"י קויפמן - 'שיקמה', בכתיב מלא.
2. **רש"ג** (עמ' 175, ש' 21, "סדן שקמה"): **בדו אלגמיז** > جميز=*Ficus sycomorus* (**עיסא**, עמ' 83, מס' 15; **בדויאן**, מס' 1628; **אבן אלביטאר**, **תפסיר** I, מס' 138); **זרעים גניזה ב:** *גמיז* > לעיל רש"ג; **רנאה"י** (דמאי א, עמ' 26, על "בנות שקמה" [במקור - "בנות שוח", ועיין שם בהערה, וכך מוכח גם בהמשך: *המסוטפות מין מתאיני אלגמיז*]): **תאני אלג'מיז** > לעיל רש"ג; **רנאה"י פ"א:** (ע"פ כת"י, פרק א, כמסיח לפי תומו): *אלסקם*; (דמאי א עמ' 27, לגבי 'בנות שקמה') מפרש רנאה"י פ"א 'בנות שקמה' - 'מין מהתאנים'.> לגבי 'אלקסם' - سقام=*Ficus sycomorus* (**וויד**, **תימן**, עמ' 71). לגבי הביטוי 'מין מהתאנים' - פיקוס השקמה נקרא בערבית גם تين احمق (**תאנים טפשות**), تين برى (**תאני בר**) ו-تين الجميز, והיא אכן בת סוגה של התאנה (*Ficus carica*); **רמב"ם** (דמאי א א עמ' קלב, על 'בנות שקמה'): **אלג'מיז וגם הוא תאנים מדבריים**, **וכל אלו אינם נמצאים אלא במדברות ובהרים ומעט הוא שנטעים** [כך גם אצל תנה"י (עמ' 632, ערך 'שקם') ואצל **אלג'אמע** (עמ' 20, ערך 'בנות שקמה')] > לעיל רש"ג; **כפו"פ:** (עמ' תקכז): **והם תאנים מדבריות ונקראים אלג'ומיז ובלשון אחרת תאני פרעה**; (עמ' תשסה): מין מהתאנים > לגבי 'ג'ומיז' - לעיל רש"ג; fico di Faraone (איטלקית: **תאני פרעה**)= *Ficus sycomorus* (**בדויאן**, מס' 1628); 'מין מהתאנים' - לעיל רמב"ם; **ריבמ"ץ** (דמאי א א, עמ' מה, על "בנות שקמה"): **... ויש אומרים... והפירות נקראין בלעז סיקומורי כלומ' סיקא תאינין מודי תותים** > Sicomoro (איטלקית)=*Ficus sycomorus* (**בדויאן**, מס' 1628). רע"ב ותפא"י מזהים באופן כללי עם 'תאני בר', ונראה שלא הכירו את עץ השקמה: **רע"ב** (כלאים א ח): *אילן תאנה הגדל ביערים* > עיין לעיל רמב"ם וכפו"פ, שבנוסף לשם הערבי מוסיפים: 'תאנים מדבריות'. **תפא"י** (כלאים א ח, מט ע"א): *עץ תאנה יערי... נקרא סדין* > לעיל רמב"ם. 'סדין' - לא ברורה כוונתו.
3. **ערוך** (ח"ב עמ' 129, ערך 'בנות שקמה'): **פי' בלע"ז צילצ"י** > ייתכן והכוונה ל-gelso (איטלקית מודרנית)=*Morus sp*. (כך לפי **קוהוט**, **ערוך השלם** כר' ב, עמ' 129; **בדויאן**, מס' 2339,2338. ועיין **קואומו**, **לעזים**, א, עמ' 317).
4. **בבלי** (ברכות מ ע"ב): *בנות שקמה* אמר רבה בר בר *חנה* א"ר *יוחנן* דובלי > לא מזוהה. בחלק מכתבי היד מופיע 'דולבי'. דולבא=دلب=*Platanus orientalis* (**פיין-סמית סורית**, עמ' 86; **לעף ארמית**, מס' 73). אפשרות אחרת היא שישנו קשר ל'דבלה' - תאנה מיובשת; **ריבמ"ץ** (דמאי א א, עמ' מה, על "בנות שקמה"): *פי' תאיני דולבי* (גרסה אחרת לבבלי. אצלנו: 'דובלי') - *פי' מרכיבין התאנה בערמון* > 'דולבי' - לעיל בבלי. לא ברור מה כוונת ריבמ"ץ ב'ערמון'.
5. **ר"ש** (דמאי א א): *בפ' כיצד מברכין*: 'אמ' רבה בב"ח: *תאני דולבי*', *כלומר תאנה המורכב בערמון*, *כדאמרינן בר"ה*: 'ערמונים - דולבי'... > לעיל ריבמ"ץ; **רע"ב:** (דמאי א א - לגבי 'בנות שקמה'): *תאנה המורכבת בערמון* > לעיל ריבמ"ץ.
6. **פלורה פלסטינה** I טקסט, עמ' 38.
7. מין זה אינו נזכר כלל **בפלורה אירופה**.
8. **פלורה אירופה** I, עמ' 66.
9. **פליקס**, **כלאים** עמ' 153; **לעף**, **פלורה**, IV, עמ' 74; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 135-138.

140

תורמוס

התורמוס נזכר במשנה ארבע פעמים: בהקשר של דיני הכלאים, כמין הדומה לפלסלוס (כלאים א ג), בהקשר של איסורי טלטול בשבת, שם הוא מתואר כמאכל לעניים (שבת יח א), ופעמיים בהקשר של טומאה וטהרה (מכשירין ד ו; טבול יום א ד). נזכר בתוספתא מספר פעמים רב יותר, בין השאר בהקשר של דיני המעשרות, כמין שנוהגים לכובשו (מעשר שני א יג); בהקשר של הלכות שבת, כמין שנאכל אך ניתן להשתמש בו בשעת הדחק לצביעה (שבת ג א; שם יא ד) ועוד. התורמוס נזכר בתלמודים פעמים רבות (ירושלמי ברכות פ"ו ה"א; דמאי פ"ב ה"א ועוד; בבלי ברכות לח ע"ב; שבת לד א ועוד).

הזיהויים

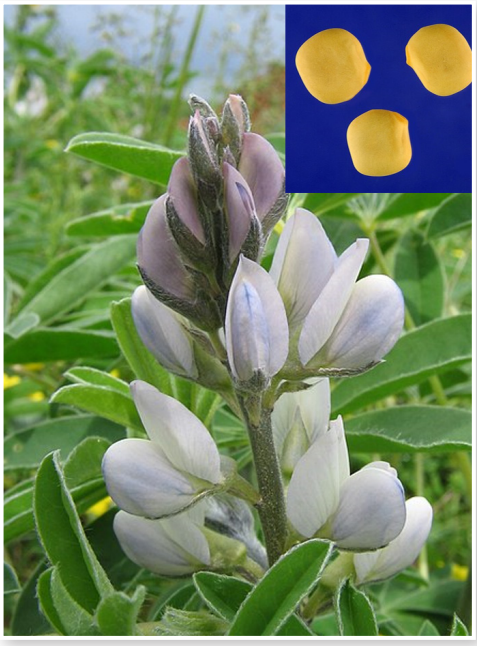

תורמוס תרבותי

▪ **תורמוס תרבותי** (*Lupinus termis*) או מין קרוב - התורמוס הינו סוג ממשפחת הקטניות, המונה כ-200 מינים, ובהם קבוצת מינים האופיינית לאגן הים התיכון. בארץ גדלים בר שבעה מיני תורמוס, בהם **תורמוס ההרים** (*L. pilosus*) הבולט באתרים שונים בפריחתו הכחולה בסוף החורף. זרעי מיני התורמוס עגולים, והם מכילים כמות קטנה של חומר רעיל ומר. אכילה מרובה מהם עשויה להיות מסוכנת. עם זאת, לאחר התקנתם בבישול ממושך, הם ראויים לאכילה, ומינים שונים שתורבתו היוו, בין השאר, מאכל עניים. באגן הים התיכון היה נפוץ בעבר בארצות שונות, ובמצרים במיוחד, **התורמוס התרבותי** בעל הפריחה הלבנה, אך כיום גידולו פוחת. כך זיהו כל הפרשנים את התורמוס.[1]

עיון

יש להניח כי הימנעות רבים מן הפרשנים מלזהות את התורמוס שבמשנה קשורה לקרבה הבולטת בין השם המשנאי שמקורו יווני, השם הארמי והשם הערבי - קרבה שכפי הנראה אינה מותירה מקום לספקות.

החוקרים מסכימים כי יש לזהות את התורמוס עם המין תורמוס תרבותי.[2]

הערות:

1. **בבלי** (ביצה דף כה ע"ב): *תורמוסא מקטע דגליהון דשנאיהון של ישראל... אמר הקב"ה אפילו כתורמוס הזה ששולקין אותו שבע פעמים ואוכלין אותו בקנוח סעודה לא עשאוני בני* >תורמסא - מין של *Lupinus* (**פיין סמית**, עמ' 608 על 'תורמסא': a kind of lupine); **רס"ג** (עמ' 192 מס' 113): **אלתרמס** > ترمس=*Lupinus termis* (**עיסא**, עמ' 112, מס' 13); **רמב"ם** (כלאים א ג עמ' קסט): אלתרמס [וכך גם אצל תנה"י (עמ' 652, ערך 'תרמס') ואצל **אלג'אמע** (עמ' 132, ערך 'תורמוס')] > לעיל רס"ג; **ריבמ"ץ** (עמ' עח): **לופינו:** lupino (איטלקית)=*Lupinus sp.* (**בדויאן**, מס' 2158,2157); **רע"ב** (כלאים א ג): *ותורמוס מין קטנית ידוע מר מאד ששולקים אותו שבע פעמים ואוכלים אותו בקנוח סעודה* > ציטוט מן הבבלי; **ר"ש** (כלאים א ג): *מין קטנית ושולקין אותו ז' פעמים ואוכלין אותו בקינוח סעודה* > ציטוט מן הבבלי; **כת"י אנטונין** (עמ' 70 ש' 13): *λουπηναρη* > המילה לא מופיעה במילונים, אך היא בהחלט דומה ל-*Lupinus* (הלטינית); **תפא"י** (כלאים א ג, מח ע"ב): **פייגעבאָהנען** > feigbohne (**גר.**) =*Lupinus* (**גרים**, **מילון**, כר' 3, עמ' **1443**).
2. **לעף**, **פלורה**, IV, עמ' 74 - שם הוא מביא סתם lupine, אך כוונתו למין התרבות; **פלדמן**, **משנה**, עמ' 88-90; **פליקס**, **כלאים**, עמ' 88-89. להרחבה עיין **סטטמן**, **תורמוס**, עמ' 5-19.

141

תותים

התותים מופיעים פעם אחת במשנה כפירות שמאדימים עם הבשלתם, לעניין מועד תחילת חיובם במעשר (מעשרות א ב). עוד נזכרו כמה פעמים בתוספתא בקשר לחיובם בתרומה (תרומות ד ה; פסחים א י ועוד), פעם אחת בספרא, כמשקה שאינו מכשיר לטומאה (שמיני ח). וכמה פעמים בבבלי (שבת קמד ע"א ועוד).

הזיהוי

תות לבן

▪ אחד ממיני עצי ה**תות** (*Morus*) - סוג של עצי פרי נשירים ממשפחת התותיים (שאינם קרובים של תות השדה, הנמנה עם משפחת הוורדיים). פרי התות מתקתק או חמוץ ויש לו ערכים בריאותיים רבים. מוצאו של התות באסיה, שם ידועה חשיבותו לתעשיית המשי, שכן עליו משמשים כמאכל כמעט בלעדי של טוואי המשי. כך מזהים כל הפרשנים. חלק מן הפרשנים זיהו את התות שבמשנה עם **תות לבן** (*Morus alba*) - הידוע בשל היותו מזון מועדף עבור טוואי המשי, ואחרים זיהו אותו עם **תות שחור** (*Morus nigra*) - הנושא טעם פירותי עשיר יותר. אחרים זיהו עם התות באופן כללי, ללא התייחסות למין מסוים.[1]

עיון

כל הפרשנים מזהים את התות עם מיני *Morus*. נראה שכל אחד התייחס למין הנפוץ יותר באזורו - **תות לבן** באירופה,[2] ו**תות שחור** במזרח התיכון.

גם החוקרים מסכימים על זיהוי התות עם *Morus*.[3] פלדמן מוסיף כי מדובר דווקא ב**תות שחור**, שהיה נפוץ בארץ בתקופת המשנה, ולא ב**תות לבן** שהגיע לאזורנו מאוחר יותר.[4]

הערות:

1. **זרעים גניזה ב:** *וההתותים אלתות* > להלן רמב"ם; **ערוך** (ח"ח עמ' 291, ערך 'תת'): **בלע"ז** *מור"י* > mor, mora, more, moro (**דיאלקטים איטלקיים שונים**)=*Morus alba* (**אוניברסיטת טרייסטה**); **רש"י** (**שבת** ס"ז ע"ב): *מוריי"ר* > morier (**צר. עתיקה**)=mûrier (**צר. דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 99, ע' 721)=*Morus* (**ניקולוב, מילון**, עמ' 749); **תולדות בן סירא** (עמ' 218): *תותים צלצי* > **לעיל** ריבמ"ץ; **ריבמ"ץ** (**מעשרות א ב** עמ' **רעח**): **צילסי** > ceuse, gelso (**דיאלקטים איטלקיים שונים**)= *Morus alba* (**אוניברסיטת טרייסטה**); **רמב"ם** (**מעשרות א ב** עמ' 199): *אלתות* > توت=*Morus* (**עיסא**, עמ' 121, ע' 1); **תנה"י** (עמ' 640, ערך 'תות'): *אלתות* > **לעיל רמב"ם**; **המליצה** (**שש. ד'** 427): *תותין תות* > توت=*Morus* (**סטיינגאס**, עמ' 333; **אחונדוב**, עמ' 354); **רע"ב** (**מעשרות א ב**): *בערבי ת"ות ובלעז מור"אש* > **לעיל** ערוך, רמב"ם; **אלג'אמע** (עמ' 133, ערך 'תותים'): *אלתות* > توت=*Morus nigra* (**וויד, תימן**, עמ' 72; **ח'ולידי, פלורה**, עמ' 142); **מילון מהד' טובי** (עמ' 121): *תות* > **לעיל** אלג'אמע; **מכה"מ** (ב"א ד' 28, שביעית א): *תותים תות* > **לעיל** המליצה; **תפא"י** (**מעשרות א ב**, קג ע"ב): *מוילבעערען* > Maulbeere (**גר.**)=*Morus* (**ון ווייק, מילון**, א, עמ' 857).
2. מקור מין זה בסין, והוא הובא לאירופה בימי הביניים. גם *M. nigra* הובא לאירופה, אך באיטלקית, למשל, סתם 'תות' הינו *M. alba*.
3. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 74; **פליקס, צומח**, עמ' 169.
4. **פלדמן, משנה**, עמ' 147-149.

142

תיאה

התיאה נזכרת פעמיים במשנה בהקשר של הלכות מעשר ודיני טומאה (טבול יום א ה; עוקצין ג ה). עוד נזכרה פעם אחת בתוספתא כצמח הרעיל לבהמה (חולין ג יט) ובספרי דברים (קז) ברשימה של צמחי תבלין וריח שהינם 'משביחי אכילה ושתייה'. נזכרת פעם אחת בירושלמי (חגיגה ג ה"ד).[1] בבבלי (חולין נח ב) נזכרת 'תיעא', ויש יסוד להניח כי הכוונה לצמח זה. בכל המקורות מוזכרת התיאה בצמידות לחלתית.

הזיהויים

▪ **כלך החלתית, 'אסאפטידה'** (*Ferula assafoetida*) - עשב רב-שנתי גבוה ממשפחת הסוככיים. גדל באזור איראן ואפגניסטן. השרף שנמצא בגבעולים ובשורש חריף ביותר, ובמינון גבוה הוא רעיל. השרף המיובש משמש לתיבול ולרפואה, וכן גם העלים, שחריפותם מתונה יותר. כך מופיע אצל רש"ג, רמב"ם, רע"ב, אלג'אמע ומכה"מ. אולי גם (בשיבוש) אצל תנה"י.[2]

כלך החילתית

▪ **נורית** (*Ranunculus*) - סוג במשפחת הנוריתיים ובו מעל 400 מינים - רובם רב-שנתיים, ולחלקם שורש מעובה. בארץ כ-20 מיני בר, רובם בעלי פרחים צהובים. המין הנפוץ והבולט הוא נורית אסיה, בעל הפרחים האדומים הדומים לפרחי הכלנית. מיני הנורית השונים רעילים כשהם טריים, וטעמם חריף מאוד. לחלק מן המינים שימוש ברפואה העממית. זוהי אחת מן האפשרויות להבנת הזיהוי בבבלי, על פי גרסת הערוך.[3]

נורית אסיה

▪ **מלוח קיפח** (*Atriplex halimus*) - שיח ממשפחת הירבוזיים, הנפוץ באזורים מדבריים לחים יחסית במערב אסיה ובצפון אפריקה, וכן באזורי חוף בדרום אירופה. נפוץ מאוד בארץ בערוצים מדבריים ובחוף הים. עודפי המלח שהצמח קולט מן הקרקע המדברית מופרשים מתוך העלים ונאגרים בשערות הזעירות שעל פני העלה, ומכאן טעמם המלוח של העלים ושמו של הצמח. עלי המלוח נאכלים חיים ומבושלים, וכן משמשים ברפואה העממית. ייתכן כי כוונתו של פיה"ג היא לשורשי צמח זה, שאף להם יש שימושים רפואיים (*עיקרא דמילחא*). זיהוי זה מופיע גם אצל המליצה (בזיהוי שני).[4]

מלוח קיפח

▪ **אקוניטון רפואי** (*Aconitum napellus*) - עשבוני רב-שנתי ממשפחת הנוריתיים. צמח רעיל מאוד המשמש ברפואה העממית. כך זיהו רגמ"ה ורש"י במסכת חולין.[5]

אקוניטון רפואי

▪ **קיסוס החורש** (*Hedera helix*) - מטפס ירוק-עד המצוי בחורש ים-תיכוני. נפוץ בצפון הארץ. מוכר ברפואה העממית כצמח מרפא. אולי כך יש להבין את הזיהוי במדרש שכל טוב.[6]

קיסוס

▪ **אזוב תרבותי** (*Origanum majorana*) - בן שיח רב-שנתי, משמש לתיבול וכצמח מרפא. אינו מצוי בארץ. כך אצל המליצה (אם כי ייתכן שמדובר במין קרוב לו).[7]

אזוב תרבותי

- זיהוי כללי - **מין תבלין** - כך זיהו תנה"י, מוה"ע ותפא"י.[8]

עיון

המשותף לרוב הזיהויים הוא שמדובר **בצמחים רעילים, העשויים לשמש כתבלין או כצמח מרפא** כאשר הם נצרכים באופן מסוים ובמינון מצומצם.

מסורת הזיהוי המרכזית מזהה אותה עם **כלך החלתית**, ואצל רוב הפרשנים דווקא עם השורשים של צמח זה. מסורת זו מתאימה להצמדה בין התיאה לחלתית בכל המקורות, כאשר יש לבאר ששני שמות אלו מתייחסים לתוצרים שונים של אותו הצמח.

תנחום הירושלמי מוה"ע ותפא"י הסתייגו כנראה מהזיהוי של 'תיאה' עם 'חלתית' הסמוכה לה, אלא זיהו באופן כללי עם מין תבלין.

הזיהוי המופיע בבבלי לא ברור בגרסתו, ואף לא ברורים לגמרי הזיהויים לגרסאות השונות. אחת האפשרויות הינה 'עיקרא דנוריתא' - המזוהה עם הסוג **נורית**. רש"י מזהה שם את 'תיעא' עם **אקוניטון רפואי**, צמח רעיל, המשמש ברפואה העממית, ונמנה אף הוא עם משפחת הנוריתיים.

פיה"ג והמליצה מזהה עם 'עקרא דמלחא' - שורש של צמח מלוח. ייתכן שהכוונה למין הקרוי אצלנו **מלוח קיפח**.

רש"י בנידה מזהה את התיאה עם 'סיאה', המזוהה אצלו עם מיני תבלין שונים ממשפחת השפתניים (ע"ע).[9] ר"ש מזכיר זיהוי זה ודוחה אותו.[10] גם המליצה הביא זיהוי עם מין שפתני - **אזוב תרבותי** או מין קרוב.

הזיהוי המופיע במדרש שכל טוב אינו ברור. ייתכן שהכוונה לקיסוס החורש.

זיהויי החוקרים: לעף מזהה את התיאה עם **נורית**.[11] פלדמן ופליקס נוטים לזהות כמו רוב הפרשנים, עם השורש של **כלך החלתית**.[12]

הערות:

1. **ושם - *תייה*.**
2. **רש"ג** (עמ' 173, ש' 1): *אלמחרות* > محروث=שורש של *Ferula assafoetida* (**רמב"ם, רוזנר**, עמ' 174, ע' 223; **עיסא**, עמ' 82, ע' 8. וראה לעיל, ע' 'אילום', בזיהויו של פיה"ג); **רמב"ם** (טבול יום א ה עמ' תרצב): *יש אומרים שהוא שרשי אלחלתית*; (עוקצין ג ה עמ' תשלג - גורס 'תיה'): **אלאנג'ד'אן** > شجرة الحلتيت=*Ferula assafoetida* (**רמב"ם, רוזנר**, עמ' 16-17, ע' 18; שם עמ' 174, ע' 223; **עיסא**, עמ' 82, ע' 8); انجذان=העלים של *Ferula asaafoetida* (**רמב"ם, רוזנר**, עמ' 16-17, ע' 18; **עיסא**, עמ' 82, ע' 8 [לא מציין איבר מסוים]); **תנה"י** (עמ' 644, ערך 'תיא'): *והוא ממיני הצמחים הריחניים ששמים באוכל כמו אלבאדנג'אן וכדומה* >'באדנג'אן' הינו חציל. לא ברור אזכורו כאן כצמח תבלין. אולי חל כאן שיבוש של 'אנג'ד'אן' הנזכר אצל רמב"ם (לעיל); **רע"ב** (טבול יום א ה): *התייה שורש של חלתית*; (עוקצין ג ה): *מין חלתית* > לעיל רמב"ם; **אלג'אמע** (עמ' 130, ערך 'תייה'): *אלתייה, ואמא רבי' ז"ל פקאל [=אבל רבינו ז"ל אמר:] תייה - קיל אנה אצל אלחלתית ד'אלך פי אוול טבול יום [=י"א שהוא שורש 'אלחלתית', זה ב(פרק) ראשון (מסכת) טבול יום]* > תייה - לא מזוהה; חלתית - לעיל רמב"ם; **מכה"מ** (ב"א ד' 174, טבול יום א): *רישה [=שורש] אנגושת גנדה* > انگشت گنده= *Ferula assafoetida* (**סטיינגאס**, עמ' 114).
3. **בבלי** (חולין נח ע"ב-נט ע"א מינ95, וט121): *מאי תועה א' רב יהוד' עיקרא דמרריתא*; (שם וט122/2): *עיקרא דטריתא* > ברור כי מדובר בשורש כלשהו. מרריתא - צמח מר כלשהו. לזיהויים אפשריים ע"ע 'מרור'; לפי סוקולוף יש לקרוא כאחת הגרסאות בערוך (**ערוך השלם**, ח"ה, עמ' שץ, ערך 'נריתא'): *עיקרא דנוריתא*. נורתא (סור.)=*Ranunculus* (**סוקולוף, בבלית**, עמ' 739; **סוקולוף, ברוקלמן, עמ' 905**).
4. **פיה"ג** (טבול יום עמ' 137 ש' 2): *התיאה פ' עיקרא דמילחא בארמית* > הכוונה לצמח מסוים המכיל מלח, אולי מלוחא (סור.)=*Atriplex halimus* (מלוח קיפח); **המליצה** (ס"פ ד ' 84): *תיאה... ניז [=וגם] עיקר דמלחא* > עיקר דמלחא - לעיל פיה"ג.
5. **רגמ"ה** (חולין נח ע"ב, על 'תיעא' - גורס בבבלי 'עיקרא דטורי'): *טורא בלעז* > להלן רש"י; **רש"י** (חולין נח ע"ב, על 'תיעא'): *תורא בלעז ועשב מר הוא מאד* > Tore (צר. עתיקה)= Aconitum napellus (**דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 139, ע' 1006; **ון ווייק, מילון**, א, עמ' 21).
6. **שכל טוב** (בובר, בראשית לז): *ודומה להן בדברי רבותינו התיה והחלתית והאלום, תייה קורא בלע"ז דירא, והוא מין עץ* > אולי הכוונה ל-edera (איט.)=*Hedera* (קיסוס).
7. **המליצה** (ס"פ ד ' 84): *תיאה אבישן טב* > اويشم/ اوشن/اويشن= *Origanum majorana* (**דסוקי, מילון**, א, עמ' 209; **חיים, מילון**, א, עמ' 175) طب - רפואה. ייתכן שמדובר במין קרוב שלו שימושים רפואיים מסוימים.
8. **תנה"י** (עמ' 644, ערך 'תיא'): *והוא ממיני הצמחים הריחניים ששמים באוכל...*; **מוה"ע** (ח"ח עמ' 220, ערך תייה): *פי' בלשון יוני מין עץ של ריח טוב אבל לא יוכלו לפרש מה הוא יש אומרים שהוא שטה ואחרים אומרים שהוא מין אחר ומדברי המשנה נראה שהוא מין בשם הנתן באוכלים*; **תפא"י** (טבול יום א ה, קסה ע"א, יחד עם חלתית ואילום): *מיני זרעים הן*; (עוקצין ג ה, קעה ע"א, יחד עם חלתית): *מיני עשבי' שמשימין במאכל*; (בדפוסים מאוחרים, עוקצין ג ה): *מין עשב שמשימין בתבשיל לריח*.
9. **רש"י** (נדה נא ע"ב, על 'תיאה'): *היינו סאה*.
10. **ר"ש** (עוקצין ג ה): *היינו סאה דלעיל פ"ב כך פירש בקונט' בפ' בא סימן (נדה נא ע"ב)* ואי אפשר לומר כן *דסיאה חייב במעשרות*; (טבול יום א ה): *התיאה והחלתית והאלום והאפונים - כולהו מיני זרעים*.
11. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 74.
12. **פלדמן, משנה**, עמ' 376; **פליקס, צומח**, עמ' 197.

143

תלתן

התלתן נזכר במשנה פעמים רבות: בדיני כלאים (כלאים ב ה), בהקשר של איסורים שונים - כמין שגבעוליו ועליו דומים בטעם לזרעים (תרומות י ה-ו), בהקשרים שונים של דיני המעשר (מעשרות א ג; שם ד ו; מעשר שני ב ב-ג), בהקשר של תערובת איסורים (ערלה ג ו), ובהקשר של מראות דמים - שם נזכרו מימי *תלתן* (נדה ב ו). בתוספתא נזכר התלתן כמה פעמים (תרומות ח ח-ט; שם י ד; שביעית ב ח; מעשר שני ב א; בבא קמא ז ח; בבא מציעא ט לב; עוקצין ג יד) בהקשרים שונים. נזכר בתלמודים כמה פעמים (ירושלמי תרומות יא ה"ה; בבא בתרא ה ה"א ועוד; בבלי עירובין כח ע"א; ביצה יג ע"א ועוד).

הזיהויים

▪ **גרגרנית יוונית, 'חִילְבָּה'** (*Trigonella foenum graecum*) - צמח תרבות ממשפחת הקטניות, בעל פרחים לבנים. לחילבה ריח עז ומובהק, הנידף מכל חלקיו. מגודל כמספוא לבהמות, זרעיו משמשים כתבלין בעיקר במטבח התימני, וכן הוא משמש גם ברפואה העממית. מוצאו של המין באזור המזרח התיכון, והשימוש בו מוכר החל מן העת העתיקה. כך זיהו למעשה כמעט כל הפרשנים את התלתן.[1]

גרגרנית יוונית

▪ **שומר פשוט** (*Foeniculum vulgare*) - צמח רב-שנתי גבוה ממשפחת הסוככיים. לשומר ריח חזק של אניס, והוא משמש כצמח תבלין רב שימושי. היום נפוץ זן בעל גבעול מעובה, המשמש כמעין פקעת לסלט ולבישול. כך מזוהה התלתן באופן יחידאי אצל תפא"י.[2]

שומר פשוט

עיון

ישנה הסכמה בין כמעט כל הפרשנים על זיהוי 'תלתן' עם גרגרנית יוונית, וכך מזהים גם החוקרים.[3]

הזיהוי הייחודי המובא בתפא"י, נעוץ אולי בקרבה הלשונית שבין *Foenum graecum* ובין *Foeniculum*, ובעטיו הבנה מוטעית של זיהויו של רש"י - פינוגר"י.

הערות:

1. **רס"ג** (עמ' 195 128): *[אלחל]בה* > حلبة=*Trigonella foenum graecum* (**עיסא**, עמ' 183, מס' 5; **בדויאן**, מס' 3468; **רמב"ם ביאור**, מס' 152 - שם הוא מזהה حلبة עם فريقة, המזוהה גם כן עם מין זה (עיסא שם)); **זרעים גניזה ב:** *חלבה* > לעיל רס"ג; **פיה"ג** (עמ' 111 3): *חולבה* > לעיל רס"ג; **רנאה"י** (עמ' 30): *אלחלבה* > לעיל רס"ג; **רנאה"י פ"א** (בכת"י - כלאים ב, כמשיח לפי תומו): *חלבה*> לעיל רס"ג; **רמב"ם** (כלאים ב ה עמ' קעו): *אלחלבא* [כך גם אצל תנה"י (עמ' 646, ערך 'תלתן') ואצל **אלג'אמע** (עמ' 130, ערך 'תלתן')] > לעיל רס"ג; **ערוך** (ח"ח עמ' 241, ערך 'תלתן'): *פי' תלתן חולבא בל' ישמעאל והוא מן הזרעונין כמין עדשים והוא מר בתחילתו וכששורין אותו במים נמתק* [השריה במים להפגת המרירות מוכרת גם מדרך הכנת מאכל ה'חילבה' התימני (**מדר וריעאני**, עמ' 29)] > לעיל רס"ג; **מוה"ע** (שם): *וכן שמו בל"י תילידן ובל' גמר' שבלוליתא* > לגבי 'תילידן' - להלן ריבמ"ץ [קוהוט (שם) מעיר כי ב'תילידן' הכוונה היא τηλις ('חילבה') ιδος (מתוק)]; שבלילתא=fenugreek=*Trigonella foenum graecum* (**סוקולוף**, **בבלית**, עמ' **1103**). בספר אסף הרופא (**155 61**): *עשב הנקרא תלתל ובלשן ארם שבלילתא, ובלשון יוון אנוקיריאה (גרסה אחת מוסיפה: והוא חלבא), ובלשון רומיים פמגריקו*. כמו כן מופיע 'שבלילתא' בתלמוד הבבלי כמה פעמים [למשל: **שבת** קי ע"ב; מנחות מב ע"ב], ובכולם מפרש רש"י 'פינוגר"י' - ראה להלן ריבמ"ץ ורש"י; **ריבמ"ץ** (עמ' פט): ציטוט מן הערוך ולאחריו: *ואנו לועזין אותו פינוגריצי ובלשון יון תילי*> fieno greco (איטלקית)=τηλις (יוונית)=*Trigonella foenum graecum* (**בדויאן**, מס' 3468; **דיוסקורידס** II, מס' 124; **לידל וסקוט**, עמ' 1788); **רע"ב** (כלאים ב ה; תרומות י ה): *בערבי חולב"א ובלע"ז פינגריק"ו* > לעיל רס"ג; ריבמ"ץ; **רש"י** (ביצה ג ע"ב ובמקומות נוספים): **פינוגר"י** > fenogré (צרפתית עתיקה)= *Trigonella foenum graecum* (**קטן**, **לעזים**, מס' **841** ועוד); **ר"ש** (כלאים ב ה): **פינוגריקו** > לעיל ריבמ"ץ; מכה"מ (בהמ"ל, כלאים ב): **שנבלילה** > شنبليله (פר.)=*T. foenum graecum* (**אחונדוב**, עמ' **362**).
2. **תפא"י** (כלאים ב ה, נ ע"ב): *פענכעל* > fenchel (גר.)=*Anethum foeniculum* (סינונים של *Foeniculum vulgare*. **גרים**, **מילון**, כר' 3, עמ' **1518**).
3. **פליקס כלאים**, עמ' **230**; **לעף**, **פלורה**, IV, עמ' 74; **פלדמן**, **משנה**, עמ' **91**; **צ'יז'יק**, **אוצר**, עמ' 835. במילון בן יהודה מופיע 'תלתן' (וגם 'תלתל') כ-Trifolium בדומה לשם המדעי העברי המקובל כיום. שם מתואר כי כך נהוג 'בלשון החיה' אך לא ברור כיצד נוצר הדבר. בהערה שם מובא גם הזיהוי עם גרגרנית יוונית, בשמו של לעף (**בן יהודה** כר' 16, עמ' 7782-7783, ושם בהערה 2).

144

תמכה

התמכה נזכרת פעם אחת במשנה כאחד מהמינים שיוצאים בהם ידי חובת אכילת מרור בפסח (פסחים ב ו). עוד נזכרת פעם אחת בתוספתא כצמח בעל עלים החייב בדיני השביעית (שביעית ה ג).

הזיהויים

- מין בר של **גזר** (*Daucus sp.*) או מין קרוב אחר ממשפחת הסוככיים. בארץ נפוץ מאוד המין גזר קיפח (*Daucus carota*), ממנו בוית הגזר התרבותי, הנמנה על אותו המין. נראה כי כך יש להבין את הזיהוי של הירושלמי.[1]

- **מרמר, מרוביון** (*Marrubium*) - סוג במשפחת השפתניים המונה כארבעים מינים. בארץ נפוצים שלושה מינים. משמש ברפואה העממית. יש הסבורים כי שמו הלטיני נגזר מהעברית, ומבטא את הטעם המר האופייני לו. כך אצל הרי"ף (בלעז, נראה שמדובר בתוספת מאוחרת), הערוך (כדעה שנייה), רש"י ומדרש שכל טוב (כדעה שנייה).[2]

גזר קיפח

מרוביון

▪ מין קוץ. ייתכן שהכוונה ל**קרדה מכסיפה** (*Carduus argentatus*) - קוץ חד-שנתי ממשפחת המורכבים. נפוצה במזרח הים התיכון וכן בארץ ישראל. כך אולי יש להבין את הזיהוי הראשון אצל הערוך, ובמדרש שכל טוב.[3]

קרדה מכסיפה

▪ **חריפית הגינה**, 'חזרת', 'חֲרֵיין' (*Armoracia rusticana*) - מין רב-שנתי ממשפחת המצליבים. מקור הצמח במזרח אירופה ודרומה. מגודל בתרבות בעיקר בשביל שורשו הלבן והחריף, המוכר כ'חזרת' בקערת הסדר האשכנזית. כך בתוספות יום טוב ובתפא"י.[4]

▪ **עולש האנדיביה**, 'אנדיב' (*Cichorium endivia*) - צמח תרבות ממשפחת המורכבים, בעל עלי מאכל מרירים. כך זיהה הרמב"ם. זיהוי זה מובא גם אצל תנה"י (כדעה ראשונה), אלג'אמע ורע"ב (לצד הזיהוי התמוה 'סיב שגדל לצד הדקל'). המליצה ומכה"מ מזהים עם מין בר הקרוב לו - **עולש מצוי** (*C. pumilum*).[5]

חריפית הגינה

עיון

המשותף לרוב הזיהויים של התמכה הוא שמדובר בצמח אכיל בעל טעם מריר.

זיהויי התלמודים אינם ברורים: הירושלמי מתייחס ככל הנראה למין בר ממשפחת הסוככיים, אם כי אין הסכמה ברורה על זהותו של המין. בבבלי נאמר

עולש האנדיביה

כי התמכה היא - 'תמכתא'. זיהוי זה אינו ברור, אך הוא מצוטט אצל רי"ף ורנאה"י, ונוסף לו אצלם השם הערבי 'שילם', אשר הוראתו המקובלת אינה מתאימה להקשר. תנה"י מצטט את זיהוי הרי"ף (כדעה שנייה).[6]

מסורת זיהוי אירופית קדומה מזהה את התמכה עם הסוג הנקרא **מרמר**. מסורת זיהוי נוספת קושרת בין התמכה לקוץ מסוים - אולי **קרדה מכסיפה**. כך בערוך ובמדרש שכל טוב.

מסורת זיהוי אירופית מאוחרת יותר מזהה את התמכה עם **חריפית הגינה** ('חריין', 'חזרת'), שמקורה במזרח אירופה ולא הייתה מוכרת בארץ.[7]

רמב"ם מזהה את התמכה עם **עולש האנדיביה**. זיהוי זה מצוטט אצל פרשנים נוספים. המליצה ומכה"מ מזהים עם מין בר קרוב.

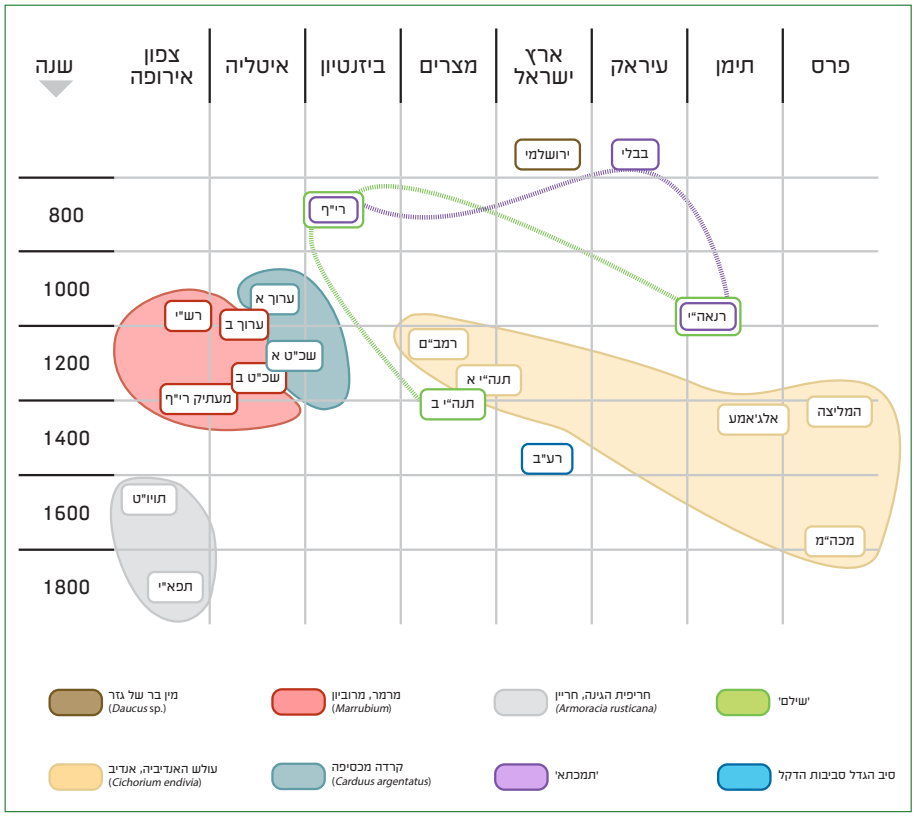

רע"ב הביא זיהוי תמוה, אם כי ייתכן שהשתרבב אצלו הזיהוי של החרחבינה המובא בבבלי.[8]

זיהויי החוקרים: לפי פלדמן יש לזהות את התמכה עם המין הנקרא תמריר מרוקני (*Reichardia tingitana*)[9] ובמקום אחד נוטה גם לעף לזהות כך.[10] במקום אחר הוא מזכיר דווקא את *Valerianella locusta* (מין של ולריינית, משמש כירק לסלט);[11] פליקס אינו מזהה עם מין ספציפי, אך הוא סובר שיש לזהות עם מין ממשפחת המורכבים (שעימה נמנים התמריר, מרור הגינה, החסה והעולש).[12]

הערות:

1. **ירושלמי** (פסחים ב ה"ו ל ונ): *ובתמכה גנגידין* > שם זה מוכר מיוונית - γιγγίδιον\γινγίδιον והוא מתואר כצמח הדומה לגזר (**דיוסקורידס, גודייר**, עמ' 178, ח' II , ע' 167; **פליניוס, טבע**, 6, עמ' 22, ספרXX , פסקה 33). ככל הנראה יש לזהותו עם *Daucus gingidium* (**לידל וסקוט**, עמ' 349) - המצוי בחופי דרום אירופה, ונחשב כיום גם הוא כתת מין של גזר קיפח - או עם *Malabayla secacul* (אגורה מדברית. ראה בפירוט **עמר, מרורים**, עמ' 23-25 ובהערות שם). זיהוי אפשרי נוסף הוא עם *Lepidium latifolium* (שחליים גבוהים, משפחת המצליבים. **דיוסקורידס, גודייר**, עמ' 216, ח' II, ע' 205. עיין **תוספתא כפשוטה**, ב, עמ' 548).
2. **רי"ף** (כ"א דף 53 ע"ב): *תמכה... ובלעז מרובי*. [זיהוי זה הינו תוספת מאוחרת וקשורה למקום העתקת כתב היד, ככל הנראה פרובנס. ועיין שם במבואו של ש"י פרידמן עמ' 34] > מרובי - להלן ערוך; **ערוך** (ח"ח עמ' 245, ערך 'תמכה'): *... וי"א מרובי"ו* > marrobio, marrubio (איט.)= Marrubium (מרמר, מרוביון); **רש"י** (פסחים לט ע"א): *תמכתא מרוביא* > Mar[r]ubie (צר. עתיקה)=marrube (צר. **דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' 94, ע' 687)= *Marrubium* (מרמר, מרוביון); **שכל טוב** (שמות יב עמ' 110): *... ויש אומרים דהיינו מרוביו בלע"ז* > מרוביו - לעיל ערוך.
3. **ערוך** (ח"ח עמ' 245, ערך 'תמכה'): *פי' קרד"ו* > קרדו - קוץ. ייתכן שהכוונה ל-*Carduus argentatus* (**עמר, מרורים**, עמ' 31. וראה גם **דו קאנז', לטינית**, כ' 2 עמ' 165); **שכל טוב** (שמות יב עמ' 110): *ובתמכה דהיינו קרדו בורדוני...* > קרדו בורדוני - לא מזוהה וראה לעיל ערוך.
4. **תוספות יו"ט** (פסחים ב ו עמ' 182): *ואנו רגילים לפתרו לתמכא שהוא מה שקורין בל"א קרי"ן. וכן הוא מפורסם בדברי האחרונים* > Kren, Chren (גר.)=*Armoracia rusticana* (**ון ווייק, מילון**, א, עמ' 343; סינונים של *Cochlearia armoracia*); **תפא"י** (פסחים ב ו, פז ע"ב): *מאָאר רעטטיך* > Marrettig, Meerrettich (גר.)= *Armoracia rusticana* (**ון ווייק, מילון**, א, עמ' 343; **גרים, מילון**, כ' 12, עמ' 1856. סינונים של *Cochlearia armoracia*).
5. **רמב"ם** (פסחים ב ו עמ' 284): **אלסריס** > سريس=*Cichorium endivia* (**עמר, מרורים**, עמ' 26-30; **רמב"ם, רוזנר**, עמ' 217-218, ע' 285. לדבריו זהו גם שמו של מין התרבות וגם שמו של מין הבר); **תנה"י** (עמ' 646, ערך 'תמך'): *ופידשו תמכא* **אלסריס** > לעיל רמב"ם; **המליצה** (ס"פ ד' 85): *כסני דשתי [=של בר]* > كسنى סתם מזוהה עם *Cichorium intibus* (**סטיינגאס**, עמ' 1030; **אחונדוב**, עמ' 408; **מוזפריאן**, עמ' 126, ע' 1806). **אם כן**, נראה שכוונתו כאן למין הבר *Cichorium pumilum* (עולש מצוי); **אלג'אמע** (עמ' 130, ערך 'תמכה'): **אלסריס** > לעיל רמב"ם; **מכה"מ** (בהמ"ל, פסחים ב): *כאסני דשתי* > לעיל המליצה.
6. **בבלי** (פסחים לט ע"א אנ271): *תמכה אמ' רבה בר בר חנה אמ' ר' יוחנן תמכתא שמה* > לא מזוהה. ועיין

סוקולוף, בבלית, עמ' 1213; **עמר, מרורים**, עמ' 23; **רי"ף** (כ"א דף 53 ע"ב): *תמכה אמ' רבא בר בר חנא תמכתא שמה וקורין לה בלשון ערבי אלשילם...* > שילם - זיהוי לא ברור. בדרך כלל شيلم הינו Lolium temulentum (זון משכר), אשר מזוהה אצל רוב הפרשנים עם 'זונין'. כאן קשה לפרש כך, מכיוון שאין מדובר כלל בירק אלא בעשב רע ממשפחת הדגניים, שאינו ראוי למאכל כלל; **רנאה"י** (פסחים עמ' 65): *אלשילם, ואמר התלמוד תמכתא שמה* > לעיל רי"ף; **תנה"י** (עמ' 646, ערך 'תמך'): *... ובעל ההלכות רבינו יצחק ז"ל אמר שהוא אלשילם* > לעיל רי"ף.

7. זיהוי זה מופיע לראשונה אצל ר' מאיר הכהן בחיבורו 'הגהות מימוניות' על משנה תורה לרמב"ם, הל' חמץ ומצה ז, יג. על גלגולי זיהוי זה ראה **עמר, מרורים**, עמ' 31-30.
8. **רע"ב** (פסחים ב ו): סיב *הגדל סביבות הדקל* > ע"ע 'חרחבינה'.
9. **פלדמן, משנה**, עמ' 226-225.
10. **לעף, פלורה**, א, עמ' 431-430.
11. **לעף, פלורה**, ד, עמ' 74.
12. **פליקס, צומח**, עמ' 198.

145

תפוח

התפוח נזכר בתנ"ך כמה פעמים, בין השאר בתוך רשימת עצי פרי (יואל א יב), וכעץ או פרי בעל ריח טוב (שיר השירים ז ט).[1] במשנה נזכר התפוח חמש פעמים: בדיני הכלאים, כמין הדומה לחזרד (כלאים א ד), בעניין תערובת איסורים (תרומות י ב), בדיני התרומה, כמין שניתן לעשות ממנו יין (תרומות יא ב), בהקשר של חיוב הזנים השונים במעשר (מעשרות א ד) ובהקשר של דיני נדרים (נדרים ו ט). נזכר גם בתוספתא בהקשרים שונים (ברכות ד ב; תרומות ח ט; כלאים א ג; מעשרות א א; סוטה ט ח; בבא מציעא ז ד-ה; עבודה זרה ד יב; עוקצין א ה). נזכר בתלמודים פעמים רבות (ירושלמי כלאים א ה"ב; בבלי שבת לג ע"א; סוטה יא ע"ב ועוד).

הזיהוי

תפוח עץ

- **תפוח תרבותי, 'תפוח עץ'** (*Pyrus malus*) - התפוח המוכר לנו. עץ פרי ממשפחת הוורדיים, בעל תפוצה עולמית, שמוצאו במרכז אסיה. כך זיהו בפירוש רנאה"י ורמב"ם.[2]

עיון

היעדר התייחסות מצד רוב הפרשנים מעיד על היות זיהוי התפוח במשנה עם תפוח העץ מובן מאליו.

גם החוקרים מסכימים לזיהוי זה.[3]

הערות:

1. ראה עמר, מקרא, עמ' 122-123.
2. **רנאה"י פ"א** (עמ' 32): *אלתפאח* > תפוח=*Pyrus malus* (**עיסא**, עמ' 151, מס' 17); **רמב"ם** (מעשרות א ד, עמ' שכא): *אלתפאח* > לעיל רנאה"י פ"א.
3. **פליקס כלאים**, עמ' 99; **פלדמן, משנה**, עמ' 154-155; **לעף, פלורה**, IV, עמ' 74.

146

תרדים

התרדים נזכרו במשנה ארבע פעמים: בהקשר של דיני כלאים, כמין הדומה ללעונים (כלאים א ג); בדיני תערובות, כמין הפולט טעם בשעת בישולו (תרומות י יא; ערלה ג ז); ובהקשר דיני טומאה וטהרה (עוקצין א ד). כמו כן, נזכרו פעמים בתוספתא בהקשרים דומים לאלו שבמשניות (תרומות ה י; עוקצין א ו). נזכרו כמה פעמים בתלמודים (ירושלמי שביעית ח ה"ב; תרומות יא ה"ב; בבלי ברכות מד ע"א; כתובות עז ע"ב ועוד).

הזיהוי

▪ **סלק מצוי** (*Beta vulgaris*) - צמח דו-שנתי ממשפחת הסלקיים. לסלק המצוי כמה זני תרבות. המוכרים שבהם הינם **סלק אדום** (*B. vulgaris var. esculanta*) **וסלק סוכר** (*B. vulgaris var. succhrina*), ממנו מופק אחוז גדול מהסוכר הלבן בעולם. עם זאת, מסתבר כי הזיהוי של הצמח המשנאי הוא עם **סלק עלים, 'מנגולד'** (*B. vulgaris var. cicla*). המנגולד בוית באזור הים התיכון. למין התרבות עלים גדולים אכילים. עלי הסלק יכולים להיאכל חיים או מבושלים. כך מזהים כל הפרשנים.[1]

סלק

עיון

כל הפרשנים מזהים את תרדים עם סלק - ככל הנראה סלק עלים.[2] כך מזהים גם פליקס ולעף.[3]

רנאה"י אומנם אינו מזהה באופן ישיר את התרדים, אך מתוך שהוא מזהה את הלעונים (הסמוכים במסכת כלאים לתרדים) עם 'שורשי הסלק', מסתבר כי יסכים לכך שהתרדים הינם סלק העלים.[4]

יש לציין כי הן לפי הפרשנים והן לפי החוקרים התרדים שבמשנה אינם זהים לירק הנקרא בעברית מודרנית 'תרד' (*Spinacia oleracea*), **אף הוא ירק עלים ממשפחת הסלקיים), שמוצאו במרכז אסיה, ואשר הגיע לאזורנו בעקבות כיבושי האסלאם.**[5]

הערות:

1. **בבלי** (עירובין כט ע"א): סלקא [לא מובא שם כתרגום ישיר של המילה, אלא מצוין בפשטות כמקביל ל'תרדין' תוך כדי הדיון התלמודי] > סלקא=السلق=*Beta vulgaris* (**בר שינייא**, עמ' **50** ש' **35**; **עיסא**, עמ' **30**, מס' **21**); **רס"ג** (עמ' **191 110**): אלסלק > السلق=*Beta vulgaris* (**עיסא**, עמ' **30**, מס' **21**); **זרעים גניזה ב**: אלסלק > לעיל רס"ג; **רנאה"י** (ערלה ג ז, עמ' ו): אלסלק > לעיל רס"ג; **רנאה"י פ"א** (עמ' **32**): *התרדים והלעונים מיני סלק*; **זרעים גניזה א** (אוק.): אלסלק > לעיל רס"ג; **רמב"ם** (כלאים א ג עמ' קסח): אלסלק [וכך גם אצל תנה"י (652, ערך 'תרד') ואצל אלג'אמע (עמ' **132**, ערך 'תרדין')] > לעיל רס"ג; **ערוך** (ח"ג עמ' **248**, ערך 'הרת'; ח"ה עמ' **49**, ערך 'לעין'): **תרדין בליטי**: Bleta (לטינית)=bieta (איטלקית)=*Beta vulgaris* (**פיאניג'יאני**, **אטימולוגיה** - http://www.etimo.it/?term=bietola, **26.6.23**; **בדויאן**, מס' **646**); **ריבמ"ץ** (עמ' עח): **בליטי** > **לעיל ערוך**; **רע"ב** (כלאים א ג): **בערבי סילק"א ובלע"ז בליט"י** > **לעיל בבלי**, **ערוך**; **רש"י**: (ברכות נז ע"ב): בלי"ץ; (סנהדרין סד ע"א): **בליד"ש** > blez (צרפתית עתיקה)=סלק (**קטן**, **לעזים**, מס' **77**). bledas (פרובנסאלית)=סלקים לבנים (**קטן**, **לעזים**, מס' **1707**); **מכה"מ** (בהמ"ל, כלאים א): **צ'גנדר כורד** > چگندر (פר.)=סלק, מנגולד. (**אחונדוב**, עמ' **376**); **כת"י אנטונין** (עמ' **70** 9): *σεφκλον* > **לא מופיע במילונים. בספר אסף מופיע: עלי סלק, הוא סונקלון (אסף הרופא** פ' **83**. לפי גרסה אחרת: 'סיאוקלון'), אך גם 'סונקלון' אינו מזוהה.
2. הסלק האדום וסלק הסוכר מוכרים רק מתקופות מאוחרות יחסית - החל מסוף המאה ה-16 (**הלפרין חקלאות**, **גידולי שדה וגן**, עמ' **127**; **החי והצומח 12**, עמ' **79**); **תפא"י** (כלאים א ב, מח ע"ב): **מאנגאָלדקרויט** > mangold (גר.)=*Beta vulgaris* (**גרים**, **מילון**, כר' **12**, עמ' **1550**).
3. **פליקס כלאים**, עמ' **82**; **לעף**, **פלורה**, IV, עמ' **74**. עמר טוען כי "יתכן שבארץ-ישראל היה נפוץ זן אחר של *Beta vulgaris* (**עמר**, **גידולים**, עמ' **290**).
4. ע"ע 'לעונים'.
5. **עמר**, **גידולים**, עמ' **289** ושם הערה **3**.

147

תרובתור

התרובתור נזכר במשנה פעם אחת בדיני הכלאים, כמין הדומה לכרוב (כלאים א ג). לא נזכר במקומות נוספים בתוספתא או בתלמודים.

הזיהויים

▪ **כרובית** (*Brassica pleracea Var. Botrytis*) - הכרובית הינה זן מתורבת של **כרוב הבר** (*Brassica oleracea*), מין ממשפחת המצליבים. מקור הכרובית הינו ככל הנראה באגן הים התיכון בתקופה הרומית. החלק הנאכל של הכרובית הינו התפרחות, שניתן לאכלן חיות או מבושלות. יש שאוכלים גם את הגבעולים והעלים. כך זיהו את התרובתור רס"ג, רש"ג, רנאה"י, רנאה"י פ"א, כפו"פ, כפו"פ ל"ע, אלג'אמע והערוך.[1]

כרובית

▪ זן של **כרוב** שעליו דקים, וכך עולה מהתיאור בירושלמי, וכן בזרעים גניזה א, רמב"ם, תנה"י, ריבמ"ץ ורע"ב.[2]

כרוב הראש

▪ **כרוב הראש** (*Brassica oleracea Var. Capitata*) - הכרוב הנפוץ המוכר לנו כיום. זן עגול, שעליו - הירוקים או הסגולים - נאכלים חיים או מבושלים. כך אצל תפא"י.[3]

עיון

רוב הפרשנים מזהים את התרובתור עם הכרובית. לא סביר כי הירושלמי מתכוון

ב'כורב דקיק' לזן זה, משום שהגודל או העובי אינו התכונה הבולטת המבדילה את הכרובית ממיני כרוב אחרים. יש לציין כי כל הפרשנים למעט זרעים גניזה א ורמב"ם מתעלמים מן הירושלמי.

רמב"ם עצמו מוסיף לדברי הירושלמי את היותו של התרובתור מין בר. מן הירושלמי עצמו לא ברור אם מדובר במין בר או תרבות.

על פי המילונים, השם הערבי 'קנביט' או 'קרנביט' מתייחס ל**כרובית**. על רקע זה, דברי כפו"פ המתייחס ל'כרוב מדברי' בעייתיים למדי, שהרי הכרובית הינה מין תרבות מובהק. נראה כי רבי אשתורי חיבר בפירושו את השם הנ"ל לדברי הרמב"ם על אודות מין בר. ובכל זאת השאלה עומדת - האם לא הכיר רבי אשתורי את הכרובית, או שמא התכוון לצמח אחר?[4]

מבין כל המזהים את התרובתור עם **כרובית**, הערוך הינו היחיד שמספק תיאור - *והוא קבוץ ואין העלים נפרדים* - שאכן תואם את התפרחת הנאכלת של הכרובית.[5]

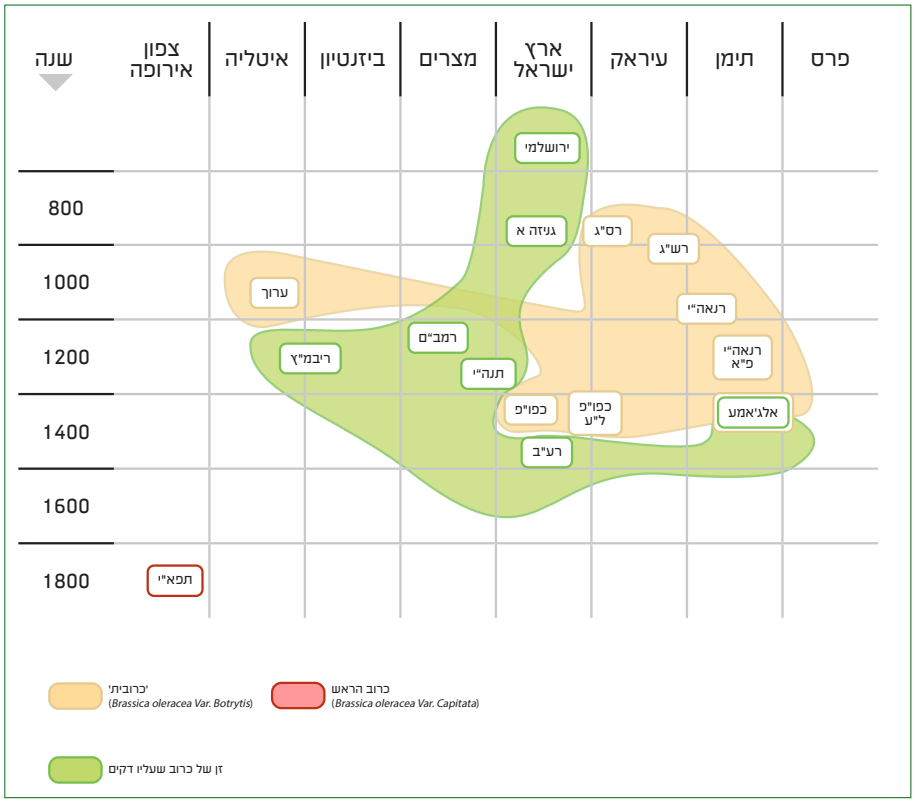

תפא"י לבדו מזהה את התרובתור עם כרוב הראש, ועל כן יש להניח שאת ה'כרוב' שבמשנה (ע"ע) הוא מזהה עם זן אחר של כרוב - כנראה כרוב העלים.

פליקס מזהה את 'תרובתור' עם **כרוב הראש**.[6] לעף מזהה אותו עם **הכרובית**.[7] צ'יז'יק טוען כי יש לגרוס 'כרובתור' במקום 'תרובתור', ומזהה אותו עם **ברוקולי** (*Brassica oleracea Italica*).[8] פלדמן מביא את שתי האפשרויות האחרונות, מבלי להכריע ביניהן.[9]

הערות:

1. **רס"ג** (עמ' 191 109): *אלקנביט* > قنبيط=*Brassica pleracea var. Botrytis* (**עיסא**, עמ' 33, מס' 4; **בדויאן**, מס' 697; **רמב"ם ביאור**, מס' 184); **רש"ג** (עמ' 175, ש' 17): *אלקנביט* > לעיל רס"ג; **זרעים גניזה ב:** *אלקונביט* > לעיל רס"ג; **רנאה"י** (עמ' 29, גורס 'תרפתור'): פי' בעל הערוך ז"ל בלשון ערבי *אלקרנביט* > قرنبيط= *Brassica pleracea var. Botrytis* (**עיסא**, עמ' 33, מס' 4; **בדויאן**, מס' 697; **חסין וקאסם**, מס' 392); **רנאה"י פ"א** (עמ' 32, גורס 'תרופתור'): אלקרנביט > לעיל רנאה"י; **כפו"פ** (עמ' תשמג): כרוב מדברי ונקרא בערבית *אלקנביט* > לעיל רס"ג (ישנה בעייתיות לא פשוטה בהצגת قنبيط כמין בר - ראה להלן בעיון); **כפו"פ ל"ע** (עמ' תשמד): *קנביט* > לעיל רס"ג; **אלג'אמע** (עמ' 132, ערך תרובתור): כרוב בר בעל ענפים דקים, ושמו אצל הערוך 'אלקרנביט' > לעיל רנאה"י; **ערוך** (ח"ח עמ' 273-274, ערך 'תרבתר'): פי' מין של כרוב הוא ונקרא בל' ישמעאל אלקרנביט, ומתגדל ועושה זרעונין, והוא קבוץ ואין העלין נפרדין > לגבי 'קרנביט' - לעיל רנאה"י פ"א.
2. **ירושלמי** (כלאים א ה"ג, עמ' 146): כורב [כך במקור] דקיק > כרבא דקיקא=כרוב קטן. כרבא=الكرنب/כרוב (**בר שינייא**, עמ' 49 ש' 23; **פיין סמית**, עמ' 224). דקיק=קטן (**פיין סמית**, עמ' 96); **זרעים גניזה א** (**אוק.**): אלכרנב אלרקיק > לעיל ירושלמי; **רמב"ם** (כלאים א ג עמ' קסח): כרוב מדברי שקלחיו דקים וכך ביארוהו בתלמוד כרוב דקיק; **תנה"י** (עמ' 652, ערך 'תרבתר'): כרוב שענפיו דקים, שאין לו לובן אלא עלים בלבד; **ריבמ"ץ** (עמ' עח): מצטט את הירושלמי והערוך, ומוסיף: ובלשון יון כרוביאה > לא ברורה זהות 'כרוביאה'. סביר כי יש קשר ל-κράβη - המזוהה עם כרוב הראש (וע"ע 'כרוב'); **רע"ב** (כלאים א ג): מין כרוב שקלחים שלו דקים.
3. **תפא"י** (כלאים א ב, מח ע"ב): *קעפיסקרויט* > kappis/kabisz/kabiszkraut (גר.)= *Brassica oleraceae var. capitata* (**גרים**, **מילון**, כר' 11, עמ' **200**; **שם** עמ' 9).
4. **אלג'אמע** (עמ' 132, ערך 'תרובתור') מחבר את כל שלושת הפירושים (לעיל הערה 2). אומנם מדבריו, בניגוד לכפו"פ, ניתן להבין כי הוא עצמו אינו מכיר את ה-קרנביט' שהזכיר הערוך.
5. אומנם, תיאור זה יכול להתאים גם ל-*Brassic oleracea var. Capitata* (=כרוב הראש), ועיין **עמר**, **גידולי**, עמ' 279, שמבין כך את דברי הערוך.
6. **פליקס**, **כלאים**, עמ' 81.
7. **לעף**, **פלורה**, I, עמ' 485.
8. **צ'יז'יק**, **אוצר**, עמ' 338.
9. **פלדמן**, **משנה**, עמ' 181-182.

נספח

צמחים שהפרשנים לא נצרכו לזהותם

הצמחים המופיעים כאן הינם אלו אשר מלבד העובדה שלא נפלה מחלוקת בזיהוים, על פי רוב כלל לא טרחו הפרשנים לזהותם. צמחים אלו כוללים את שבעת המינים שנשתבחה בהם ארץ-ישראל, את ארבעת המינים הניטלים בסוכות, וכמה מינים נוספים. מסתבר כי הפרשנים השונים לא חשו לזהות מינים אלו עקב מרכזיותם במסורת היהודית - בספרות (החל במקרא) ובחיי היומיום, או בשל תפוצתם הרחבה ושכיחותם הרבה - אשר שימרו את שמותיהם במסורת חיה אצל היהודים בתפוצות השונות.

אגוז מלך

אגוז

אגוז מלך (*Juglans regia*) הינו עץ פרי נשיר, בעל תפוצה טבעית רחבה - מסין במזרח, דרך מרכז אסיה ועד לדרום מזרח אירופה, באזורים גבוהים וקרירים. ישנן עדויות ארכיאולוגיות על גידולו בארץ-ישראל כבר בתקופת המקרא.

אתרוג תימני

אתרוג

האתרוג (*Citrus medica*) הינו היחיד מן ההדרים אשר היה מוכר באזורנו בעת העתיקה. כשאר ההדרים, מוצאו בדרום מזרח אסיה. שימש בעיקר ברפואה העממית ובתעשיית הבשמים. מרכזיותו בעולם היהודי נובעת מזיהויו כ'פרי עץ הדר', הניטל בסוכות.

בצל

בצל הגינה (*Allium cepa*) הינו ירק מאכל, הנמנה עם הסוג שום. החלק הנאכל, אשר ניתן לאחסנו לזמן ממושך, הינו איבר אגירה תת-קרקעי העשוי גלדים שהינם למעשה בסיסי עלים מעובים של הצמח (הבצל העניק את שמו למונח הבוטני bulb, המתייחס באופן כללי לאיבר אגירה מן הטיפוס הזה הקיים גם בצמחים נוספים, דוגמת החצב), וכן משמשים לאכילה העלים הירוקים של הבצלים הצעירים ('בצל ירוק'). הבצל הינו גידול חקלאי עתיק יומין, שמוצאו במרכז אסיה ובמערבה, והוא התפשט עוד בעת העתיקה לאזורים נרחבים באסיה ואירופה.

בצל הגינה

גפן - פריחה

גפן, ענבים

גפן היין (*Vitis vinifera*), שהינה צמח מטפס מעוצה, היא מן הגידולים העתיקים והחשובים המאפיינים את ארץ-ישראל. גידול הגפן החל ככל הנראה באזורנו, והתפשט בעת העתיקה ברחבי המזרח התיכון ובאגן הים התיכון. לגפן חשיבות גדולה במסורת היהודית, בזכות התוצר הבולט שלה - היין, והיא נמנית במקרא עם שבעת המינים שנשתבחה בהם הארץ, וכן על השלישייה המייצגת את גידולי הארץ - הדגן, התירוש והיצהר.

עוללות

הדס

הדס

הדס מצוי (*Myrtus communis*) הינו שיח ריחני ירוק-עד, אופייני לאגן הים התיכון, הגדל, אם כי נדיר, גם בצפון הארץ. עלי ההדס יוצאים מן הענפים בצורות שונות - בסירוג, כזוג עלים נגדיים או כשלושה עלים מסודרים בדור (׳הדסים משולשים׳) - צורות המושפעות מן העונה ומתנאי הגידול הספציפיים. עיקר שימושו של ההדס הוא לריח, ומרכזיותו נובעת מזיהויו כ׳עץ עבות׳, אחד מארבעת המינים הניטלים בסוכות.

זית

זית אירופי (*Olea europaea*), עץ נמוך ירוק-עד הנפוץ באזורנו ובאגן הים התיכון, הינו מן הגידולים העתיקים ביותר של ארץ ישראל, ומן החשובים ביותר - עד ימינו.

זית אירופי

בדומה לגפן, חשיבותו של הזית באה לו בזכות התוצר שלו - שמן הזית: ברשימת שבעת המינים נזכר הזית כ'זית שמן', ובשלישייה המייצגת את גידולי הארץ כ'יצהר'.

חיטה

חיטה

החיטה (*Triticum*), סוג במשפחת הדגניים, הינה הגידול החקלאי החשוב ביותר באזורנו, ומן החשובים בעולם כולו, באשר גרעיניה נטחנים לקמח המשמש לאפיית לחם ולהכנת מזונות יסוד נוספים. החיטה בויתה במזרח התיכון, והייתה נפוצה בכל התקופות כגידול חקלאי בארץ-ישראל. בארץ אף זוהתה חיטת הבר אשר הייתה המקור לחיטה התרבותית. לחיטה זנים רבים מאוד, הנמנים בעיקר עם שני מינים: חיטה קשה (*T. durum*), שהייתה המין הנפוץ בארץ בעת העתיקה, וחיטה רכה (*T. aestivum*), שזניה הינם אלו הנפוצים בארץ כיום.

ערבה

ערבה

הערבה (*Salix*) הינה סוג של עצים ושיחים, השוכנים בעיקר באזורים לחים בחצי הכדור הצפוני. במקורות נזכרת הערבה כאחד מארבעת המינים הניטלים בסוכות - 'ערבי נחל'. בארץ גדלים בר כמה מיני ערבה, בהם שניים נפוצים: ערבה מחודדת (*S. acmophylla*), שעליה קירחים וצרים יחסית, נפוצה בגדות נחלים ובמקווי מים במרכז הארץ וצפונה; ערבה לבנה (*S. alba*) שעליה שעירים ורחבים יותר, ומצויה בעיקר בעמק החולה. לא תמיד קל להבחין

בין המינים הללו בשל צורות הביניים הנובעות מהכלאות בין המינים, ועל כל פנים מסתבר כי כולם כשרים למצוות הנטילה. בחלקי הצמח השונים השתמשו לייצור רהיטים ולקליעת סלים וכן לרפואה.

פשתן, פשתים

פשתה תרבותית (*Linum usitatissimum*) היא צמח עשבוני גבוה, המשמש בתעשיית הטקסטיל. סיבי הפשתן מצויים בקליפת הגבעולים הגבוהים של הצמח, והם מופרדים מהם, מיובשים, ועוברים תהליך של ריכוך וניקוי לקראת הטווייה והאריגה. הפשתן היה בעבר מן הגידולים החשובים ברחבי הסהר הפורה, במיוחד במצרים העתיקה, ולצד הצמר היה הפשתן חומר הגלם המרכזי לייצור בדים באזורנו בעת העתיקה. בארץ ישראל גידלו את הפשתן, המותאם לאזורים חמים ולחים, ככל הנראה בעמקי המזרח.

צמח פשתן לפני הקציר

זרעי פשתן

רימון

רימון מצוי (*Punica granatum*) הינו עץ פרי קטן (לעיתים שיח גדול), הנפוץ במערב אסיה ובאגן הים התיכון. מוצאו של הרימון התרבותי ככל הנראה באזור איראן. בארץ היה נפוץ גידול הרימון החל מן העת העתיקה, באזורים השונים - מישור החוף, הרי הצפון והמרכז, עמקי המזרח ועוד. גרגרי הרימון נאכלו טריים וכן יובשו ונשמרו לזמן ממושך, בדומה

רימון

לצימוקים. הרימון נמנה עם שבעת המינים, אף שחשיבותו בחקלאות הארץ-ישראלית פחותה מן הגפן והזית.

שום

שום הגינה (*Allium sativum*) הינו ירק מאכל. שיני השום הנאכלות הינן בצלי ריבוי קטנים, אשר מתפתחים יחד כ'ראש שום', אך כל אחד מהם יכול להתפתח בהמשך לצמח עצמאי. מוצאו של השום במרכז אסיה, והוא היה נפוץ באזורנו כבר בעת העתיקה, ובהמשך הגיע גם לאירופה. השום משמש בתפוצה רחבה למאכל, לתיבול ולרפואה.

שום גבוה

שעורה

שעורה תרבותית (*Hordeum vulgare*) הינה מין דגן נפוץ ועתיק יומין, אשר בוית בתקופות קדומות. באזורנו נחשבה השעורה כפחותה באיכותה ובחשיבותה יחסית לחיטה. גרעיני השעורה מכילים אחוז נמוך של גלוטן יחסית לחיטה, ואחוז גבוה של

שעורה שש טורית ודו טורית

שעורת התבור

סיבים - דבר שהופך את הלחם לקשה יותר ללעיסה ולעיכול. אף שבתקופת המקרא שימשה השעורה כמאכל אדם, ואף נמנתה עם שבעת המינים, בתקופת חז"ל נחשבה כמאכל עניים ושימשה בעיקר כמאכל לבהמות. יתרונה היחסי של השעורה הוא בתנאי הגידול שלה - ניתן לגדל את השעורה באזורים שבהם כמות גשם פחותה מהכמות הנדרשת לגידול חיטה, וגידולה היה בעיקר בשולי החבל הים-תיכוני ובספר המדבר. בשנות בצורת, בהיעדר יבול חיטה רב, תפסה השעורה מקום גדול יותר בתפריט.

שקד

שקד

שקד מצוי (*Prunus dulcis*) הינו עץ פרי קטן נשיר ממשפחת הוורדיים (קרוב מבחינה בוטנית לאפרסק), שמוצאו מאזור הסהר הפורה. השקד נפוץ בארץ ישראל בכל החבל הים-תיכוני. עם מין זה נמנים עצי תרבות, שפירותיהם טובים למאכל, וכן עצי בר אשר על פי רוב פירותיהם מרים, ואכילה מרובה מהם עשויה להיות מסוכנת. השקדים נזכרים ברשימת 'זמרת הארץ' - מנחה ששלח יעקב ביד בניו ביורדם למצרים בשנית.

תאנה

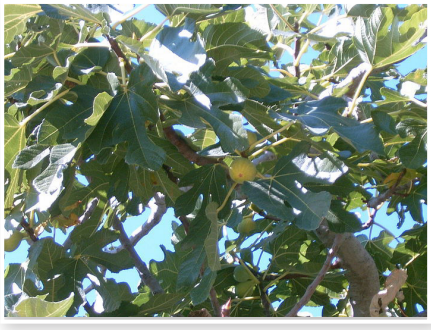

תאנה

התאנה, פיקוס התאנה (*Ficus carica*) הינה עץ פרי בינוני-נמוך הנמנה עם הסוג פיקוס. מוצאה של התאנה ככל הנראה באזורנו, והיא מן המינים החקלאיים הקדומים ביותר ששרידיהם נמצאו עד כה בארץ ישראל. פרי התאנה

הינו 'פגה', כלומר תפרחת בעלת מבנה כדורי, בה צומחים הפרחים כלפי פנים. התאנה היא עץ הפרי השלישי בחשיבותו בארץ-ישראל בעת העתיקה, אחרי הגפן והזית, והיא נמנית עם שבעת המינים וכן מהווה סמל לחיים שלווים וטובים ("איש תחת גפנו ותחת תאנתו"). פירות התאנה נאכלים גם כשהם טריים, אך מוכרות מאוד גם התאנים המיובשות - גרוגרות (כשהן מופיעות כפירות בודדים) ודבלים (כשהן כבושות היטב בגושים גדולים).

גרוגרות, דבלים

תמר, דקל

תמר מצוי (*Phoenix dactylifera*) הינו עץ פרי ממשפחת הדקליים שמקורו באזורנו. התמר גדל באזורים נמוכים וחמים, וניתן למצאו כעץ בר בנאות מדבר או במקומות שבהם מפלס מי התהום גבוה. התמר הוא מגידולי התרבות העתיקים באזור - בעיקר במסופוטמיה ובמצרים. בארץ ישראל גידלוהו בעבר, כמו גם היום, בעיקר בעמקי המזרח. התמר הוא הזיהוי המקובל ל'דבש' הסוגר את רשימת שבעת המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל. מלבד הפרי, הנאכל כשהוא טרי או מיובש, שימשו גם חלקי הצמח האחרים לבנייה, לסיכוך, לקליעת כלים ועוד.

תמר

ביבליוגרפיה

א. מקורות ראשוניים

אבן אלביטאר, ג'אמע - عبد الله بن احمد ابن البيطار, الجامع لمفردات الادوية والاغذية, ١-٢ (جزء ١-٤), بيروت ١٩٩٢.

אבן אלביטאר, תפסיר - عبد الله بن احمد ابن البيطار, تفسير كتاب دياسقوريدوس, بيروت ١٩٨٩.

אבן ג'נאח, שרשים - ר' יונה אבן ג'נאח, ספר השרשים (מהדורת באכער - מקיצי נרדמים), ברלין תרנ"ו.

אברבנאל, שמות - דון יצחק אברבנאל, פירוש לתורה, ספר שמות, ווארשא תרכ"ב.

אוצר הגאונים - ב"מ לוין (עורך), אוצר הגאונים - תשובות גאוני בבל ופירושיהם על פי סדר התלמוד, כר' א-י"ג, חיפה-ירושלים תרפ"ח-תשי"ב.

אורוזקו, מילון - S. de Tesoro Orozco Covarrubias, Española o Castellana Lengua la, Madrid 1611

אחונדוב - A. C. Achundow, Die Pharmakologischen Grundsätze des Abu Mansur Muwaffak ibn Ali Harawi, Leipzig 1968.

אלג'אמע - רבי דוד בן ישע, מילון ערבי-עברי אלג'אמע - המאסף, ירושלים תשמ"ח.

אסף, גאונים - ש' אסף, תשובות הגאונים מתוך ה'גניזה', עם מבואות הערות השוואות ומראי מקומות מאת שמחה אסף, ירושלים תרפ"ט.

אסף, פירוש - ש' אסף, 'פירוש ששה סדרי משנה לרבינו נתן אב הישיבה', קרית ספר י (1934), עמ' 381-388, 525-545.

אסף, תשובות - תשובות הגאונים מן הגניזה, עם מבואות והערות מאת ש' אסף, ירושלים תש"ב.

אפשטיין, פירוש - פירוש הגאונים לסדר טהרות, עם מבוא והערות מאת י"נ אפשטיין, ירושלים - תל-אביב תשמ"ב.

בוקסטורף, לקסיקון - J. Buxtorf, Lexicon Chaldaicum, Talmudicum et Rabbinicum, Basel 1640.

בר בהלול - R. Duval, Bar Bahlule auctor Syriacum Lexicon, Vol 1-2, Paris 1901-1881.

בר שיניא - P. de Lagarde, Praetermissorum - Libri duo, Gottingae 1879.

גינצברג, גאוניקה - L. Ginzberg, Geonica, Vol I-II, Second Edition, New York 1968.

גרים, מילון - J. Grimm & W. Grimm, Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm und, Vol 1-32, Leipzig 1854-1961. [resource electronic: http://dwb.uni-trier.de/de/].

דו קאנז', יוונית - F.d.C. Du Cange, Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecitatis,…, Lyon 1688.

דו קאנז', לטינית - F.d.C. Du Cange, Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis, Vol. I-X, Graz 1954.

דונולו - Donnolo, Fragment des & Becher) Steinschneider Ed.), Berlin, 1867.

דורנטה, צמחים - C. Durante, Herbario Novo, Venetia 1667.

דיוסקורידס, גודייר - Dioscorides, The Greek Herbal of Dioscorides, English Translation by John Goodyer, ed. (T.R. Gunther), London-New York 1968.

דיוסקורידס, לגונה - Dioscorides Pedacio, Anazarbeo de Acerca de la Materia Medicinal y Medicinal…, Laguna de Salamanca, por el Doctor Andres… 1570.

הלכות גדולות - ספר הלכות גדולות (מהדורת מ. הילדסהיימר), כר' א-ג, ירושלים תשל"ב.

המליצה - שלמה בן שמואל, ספר המליצה, גורגנג', המאה ה-14.

ס"פ: I EVR RNL SP 75

שש.: SASSOON 710

בהמ"ל: ENA JTS 1441

המעריך - מנחם די לונזאנו, מעריך, לפסיא [לייפציג] תרי"ג.

זרעים גניזה א:

אוק.: Oxford, MS heb. d.33/65-66.

קימ1: Cambridge, CUL S-T NS **302.23**

קימ2: Cambridge, CUL S-T **K7.35**

בהמ"ל 1: New York, JTS, ENA **2752.9-10**

בהמ"ל 2: New York, JTS: ENA **3750.8**

זרעים גניזה ב:

Cambridge. CUL S-T **K7.30,35**

טובי, מילון - י' טובי, 'מילון עממי עברי-ערבי מתימן ללשון ספרות חז"ל', בתוך: י' גלוסקא וצ' קיסר (עורכים), **ספר שבטיאל: מחקרים בלשון העברית ובמסורות העדות**, רמת גן תשנ"ב, עמ' **77-121**.

כף נחת - ר' שמעון גבאי, משניות... עם פירוש הקצר הנקרא כף נחת..., כר' א-ב', קושטאנדינה ת"ד.

כפתור ופרח, לונץ - רבי אשתורי הפרחי, כפתור ופרח (מהדורת לונץ), ירושלים תרנ"ז.

כפתור ופרח, התישבות - ספר כפתור ופרח לרבינו אשתורי הפרחי מרבותינו הראשונים (מהד' בית המדרש להלכה בהתישבות), כר' א-ג, ירושלים תשנ"ד.

כת"י דה לאנג 16 - N. de lang ,Greek Jewish Texts from the Cairo Genizah, Tubingen **1996**, pp. **295-305**.

כת"י פרמה - ששה סדרי משנה כתב-יד פארמה דה רוססי **138**, מהדורת צילום, כר' א-ב, ירושלים תש"ל.

כת"י קויפמן - כתב יד **A50**, האקדמיה ההונגרית למדעים, בודפשט, מהדורת צילום, ירושלים תשכ"ח.

כתכ"ה - דוד כהן די לארה, כתר כהונה, המבורג תכ"ט.

לסאן אלערב - محمد بن مكرم ابن منظور, لسان العرب, ١-١٠ (جزء ١-٢٠), بولاق ١٨٨٢-١٨٨٩.

מכה"מ - שלמה אבאבא בן נוריאל, מכלל המשנה, פרס, המאה ה-18:

ב"א - ILAN BAR **651**

בהמ"ל - MS JTS NY **8714**

מלאכת שלמה - ר' שלמה עדני, פירוש 'מלאכת שלמה' למשנה, בתוך: **משניות תפארת ישראל, כר' א-יג, ניו-יורק תשי"א.**

סטאר, גלוסר - J. Starr, 'A Fragment of a Greek Mishnaic Glossary', AAJR **6 (1934-5)**, pp. **353-367**.

סימון מגנואה - Simon Genuensis, Medicinae Synonyma sive Sanationis Clavis, מהדורה אלקטרונית מבוארת באתר: http://simonofgenoa.org/index.php5?title=Simon_Online, **26.6.23**.

עקרי התלמוד - ר' אברהם בן שמואל זכות, עקרי התלמוד, מילון ללשון חז"ל, כת"י - ירושלים - בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי Ms. Heb 8°6424, הקטע הקיים - מן האות ק' ואילך, וכן תוספת מילים שלא נזכרו בערוך.

ערוך הקצור - ספר ערוך הקצור אשר חברו אחד מן הקדמונים..., פראג תס"ז.

ערוך השלם - רבי נתן בן יחיאל, ערוך השלם (מהדורת קוהוט), כר' א-ט, וינה תרפ"ו.

פליניוס, טבע - Pliny, History Natural, with English Translation by H. Rackham. Vol **1-10**, London **1938**.

פפדופולוס-קרמאוס - A. Kerameus-Pappadopoulos, 'Hebraiohellenikon Glôssarion' Festschrift zu Ehren des Dr. A. Harkavy, Petrograd **1908**, PP. **68-90**.

פריש, מילון - J. L. Frisch, Vol. **1-2**, Buch-Wörter Lateinisches-Teutsch, Berlin **1741**.

קאזאס, מילון - C. d. l. Casas, Vocabulario de Castellana y Toscana Lenguas Dos las, Venetia **1613**.

קאסל, לקסיקון - E. Castell, Heptaglotton Lexicon, London **1669**.

קאפח, מחברת - מחברת צמחי המשנה של הרב יוסף קאפח (מהדורת ז' עמר), תל אביב תשס"ה.

קב ונקי - משנה סדורה: משניות עם פירוש קב ונקי מהג"ר אלישע בן אברהם (מהד' דורדק), כר' א-ב, ירושלים תשנ"ב.

ריבמ"ץ, פירוש - ר' יצחק בן מלכי צדק, פירוש למשנה, זרעים (מהדורת זק"ש), ירושלים תשל"ה.

רי"ף - ספר הלכות רבתי לרבינו יצחק אלפסי, כתב יד ניו יורק בית המדרש לרבנים באמריקה **692.Rab**, (מהדורת פקסמיליה ש"י פרידמן), 2 כר', ירושלים תשל"ד.

רמב"ם - פירוש המשנה לרבי משה בן מימון, צילום של כ"י הנטינגטון 117 וכ"י פוקוק 295 שבספריה בודליאנה באוקספורד וכ"י 72-73 שבספרית ששון בליטשוורת, עם מבוא בעברית ובאנגלית מאת סלימאן בן דוד ששון, 3 כר', קופנהגן תשט"ז-תשכ"ו.

רמב"ם, הופקינס - ס' הופקינס, פירוש הרמב"ם למסכת שבת, טיוטת הפירוש לפי קטעים אוטוגרפיים מגניזת קהיר, ירושלים תשס"א.

רמב"ם, ירושלמי - הלכות הירושלמי לרבינו משה בן מיימון, ניו-יורק תש"ח.

רמב"ם, מיירהוף - Texte ,Maimonide par Compose Medicale Matiere de Glossaire un :Uqqar'-al 'Asma Sarh Max par Index et Commentaires ,Traduction avec ,Unique Manuscrit le apres'd Fois Premiere la pour Publie Meyerhof ,Caire Le **1940**.

רמב"ם, קאפח - משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון - מקור ותרגום (מהדורת קאפח), כר' א-ז, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ט.

רמב"ם, רוזנר -Maimonides Moses' Drug Names ,Glossary of Meyerhof Max from annotated and translated 's French edition by Fred Rosner ,D.M ,Haifa, **1995**.

רנאה"י, פירוש - רבי נתן אב הישיבה בארץ ישראל, פירוש ששה סדרי משנה (מהדורת קאפח), בתוך: ששה סדרי משנה (הוצאת אל המקורות) כר' א-יג, ירושלים תשט"ו.

רס"ג, אגרון - רב סעדיה גאון, האגרון (מהדורת אלוני), ירושלים תשכ"ט.

רס"ג, לשון - נ' אלוני, מחקרי לשון וספרות, כרך א' - פרקי רב סעדיה גאון, ירושלים תשמ"ו.

רס"ג, תפסיר - ספר כתר תורה הנקרא בלשון קדמוננו תאג' (דפוס עראקי ונדאף), 3 כר', ירושלים תשכ"ח.

רסולי, אלמעתמד - يوسف بن عمر الرسولي, المعتمد في الادوية المفردة, بيروت ٢٠٠٠.

רע"ב, ונציה - פירוש המשניות לר' עובדיה מברטנורה, ויניציא ש"ח-ש"ט.

ר"ש - פירוש ר"ש משנץ לסדרי זרעים וטהרות בתוך: תלמוד בבלי דפוס ראם - וילנא.

רש"י - תלמוד בבלי, דפוס ראם - וילנא.

שנול, גלוסר - ש' שנול, 'גלוסר ללשון המשנה (פאה, שבת, עירובין, פסחים) ביוונית יהודית מגניזת קהיר', מסורות יג-יד (תשס"ז), עמ' 225-252.

תולדות בן סירא - ע' יסיף, סיפורי בן סירא בימי הביניים, מהדורה ביקורתית ופרקי מחקר, ירושלים תשמ"ה.

תוספות יום טוב - ר' יום-טוב לימפאן הלר, פירוש 'תוספות יום טוב' למשנה, בתוך: ששה סדרי משנה (הוצאת אל המקורות) כר' א-יג, ירושלים תשט"ו.

תוספתא:

סדרים זרעים-נזיקין - תוספתא, ע"פ כתב יד ווינה (מהדורת ליברמן - בית המדרש לרבנים), 5 כר', ניו-יורק תשט"ו-תשמ"ח.

סדרים קדשים-טהרות - תוספתא ע"פ כתב יד וינה (מהדורת פריימן) 3 כר', ירושלים תשס"ט-תשע"א.

תיאופרסטוס, צמחים - Theophrastus ,Plantarum Causis de ,Translated by A. Hort ,Vol. **1-2**, London **1916**.

תלמוד בבלי - כתבי יד:

אוק366: Ox **366** (Cat. Neubauer)

אנ271: EMC JTS NY **271**

וט108: Ebr ,Vatican. **108**

וט109: Ebr ,Vatican. **109**

וט115: Ebr ,Vatican. **115**

וט121: Ebr ,Vatican. **121**

וט122/2: Ebr ,Vatican. **122/2**

וט125: Ebr ,Vatican. **125**

פירII: II.I.9-7 Magl NAZ FIR

פר671: heb Nationale Bibliotheque ,Paris. **671**

לונ: Harley BL LON **5508**

מינ6: Cod. Heber. ,Muenchen **6**

מינ95: Cod. Heber. ,Muenchen **95**

ני: MS JTS NY **1623**

תלמוד ירושלמי - כתבי יד ודפוסים:
ל: Leiden, Cod. Or. **4720** (כל ההפניות בסתם - לפי כת"י זה)
וט: Vatican, Ebr. **133**
ונ: דפוס ונציה רפ"ג
תנחום הירושלמי - תנחום הירושלמי, אלמרשד אלכאפי: מילונו של תנחום הירושלמי למשנה תורה לרמב"ם (מהדורת שי), ירושלים תשס"ה.
תנחומא, בובר - מדרש תנחומא (מהד' בובר), וילנא תרמ"ה.
תפא"י, ד"ר - משניות עם פירוש תפארת ישראל, כר' א-ו, הנובר תק"ץ-תר"י.
תפא"י, ד"מ - ששה סדרי משנה (הוצאת אל המקורות) כר' א-י"ג, ירושלים תשט"ו.

ב. מחקרים

אברמסון, הערוך - ש' אברמסון, 'ספר 'הערוך' לרב נתן ב"ר יחיאל מרומא', סיני צה (תשמ"ד), עמ' כז-מב.
אוניברסיטת טרייסטה - מאגר מידע אלקטרוני של המחלקה לבוטניקה, אוניברסיטת טרייסטה, איטליה: http://dbiodbs.units.it/carso/volg_1.12.05/search.
אוניברסיטת קטאניה - מאגר מידע אלקטרוני של המחלקה לבוטניקה, אוניברסיטת קטאניה, איטליה - http://www.web.unict.it/Botanica/erbario/dipbot/.
אורבך, תוספות - א"א אורבך, בעלי התוספות, כרך א, ירושלים תש"מ.
אחמד ואחרים - Ahmed, S. M. ,Honda .G & Miki, W. Herb and Drugs Herbalists in the Middle East, Tokyo 1979.
אטקס ואחרים - ע' אטקס, ד' אסף וי' ברטל (עורכים), פולין: פרקים בתולדות יהודי מזרח אירופה ותרבותם, כרך ד - יחידה 7: בין קודש לחול, לשון חינוך והשכלה במזרח אירופה, תל-אביב תשנ"ד.
אלבוים, אשתורי - ח"צ אלבוים, 'רבי אשתורי הפרחי וזיהוי הצמחים - בין חקירה למסירה', בתוך: י' רוזנסון וש' גליקסברג (עורכים), רבי אשתורי הפרחי חלוץ חוקרי ארץ ישראל: היסטוריה הגות ריאליה, ירושלים תשע"ה.
אלבוים, גניזה - ח"צ אלבוים, 'פירוש מילים קדום לסדר זרעים מאזור סוריה-ארץ ישראל', גנזי קדם ח (תשע"ב), עמ' 29-9.
אלבוים, כלאים - ח"צ אלבוים, מסורות זיהוי של צמחי משנת כלאים, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אונ' בר אילן, רמת גן תשס"ח.
אלבוים, מסורת - ח"צ אלבוים, מסורת צמחי המשנה: לחקר פרשנות הריאליה - היווצרותה ומסירתה, חיבור לשם קבלת התואר 'דוקטור לפילוסופיה', אונ' בר אילן, רמת גן תשע"ג.
אלפסי, מוספיא - י' אלפסי, 'מוספיא, בנימין בן עמנואל', בתוך: האנציקלופדיה העברית, כרך כב, עמ' 595, ירושלים-תל אביב תש"ל.
אסף, תקופה - ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשכ"ז.
ארליך, קרבן - ז"ח ארליך, 'קרבן העדה', סגולה: מגזין ישראלי להיסטוריה, 11 (תשע"א), עמ' 27-14.
באכר, ליקוטים - Bacher, W. Ein Persisches-Hebraisch Worterbuch aus dem Jahrhundert Vierzehnten, Jahresbericht der Landes-Rabbinerschule in Budapest, 23, Budapest 1900.
בדויאן - Bedevian, B. Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names, Cairo 1936
בוכסטורף, יוהנס - 'בוכסטורף, יוהנס' (ללא ציון שם מחבר), בתוך: האנציקלופדיה העברית, כרך ז, עמ' 768-769, ירושלים-תל אביב תשי"ד.
בלאו, אצלנו - י' בלאו, 'אצלנו באלאנדלוס, אצלנו במגרב', מסורות ז (תשנ"ג) עמ' 50-43.
בלאו, מילון - י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו.
בן יעקב, הרפואה - א' בן יעקב, הרפואה העממי אצל יהודי בבל, כר' א-ב, ירושלים תשנ"ב.
בניהו, בלאדור - מ' בניהו, 'על הבלאדור היפה לזיכרון', סיני לו (תשי"ט), עמ' סז-ע.

ביבליוגרפיה

בסל, יסודות - א׳ בסל, יסודות עבריין וארמיים בערבית מדוברת הדבורה בפי הנוצרים בא״י ובערבית הכתובה בקהילות הנוצריות בא״י, סוריה ולבנון, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה 2004.

בראבו, מילון - B. Bravo, Verborum Thesaurus, Phrasium ac, Efficiendam Latinam Hispana ex Orationem ad, Locupletandam & Valencia, 1621.

ברודי, רס״ג - י׳ ברודי, רב סעדיה גאון, ירושלים תשס״ז.

ברודי, צוהר - י׳ ברודי, צוהר לספרות הגאונים, תל-אביב 1998.

גודפרוי, צרפתית - F. Godefroy, Lexique de L'Ancien Français, Paris 1971.

גוטליב, ריבמ״ץ - י׳ גוטליב, ׳פירוש הריבמ״ץ (ביכורים פרק א)׳, סיני עו (תשל״ה), עמ׳ צז-קט.

גיל, חיוי - מ׳ גיל, חיוי הבלכי: הכופר מחוראסאן, מרחביה תשכ״ו.

גלייר -G. W. Glare, Oxford Latin Dictionary, Combind) edition, reprinted with corrections), New - Oxford York 1996.

גרוסמן, אימתי - א׳ גרוסמן, ׳אימתי פסקה ההגמוניה הארץ ישראלי באיטליה׳, בתוך: ע׳ פליישר ואחרים (עורכים), משאת משה, ספר יובל למשה גיל, ירושלים ותל אביב תשנ״ח, עמ׳ 143-157.

גרוסמן, אשכנז - א׳ גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ״ט.

גרוסמן, ישיבת - א׳ גרוסמן, ׳ישיבת ארץ ישראל: יצירתה הרוחנית והזיקה אליה׳, בתוך: י׳ פראוור (עורך), ספר ירושלים: התקופה המוסלמית הקדומה 638-1099, פרק שביעי, 179-214.

גרוסמן, רש״י - א׳ גרוסמן, רש״י, ירושלים תשס״ו.

גריימס, צרפתית - A. J. Greimas, Dictionnaire de L'Ancien Français Jusqu'au Milieu du XIVe siècle, Paris 1968.

גרינפילד ואחרים - J. C. Greenfield, M. E. Stone & Eshel, The Aramaic Levi Document - Edition, Translation, Commentary, Boston - Leiden 2004.

דוד, ברטינורו - א׳ דוד, ׳עבדיה מברטינורו׳, בתוך: האנציקלופדיה העברית, כרך כו, עמ׳ 595-596, ירושלים-תל אביב תשל״ד.

דינסמור ודלמן - J. E. Dinsmore and G. Dalman, Palästinas Pflanzen, Leipzig 1911.

דלמן, עבודה - G. Dalman, Palastina in Sitte und Arbeit, Vol 1-8, Hildesheim 1964.

דנין, מן - א׳ דנין, ׳המאכילך מן במדבר׳, בתוך: ע׳ זהרוני (עורכת), דרך ארץ: אדם וטבע, תל אביב תשמ״ה, עמ׳ 18-21.

דסוקי, מילון - ا. الدسوقي شتا, المعجم الفارسي الكبير: فرهنك بزرك فارسي: فارسي-عربي, قاهرة 1992.

דרמשטטר ובלונדהיים - A. Darmesteter & D. S. Blondheim, Gloses Françaises dans les Commentaires de Raschi de Talmudiques, Paris 1929.

הורוויץ, לארה - Y. Horowitz, 'Lara, Isaac Ben David de Cohen', in: Judaica Encyclopaedia, Second Edition, V.12, p. 493-492, Jerusalem-Detroit 2007.

הלקין, רס״ג - א״ש הלקין, ׳סעדיה (בן יוסף) גאון׳, בתוך: האנציקלופדיה העברית, כרך כו, עמ׳ 196-198, ירושלים-תל אביב תשל״ד.

הפר, אנציקלופדיה - F. N. Hepper, Baker's Bible of Encyclopedia Plants, London 1992.

הר, היסטוריה - מ״ד הר (עורך), ההיסטוריה של ארץ-ישראל - כרך ה׳, התקופה הרומית-ביזנטית - תקופת המשנה והתלמוד והשלטון הביזנטי, ירושלים 1985.

הראובני, אזוב - א׳ הראובני, ׳מהו האזוב אזר בקיר׳, סיני כא (תש״ז), עמ׳ קצח-ר.

הראובני, אזובים - א׳ הראובני וח׳ הראובני, ׳האזובים: האזוב הרומי, המדברי, הכוחלי והאזוביון׳, תרביץ כא (תש״י), עמ׳ 40-46.

הראובני, חצב - א׳ הראובני וח׳ הראובני, פרשת החצב והיבלית, ירושלים ת״ש.

הראובני, כתבים - א׳ הראובני, ׳רשימת כתביו׳, הטבע והארץ ז (תש״ח), עמ׳ 303-305.

הראובני, קורנית - א׳ הראובני, ׳הקורנית, הסיאה ו-capitatus Thymus׳, תרביץ כג, עמ׳ 61-64.

הראובני, מחקרים - א׳ הראובני, ׳מחקרים בשמות צמחי ארץ ישראל׳ - בהמשכים - לשוננו א (תרפ״ח-תרפ״ט) עמ׳ 239-246; לשוננו ב (תרפ״ט) עמ׳ 37-40, 176-183, 273-279.

הראובני, מרור - א׳ הראובני, ׳המרור והמרורים׳, לשוננו ט (תרצ״ח), עמ׳ 269-272.

הרכבי, זכרון - א"א הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק ראשון - זכרון לראשונים, מחברת רביעית: זכרון כמה גאונים וביחוד רב שרירא ורב האי בנו והרב ר' יצחק אלפסי, ברלין תרמ"ז.

הרר, לוטוס - W. B. Jr Harer,, 'Lotus Egyptian the of Properties Biological and Pharmacological' ,Journal of Egypt in Center Research American the ,Vol. **22 (1985)**, pp. **49-54**.

וד, תימן - J. R. I. Wood, A Handbook of the Flora Yemen ,Kew **1997**.

ווטסון, חידוש - M. Watson, Agricultural Innovation in the Early Islamic World ,London - New York **1983**.

ויירה, מילון - A. Vieyra, A Dictionary of English and Portuguese Languages in Two Parts ,New Edition ,London ,Canto Do Dias .J by **1827**.

ון ווייק, מילון - H. L. Wijk Van Gerth, A Dictionary of Plant-Names ,Vol. **1-2**, Amsterdam-Vaals **1971**.

זהרי, צמחים - M. Zohary, Plants of the Bible ,London **1982**.

זיידמן, תבלין - J. Seidemann, World spice Plants ,Heidelberg-Berlin **2005**.

חבר, שרירא - מ' חבר, 'ר' שרירא גאון', בתוך: האנציקלופדיה העברית, כרך לב, עמ' **361-362**, ירושלים-תל אביב תשמ"א.

ח'ולייידי, פלורה - A.A Khulaidi-Al, Flora of Yemen ,Yemen **2000**.

חיים, מילון - S. Hayyim, New Persian-English dictionary ,Vol I-II ,Tehran **1932-1934**.

חכימי, מילון - י' חכימי, מילון פרסי-עברי, ירושלים **2000**.

טובי, רדב"י - י' טובי, 'רבי דוד בן ישע הלוי (תימן, המאה החמש-עשרה)', עלי ספר טז (תש"ן), עמ' **79-93**.

יונה, מילון - מ' יונה, מילון ארמי-כורדי - עברי, ירושלים תשנ"ט.

יערי, אגרות - א' יערי, אגרות ארץ ישראל, תל-אביב תש"ג.

כסלו, ורדים - מ' כסלו, "גינת ורדים", סיני קכ (שנה ס), עמ' קכח-קלח.

כסלו, חרוב - מ' כסלו, 'ההסטוריה של החרוב בארץ', חלמיש **6** (תשמ"ח), עמ' **20-30**.

כסלו, חרחבינא - מ' כסלו, 'לזיהוי החרחבינא והעקרבנים', לשוננו נח (תשנ"ד תשנ"ה), עמ' **105-117**.

כסלו, כרישים - מ' כסלו, 'לזיהוי הכרישים והקפלוטות', בתוך: ז' עמר וח' סרי (עורכים), ספר הזיכרון לרב יוסף בן דוד קאפח, רמת גן תשס"א, עמ' **71-84**.

כסלו, ערף - מ' כסלו, 'ערף דביק ושימושו בציד צפורים', בתוך: ז' ספראי, א' פרידמן וי' שוורץ (עורכים), חקרי ארץ, רמת גן תשנ"ז, עמ' **179-204** .

כסלו, עשבים - מ' כסלו, 'העשבים הרעים בתקופות קדומות ובמקורות', השדה סח (תשמ"ח), עמ' **1432**.

כסלו, קוץ - מ' כסלו, 'זיהויי צמחים ברש"י - קוץ, קרד וגלגל', סיני קיג (תשנ"ד), עמ' כז-לט.

לאודן, עצים - J. C. Loudon, Arboretum et Fruticetum ,Vol. III ,London **1838**.

לאווינגר, קובץ - ד"ש לאווינגר, קובץ כ"י של יהודה אריה בלוי מנהל בית המדרש לרבנים בבודאפעשט, בודפשט תרפ"ט.

לב ועמר - א' לב וז' עמר, סממני המרפא המסורתיים בארץ ישראל, תל-אביב - ירושלים תשס"ב.

לואיס ושורט - C. T. Lewis & Short C, A Latin Dictionary ,Oxford **1962**.

לידל וסקוט - H. G. Liddell and R. Scott, A Greek-English Lexicon ,(Ninth Edition) ,(supplement revised a with ,Oxford - York New **1996**.

ליין - E. W. Lane, An Arabic English Lexicon ,Vol. **1-8**, Beirut **1968**.

לינדן, אלזס - F. B. Linden-Von, Hortus Alsaticus ,Strasburg **1747**.

לעף, פלורה - I. Löw, Die Flora der Juden ,Vol **1-4**, Leipzig-Vienna **1924-1934**.

לעף, שמות - I. Löw, Aramäische Pflanzennamen, Hildesheim-New York **1973**.

לעף, צמחים - I. Löw, 'Pflanzennamen bei Rashi', Festschrift zum Siebzigsten Geburtstage A. Berliner's, Frankfurt **1903**, pp. **231-254**.

לרנר, ברטנורא - י"ד לרנר, רבנו עובדיה מברטנורא, ירושלים תשמ"ח.

מאיר, הרב - מ' מאיר, הרב ישראל ליפשיץ: תולדותיו כתביו ודיון ראשוני בשיטתו הפרשנית בחיבורו 'תפארת ישראל', חיבור לשם קבלת התואר 'דוקטור לפילוסופיה', אונ' בר-אילן, רמת גן תשס"ה.

מדינה, אלג'אמע - ש' מדינה, 'אלג'אמע-המאסף - איננו חיבור דוד בן ישע הלוי', קרית ספר, מוסף לכרך סח (תשנ"ח), עמ' **99-103**.

מוזפריאן - V. Mozaffarian, A Dictionary of Iranian Plant Names, Tehran **1996**.

מולדנקה, צמחים - H. N. and Moldenke, A. L, Moldenke, Plants of the Bible, Waltham **1952**.

מיכל, אור - ח' מיכל, אור החיים - חכמי ישראל וסופריהם, ירושלים תשכ"ה.

מילון אטימולוגי - https://www.etymonline.com, 26.6.23.

מקלין, סורית - J.A. Maclean, A Dictionary of the Dialects of Syriac Vernacular, Amsterdam **1972**.

מרגליות, אנציקלופדיה - ר' מרגליות (עורך), אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים, מהדורה מחודשת, כר' א-ב, ישראל תשנ"ה.

ניקולוב, מילון - H. Nikolov, A Dictionary of Plant Names in Latin, German, French and English, Stuttgart-Berlin **1996**.

נעם, רש"י - ו' נעם, 'מסורות נוסח קדומות בהגהות רש"י בתלמוד', סידרא יז (תשס"א), עמ' **109-137**.

נצר, אוצר - א' נצר, אוצר כתבי היד של יהודי פרס במכון בן צבי, ירושלים תשמ"ו.

סאוטר, לטינית - A. Sauter, A Glossary of Later Latin to **600** A.D., Oxford **1949**.

סוקולוף, ארץ ישראלית - M. Sokoloff, A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic, Israel **1990**.

סוקולוף, בבלית - M. Sokoloff, A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods, Jerusalem **2002**.

סוקולוף, ברוקלמן - M. Sokoloff, A Syriac Lexicon - Translation from the Latin, Correction, Expansion, and Update of C. Brockelmann's Lexicon syriacum, Winona Lake, Ind.-Piscataway, NJ **2009**.

סטיינגאס - F. Steingass, A Comprehensive Dictionary of the English-Persian, London **1892**.

עיסא - A. Bey Issa, Les Noms des Dictionnaire des Plantes, Le Caire **1930**.

עמר, אוג - ז' עמר 'אוג הבורסקאים בעת העתיקה', ישראל - עם וארץ ז-ח (תש"ן-תשנ"ג), עמ' **191-198**.

עמר, אישתורי - ז' עמר, 'הרב אישתורי הפרחי וצמחי ארץ-ישראל', סיני קיב (תשנ"ג), עמ' רסג-רעב.

עמר, בוץ - ז' עמר, 'לזהותו של ה"בוץ"', סיני קיד (תשנ"ד), עמ' רנב-רס.

עמר, ביטאר - ז' עמר, 'אבן אל-ביטאר - חוקר צמחי אש-שאם'. קתדרה **76** (תשנ"ה), עמ' **49-76**.

עמר, גידולי - ז' עמר, גידולי ארץ ישראל בימי הביניים - תיאור ותמורות, ירושלים תש"ס.

עמר, הגים - ז' עמר, 'הגים וחגים', סיני קטז (תשנ"ה) עמ' רפד-רפח.

עמר, הרמב"ם - ז' עמר, הצומח והחי במשנת הרמב"ם: לקסיקון לזיהוי הצמחים ובעלי החיים שבפירוש המשנה לרמב"ם, שבי דרום תשע"ה.

עמר ואילוז - ז' עמר וד' אילוז, 'האפרסמון בארץ ישראל', בתוך: א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה - דברי כנס האחד-עשר, כרך חמישי, ירושלים תש"ע, עמ' **61-73**.

עמר ולב - ז' עמר וא' לב, רופאים ותרופות בירושלים במאות העשירית עד השמונה-עשרה, תל אביב תש"ס.

עמר ושווייקי - ז' עמר וא' שווייקי, במה מדליקין, אלקנה תשס"ג.

עמר וקאפח - ז' עמר וא' קאפח, 'הפירוש התימני של זיהוי צמחי המשנה לרבנו נתן אב הישיבה', בתוך: א' אטינגר וד' בר-מעוז (עורכים), ספר היובל לכבוד יוסף טובי, כרך שני: יהודי תימן - תולדותיהם וארחות חייהם, חיפה תשע"א, עמ' **11-22**.

עמר, זיהוי - ז' עמר, 'זיהוי מיני שרץ העוף - בראי המסורת והמדע', בדד **11** (תש"ס), עמ' **5-22**.

עמר, זמרת - ז' עמר, "זמרת הארץ" ע"פ רב סעדיה גאון', שיח שדה **2** (תשס"ו), http://siach.macam.ac.il/siach-sade/archive/asp.index/2?id=zimrat, **1.6.18**.

עמר, מקרא - ז' עמר, צמחי המקרא, ירושלים תשע"ב.

עמר, מרורים - ז' עמר, מררים, תל אביב תשס"ח.

עמר, קטורת - ז' עמר, ספר הקטורת, תל-אביב תשס"ב.

פוקס, משנה - מ"צ פוקס, 'המשנה בתימן; כתוב-יד מפירוש רב נתן אב הישיבה', אסופות ח (תשנ"ד), עמ' קסא-קסז.

פיאמנטה, תימנית - M. Piamenta, A Dictionary of Post-Classical Yemeni Arabic, Vol **1-2**, Leiden **1990-1991**.

פיאניג'יאני, אטימולוגיה - O. Pianigiani, Vocabolario Etimologico della Lingua Italiana, Vol **1-2**, Milano-Roma **1907**. [resource Electronic: http://www.etimo.it, **26.6.23**]

פיין סמית, תזאורוס - R. Smith Payne, Syriacus Thesaurus, Vol I-II, Oxford 1879.

פלדמן, משנה - א' פלדמן, צמחי המשנה: תיאורם הבוטאני וערכם הכלכלי בעבר ובהווה, תל-אביב תשכ"א.

פלדמן, תנ"ך - א' פלדמן, צמחי התנ"ך: תיאורם הבוטאני וערכם הכלכלי בעבר ובהווה, תל-אביב תשי"ז.

פלורה אירופה - T. G. Tutin et al. (eds.), Europaea Flora, Vol 1-5, Cambridge 1964-1980.

פלורה סעודיה - http://www.plantdiversityofsaudiarabia.info/Checklist/Flora/Arabia-Saudi-Biodiversity/Names%Arabic%20Names%Local%20Names%20of%20flora%20Saudi%20Arabia%20htm, 26.6.23.

פלורה קרואטיה – https://hirc.botanic.hr/fcd/, 26.6.23.

פליקס, בשמים - י' פליקס, עצי בשמים יער וגוי, ירושלים תשנ"ז.

פליקס, זרעים - 'פרק זרעים - חיבור ארץ-ישראלי קדמון על טבע היצורים' (מהד' י' פליקס), בתוך: הלכות ארץ ישראל מן הגניזה (מהד' מ' מרגליות) ירושלים תשל"ד.

פליקס, כלאים - י' פליקס, כלאי זרעים והרכבה, תל-אביב תשכ"ז

פליקס, צומח - י' פליקס, הצומח והחי במשנה, ירושלים תשמ"ג.

פליקס, פרי - י' פליקס, עצי-פרי למיניהם צמחי התנ"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ד.

פליקס, שביעית - תלמוד ירושלמי מסכת שביעית מפורשת ומבוארת ע"י יהודה פליקס, כר' א-ב, ירושלים תש"מ.

פראוור, היסטוריה - י' פראוור (עורך), ההיסטוריה של ארץ ישראל - כרך ו', שלטון המוסלמים והצלבנים, ירושלים 1981.

פרנקל, רש"י - י' פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תשל"ה.

צמחים הינדית - https://au.edu.unimelb.plantnames/Sorting/Hindi/index_new_html, 26.6.23.

קאפח, זיהוי - א' קאפח, זיהוי צמחי המשנה על פי פירושו של רב נתן אב הישיבה, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך - אונ' בר אילן, רמת-גן תשס"ז.

קאצר, תבלינים - https://www.com.pages-spice-katzers-gernot/engl/Croc_sat_html, 30.6.22.

קואומו, לעזים - ל' קואומו, הלעזים שבערוך לר' נתן בן יחיאל מרומה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, כר' א-ב, האוניברסיטה העברית - ירושלים תשל"ד.

קוריינטה, מילון - E. Corriente, A Dictionary of Arabic Andalusi, Leiden 1997.

קטן, אוצר - מ' קטן, אוצר הלעזים, ירושלים תשמ"ח.

קטן, החיים - מ' קטן, החיים בימי רש"י - החיים בצרפת במאה הי"א על-פי כתבי רש"י ותלמידיו, ירושלים תשנ"ז.

קריספיל, ילקוט - נ' קריספיל, ילקוט הצמחים, כר' א-ה, ירושלים-ערד, תשמ"ג-תשמ"ט.

רוזנה, מניעים - ג"י רוזנה, 'מניעים ומגמות בחיבורו של 'ספר הערוך'', המעין מו (תשס"ו) ד עמ' 55-67.

רוזנסון, הארז - י' רוזנסון 'הארז במקורותינו', סיני צג (תשמ"ג), עמ' קמב-קנח.

רנואר, מילון - M. raynouard, Dictionnaire ou Roman Lexique, Troubadours des Langua la de Avec Comparée, Vol. 1-6, Paris 1838-1844, Autres les Langues de Europe'l Latine.

רענן, איסטיס - מ' רענן, 'בקלא אילן דלא עבר - איסטיס וניל הצבעים', בתוך אתר פורטל הדף היומי, https://com.yomi-daf/DYItemDetails.aspx?itemId=34546, 25.1.22.

רענן, אלה - מ' רענן, 'כפיסתקא ופלגי דפיסתקא - אלה אמיתית', בתוך אתר פורטל הדף היומי, https://com.yomi-daf/DYItemDetails.aspx?itemId=19127, 12.11.12.

רענן, אשכרוע, מ' רענן, 'עושהו של זית ושל אגוז של שקמה ושל אשכרוע - אשכרוע', בתוך אתר פורטל הדף היומי, https://com.yomi-daf/DYItemDetails.aspx?itemId=3370 03.12.19.

רענן, בלוט - מ' רענן, 'אלמונים אלמוגין, אלונים בוטמי, אלמונים בלוטי - בלוטי האלון', בתוך אתר פורטל הדף היומי, https://com.yomi-daf/DYItemDetails.aspx?itemId=8178, 25.7.12.

רענן, גד - מ' רענן, 'דאכלה כוסברתא הוו לה בני בישרני - גד השדה', בתוך אתר פורטל הדף היומי, https://www.yomi-daf.com/DYItemDetails.aspx?itemId=30096, 03.7.22.

רענן, גרגיר, מ' רענן, 'וחלגלוגות, והביצים, והגרגיר - בן-חרדל מצוי', בתוך אתר פורטל הדף היומי, http://www.yomi-daf.com/DYItemDetails.aspx?itemId=25101, 03.12.19.

רענן, דנדנה - מ' רענן, 'כגון עלה הלוף שוטה והדנדנה - דנדנה', בתוך אתר פורטל הדף היומי, http://www.yomi-daf.com/

2.11.21 ,**47594**=itemId?aspx.DYItemDetails

רענן, ורד, מ׳ רענן, ׳והוא דקרו לה וורדא דפלניא - ורד׳, בתוך אתר פורטל הדף היומי, http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=16717 **03.12.19**

רענן, חומעה - מ׳ רענן, ׳הפיגם, והירבוזין, והשיטים, וחלגלוגות - חומעה׳, בתוך אתר פורטל הדף היומי, https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=26535 **9.6.20**.

רענן, חלתית - מ׳ רענן, ׳הלעיטה חלתית טרפה - כלך החלתית׳, בתוך אתר פורטל הדף היומי, https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=13764 **2.5.22**.

רענן, כלופסין - מ׳ רענן, ׳היה עושה בכלופסין לא יאכל בבנות שבע - תאנה׳, בתוך אתר פורטל הדף היומי, https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=30981 **20.10.21**.

רענן, כרוב - מ׳ רענן, ׳בקנים ובקולחות חובטין אותו - כרוב עלים׳, בתוך אתר פורטל הדף היומי, https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=12392 **11.6.12**.

רענן, כרישה - מ׳ רענן, ׳המוחק את הכרישה - כרשה׳, בתוך אתר פורטל הדף היומי, https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=16182 **20.9.12**.

רענן, כרשינה - מ׳ רענן, ׳פרה לא תאכל מכרשיני הקדש - בקיית הכרשינה׳, בתוך אתר פורטל הדף היומי, https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=16385 **29.8.12**.

רענן, כרתי - מ׳ רענן, ׳משכחת לה בתומי וכרתי - כרישה׳, בתוך אתר פורטל הדף היומי, http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=60962 **7.7.22**.

רענן, סיאה, מ׳ רענן, ׳סיאה אזוב וקורנית - מבוא כללי׳, בתוך אתר פורטל הדף היומי, https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=17050 **03.12.19**.

רענן, עדשה, מ׳ רענן, ׳עדשים מקבל עליו רובע עפרורית לסאה - עדשה תרבותית׳, בתוך אתר פורטל הדף היומי, https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=3422 **03.12.19**.

רענן, עולש - מ׳ רענן, ׳התולש עולשין והמזרד זרדים, אם לאכילה כגרוגרת - עולש׳, בתוך אתר פורטל הדף היומי, https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=20401 **12.7.22**

רענן, קורטם - מ׳ רענן, ׳האי ריאה דדמיא ככשותא, וכמוריקא - קורטם הצבעים׳, בתוך אתר פורטל הדף היומי, https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=13675 **4.9.12**.

רענן, קושט - מ׳ רענן, ׳הקושט, והחימום, וראשי בשמים - זנגביל המלמלה׳, בתוך אתר פורטל הדף היומי, http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=17059 **25.1.22**.

רענן, קידה - מ׳ רענן, ׳קידה לחוד, וקידה לבנה לחוד - קידה שעירה׳, בתוך אתר פורטל הדף היומי, https://www.daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=21653 **14.7.22**.

רענן, קנה - מ׳ רענן, ׳וכגון שבדק קרומית של קנה - קנה מצוי׳, בתוך אתר פורטל הדף היומי, https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=12892#6 **12.11.12**.

שוחטמן, ברטנורא - א׳ שוחטמן, ׳ר׳ עובדיה מברטנורא - פרשן או גם פוסק?׳, פעמים 37 (תשמ״ט), עמ׳ 3-23.

שולתהס, לקסיקון - F. Scholthess, Lexicon Syropalaestinum, Berlin **1903**.

שטיינר, בולס - ר״ש שטיינר, ״׳בולס׳ ו׳שקמים׳ (עמוס ז, יד): מילים שאולות מדרום-ערבית עתיקה ועצים מיובאים מתימן״, תימא ט (תשס״ו), עמ׳ 14-44.

שטרן, היסטוריה - מ׳ שטרן (עורך), ההיסטוריה של ארץ-ישראל - כרך ד׳, התקופה הרומית-ביזנטית - שלטון רומי מהכיבוש ועד מלחמת בן כוסבה, ירושלים **1984**.

שמש, גן עדן - א״א שמש, ריח גן עדן: ריחות, בשמים וקטורת במסורת היהודית, רמת גן תשע״ז.

שמש, הקולקס - א״א שמש, ׳ה׳הקולקס׳ שבמקורות העבריים הקדומים והמאוחרים: זיהויים וגלגולי משמעות׳, ירושלים וארץ ישראל 2 (תשס״ה), עמ׳ 95-108.

שמש, הרקע - א״א שמש, ׳הרקע לכמה זיהויים מסופקים של רש״י למונחי צומח בספרות חז״ל׳, סידרא יח (תשס״ג), עמ׳ 177-192.

שמש, טבע - א״א שמש, ׳מונחי טבע בתרגום הפרסי לתורה לר׳ יוסף ב״ר משה בן המאה הי״ד׳, חלק א: בית מקרא קעד (תשס״ג),

עמ' 260-279, חלק ב: בית מקרא קעה (תשס"ג), עמ' 309-320.
שמש, מונחים - א"א שמש, 'מונחים בוטניים תלמודיים ב"ספר המעריך" - הערכת פרשנותו המילונית של רבי מנחם די לונזאנו למונחי צומח שבספרות חז"ל', עלי ספר כב (תשע"ב), עמ' 49-66.
שמש, צמחים - א"א שמש, צמחים, מאכלים ודפוסי אכילה בספרות הברכות, אריאל תשע"ד.
שפרבר, תרבות - ד' שפרבר, תרבות חומרית בארץ ישראל בימי התלמוד, ירושלים תשנ"ד.
שקד, פרקים - ש' שקד, 'פרקים במורשתם הקדומה של יהודי פרס', פעמים 23 (תשמ"ה), עמ' 22-37.
תא שמע, הרקע - י"מ תא-שמע, 'הרקע האיטלקי לספר הערוך של ר' נתן ב"ר יחיאל מרומי', לשוננו לעם נג (תשס"ב), ג, עמ' 115-121.
תא שמע, ספרות א - י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה, חלק ראשון: 1000-1200, ירושלים תשנ"ט.
תא שמע, ספרות ב - י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה, חלק שני: 1200-1400, ירושלים תש"ס.
תא שמע, עיונים ג - י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, חלק ג: איטליה וביזנטיון, ירושלים תשס"ו.
תוספתא כפשוטה - ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, כר' א-י, ניו יורק תשט"ו-תשמ"ח.

מפתח שמות הצמחים בעברית

בצד ימין מופיעים שמות הצמחים (עממי או מדעי-עברי) ולמולם הערכים בהם נזכרים צמחים אלו.

א

אבטיח	אבטיח, דלעת מצרית, מלפפון
אבטיח אפריקאי	דלעת יוונית
אבטיח הפקועה	בוכריה, דלעת יוונית, דלעת מצרית, לענה, מתוק, פקועות
אגוז לוז	בוטנה
אגוז מוסקט	ראשי בשמים
אגוז מלך	אגוז מלך
אגס סורי	אגסים, חזרר, עוזררים, פרישים, קרוסטמלין
אגס תרבותי	אגסים, חזרר, עוזררים, פרישים, קרוסטמלין
אדר	ארז
אוג הבורסקאים	אוג
אוגניית הציפורן	חמם, כופר, קידה לבנה, קיסוס, ראשי בשמים
אולמוס שעיר	אלה , אלון
אוסנה	רימין
אורגנו	יועזר, סיאה
אורז	אורז, דוחן
אורן הצנובר	לוטם, שוח
אורן ירושלים	אלון, ארז, אורנים, ברושים, לוטם, עץ שמן
אורן קפריסאי	ארז
אזוב מצוי	אזוב, אזוביון, סיאה, קורנית
אזוב תרבותי	אזוב, אזוביון, סיאה, קורנית, תיאה
אזוביון דגול	אזוביון
אזוביון שעיר	קורנית
אזובית פשוטה	יועזר, סיאה
אטד אירופי	אטדים
אטד ערבי	אטדים
אילסר	בוטנה
איסטיס הצבעים	אסטיס, קוצה
אירוס פלורנטיני	אירוס
אלה אטלנטית	בוטנה
אלה אמיתית	בוטנה
אלה ארץ ישראלית	אלה, אלון, בוטנה, עץ שמן
אלווי	הרדופני
אלון אנגלי	ארז
אלון הגלעין	כליסים
אלון ישוב	אלה
אלון מצוי	אלה, אלון, לוטם
אלמוות	עקרבנים
אלמוות כורדי	עקרבנים
אלת המסטיק	לוטם
אלת המסטיק	קטף
אלת טרבינת	בוטנה, קושט
אמומום	חמם
אספרגוס	ירבוזין
אפונת הגינה	אפונים, ספיר, שעועית
אפרסק	פרסקים
אקוניטון רפואי	תיאה
אקורוס קלמוס	מינתה
ארוגולה	גרגר, לפסן
ארז הלבנון	ארז
ארטישוק	בוכריה, סנריות, עכביות, קינרס
ארכובית שבטבטית	אבוב רועה
אשוח יווני	ברוש
אשוח כסוף	אלון
אשחר ארץ ישראלי	אטדים
אשכרוע ירוק עד	אשכרוע, ברושים
אשל	אורנים
אתרוג	אתרוג

ב

בוקיצה שעירה	אלה, אלון
בזיליקום	חמם, יועזר, נצפה, סיאה, קורנית, שושנת המלך
בלדור	חלתית
בן אזוב רפואי	אזוב
בן חזרר תרבותי	עוזררים, רימין
בן חיטה ביצני	שיפון
בן חצב	עדל

בן חרדל מצוי	גרגר, לפסן
בננה	שוח
בצל אשקלוני	בצלצול, כרישי שדה, כרישים, קפלוטות
בצל הגינה	בצל, בצלצול
בצל שאלוט	כרישי שדה, כרישים, קפלוטות, בצלצול
בקיה	טופח, כוסמין
בקיה צרפתית	ספיר
בקיה תרבותית	כרשינים, שעועית
בקיה תרבותית	שעועית
בקית הכרשינה	כרשינים
ברומית הגגות	זונים
ברוקולי	תרובתור
ברוש	עץ שמן
ברוש מצוי	ארז, ברושים
בת קורנית פשוטה	קורנית

ג

גביעונית הלבנון	שושנת המלך
גביעונית מלכותית	שושנת המלך
גד השדה	גרגר, כוסבר, כוסברה שדה, שבת
גודגדן	קרוסטמלין
גומא הפקעים	כופר
גומא מוארך	סנריות
גופנן דביק	גופנן, עוזררים
גזר הגינה	לוף, נפוס
גזר לבן	נפוס, נץ חלב
גזר קיפח	תמכה
ג׳ינג׳ר	אירוס, חמם
גלעינית החוף	חלמית
גנציאנה צהובה	חלתית
געדה מצויה	אזוביון
גפן היין	גפן, גופנן
גרגיר	כרישים, כרישי שדה
גרגיר הנחלים	כרפס של נהרות, שחליים
גרגרנית יוונית	חלגלוגות, חרחבינה, תלתן
גריזית אירופית	עקרבנים
גריזית נאה	לוף שוטה

ד

דבשה	חרחבינה, לוטם
דבשה לבנה	שושנת המלך
דבשה רפואית	שושנת המלך
דובדבן חמוץ	קרוסטמלין
דובדבן מתוק	קרוסטמלין
דוחן הפנינה	דוחן
דוחן תרבותי	אורז, דוחן, זונים, פרגים
דולב מזרחי	הרדופני, שקמה
דורה	שיבולת שועל
דורה תרבותית	פרגים
דלעת גדולה	דלעת מצרית, דלעת רמוצה
דלעת הבקבוק	דלעת יוונית, דלעת מצרית, דלעת רמוצה, חצוב, קיק, קישות
דלעת הנחש	פקועות, רגלה
דלעת השדה	דלעת יוונית
דנדנה רפואית	דנדנה
דרדר המדבר	מרור

ה

הָבְנֶה	ברושים
הגה מצויה	אטדים
הדס	הדס, לוטם
הדס מצוי	הדס
הרדוף הנחלים	הרדפוני
הרדופנין	הרדופני

ו

ורד	ורד, שושנת המלך
ורד הכלב	אוג

ז

זון משכר	זונים
זיפן איטלקי	אורז, דוחן
זיפניים	חלמית
זית אירופי	זית, עץ שמן
זית אירופי	זית
זית הבר	עץ שמן
זמזומית מצויה	לוף
זנב עקרב	עקרבנים

זנגביל	אירוס, חמם
זנגביל המלמלה	קושט, קידה לבנה
זעתר	אזוב, אזוביון, סיאה, קורנית

ח

חבוש	פרישים
חבושן גרמני	חזרר, פרישים, שיתים
חבלבל השדה	קיסוס
חבלבלן המשוכות	חרחבינה, עקרבנים
חבצלת החוף	בצלצול
חוזרר החורש	חזרר
חוחן	קינרס
חומעה	ירבוזין
חומעה ורודה	לעונים
חומעה מצויה	לעונים
חומעה תרבותית	לעונים
חוזרר החורש	חזרר
חיטה	זונים, חיטה
חיטה דו גרגרית	טופח, כוסמין
חיטה חד גרגרית	כוסמין
חיטת ספלטה	כוסמין, שיפון
חילבה	חלגלוגות, חרחבינה, תלתן
חילף החולות	חלף
חינה	אסטיס, כופר
חלבלוב	חלביצים, נץ חלב
חלבלוב אפיוס	חלביצים
חלמית	חלמית
חמצה תרבותית	אפונים, בלובסין, כליסים
חמציץ	ירבוזין
חסה רומית	מתוק
חסה תרבותית	חזרת, חלמית, מתוק
חסת המצפן	חזרת, חזרת גלים, חלמית, מרור
חצב	עדל
חצב מצוי	אבוב רועה, חצוב, לוף, לוף שוטה
חציל	עכביות, קינרס
חרדל השדה	לפסן
חרדל לבן	חרדל, חרדל מצרי, שחליים
חרוב מצוי	חרוב, חרוב (פול החרוב)
חרחבינה מכחילה	חלביצים, חרחבינה, מתוק, עקרבנים
חריין	חזרת , לעונים, תמכה
חרייע	אסטיס, חריע, עכביות, קוצה
חריפית הגינה	חזרת, לעונים, תמכה
חריריים מצויים	כוסבר שדה
חרצית	חמם

ט

טופח	טופח, כוסמין, פורקדן
טופח החימצה	טופח, פרקדן
טופח ריסני	פורקדן
טופח תרבותי	אפונים, ספיר, טופח, ספיר, פורקדן
טוריים מצויים	גרגר
טיון השמש	לעונים, עדל , קורנית
טרגון	קורנית

י

יבלית מצויה	חצוב, יבלית
יסמין	לוטם, שומשמין
יצהרון	עץ שמן
יקינטון	עדל
ירבוז	ירבוזין
ירבוז מבריק	ירבוזין
ירבוז מופשל	ירבוזין
ירוקת חמור מצויה	ירוקת חמור, פקועות

כ

כדן	בלובסין, כליסין
כוכבית מצויה	שומשמין
כוסברה	גרגר, כוסבר, כוסבר שדה, שבת
כופר לבן	אסטיס, כופר
כורכומה ארוכה	חריע, כרכום
כותנה	כרשינים, קיק
כלך החלתית	אילום, חלתית, נץ חלב, קורנית, תיאה
כלך מצוי	חצוב
כלך מרוקני	חלתית, נץ חלב
כלמניתה רפואית	ירוקת חמור
כלנית מצויה	שושנת המלך
כמהין	שמרקעין
כמון	כמון
כמנון	עקרבנים
כמנון האניס	דנדנה , שבת

כסיית האבוב	אבוב רועה, מלפפון
כף צפרדע לחכית	אבוב רועה
כרוב הבר	כרוב, תרובתור
כרוב הנפוס	נפוס
כרוב הקלח	כרוב
כרוב הראש (כרוב הגינה)	כרוב, קפלוטות , קרבס, תרובתור
כרוב כרתי	לפסן
כרוב שחור	חרדל, חרדל מצרי, שחליים
כרובית	תרובתור
כרויה תרבותית	כמון, קרבס
כריך	חלף
כרישה	כרישי שדה, כרישים, קפלוטות
כרכום הגינה	כרכום, חריע
כרפס הביצות	כרפס של נהרות

ל

לאוסטיאן	קושט
לבלב מטפס	אפונים, טופח, ספיר, פול לבן, פלסלוס
לִבְנָה	קושט
לגש אירופי	בוטנה
לבנה הרפואי	קטף
לוביה	ספיר
לוביה אפונת הבקר	חרוב (פול החרוב), ספיר, פול, פול לבן, פול מצרי, שעועית
לוביה ארוכת תרמיל	חרוב (פול החרוב), פול לבן
לוביה מצרית	ספיר , פרגים, שעועית
לווג׳	קושט
לוטוס מצרי	פול מצרי
לוטוס קדוש	פול מצרי
לוף (בצל)	כרישי שדה, כרישים, קפלוטות
לוף ארץ ישראלי	לוף, לוף שוטה
לוף ירוק	לוף , לוף שוטה
לוף מנומר	לוף, לוף שוטה
לחך שסוע	רגלה
ליקוידאמבר מזרחי	קטף
לענה	הרדופני, לעונים
לענה דרקונית	קורנית
לענה מצויה	חלגלוגות
לענה שיחנית	אזוב, אזוביון
לענת האבסינת	מרור
לפופית הקיסוס	קיסוס
לפת	לפת
לפתית	נפוס
לשון הפר	חלמית

מ

מוסקטית ריחנית	ראשי בשמים
מור הגלעד	לוטם, קטף, עץ שמן
מחלב	נץ חלב
מיורן	אזוב, אזוביון, סיאה, קורנית, תיאה
מילה	אורנים
מילה אירופית	אורנים
מילה סורית	אורנים
מיש דרומי	לוטם
מכבד הביצות	חלף
מלוח	אילום, לעונים, תיאה
מלון	אבטיח, מלפפון, קישות
מלון הדודא	חלמית
מלון הקת׳א	מלפפון, קישות
מלון תפוחי	חלמית
מלפפון	מלפפון, קישות
מנגולד	לעונים, תרדים
מרבה חלב מצוי	נץ חלב
מרוביון	לעונים, לפסן, תמכה
מרווה	סיאה
מרווה משולשת	אזוב
מרווה רפואית	אזוב
מרור הגינות	חזרת גלים, חלביצים, מרור, עולשים
מרמר מצוי	לפסן, תמכה
משמש	קרוסטמלין, שוח, שיתים

נ

נורית	תיאה
ניל הצבעים	אסטיס, קוצה
ניל מכסיף	אסטיס
נימפאה לבנה	חצוב
ניצחה שיחית	אבוב רועה
נלומבו נאה	פול מצרי, קרקס
נענע	אירוס, דנדנה, מינתה

נענע הכדורים	יועזר, סיאה
נענע חריפה	חלביצים
נץ חלב	נץ חלב
נץ חלב מפושק	חלביצים
נרד	ראשי בשמים
נרקיס	כופר, לוף, לוף שוטה, קיסוס

ס

סולנום שחור	בלובסין
סוף	יבלית
סחלב	חלביצים, נץ חלב
סינפיטון	דנדנה
סלסלה	עקרבנים
סלק אדום	אבטיח, לעונים, תרדים
סלק מצוי	לעונים, פקועות, תרדים
סלק סוכר	תרדים
סלק עלים	לעונים, תרדים
סלרי	כרפס של נהרות
סנטולינה	כופר
ספלול אירופי	לוטם

ע

עדשה תרבותית	עדשים
עוזרר אדום	חזרר, עוזררים
עוזרר חד גלעיני	אטדים
עולש האינדיביה	עולשים, חרחבינה, תמכה
עולש מצוי	חרחבינה, מרור, עולשי שדה, עקרבנים, תמכה
עולש תרבותי	מרור, עולשים
עוקץ עקרב	יבלית, עקרבנים
עירית גדולה	בצלצול, יבלית, קרבס
עכובית הגלגל	עכביות
ענבי הדוב	בלובסין
ענבי השועל	בלובסין, שומשמין
עץ הבושם ההודי	קידה לבנה
עץ הברזיל ההודי	אסטיס, אשכרוע, סיאה, רכפה
עץ הקמפור	כופר
ער אציל	אורנים
ערבה	אידן, נצפה, ערבה, צפצפה
ערטנית השדות	רכפה
ערמון	אלה, לוטם, שיתים
ערער סבינה	ברושים
ערער ספרדי	ארז
עשנן רפואי	חרחבינה, כסבר שדה, עדל

פ

פואת הצבעים	פואה, קוצה
פול הגינה	כליסים, פול, פול לבן, פול מצרי
פונקירוס תלתני	קידה לבנה
פטל קדוש	רימין
פטרוזיליה	כרפס של נהרות, נץ חלב
פטריות	פטריות, פקועות
פיגם	נפוס, פיגם
פיגם מצוי	נפוס, פיגם
פיגם ריחני	נפוס, פיגם
פיסטוק	בוטנה
פירולה	חלביצים
פלפל	פלפל
פלפל ארוך	פלפל
פלפל שחור	פלפל
פרג תרבותי	אירוס, פרגים
פשתה	שומשמין
פשתה תרבותית	פשתן
פתילת המדבר גדולה	אידן

צ

צבעוני ההרים	רכפא (בצל של רכפא)
צלף קוצני	נצפה
צנון הגינה	נפוס, צנון
צפצפה	צפצפה
צתרה	סיאה
צתרה ורודה	סיאה
צתרה תרבותית	עדל

ק

קולורבי	כרוב
קולקס הקדמונים	לוף, לוף שוטה, קרקס
קורטם הצבעים	אסטיס, חריע, עכביות, קוצה
קורנית	אזוב, אזוביון, קורנית
קורנית הבר	אזוב

קורנית מקורקפת	אזוב, קורנית
קושט	קידה לבנה
קטלב מצוי	עוזררים
קטלב משונן	עוזררים
קידה שעירה	קידה לבנה
קימל	כמון, קרבס
קינמון	אילום, חמם, קידה לבנה, ראשי בשמים
קינמון הכסיה	קידה לבנה
קינמון קמפורי	כופר
קינרס הגבעול	סנריות
קיסוס החורש	קיסוס, קיק, תיאה
קיסוסן	אירוס, קיסוס
קיסוסן עגול עלים	קיסוס
קיפודן	אטדים, עכביות
קיפודן מצוי	עכביות
קיקיון מצוי	חריע, קיק
קנה סוכר	אבוב רועה, חצוב, פרסאות
קנרס	קינרס
קנרס הגבעול	קינרס
קנרס סורי	עכביות, קינרס
קנרס תרבותי	בוכריה, סנריות, עכביות, קינרס
קפה	בוטנה
קצח תרבותי	קצח, זונים
קרא פשוט	דלעת יוונית, דלעת מצרית, דלעת רמוצה, חצוב, קיק, קישות
קרד האורגים	אבוב רועה
קרדה מכסיפה	תמכה
קרדון	סנריות
קרנית מאדימה	הרדופני
קרנית נאכלת	אוג

ר

רגלת הגינה	חלגלוגות, סנריות, רגלה
רוזמרין רפואי	חרחבינה
רוטבגה	נפוס
רוקט	גרגר, לפסן
ריחן	חמם, יועזר, נצפה, סיאה, קורנית, שושנת המלך
רימון מצוי	רימון
רכפת הצבעים	אסטיס, קוצה, רכפה
רקפת מצויה	רכפה
רשאד	שחליים

ש

שבטבט ענף	אבוב רועה
שבר לבן	קידה לבנה
שברק	סיאה
שבת ריחני	שבת
שום	שומנית
שום גבוה	כרישי שדה, קפלוטות
שום הגינה	שום, שומנית
שום החיזום	שומנית
שום הכרש	קפלוטות
שום ענקי	כרישים
שומר פשוט	גופנן, דנדנה, ירבוזין, שבת, תלתן
שומשום	שומשמין
שושן כלקדוני	שושנת המלך
שושן צחור	ירוקת חמור, שושנת המלך
שזיף	שזיפים, שיתים
שזיף אירופי	אגסים, אוג, עוזררים, פרישים, רימין, שזיפים
שזיף בר	קטף
שזיף דובדבני	קטף, שיתים
שזיף הדוב	אגסים, אוג, עוזררים, פרישים, שזיפים
שחליים	כרישי שדה, כרישים, כרפס של נהרות
שחליים גבוהים	עדל
שחליים תרבותיים	שחליים
שיבָּה	אזוב, אזוביון
שיבולת שועל	טופח
שיבולת שועל נפוצה	שיפון, שיבולת שועל
שיבולת שועל תרבותית	שיפון, שיבולת שועל
שיזף השיח	קרקס, רימין
שיזף מצוי	רימין
שיזף תרבותי	שזיפים
שיפון תרבותי	כוסמין, שיפון, שיבולת שועל
שיפון ההרים	שיפון, שיבולת שועל
שלמון סורי	זונים
שמיר	שבת
שעועית המונג	ספיר

שעועית מצויה אפונים, פול מצרי

שעורה שיבולת שועל

שעורה דו טורית שיבולת שועל

שעורה שש טורית שיבולת שועל

שעורה תרבותית שעורה

שעורת התבור שיבולת שועל

שערות שולמית מצויות יועזר, כוסבר שדה

שקד מצוי שקד

שקמה שקמה, שוח

ת

תאנה כליסים, בלובסין, שיתים, תאנה, פרסאות

תאנים לבנות שוח

תודרה רפואית קיסוסן

תודרה רפואית סיאה

תורמוס פלסלוס, תורמוס

תות שקמה, תותים

תות שדה חלגלוגות

תמר מצוי תמר, דקל

תמרים פרסאות

תמריר מרוקני תמכה

תפוח סדום אידן

תפוח עץ עוזררים, תפוח

תפוח פאטימי קרוסטמלין

תרד לעונים, תרדים

מפתח שמות מדעיים

בצד שמאל מופיעים השמות המדעיים של הצמחים, ולמולם הערכים בהם נזכרים צמחים אלו.

Abies alba	אלון
Abies cephalonica	ברוש
Acer	ארז
Aconitum napellus	תיאה
Acorus calamus	מינתה
Adiantum capillus-veneris	יועזר, כוסבר שדה
Aegilops geniculata	שיפון
Alhagi maurorum	אטדים
Alisma plantago-aquatica	אבוב רועה
Allium	שומנית
Allium ampeloprasum	כרישי שדה, קפלוטות
Allium ampeloprasum var. ampeloprasum	כרישים
Allium ampeloprasum var. kurrat	כרישים
Allium ascalonicum	בצלצול, כרישי שדה, כרישים, קפלוטות
Allium cepa	בצל, בצלצול
Allium kurrat	כרישים
Allium porrum	כרישי שדה, כרישים, קפלוטות
Allium sativum	שום הגינה
Allium sativum var. ophioscordon	שומנית
Allium schoenoprasum	שומנית
Allium vineale	כרישי שדה
Aloe	הרדופני
Amaranthus	ירבוזין
Amomum	חמם
Anchusa	חלמית
Anemone coronaria	שושנת המלך
Anethum graveolens	שבת
Apium graveolens	כרפס של נהרות
Apium nodiflorum	כרפס של נהרות
Aquilaria agallocha	קידה לבנה
Arbutus andrachne	עוזררים
Arbutus unedo	עוזררים
Arctium	מרור
Arctostaphylos uva ursi	בלובסין
Aristolochia clematitis	לוטם
Armoracia rusticana	חזרת, לעונים, תמכה
Artemisia	הרדופני, לעונים
Artemisia absinthium	מרור
Artemisia arborescens	אזוב, אזוביון
Artemisia dracunculus	קורנית
Artemisia vulgaris	חלגלוגות
Arum dioscoridis	לוף, לוף שוטה
Arum hygrophyllum	לוף
Arum palaestinum	לוף, לוף שוטה
Asparagus	ירבוזין
Asphodelus ramosus	בצלצול, יבלית, קרבס
Asplenium ceterach	דנדנה
Asplenium sagittatum	לוף שוטה
Asplenium scolopendrium	עקרבנים
Atriplex halimus	אילום, לעונים, תיאה
Avena	טופח
Avena sativa	שיפון, שיבולת שועל
Avena sterilis	שיפון, שיבולת שועל
Bellevalia flexuosa	לוף
Beta vulgaris	לעונים, פקועות, תרדים
Beta vulgaris var. esculenta	אבטיח, לעונים
Beta vulgaris var. succhrina	תרדים
Beta vulgaris var. vulgaris	לעונים, תרדים
Bifora testiculata	כוסבר שדה
Boraginaceae	חלמית
Brassica cretica	לפסן
Brassica napus var. rapifera	נפוס
Brassica nigra	חרדל, חרדל מצרי, שחליים
Brassica oleracea	כרוב, תרובתור
Brassica oleracea Italica	תרובתור
Brassica oleracea var. botrytis	תרובתור
Brassica oleracea var. capitata	כרוב, קפלוטות , קרבס, תרובתור
Brassica rapa	לפת
Bromus tectorum	זונים
Bryonia	פקועות, רגלה
Buxus sempervirens	אשכרוע, ברושים

Caesalpinia sappan	אסטיס, אשכרוע, סיאה, רכפה
Calamintha officinalis	ירוקת חמור
Calotropis procera	אידן
Calycotome villosa	קידה לבנה
Calystegia sepium	חרחבינה, עקרבנים
Cannabis sativa	בוכריה, פרגים, קנבס
Capparis spinosa	נצפה
Capsicum annuum	פלפל
Carduus argentatus	תמכה
Carex	חלף
Carthamus tinctorius	אסטיס, חריע, עכביות, קוצה
Carum ammoides	עולשים
Carum carvi	כמון, קרבס
Cassia fistula	אבוב רועה, מלפפון
Castanea sativa	אלה, לוטם, שיתים
Cedrus libani	ארז
Celtis australis	לוטם
Centaurea pallescens	מרור
Cephalaria syriaca	זונים
Ceratonia siliqua	חרוב, חרוב (פול החרוב)
Chaerophyllum cerefolium	עולשים
Chrysanthemum	חמם
Cicer arietinum	אפונים, בלובסין, כליסים
Cichorium endivia	עולשים, תמכה
Cichorium intybus	מרור, עולשים
Cichorium pumilum	חרחבינה, מרור, עולשי שדה, תמכה
Cinnamomum	אילום, חמם, קידה לבנה, ראשי בשמים
Cinnamomum camphora	כופר
Cinnamomum cassia	קידה לבנה
Cinnamomum citriodorum	ראשי בשמים
Cissus ampelocissus	קיסוס
Cissus rotundifolia	קיסוס
Cissus ternate	קיסוס
Cistus	לוטם
Citrullus colocynthis	בוכריה, דלעת יוונית, דלעת מצרית, לענה, מתוק, פקועות
Citrullus lanatus	אבטיח, דלעת מצרית, מלפפון
Citrus medica	אתרוג
Cladium mariscus	חלף
Coffea Arabica	בוטנה
Colocasia antiquorum	לוף, לוף שוטה, קרקס
Commiphora gileadensis	לוטם, עץ שמן, קטף
Convolvulus arvensis	קיסוס
Cordia myxa	גופנן, עוזררים
Coriandrum sativum	גרגר, כוסבר, כוסבר שדה, שבת
Cornus mas	אוג
Cornus sanguinea	הרדופני
Corylus avellana	בוטנה
Costus	קידה לבנה
Costus speciosus	קושט, קידה לבנה
Crataegus azarolus	חזרר, עוזררים
Crataegus monogyna	אטדים
Crocus sativus	חריע, כרכום
Cucumis anguinus	קישות
Cucumis melo	אבטיח , מלפפון, קישות
Cucumis melo var. chate	מלפפון, קישות
Cucumis melo var. Dudaim	חלמית
Cucumis sativus	מלפפון, קישות
Cucurbita maxima	דלעת מצרית, דלעת רמוצה
Cucurbita pepo	דלעת יוונית
Cuminum cyminum	כמון
Cupressus	עץ שמן
Cupressus sempervirens	ארז, ברושים
Curcuma longa	חריע, כרכום
Cyclamen persicum	רכפה
Cydonia vulgaris	פרישים
Cynara cardunculus	סנריות, קינרס
Cynara scolymus	בוכריה, סנריות, עכביות, קינרס
Cynara syriaca	עכביות, קינרס
Cynodon dactylon	חצוב, יבלית
Cyperus oblonga	סנריות
Cyperus rotundus	כופר
Cyphostemma digitatum	אירוס
Daucus carota	לוף, נפוס, תמכה
Desmostachya bipinnata	חלף
Diospyros ebenum	ברושים
Dipsacus fullonum	אבוב רועה
Dolichos	טופח
Dolichos lablab	טופח

Ecballium elaterium	ירוקת חמור, פקועות
Echinops	אטדים, עכביות
Echinops adenocaulos	עכביות
Elaeagnus	עץ שמן
Elettaria cardamomum	חמם
Equisetum ramosissimum	אבוב רועה
Eruca sativa	גרגר, לפסן
Eryngium creticum	חלביצים, חרחבינה, מתוק, עקרבנים
Euphorbia	חלביצים, נץ חלב
Euphorbia apios	חלביצים,
Ferula assafoetida	אילום, חלתית, נץ חלב, קורנית , תיאה
Ferula communis	חצוב
Ferula tingitana	חלתית, נץ חלב
Ficus carica	תאנה
Ficus sycomorus	שוח, שקמה
Foeniculum vulgare	גופנן, דנדנה, תלתן, שבת
Fragaria	חלגלוגות
Fraxinus	אורנים
Fraxinus excelsior	אורנים
Fraxinus syriaca	אורנים
Fritillaria imperialis	שושנת המלך
Fritillaria persica	שושנת המלך
Fumaria officinalis	חרחבינה, כסבר שדה, עדל
Fungi	פטריות, פקועות
Gentiana lutea	חלתית
Gossypium	כרשינים , קיק
Gundelia tournefortii	עכביות
Hedera helix	קיסוס, קיק, תיאה
Heliotropium	יבלית, עקרבנים
Hordeum	שיבולת שועל
Hordeum distichum	שיבולת שועל
Hordeum spontaneum	שיבולת שועל
Hordeum vulgare	שיבולת שועל, שעורה
Hyacinthus	עדל
Hyssopus officinalis	אזוב
Indigofera articulata	אסטיס
Indigofera tinctoria	אסטיס, קוצה
Inula helenium	לעונים, עדל, קורנית
Ipomoea hederacea	קיסוס
Iris florentina	אירוס
Isatis tinctoria	אסטיס , קוצה
Jasminum	לוטם, שומשמין
Juglans regia	אגוז מלך
Juniperus sabina	ברושים
Juniperus thurifera	ארז
Lactuca sativa	חזרת, חלמית, מתוק
Lactuca sativa var. longifolia	מתוק
Lactuca serriola	חזרת, חזרת גלים, חלמית, מרור
Lagenaria vulgaris	דלעת יוונית, דלעת מצרית, דלעת רמוצה, חצוב, קיק, קישות
Larix decidua	בוטנה
Laserpitium	חלתית
Lathyrus	טופח, כוסמין, פורקדן
Lathyrus blepharicarpus	פורקדן
Lathyrus cicera	טופח, פורקדן
Lathyrus sativus	אפונים, טופח, ספיר, פורקדן
Laurus nobilis	אורנים
Lavandula pubescens	קורנית
Lavandula stoechas	אזוביון
Lawsonia alba	אסטיס, כופר
Lens culinaris	עדשים
Leontice leontopetalum	רכפה
Lepidium	כרישי שדה, כרישים, כרפס של נהרות
Lepidium latifolium	עדל
Lepidium sativum	שחליים
Levisticum officinale	קושט
Lilium candidum	אירוס, חלביצים, ירוקת חמור, נץ חלב, שושנת המלך
Lilium chalcedonicum	שושנת המלך
Linum	שומשמין
Linum usitatissimum	פשתן
Liquidambar orientalis	קטף
Lithospermum callosum	חלמית
Lolium temulentum	זונים
Lupinus	פלסלוס, תורמוס
Lycium europaeum	אטדים
Lycium shawii	אטדים
Mallotus philippinensis	רכפה

Pancratium maritimum	בצלצול
Panicum miliaceum	אורז, דוחן, זונים, פרגים
Papaver somniferum	אירוס, פרגים
Paronychia	עקרבנים
Paronychia kurdica	עקרבנים
Pastinaca sativa	נפוס, נץ חלב
Peganum harmala	קידה לבנה
Pennisetum glaucum	דוחן
Petroselinum crispum	כרפס של נהרות, נץ חלב
Peucedanum ostruthium	חלתית
Phaseolus mungo	ספיר, פול
Phaseolus vulgaris	אפונים, פול מצרי
Phoenix dactylifera	תמר, דקל
Pimpinella anisum	דנדנה, שבת
Pimpinella saxifraga	עקרבנים
Pinus brutia	ארז
Pinus halepensis	אלון, ארז, אורנים, ברושים, לוטם, עץ שמן
Pinus pinea	לוטם, שוח
Piper longum	פלפל
Piper nigrum	פלפל
Pistacia atlantica	בוטנה
Pistacia lentiscus	לוטם, קטף
Pistacia palaestina	אלה, אלון, בוטנה, עץ שמן
Pistacia terebinthus	בוטנה, קושט
Pistacia vera	בוטנה
Pisum sativum	אפונים, ספיר, שעועית
Plantago coronopus	רגלה
Platanus orientalis	הרדופני, שקמה
Polygala vulgaris	נץ חלב
Polygonum aviculare	אבוב רועה
Poncirus trifoliate	קידה לבנה
Populus	צפצפה
Portulaca oleracea	חלגלוגות, סנריות, רגלה
Prunus armeniaca	קרוסטמלין, שוח, שיתים
Prunus avium	קרוסטמלין
Prunus cerasifera	קטף, שיתים
Prunus cerasus	קרוסטמלין
Prunus domestica	אגסים, אוג, עוזררים, פרישים, רימין, שזיפים

Malva	חלמית
Marrubium	לעונים, תמכה
Marrubium vulgare	לפסן
Melilotus	חרחבינה, לוטם
Melilotus albus	שושנת המלך
Melilotus officinalis	שושנת המלך
Mentha	אירוס, דנדנה, מינתה
Mentha piperita	חלביצים
Mentha pulegium	יועזר, סיאה
Mespilus germanica	חזרר, פרישים, שיתים
Mimusops	פרסאות
Morus	שקמה, תותים
Musa paradisiacal	שוח
Muscari	בלובסין, כליסין
Myristica fragrans	ראשי בשמים
Myrtus	לוטם
Myrtus communis	הדס
Narcissus	כופר, לוף, לוף שוטה, קיסוס
Nardostachys jatamansi	ראשי בשמים
Nastrutium	כרישים, כרישי שדה, כרפס של נהרות, שחליים
Nelumbo	קרקס
Nelumbo nucifera	פול מצרי
Nerium oleander	הרדפוני
Nigella sativa	קצח, זונים
Nymphaea alba	חצוב
Ocimum basilicum	חמם, יועזר, נצפה, סיאה, קורנית, שושנת המלך
Olea europaea	זית, עץ שמן
Olea oleaster	עץ שמן
Ononis	סיאה
Onopordum acanthium	קינרס
Orchis	חלביצים, נץ חלב
Origanum majorana	אזוב, אזוביון, סיאה, קורנית, תיאה
Origanum syriacum	אזוב, אזוביון, סיאה , קורנית
Origanum vulgare	יועזר, סיאה
Ornithogalum	נץ חלב
Ornithogalum umbellatum	חלביצים, נץ החלב
Oryza sativa	אורז, דוחן
Oxalis	ירבוזין

Prunus dulcis	שקד
Prunus mahaleb	נץ חלב
Prunus persica	פרסקים
Prunus spinosa	קטף, שיתים
Prunus ursina	אגסים, אוג, עוזררים, פרישים, שזיפים
Punica granatum	רימון מצוי
Pyrola	חלביצים
Pyrus communis	אגסים, חזרר, עוזררים, פרישים, קרוסטמלין
Pyrus malus	עוזררים, תפוח
Pyrus syriaca	אגסים, חזרר, עוזררים, פרישים, קרוסטמלין
Quercus ilex	כליסים
Quercus robur	ארז
Querus calliprinos	אלה, אלון, לוטם
Querus petraea	אלה
Ranunculus	תיאה
Raphanus sativus	נפוס, צנון
Reichardia tingitana	תמכה
Rhamnus lycioides	אטדים,
Rhododendron tomentosum	סיאה
Rhus coriaria	אוג,
Ribes nigrum	שומשמין
Ricinus communis	חריע, קיק
Rosa	ורד, שושנת המלך
Rosa canina	אוג
Rosmarinus officinalis	חרחבינה
Rubia tinctorum	פואה, קוצה
Rubus sanguineus	רימין
Rubus fruticosus	רימין
Rumex	ירבוזין
Rumex acetosa	לעונים
Rumex cyprius	לעונים
Ruta bracteosa	קידה לבנה
Ruta chalepensis	נפוס, פיגם
Ruta	נפוס, פיגם
Ruta graveolens	נפוס, פיגם
Saccharum officinarum	אבוב רועה, חצוב, פרסאות
Salix	אידן, ערבה, נצפה, צפצפה
Salvia	סיאה
Salvia officinalis	אזוב
Salvia fruticosa	אזוב
Santolina chamaecyparissus	כופר
Satureja	סיאה
Satureja hortensis	עדל
Satureja thymbra	סיאה
Saussurea lappa	קושט, קידה לבנה
Scilla	עדל
Scorpiurus	עקרבנים
Scorzonera	הרדופני
Secale cereale	כוסמין, שיפון, שיבולת שועל
Secale montanum	שיפון, שיבולת שועל
Semecarpus anacardium	חלתית
Sempervivum arboreum	אבוב רועה
Sesamum indicum	שומשמין
Setaria italica	אורז, דוחן
Sinapis alba	חרדל, חרדל מצרי, שחליים
Sinapis arvensis	לפסן
Sisymbrium officinale	אירוס, אירוס
Solanum melongena	עכביות, קינרס
Solanum nigrum	בלובסין
Sonchus oleraceus	חזרת גלים, חלביצים, מרור, עולשים
Sorbus aria	חזרר
Sorbus domestica	עוזררים, רימין
Sorbus trilobatus	חזרר
Sorghum bicolor	פרגים
Sorghum cernuum	שיבולת שועל
Spinacia oleracea	לעונים, תרדים
Stellaria media	שומשמין
Styrax	קושט
Styrax officinalis	קטף
Symphytum	דנדנה
Syzygium aromaticum	חמם, כופר, קידה לבנה, קיסוס, ראשי בשמים
Tamarix	אורנים
Teucrium polium	אזוביון
Thymus	אזוב, אזוביון, קורנית
Thymus capitatus	אזוב, קורנית
Thymus vulgaris	קורנית

Vicia	טופח, כוסמין
Vicia ervilia	כוסמין, כרשינים
Vicia faba	כליסים, פול, פול לבן, פול מצרי
Vicia galilaea	ספיר
Vicia narbonensis	ספיר
Vicia sativa	שעועית
Vigna mungo	ספיר
Vigna nilotica	ספיר, פרגים, שעועית
Vigna sesquipedalis	חרוב (פול החרוב), פול לבן
Vigna sinensis	חרוב (פול החרוב), ספיר, פול, פול לבן, פול מצרי, שעועית
Vitis vinifera	גופנן, גפן
Zingiber officinale	אירוס, חמם
Ziziphus jujuba	שזיפים
Ziziphus lotus	קרקס, רימין
Ziziphus spina-christi	רימין

Thymus serpyllum	אזוב
Tordylium apulum	עקרבנים
Trigonella foenum graecum	חלגלוגות, חרחבינה, תלתן
Triticum monococcum	כוסמין
Triticum aestivum	חיטה
Triticum dicoccum	טופח , כוסמין
Triticum durum	חיטה
Triticum spelta	כוסמין, שיפון
Tuber	שמרקעין
Tulipa Montana	רכפא (בצל של רכפא)
Typha	יבלית
Ulmus minor	אלה , אלון
Urginea	עדל
Urginea maritima	אבוב רועה, חצוב, לוף, לוף שוטה
Valerianella locusta	תמכה

רשימת המקורות לתמונות

את התמונות הרבות המשובצות בספר נטלנו מן הרשת או שקיבלנו מן הצלמים.

התמונות מן הרשת המופיעות ברשימה שלהלן הן כאלו שנדרש לציין את מקורן (על פי כללי ויקימדיה: Images: Use with attribution (YB-CC)).

כמו כן מופיעות ברשימה תמונות שנתנו לנו ישירות ע"י הצלמים - בעיקר תמונות של ד"ר משה רענן, שרה גולד ואתר 'צמח השדה', וכן מספר תמונות של פרופ' זהר עמר, איתן שפירא ואחרים.

תמונות שאינן מופיעות ברשימה צולמו על ידי אנשי מכון התורה והארץ, או שהן מופיעות לשימוש חופשי ברשת, ללא חובת מתן קרדיט (על פי כללי ויקימדיה: Images: No restrictions (0CC)).

במהלך כתיבת ועריכת הספר עשינו מאמצים רבים לוודא את הזכויות השונות על התמונות. במידה שלא דייקנו בציון מקור התמונות - נשמח לעדכון בכתובת המייל: machon@toraland.org.il, ונתקן זאת במהדורות הבאות בעז"ה.

המעוניינים בקישור לתמונות מן הרשת וברשיון שלהן, נא לשלוח בקשה לכתובת המייל: machon@toraland.org.il

מכון התורה והארץ

כיתוב לתמונה	מס' עמוד	מקור התמונה
אבטיח הפקועה	132, 158, 160, 325, 405	ד"ר משה רענן
אגס סורי	475	ד"ר משה רענן
אוג הבורסקאים	64	ד"ר משה רענן
אורן קפריסאי	121	Rene MT
אזוב	339, 429	ד"ר משה רענן
אזוב תרבותי, מיורן	76, 83, 429	Forest & Kim Starr
אטד ערבי	86	איתן פרמן (ויקימדיה)
אירוס פלורנטיני	97	Bob Gutowski
אלה אטלנטית	127	ד"ר משה רענן
אלה ארץ ישראלית	103, 107, 127	עוזי פז (ויקימדיה)
אלון אנגלי	120	Jean-Pol Grandmont
אלמוות כורדי	379	Krzysztof Ziarnek, Kenraiz

כיתוב לתמונה	מס' עמוד	מקור התמונה
אלת המסטיק	439	ד"ר משה רענן
אמומום	204	V. P. Thomas, M. Sabu, K.M. Prabhu Kumar
אספרג	239	H. Zell
אקורוס קלמוס	314	Superior National Forest
ארז הלבנון	120	Olivier BEZES -
ארכובית שבטבטית	53	שרה גולד
אשוח יווני	142	Willow
אשחר ארץ ישראלי	86	איתן פרמן (ויקימדיה)
אשכרוע	142 ,125	Forest and Kim Starr -
בלדור	200	Biodiversity Heritage Library
בן חיטה ביצני	529	ד"ר משה רענן
בקייה תרבותית	539	Forest and Kim Starr
בקיית הכרשינה	286 ,253	אלי לבנה
ברומית הגגות	174	ד"ר משה רענן
גביעונית הלבנון	513	Gidip
גופנן דביק	357 ,147	שרה גולד
גרגרנית יוונית	553 ,220 ,189	Krzysztof Ziarnek, Kenraiz
גריזית אירופית	378	Radio Tonreg
דבשה	513	ד"ר משה רענן
דורה תרבותית- סורגום	525 ,411	Matt Lavin
דלעת הנחש מצויה	406	איתן שפירא
דלעת נחש סורית	487 ,406	איתן שפירא
הגה מצויה	87	שרה גולד
זנגביל המלמלה	443 ,435	Forest & Kim Starr
זרעי כמון	264	Sanjay Acharya
חבלבל השדה	452	ד"ר משה רענן
חוחן הקינרס	448	ד"ר משה רענן
חומעה	303 ,240	ד"ר משה רענן
חיטה	173	ד"ר משה רענן
חילף החולות	196	שרה גולד
חימצה	137	ד"ר משה רענן
חלבלוב	333 ,186	שרה גולד
חלמית גדולה	192	Meteorquake
חמציץ	240	ד"ר משה רענן
חצב מצוי	296	Klearchos Kapoutsis

כיתוב לתמונה	מס' עמוד	מקור התמונה
חרדל לבן	212, 214, 521	ד"ר משה רענן
חרחבינה מכחילה - שושנת עלים	186, 220	שרה גולד
חריריים מצויים	249	איתן שפירא
חרצית עטורה	205	Polina Kimelblat
טופח החימצה	228	צמח: P Holroyd תרמיל: François-Xavier Taxil
טופח תרבותי	347	Biswarup Ganguly
טיון השמש	305, 352, 431	Anna
טרגון	430	Kolforn
יסמין	509	Denis Bastianelli
יסמין ספרדי	291	Forest and Kim Starr
כוכבית מצויה	510	Sun Jiao
כורכום	226, 280	שורש ותבלין Simon A. Eugster
כלך מצוי	208	ד"ר משה רענן
כלך מרוקני	333	Ruben0568
כלמינתה רפואית	244	KENPEI
כלנית מצויה	513	MathKnight and Zachi Evenor
כמהין	536	Ella Zayith
כמון	264,	Herbolario Allium
כמנון האניס	165, 501	JogiAsad
כף צפרדע לחכית	54	שרה גולד
כרוב הגינה	266, 468, 474, 563	ד"ר משה רענן
כרוב הקלח	266,	ד"ר משה רענן
כרוב שחור	212, 214, 521	Matt Lavin
כרובית	563	ד"ר משה רענן
כריך ערבות	196	ד"ר משה רענן
לבנה	436	עוזי פז (ויקימדיה)
לבנה רפואי	439	איתן פרמן (ויקימדיה)
לוביה מצרית	346, 410	Harry Rose
לוף ארץ ישראלי	296	ד"ר אבישי טייכר (ויקימדיה)
לענה שיחנית	77	ד"ר משה רענן
לענת המדבר	83	שרה גולד
לפופית הקיסוס	452	James St. John
לפת	312	thebittenword.com
מור הגלעד	374, 438	פרופ' זהר עמר
מילה אירופית	73	AnRo000

כיתוב לתמונה	מס' עמוד	מקור התמונה
מיש דרומי	291	ד"ר משה רענן
מלוח קיפח	92, 303, 550	ד"ר משה רענן
מרבה חלב מצוי	333	Hans Hillewaert
מרוביון	309, 555	Andrey Zharkikh
משמש	475, 504, 533	Karunakar Rayker
נורית אסיה	549	ד"ר משה רענן
נענע הכדורים	235, 340	Dguendelt
נרקיס מצוי	258, 296, 453	udi Steinwell
סיבי דקל	197	ד"ר משה רענן
סלסלה	379	Robert Flogaus-Faust
סלק מצוי	304, 561	ד"ר משה רענן
סלרי	282	ד"ר משה רענן
ספלול אירופי	290	Sam Thomas
ספלטה	252, 529	תמונת הצמח:Robert Flogaus-Faust
עוזרר אדום	178, 356	Forest & Kim Starr -
עולש האנדיביה	322	Atilin
עוקץ עקרב אירופי	233	Robert Flogaus-Faust
ענבי הדב	136	Walter Siegmund -
עץ הבושם ההודי	444	Vinayaraj
עץ הברזיל ההודי	341, 494	J.M.Garg
עץ הקמפור	258	Heritage branch staff
ער אציל	72	Forest and Kim Starr -
ערטנית השדות	493	שרה גולד
ערער סבינה	142	Robert Flogaus-Faust -
ערער ספרדי	121	Carlosblh -
פואת הצבעים	382, 425	Robert Flogaus-Faust
פול הגינה	261, 384,	ד"ר משה רענן
פיקוס השקמה	503, 542	ד"ר משה רענן
צנון הגינה	328, 421	ד"ר משה רענן
צתרה	430	ד"ר משה רענן
צתרה ורודה	339, 351	ד"ר משה רענן
קורטם הצבעים	225	ד"ר משה רענן
קורנית מקורקפת	82, 430	liesvanrompaey -
קיסוסן עגול עלים	453	Plantsman
קיקיון מצוי	225, 457	Forest & Kim Starr

כיתוב לתמונה	מס׳ עמוד	מקור התמונה
קרדה מכסיפה	556	ד״ר משה רענן
רוזמרין רפואי	221	ד״ר משה רענן
רוטבגה	329	pin add
רקפת מצויה	493	ד״ר משה רענן
שום גבוה	271, 468, 507, 571	Forest and Kim Starr
שומר פשוט	240, 500, 553	Carsten Niehaus
שחליים	271, 275, 283, 351, 520	ד״ר משה רענן
שיזף השיח	480	ד״ר משה רענן
שיזף מצוי	489	ד״ר משה רענן
שעועית מצויה	116, 391	Forest and Kim Starr
שעועית מצויה	116	Juan Emilio Prades Bel
שעורת התבור	572	שרה גולד
שערות שולמית מצויות	235, 250	ד״ר משה רענן
תאנים	261, 417, 503, 533	ד״ר משה רענן
תורמוס ההרים	400	Zachi Evenor
תות לבן/שחור	543, 547	ד״ר משה רענן
תפוח	359, 561	ד״ר משה רענן
תפוח סדום	90	Forest and Kim Starr

לזכרון עולם לפני ה' תמיד

לעילוי נשמת
מרדכי בן תופחה ז"ל
נלב"ע כ"א ניסן תשנ"ז

סעידה בת רחמה ז"ל
נלב"ע ה' אדר א' תשע"ו

לבית משפחת
תקווה הי"ו

לעילוי נשמת
מרים פריאל בת נזימה ז"ל

להצלחת
עילאי בן דורית

לרפואת
יהודה בן סימי

לרפואת
דורית בת בוריה

לע"נ
שירה שינדל רודמן (ברילאנט) בת משה אפרים ודינה

◆

לע"נ שמחה זאב בן דוד וברכה רודמן

◆

שמירה והגנה לכל עם ישראל